अथ द्वितीयाध्यायप्रारंभः

कै०वि०२

श्रीगणेशायनमः॥ ॥समर्थःपदविधिः॥ ॥विधिरितिकोयमितिभाष्यस्यनस्वरूपप्रश्नेतात्पर्यंतस्यश्रोत्रेणनिश्चितत्वात् इत्यतोभिप्रायमाह अर्थेति कोयमित्यस्यकिमर्थकोयमित्यर्थः शब्दार्थयोरभेदात् इतिभावः किंभावेति करणधिकरणसाधनस्तुअनन्वितत्वात्प्रयोजनोभावाच्चनोल्लिखितः विधीयमानत्वादिति वस्तुतसादिविधावितिशेषः इतरत्रेति कर्मसाधनेइत्यर्थः अर्थभेदाच्छब्दभेदइतिमतेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः तदेदेपिशब्देकौतुकः श

श्रीगणेशायनमः॥ ॥समर्थःपदविधिः॥ ॥विधिरितिकोयंशब्दइति अर्थानिश्चयात्संदेहेसतिप्रश्नः किंभावसाधनःउतकर्मसाधनः तत्रभावसाधनेपदानांविधीयमानत्वात्कर्मणिषष्ठीउत्तरत्रशेषषष्ठी। तत्रैवसामर्थ्यभेदाच्छब्दभेदइतिदर्शनं साद्दश्यनिबंधनाचप्रत्यभिज्ञातद्दर्शनेकइतिप्रश्नोविशिष्टशब्दनिर्धारणाय येत्वर्थभेदेपिशब्दस्यैक्यमिच्छंतितन्मतेर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्यकइतिप्रश्नः विपूर्वादिति विधविधानइत्यस्यौणादिकेनप्रत्ययांतस्यानिष्टत्वंधिविपूर्वाद्धाञइत्युक्तं ३२
स्वरेचानयोर्भेदः इन्प्रत्ययांतस्याद्युदात्तत्वात्किप्रत्ययांतस्यांतोदात्तत्वात्तस्यैवप्रयोगदर्शनमुत्तरेहेतुः कर्मसाधनइति
एतद्भावसाधनेनिवृत्त्यर्थमुक्तं विधीयतइतिवाक्यप्रदर्शनंसुखप्रतिपत्त्यर्थं
बइत्यनुपपन्नमतआह मत्रेति औणादिकेनिति उइगुपधात्किदित्यु
नेनेतिभावः स्वरेचेति बहुलग्रहणादौणादिकस्यापिकर्मणिसंभवइतिभावः प्रयोगदर्शनमिति त्रैस्वर्येणाष्टाध्यायीपाठादिहवेदेलोकेचेतिशेषः एतद्भावेति तथासतिपूर्वपदकर्मकेविधानेइत्यर्थापत्तौसमासाद्यसंग्रहःस्यादत्तत्साद्यादेशविधौचातिप्रसंगःस्यादितिभावः॥ ॥राम॥ राम०
१
६४७

इहसत्त्रे इतरइति प्रकरणपर्यालोचनयेतिभावः समासंपदंवृत्तिमात्रोपलक्षणं समुदायेवेति सत्त्ववयवभूतपदानांकार्यः समस्तस्यावयवातिरिक्ततयाअपिस्वीकारादितिभावः विभक्त्यंतस्यपदत्वात्सुभिभक्तिविधानस्यकथंपदोद्देश्यकविधित्वमित्याशंक्याह विभक्तीति एवंहीति विहितोनांनियमस्याविधिना

किंपुनरिति कार्यविशेषस्येहानिर्देशात्प्रश्नः इतरोवक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्पर्यालोच्याह समासइति अनंतरस्यापिपरांगवद्भावस्यात्त्वविषयत्वादनादरात्संल्लिंगिग्रहणाच्चातिप्रसंगनिरासस्यसिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्पश्चान्निर्देशः कृतः। तत्रसमासशब्देनसंज्ञावोच्यतेसमुदायोवासंज्ञीविभक्तिविधानशब्देनसामान्यविहितानांविभक्तीनांकर्मणिद्वितीयेत्यादिनायोनियमःसउच्यते। एवंहिपदविधिर्भवति। अथाप्येकवाक्यताश्रयणेनविभक्तीनांविधानेतथापिपदांतरसंबंधेनपासांविभक्तीनांविधानमंतराअंतरेणयुक्तइतिनिद्रविभक्तोनेनेविशिइतितदाश्रयेणपदविधित्वमस्येवातथाचोक्तं। निरपिपदंविशिरपिपदमिति तत्रविभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टविधानंकर्मसामान्यविधानेक्रियामात्रभवति। यथोक्तंसामान्यपुपेरनयवपुषिःकर्मेति॥

पक्षद्वातेतरविभक्त्यंतानांनिवृत्तिरूपस्याश्रयणेनसानिवृत्तिःपदोद्देशिकेत्यर्थः केचित्तुपदोद्देश्यकःपदत्वसंपादकोवासर्वोपिपदसंबंधित्वात्पदविधिरेवेतिवदंति ननुकिंविधीयतइतिप्रश्नेविभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं विधानस्यविधानकर्मत्वाभावादतआह तत्रविभक्त्यवेति एवंचसामान्यविहितायाभावेनान्यमइतिभावः क्रियाविशेषणत्वाच्चकर्मत्वं॥ ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

रूपद्वयमिति॰ यद्यपि सर्वमपि तत्र तथापि एतद्रूपं तया शास्त्रे व्यवहाराभावात्तन्नोक्तं॰ अन्येनेति॰ पूर्वपक्षिणा सिद्धांतिना चेत्यर्थः॰ आद्येनेति॰ पाठे किं पुनरिति संदेह कर्त्रेत्यर्थः॰ अन्यथा आधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञाने॰ फलोरव्यानेनास्यानिर्देशार्थ इत्येतत्॰ स्वरूपं॰ योगे योगे उपस्थितिरूपं॰ लिंगोपादानेनेति॰ स्वरितत्वप्रयु क्ताधिकारेण तत्र तत्र तत्तत्सदोपस्थितिः॰ अधिकारांतरं दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तिश्चेपरिभाषायास्तु लिंगवति सर्वत्रा तेषां सर्वेषामत्रोपस्थित्यर परिभाषायाना

कार्यविशेषानिर्देशादस्यपारार्थ्यमवगत्य परार्थं यद्रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति॰ किं पुनरिति॰ नन्वधिकारेस्मिन्पदविधिग्रहणमनर्थकं उत्तरेषां पदविधित्वाव्य भिचारात् तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चय मात्रस्यानुपपत्तिः एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वविशेषप्रश्नः॥ तत्र यद्यधिकारपक्षः स्यादयुक्तत्वं तदा नकर्तव्यं पदविधिग्रहणं॰ परिभाषायां युक्तत्वे कर्तव्यं॰ अधिकारपक्षेपि विस्पष्टार्थं भविष्यति॰ कः पुनरिति॰ अन्योन्यप्रष्टा विज्ञेयः॥ अन्ये न तु नदिष्टेरपन्नेन भवि तव्यं अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते॰ अधिकारः प्रतियोगमिति॰ स्वरूपे पृष्टे फलाख्यानं तद्वारेण स्वरूपावबोधार्थं॰ अधिक्रिय माणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते॰ परिभाषा पुनरिति॰ लिंगोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र यत्र तल्लिंगोपलंभः तत्र व्याप्नोतीत्यर्थः॰ प्रदेशांतरे पुपरार्थतो सामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्याधिकारो नाम त्रिप्रकार इति॰ तथा द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयोरिति॰

तत्र तत्रोपस्थित्या स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तिरिति भावः॰ इदं च षष्ठीस्थानेयोगा इति सूत्रे निरूपितं॰ तदुक्तं मेकदेशस्थितः शास्त्रमैव नेपातिदीपवत्परितो व्याप्नो तीत्यापि परिभाषाप्रचक्षते॰ प्रदेशांतरे ष्विति॰ षष्ठीस्थाने इति सूत्रे आद्ये॰ निपात एकाजनाङ् इति सूत्रे चोक्ते॰ तत्र च परार्थ सामान्यादतिदेशसंज्ञयोः परिभा षात्वेन व्यवहार इति बोध्यं॰ राम २

६४८

स्वरितगुणयुक्तमिति॰ स्वरवच्छब्दात्तदर्थे णिचिमतोर्लुकिष्ठ लोपाभावे प्रयोगवृत्तपरिभाषयाव्यवधाने आहुणेरूपमिति भावः॰ यद्वा अर्शआद्यजं तस्वरशब्दात्सिद्धमिदं रूपं॥ यावतीति॰ भाष्ये सर्वमित्यस्य लिंगवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः॥ तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदवि

कः पुनरत्रेति॰ कस्मिन्पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः॥ स्वरयितव्यमिति॥ स्वरितगु णयुक्तसमर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः॥ स्वरितो॥ तत्र॥ गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्देशः यथा श्वेतो गुणः श्वेततत इति॰ पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थो युक्तं भवति॰ सर्वं न पेक्ष्यमिति॰ यावं ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः॰ अन्यास्वपि परिभा षासु यल्लिंगमुपादीयते तल्लिंगयुक्तापेक्षा क्रियते॰ द्वैतमिति॰ द्वयोर्भावो द्विता तात्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञा नमुच्यते॰ अथवा द्वाभ्यामिति प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीत तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञाने॰

धित्वेनापेक्ष्यानूद्यत इत्यर्थः॥ द्वयोर्भावो द्विता इति॰ कोटिद्वयेसत्त्वेव संशयोदयात् द्वित्वमवः संदेह इति भावः॰ द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वनवत्वादाह अथवेति॰ विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः॰ परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः॥ ॥श्री छ छ छ छ॰

कौ०वि०२ अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दयुक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयित्वा नाद्यावजहत्स्वार्थामात्रं दर्शयति। यत्रेत्यादिनानीति। उपसर्ज
नपदानीत्यर्थः। तदेव व्याख्यानयन्नाह। उपसर्जनभूतस्वार्थानीति। इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः। ननु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति नास्त्यर्थं
एवं च तत्पुरुषादावेकपदं तावत् बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यं। जहत्स्वार्थायामाह। निवृत्तस्वार्थानिवेति। उभयत्रापि हेतुः प्रधानार्थोपादानादि
ति। आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एव उपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः। अंत्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः। बहु
व्रीहौ तु प्रधानपदं समुदाय इति बोध्यं। एवं द्वन्द्वेपि प्रधानपदं समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया यथा द्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्था

एकार्थीभाव इति। यत्र परान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वा[illegible]र्थानि वा
प्रधानार्थोपादानात्स्वार्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः परस्पराकांक्षारूपा व्यपेक्षा।

नि। यद्वा विशेष्यसाहित्येनोपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव वा द्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानिवेति तत्राव्ययनेकार्थीभावः समाहारे तु रेत
रयोगयोरपि साहित्यविशिष्ट्यं। आद्येऽनुद्भूतावयवभेदः। अंत्ये उद्भूतावयवभेदः इत्येव तयोर्भेद इति बोध्यं। अर्थानीति। सन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येनेन
स्यान्वयि। आद्ये आह। अर्थान्तरेति। अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः। प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः। पदा
नीति बहुवचनं तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण। स एकार्थीभाव इति। आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः। तत्र मिलनस्येतरसाकांक्षत्वाद्धर्मो रपिस
मर्थत्वं तत्पुरुषादौ अंत्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः। परस्परेति। विशब्दस्य क्रियाव्यतीहारे वृत्तित्वादिति भावः॥ ॥राम राम रा राम 3

६४९

तत्रैवैकार्थीभावस्येति। तदुक्तन्यायेनं भ्रष्येत त्रैनेत्यर्थः। व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये ऽन्यत्र रवत्वपीति। एकार्थीभावसहिताधिका
रत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो दोषस्तु मध्येपार इत्येमि वत्त्वात्ततीयाध्यायारावसं बंधो बोध्यः। एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोपि निरस्तः।
उभयविधेइति। अधिकारत्वे परिभाषात्वे चेत्यर्थः। भेदो वैरूप्यलक्षणः। ननु परांगवद्भावविधानासंग्रहो दोषोत आह। तत्रेति। व्यपेक्षाऽविनाभावित्वा

समास एक इति। तत्रैवैकार्थीभावस्य सद्भावात् तत्रेति। एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः। व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार
इति द्वितीयः। द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तु तृतीयः। एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षी संभवः। एकार्थीभावः परिभाषा
कौ०३ चेति निर्णयः। अभिन्न[illegible]तरं भवतीति। उभयविधसामर्थ्याश्रयणे त्वर्थस्य भेदात्तत्र स्यभेदः स्यात् भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु
वाक्येषूपस्थानात्। व्यपेक्षायामेव सामर्थ्यं यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्यदोषाभावात्सकर्षयोगादभिन्न
तरकमिष्यते तत्र परांगवद्भावेतन्निमित्तग्रहणदोषाभावः। विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविना
भावित्वात् उपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावोत्क्षिप्तयेतीया योगस्याक्षेपादेतद्दनुपस्थानेपि न दोषः। परिभाषापक्षेपि
सुब्धातुप्रभृतयः सर्वो वृत्तयः संगृहीता भवंतीति। एकार्थीभावे चेहाश्रिते न्यत्र युक्तग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः॥ ॥
त्वादिति। व्यपेक्षायानियतत्वादित्यर्थः। एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवश्चेति भावः। अत्र क्रियाकारकयोरित्युक्त्या
प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः। इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तं प्रकर्षयोगमुपपादयति। सुप्धातुप्रभृतय इति। ए
तेनाधिकारत्वे एतदसंग्रहो दोष इति ध्वनितं। अन्यत्र युक्तग्रहणमिति। तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिंगमिति भावः॥ ॥

के०वि०२ समर्थानांप्रथमाद्वित्यत्र समर्थपदस्यकृतसंधिकार्यार्थकत्वमज्ञानानआह· एषुमपिकश्चिदिति· लिंगादिति· एतल्लिंगमलत्वात्कुत्सितइति सूत्रभा
ष्योक्तन्यायादिसर्थः· कृतसंधिकार्यत्वार्थकत्वेमपितत्रतदर्थे· सोऽपितावतरंगत्वेनैवपूर्वसंधिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रेभाष्येउक्तत्वात्· पंचके

समर्थानामिति· घकालतनेषु कालनाम्नइत्सलुग्विधानाल्लिंगाद्विभक्त्यंतात्तद्धितउत्पद्यते
इतिपदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानाद्सामर्थ्येप्रत्ययाप्रसंगात्· कर्मएयणिति· पंच
कप्रातिपदिकार्थपक्षेप्रातिपदिकेनैवकर्मणउपादानान्नास्तिपदविभिन्नत्वं· त्रिकादिपक्षे
तुविभक्तिवाच्यत्वात्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्तिदोषः॥ ॥

ति· इदंचिंत्यं· तत्पक्षेपितदर्थद्योतकतयाविभक्तेराक्षेपकत्वात्· भाष्येएवेपष्ठ्याशयस्तेवंपदविधिशब्देनपदोद्देश्यकविधिग्रहणं· एवंचसाक्षा
त्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेवस्यान्नत्वत्र· अत्रहिनसाक्षादुद्देश्योधातुर्नसपदं· किंचधातोरएकर्मण्युपपदसंज्ञासितिसूत्रार्थोहान्नियोग रा म
शिष्टन्यायेनतत्रसतिप्रत्ययइतिनतदुद्देश्यकःप्रत्ययविधिःउपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपितत्रैकार्थीभावसाम्यद्धितीयाभावइति॥ ४

६५०

देवदत्तस्यकुंभंकरोतीत्यादौप्रत्ययनिवृत्तयेसमर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यतेगम्यतेतत्रसामर्थ्यमित्यतआह· यदीति· प्रयुक्तानामिदमन्वाख्या
नंलोकप्रयुक्तासाधोरेवानिवर्तकमितिनदोषइतिभावः· भाष्यउत्पन्नेहीति· हिस्त्वर्थे· यथासमासादयइति· अन्यथात्रापितद्वैयर्थ्यंस्यात् प्रयुक्तप्र

नतुचेति· यदिकुंभकारशब्दःसमर्थाभिधायीवासमर्थाभिधायीवस्यात्ततोसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थोयत्नःकर्तव्यः
स्यात्नत्वन्यथेतिभावः· सएवतावदिति· यथासमासादयोऽसमर्थानांमाभूवन्नित्येनमर्थमिदंवचनंक्रियतेतद्वत्रापिस
मर्थग्रहणमसामर्थ्येप्रत्ययनिवृत्त्यर्थंकर्तव्यमित्यर्थः· प्रतिविधानंतुसुज्ञानत्वाद्ग्रन्थकृतानोक्तं· यत्तुउपपदमितिमहत्याःस
ज्ञायाःकरणंप्रत्ययस्यपदाश्रयत्वेसतिसमर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव· अथेति· प्रधानपर्यनुयोगद्वारेणसूत्रस्यैवाक्षेपः· य
द्यप्यनेनसामर्थ्यंनविधीयते· नाहस्वतोसमर्थस्यसामर्थ्यंवचनेनकर्तुंपार्यतेतथापिपदविधौसामर्थ्योपस्थानार्थत्वादस्यस
मर्थपदस्यप्राधान्यमुच्यते· समस्येतइति· यद्यपिसमाससंज्ञामात्रंविधीयतेतथाप्यबुधबोधनायभिन्नयोःशब्दयोःसंश्लेषः
प्रक्रियायांक्रियतइतिसमस्यतइत्युक्तं·
युक्तत्वविवेकरहितानामर्थेइहेवतत्रापिकर्तव्यमित्यर्थः· महत्याःसंज्ञायाइति· संज्ञासूत्रस्यतत्रग्रहणस्यचेत्यपिध्येयं· यथाकथंचित्पदसंबं
धिविध्येसत्रग्रहणमितिभावः· नविधीयतइति· एवंचनतस्यप्रधानत्वमितिभावः· सामर्थ्योपस्थानम्· समर्थपदोपस्थानम्॥ ॥श्रीः॥

कैं०वि०२

पश्यदेवदत्त कष्टमिति क[illegible]पदार्थमाह श्रितइति नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावे ऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौ फलाभावात् समासोपि न स्यात् सत्येतु [illegible]कार्थीभावनति चरितार्थमित्यत आह असतीति सत्रे इति नन्वेकार्थीभावविषये एव समासः शिष्टैः प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह वचनाश्रिति [illegible]क्षणमात्रशरणं प्रति सूत्रारंभ इति भावः ननु फलाभावोत आह वचनादिति कृत्तद्धितेति वचनादित्यर्थः कार्यसंबंधिनमिति विष्णुमित्रादयो बा[illegible]संबंधिनः नाप्युपादानविकलइति उपादानेन कृतौ विकल इत्यर्थः तिष्ठत्विति तिष्ठत्वेकुशलया न प्रयोजनं मुश

पश्येति असतिस[illegible]द्वितीयांतमात्रेश्रितादिभिः समस्येताविरोधात् एकार्थीभावाभावेपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् अर्थमेकस्यापि समासस्य वचन[illegible]प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादत्वादेकस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् [illegible]कार्थीभावाभावेपि चोत्तरः पदार्थस्य बाह्यसंबंधिनं प्रतियोग्यत्वाहानादिभिः क्रमः स्युरेव खंडोधावतीति तृतीयांतार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात्॥ ॥

तेन कृतः खंडो धावतीत्यर्थः [illegible]कुलयेति सह्योगे तृतीयेत्यपि कश्चित् हे विष्णुमित्र त्वं शंकुलयाकिं कुरु ष्यसि उपलेन प[illegible]णेन कृतः खंड इत्यादृतीयार्थः नन्वत्र खंडस्य प्रकृततृतीयांतार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह तृतीयांतार्थेति तच्छब्देन तृतीयांतमात्रं परामृश्यते त[illegible] खंडनस्य करणसाध्यत्वावश्यंभावादवश्यप्रसक्तेवेति भावः प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत इत्यभिप्रायः वक्ष्ये इत्यस्य समीपे धारीति क्रियाप्रत्युपादाना[illegible]य इदं त्वाद्देवदत्तो वस्त्ररक्ष्य इति मार्गे संभावितमपि वृकमयेत्युक्तामंद्रक्षणार्थत्वेन गच्छेति का कार्थः॥ ॥ ७

राम ५

६५१

अस्ये चात्रेति सर्वेषां कार[illegible]णां साक्षात्परंपरया वा क्रियायामन्वयादिति भावः नाप्येतदिह कस्मान्नेति समास इति शेषः महाकष्टं श्रित इति एतदिह केयदेवं वास्मतदा समासेन म[illegible]हाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः तदा न भवितव्यमिति समासेनेति शेषः ननु पदिसामर्थ्यमस्त्येवास्तु समासः को दोष इत्यत आह यद्यत्रेति तदा मह[illegible]कष्टेति महदिति पृथक्पदं महाकष्टं श्रित इति एतद्दिह केसमासे यएवाहीनेद्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृका

महत्कष्टमिति [illegible]सेवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात् अथा[illegible]त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथापुनरपदो वर्धीयमानमात्मे मध्यमपदे न स्यात् अथापित्रयाणां समासे कृते सन्महा[illegible]तिहयोः समासः पश्चान्महाकष्टश्रितो महाकष्टश्रित इत्यत्राहीनेद्वितीयेति स्वरो भवति स एव समासस्येत्यनेन तथा[illegible] महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्म ह[illegible]तिहयोस्तत्पुरुषे सति महारण्यशब्दः समासे स्वरेणांतोदात्तः स्यात् यथा पूर्वशालाप्रियेशालाशब्द उदात्तः॥

राकार उदात्तः त्रिपदसमासे [illegible]यांतरतत्पुरुषे तस्य समासांतोदात्तत्वेपि स एवेत्यर्थः समासस्येत्यनेनेति अवांतरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः थाथादिस्वर इति क्तप्रत्ययाकाव उद[illegible] इत्यर्थः तेनांतोदात्तविधानात् यथेति तत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ अवांतरतत्पुरुषे तद्धितार्थेत्यनेनजाते सति शिष्टत्वाद्वांतरतत्पुरुषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०२

परंतु महान्देवदत्तः प्रियोयस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रियइत्यस्याभावाय महद्देवदत्तप्रियइत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवांतरपदयोः सम
हदिति समासप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रितइत्यत्रैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः• विशेषणविशेष्यणस्येत्रिपदेस
मासेवांतरपदयोरप्रवृत्तिस्तत्रशेषेवदतीत्यस्यं च भगतानापूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्राप्रवृत्तिरुक्तप्रायेवेत्याहुः॥ ॥परस्परसंबंधाभावादिति•

अन्येत्वाहुः त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टयोः परस्परसंबंधाभावा
त्पूज्यमानत्वे विशेषणविशेष्यत्वे च नास्तीति समासो न स्यात्• ततश्चावांतरसमासो न स्यात्• अत्र हीनेप्सूती
यतिमहत्कष्टस्य प्रकृतिस्वरः प्रसज्येत• न चाभवतीति• यथा भार्याराज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रा
त्वंतमसमासो नैवमिहेति भावः• भवति पदेति• श्रितमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्क
ष्टयोः समासे ततः श्रितशब्देन समासः॥

पृथगेकार्थीभावादित्यर्थः• पूज्यमानत्वमिति• कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादितिभावः• विशेषणविशेष्यत्वंचेति• अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परंत
त्वाभावदत्यर्थः• समासो न स्यादिति• अवांतरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः• स्वरश्च प्रसज्येतेति• सौवरीण सप्तमीनां तदंतसप्तमीत्वादहीनवाचिक्तौ तोत्तरपदां राम
तस्य समासस्य स्वविधिद्धितीयांते पूर्वपदप्रकृतित्वस्याधीदितिभावः• अत्रारुचिबीजं तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोस्त्येव पृथगेकार्थीभावाभावेपि न क्षतिरिति• ६

६५२

सामान्येति• अन्यथैकपदस्य समासाभावेन एकवचननिर्देशोसंगतः स्यादितिभावः• तत्फलं दर्शयति• पदद्वयात्सकस्येति• सुबिस्तनेन सुबंतसमुदा
याग्रहणे हेतुमाह• संख्यापाइति• अनियतसंख्यावच्छिन्नस्य संज्ञित्वेऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकांक्षायामुपात्तसंख्यैव विवक्षितेत्याशयेनेद

कस्यकस्मादिति• सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्सकस्य पदत्रयात्सकस्य वा समुदायस्य प्रदर्शनार्थः• बहू
नांकस्मान्न भवतीति• द्वयोरपि श्रितोपक्षयात् [illegible]कर्मत्वेश्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति। कष्टस्येव वा
कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः• सुप्सुपेति वक्तेत इति• संख्याया विवक्षितत्वा
देकस्यैव सुबंतस्यैकेनैव सुबंतेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः• यथा पशुना यजेतेत्यत्रैकस्य
यज्ञे उपादानाभावस्तथेहापि• ननु च भो इति• यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेध
स्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः

ष्टांतमाह• यथा पशुनेति• आक्षेप्तोत्र वर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यक्तिषु युगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशंक्याह• यथा ब्राह्मण इति॥ ॥

कै०वि०२ एकैकस्यामिति। तस्यामेवेत्यर्थः। प्रत्ययाभिधाने इति। ज्ञानव्यवहारे इत्यर्थः। तथा सुबंतसमुदायस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्मात्सुबंतत्वात्सुबं
तसमुदायस्याविवक्षितैकत्वसुप्पदेन वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। चिकीर्षित्वं विधेयत्वे। सचिस्कीर्ष्यस्येत्यपाठः। लक्षणाद्यर्थाभावात्सकृटो प्राप्तेः स

आकृताविति। एकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात् तत्र यथा प्रा
तिपदिकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तनो विभक्तौ गामनुत्पन्नित्यथा सुबंतसमु
दायस्याश्रितेन समासाभावः। प्रत्ययस्य सुबंतसमुदायस्य च संचिस्कीर्ष्यस्य प्र कौ २
धानत्वाद्गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवमात्रस्य सुबंतयोराधारगताया एकत्वसंख्या
याविवक्षणात्॥

सोनुपयोगाच्चेति बोध्यं। गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति। प्रधानगता संख्या विवक्ष्यते इति ग्रंथास्तु आर्षे प्राधान्यमादाय बोध्याः। आधारगता राम
याइति। जात्याधारद्रव्यगता संख्या विवक्ष्यते इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ७

६५३

नन्वेवं ब्राह्मणेन हंतव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसंख्याया अविवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वात् अत आह। ब्राह्मणसमुदायस्येति। शास्त्रार्थीति क्रांत एवेति। न्या
येनैवं शास्त्रार्थी जातेकस्यातिक्रम इति चिंत्यं॥ ॥परे तु सुप्सुपेति वर्त्तते इति भाष्यस्याकृतिसुप्रत्येकं समाप्यते इति वक्ष्यमाण आशयः। इतरस्तु एकत्व
विवक्षयैव सुबंतस्यैव सुबंतेन समास इत्यर्कमिति मत्वाशंकते। ननु च भो इति। आकृताविति प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः। अन्यथा व्यक्तिवा
देपि वानिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्तेस्तदुक्तिरसंगता स्यादेवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः। सिद्धांती स्वाशयं प्रकाशयति। आ
कृताविति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः तदेवाह। यावत्सत्तत्समाप्यते प्रातिपदिकादितीति। एतत्सद प्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः। द्वयोश्चेति पद
द्वयप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्येकद्वयोरित्यर्थः। अयं भावः। यथा स्वांगत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकं समाप्त्या स्वांगसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वांगजनपदग्रहणे

ब्राह्मणसमुदायस्य तु हननेन शास्त्रार्थोऽतिक्रांत एवं भवतीति ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते॥ ॥श्रीरामश्रीराम

नग्रहणं तथा प्रकृतेपि। न च स्वांगादित्याद्यवयवैकत्वविवक्षया तदर्थलाभः तत्रैकत्वस्य वाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थे स्वांगत्वाचकशब्दान्वितत्वेपि स्वांगानन्वि
तत्वेनैकस्वांगवाचकादित्यर्थलाभात् एकोयं स्वांगवाचकः शब्द इत्येतावतएव तैतो लाभात्। एवं चोद्देश्यगतौ संख्याविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धांते
विरोधोपि न। किंच प्रातिपदिकसमुदायात्तद्धितशंकायां तत्समाधानपरे मतुप्सूत्रस्थभाष्ये। नवै यटो कप्रकारोन्याय्यः। तत्र ऽ प्रातिपदिकादित्यस्य
समस्तत्वेन समासे संख्यापाभावेनैकत्वस्याभानात् स्वसमानाविनत्यर्थकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यं। न चैतत्स्वपि स्वधिकरणेरनेकैः समासा
द्विचारणोर्थसा। स्त्रीभ्योढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययांतसमुदायाद्योपत्तेस्तत्रापि सत्वात्। यथा च तत्र न हुवचनसत्वेप्येकैकस्त्रीप्रत्ययांतादेव प्रत्ययस्तथान्य
त्रापीत्याहुः॥

प्रधानार्थाभिधायिनेति॰ प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः॰ प्राधान्यं॰ स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वं॰ कथमेकार्थीभावश्चेति॰ कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः॰ इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणेनाकांक्षाभाव इति भावः॰ प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह॰ प्राधान्यादेवेति॰ नन्वेवं राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह॰ सामान्येत्यादि॰ उपात्तविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्यम

सापेक्षमसमर्थं भवतीति॰ न्यायो येन वृत्तावुपसर्जनभूतपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यं स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्॰ इतरेस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति॰ यदि सापेक्षमिति॰ भवतीचेति॰ प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात्सामान्याप्रयोग इति लिंगदर्शनाच्च॰ समुदायापेक्षेति॰ गुरुकुलादिना समुपजनितेव्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी॥ अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबंध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषस्य शति॰ तदुक्तं॰ समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना॰ संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यंते तद्वता सहेति॰

वतीति ज्ञाप्यत इति भावः॰ यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबंधोपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यं॰ भाष्ये सर्वे गुरुकुलमिति॰ गुरुसंबंधविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते न तु तदवयवो गुरुरित्यर्थः॰ तदाह॰ गुरुकुलादिनेति॰ नन्वेवं गुरोर्देवदत्तसंबंधित्वं न लभ्येतेत्यत आह॰ सामर्थ्यादवयवमपीति॰ येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदाये न संबंधस्तेप्यर्थाअवयवांस्तस्य स्पृश्य संबध्यंत इत्यतो युज्यंत इति नात्रपेक्षावयवानां तत्संबंधालाभ इत्यर्थः॥ ॥ राम ८

६५४

किमः प्रश्नं तापेक्षत्वमुपपादयति॰ केषां शालीनामिति॰ न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भावः॰ कलमोत्थः शालयः॰ आपणीयानां मध्ये सक्काढकमित्यर्थो नेत्याह॰ आपणीयानां सक्तूनामिति॰ उक्तार्थेउपपत्तिमाह॰ अनेकत्वादिति॰ एकत्वेपि तस्याह॰ तदवयवायवानां वेति॰ सामीप्यादेरपीति॰ सामीप्यादिनिरूपितसंबंधस्यापीत्यर्थः॰ अवयवद्वारकसंबंधस्येनात्र भाव मित्यत्रानियामकाभावादिति भावः॰ भाष्ये नवासमुदायापेक्षेति॰ एवं

किमोदन इति॰ केषां शालीनां किं कलमानां अथ रक्तशालीनां मन्येषां वोदन इति प्रश्नः॰ सक्काढकमिति॰ आपणीयानां सक्तूनां आढकमित्यर्थः॰ कुतोमवानिति॰ कस्मात्स्थानात्पाटलिपुत्रादेर्वागत इत्यर्थः॰ अनेकत्वात्पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः॰ अत्रैरोपधेतो प्राच्यामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति॰ इह चापीति॰ समुदाय संबंधे सति सामीप्यादेरपि प्राप्ति पतितप्रसंग इत्यर्थः॰ नैषेति॰ गुर्वपेक्षात्र षष्ठी संबंधिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षायां वृत्तावप्यहानादिवत्येव वृत्तिः॰ उक्तं च॰ संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति॥

न्याप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमितिवक्तुमशक्यमिति भावः॰ गमकत्वादत्र वृत्तिरिति वक्ष्यमाणाशयमाह॰ संबंधिशब्दत्वादिति॰ नित्यसापेक्षविषये आकांक्षायाः अंशतः स्वाभाविकत्वाद्विषयाभावान्नासामर्थ्यमिति भावः॰ प्रयुज्यत इति॰ समस्तत्वेनेत्यर्थः॰ स्वार्थवदिति॰ स्वार्थ इवस्वार्थवत्स्वार्थशब्दो नावप्रधानः स्वार्थमात्रोपस्थापकवाक्यपदकृतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः॰ किमोदन इत्यादयस्तु सामर्थ्ये [illegible]

कै०वि०२

सापेक्षमसमर्थमित्यस्य वा। चनिकत्वे दूषणांतरमाह· भाष्येऽन्यत्र खल्वपीति· अन्यथाशङ्कैपदोक्तन्यायस्यएकार्थीभावविषयत्वात् इत्युक्तौ
रित्यत आवश्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव यद्वा दे संगतिः स्पष्टैव· तत्ध्वनयन्नाह· वाचनिके हीति· सएवेति· मदीयं चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेतिभावः·
भाष्यकारो न्यायं दर्शयति· अगमकत्वादित्यादिना· क्रियाविशेषणं वेति· महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इतिभावः· न कष्टविशेषणमिति॥

अन्यत्रेति· ततो नवक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति· वाचनिके ह्यसामर्थ्यं यथा सर्पिःकालकमिति षत्वेन भवति समाना
धिकरणमसमर्थवदिति वचनात्· एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् सएवाह· वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति· सवि
शेषणानामिति· वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादिभवत्येव· पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः· न वक्तव्यमिति· न्याय
सिद्धत्वात्· इह समासार्थेनेति· वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समासः· आरभ्यमाणोस्तु समानार्थ एव न्याय्यः· महत्कष्टश्रित
इति यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम्॥ ॥

तस्य पदार्थैकदेशत्वादितिभावः· नच्चैवं कष्टंश्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्· तत्र समाससमानाकारायाएवोपस्थितेः· एतेन वृत्तिवि
ग्रहयोः समानविषयता· [illegible] संगच्छते· विशेषणसमभिव्याहारे तु मदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाक्रांतविशेष्यतयोपस्थितिरावश्य
कीतितयोः समानार्थत्वभंगः इदमेव पदार्थः पदार्थेनेतिसूत्रे मूलमितिदिक्॥ ॥ [illegible] राम ९

६५५

एतस्माद्धेतोर्ब्रूमइत्यादि· अगमकत्वादित्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमर्थमित्यादि ब्रूमः न तु संभावितापशब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाच
निकं ब्रूमइत्यर्थः· तत्ध्वनयन्नाह· यत्र गमकइत्यादिना· एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे· लोके इत्यादिना· अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टैर्लोकेरप्रयु
क्तत्वात्समासो न भवतीतिभावः· एवं च गमकत्वादेव किमोदनः शालीनामित्यादेरुपपत्तिः केयटाद्युक्तसंबंधिशब्दत्वादियुक्त्या देवदत्तस्य

नब्रूमइति· लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत् महत्कष्टश्रितइत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्य
ते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः· नन्वेवं समासोगमकइति· गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वा
भिमतो लोके प्रयुज्यते· तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः· किंचिदकुर्वाणं माषमहरमाणं
गाधानुदंतत्वं ष्टमित्येतेष्वर्थेषु एतेन समासाः· असूर्यंपश्यानीति· सूर्यकर्मिका या दृशिक्रिया नञः संबंधो न तु सूर्यस्य मा
सत्त्रयेत्वसामर्थ्यं· अपुनर्गेयाइति· पुनर्नगेयाइति गानेन नञः संबंधो न तु पुनःशब्दार्थेन· अश्राद्धभोजीति· भुजिना नञः संबंधो न श्रा
द्धेनश्राद्धभोजनेन निषेधात्॥ ॥

गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वे उपपादितेपि किमोदनइत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु· ग
मकश्चेत्तन्निवृत्तिरशक्येत्यत आह· गमकत्वाभिमतश्चेदिति तत्राह तु लोके प्रयोगः· अतोसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः· परं त्वसाधुरितिभावः· असा
मर्थ्यत्वमुपपादयति· किंचिदकुर्वाणमिति· न सूर्यस्यपारतन्त्र्येति· सूर्यपदार्थघटकधात्वर्थेनेत्यर्थः· कर्मणि न प्रत्ययतीत्यसपदस्यर्थो नेतिभावः·
सूर्यशब्दस्य रूढत्वेपि सूर्यमिति च मितितेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यं॥ ॥

के०कि०२ नियमार्थं भविष्यतीति· एवं चाकिंचित्कुर्वाणेमिश्रादयः प्रयोगाः प्रागुक्ता असाधव इति भावः· असूर्यंपश्यादीनां प्रागुक्तानां बहूनां साधुत्वस्येष्टत्वा देकवचनमनुपपन्नमत आह· अभेदमिति· एतस्यैवेति भाष्यस्य प्रागुक्तस्यैवार्थ इति भावः· क्रियायामुभयोरिति· इदं चिंत्यं· कृतः सर्वनाम्नि के

अनपुंसकस्येति· प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः असमर्थतत्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापयोनानपुंसकस्येति प्रस ज्यप्रतिषेधः आश्रीयते पर्युदासेपि तत्र न कश्चिद्दोषः तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेते तेषां वचनं कर्तव्यं तदेवा क्रियमा णे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः· एतस्यैवेति· अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतं· एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसंगः असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावः तद्वारकोस्त्येव अयक्रियमाणेपीति· अबुधेबोधनार्थं क्रियमाणे अभ्युपगम्यमा नेइत्यर्थः· किं समर्थेनामेति· यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यमित्याद्युक्तं तथाप्येतादृश्यारस्यानं तस्य एतत्सिद्धेन तुरुर्वव्यवहारः

येत्यादौ समासापत्तेः असामर्थ्येपि ज्ञापकात्क्वचित्समास इत्येव भाष्याल्लाभे नास्योपयोगाभावाच्च· प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसर्पेलक्षणटयोरिति अनपुं सकस्येति च ज्ञापकादिति भाष्याशयः· अनुधेति· सर्वत्रगमकत्वागमकत्वे लक्षणे कचक्षुष्यैर्दूर्ज्ञेय इति भावः· कृतेपि क्वचित्स्वरे पोएप्रदेशगाम्यगे मकत्वादिनेव प्रयोगानिनी हदृतिबोध्यं· एतत्सिद्धे नेति· अत्रत्य वार्तिककारीयसिद्धिं विचारमुपादाय पूर्वभाष्यकेनाप्यवहृतमिति भावः·

पृथगर्थाइति· अर्थेषु पृथक्कृत्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वं· आचष्टे· उपस्थापयति· राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवेति· पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्था पयतीत्यर्थः· जहत्स्वा र्थायामप्याह· अथवेति· अनपवार्थान्वितइति· पूर्वपदरूपानयनार्थसदृशान्वितइत्यर्थः· तदुक्तमन्यएवेति समुदायार्थः समुदायशक्तिगम्यः क्वचित्तु अवयवार्थानन्वित इति पाठः· तदास्य पक्षमेवान्यएवेत्यस्य विवरणमिदं· द्वंद्व बहुव्रीह्योरेकार्थीभावस्तु सत्रापक्रमे दर्शितः एकार्थत्वमविभागापन्नार्थत्वमपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह· पांसूदकवदिति· यथा मिलितपांसूदकेन्यतराविषयकत्वेनान्य

पृथगर्थानामिति· एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति· परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति· पृथगर्थाये षां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि· वाक्ये हि राज्ञः पुरुषइत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव· वृत्तौ तु राजपुरुषइत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषा र्थमेवाचष्टइति द्वयोरेकार्थीभावइति· अथवान्यएवायमयथार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तद्रूपेक्षयैकार्थीभावउच्यते पांसूदकव द्यविभागापन्नत्वात्· यद्यपि शब्दांतरमेव वृत्तिरवयवावर्णवदनर्थकस्तथापि सादृश्यात्तत्वाध्यवसायपदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव

तरस्यतथाप्रकृतेप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिविषयत्वेनान्यतमस्येत्यर्थः· तथा पांसूदकमिलने पिंडारव्यंद्रव्यांतरमेवैकभावमापन्नं तयोः तदवय वत्वव्यवहारश्चतद्वदत्रापीति भावः· एवं चापृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावइति फलितं· गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुं द्विर्निर्दिष्टः पदानामसमेत्वाद्यथा नत्सत्ताव्यवहारो गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोपीति बोध्यं· तदाह· यद्यपीति· सादृश्यादिति· यद्यप्येतत्स २ र्वं वाक्यमपरवंडमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन शास्त्रनिष्पन्नेन सखंडेन सादृश्यं बोध्यं·

राम १०

६५६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

कैं०वि०२ एकार्थीभावइत्यनेनसमर्थवचनमित्यस्यसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह·कर्मणीति·बाहुलकादितिशेषः·सामान्येचनपुंसकंतदध्वनितंभाष्ये समर्थमित्युच्यतेइति·वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेविशेषाभावमाशंक्याह·राज्ञइति·अनियतसंबंध्यपेक्षयेतिच्छेदः·उद्भूतसंबंधशब्देनतद्भिन्नतयाप्रतीयमानसंबंधः·विशेषणभावमापन्नइति·विशेषणत्वंवैशिष्ट्येनोपस्थितइत्यर्थः·स्वप्रकृत्यर्थगताविशेषणत्वस्यापिप्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादितिभावः·अभिधीयते·शक्त्याउपस्थाप्यते·स्वनिष्ठः·प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः·प्रातिपदिकार्थमात्ररूप

समर्थवचनमिति·समर्थशब्दस्यवाच्यइत्यर्थः·कर्मणिल्युट्·कुपुनरिति·पृथगर्थत्वमेकार्थत्वंचविरुद्धत्वादेकस्मिन्विषयेनसंभवतीतिप्रश्नः·राज्ञः·पुरुषइति·राज्ञइत्यनेनपदेनराजार्थोनियतसंबंध्यपेक्षयोद्भूतसंबंधोविशेषण[illegible]भावमापन्नोऽभिधीयते·पुरुषइत्यनेनपुरुषार्थः·स्वनिष्ठोविधीयमानत्वात्साधान्यमापन्नोभिधीयते·वृत्तौतुभेदस्यानिवर्त्तनात्तदधिष्ठानस्यापिसंबंधस्याभावात्षष्ठीनिवर्त्तते·सैवचस्वाभाविकीनिवृत्तिः·सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिशास्त्रेणन्वाख्यायतेप्रत्ययलक्षणसिद्धये॥ ॥

इतियावत्·नतत्संबंधांतरापेक्षयोद्भूतसंबंधइत्यर्थः·विधीयमानत्वात्·विधेयताख्यविषयताश्रयत्वात्·प्रथमायाविधेयावभक्तित्वादितिभावः·तदेवाह·प्र[illegible]धान्यमिति·वृत्तौभेदस्य·भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य·यथाघटघटत्वयोः·घटशब्दजन्यसंबंधाविषयकोपस्थितिविषयत्वंतथात्रवृत्तौराजपुरुषयोरितिभावः·संबंधस्यातभावात्·राजपुरुषइतिसमुदायेनैवोपस्थानादित्यर्थः·उक्तार्थानामप्रयोगइतिषष्ठ्याभिव्यक्तिरितिभावः॥ राम ११

६५७

उक्तविशेषस्यगम्यमान[illegible]याऽविशेषोक्तिः·कथमित्यतआह·एवंहीति·पृथगर्थत्वंस्यादिति·समासेऽपेक्षयापरस्परापेक्षयाचपृथगर्थत्वंभिन्नार्थत्वंस्यादित्यर्थः·नप्रतीयेतेति·पदाभ्यामितिशेषः·सामर्थ्यभेदोपीति·व्यपेक्षैकार्थीभावरूपइत्यर्थः·भाष्येनापिक्रमइति·नैवक्रमइत्यर्थः·वाक्येपृथगर्थत्वेपीति·पृथगुपस्थितिविषयत्वेपीत्यर्थः·एकार्थता·एकसामर्थ्यवत्ता·एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्नेसुब्लोपइत्यादिकथनमसंगत

किमुच्यतेइति·एवंहिवाक्येपदानांपृथगर्थत्वंस्यात्·यद्येकएवविशिष्टोर्थोनप्रतीयेत·वृत्तौचपुरुषमात्रप्रतीतौस्यादेकार्थीभावः·यतस्तुवृत्तिवाक्ययोरेकएवार्थःप्रतीयतेनतदासामर्थ्यभेदोपिनास्ति·नापिक्रमइति·वाक्येपृथगर्थत्वेपिपदानांसाकांक्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः·वृत्तावपिविशिष्टएवार्थोराजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयतेइतिकुतोन्यस्यानयनेनचेतावतावृत्तिवाक्ययोरेकार्थता·यथाब्राह्मणेनोशतंभोज्यतांशतंब्राह्मणाभोज्यंतामिति·सत्यपिकार्यस्याभेदेशब्दार्थोभिद्यतेतथेह्यापीत्यर्थः·सुब्लोपइति·एकार्थीभावाभावेकृतोपिविशेषएकार्थीभावकृतइत्युच्यतेसन्निधानासंनिधा[illegible]नाभ्यांक्रियाभिनिर्वृत्तोपदार्थोनोकारणत्वात्·यथावर्षकृतंसुभिक्षंवर्षकृतंदुर्भिक्षमितिचोच्यते॥ ॥ ॥

मतआह·एकार्थीभावाभावेति·यथामशकनिवृत्तिकारणंमधिधूमोमशककारणमित्युच्यतेमशकार्थोधूमइतितथातदभावकारणकमपितत्कारणकमित्युच्यते·तदुक्तंपातंजलभाष्ये·उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः·वियोगान्यत्वधृतयःकारणंनवधास्मृतं॥ ॥

वै०सि०२ उभयत्रापि राजसंबंधवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषः कश्चिद्भिन्नत्वादिः कश्चिन्नेति विभागः कथमित्यत आह· तत्रेति· वाक्यीयप्रायेण विशेषणत्वे भे
वषष्ठी प्रवृत्तौ निमित्तं· तत्रैव संबंधस्याद्भूततया भानादिति भावः· भेदनिवृत्ताविति· भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः· संबंधस्योपरमादिति·
प्रातिपदिकोक्ततया तदाकांक्षोपरमादित्यर्थः· अर्थस्येति· अर्थगतभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः· ऋद्धस्य राजसमानाधिकरणत्वेनै

सार२ तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबंधस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विनाविभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः
समासे तु भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबंधस्योपरमात्स्वाभाविकी सुपो निवृत्तिः सैव च शास्त्रेणानुज्ञायते· तदेवं सुपो भावाभावा
भ्यामर्थस्य भेदाभेदानुमानं· वाक्यसमासयोः व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं· वाक्ये भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति असति तु
देवदत्तस्येत्यत्र पदमध्ये पदांतरस्य प्रक्षेपुमशक्यं· यथेष्टमिति· वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः· समासे तु नियतपौर्वा
पर्यः· स चार्थाभेदनिबंधनः· यथा कर्कट इति प्रयोक्तव्ये कर्कट इति न प्रयुज्यते· स्वरभेदविति· अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते· यथा देवदत्तगाम
भ्याजेति·

कार्थ्याद्व्यवधायकत्वमितिमन्वानं प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह· भार्या राज्ञ इति· भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञः पुरुष इत्यनेन व्यवधानमिति बो
ध्यं· ननु वाक्येपि राज्ञो विशेषणतायाः एव नियतत्वाद्यथेष्टमभिसंबंध इत्यनुपपन्नमत आह· वाक्ये अनियतेति· पौर्वापर्यलक्षणः शब्दगतोभि राम
संबंधो भाष्याभिप्रेत इति भावः· समासासमासकृतः स्वरविशेषोनैकार्थीभावकृत इत्यत आह· अर्थभेद इति· स्वरभेद इति· स्वरस्तु नोदात्तः स्वरितो वा १२
त्र्यर्थविवक्षित इति बोध्यं·
६५८

द्वेपीति· राजनूशब्दः कृतसमासोत्तरकालीनः· पुरुषः कृपनंत इति भावः· सिद्धे शब्दार्थसंबंधे इत्यस्यैकार्थीवाचनिकत्वं कथमत आह· वचनेनेति· व्यभि
चारमेव दर्शयति· यथेति· ननु वाचकाभावे कथं तत्प्रतीतिरत आह· पंचकेति· तात्पर्यग्राहकं तु प्रकरणादीति भावः· इदमेव दर्शनं सिद्धांतिनः

तदभेदेन दृश्यते यथा घट इति· अत्र राज्ञः पुरुष इति द्व्यपि पदे नित्यस्वरेणाद्युदात्ते राजपुरुष इति समासांतोदात्तः· वाच
निकानीति· वचनेनैवं भवतानामन्वाख्यानात्· व्यभिचारान्नानुमानं सुब्लोपादिकमर्थाभेदस्येत्यर्थः· यथा पयः प्रयोजयती
त्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति· पंचकप्रातिपदिकार्थदर्शने तथा राजपुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपद
मेव संबंधमभिदध्यात्· अर्थाभेदे च सुब्लोपादृष्टः· यथा वर्णासु ज्ञाने पुष्कर इति· तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते· अतो
दीआद्यतौ जातपुत्रः पुत्रजातः· वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्वखदिरश्चेति· न हि भवति च खदिर इति च धव इति एकस्वर्यं च वा
क्ये दृश्यते तीक्ष्णेन परशुना [illegible] वृश्चन्निति· अर्थाभेदे च स्वरभेदः· कर्तव्ये अन्वेतेनैइति· अनश्वेतवै युगपत्त्वेन वातश्च युगप
दित्यत्र स्वरः॥

तिबोध्यं· राजपदमेवेति· शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः· एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन दृष्टमित्यपास्तं· शब्दाभावेऽर्थसद्भावे प्रदर्श्य शब्दस
द्भावेप्यर्थाभावं दर्शयति· अर्थाभेदे चेति· अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थः· वाक्ये चेति· चादीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः· तीक्ष्णेनेति
परांगवद्भावात्स्वरैक्यमत्रेत्यर्थः· अंतश्चतनेइति· आद्यमसमासे अंत्यं समासे स्वरद्वयोपकं·

कै॰वि॰२

विभक्त्यर्थेति॰ वाक्ये उपसर्जनबोधकपदानां विभक्तत्वं तत्त्वेन तदर्थे संख्याविशेषयुक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः॥ अंतर्भूतेति॰ विशेषणीभूतस्वार्थ
कमित्यर्थः॥ अभेदैकत्वेति॰ विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेण प्रतीतेः संख्यात्वेन सर्वसंख्यानां भानं मधुनि रसानां सर्वरसत्वेन भानव
दिति भावः॥ तदाह॰ यथौषधीति॰ अथवेति॰ अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेषः॥ संख्या च द्वाजसंबंधीति
पक्षद्वयेपि बोध्यः॥ अत एव भाष्ये संख्याविशेष इति विशेषपदोपादानं मधुनि सर्वरससत्ताजन्यस्य तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्यानुभ

संख्याविशेष इति॰ वाक्य उपसर्जनपदानि विभक्त्यभिव्यापितत्वात्संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयंति॰ समासे त्वंतर्भूत
स्वार्थं प्रधानार्थमाभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यामवगमयंति॰ संख्याविशेषाणामविभागेनान्वयानमभेदैकत्वसंख्या॰ यथौ
षधि॰ यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः॥ अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति॰ अथवा परित्यक्तविशेषं संख्यासामा
न्यमभेदैकत्वसंख्या॰ तदुक्तं॰ भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः॥ व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते॰ अगृहीतविशे
षेण यथा रूपेण रूपवान्॰ प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यत इति॰

वान्तस्तत्ताकल्पनेपि अत्र सर्वसंख्याविशेषकल्पने मानाभाव इति तद्भावः॥
भेदानां॰ विशेषाणां॰ संख्यात्मा॰ संख्यासामान्यं॰ तथाविधः॥ अभेदैकत्वसंख्यापदवाच्यः॥ निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह॰ व्यापारा
दिति॰ संख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेण प्रतीतेश्च भेदापोह इति भावः॥ तदेव समर्थयति अगृहीतेति॰ शुक्लादिरूपभेदस्त्विति॰ शुक्लादिरू राम
पविशेष इत्यर्थः॥ भेदरूप इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोर्थस्त्वित्यर्थः॥ तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः सद्वस्तुविषया अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसद्वस्तुविषया १३
विकल्पात्मिकेति विशेषः॥

६५६

नन्वेकार्थीभावकृतसंख्याविशेषाभावेनैव तदसान्निध्यमिति चेन्नेत्याह॰ लुकेति॰ लुकृशास्त्रपर्यालोचनयार्थसत्त्वमनुमीयत इति भावः॥ ननु लुकृशा
स्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमेवेत्यत आह॰ नहीति॰ अनुगम्यत इति॰ बोध्यत इत्यर्थः॥ प्रत्ययलक्षणसिद्ध्य इति शेषः॥ ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्ति

क्वचित्संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति॰ यथाद्विपुत्रः पंचपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः तावकीनो मामकीन इत्यत्रादे
शाभिव्यक्त्यमेकत्वे॰ शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः तथा मासजात इति विशिष्टकालावग
माय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारांतरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः॥ तदसान्निध्यादिति॰ लुक्काविधाने निवर्त्तितत्वादित्यर्थः
ननु चेति॰ नहि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्यो न्वाचष्टे अपितु तदर्थस्याभावात्॰ स्वत एव शब्दस्य या निवृत्तिः सैवानुगम्यत इत्यर्थः॥ अर्थेष्टे
तेनेति॰ प्रत्यापिपयिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात्॰ अर्थरूपमिति॰ अर्थस्वभाव इत्यर्थः॥ एतदुक्तं भवति॰ संख्याविशेषादियुक्त
वस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्तिः॥ गोषु चर इति॰ गोषुचरः कुक्कुट इच्यते॰ एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति
स सर्वो मा च विशेषेणोच्यते॰ जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगतिः॥ यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत तत्तसादा
श्रयमेव बहुवचनं क्रियते॰ यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं बहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमित्येवमुपगम्यते॥ ॥

गतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह॰ यदित्विति॰ सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयत इति भावः॥ जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्या
ख्यानादवयवे बहुत्वारोपेण बहुवचनमिति अत्रापि वक्तुं युक्तं॥

कै०वि०२

अत्राप्यभेदैकत्वमिति॰ अवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थः एवं हि दाराइत्यादावप्यभेदैकत्वसंभवमभिन्यभेदैकत्वं स्यादिति तस्यावृत्तिकृतविशेषत्वभंग
इतिचिंत्यं॰ संख्याविशेषवल्लिंगविशेषोपिकुतो नोक्तस्तत्राह॰ लिंगविशेषस्यापीति॥ ॥परे तु संख्याविशेषइत्यस्य प्रातिपदिकार्थसंख्याविशेषइत्य
र्थस्तेनाद्दिपुत्रादौ न दोषः मासजातादौ शब्दात्संख्याऽप्रतीतिरेव मासत्वेन तु एकमासस्यैव बोधः॰ अनेकमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात्॰ श
ब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोधः तत्पुत्रो पुष्पो सुत्र इत्यादावपि तत्त्वेन पुत्र इत्येव बोधः॰ आदेशात् दम्भावे तु तत्त्वेन वस्तु

वर्षासु जनः इंद्रगोपः॰ अत्राप्येकस्मिन्न तावयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनांतो वर्षाशब्दोवर्त्तते न त्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतेइत्यत्राप्यभेदैकत्वमु
पजायते॰ तत्त्वरूपेऽक्षितिबहुत्वमिति अत्रोत्तुक्तः लिंगविशेषस्यापिकृचिदृत्ताबुपादानं॰ कुमारीपुत्र इत्यादौ॰ क्वचित्त्यागः कुक्कुटोऽंडमृगमांस
मिति॰ यावेपिजात्यंतरनिवृत्तिपरे लिंगविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ

त एकबोधनतदभावाभ्यां॰ यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रया एवं कदाचिच्चतुरादीनां भाने न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा दन्तौ राज
त्यादिनैवैकानेकव्यक्तिभाने तात्पर्यवशात् न त्वनेकद्वित्वादिना एकवचनत्वादिकं वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वेन त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येता
वत्पर्यंतमाग्रहः एवमन्यत्रापि बोध्यं॰ दंतोष्ठस्य दंता इत्याधन्तराइत्यादावप्यवयवसंख्या अभाने दंतत्वेन ओष्ठत्वेन दंतोष्ठलक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्तत्त्वे
व अनेकव्यक्तिसत्त्वेपि तासां शब्दतो भानाभावात्॰ अतएव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावव्यापकत्वेव दस्य मासे
जातादावव्यापकत्वं नोक्तं॰ अभेदैकत्वसंख्याभासत इति भाष्येनक्वापि दृश्यत इत्याहुः॥ राम॰ १४

६६०

न्नास्तिस्वरभेद इति॰ आमंत्रितस्य चेति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थः॰ ननु नियमेन संदेहस्यैकजननेदुष्टएव प्रयोगः स्यादत आह॰ तत्र प्रकरणादीति॰
निपातनाद्वेति॰ केवलाच्च संज्ञायामित्यादावित्यर्थः॰ संख्याविशेषरूपस्य विशेषस्थितत्वादेषोपीत्यपिशब्देऽप्युक्त इत्यत आह॰ अपिशब्द इति॰ पदोत

ब्राह्मणकंबल इति॰ यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्राभिज्ञस्य याभावइत्येवं परमेतत्॰ यत्रापि नास्ति स्वरभेदः संबुद्धिषष्ठीस
मासयोः तिष्ठति ब्राह्मणकंबल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशाद्वर्थान्निश्चयेन भाव्यं॰ केवलशब्दो घृतादित्वान्निपातनादंतोदात्तः एका
र्थीभावे सति भेदनिबंधनसंबंधाभिधायिविभक्तिनिवर्त्तनात् उक्तो विशेषोऽभिधानमुच्यते॰ एषोपीति॰ व्यभिचारात्॰ अपिशब्दः सु
बन्तोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः॰ अरुद्धस्येति॰ राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदांतरार्थमप्रातिपन्नो वाक्येयोग्यत्वाद्विशेषणसंबंधमनुभवति॰ वृत्तौ
तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थांतरं प्रत्यायतीत्ययोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते॰ एषापीति॰ अव्याप्तित्वात्॰ त्वयोग इति॰ वाक्ये पदार्थानां भि
न्नत्वाद्भेदनिबंधनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते॰ वृत्तौ तु समूलेहत्त्वे एकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्त्तनाद्योत्यार्थाभावाद्योतकस्या
यर २ प्रयोगश्चशब्दस्यानवृत्तिः॥
रार्थमप्रपन्नः पदांतरार्थोन्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः अर्थांतरं प्रत्यायतीति॰ विशिष्टोपस्थितावस्यापि सहायत्वादितिभावः॰ अयोग्यत्वादिति॰ पदा
र्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वे॰ भिन्नत्वादिति॰ भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः॰ भेदनिबंधनसमुच्चयेति॰ घटपदजेघोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयोः समुच्च
याप्रतीतेरितिभावः॰ भेदस्यनिवर्त्तनादिति॰ पृथगुपस्थितिनिवर्त्तनेरित्यर्थः॰ द्योत्यार्थाभावादिति॰ समुच्चयाभावादित्यर्थः॥

कै०वि०२

पूर्वग्रंथेन संगतिं वदन् अभिप्रायमाह· अयंभावइति· यद्यपि चार्थे द्वंद्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्तावेकार्थीभावः सिद्धस्तथापि अवयवैः समुदायेन च पृ
थगुपस्थितानामन्वयइत्यपि संभाव्येत तथा सति विशेषणद्वयान्वयोपि संभाव्येतेति भावः· सूत्रकृदादेशनस्य भूतत्वाद्वर्तमानप्रयोगोऽसंगत

अथेतस्मिन्निति· अयंभावः· यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा समस्येकार्थीभावे चार्थे द्वंद्वविधानात् द्वंद्वे नैव चार्थस्योक्तत्वाच्च स्या
प्रयोगोन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य· स्वाभाविकेतु चार्थेइत्यादिरर्थनिर्देशः अनर्थकः स्यात्· अर्थानादेशनादिति· अव
तुरेत्यादिविधिनेति भावः· आदिशन्निति· प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबंधानुपरमाद्दर्शयति· वाक्यभेदेन चार्थादेश
नं मन्यते· सुबंतमनेकमन्यपदार्थे वर्तते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमिति· एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः· यदा तु लोकप्रसि
द्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा वि[illegible]धीयते· यदन्यपदार्थे अनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदार्थादेशनेनापि वाक्यभेदः अ
र्थे स्वभिनिविष्टानामिति· अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रमणइत्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्त
मी कृता· एतदेव भाष्यकारवचनं लिंगं तद्विकल्पस्य· कूपइति· कूपोलक्षणत्वेनोपादीयते इह सदक्षिणमार्गग्रहणस्य· अ[illegible]इति· अत्राप्येतेन च
इमसोलक्षणत्वेन निर्दिश्यते·

इत्यत आह· प्रवृत्तेति· प्रबंधो धारा· अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वेन स्यादत आह· वाक्येति· सिद्धांताभिप्रायमाह· यदा त्विति· विकल्पेन कर्मसंज्ञेति· अतिप्र
संगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः· भाष्येत्वाख्यानं क्रियतइति· समासप्रत्ययादिसंज्ञाप्रतीतिशेषः· चंद्रमसमिवेति· ग्रहणदर्शने चकूपाभ्योरितिशेषः· तदाह· कू
पोपलक्षणत्वेनेति· निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भावः॥

ना२

रा म०
१५

६६१

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्

वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्वात् किं पुनः कारणमिति अनुपपन्नमत आह· प्रकृतीति· यथा कृते रीयङित्यादौ· लघ्वर्थमित्युक्तत्वात् अर्थादेशने गौरवमित्यु
क्तं· दोषांतरमनवस्थामप्याह· अवश्यं ह्यनेनेत्यादिना· तस्य च तावन्तेनेति· यथा चार्थे इत्यत्र च स्यायमर्थ इति केन शब्देनोक्तं यत्करणकृता

किं पुनरिति· प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्वावतु वाक्यभेदेनार्थादेशनमितिभावः· लघ्वर्थमिति· लघुशब्दो लाघवे व
र्तते· लाघवेनार्थमर्थानादिश्यते· अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति· तथाहि· यदि चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वंद्वसं
ज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशने क्रियते तर्हि एवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थस्तत्राचार्येणैव वक्तव्यं स्यात् समाहार इत
रेतरयोगश्चेति ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्था गौरवं चानुषज्यते· असंभ
व इति· असामर्थ्याद्दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय अर्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परांतर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः·

र्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः· अनुषज्यत इति· भाष्ये अनवस्था च स्यादिति पाठे चेन गौर
वमनुषज्यत इत्यर्थः· असंभवे हेतुरसामर्थ्यादिति· आदेष्टुरिति शेषः· गौरवानवस्थासंभवानां परस्परांतर्भावेण पृथगुपन्यासोऽसंगत इत्यत आह·
दोषबाहुल्येति·

एवकारादिति· अनेकार्था अपि धातव इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि बोध्यं· यथेच्छमिति· गंगादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिभौ तिवः· नन्वेवं कोशा
संगतिरत आह· शक्तिनियमे त्विति· शक्तिबोधने त्वित्यर्थः· प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्येऽप्येवं चेति· प्रत्ययार्थनिर्देश इति· प्रत्य
यार्थनिर्देशः प्रकृतीनामर्थस्य संबंधादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थानिर्देशो न कार्य इति भावः· प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कर्तव्य इ

कोहीति· अनेकार्थत्वादिति भावः· तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते· प्रातिपदिका
नामपि यथेष्टं विनियोगदर्शनात्· शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुलं कृत्स्विति च लक्षणारंभात्· निपाता
नामनेकार्थत्वेनानाविधस्यार्थस्य प्रयोगेषु द्योतनात्· न चैतन्मंतव्यमिति· कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबंधात्प्रतीति
र्भवतीति भावः· भवतीति· एकत्वादिषु गुणेषु त्वादयो विधीयंते गुणेभ्यस्तु गुणिन आक्षेपात्तिराधारस्य गुणस्यासंभवात्· तद्यथा शुक्ल इति
गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः· एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिध्यति·

न्येतन्न मंतव्यमिति अक्षरार्थः· एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः· तदाह कस्यचिदेवेति· भौण्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं साधयति भवतीहीति· द्रव्यो
रित्यादावितिशेषः· स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टांत आह· तद्यथेति· गुणमात्रेति· सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मतुपो निवृत्तिरेव गुणव
चनेभ्यो मतुपो लुगित्यनेनान्वाख्यायत इति भावः· इदमपि संबंधिनः पदेनानुपादानेऽपीति बोध्यं· गुणशब्दः संबंधिशब्दोपलक्षणमित्याह· एवमपत्य इति त
थापत्य इति पाठांतरं॥

समाधत्ते· विषम इति· शुक्लः कृष्ण इति दृष्टांतो विषम इत्यर्थः· तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च· अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमि
ति भावः· तदाह· यथा शुक्ल इत्यादि· द्रव्यमात्रमिति· सु बर्थसंख्यया आक्षिप्यत इत्यर्थः· निर्दिश्येतार्थ इति· अस्य तदेति शेषः· क्वचित्संकरस्त्वादः भ
वति चेति· विशेषसंप्रत्यय इत्यनुषंगः· तस्मादुत्सादीनामपत्यार्थादेशनमावश्यकं न च तत्तेषां भवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः· तदाह· त

विषम इति· यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य· एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्रापि एकत्वादौ धातुर्द्रव्यमात्रं प्रतीयेत
यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयेत नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थः· तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे
विशेषसंप्रत्ययो न स्यात्· भवति च· तस्माद् वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबंधव्युत्पत्तिरनिरुक्तानां पिपुक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः· येषामर्थो न
ज्ञायते इति· स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदं तया न ज्ञायते· तन्न तेषां कथमर्थो निर्दिश्येरन्नित्यर्थः· तैर्वि
द्वद्व्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव· अस्ति कोऽपि चैरिति· यथैते व्यवहारवशादर्थाधिगम्यं तेन तथा शब्दैरपीति भावः॥ ॥श्रीराम·

स्मादिति· इदं तया· तत्तद्धि नास्य रूपेण· विज्ञायत एवेति· तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः· भाष्ये जर्भरीति· यद्यपि जर्भरी त्यस्य मंत्रोऽश्वि
नौ तुर्फरीत इत्यस्य हंतारावित्यर्थो निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात्प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासंभवाच्चैवं न विज्ञायत इ
त्युक्तं भगवता॥ ॥

अन्वाख्याने। वाक्यभेदेन विधाने। तस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमित्येव युक्तमिति भावः। भाष्ये भंगादेरं। आर्द्रकं। किं तेन कृतं स्यादिति। अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति। यदि तु मोक्षुर्यादिति शय्यादिप्रतीतिः प्रयोजनेन तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यं। अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति। वानवचनानर्थकं चेति। वाक्यभेदोपि वचनानां वचनानर्थक्यं चेत्यर्थः। वा वचनपदेन म

नखल्विति। साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारंभान्नास्तिलोकव्यवहारानुगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थः।
वा वचनानर्थक्यं चेति। द्वह्व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति वा विकल्पविषयत्वादनयोर्बोध्यं वा
धकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन। एकार्थीभावविकल्पनात्। नचसंज्ञायामिति। एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते
न चित्रा गावस्येवं। तथा राजपुरुष इतीष्यते न राज्ञः पुरुष इति। अनुवादः प्रयुरुष इष्यत इति एकपदीभेत्स्वर्यमेक
विभक्तिकत्वं सर्वदैकार्थीभावे इष्यत इत्यर्थः।

हा विभाषोच्यते। इदमुपलक्षणं। निषेधशास्त्राणांमिसंज्ञेत्यादिनिरसग्रहणस्य च। किमन्यादिति। न च विशेषणीभूतसामर्थ्यनैव संबंधः त
स्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाविधेयत्वाद्विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः। न च संज्ञायामिति। एकार्थीभावविषये इति शेषः। तदाह। एकार्थी
भावइति। रामः

अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह। भाष्ये। यथे वृत्तिवर्तयंतीति। वृत्तिं एकार्थीभावरूपां वर्त्तयंति शब्दस्त्रेणनिष्पादयंति ये शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यम
न्यंत इत्यर्थः। अयं भावः। एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूत्रविधेयाः सुबंतं सुबंतेन सह सामर्थ्यवद्भवति समर्थं च समाससंज्ञं स्यादित्यर्थः। एवं च
विभाषाधिकारादिसर्वे चरितार्थं। समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः। किं तेइति। स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपावृ
त्तिर्लोकत एव सिद्धेति तन्निकिंचित्तत्र वक्तव्यं। ये तु शास्त्रनिष्पाद्यामन्यंते ते किं तत्स्वरूपं शास्त्राभिधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः। तत्ध्वनयन्नुव्याचष्टे। का

अथेति। कार्यशाब्दिकाना वाक्यादिव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यांमन्यमानाः किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वती
ति प्रश्नः। नैत्यशाब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यंते॥ ॥ रामरामरा।

येशाब्दिका इति। शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्ध्यभावात् अर्थसंबंधस्य लोकतो ज्ञानासंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यं। एवं च द्विकत्वादि
बोधकत्वया विभाषापदादिचरितार्थमेव च शास्त्रैकगम्यत्वादित्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः। वृत्ति। वृत्त्याश्रयं समासादिरूपं। तेषां मतेव
त्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्मवाक्यरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः। किं वृत्तेरिति। सामर्थ्यस्येत्यर्थः। नैत्यशाब्दिकास्त्विति। कार्यशब्दमादृनित्यश
ब्दमाहेत्यर्थः। तदाहेतिमाष्यादो दिव्यत्वादिति। शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबंधस्यापि तस्य तया नित्यत्वेनुभयोरपि लोकत एवं विवक्तविषयत्वेनैव सिध्ये
कोपस्थितिजनकतो वृत्तिसमुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वृत्तेर्को पस्थितिजनकत्वा सामर्थ्यं लोकसिद्धमिति तन्मते प्रश्नइतिभावः।

 परस्पशब्दस्येति॰ प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य चेत्यर्थः॰ यत्रेति॰ समासादिवृत्तिव्यवहारादिति भावः॰ एवं चतन्निष्ठशब्दान्तरकरणकपरार्थाभि

परार्थाभिधानमिति॰ परस्पशब्दस्ययोर्थः तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः॰ यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाच्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते॥

धायकत्वं तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितं॰ तच्च स्वार्थविशेषणक पुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्बोध्यं॰

वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि॰

भाष्ये॰ वृत्तिवर्जनावादिनाभिसक्तेषां पदस्यव्यावर्त्यं दर्शयति॰ नित्येत्यादि॰ पदसरूपावयवत्वमपि न नास्तव मित्याह॰ वर्णवदिति॰ वर्णेष्विवात्राप्यवयवक्रमः इति भावः॰ तदेवाह॰ तत्वत इति॰ नन्वेवं तत्पक्षे समर्थः पदविधिरित्याद्यसंगतं तत्राह॰ केवलमसत्येति॰ वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदर्थमध्यारोप्यान्वाख्यानमिति भावः॰ एवं च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाभावात् तत्र सत्वासत्वसंदेहाभावादथ ते षामित्युक्तमिति भावः॥ ॥ केचित्तु नित्यशब्दवादेपि उपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभावः॰ न चैतावतानित्यत्वहानिः शास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथात्वहानात्॰ न चैवं भाष्ये ऽथ तेषामित्यसंगतं स्यात्॰ शास्त्रनिष्पाद्यत्वं द्वेधा॰ सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादितया निरवयवतया

अथ तेषामिति॰ नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि तत्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते॰ जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था॰ पुरुषमात्रस्येति॰ राजशब्दोपादानमनर्थकमिति चेत् पर्यायत्वेपुरुषराजपुरुषशब्दयोः पर्यायावकशब्दयोरिवस्यादित्यदोषः॥ ॥

वा॰ तत्राद्येऽजहत्स्वार्थैव द्वितीये तु तेषामर्थाभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वा सवदेवमनभेदेन नियमात्संदेहाभावेऽनन्तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात्॰ तत्रापि अंत्यपक्षे आरोपितमर्थवत्वादिशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं तेन महास्तुं दरद्रत्यादावात्वमपि सन्यदेतत्॰ शास्त्रानिष्पाद्यत्वमेतेतु स्वार्थत्यागेऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्तिः॰ अर्थात्यागे तु पुरुषमात्रानयनापत्तिरिति प्राहुः॰ जहतीति॰ शत्रन्तं॰ बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण॰ स्वार्थं॰ तत्वेन प्रसिद्धं॰ जहति स्वानि पदानि यामिति[illegible]रत्वः॰ जहत्स्वोर्थो यस्याः सेत्यर्थ इत्यन्ये॰

कै०वि०२

लक्षेति॰ षष्ठ्यभावेनसंबंधाप्रतीत्याप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिमानः॰ स्वेनार्थेनवशीकृतस्येति॰ स्वार्थमात्रोपस्थानेन्यासक्तस्येत्यर्थः॰ अ
र्थांतरोपादाने॰ अर्थांतरंप्रतिविशेषणत्वं॰ यद्वा अर्थांतरस्यस्वंप्रतिविशेष्यत्वेनोपादाने॰ नचपृथगुपस्थितयोः पश्चादन्वयः॰ संबंधबोधकविभक्त्य
भावात्॰ अभेदान्वयस्तुबाधितएव॰ अनुभवबाधितश्चेत्यभिमानः॰ उपात्तस्येति॰ अर्थोपादानस्येवतत्त्यागस्याप्येतन्मतेवचनेविनाऽशक्यत्वा

दिनवचनंप्राप्नोतीति॰ लक्षन्यग्रोधाविति यथा॰ जहत्स्वार्थेति॰ नहिस्वार्थमजहतः स्वेनार्थेनवशीकृतस्यार्थांतरोपादानंघटते॰ युक्तंपु
नरिति॰ उपात्तस्यार्थस्यत्यागायोगात्॰ अग्निनेवोह्यस्य॰ वाढंयुक्तमिति॰ परार्थवृत्तित्वादेव॰ अत्रैवदृष्टांतमाह॰ तक्षाराजकर्मणीति॰
यदाराज्ञातक्षादृत्याहीनदारुवकेकर्मनिहोति॰ नात्यंतायेति॰ त्यागमात्रमभिसंधायजहत्स्वार्थेत्युच्यते नतुसर्वात्मनात्यागः परोप
कारायतस्योपादानात्सर्वथाचस्वार्थत्यागेपरोपकारासं[illegible]पादनादनुपपादनमेवप्रमोजनाभावात्तस्यस्यादित्यर्थः॰ हिन्वितेति॰ तेषां
प्राणिधर्मत्वात्तत्यागेराजकर्मैवविच्छिद्येतेत्यर्थः॥

दितिभावः॰ परार्थवृत्तित्वादेव॰ परार्थप्रतिविशेषत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव॰ नात्यंतायेत्यव्ययं॰ त्यागमात्रमिति॰ स्वार्थविशेषत्वरूपांशस्य
त्यागेनतथाव्यवहारइतिभावः॰ विषयतापिशब्दशक्येतिविस्तरेणमेनूषापोनिरूपितं॰ परोपकारायेति॰ परस्यपुरुषादेरितरसंबंधव्यवच्छे
दरूपोपकारायेत्यर्थः॰ हिन्वितादीनांराजकर्मानुपकारकत्वाद्विषमउपन्यासस्तत्राह॰ तेषामिति॰ प्राणापगमेएवतत्त्यागादितिभावः॥ ॥राम

राम०
१९

६६५

साध्येनचायमर्थः परार्थविरोधीति॰ राजपदेनपरार्थस्यपुरुषरूपार्थस्यास्कंदनेतद्विशेषणत्वेनराजरूपार्थोपस्थितौराजरूपोर्थः स्वतोनविरोधीकिंतु
स्वगतंविशेष्यत्वमेवविरोधिष्वतस्तन्नहास्यतिकिंतुस्वगतंविशेष्यत्वमेवविरोधिमत्तंत्यजतीत्यर्थः॰ तद्धनयन्व्याचष्टे॰ विशेषणेनामेति॰ अन्यथावि
शेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्नस्यादितिभावः॰ अमुमेनार्थंशंकोत्तराभ्यांसमाधत्ते निशादयति॰ वाक्येपीति॰ स्वविशेषणेति॰ इदमुपलक्षणं॰ संख्या

नचायमर्थइति॰ वाक्येपिराजार्थस्यविशेषणत्वात्स्वत्यक्तौविशेषइतिचेत् वाक्येस्वविशेषण
संबंधप्रतिपत्तौसामर्थ्याविघातः॰ वृत्तावुपसर्जनीभूतेनस्वार्थेनप्रधानार्थस्योपकारात्स्वविशेषण
प्रतिपत्तौसामर्थ्यहानिः॰

विशेषसंबंधप्रतीत्यप्रतीत्योः एवंपुरुषपदमपिइतरान्वितस्वेवस्वार्थमुपस्थापयति॰ नकेवलमतोनभार्यायाइत्याद्यन्वयस्तत्र॰ अत्रायंभावः॰ पद
नांतत्तद्विषयताविशिष्टेर्थेशक्तिरतएवबोधेविषयताविशिष्टेर्थेशक्तिरतएवनियमः॰ एवंचराजपदादेराजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छि
न्नस्वार्थस्तत्रसमासेविशेष्यत्वांशत्यागइतितावताजहत्स्वार्थत्वमिति॰ अत्रचबीजंसमुदायशक्तिः॰ एवंचावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्यावि
शिष्टकोपस्थितिरितित्सं॰

द्वि०वि०२

भाष्येऽथवान्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति। यथा पुष्पाणामभावेपि गन्धलेशमात्रेण पूर्वं तत्र पुष्पसत्तामनुमाय मल्लिकापुटः इत्यादिव्यवहारः तथा वृत्तौ राजपदस्यार्थाभावेपि वाक्यदृष्टसार्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वमात्रेण वाक्येऽयथा राजसंबंधवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसंबंधवतः पुरुषस्यैव पुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थः। तस्मादृश्यमात्रेणैवार्थवत्प्रतीत्याश्रयणात्त्वापीति न दोषः। विशेषणं विशेषकं इतरव्यावर्त्तकं इत्यर्थः। तद्योतयति राजशब्द इति। वाक्यदृष्टस्वशब्दोजन्योपस्थितिविषयार्थनिमित्तविशेषं राजसंबंधरूपं पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तद्

अन्वयादिति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहातीति न च तन्निमित्तविशेषदर्शनं निवर्त्तते पुरुषे यथाग्निसंबंधजनितपाकजरूपादिभिर्घटे निर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति॥ विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः॥ ॥श्रीराम॥

शिष्टेन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तत्स्वार्थत्वे स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं जहातीति न्याय्यानिष्पन्नवृत्तावित्यर्थः। अयं हि वाक्याद्वृत्तेर्निष्पत्तिमन्यते। तच्चैतन्निमित्तमिति। एवं च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेपि तद्व्याप्त्यन्वयमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य न शक्तिग्रह इति भावः। विशेषः पुरुषगत इति। राजपदवृत्तौ वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यतीति निवर्त्यते इत्यर्थः। एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम्॥ ॥रामरामरामरामरामरामराम॥ राम २०

६६६

भाष्येऽथवेति। सममिन्याहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गे तदतिरिक्तभेदे तदुभयमपि नानुयोगार्थः समासेन प्रत्याय्यते पूतादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदनासर्थयादृकं। अन्वयादिति पक्षे पुरुषपदे राजसंबंधवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकं इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेन पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः। सामर्थ्ये भेदः न स्यादिति। अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञः पुरुषो भार्या याश्चेतिवत् राजपुरुषोऽश्वश्च राजपुरुषो भार्या याश्चेत्यपि स्यात्। अत एकार्थीभावरूपस्वाभाविकसामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यं। भेदसंसर्गवाने वार्यो वृत्त्या उपस्थाप्यत इति तदाह। तदात्मकत्वादिति। एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः। तत्र युक्तिरुक्तैव। तत्र भेद इति। स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः एवं वृत्त्युपस्थाप्य

वृत्तौ क्रियत इति। यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं। संसर्गो वा भेदाविनाभावादनुमेयभेदः उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः॥ ॥ ॥राम

राजसंबंधवद्व्यक्तिगतराजसंबंधो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः। एवं च भेदवद्व्यक्तिबोधे राजसंसर्गवत्प्रतीतिर्व्यक्तिरपि बुद्धेव एवमितरत्रापीति तात्पर्यं। उभौ वा यौगपद्येनेति। अयं भावः। उक्तरीत्यानयोः समनियतत्वेन विनिगमनाविरह इति। एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यं न च संसर्गवत्तोपि प्रत्यये नोक्तं भवो लक्षणस्येति वाच्यं। तद्व्याप्यत्वात् तत्तोपि प्रत्यये नादोषात्। लक्षणस्यावधारणगर्भत्वात् संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यं भेदवतः प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वात्तेनोक्तरीत्या न संभव। एतत्क्लेशपरिहाराय परेणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्तं सर्वैकवाक्यसावधारणमिति न्यायवार्ध्येनेति तद्भावः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

कै॰वि॰२ सर्वस्वं प्रसक्तमिति भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वं स्वं वा क्वेत्युपयुज्यत इति शेषः पुरुषस्य स्वामिनिनिस्वसाकांक्षत्वाभावादाह यदेति तत्र भेदपक्षे इति भेद
घटितसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः स्वाम्यंतरेभ्यो निवर्त्येति राज्ञः पुरुषो भार्या पुत्रो वेत्यादानि व भार्यादिसंबंधवद्धत्तुपस्थापकत्वान्निवर्त्येत्यर्थः
स्वार्थं जहातीति राजपदं व्यक्तिविशेषोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकेन स्ववाच्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमितिभावः

सर्वं स्वमिति राज्ञ इति षष्ठ्या संबंधिमात्रस्याक्षेपात् सर्वः स्वामीति यदानु पुरुषस्य पारतंत्र्यं प्रमाणांतरे
णावगतं तदपेक्षयेत्युच्यते अन्यथा पुरुष इत्युक्ते अस्तीति प्रतिपत्तिः स्यान्न तु स्वामिमात्राक्षेपः तत्र
भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यंतरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति पुरुषस्तु न हृदपि स्वार्थं स्वांतरेभ्यो निवर्त्तयति
राजानमिति तत्वश्च कृतकार्यस्य मननुपयोगार्थस्यानवृत्तिः अकृतकार्यस्यानवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्॥ ॥

निवर्त्तयतीति राजपुरुषो ऽश्वश्चेत्यादौ अश्वादिरूपस्वांतरनिरूपितस्वामित्वव्यावृत्तुपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः इदं दृष्टांता
र्थं यथा विशेषणत्वेनान्वितोपि पुरुषो राजानं स्वांतरेभ्यो निवर्त्तयति एवं राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुषं स्वाम्यंतरेभ्यो निवर्त्तयिष्यतीतिभावः राम
भवतु राज्ञार्थस्येति द्योतकतामात्रेण चारितार्थ्याद्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः वृत्तिरेव न स्यादिति अर्थवत्त्वाभावेन सुबंतत्वाभावादिति २२
भावः॥

६६७

एवं संसर्गेपीति संसर्गघटितलक्षणपक्षेपीत्यर्थः भेदस्यत्वाप्यत्वात्स्वाम्यंतरेभ्यो निवर्त्यत्वादिबोध्यं भाष्ये अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या
स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थलाभात्संसर्गो बाधितः एतेन कः पुनर्भेदः संसर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेपि संसर्गाप्रतिपादनात्न्यूनत्वमप
पास्तं किंचान्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसंबंधनिवृत्तं पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादेः शाब्दबोधाविषयत्वं स्वस्य
ति पुरुषो राज्ञा न मन्येष्विति दृष्टांतार्थं इतोपितयोर्बोधाविषयत्वं बोध्यं नहि राज्ञि तद्भेदतत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् स्वार्थं जहाती

एवं संसर्गेऽपि व्योज्यम्॥राम॥

ति उपसर्जनपदमिति शेषः यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति तन्न भेदप्रकारकबोधाननुभवात् किंच वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं
तेष्वेत्यादयितुं मेषयंथः तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रातियोगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभंगप्रसंग एव स्यात् उक्त
रीत्या भाष्यास्वरस्वारस्यविरोधाच्च तद्धर्मोदाति मतेनेत्वमस्यादिवाकादावस्वजार्थबोधइनेवृत्तौ बाधः अयमनेनैकार्थीभावः मतन्वये न
कैपदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिवत् तन्नि घटके आत्वादिप्रवृत्तिरिति सुधियो विभावयंतु इमौ भेदसंसर्गौ हृद्धपि समरूपविशेषस्यैव प्रतीतेः बहुव्री
हावपि संबंधिव्यक्तिविशेषस्यैव मानमित्याभाति

के०वि०२ राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतोव्यवच्छिन्नत्वादुभयतोव्यवच्छिन्नमन्यन्नास्तीत्यत आह· उभयस्मिन्निति· सा वै विभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे न सिद्धि रित्यर्थः· एवं च शब्दार्थस्यानियतत्वात्संबंधोऽनुपपन्न इत्यत आह· एवमिति· राजनि च विशेष्यतायाः अत्यागेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष णतायाः राजपदार्थतास्वीकारएव संबंध इति भावः· एवं च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थं किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यत्र पक्षे

उभयत इति· उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्न इत्यर्थः· युक्तं पुनरिति· स्वमर्थमजहत्स्तेन वशीकृतस्वार्थान्तरोपादायि त्वम युक्तमित्यर्थः· संबंधायेति· एवं शब्दोपि क्वचिद्विषय एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः· कस्या इति· एकस्या विभक्त्या गुणप्रधा नभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः॥ प्रथमाया इति· प्रधानानुविधायित्वाद्गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेऽपि प्रतिपत्तव्येति भावः· न प्रथमा समर्थ इति· प्रथमाद्विवचने उच्यमाने संबंधासंप्रत्ययाद्गुणप्रधानभावएव न प्रती यते·

जहत्स्वार्थपक्षे तु नायं दोष इत्याह अपरार्थाभिधानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थः· मध्यमपक्षे तु परार्थतायां प्रत्यग्राहकत्वमिति निष्कर्षः· इतर आश्रयानिति हि· शंकते भाष्येन तु चेति· कस्या अपि भवतु द्वे आपन्नापर्यायेण भवेतां किं प्रश्नेनेत्यत आह· एकयेति· गुणप्रधानभू तस्येति· परस्परमित्यादिः· न प्रथमायां को हेतुरित आह· प्रधानेति॥ ॥ ॥ ॥राम राम राम रामराम राम राम राम राम राम २२

६६८

संबंध्यंतरापेक्षयेति· न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः· न कश्चिदंतर्भाव मिति· न राजसखइत्यादौ बहुव्रीह्यर्थइव वाचकशब्दनानियमेन प्र तीतिविषयो नापि क्रिया· तेकर्तव्यत प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः· गुणभावादंतर्भूत इति· धात्वर्थत्वान्नान्तर्भूत इत्यर्थः· अभिहितो तर्भूत इति प्रथमाप्रा

षष्ठ्यावेत्यहीति· संबंधस्य प्रसाध्यत्वान्नस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्· न षष्ठीति· यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात्तदा द्वयोरपि समकक्षत्वा त्संबंध्यंतरापेक्षया संबंधः प्रतीयते· अभिहित इति· कश्चिदर्थोऽभिहितोपि नांतर्भूतो यथा राज्ञ इति· षष्ठ्या संबंधोभिहितोन त्वन्चिदंतर्भावे यतः· कश्चिदंतर्भूतोपि नाभिहितो यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखा यस्येत्यर्थेन तर्भवति नाभिधीय ते· तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतोपि· यथा पचतीति कर्त्राभिहितो गुणभावादंतर्भूतो न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमु पात्तम्· तत्र संबंधोभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति·॥ ॥

अम:२ प्रतीत्युक्ताव्याप्ति प्रथमापत्तिः स्यादतः प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तमिति भावः· व्यतिरेकाभावादिति· षष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः पृथगुपस्थितिनिबंधनसांस र्गिकविषयतायाअभानादित्यर्थः· एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटत्वघटत्वाद्योः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्र कारतेव विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यं·॥

संघातस्यैकार्थत्वेपिधवखदिरादिसंघातवद्द्विवचनंस्यादतआह॥ इहेति॥ अवयवार्थोपकृतइति॥ शास्त्रकृत्सशक्त्योपस्थितार्थस्यागेनबोधायाति
रिक्तशक्तिकल्पनेचमानाभावादितिभावः॥ तत्रयद्यपिअवयवार्थस्तत्तद्द्विशेष्यत्वावच्छिन्नएवतथापिविशेषणत्वेनतस्याविशेष्यतयाआच्छाद
नात्तस्याअपिविशेषणत्वेनैवप्रतीतिर्नतुस्वरूपेणेतिनतद्विशेषणद्यन्वयइतितात्पर्यं॥ वाक्येतुप्रत्येकंपदजन्यबोधकालेराजादिगतविशेष्य
तायाःस्वरूपेणैवभानमितिविशेषणद्यन्वयोभवत्येवेतिबोध्यं॥ विशिष्टोर्थइति॥ विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः॥ इयमजहत्स्वार्था
वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तदवर्त्तनवादिनश्चतुल्या॥ जहत्स्वार्थातुवृत्तिवर्त्तनवादिनएव॥ वृत्त्यवर्त्तनवादिनस्तुअखंडानिरवयवानिपदानीतिमते

संघातस्येति॥ इहराजपुरुषशब्दात्संघातात्छिन्नेत्योत्पद्यन्ते नचसंघातेनावयवार्थोपकृतएकत्वसंख्यायुक्तोविशिष्टोर्थःप्रति
पाद्यतइतितदाश्रयमेकवचनंप्रवर्त्तते॥ नतुगुणभूतावयवसंख्याश्रयंद्विवचनमित्यर्थः॥ परस्परेति॥ व्यपेक्षैवात्रसामर्थ्यंनतु
एकार्थीभावइत्यादिः

उभयोरपिकदाप्यर्थोभावेनत्यक्तस्वार्थत्वेकेर्थेजहत्स्वार्थापदप्रयोगोप्यसंगतः॥ सावयवानीतिमतेकॢप्तशक्त्यैस्त्या
गेमानाभावेनाजहत्स्वार्थैववृत्तिवर्त्तनवादिनस्तुपदार्थसदंगीकारस्तदुक्तमेव॥ असौहिलीरथंतरादिपदेतुजहत्स्वार्थैवेतिबोध्यं॥ एकार्थी
भावस्यापिव्यपेक्षापूर्वकत्वात्कथमस्यपक्षांतरत्वमतआह॥ व्यपेक्षैवेति॥ एकार्थीभाववादिनोपिराजपुरुषपदयोःपरस्परंविशिष्टबोधा
जनकत्वमत्याकांक्षावशादेवतज्ज्ञाननतुविशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेतिभावः॥ xसत्वेएवतद्बलात्संबंधोशविशिष्टप्रातिकत्वमतं॥ व्यपेक्षा
वादिनस्तुआकांक्षाx२

६६९

ननुशाब्दयोरचेतनत्वात्स्वतोव्यपेक्षाभावः॥ एवंअर्थस्यापि॥ आरोपेणसेतिचेत्॥ शब्देप्यारोपःस्यादतआह॥ स्वंरूपमिति॥ एतदर्थःकइत्येव
शब्दविषयाकांक्षाप्रमातुर्नत्वन्यविशब्दांतरविषया॥ अर्थेज्ञातेतुकोस्यान्वयार्थइत्याकांक्षाप्रमातुरितिभावः॥ ननुअन्वययोग्यार्थांतरजिज्ञासाकां
क्षासाचप्रमातृगतानार्थगतेत्यतआह॥ प्रमातृगतामिति॥ तस्याश्चतदुपस्थापितार्थएवारोपोनतुगुणभूतेशब्दइतिभावः॥ अर्थबोधोत्तरमे
वास्यान्वय्यर्थःकइतिजिज्ञासोदयात्॥ तत्रषष्ठ्युपात्तार्थेतदारोपः॥ अयमर्थोर्थांतरमाकांक्षतइतिव्यवहारात्॥ अपरस्तुआकांक्षाविषयत्वा

कापुनरिति॥ स्वस्वमर्थंप्रतिगुणभावाच्छब्दयोःपरस्परव्यपेक्षानसंभवतीतिप्रश्नः॥
अर्थयोरिति॥ प्रमातृगतांव्यपेक्षामर्थेसमारोप्यशब्दाःसंक्रियन्ते॥ समायमिति॥ दानादिक्रिया
निमित्तेस्वत्वंःस्वाम्यमुपजायते अहमस्येतिपुरुषस्यप्रतिग्रहादिनिमित्तःस्वत्वोत्साहः॥ ॥

त्साकांक्षइतिबोध्यं॥ दानादीति॥ दानंवेतनादेः॥ स्वाम्यमितिस्वपुरुषइतिशेषः॥ भाष्येषष्ठीवाविकेति॥ समासेत्वाकांक्षावशादेतद्बोधःवाक्य
तुल्याकांक्षायाएवात्रसत्वाद्द्विरूढ्विभक्तिराहित्येपिभेदसंबंधबोधइतिभावः॥ विशेषणविशेष्यभावांशेवाक्यस्यापिनसमासस्यापिशक्तिर्नतु
साविशिष्टोपस्थितिनिमित्तिकेतिबोध्यं॥ आकांक्षपापिराजार्थपुरुषार्थयोःसंबंधेइदंशक्तमितिशक्तिग्रहान्तविशिष्टोपस्थितिरस्मिन्पक्षे॥ त्र
यमपिवृत्तिवर्त्तनवाद्येकदेशिनएवपक्षः॥ नतुनित्यशब्दवादिनइतिबोध्यं॥ वाक्येत्वाकांक्षितस्यास्वाविभक्तिशब्दवाच्यत्वं॥ नचसंबंधसंबंधो
वाक्येप्याकांक्षातिस्योनवस्थापत्तेरितिदिक्॥

वै०वि०२ भाष्ये क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्येति॰ शक्तिः संबंधश्चो [illegible] प्रमपि विभक्तिशक्यं घटमित्येतन्मात्रात् पिघटकर्मिकेति बोधात्संबंधस्य वाक्यार्थत्वासंभवात्॰ अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकांक्षेति भावः॰ शक्तिरेवाभिसंबंध इति॰ इदं चिंत्यं॰ षष्ठ्या अपि वा त्रापि संबंधबोधकतायाएव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वारस्येन लाभात्॰ लक्षणायामानाभावाच्च॰ भाष्यांतरस्येतद्विरुद्धस्यानुपलंभाच्च॰ अथवेतीत्यपि न॰ कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसंबंधस्येत्यर्थलाभेपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वालाभात्॰ नापि शक्तिसंबंधस्य वाचिकेति यत्किंचिदेतत्॰ भाष्येऽथ पद्येवेति॰ ननु

क्रियाकारकयोरिति॰ कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते॰ क्रियाद्रव्ययोरभिसंबंधनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबंधः तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः॰ अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते॰ शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबंधस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तं॰ अथ यद्येवेति॰ यद्यस्मात् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य प्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणयुक्ता नान्यथेति प्रश्नः॥ संचोपसर्ग इति॰ तेन तस्य द्रव्यवाचिनार्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति॰ संशब्दोपादानाद्योग्यक्रियाक्षिप्यत इत्यर्थः॥ ॥राम

पूर्वपरार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसर्गाद्विति चेत्कथमधुना एकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोल्लेख इति चेन्न॰ तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादितितात्पर्यात्॰ संचोपसर्ग इति॰ यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः संति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तं॰ क्रियाविशेषं॰ क्रियागतं विशेषं॰ येन सम इति॰ यदर्थेन समोर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः॰ तस्मात्तदर्थात्मर्थोत्रानुमीयत इति भावः॥ इयमेव शाकपार्थिवादौ गतिः॥ ॥ ॥श्रीराम रामं० २४

६७०

ननु प्रक्रांतार्थद्वयावगमकत्वे पृष्ठेऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह॰ तुल्यार्थेति॰ ननु गम्यसन्योरिवई स्यति व्यास्येोस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह॰ पर्यायेति॰ पूर्वत्र तुल्यार्थधातुप्रनिर्देशद्वारा पर्यायत्वं इह तु धात्वोस्तुल्यार्थत्वाभावेपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः॰ पर्यायोपादानं चेतदर्थं यावत्परस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव न पृथगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः॰ व्यतिषंगोत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह॰ रज्ज्वादीति॰ भाष्येऽ

संगतार्थं संसृष्टार्थमिति॰ तुल्यार्थधातुनिर्देशः॰ संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति॰ पर्यायनिर्देशः॰
व्यतिषंग एवेति॰ रज्ज्वादिनिमित्तसंसर्गो व्यतिषंगः॰ एवंजातीयकेष्विति॰ व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः॰
न= अस्तिनोइति॰ सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबंधशब्दस्य दर्श [illegible] नादित्यर्थः॰

अहानाविति॰ अहानिः परस्परं विना [illegible] बोधाजनकत्वमेवेति बोध्यं॰ अंतरंगाकांक्षानशादितितात्पर्यं॰ मथाच वृत्सयोस्तयोरन्यासंबंधप्रस्तावानयोर्विशेषणसंबंधो विशेषणसजातीयविशेषणसंबंधश्चेतिस्त [illegible] ननु संबद्धविमाजित्वत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव संबद्धत्वं न चैवं प्रकृते भिन्नोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह॰ अपनाभवतीति नेमिति॰ तथा च ष्ठे सत्यामपि हानाविति॰ भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः॥

के०वि०२ एवमुभयोः सूत्रारूढत्वेऽकृत्वाप्यपेक्षापक्षं दूषयति। भाष्येऽथेतस्मिन्निति। संख्याविशेषेति। अभ्युच्चरइत्यादौ। वचनेनेति। सविशेषणानांवृत्ति
र्नेत्यादिना। ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्याप्येवपक्षोभिप्रेतो लक्ष्यतेऽतआह। तदेवमिति। क्रोतादिलोपविधानेनित्यताश्रयेण। विभाषा

अथेतस्मिन्निति। यदिव्यक्तावेकार्थीभावोनाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां
प्रसंगाप्तरभावो वचनेनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्त्तव्यं समासौर्थस्य वाक्यस्यानिवत्स्यर्थं। तदेवं शब्दस्यस्वा नो२
भाविकं रूपं कदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणेना नुगम्यते कदाचिदनुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयेण। कार्यपक्षे
द्या२ तु बहवो बाज्ञोधर्मावचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसंगः तथाहि। निः कौ शांबिर्गोरिथो घृतघटो गुडधानाः केशचू
डः सुवर्णालंकारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखरइत्यादिषु क्रोतेप्रर्णे युक्ते मिश्रसंघातविकारसुजसयलोपावी
प्सा जातिविशेषाभिधायित्वेवचनप्रतिपाद्यं॥

धिकारश्च कार्यं शब्दाश्रयेणतस्यक्षेऽर्थस्यापिशास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्यानेकल्पिकत्वं बोधयितुंसत्त्रमावश्यकमितिभावः। कार्यपक्षे राम
तु बवैहवोयाज्ञो धर्म्मा इति। वाक्याद्धि निष्पद्यते इति वादिनो वाक्यश्रूयमाणक्रोतादीनाशस्त्रं विना लोपासंभवो वीप्सादि बोधासंभवश्चेतिभावः॥ २५

६७१

नित्यदर्शनेस्त्विति। एकार्थीभाववादिनाऽर्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनान्नित्यदर्शनेशब्देनैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः।
वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदानां क्रोताद्यर्थवृत्तितया एषामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वं। अतएव नतत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः निराद
यः क्रोताद्यर्थेइत्यादीनां क्रोताद्यर्थे वर्त्तमाना निरादयइत्यर्थः। एवं चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः।
अतएव संख्या याव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितत्वाहृत्त्वर्थस्य सुचोभावइति भाष्योक्तं सुजर्थश्च जन्मीति तत्रैनवक्ष्यते। किं चैकार्थीभावोना

नित्यदर्शनेत्वेकार्थीभावकृतएवायंविशेषइति न किंचित्प्रतिपादनीयम्॥

मैकोपस्थितिलत्कृतत्वेनक्रोतादिलोपस्य। संख्याविशेषप्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्तत्कृतोभवत्येव अ
न्यथा घटः घटपटाइत्यादौ घटत्वादेरपि संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः एवं द्वंद्वे चेति च कारा प्रयोगोप्येतत्कृत एव। न च समभ्रोसेन चार्थस्याभि
हितत्वात्तदप्रयोगः समासेन सत्त्वेऽभिहितस्यापि विशेष्यतयाऽभिधानेऽपि असत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। पृथगुप
स्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यत्वेन तदप्रयोगइति तत्स्यापि तत्कृतत्वं। लोकेपि पृथक्ज्ञातयोरेवएकदेशात्सेसमूहादिव्यवहारात् चार्थेऽ

६७ इति [illegible] एकार्थीभावे [illegible] इति दिक्

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारकम्

कै०वि०२

ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेपि निघातयुष्मदस्मदादेशोदाहरणविषये एकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति देवदत्त गच्छ त्वमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् व्यपेक्षावादे तु न दोषः तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् एवं राज्ञो गोश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यर्थे राज्ञो गवाश्वपुरुषाणामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युगपत्षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वौ प्राप्नुतः तयोश्च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्यः व्यपेक्षावादे तु न राज्ञस्त्रिभिरेकव्य

व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्ताननुदाहरति· तत्र नानाकारकादिति· नानाशब्दः पृथग्भाववचनः
तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं· यथाऽयं दण्डो हराऽनेनेति· दण्डोऽस्ति क्रियायाः कर्त्ता न तु हरतिक्रियायाः॥

पेक्षा न गवेति वक्तुं शक्यत्वात् इति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेपीदमवश्यं वाच्यमित्याह· भाष्ये तत्र नानाकारकादिति· तत्र· पक्षद्वयेपि· इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे· ये सर्वथा दोषास्ताननुदाहरतीति· सर्वथा पक्षद्वयेपीत्यर्थः· भाष्ये तत्र चेति पाठे तत्रैकार्थीभावे चाद्व्यपेक्षायां·
तत्रेतस्मिन्व्यपेक्षायामिति· तत्र· एकार्थीभावे· एतस्मिन्व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः· इतरेतरनानाप्रकारानेककारकात्परत्वाभावादाह· नाना रामं०
शब्द इति· पृथग्भावेति· पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः· भावशब्दः क्रियापरस्तदाह· भिन्नायाः क्रियाया इति· निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः· २६
अयं दण्ड इत्यत्र निघातविषयाहरणक्रियातो भिन्नास्तिक्रिया तत्कारकं दण्डः·

६०२

अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह· तन्नानानेति· अन्यद्युष्मदस्मद्भिन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः· प्रतिषेधवचनारम्भे
तत्रादेशाभावमुपपादयति· अत्र पचेरिति· क्वचित्तु इति· युष्मदस्मत्साध्यमेव सक्रियाभिन्न पच्यादिक्रिया कारकत्वादोदनादिनानाकारक

तथा नानाभिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं· यथोक्तं· ओदनं पच तव भविष्यतीति· अत्र पचेस्तवेत्येतत्कारक
त्वेन नोपात्तं· ततः पचेस्तस्माद्युत्तरस्य युष्मदस्मदादेशो न भवति· क्वचित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः· ओदन
स्य पचति क्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवति क्रियामिति भिन्नकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्येत्यर्थः अस्ति दण्डस्ये
ति अनेन पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् भस्मोदनस्येति स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः॥
तेनैवास्त्येति· ततश्च दण्डस्य हरणे प्रतिकारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः· अयं दण्डोऽस्तीति यत्रान्यक्रिया
पदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्दनस्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः॥
देवदत्त इति यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदेतत्प्रश्नोत्तरे· पुत्तिष्ठतीति· यदान्यो निपातितो वृक्षाए केन स्थूर्धः सोऽभिशिष्टवे
साधिकरणेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते·

मिति भावः· ननु हरतेः करणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह· अनेनेति· पदेनेति· अत एवास्ति सपिप्पिवानेन पपरत्वादौ पत्तं· पचौदनमित्यत्र संबन्धाभावात्तु भव्यपक्षस्य तत आह· भाविन इति· ओदनं पचेति पाठेपि ओदनकारकापचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यं· अर्थारोपाको से व्यपक्षीति

कैं०वि०२ भाष्ये प्रचयेति· व्यपेक्षावादे पि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवव्यतिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिंगितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्त्येवेति तन्मते प्ययं दोषस्तदवस्थ एवेति भावः· ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेपि इतरेतरयोगे सद्द्वीर इत्यत आह· अनेकस्मिन्निति· प्रचय आधिक्यमिति भावः· ननु युगपदेकस्यानेकसंबंधानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्व

प्रचय इति· अनेकस्मिन् संबंधिनि विवक्षित इत्यर्थः तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि तत्र युगपद्द्वौ द्वंद्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद्द्वंद्वः विप्रतिषेधाभावाच्च नपरत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात्संज्ञाद्वयस्य· तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति अथाश्वभिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमाने अश्वपुरुषयो राज्ञा संबंधो न प्रतीयते॥

यप्रसंगो त आह· तत्रेति· गोराज्ञापीति· सुमुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदाये कार्थीभावे वयवे कार्थीभावस्य च दुर्वारत्वादिति भावः अश्वादिभिश्च साहित्यसत्त्वादेव सद्द्वीति बोध्यं· पूर्वं वा तत्पुरुष इति· प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः· ननु परत्वाद्द्वंद्व एव भविष्यतीति न दोषात आह· विप्रतिषेधेति· आकडारीयत्वेपि विरोधमुपपादयति· भिन्नसमुदायेति· टजिति· तथा च स्त्री(सेडी)स्यात् किं च द्वंद्वोत्तरतत्पुरुषऽवजो वैकल्पिकत्वेन राजगोश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तन्न स्यादिति भावः राम २७

६७३

समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थीभावपरं तत्र तरतमायोगादत आह· शैकेति· समर्थतरत्वे आशुतरत्वं हेतुस्तत्त्वमंतरंगत्वादिति व्युत्पादयति· प्रथमेत्यादिना· आशुतरं ग्रंथ इति बहुव्रीहिः· एवं चाशुतरं कार्यप्राप्तिमत्त्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यं· तुल्येति· तुल्यजातीये· प्रथमजातीति एकार्थीभा

समर्थतराणां चेति· तेषां ह्याशुतरेति· प्रथमा प्राप्ति× शक्ततराणामित्यर्थः× पदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किंचित्सामवस्त्वपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबंध्यपेक्षत्वाद्बहिरंगा तत्रांतरंगत्वप्रथमा निमित्तः पूर्वं द्वंद्वो भवति· असिद्धं बहिरंगमिति द्वंद्वे कृते चेषष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् आशुतरग्रंथ इति· आशुप्रतिपत्तव्यो ग्रंथ आशुतर उच्यते· एतानीति· तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नं कारणमित्यर्थः· समुदायसामर्थ्यादिति· समुदाय द्वंद्वार्थप्रतिराजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

वस्त्यव्यपेक्षायां वाकलनात्सर्वैर्द्वंद्वे तत्तः षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः· तावयवेनेति· प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेपि मात्रान्नेत्यर्थः· एवं च तस्य समुदायस्यैव सामर्थ्यात्सर्वैस्तत्समुदायप्रयुक्तो द्वंद्व इति भावः॥ ॥ ॥राम राम राम राम॥

कै०वि०२ ननु द्वंद्वे समुदायेनेवेतरेतरयोगे शब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्वात्तत्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति द्वन्द्वप्रसंग इति चेन्न नावयवेनेतरस्य पुरुषसापेक्षेणेति शेषेणदोषात् तदेवस्फुटं व्याख्यानान्तरव्याजेनाह अपर आहेति राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यान्तर

अपर आहेति अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्ये समर्थतरत्वे हेतुः समुदायसंबंधेनावयव स्याप्यनुमीयमानः संबंधोऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः अस्मिन्पक्ष इति एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः एतच्चेति सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्द्वन्द्वो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः॥ ॥ ॥ ॥

योनेयर्थमाशंक्याह समुदायेति इत्यस्यार्थस्येति विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यांतरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकं एवं चेदं पक्षद्व राम

येप्यनावश्यकमितिभावः भाष्ये प्रधानमत्रेति अनयवसंस्थया तत्र समूहस्य संख्यावत्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः॥ ॥राम २८

६७४

वाक्यलक्षणकरणस्यासंगतिमाशंक्याह नानेति केचिदिति नद्यांति ष्ठति कूले इत्यादौ अत्रत्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति यथाकथंचित्सामर्थ्यग्रह णेतु अयेदंदोहरानेन सादावपि स्यादितिभावः लौकिकेति सुप्तिङंतचयो वाक्यमित्यादि लक्षणविधानेति क्रियावाचिभानस्य

आख्यातमिति नानाकारकान्विधानादिनिवृत्तये केचित्तलदृत्ययेचसमानेनाकेनिघातयुष्मदस्मदादेशाव वक्ष्यं ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थेनाकंपरिभाष्यते अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्री यंते यथा वृषलेन प्रवेष्टव्यं अट्टकुपु वाड्ढुमु मृव्यवायेपीति आख्यातमिति वैकल्पविवक्ष्यते लक्षणविधान सामर्थ्यात् तथा चातिङतिङः इत्यत्र न क्ष्यतेति ङ्प्रतिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति पचतिभवतीत्या दौ सत्यपिसाध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वयोः समानवाक्यत्वाभावान्निघातप्रसंगात् उच्चैरिति यद्यप्यव्य यं कारकविशेषणं च तथापि प्रपंचार्थमस्योपादानमिति वक्ष्यते आख्यातंसविशेषणमित्येवेति॥ ॥१२

लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिभावः अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशंकते यद्यप्यव्ययमिति स्वर्गेच्छतीत्यादौ कारकं उच्चैः पठतीत्यत्र विशेषणं क्रि याविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं॥

सविशेषणमित्येव क्रियाविशेषणेपि सिध्यतीत्यत आह॰ प्रत्यासत्त्येति॰ यद्यपि कारकत्वादपस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणं न दिदमपि प्रपं
चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यं॰ क्रियाप्रधानत्वमिति॰ लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदं॰ देवदत्तो गतइत्यादौ तत्सत्त्वीय ध्याहार्यमिति भावः॥न

~~आख्यातं सविशेषणमित्येवेति~~ सक्रियाविशेषणं चेति प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्गृह्यते न तु क्रियाया
इति भावः॰ आख्यातं क्रियाप्रधानं तेन च प्रधानक्रियाप्रत्ययत्वं तत्प्रधानक्रियं तस्य भावस्तत्त्वं लक्ष्यत इत्यतिङ॰
तेष्वपि देवदत्तेन शयितव्यमित्यादिषु वाक्यत्वं सिध्यति॰ एकतिङिति एकशब्दः समानवचनो न तु संख्या
वाची॰ बहुव्रीहिश्चायं॰ ब्रूहि ब्रूहीति॰ ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामंत्रितानिघातः सिध्यति॰॥ ॥राम॰

ब्रूहि॰

न्वेकग्रहणस्य पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह॰ एकशब्द इति॰ एकस्य पदस्य वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाभावादाह॰ बहुव्रीहिरि
ति॰ एकतिङं तं यत्र समुदाय इत्यर्थः॥ राम २६

परे तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं तिङ् तिङ् इति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येत
त्साधारणं॰ तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकांक्षत्वं लब्धं तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते॰ तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः संग्रहः॰
सविशेषणमित्यस्य साक्षात्परंपरया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः॰ तेन न ब्राह्मणपुत्रस्तिष्ठति कुले इत्यादेर्न ब्राह्मण इत्यादेः समानवाक्यस्य
त्वसिद्धिः॰ एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुबंतचयतिङंतचयसुप्तिङंतचया न्यतमद्वाक्यमित्युक्तं॰ सुप्तिङ
तच्चयो वाक्यं क्रियाकारकान्विते त्यनेन तत्र वा शब्दश्चेदर्थे कारके चतिङंतवाच्यं तदतिरिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत्॰ एकस्यतत्त्वा
रणाय सुवतच्चये त्यादि॰ एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव॰ एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं
बोध्यं॰ तदुक्तं हरिणा॰ साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकं॰ क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यत इति॰ वाक्यमित्यस्यैकं वा
क्यमित्यर्थः॰ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्रात्॰ अत एवोद्देश्याने कत्वे विधेयाने कत्वे च वाक्यभेद इति
मीमांसको द्घोषः॰ यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं तन्न प्रमादात्॰ यदप्याख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वा
क्यत्ववारणं तेन कृतं॰ तदपि न॰ आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षायाः फलाभावात् किंच व्यक्ति
पक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति भाष्योक्तन्यायेनैत्रैकत्वविवक्षायामेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वे बोधि

वि०२

तेस्यान्व्याख्यांतांतरस्येतिदोषात्· किंच्चानयैकत्वविवक्षयासमकक्षाख्यातद्वित्वेपचतिकरोतित्येत्यादौतद्वारणेपिविशेषणमादायतद्वित्वेवारण
मशक्यं· सविशेषणेख्याते एकत्वसत्त्वात्· अनेनचब्रूहिब्रूहीत्यस्यासंग्रहः विशेषणानुपादानेनसविशेषणत्वाभावात्· वाक्यत्वेफलंतु
मयाकिंचिद्वक्तव्यमितिप्रश्नोत्तरेऽत्रानेत्यस्यापिप्रश्नाख्यानेइत्यनेनवाक्यस्यठेः प्लुतसिद्धिरतः स्वशास्त्रेपरिभाषितंलक्षणमाह· एकतिङ्
ति· यत्तुकेयटेनब्रूहिब्रूहीतिभाष्योदाहरणंदेवदत्तेतिशेषपूरणेनव्याख्यातं· तन्न· पूर्वलक्षणेनैवसिद्धेः· द्विः प्रयोगस्यभाष्येव्यर्थतापत्तेश्च·
एतेनपूर्वलक्षणेएकत्वाविवक्षाशंकावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिदंलक्षणांतरमुक्तमित्यष्टमेकैयटोक्तमपास्तं· यद्यप्यग्रेऽत्र
इत्यादौपूर्वरूपायद्वित्वांतरपदत्वमप्यस्तिएवंचब्रूहिब्रूहीत्यत्रकथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङंतवत्समुदायोवाक्यमित्यर्थः·
बहुव्रीहिसमासात्· तेनपचतीत्येतन्मात्रस्यनवाक्यत्वं· एतल्लक्षणानुसारेणैवातिङ्· इतिप्रत्याख्यातमित्यन्यत्· अतएवभगवतैकति
ङ्· वाक्यमित्यत्रचशब्दोवाशब्दोवानोक्तः भिन्नविषयत्वात्· एकविषयत्वेहिसोवश्यंवक्तव्यःस्यात्· दृश्यतेहिभगवतस्तथाशैलीतस्मा
दाद्यलक्षणेवाक्यस्यटेरित्येतच्छास्त्रलोकसाधारणं· अतएवपचपश्यचदेवदत्तेत्यादौप्लुतोभवत्येव· एकातिङ्इत्येतन्मात्रोक्तौतत्रापीदमे
वेतिभ्रमः स्यात्तदर्थमिदंसमानवाक्यइत्येतद्विषयंकश्चित्प्लुतविषयेचैकतिङिति· अतएवब्रूहिब्रूहीत्युदाहरणसंगतिरतएवतिङ्‌ति
ङ्· इतिसूत्रेभाष्येसमानवाक्याधिकारादतिङ्ग्रहणानर्थक्यमितिवार्तिकव्याख्यावसरेनचसमानवाक्येद्वितिङंतेस्तइतिउक्तं· तेनैवैकति
ङितिबहुव्रीहिरितिचसूचितम्· स्पष्टश्चायमर्थोअग्रेत्रभाष्येपिइत्यनुपदमेवस्फुटीभविष्यतीत्याहुः॥ ॥ ॥छछछछछ

राम
३०

६७६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

समानवाक्येइति· समानशब्दएकपर्यायः एवंनिमलक्षणलक्षितेएकवाक्येइत्यर्थः· चादिभिर्योगेइति· नचवाहेतिसूत्रेसमानवाक्येइत्यस्य
संबंधोनेत्यर्थइतिकश्चित्· तन्न· यथान्यासएवचादिभिरितिउत्तरभाष्यासंगतेः· किंचतवमतेभिन्नवाक्येपिनिषेधप्रवृत्तिरस्यफलेवा
च्यं· तत्रादेशप्राप्त्यभावेननिषेधस्यनवैयर्थ्यात्· तस्माद्युष्मदाद्यादेशप्रतिषेधइत्येवार्थः· किमर्थमिदमिति· इदंप्रतिषेधवचनमाख्या
तंसाव्ययेत्यादिवाक्यलक्षणंचकिमर्थमितिप्रश्नः· अत एवोत्तरग्रंथेवाक्यसंज्ञेत्युक्तिःसंगच्छते· वाक्यसंज्ञेति· एकतिङित्येषा· तद्द्विष्यामि
ति· इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिवचादियोगेपितदपवादतयाऽपूर्वविधायकेनत्वधिकार इतिभ्राम्येत्तद्भ्रमनिवारणायेदमन्वा
ख्यातमित्यर्थः नन्ववाक्येत्यारंभसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यानतात्पर्यं· एवमेकतिङितिवाक्यलक्षणस्यैवोक्तौशास्त्रेसर्वत्रवाक्यस्यटेरित्याद
वपीदमेववाक्यलक्षणमितिभ्राम्येत्प्रातिइदमपिवाक्यलक्षणंशास्त्रेआश्रीयतइत्यन्वाख्यानायाद्यंलक्षणंसमानवाक्येइत्यत्रैकतिङ
ित्येवउदाहरणेनचान्यत्राप्यस्याश्रयणंसूचितं· चादिभिर्योगेइत्याद्युपलक्षणं· एतच्चेदमद्यापूर्वंक्रियतेवाक्यसंज्ञासमानवाक्याधिका
रश्चतद्वेष्यमित्यनेनसूचितं· इदंपद्वयंक्रियतेतद्वेष्यामित्यस्यैर्थेस्वरसतःप्रतीतेरित्यलं· निकल्प तइत्यस्यव्याप्तोनीत्यर्थः· एवंचसमा
नवाक्येइत्यधिकारपरमेकतिङित्येवात्रवाक्यपदार्थः· आद्यलक्षणेनायंदंडोहरानेत्यस्यापिवाक्यत्वात्तत्रानिघातापत्तिःअयंदंडो
स्तीत्येस्यापिअनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वाराहरतिक्रियाविशेषणत्वात्पाचोदनेतथाभविष्यतीत्यत्रहेतुहेतुमद्भावेनाऽन्वयान्नभवन
क्रियाप्रतितस्यविशेषणत्वाद्वाक्यत्वमितिभावः· सान्वावश्यमिति· वाक्यसंज्ञाफलमयंदंडोहरानेनेत्युक्तम्॥ ॥ ॥श्रीछछ

कै०वि०२ भाष्ये समर्थनिघाते हीति। निघात इत्युक्ते पटवेतद्दृत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह उपलक्षणमिति। कार्यं न स्यादिति। तिङ्ङतिङ इत्यादिना निघातो न स्यात्। शालीनां त इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः। नन्वाख्यातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणेन वाक्याभावात्तिङ्ङतिङ इत्यादेर्नाप्राप्तिरिति कथमत्र निघात इत्यत आह। नद्या इत्यादीति। तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमित्युक्तलक्षणेन न दोष इति भावः। वस्तुतस्त एकतिङित्यादौ यौ वै इति ल

समर्थनिघाते हीति। निघातउपलक्षणं। तेन युष्मदस्मदादेशाग्रहणे पटवेतद्दृति। अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाच निकमसामर्थ्यमिति असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात्। युक्तमुक्ते अपि साक्षात्सामर्थ्याभावात्कार्यं न स्यात्। नद्या इत्या दि। कारकाविशेषणेऽविशेषे। राजगवीक्षीर इति। राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्यस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। किमुच्यत इति। द्व योः षष्ठ्योः तयोः समास इत्यर्थमत्रापर्यनुयुक्ते। सुब्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात्समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसंग इ त्यर्थः। इतरो भिप्रायं प्रकाशयति। नैव मिति। द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः॥ ॥

क्षणेनात्र न दोष इति बोध्यं। एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणेन कश्चिद्दोष इति तात्पर्यं। अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह। राज्ञो येति। अर्थविशेषे आपत्तिरिति भावः। इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षे स्थितेति बोध्यं। द्वौ समासाविति अर्थत्वे अनुपपत्तिरत आह। द्वयोरिति। उक्तार्थे स्त्रीत्वापत्तेरयमेवार्थ इति भावः। न तु संख्याविवक्षायामपि समुदायस्य कत्वादस्यैव तत्संगतेत आह। समुदाय स्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः॥ ग्राम० ३१

६७१

अमुमेवेति। केचित्तु द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासे भाष्यतात्पर्यं। एवं च पात्रादित्वं न कल्प्यमित्याहुः। अर्थान्तरे तस्यापीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह। एकस्मिन्निति। गोः पूर्वं त्वमिति। येन क्रमेण संबंधस्तत्क्रमेणैव समासप्रवृत्तिरिति भा वः। युगपत्संबंधमंगीकृत्यापि भाष्येनैवेति परिहारांतरमित्याह। सत्यपीति। सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यंगीकृत्य परिहारश्चेत्युनरुक्तमित्य

अमुमेवार्थं शब्दांतरेणाव्यक्तीकरोति। द्विप्रकारस्येति। एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्य र्थः। भवितव्यं चेति। अर्थान्तर इत्यर्थः। तदा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते। गोस्तु राजविशिष्टाया इति। तत्र च गोः पूर्वं राज्ञा संबंधः पश्चात्क्षीरेणेत्यर्थः। नैवं वेति। गोरुभाभ्यां संबंधे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्यात्क्षीरेण समा सो न भवति। राज्ञा तु भवति राजापेक्षायां गोः प्राधान्यात्। एतदुक्तं भवति। महत्कष्टं श्रितइत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चो दनीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसंग इति। राजविशिष्टा न प्रतीयते ५२

तआह। एतदुक्तमिति। महत्कष्टं श्रित इत्यत्रेति। राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्यपि बोध्यं। तत्र येन विधिरित्यत्र परमगार्ग्यायण इत्यादौ परमगार्ग्य इति समासैकदेश गार्ग्य शब्दात्फकि भीष्योक्तासंगतता स्यात्। गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वादिति वाच्यं। तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकांक्षत्वरूपसापेक्षत्वाभावात्सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यत्र सविशेषणत्वमपि आकांक्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः

कै०चि०२ विनियोगः॰शास्त्रांतरे उपस्थितिः॰नित्यस्तुगिति॰असतिपदग्रहणेऽत्रापिसमर्थपरिभाषोपस्थितौप्रकृतेतुग्नस्यादितिभावः॰इत्याहुरिति॰
अत्रारुचिबीजंतुएकार्थीभावस्यैवात्रसामर्थ्यस्यग्रहणमितिपक्षेकुमारीच्छत्रमित्यत्रासमासेनस्यादिति॰अन्येत्विति॰तुग्विधावंतग्रह

अत्र२

समर्थाधिकारइति॰पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोक्ताविनियोगोह्यधिकारःसचपरिभाषायामप्यस्ति॰तथाचकुर्बीत्करःपौचे
त्यत्रवक्ष्यतेअधिकारोनामत्रिप्रकारइतिपदग्रहणस्यापिफलंसमर्थाभिधिरित्येववक्तव्यं॰ध्यानंतर्यमात्रइति॰विनासामर्थ्येनेत्यर्थः॰ति
ष्ठतुकुमारीच्छत्रमिति॰दीर्घादितिनित्यस्तुग्भवति॰यस्तुपदांतादितिविकल्पितःसपदविधित्वात्सामर्थ्येनभवतीत्याहुः॰अन्येतुपदांतेले
वदीर्घेणपदेविशेष्यमाणेलध्येतदंतत्वेऽतग्रहणंतदंतदेतुकोविकल्पोविधीयते॰पदांतस्यदीर्घस्यतुग्भवतिनतुदीर्घांतस्यपदस्येतिप
दविधित्वाभावादसत्यपिसामर्थ्येवातुग्भवतीत्याहुः॰॥

प्र२

एतंसांप्रत्यात्पदोद्देश्यकविधावेवसमर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वाराप्रकृतेमतस्त्रवृत्तिबाधनार्थमितिभावः॰एवमन्यत्रापिपदांतग्रहणेबोध्यम्॰ रा०म० ३२

नत२

कर्मसाधनइति॰भावसाधनेतुसमासाद्यसंग्रहःस्यात्॰नहिविधिभिःपदकर्मकविधानमावादित्याहुः॰नन्वसमर्थानांसमासनिवृत्तिरेवनतत्फलमत्तआ
ह॰तत्रेति॰नहिसमासनिवृत्तिःसामर्थ्यबोधकेनसनिवर्तयितुंशक्यइतिभावः॰ननुतस्यसाधुत्वनिवृत्तिरेवफलमतआह॰लक्षणांतरेणेति॰नचतल्ल

स२

समर्थाधिकारस्येति॰विधिशब्दइहकर्मसाधनउपात्तःतस्यपदसंबंधीसमासादिरर्थोवाच्यः॰तत्समानाधिकरणंचसमर्थइत्युक्तंपा
र्ततत्रासमर्थानांसमासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेननकिंचित्कृत्यमित्यर्थः॰नपादिसमर्थानांमःसमासःसमर्थएवयोप्यस
मर्थानांभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौसोपिनियमाभावान्निवर्तएवेतस्यासमर्थस्यापनेनसमर्थवचनेनकिंचित्क्रियतेनिष्प नञ्
न्नत्वाल्लक्षणांतरेणसाधुत्वव्यवस्थापनाच्चकिंचित्तुवीणामित्यादयोपिअसमर्थानञ्समासाःपरिगणनेननिरस्ताइतितदर्थ
मप्येतन्नभवति॰सिद्धंत्विति॰वचनाद्याख्यानादित्यर्थः॰समर्थपदसंबंधित्वात्पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते॰॥ ॥॰

क्षणेः॰प्राप्तसाधुत्वस्यसमासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याभावनतोऽसाधुत्वमनेनबोध्यतेइतिनदोषइतिवाच्यं॰प्रकारांतरेणैवसाधुत्वसंभवेन
जातस्यासाधुत्वसंपादनापेक्षयासमासाद्यप्रयोगस्यपादनस्यैवोचितत्वादितिभावः॰उपचारादिति॰लोकेगौणानामपिसाधुत्वदर्शनादितिभावः॰॥ ॥

गुणेष्विति· ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थेदं दंशगास्त्विमिति ग्रहं संमार्ष्टीतिवदुद्देश्यगततया संख्यापा अविवक्षैवस्यादिति चेन्न·
पूर्वांश्चिन्वन्तिअग्नीनादधीतेतिवदुद्देश्ये त्वेपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्याविवक्षेति तात्पर्यं· मूले तु संख्यावि
वक्षामात्रे दृष्टांत उक्त इति ध्येयं· एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोतीत्यत्र तरं भाष्ये शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं बहुवचनं तत्र कार्यान
न्वयितया ऽविवक्षितमिति समाधानं त्रुटितं· अन्यथैकशेषानिर्देशादिति वा शब्दासंगतिः· षष्ठ्यादीनामिति· कपिंजलाधिकरणन्याया

॥ ॥इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह· एवमपीति· यथा पशुनायजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि ब
हुत्वस्य विवक्षितत्वात्· प्रत्येकमिति· आश्रित संख्याविशेषाणां कृतैकशेषे पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात्·
एवमपीति· सर्वमेतद्वाच्यनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुंक्ते· समर्थादिति· तिङ तिङ इत्यादौ· समर्थ इति· यथाकु
त्सने च सुप्यगोत्रादाविति·
नाश्रयणात्· आश्रित संख्येति· अन्यथैकवचनोत्तानामेव षष्ठ्यापदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः· एवं चैकमेवेदमेकत्वद्वित्वबहुत्वविशि
ष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यं· ननु पदविधिरिति समासः तत्राविशेषानवगमात्यदा स्यदेइति असंगतमत आह· सर्वमिति· अन्यथारा
जपुरुषादिवत्संख्याविशेषस्याप्यनवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति सह्का पदानामेत्यपिवाचनिकमिति राम० ३२
भावः· तिङ तिङ इति· निघातादिप्रकरणेपि समर्थपरिभाषोपातिष्ठत इति मतेनेदं· तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्स्याप लक्षणमेतत्·

६७९

भाष्ये· सप्तमी समास फलं तद्धितार्थोत्तर पदेति· समर्थविधयश्च पदविधयश्चेति· सूत्रेत्ये जोपि प्रायेणै वचनं सूत्रे समर्थ इत्यस्य भिन्नपदत्वा
त्वाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपासंभवादाह· गतार्थेति· संबंधेति· विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वात् शेषषष्ठ्यन्तेन समास इति भावः· अत एव भवतीति·
सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संबंधत्वानपायादित्यर्थः· नन्वेवमपि लक्षणमनंगीकृत्यस्य प्रतिपन्नये षष्ठ्यो वोचिते त्यतो भाष्ये उक्तं याद्वृद्धिकीति·

पूर्वः समासउत्तरपदलोपीति· गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः· समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यत इ
त्यर्थः· संबंधसामान्यवचनषष्ठ्यंतस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यंतरार्थोप्यंतर्भवतीति सर्वे सूत्रेणैव सि
ध्यति· पाटच्छिकी च विभक्तिरिति· भेदाभेदविवक्षा संभवे सतिपदद्वयाऽभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इ
त्यर्थः॥ ॥

तदभिप्रायमाह· भेदेति· लक्षणयाऽभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः· सर्वविभक्तीयनां यौगपद्येन प्रयोगासंभवादिति भावः॥

के०वि०२ प्रतिपन्नाः सर्वेशब्दा व्यस्तेन गृहीतवंतः अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः आकृतिमिति आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते नन्वेवं भाष्ये कथमथाहि गुण इत्युक्तमत आह गुणशब्देनेति संसर्गिभेदकमिति स्वसंसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः सव्यापारमिति स्वविषयशक्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः स्वावच्छिन्नेतेन सकलव्यक्त्युप

चो०२ समानाधिकरणेष्विति केचिदर्थाद्द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः केचिदाकृतिं गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते यथा यस्य गुणस्य भावा[illegible]दिति संसर्गिभेदके यद्यत्स्व व्यापारं प्रतीयते गुणत्वेपरं तत्र त्वानस्यशास्त्रउदाहृतमिति गुणलक्षणयोगात् तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरपुरुषइत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वे पुरुषत्वे च तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्याहो भ. वा× सं× इसति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनं अथहि गुण इति वीरत्वं पुरुषत्वे चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः

स्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा इत्येताभ्यामिति पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः भेदाधिष्ठानस्येति अन्यथा घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्गे न हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यं एकव्यक्तिगतमिति तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोऽस्तीति भावः विशेषणत्वादिसंबंधनियतमेवेत्यनुमानमिति तात्पर्यम्॥ राम ३४

६८०

उपकारेति विशेष्यविशेषणभावेनान्वयरूपोपकारे सत्यर्थः अन्यथा देवदत्तोऽश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः भेदकार्ये परस्परविशेषणविशेष्यभावरूपे द्रव्यस्येति एवं च समर्थमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभावइत्यभिमानः नन्वभ्यंतरत्वेऽभि

ननु चेति द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबंधादित्यर्थः ३

नान्यत्वमिति उपकारविवक्षायां सामर्थ्ये नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः एकं तयोरिति ततत्वद्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः द्रव्यपदार्थकस्यापीति एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद्द्वैरूप्यं लभते अशक्य इति भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः यद्यपीति अनभिधीयमानोऽपि सन्निधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यंतरः अनुगम्यत इति शब्देनानोच्यत इत्यर्थः गुणपदार्थिकेनापीति यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेऽपि साम्यं कृतवानित्यर्थः वदितीति यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः [illegible]
धीयमानोऽपि स्यादत आह अनभिधीतेति सन्निधिमात्रेण शब्देनेति इत्यभावादभ्यंतरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोजकत्वेत्यर्थः अयं भावः द्रव्येण नित्यसंबंधिनो बहवो गुणाः न हि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयत इति शब्दजन्योपस्थितिं विना भेदकत्वं न तु मशक्यमिति यद्यवाच्यस्येति गुणवादेऽपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्द्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं शक्यमिति भावः अथावाच्यस्येति एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमप्युपकारकं भविष्यतीति भावः द्रव्यवादे गुणस्यानाख्यातं नाम शक्यविषयत्वं शक्यतावच्छेदकं शक्यभानं तु गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यं॥ ता२

कै०वि०२

भाष्ये· प्रतिजानीत इति· समानाधिकरणयोः समासमिति शेषः· न प्रतिजानीते इति· प्रतिजानीत एवेत्यर्थः· इतरेतराश्रयमजानानः प्रतिबंदीमात्रा
न्नार्थसिद्धिरित्याह· एवमनयोरिति· असामर्थ्यात्समासाभावनिश्चय एवेत्याशयेनाह· क्वचेति· समानाधिकरणेनेति· विशेषणविशेष्येन समा
नाधिकरणेनेत्यर्थः· सर्वसाम्ये भेदनिबंधनो विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च स सर्वथा दुरुपपादमित्यत आह· अभिधेयं यस्ये
ति· वाच्यपर्यायोधिकरणशब्द इत्यर्थः· वाच्यं चेति· प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः· विशेषणत्वमिति· परिच्छेदकत्वमित्यर्थः· विशेषणे विशेष्यणे

यत्र सर्वे समानमिति· समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते तत्र च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकमेव वाच्यं च
तत्रैव स्यादित्यर्थः· कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभाव उच्यते केचित्तत्र कपालित्वं इत्यासोऽर्थः प्रसिद्धोऽन्यथा त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्ध
स्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वं· नैवंजातीयकानामिति· युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः॥ ॥

तिस्त्रे परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इत्यर्थः· एवंजातीयकानामिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह· युगपदिति· सामर्थ्याभावाच्चेति· द्वैभेद
निबंधनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः· विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्रानिविष्ट
मिति भावः· भाष्ये प्रत्ययेन वोक्तत्वादिति· पर्यायाणां सह प्रयोगे आकांक्षाविरहात् बोधनेनेन भवितव्यमित्यर्थः· प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यं· ३५

६८१

शिष्टेति· तथा चाविगीतं साधुत्वं भाष्यस्य तर्हि शब्देन सूचितं· उपाधीति· कर्मरूपार्थसाम्येपि शकलत्वाद्ये स्वरूपोपाधिभेदादित्यर्थः· भर्त्सभरणीय
वदे वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भावः· यदि सतिभेदे इति· अयं पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य परार्थपरत्वमाश्रित्य तत्सक्षेपि शब्देनान्यपदा
र्थः किं तर्हि धर्म एव तथा च समानमधिकरणं पदार्थो यस्याश्रयत्वेनाधेयत्वेन वा स समानाधिकरणस्तत्र तस्माच्च केवलक्षणेत्याशयेन· अत ए

भर्त्सभरणीय इति· अस्ति चायं शिष्टप्रयोग इति भावः· नैताविति· उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः· दर्शनीयापामातेति· यदि सतिभेदे
किंचित्समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथात्रा
पि सत्तासमानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः· ननु परत्वादपवादत्वाद्वात्र षष्ठीसमासो भविष्यति· नैतदस्ति· समानाधिकरणेनेति प्र
तिषेधः प्राप्नोति· विधेः कोवकाश इति चेत्· इष्टा तर्हि व्यवस्था न स्यात्· समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणपुंवद्भावः प्रसज्येत॥ ॥

व नवक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासंगतिरित्याहुः· अनभिधीयमानमपीति· आक्षिप्तमित्यर्थः· शक्तिग्रहाविषय इत्यर्थो वा· समासः प्राप्नोतीति·
कर्मधारय इत्यर्थः· भाष्ये कश्चिद्विशेष इति· दर्शनीयत्वं मातत्वं चेत्यर्थः· सत्तान्यत्वे इति· पदार्थविशेषाभावशब्देन न कर्मधारयः· किंत्वार्थंवा
च केन भावशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः· भाष्ये न कश्चिदिति· तयोः केवलान्वयित्वादित्यर्थः इति भावः॥ ॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

कै०वि०२ व्यभिचाराभावादिति· एवं च समानाधिकरणपदव्यावर्त्तनीयो वैलामइतिभावः· नासौ समानत्वेनेति· समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः· समान
त्वमिति समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः· अभिधेयमवाचीति· अभिधेयत्वं च द्वाच्यभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते· द्रव्यवाचीति· स
मानशब्दश्चैकत्ववद्वाची सूत्रे· अभिधेयस्य त्विति· वाच्यस्य त्वित्यर्थः· तच्च धर्मी वा द्रव्यं वेत्यन्यत्· तस्य च सत्तया समानत्वमस्त्येव· तत्सत्त्वे स

गो२ सद्भावान्यभावाविति· सा[illegible]न्यत्वेद इत्यर्थः· सचैतदिति· सत्तायाः सर्वत्र भावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते· पूर्वः परिहारः· समानत्वम १ व्यभिचाराभावा
भ्युपगम्य पुनः श्रुत्याप्रकर्षमभिप्रयेणोक्तः· उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात्सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रतिनिमित्तत्वेनानाश्रयेणाभिहितः· अ
थ वेति· अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाचीति पर्यनुयोगः· द्रव्यवाचीति समाधानं दर्शनीयायामातेस्त्वत्र तु द्रव्यभेदः· अभिधेयस्य सत्तायाः स तु२
मानत्वात्तमानत्वं स्यात्· व्युदितमिति· विवादः कृत इत्यर्थः· सर्पिः कालकमिति· इस्युसोः सामर्थ्ये इति षत्वविधारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्य
मिति वीरपुरुषः इति समानाधिकरणसमासेन स्यादित्यर्थः· अथ्यासभिहितमिति· धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः· तेनाभि
हिते कर्मादिषु पदं न भवति तदसामर्थ्यमेवेत्यर्थः·

मानशब्दो नैव पर्याय इति भावः· पुनः पूर्वपक्षप्रतिप्रकारान्तरेण भाष्ये एवमपीदमिदमिति· कर्मादेर्धीत्वभिहितत्वाभावादाह· धातुसहचरित राम ३६
इति· स्तुक्रमोरिति सत्रस्य भाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्यक्· एवं च वीरः पचति त्यादौ वक्ष्यमाणदोषशंकैवेति बोध्यं॥

६८२

ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत आह· वचनेति· समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनात्प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः· ननु वीरः पचति त्यादौ धात्व
भिहिते चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह· वीर इति· बहुलग्रहणस्यायनवभिधानमूलकत्वादनभिधानादिसेवसारं· वार्तिकपाठे एकत्वेव
वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्यानं तन्निषेधे चेत्याशयमत आह· भाष्यकारस्त्विति· वाक्यभेदेनेति· आयत्त्वेत्यर्थः· आख्यातपदस्य तिङ् ते प्र
सिद्धे राह· आख्यातेति· क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थः· असामर्थ्यमन्यत इति· साक्षादन्वयाभावेनेत्यर्थः· भाष्ये सुराज्ञादिराजेति·

नयेति· वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः· वीरः पचति त्यादौ तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वासमा
साभावं मन्यते· तु प्राख्यातेषु चेति· वचनप्रामाण्यादिसस्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकं· भाष्यकारस्तु प्रपंचार्थमुपसंख्यानं प्र
तिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे· आख्यातशब्देन क्रियापदं कोताद्यपि कथ्यते· निषेधांशाभिहिति· पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्य
मन्यते· क्रियानिणयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबंधाभावात्॥

दुष्कुलमाकडारइत्यादेरप्युपलक्षणं· एतेन प्रादय इति बहुवचनं ज्ञापकं
मित्यपास्तं· वृत्तिसूत्रेति· वार्तिके सुपिसूत्रलक्षणसत्त्वेनोर्थत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणां वृत्तिसद्भावाद्वार्तिकानां तदभावाच्च
तयोर्वैषम्यबोधनामेदं· वृत्तिमुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रमित्यर्थः· केचित्तु वृत्तिः सूत्रेति पाठः· तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति नक्रमः· किं तर्हि वार्तिकप्रा
माण्यादितीत्यर्थः· अर्थानेकमन्यपदार्थ इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहावन्यपदार्थोऽतमीवेष्टकार्थीभावेऽपि प्रकृते कार्यं इति वार्तिकेबलात्तदर्थोऽतमीव इति
भावः॥

कै०वि०२ स्मृतिशास्त्रत्वादिति· अन्यशास्त्रीयवार्त्तिकमतनास्मदीयं वार्त्तिकं स्वं व्याख्यानमेवेति भावः· न च वचनेत्वस्यापि वार्त्तिकत्वात् वार्त्तिककृता स्वीय
वचसः कथं प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिके स्वाद्यनुपपन्नमिति वाच्यं· अन्योपि वार्त्तिककारो वार्त्तिककारांतरीयतद्वचनं प्रमाणत्वेनाश्र
यती त्यदोषात्· नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथं वक्तव्य इति निसोच्यत इत्यसंगतमत आह· संप्रतीयत इति· एवं च निसोच्यत इत्यस्याक्षिप

किं तर्हीति· वार्त्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः· तस्यार्थ इति·
क्रांतशब्दस्य योऽर्थः प्रतीयते निःशब्देनाक्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात् द्वारेण
पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः· सोर्थ इति· निस एवायं द्योतिविषये क्रांतलक्षणोर्थ इति दर्शयति·

विषयनिसर्थेनाक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः· तदाह· निःशब्देनेति· ननु शक्त्यभावे कथं प्रतीतिरत आह· आक्षिप्तत्वादिति· भाष्ये तस्यार्थ इति· राम
क्रांतशब्दस्यार्थ इत्यर्थः· तन्नान्यशब्दार्थस्यान्येन शक्त्या बोधनासंभवात् उच्यत इत्यस्याक्षिप्तं प्यत इत्यर्थ इति भावः· आक्षिप्तस्या ३७
पि शब्देन्वयबोधे भानं भवतीति भावः· तदसहमानं आह· अयमसौ र्थ इति· तदाह· निस एवेति·॥ ॥ ॥ ॥

६६३

त~

तत्र संशयविषयं दर्शयति· यत्रेति· विवक्षितत्वादिति· सुबंतस्य प्रत्येकं वेमे समासेऽस्त्वपि बोध्यं· अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न क्लृपि
त्यत आह· चित्रगुरिति· सुप्सुपेत्यस्येति· तृतीयांतनिवृत्तौ तास्यर्थे प्रथमांतं तु वर्त्तत एवेति बोध्यं· तेन बहूनामिति· भाष्य त्वेनेकग्रहणाभावे

अथ यत्रेति· यत्र विशिष्टे पूर्वोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसंगः यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकम
न्यपदार्थे चार्थे द्वंद्व इति तत्र संदेहः यदि सुप्सुपेति वर्त्तते ततो विवक्षितत्वात्तैरव्यापीः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यं· अथ
निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे वा वृत्तिस्तावतां भाव्यं· नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यं अन्यथा तदनर्थकं स्यात्· नैतदस्ति
अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्यात् चित्रगुरित्यादौ हि स्वार्थे यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते त
दानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्यानिवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिध्यति·॥ बहुष्विति त्वाभावादिति· ननु बहुषु द्वंद्वो विधी
नेतद्यथा पैयां ब्राह्मणानां द्वावानयेति तत्र बहुरूपक्रांतेषु प्लक्षन्यग्रोधमोरकादि द्वंद्वसंज्ञा खदिरपलाशयोर्द्वितीया पुनर्द्वंद्व
समुदायस्य तृतीयाभविष्यति·

मत्वाकृत्यचिंतया प्रवृत्तमिति बोध्यं· भाष्ये द्वंद्वेनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि· बहुषु द्वित्वाभावादिति· बहुपु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वि
त्वाभावादित्यर्थः· त्रिपुत्रेषु हि पुत्रत्वव्यवहाराभावात् एवं च द्वयोः समास इति त्वदुक्ति रसंगतेति भावः· ननु मासु द्वयोर्द्वित्वमन्यासन्निधाने
पीवस्तुतो द्वित्वं तैत योः समास इति तदर्थः· एवमेव शतेपंचाशदित्युक्तिः· अन्यासंनिधाने पंचाशत्त्वं न तु शतेसंतीति तदर्थ इति शंकते·
नन्विति·

कै॰वि॰२ समाधत्ते-यद्यपीति-एकैकस्य चत्वारइति-अनेकस्यचार्थवत्तित्वे समासविधानात् एकैकस्यचतुरवयवःसमूहोर्थः-तत्र द्वयोःसत्वेपितयो
रितरद्वयसापेक्षतयोःसामर्थ्यान्न तयोःसमासइतिभावः-बहुषुद्वित्वाभावात्तदंतर्गत द्वयोःसत्वमनियतसामर्थ्याभावादितिभावार्थः॥
द्वयोर्द्वयोःसहेति-अन्येषामबुद्धिस्थत्वान्नतयोःसापेक्षतेतिभावः-सर्वांतइति-तत्समासीयसर्वांतइत्यर्थः-तत्रेवोत्तरपदशब्दस्यरूढेर

नैषदोषः-यद्यपिबहुषुद्वौद्वौसस्तथापिचतुर्णुसहानवस्थिते धेकैकस्यचत्वारोऽर्थाइतिद्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात्समा
भा॰कं॰२ सभेदोनास्तीत्येतदनेनप्रतिपाद्यते-एवंविग्रहइति-द्वयोर्द्वयोःसहविवक्षाभविष्यतिनतुयुगपच्चतुर्णामित्यर्थः-दोत्पोत
नेष्टोद्गातारइति-यदाबहूनांसमासस्तदासर्वांत्येउत्तरपदेपरतएकस्यैवानङ्भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तुसमासेक्रियमाणेए
वंवर्जेपितासर्वेषामानङोभाव्यं-अत्रभाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्यदीर्घः-अन्यथानङ्ग्राहिग्रहणस्यानियमा
र्थत्वात्स्यात्॥

तिभावः-नियमार्थत्वादिति-तद्ग्रहणेनैवसिद्धेनङ्ग्राहिग्रहणंउणादिव्युत्पन्नानांचेन्नपूर्वादीनामेवेतिनियमार्थमितिभावः-अयमर्थों राम
दिक्तृत्वत्तन्यन्तरांतइतिभाष्याशयः-इदंएतुल्यत्वेचौतविति सूत्रस्यभाष्यविरुद्धं-भाष्येइतिप्राप्नोतीत्यस्यइत्येनप्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥१॥ ३८

६८४

समासांतेनभाव्यमिति-तथाचतस्यैषतथानत्प्रतिषेधारंभोनर्थकइतिभावः-सुषुसूक्ष्माइति-भाष्यप्रामाण्याज्जटशब्दोऽदंतः-पुल्लिंगोघन
पर्यायोजटापर्यायोवा-संज्ञाछंदसोरभावेपिसूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाभावेपिबहुलग्रहणादुभयत्रापिह्रस्वइतिकश्चित्-तन्न-त्वचेत्यस्यवै
यर्थ्यापत्तेः-एतेनपत्त्वयोगर्भिण्यइत्यादावनुत्तरपदेपिबहुलग्रहणादनेनह्रस्वइतिहरदत्तोक्तमपास्तं-अंबार्थेतिसूत्रेवश्यंवद्दसिद्धस्य
त्वेनकव्यंपत्त्योगर्भिण्यइत्यर्थमितिभाष्यमुपादायव्यत्ययोबहुलमितिदीर्घस्यस्थेहइतिकैयटोक्तेश्च यद्यपिपूर्वैःपूर्वैःकर्मधारयेछेत्ता

समासांतप्रतिषेधश्चेधेति-द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वसंज्ञायांप्रतिद्वंद्वसमासांतःप्राप्नोतीत्यर्थः-यद्यपिप्रक्रियांतरेप्रतिद्वंद्वमानङादेशव
त्समासांतेनभाव्यंतथापिबहूनांसमासाभावादेकसमासांततानकदाचित्प्राप्नोतीतिचोद्यते-सुसूक्ष्मजटकेशेनेति-सुषुसूक्ष्मा
जटाःकेशाअस्येतिविग्रहः-यद्यनेकग्रहणंनक्रियतेक्रियमाणेवोपसर्जनसंज्ञार्थंनिज्ञायतेसुप्सुपेतिचानुवर्ततेतदाबहूनांबहुव्री
हिर्नप्राप्नोति॥

बहुव्रीहिःक्रियतेरतथापिसुशब्दःस्वरेणसिध्यतीत्यर्थः-यद्यपिसूक्ष्माजटास्ताद्दशाश्चतेकेशाश्चसूक्ष्मजटकेशाः-सुषुसूक्ष्म
जटकेशायस्येतिबहुव्रीहौद्विपदसमासेपिसिध्यतिस्वरश्चतथापिअत्रपक्षेसौष्ठवस्यशब्दमर्यादयासूक्ष्मविशेषणतानलभ्यते
तिअनेकपदग्रहणंस्पष्टव्यः-नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वापत्त्यास्वरासिद्धेश्च-इष्यतेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसुशब्दस्वरइतिदिक्
भाष्येऽस्तुतर्हीति-द्वन्द्वादिविधायकपोरनेकग्रहणसामर्थ्यात्सुब्विधेयवर्ततेसुपेतिनिवृत्तमितिभावः-अनेकपदप्रसंगइति-अनेकपदसमास

अबहुकेष्वप्रसंगाइत्यर्थः॥

कै०वि०२ समासांत इति॰ गोरतद्धिते ति टच्‌ प्रच्‌ गव मिति॰ टचः समासभक्तत्वेनाकारांतोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः॰ तदेतराशम्येति॰ पूर्वैकस्मे धारयणमेसुन

पूर्वशालाप्रिय इति॰ यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वांगशिष्टाभरंतानामिति आद्युदात्तः स्यात्‌॰ यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासांतोदात्तत्वेन पूर्वशालाप्रिया स्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति॰ ननु च त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः॰ एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावद त्राश्रितः॰ पंचगवप्रिय इति॰ त्रिपदे बहुव्रीहौ समासांतो न प्राप्नोति॰ यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पंचानां गवां समाहारः पंचगवं तत्प्रियमस्येति रूपं सिध्यति॰ खट्वादिरेतरशाम्यमिति॰ खट्वादिरी इतराशम्याऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खट्वादिरी शब्दस्य न प्राप्नोति॰ यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतराशम्येतरशम्येति समासे कृते खट्वादिरी इतरशम्यास्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः॰

कृतः इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः॰ एवं च भाष्ये पुंवद्भाव इति दोषोपलक्षणमितराशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः॰ शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदंति॰ रा॰म॰ ३९

६८५

क्वचिद्बहुव्रीहौ कृतेन तत्पुरुषः॰ न च तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दर्शयति॰ क्वचिदिति॰ आकडारीयत्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत आह॰ भिन्नेति॰ एकासमुदायस्याऽपरीव यववस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः॰ भाष्यें तरंग विप्रतिषेधमिति॰ अंतरंगत्वलक्षणविरोधमि

नवेति॰ क्वचित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः॰ खट्वादिरेतरशम्यमित्यत्र तु पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खट्वादिरी इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः॰ विकारे च प्रत्ययविधानाद्द्विनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति॰ स्वरः कथमिति॰ पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति॰ विप्रतिषेधादिति॰ विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनोच्यते॰ हेतुस्तु अंतरंगत्वं॰ निमित्तस्वरबलीयस्त्वं च॰ इतरस्तु विप्रतिषेधमुक्तं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह॰ नैषयुक्त इति॰ अंतरंगेति॰ अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्द्वयोः स्वरयोरसंभवात्केवलांतरंगा मत्वाद्वेबाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादंतरंगत्वं वस्याहेतुत्वमपि

मित्यर्थः॰ ननु द्वयोरपि समे न वे कथं विरोधो त आह॰ अनुदात्तं पदमिति॰ न त्वेतौ दात्ते प्रति बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात्कथमंतरंगत्वमित्यत आह॰ कस्तोंतरेति॰ बहुव्रीहौ स्वनंतरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासांतरप्राप्तत्वात्स्वपेक्षांतरप्राप्तत्व एवं च बहुव्रीहिगतसमासत्वेन प्रयुक्तोदात्तत्वस्य बाधवादोपनतु पश्चात्प्राप्तत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः॰ अपवादोपि यद्यन्यत्र तिन्यापादिति भावः॰ अंतरंगत्वमिति॰ समासद्वये कृते तदनंतरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरिति मिमानः॥

कै०वि०२ वास्तव समाधानं तु सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव तदेव शब्दांतरेण पठितं सति शिष्टस्वरेति अनेकांतिकमिति पूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्या युगप
त्प्राप्त्यभावेनांतरंगपरिभाषाविषयाभावद्दस्तत्रैतात्पर्यमस्य बोध्यं स्वांगशिष्टामिति इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यं द्वयोस्तत्पुरुषयोरिति नद्धितार्थोत्तरपदे
त्यनेनेत्यर्थः आचार्येण पठितेत्यपाठाभावद्दस्तत्तात्पर्यमाह सर्वथेति विग्रहद्वयेपीत्यर्थः भाष्ये एवं किल नामेति तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्री

अंतरंगोपि सति शिष्टे [illegible]न बहिरंगेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकांतिकमंतरंगत्वं मत्वाहेत्वंतरमाह निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति स
ति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वं एकशितिपादिति युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः सै
एकशब्दश्च कन्नंतत्वात्स्वांगशिष्टामिति वाद्युदात्तः तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्त
त्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते कः पुनरिति सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाच
निकं न तु ज्ञापकसिद्धं॥

हौ निकारेकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधेनैकारोदात्तत्वाय स शब्दः पठित इत्यर्थः तच्च न युक्तं विग्रहांतरकरणात् तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि तद्धितार्थेति त
त्पुरुषसमाससंज्ञायां द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह द्विगौ ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतेत अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञावाचनिक
नेन कृतेति मत्वाह अस्य तर्हि त्यादि॥ ॥

रा॰
४०

६८६

भाष्येनेदमिति न चावयवतत्पुरुषत्वादिति [illegible] बहुलवचनादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थः कादित्यर्थः अनेन चैतत्पंचभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च
बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते अन्यथानेषांतत्वं भज्येत एतेन महत्कष्टश्रितइति प्रतीकस्य प्रमाणं तत्पुरुषेसन्महदिति द्वयोः समास परः कैयटः परास्तः

नेदमिति यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोऽत्रस्याद्दोषः दिक्संख्ययोस्तत्तरपदेत तत्पुरु
षो विधीयत इति दोषाभावः बहुलवचनादिति समुदायस्य वृत्तावनवयवस्यान्यासंज्ञाविशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न
धि॰२ प्रवर्तते अधिकषष्टिवर्ष इति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चालुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थो
त्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासांतोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः अधिकशब्दः कन्नंतत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहिसं
ज्ञा तर्हीति अधिकषष्टिवर्षे पि दोष इति भावः त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे बाधित्वा परत्वात्
संख्यया व्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति द्वऽसंगः

न चत्र्यायणमेकार्थीभावे पि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्कथं विशेषणमिस्यस्य प्राप्तिः तद्धितार्थेति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति वाच्यं निष्कृष्यैकार्थीभाव
एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाभावान्नदिति दिक् विशेषलक्षणं विनेति तच्च तद्धितार्थेत्यादि विशेषलक्षणाभावोत्रापि तुल्य इत्यत आह अधिकग्रहणं च
ति आधिकषष्टिवर्षेपीति अधिकशतवर्षे पि उच्चः प्राप्त्या स्वरे विशेष इति भावः

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्

कै०वि०२ संख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह· अधीति· षष्टिशब्दस्याजहल्लिंगत्वमेकवचनांतत्वं चानस्त्वाह· अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति· अधिकाषष्टिर्वर्षाणामिति· यद्यपि अधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामितिविग्रहे स्थितेपि संख्येयेतिसत्रे पूर्वेण बहुव्रीहिः प्राप्नोतीतिवकुंशक्यते तथापि संख्येयेसंख्यायाः अवस्थाउचोऽप्रास्याप्रयोगनाभावइतिवकुंशक्यमित्याशयेन भाष्ये यथा तर्हि सयोगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेणैवक·

न संख्यामिति· अधिकषष्टिवर्षद्स्तेनयथास्यादित्येवमर्थमव्यविकन्यायआश्रीयते· तेनाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येतिवाक्यमेव न भवति· पूर्वेणेति· अधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामितिवर्षेषु संख्येयेषु अन्येकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति· संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबंधनोजपीति दोषः बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्न पश्चिन्यमिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति·॥ ॥ ॥श्रीराम·

यदा तदेति कश्चिसाहः सयोगः संख्यपाव्ययेति योगः· उजपीति· नत्वसाख्याने संख्येयेवर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थोह्यादेवउजितिभावः· त राम
र्हि वर्षान्तरपदसंकल्पेन त्राद्· बहुव्रीहिगार्भ इति· एवं चाधिकषष्टवर्षद्इतिप्रयोगादुर्वार एवाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येतिविग्रहे वाक्यांगीकारेपीतिभावः· ४२

६८७

नत्वेवंउपति· भाष्ये प्रत्याख्याते तस्मिन्निति· अधिकाषष्टिवर्षाण्यस्येति· अत्रावांतरबहुव्रीहिस्तु न· संख्येयरूपान्यपदार्थाभावादिति भावः· नन्वधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह· अव्यविकेति· उपथास्तु तथाहिएतच्चोद्यमित्याह· अथ

प्रत्याख्यातइति· अव्यविकन्यायेन चाधिकाषष्टिर्वर्षाणामिति वाक्यमेव न भविष्यति· अव्यविकन्यायमभेत्त्याह· सर्वथाइति·॥ ॥

विकन्यायमभेत्त्याहेति· भाष्ये धिकषष्ठवर्षान्नमुच्यामहइतिपाठः· ईदृशानिष्टरूपादित्यर्थः· क्वचित्त्वधिकषष्टिवर्षान्नमुच्यामहेइतिपाठः· तदा ऽधिकषष्टिविषयादनिष्टरूपान्नमुच्यामहइत्यर्थः· अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति· अधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थः·॥ ॥

कै०वि०२

आदशभ्यः संख्याः संख्येय इति नियमात्तद्विषये सत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं तत्राह· वृत्तिविषय इति· अधिकाषष्टिर्वर्षाणि यस्येति विग्रहे बो
तरान्यपदार्थाभावादनेकमिति स्यात्प्राप्तीति योगप्रत्याख्यानेऽधिकषष्टिवर्षः सिद्धः· विग्रहांतरे तु वाक्यमेव एवं सत्रारंभेऽधिकाषष्टिर्वर्षाणाम

अव्ययिकन्यायाश्रयेणाह· यत्तु तदुक्तमिति· वृत्तिविषये दशादीनामपि द्वेकयोरितिनिर्देशात्संख्यानवृत्तित्वात्संख्येयस्यान्य
पदार्थत्वात्स योगः प्रत्याख्यायते· अधिकशतवर्षस्येति· अधिकं शतं वर्षाणि यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति
तत्पुरुषे समासांतो दत्ते खं प्राप्नोति आद्युदात्तत्वे चेष्यते· कर्त्तव्योत्र यत्न इति· मुक्तारोग्यादिषु अधिकशतवर्ष आद्युदात्तो पोद्
ध्यः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥छ॥ इ

स्येति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ संख्येये वर्त्तमानसंख्यांत बहुव्रीहेरित्यर्थान्डच्· विग्रहांतरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्याशयः एवं
च द्वंद्व बहुव्रीहि विषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः॥१॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं॥१ राम
४२

६८८

सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे॥ ॥व्यधिकरणस्येति· उपात्तामंत्रितानन्वयिन इत्यर्थः यथा हे पीड्यमानसंख्यष्टु अहं पीड्ये इत्यर्थक पीड्ये पीड्यमाने त्वा
दावितिभावः· वाचनिकमिति· समानाधिकरणमसमर्थ वदिति· युक्त्यंतरमप्याह· अतिव्याप्तीति· क्षत्रे एणेय इत्यादावितिभावः· भाष्यालोच्य एव
प्रश्नाशय उपलक्ष्यते· सुबंतसमुदायस्येति· तस्या सुबंतत्वादितिभावः· भाष्येनेतरदस्तीति शंकिता· नैष दोषोऽधात्समिहितमिति च सिद्धः से कदेशीति

सुबामंत्रि॥ ॥सुबितिकिमर्थमिति· आमंत्रितपदस्य पदत्वात्तस्मिन्परतो विधीयमानस्य परांगवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थ
परिभाषोपस्थानात्तिङंतस्य न भविष्यति· तथाहि· व्यधिकरणस्य तिङंतस्य नास्त्येव सामर्थ्यं तु समानाधिकरणस्य तु वाचनिके· अति
व्याप्तिवारणार्थमवश्यं कर्त्तव्यं च आमंत्रित कारकवचनमिति तेनैव व्यावृत्तिङंतस्य सिद्धे निरासः· क्रियमाणे च सुप्ग्रहणे तीक्ष्णयास
च्यासी व्यक्तिदादौ समुदायस्याप्रतीतिरत्यव्याप्तिः प्राप्नोतीतिभावः· करोष्यटन्निति· अधात्समिहितमिति सापवादः सोन्तोस्ति वाचनिक
सामर्थ्य· पीड्ये पीड्यमानेति· हे पीड्यमान त्वदीयया पीडया अहं पीड्ये इत्यस्ति सामर्थ्य॥ ॥ ॥ ॥

तत्त्वं· एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सत्रे ग्रहणेन तस्यात्रानुपस्थितेरित्याहुः· तिङंतामंत्रितयोः परस्पर संबंधाभावादसामर्थ्यमित्यत आह·
त्वदीययेति· पीड्यमानपदार्थ विशेषणीभूत पीडाकरणकत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰नि॰२

साक्षादपिसामर्थ्यंदर्शयितुमाह॰अथवेति॰तथाचब्रजानीति॰वस्तुतःसाक्षात्परस्परान्वयाभावेपिनद्यास्तिष्ठतिकूलेइत्यादाविवनिघातसिद्धिरत्रास्त्येवेतिबोध्यं॰एकारउदात्तइति॰परांगवद्भावेतुपीड्येइतिपीकारेकारउदात्तःस्यादितिभावः॰स्फुटाचेति॰क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेहिसास्फुटामेयतीतिबोध्यं॰मन्यतेइति॰अग्रेवार्त्तिकस्यवक्ष्यमाणतयात्रपूर्वपक्षिसिद्धांतैकदेशिनोस्तदज्ञानात्तस्यापिबोध्यं॰एतेनवार्त्तिकानाम

अथवासंबोधनपदंक्रियायाएवविशेषकमित्यस्तिसामर्थ्यं॰तथाचब्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोभवति॰पीड्यइतितास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेयकउदात्तत्वादेकादेशउदात्तेनोदात्तइतिएकारउदात्तःपीड्यमानेत्यपेस्येदादुत्तरस्यनिघातःअधात्वभिहितमिति॰सर्वेनामधातुजमितिदर्शनेनसर्पिःकालकमितिमयद्यपिधात्वभिहितंतथापियत्रक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तंस्फुटाचधातुप्रत्ययेनकर्त्रादिप्रतीतिस्तद्धात्वभिहितंगृह्यते॰यद्यप्युक्तवचनांतरेणातिव्याप्तिर्निवार्यतइतितदपिनयुक्तं॰नहिसूत्रकारोवार्त्तिककारस्यवचनेनातिव्याप्तिंवारयेदेमन्यते॰आमंत्रितस्येति॰आमंत्रितेयोविधीयतेसआमंत्रितसंबंधीभवतीतिषष्ठीनिर्देशः॥आमंत्रितकारकमिति॰आमंत्रितेपाधातुवाच्याक्रियातस्याःकारकमित्यर्थः॰नास्त्येवेति॰कुंडशब्देनविषयस्यानिसंतस्येत्यादुदात्तःआमंत्रितस्यपदात्परस्यनिघातः॰सत्यपिपरांगवद्भावेसुबंतसमुदायस्याद्युदात्तत्वेशेषनिघातश्चेतिभेदाभावः॥ ॥

पिनाकेवदेशन्यायेनसूत्रतात्पर्यविषयतायाःपरस्यशाखोभाष्येध्वनितत्वेनेदंचिंत्यमित्यपास्तं॰आमंत्रितस्येतिषष्ठ्यनुपपत्तेरेराह॰आमंत्रितेइति कुंडशब्दइति॰नचयदाःटल्लितिपारादौवर्त्ततेयदावाजीवतिपत्नीजारजवाचीकुंडशब्दःपुल्लिंगस्तदास्वरभेदोस्त्येवेतिवाच्यं॰पारादावेवंविधप्रयो राम 43

६८५

तस्यामंत्रितस्येति॰आमंत्रितार्थस्येत्यर्थः॰तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येतियावत्॰क्रियाद्वारकंत्विति॰व्यपेक्षावादेक्रमतःसर्वैमतिकयेत्यादौसमासापत्तेरिदंचिंत्यं॰भाष्यस्यतुसमर्थपरिभाषानुपस्थितौतदनंतुबनौचतात्पर्यं॰समर्थसूत्रेएकार्थीभावस्यैवसिद्धांतितत्वेनतस्याअत्रायोगात्॥अतएवभोदेवदत्तभगोदेवदत्तेत्यादौपरांगवत्त्वंनेतिबोध्यं॰षष्ठ्यामंत्रितकारकत्वस्यतन्निमित्तत्वस्यचाभावात्॰ऋतेनमित्रावरुणावृता

परशुनेति॰परशुशब्दभाङ्पूर्वयोःखनिभ्यांडिच्चेतिकुप्रत्ययांतोंऽतोदात्तः॰निमित्तग्रहणंचेति॰वाशब्दोविकल्पे॰तस्यामंत्रितस्ययन्निमित्तंतद्रूपपरांगवद्भवतीतिअर्थः॰मद्राणांराजन्निति॰मद्रनिमित्तंराजत्वंजमित्यस्तितन्निमित्तत्वं॰मद्रदेशनिमित्तंहिराजता॰ऋतेनेति॰ऋतेमित्रयोराख्यातवात्क्रियापेक्षयाकरणत्वादामंत्रितंप्रतिनिमित्तत्वाभावः॰क्रियाद्वारकंतुव्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यमस्तीतिस्यात्परांगवद्भावः॰इहवचनेनातिप्रसंगेनिरस्तेपूर्वसूत्रएकार्थीभावएवसामर्थ्यमाश्रितं॰अन्यथातुद्विविधमपिसामर्थ्यमाश्रीयेत॥ ॥ त॰

वृधाविसूत्रऋतेनेत्यस्यानशाव्यइतिक्रियान्वयेनामंत्रितऋतावृधाविसर्थनिमित्तत्वाभावान्नपरांगवत्त्वं॰मित्रावरुणाविसत्रतुऋतस्यवर्धयितारावित्यर्थकऋतावृधानित्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवृधार्थंप्रतिकर्तृतयामित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्धइष्टःपरांगवद्भावः॰छांदसत्वादितिबोध्यं॰उपक्रमस्यभाष्येतुपूर्वपक्षत्वान्नार्थसाधकं॰नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्येवसमर्थसूत्रेसिद्धांततयाकथमत्रपरांगवद्भावेनदुपस्थितिरित्यतआह॰इहेति॰
एवंचसुप्रग्रहणंव्यर्थमितितत्त्वं॰

कै०वि०२

गुरुलाघवमिति॰ गुरुपरेण गुरुत्वे रूपेरेण लाघवपरस्य द्वंद्वः॰ सुप्ग्रहणे कृते दोषवारणाय यत्नः कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्तिकमित्याह॰ क्रियमाण इति॰ सुबंतसमुदायस्यासुबंतत्वादिति॰ अनेन सुप्सुपेत्यादौ दर्शितैकत्वविवक्षाया अतिस्थूलमेतिविषयत्वं दर्शयति भाष्ये स्वरे वधारणञ्चेति वार्तिके

किंपुनरत्रेति॰ गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः॰ गोषुस्वामिन्निति॰ स्वामीश्वरेति षष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वं॰ निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति॰ सुबंतस्येति॰ क्रियमाणे सुप्ग्रहणे सुबंतसमुदायस्यासुबंतत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोति॰ किंपुनरिति॰ व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात्परस्य वा परांगवद्भावादामंत्रितानुप्रवेशाद्व्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः॰ अनंतरत्वादिति॰ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वाद्दृप्राप्तिरित्यर्थः॰ स्वरेऽवधारणञ्चेति॰ प्रसिद्धे हि लोके केत्रा नंतर्ये स्वरे विधीयमाने परांगवद्भावो विधीयते॰ न तु परांगवद्भाव एव केचव्ये परांगवद्भावेनैनानंतर्यं संपाद्यते स्वात्मनि क्रियाविरोधात् अतिदेशांतराभावाच्च॰ यथोक्तं॰ गुणेऽहेष्यग्रहणेऽग्रहणभावइत्यादि॰ असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्षणे भिद्यत इति परस्यानंतर्यव्यपदेशोऽकर्तव्यपरांगवद्भावे कृते पूर्वस्यापि परांगवद्भावो लभ्यते॰ न च स्वरार्थमानंतर्ये स्वरशब्देनोच्यते॥ ॥

एवं उभयवतारयति॰ ननु चेति॰ प्रसिद्ध इति॰ सिद्ध इत्यर्थः॰ ग्रहणेति॰ अणुदित्सूत्रस्थग्रहणकशास्त्रीयाग्रहणे ग्रहणकशास्त्राभावइत्यर्थः॰ तथा तत्र वा क्वार्थबोधात्साकृतस्यलक्ष्यसंस्कारकतायानुकूमशाकालेना प्रवृत्तिस्तथात्र स्वरग्रहणात्स्वातन्त्र्यप्रवृत्तिरिति भावः॰ विषयभेदादिति॰ अत एव तत्प्रत्यांतालक्ष्यस्य सिद्धिः॥ राम॰ ४४

६६०

गौणार्थेति॰ एतेन परंपरया स्वरस्य कर्तव्यत्वमस्येवेत्यपास्तं॰ साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात्॰ आदेशविधाने वेति॰ षष्ठीनेस्थेइत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः॰ एवं च तन्निमित्तग्रहणेनेति डेतव्याप्तिसिद्धेः॰ सुप्ग्रहणे समानाधिकरणेऽसिध्याच्च सुप्ग्रहणेन कार्यमिति भाष्याशयः॰ उ

मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात्॰ न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते॰ गोनोणित्रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्॰ पितमरुतामिति॰ पितरस्यामंत्रितनिघाते नानुदात्तत्वं तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति॰ उच्चैरिति॰ उच्चैः नीचैः शब्दौ स्वरादिषु तोदात्तौ पठितौ॰ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः॰ अनव्ययीभावस्येति॰ प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति॰ एतत्खलु द्रुस्वरो पचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण॰ अन्यथा कार्यांतरेऽव्ययत्वाभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्॰ परशुनाद्वश्चन्निति॰ वृश्चन्निति प्रातिपदिकं न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः॰ नङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्॰ तत्रासति स्वरग्रहणे परांगवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् प्रसज्येत॰ स्वरग्रहणे सति सुप्लुकि कर्तव्ये परांगवद्भावाभावः॥ ॥

त्तरार्थं तु सुबिस्यधिकारस्त्रंकर्तव्यमिति बोध्यं॰ स्वरादिष्विति॰ एवं चानेनैव स्वरेणानयोरन्यपि तराभ्यां परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भावः॰ फि इस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वांतोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिष्वंतोदात्तपाठः किमर्थ इति चिंत्यं॰

कैं०कि०२ पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति· अन्यथासुबंतैकांतदृत्वनेनानन्वयापत्तिरितिभावः· पराङ्गवद्रूपेनोयस्यसत्पूर्वशब्दस्तेनोच्यतइतिकश्चिदुः· अंत
रंगत्वादिति· सत्रस्यपरशब्देन वाच्यत्वोपस्थानादित्यर्थः· प्रातिपदिकमेवेति· एवोप्यर्थे· परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापिसत्वेन तदवयवत
स्यापत्तिरितिभावः· प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वेसतः प्रातिपदिकत्वेननदवयवत्वमपिस्यादत आह· प्रत्ययोनिमित्तमिति· तेनसुबंतैकांतत्वे

तिप२ सुबंतैकांतइति· पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भावउच्यते· पराङ्गवदित्यामंत्रितेसन्निधानात्परशब्देनगृह्यतेतच्चसुबंतमेवे
ति सुबंतकार्यएवपराङ्गवद्भावोऽन्तरंगत्वान्नतुप्रातिपदिककार्यइत्यर्थः· प्रातिपदिकैकांतइति· अस्याभिप्रायः· आमंत्रितेपरतोप
त्सु बंतंनस्वरस्याङ्गवद्भवति· परंचात्रसुप्लोपेकृते प्रातिपदिकमेवेतितदंगत्वात्सुप्लोपः प्राप्तोत्येव· प्रत्ययलक्षणेने
ति· प्रत्ययोनिमित्तलक्षणंयस्यामंत्रितव्यपदेशस्यतेनसुबंतैकांतत्वमित्यर्थः· विशेषणत्वेनाप्युपात्तेआमंत्रितेप्रत्यास
त्यापरशब्देनसंबध्यतइतिसुबंतांगवद्भावोविधीयतेनतुप्रातिपदिकांगवद्भावइत्यर्थः·
मिति· अत्रप्रातिपदिकत्वस्यवस्तुगत्यासत्वे
पिसूत्रेनुद्देश्यत्वान्नतदतिदेशेनतदवयवत्वव्यवहारइतिभावः· विशेषणत्वेनापीति· पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः· संबध्यतइति· वाच्यतया
गृह्यतइत्यर्थः· नचसुद्गतियोगिस्यादेतभयोर्विहितस्यसुटः प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेपिप्रातिपदिकावयवत्वमितिवाच्यं· अवयवको
वयवांगुल्यादौ शरीरावयवत्वस्यलोकसिद्धत्वादुपपत्तेः प्रकृतेतुप्रातिपदिकावयवत्वस्युश्रुतावयवोनतदवयवोभवतिनहिहस्तावयव

कप्रातिपदिकावयवकोऽपि त्रिस्वावयवकाद्वित्वाभावः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

रा मं० ४५

६८१

भाष्यकारेति· सुपइत्यस्यविभक्तिर्यदाविशेष्यंतदान्यायतएवस्त्रीत्वमितिकश्चित· तन्न· औङःश्यापित्यादौनित्यस्त्रीत्वेननदीत्वापत्तेः
स्त्रीलिंगत्वस्येवन्याय्यत्वात· समानपदत्वादिति· अतिदेशेनपरावयवत्वमाविशिष्टस्यापरवंउत्वेबोधिते स्वाश्रयस्यसमरवंउत्वस्यातिदिश्य
मानधर्मविरुद्धत्वात्तस्युक्तेणत्वनिबंधाभावइतिभावः· नन्वस्मदुक्तरीत्याविरोधोस्त्येवेत्यतआह· पक्षेहेति· पूर्वस्यपराङ्गवद्भावोक्ते

प्रातिपदिक[redacted]स्यायाइति· भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सुपूशब्दस्यस्त्रीलिंगत्वं· कूपेसिंचन्निति· पराङ्गवद्भावेसत्यैकप
द्यात्सकारस्यपदादित्वाभावात्सत्वप्रसंगः· चर्मनमन्निति· सतिपराङ्गवद्भावेसमानपदत्वात्सत्वंस्यात· स्वाश्रयमिति· वि
रोधाभावादतिदेशोनस्वाश्रयंपदादित्वंनबाध्यते· पक्षेहामंत्रितस्यवार्पेशब्देनचोच्यतेतत्पूर्वस्यपराङ्गवद्भावात्तत्सहिते
स्यनवत्तुसकारस्यपदस्वाश्रयंपदादित्वंतत्केनव्याहन्यते· नचात्रातिदेशिकंकार्यमस्तीतिस्वाश्रयमेवसेव॥ ॥

त्वेनपूर्वस्मिन्परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्यापूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपिपरस्मिन्पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौपरनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौचमानाभावादिति
भावः· किंचामंत्रितेपरेपूर्वप्रत्यासत्त्याआमंत्रितरूपपराङ्गवत्कार्यभागित्युक्तेआमंत्रितत्ववैकस्यप्रयुक्तमप्राप्तकार्यमतिदेशाएवलभ्य
तेनपक्षणत्वयोस्त्वनयन्नाह· शब्देनेति· आमंत्रितशब्देनेत्यर्थः·

कै०वि०२ यथानमतइति॰ अंतर्भावितण्यर्थोत्रनमिः नदुहेतिकर्मवत्त्वाश्रयपक्षे प्रतिषिद्धकर्त्राश्रयः शप्तत्रनिषेधादतिदेशाश्रयाप्रवृत्तिः इत्यतु
अतिदेशस्याप्रवृत्तिरेवेति यथाकथंचित्दृष्टांततेतिबोध्यं॰ यद्यप्येनेनणत्वमपिपरिहृतंतथापिप्रकारांतरेणापिसमाधातुमेकदेश्या
हभाष्येचर्मन्नमन्निति॰ तद्धनयन्नाह॰ सत्यपिनिमित्तेत्यादि॰ नियमादत्रेति॰ यद्यपिविध्यर्थत्वमेनाग्रमेस्थापयिष्यतितथापियोगवि

यथानमतेदंडःस्वयमेवेत्यत्रशप्॰ पूर्वपदात्संज्ञायामिति॰ परांगवद्भावात्सत्यपिनिमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पू
र्वपदात्संज्ञायामितिनियमादत्रासंज्ञायांणत्वेनभविष्यतीत्यर्थः॰ ननुचेति॰ पूर्वशब्दस्यसमासावयवएवरूढत्वादिति
भावः॰ अविशेषेणेति॰ व्याप्तिन्यायाश्रयादत्रयौगिकः पूर्वपदशब्दोगृह्यतइत्यर्थः॰ एवंस्वरग्रहणेप्रत्याख्यातेसमा
नाधिकरणस्योपसंख्यानंनकर्तव्यं॰ परस्यपरांगवद्भावेऽत्रेतिविषयभेदालक्षणस्यावर्तनात्सर्वपरांगवद्भावस्यसिद्धत्वात्॰॥

भागेनात्रनियमोपपत्तिरित्यभिमानः समासावयवएवेति॰ एवंचनियमेननात्रव्याप्तिःकर्तुमशक्येतिभावः॰ भाष्येऽविशेषे
णेति॰ एकदेश्युक्तिः॰ अष्टमेरूढयोरेवानयोग्रहणस्यसिद्धांतयिष्यमाणत्वात्॰ अत्रवंउपदस्येवतत्रसमानपदेनग्रहणाच्च उक्त राम०
युक्त्यैवतुणत्ववारणंबोध्यं॰ एवंचस्वरग्रहणमप्यव्यर्थमितिबोध्यं॥ ॥२॥ ४६

६८३

प्राक्कडा॥ ॥अवधित्वद्योतनेति॰ अत्रकरणेल्युट्कर्तुःकरणत्वविवक्षयाबोध्यः॰ द्योतकाक्षेपेत्यर्थः॰ पर्यायःस्यादिति॰ अधिकारलब्ध
समाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशयः॰ अनेनेअग्रिमग्रंथएकदेशिनोरुक्तिरितिसूचितं॰ भाष्येसत्त्वांसमाससंज्ञायामिति॰ प्राक्पदो

प्राक्कडारात्॥ ॥प्राग्वचनमिति॰ अत्रावधित्वद्योतनापेक्षेद्वारेणावधेरप्याक्षेपः॰ समासइत्येवस्वरितत्वाद
धिकारोस्तुयथाप्रत्ययइति॰ अनवकाशत्वाच्चसमाससंज्ञायाःसंज्ञांतरैःसमावेशोभवतीतिप्रश्नः॰ संज्ञानिवृत्त्य
र्थमिति॰ समाससंज्ञायाःसंज्ञांतरविषयेअनिवृत्तिर्यथास्यादित्यर्थः॰ अन्यथाएकसंज्ञाधिकारात्पर्यायःस्या
त्॰ तत्त्वांसमाससंज्ञायामिति॰ स्वरितत्वादेवाधिकारेलब्धेप्राक्कडारादित्यपादानसामर्थ्यात्साग्रहणेमावर्त्तते
तेनप्राक्समाससंज्ञकाभवंतिसमासाःसंतोऽव्ययीभावादिसंज्ञाइतिसमावेशःसिध्यति॰ अवेयवसंज्ञाइति॰
समाससमूहापेक्षयाकस्यचित्समासस्यकाचित्संज्ञेत्येवमुक्तं॥ ॥
पादांगेनेस्याधिकारतायाएवतत्सामर्थ्येनवक्त
व्यतयातत्सादित्येनासंविधानोद्भवनात्समावेशः॰ नन्वेवमपिपर्यायःप्राप्नोतिकथंसमावेशइतिचेत्तत्राह॰ स्वरितत्वादेवेति॰
प्रत्ययइत्यादिवत्॰ अन्यथासमासस्सहसुपेत्येकमेवपठेदितिभावः॥

कै०वि०२ अथुनाधिकारत्वाभावेपि समावेशं शंकते नाथ्येस मास संज्ञापीति। प्राग्ग्रहणाभावे समासः सहसुपेत्येव सर्वत्र समाससंज्ञाविधिः सहसुपे त्यंशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र संबंधोपि अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्त समासस्यैवाभाव इत्यभिमानः। अतएव विस्पष्टपटु रयोऽवकाशाद् त्यग्निमभाष्ये संगच्छते महाव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भावः। मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति।

समाससंज्ञापीति। ततश्चांतरेणापि यत्नं समावेशः सिध्यति। अत्र यव संज्ञा द्वविस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटु रिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्यपाठवादेः विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वे। अतएव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाभावः। यथाशेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्चतथा सहे सुपेत्यपीति समाससंज्ञाप्रवर्त्तते। अनवकाशं निराकर्तुमाह। एषा हीति। शीलेस्वभावेमवाच्यतिः शैली। अवे
व॰ र्यं कार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः समुदायकार्यं समाससंज्ञा। वृद्धकुमारीवरन्यायेनांतरेणापि सहसुपेत्ये तस्य लक्षणत्वे सिध्यति।

विशेषणं विशेष्येणेत्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येनाशब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्यत्र विशेष्यविशेषणभावस्तत्रैव तत्पुरुषेरितिभावः। क्वचि देकदेशान्वयोपिव्युत्पत्तिवैचित्र्यादितितात्पर्यं। अवयवेव कार्यमिति। समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः। अंतरेणापीति। समासाधिकारे स्वरविधानादितिभावः।

रा म
४७

६८३

भूतसमासेति। सिद्धसमासेत्यर्थः। इवार्थस्येति। इवद्योत्योपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थ समासवाच्यस्येत्यर्थः। तद्धस्यतिउमानश [illegible]

काकतालीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेनच्छविधानाद्विशेषलक्षणभावाच्चेनार्थस्या न्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद्वा बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः। तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहितायांक्रियायां वर्तेते। काकस्यागमनमिव चैत्रस्या गमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येकइवार्थः। तत्र समासः। ततस्तेन तालेन पततायथा काकस्य वध स्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः तत्र छप्रत्ययः। अत्रापीति। एवं च तज्ज्ञापकेन समाससिद्धिः। पुनरारा जइति। अजितियोगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञा विनापिरूपसिद्धिर्मन्यते।। ॥ ॥ ॥

बस्योपमेयवृत्तित्वादिति। भाष्येयेनैवावयवकार्यमिति कर्मधारयः। काकतालीयमित्यत्रावयवरूपछप्रत्ययार्थं कार्यमित्यर्थः। तत्र काकता

के॰ बि॰ ङीवर्थइति॰ पुनाराजमित्यत्रापियोगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वात् जेष्ठ्यइतिबोध्यं॰ पुनर्गवः पुनाराजइत्यत्रापीतोदाहरणमादायैवभा

न्तसुरूपाश्रयइति॰ पुनर्गवीतिङीबर्थइत्येवेष्ट्यः॰ तत्राव्ययंप्रवृद्धादिभिरितिवा मयूरव्यंसकादित्वाद्वातत्पुरुषः॰ पुनराधेय मिति॰ विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेवमन्यते॰ अत्रापीति॰ तत्पुरुषेकुगतिप्रादयइतितत्पुरुषः तत्रपतोनावइतिधेप शब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेयशब्देकारउदात्तः गतिसंज्ञायास्त्वभावेसमासोतोदात्तत्वस्यात् पुनरुत्स्यूतमिति॰ पुनःश ब्दस्यगतिसंज्ञायांसत्यांथाथेत्यंतोदात्तत्वेनभाव्यं॰ असत्यांतुसमासांतोदात्तत्वेनेतिविशेषाभावादुतिसंज्ञायाअभावेस मासंज्ञामेवमन्यते॰ अत्रापीति॰ असत्यांगतिसंज्ञायांसमासांतोदात्तत्वंस्यात्सत्यांतुगतिरनंतरइत्यत्रानंतरग्रहणसाम र्थ्यात्‌थाथादिस्वरंबाधित्वाउद्ब्दस्यप्रकृतिस्वरउदात्तोभवेति॰ पुनःशब्दस्यतुशेषनिघातंपरत्वाद्बाधित्वागतिर्गतावितिनिघाते

थप्रवृत्तेरिदंचिंत्यं॰ एकारउदात्तइति॰ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः॰ निघातंपरत्वाद्बाधित्वेति॰ एवंचभाष्यस्यानिर्देशतापत्तिः॰ शेषनिघातेनैवत स्यलसिद्धेरितिचिंत्यं॰ रा म ४८

६९४

गतिर्गतावितिनिघातोयथास्यादितिभाष्ये॰ पद्युपुब्दस्यप्रकृतिस्वरेप्रवृद्धादित्वादंतोदात्तत्वेवाशेषनिघातेनापिगतिश्चेतिसूत्रस्य कैयटोक्तरीत्याअत्रसकैयटरीत्याचपुनःशब्देऽनुदात्तत्वंसिद्धमितितत्फलसिद्धयेवश्यंगतिसंज्ञावक्तव्येतिवक्तुमनुचितेगतिश्चेति सूत्रेपुनरुत्स्यूतशब्दःप्रवृद्धादित्वादंतोदात्तइत्युक्तंइहोद्ब्दस्यप्रकृतिस्वरइत्युक्तेनथापिपुनरुत्स्यूतमित्यादौअसमासेपुनःश ब्दस्यगतिघातेरूपफलायसावश्यंवाच्या॰ समस्तेपुनरुत्स्यूतशब्दस्तुसुपेतिसूत्रेणसमासादंतोदात्तएवेतिभाष्याभिप्रायः॰ नचनित्यस
स५ मासत्वात्कथंवाक्यसंभवइतिवाच्यं॰ एतद्भाष्यप्रामाण्येनछांदसत्वादेवसमासेगतित्वाभावेनगतिसमासस्यात्राप्रवृत्तेः॰ अतएवो

यदितन्नास्तीति॰ छंदसिस्वरस्यव्यत्ययविधानान्नावश्यंकर्तव्यमितिभावः॰ भाषायांतुपुनराधेयादौस्वरसिद्धयेपुनश्शब्दस्यगतिसंज्ञावक्तव्या॰

त्तरसूत्रेसुपेत्यस्यलक्षणस्येदमुदाहरणंवक्ष्यतिभगवान्॰ अनएवसमासार्थोगतीतिस्वरार्थोवागतिसंज्ञेतिभाष्येनोक्तं॰ नन्तुछंदसिपुनः शब्दस्यगतित्वेनैवसिद्धत्वेपिलोकेपुनराधेयादौसमाससंज्ञासावकाशातत्रगतिसंज्ञाभावेनगतिसमासाप्राप्तेरत आह॰ भाषायांवि ति॰ चिंत्यमेतत्॰ पुनश्चनसोछंदसीतिगतिसंज्ञाविधायकवार्तिकविरोधात्‌लोकेसमस्तपुनराधेयशब्दानभिधानेनसमासांतोदा त्तस्यैवतत्रस्वीकारेणवाभाष्योपपत्तेश्च॰ सतिहितस्मिन्नुक्तेनैनसिद्धमिसंत्रेत्स्यभाष्यस्वरसोप्येवमेवेतिदिक्॥ ॥ ॥

कै०वि०२

एवं सह सुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोति न समावेशः स्यादत आह · भाष्ये एव मध्ये कास्संज्ञेतीति · तस्मात्सोऽपि वचनं कर्त्तव्यमितिसिद्धान्ताशयउक्त एव · एवं चाकिमित्यनवकाशनिराक्रियेति शंकासमाधानं च कैयटोक्तमसंगतमेव पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् तेनावकाशनिराकरणेपि सिद्धान्तिनो क्षतेः अवकाशप्रदर्शनेन तद्दरखंडने तु समाधानान्तरसंभवादेतादेरे

काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते तत्र स्वरव्यत्ययो बोध्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा · ननु सह सुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति यस्य समासस्यान्यत्र लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीति अत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो नि निराक्रियते · एवं मन्यते · असंयुक्तविधानात्सर्वार्थत्वं समाससंज्ञायाः न तु क्वतिपयविषयत्वं · न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिरा

ण · किंच ज्ञापकेन विस्पष्टपटुः कालकतालीयमित्यादौ समासे परेणोक्ते तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाशउक्तमाय इति सुधियो विभावयंतु · एवं मन्यते ऽसंयुक्तविधानादिति · विपूर्वकधात्रेः करणेऽक्तेः सह सुपेत्यनेन समास इत्यस्यासंयुक्तकरणात्तत्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं न तु सह सुपेत्येतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः · एवं च तत्तद्विषयसमाससंज्ञायाः अनवकाशत्वाभिः समावेश इत्यभिमानः · नन्वेवं विधाने द्वैलक्षिचारकरणं भाष्ये अनुचितमत आह · न्यायव्युत्पादनायेति · ॥ ३ ॥ राम ४९

६८५

सह सुपा ॥ ॥ सह ग्रहणे त्विति · तत्सामर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्याविवक्षणाच्च सह समर्थस्यैका संज्ञेति भावः · ननु यद्यपि प्रत्येकं न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायात्मकतया समासग्रहणस्य वाक्यनिवर्त्तकनियमार्थत्वं नोपपद्यते किंतु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह · कृत्तद्धितेति · एकशेषेत्विति · समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्सातो नियमार्थं तदिति भावः · कालकतालीयमित्यादौ प्रत्येकं प्रत्ययोत्पत्तिरपि दो

सह ॥ ॥ सहवचनमिति · सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेतिप्रयोगे इत्यत्रः एकेकस्येति · यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबंधः एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात्सहग्रहणे त्वेकासमाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति · किंच स्यादिति · भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्ये दोषाभावात् · कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेषआश्रयिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थं अन्यथा प्रत्ययोत्पत्त्यादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात् · एकशेषेतु समाससमूहस्य संज्ञाविधानं नियमार्थं भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति समासाश्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनेन विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकस्मात्प्रत्ययो न भविष्यतीति भावः ॥

षोनेस्यात् · समासाश्चेति · न तु समुदायेसमासत्वाभावोत आह · प्रातिपदिकत्वादिति · तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः · एकत्वं न विवक्ष्यत इति · प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयादिति भावः · ननु तद्विरोधात् प्रातिपदिकादित्यस्यासंबंध एव स्यादत आह · अनभिधानादिति · एवं चलक्ष्यानुरोधादेव समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

कै०वि०२ समुदायस्यैवेति॰अवयवेभ्यः समुदायौतिरिक्तोपीतिभावः॰इदं चिंत्यं॰ सुबंतं समर्थे समर्थेन सुबंतेन समस्यतइत्यर्थेन प्रत्येकं तस्यत
स्यच संज्ञालाभात्समुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् किंच समुदायेद्विर्वचन दृष्टांतो युक्तः वैषम्यात्समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्र

ऋकूपादइति॰ऋत्वपारइतीस्यात्॰राजाश्वइति॰यद्यप्यत्र समासांतः प्राप्नोतितथापि रूपभेदाभावात्स्वरदृष्यप्रसंगो दो
षउक्तः॰ऋक्पादेपिस्वरदूषणप्रसंगो बोद्धव्यः॰कथं चक्कत्वेति॰एकार्थीभावे समासविधानात्समुदायस्यैव विशिष्टार्था
भिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तत्स्वरतंत्रत्वादवयवानामप्रधानत्वात्समुदायस्य द्विर्वचनवत्समाससं
ज्ञाभविष्यति॰अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्धेतिभावः॰इतरो गृहीताभिप्रायआह॰प्रत्येकमिति॰एतच्च वृद्धिवार्तिके व्याख्यातं
ततएवानुगंतव्यम्॥

हात॰अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्धेतीति॰वस्तुतः समसनं संक्षेपइत्यन्वर्थः न चासावनेकस्यैव एकस्यापि विस्तृतस्य संक्षेपदर्शनादतोन्वर्थत्वे
नेकथमेतदर्थलाभइतिचिंत्यं॰तस्माद्गर्गदंडन्यायसत्ताकथंतेकेकस्य प्राप्तिः लक्ष्यानुसाराच्च तस्यैवन्यायस्याश्रयणमितिसिद्धांतिने
एषप्रश्नः॰इतरोलक्ष्यानुसारमज्ञात्वान्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह॰प्रत्येकमिति॥ ॥

राम ५०

६९६

लक्ष्यदर्शनादीति॰आदिना मालादीनां चेतिज्ञापकसंग्रहः॰अत्रापि गर्गदंडन्यायाश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरितितत्वं॰योगावयवइति॰योगोत्राष्ट

सत्येतस्मिन्निति॰पक्षद्वयेस्मिते सामर्थ्याद्विचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते तत्र संयोगसंज्ञावत्समाससंज्ञा प्रत्यै
केनैवन्यायेन समुदायस्य भविष्यति॰अथन्यायद्योतनायैव सहग्रहणं क्रियते॰वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्ये
कमितिवक्तव्यं अथ तत्र लक्ष्यादर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः॰तदेहापिपूर्वोक्तात्सामर्थ्या
त्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतिनार्थः सहग्रहणेन॰योगांगमिति॰योगावयवइत्यर्थः॰केनेति॰सुपा
केन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः॰समर्थेनेति॰योगविभागात्तिङं तेन सह सुपः समासो भवति॰योगविभा
गश्चेष्टप्रसिध्यर्थइति सर्वत्र समासो न भवति॰

ष्यायी॰यद्यपि योगविभागाभावेपि अनयवावयवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्त्येव तथापि साक्षादवयवत्वमेनात्र विवक्षि
तं तच्च योगविभागमंतरेण न संभवतीति भाष्ये॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०२

संख्याया विवक्षितत्वादिति॰ सुबंतत्वादेः प्रत्येकसमासत्वाच्चेत्यपि बोध्यं॰ अनुव्यचलदित्यैत्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति॰ शाकलेति॰ अन्यथा पक्षेपणोश्रवणमपिस्यादित्यर्थः॰ स्वरस्तु न फलमित्याह॰ समासांतोदात्तत्वमिति॰ केचित्तु तत्सिद्धस्वरं दर्शयंति॰ तत्रानेरिति॰ केचिन्मतं दूषणमाह॰ एवं चेति॰ अ■वक्तव्यमिति॰ समासासमासयोः स्वरे रूपे चाविशेषादित्यर्थः॰ एकादेशस्य सर्वयोदात्तत्वादिति भावः॥

अनुव्यचलदिति॰ सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात् एवं च समासः पश्चाद्गनोः तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्गुणादेशो भवति॰ समासांतोदात्तत्वं न भवति॰ तिङ्ङतिङ इति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः॰ तन्न॰ नोर्गतिर्गतावितिनिघातः॰ विशब्द उदात्तः॰ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः॰ एवं चानुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद्गुणाकारे लोदाहरणमवक्तव्यं स्यात्॰ तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासांतोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे॰ तन्न॰ अतिङ इति कृतस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि सुबन्तु सत्त्वेः॥ ॥ ॥

अनुव्यचलदित्यत्र नित्यपूणश्रवणं विशेषः॰ अयं च नित्यसमासइतितात्पर्यं॰ सतिशिष्टत्वादिति॰ वाक्येपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः॰ तिङैकतत्स्येति सुपायद्यपि स्वप्रकृत्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधायित्वमुत्सर्गतस्तथापि ह्यौप्रातिपदिकादितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङपि क्रियागतायाः कर्त्रादिसंबंधा

दानोपितसंख्याया एवमानतेति॰ सिद्धमिदं

ग्रम
५१

६६७

वचनग्रहणादिति॰ प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थात्संख्यार्थकादित्यर्थः॰ केवलायाश्चेति॰ प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भावः॰ हल्ङ्याब्भ्य इति॰ योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वाद्यावदिष्टसिद्धिमेवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः॰ एतेन प्रकुर्वीरन्नित्यादौ समासेन

अन्ये त्वाहुः॰ वचनग्रहणादुक्तेष्वपि कत्वादिषु प्रथमा स्यात्॰ केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावात् भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते॰ अत एव कपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम एकांतरमामंत्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङतिनिघातबाधिन आहुः॥ ॥ ॥

लोपः स्यादित्यपास्तं॰ सुबुत्पत्तिस्वीकारे संमतिमाह॰ अत एवेति॰ अन्ये त्वित्यरुचिबीजं तु पचंति कल्पमित्यादावेवं सति बहुवचनादेरापत्तिः॰ तस्माद्वचनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं न त्वेवं विधानां किं चैषामेकपद्योप्रायुक्ते निघातप्रतिषेधवचनमानमिति॥

कैं०बि०२ अतिङ् त्यादाविति तत्रातिङ् सस्यात वचनस्यमर्थयोरिति सत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषेण तथा समर्थेनेसनैनैवोत्तरपदोप
स्थित्यात त्र सुपेसस्यानन्वये न च किंसमैतत् ननु पुनः शब्दस्यगतिस्त्वा लुगतीत्येव सिद्धं तदभावे तु अनेन समासेपि न सुरुष त्वाभा

अधिकारश्चेति देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थो ऽतिङ्त्यादावुत्तरपदानुपात्तेदानादुत्तरपदोपस्थाना
र्थश्चेति भावः लक्षणं चेति ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वेनास्ति प्रयोजनं नैष दो
षः योगविभागः कतिपयतिङन्तविषयएव एतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते पुनरुत्स्यूतमिति पुनः शब्दस्यासत्त्वा
मपि गतिसंज्ञायांपशादिद्धं दसि वह लमिति उदआद्युदात्तत्वंसमासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते अथवा को
ठकेंतोदात्तः पद्यते तदभिप्रायेणो पुनः शब्दस्याग तिस्वादिदमुदाहरणं इवेनेति सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्ध
कार्यान्तरविधानार्थं वचनं वाससीइवेति वासः शब्दो वस्ते र्णिदित्यसुनप्रत्ययान्त आद्युदात्तः समासाद्दुसन्नस्यसोरव्ययादिति लुक्
वाच्यगमिरनन्तरइतिउश्च ह्रस्वस्वरानापत्तिरत आह पुनः शब्द कन्येइवेति कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः
स्येति छंदसि वेसे विधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः मन्यत इति सूचितामरुचिमाह कोठकेंतोदात्त इति अव्ययादिति लुगिति तदंतस्याप्यव्ययत्वा

राम० ५२

६९८

अव्ययीभावः॥ ॥चित्प्रत्ययेन क्वचिदेव कार्यैव्यपत्वारोप बोधनात्तत्कार्यलाभः नतदन्वयर्थेति शब्दतोऽलाभादिति भावः प्रायिकत्वमेव दृश्य

अव्ययी॥ ॥किमर्थमिति त्वाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्यात्पाक्षरासंज्ञाकरणीयेति प्रश्नः अन्वर्थसंज्ञेति बृहत्संज्ञाकरणेन किं
चिदव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः न वक्तव्यमिति तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयो
जनमिति कथं परिगणनं क्रियतइति चेत् इह क्रियतामन्वर्थत्वेनवा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः पूर्व
पदार्थप्राधान्यंत्वव्ययीभावस्य प्रायिकं नतदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते सुमतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यसुन्मत्तगंगमित्यादा ५४
वन्यपदार्थस्य प्रधानता॥ ॥अव्ययं॥ ॥इह कस्मादिति समुदायस्य संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणा
नि अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः सपुत्र इति अत्र साकल्यं प्रतीयते सपुत्रो भोक्तुमागत इति
प्रयोगे पुत्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययात् इह कश्चिदिति बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्वचिदन्यथापि
दर्शनादर्धपिप्पल्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवेऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञा भवति वचनसाम
यति सूपेत्यादि ॥अव्ययंवि॥ ॥पा॥ र्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेपि सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्यादौ प्रवर्त्ततएव॥
समुदायस्येति गर्गादेरुत्तन्यायेन सुपा सहितमव्ययं विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययीभावसंज्ञकमिति न च नव्यक्तेत्यर्थः अन्वर्थसंज्ञाविज्ञाना

कै०वि०२ अव्ययस्याश्रुतत्वादिति। श्रुतत्वरूपांतरंगत्वादित्यर्थः सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबंधः पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येवयुक्तमिति भावः प्रति
पिपादयिषिताइति। विशेष्यतयेति शेषः। तदुक्तमुत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति। द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थविशे
षणत्वमेवेति भावस्तदाह। समग्रध्यादीनां वाचकत्वमिति। द्योतकत्वं वा वाचकत्वं च लक्ष्यानुरोध्यव्यवस्थेति भावः। वाचक इति। पुत्र

अथवेति। अव्ययस्याश्रुतत्वादंतरंगत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि। तत्र पदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः
समग्रध्यादयः प्रतिपिपादयिषिता भवंति तदाव्यये समग्रध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्राः
इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः सपुत्र इत्यत्रापि स
हशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते॥ ॥ ॥

सहित इति सहार्थ [illegible] स्यकबोधादिति भावः। न तु साकल्यस्येति। सतृणमत्तीत्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव सकल राम०
मत्तीति बोधात्साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भावः। अपदिशमित्यादौ न्याय्यं चान्येवाव्ययानि दिशो मध्यादिवाचकानीत्याशयेन भगव ५३
तायोगविभागो नाकारि॥ ॥६॥

६९९

यथासा॥ ॥यथाशब्दः सुबंतेन समस्यते सा दृश्ये द्योत्ये इति सूत्रार्थः यथाशक्तीत्याद्युदाहरणं यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः सूत्रगृहीताव्ययेन तेन स
मासाभावात् अतः प्रत्युत असादृश्य इति किमर्थमिति अत एव सूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थार्थकान्यादिभिः समासार्थं
सापेक्षत्वादिति। उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेयसाकांक्षत्वादिति भावः। शक्तिरिति। शक्तिरित्यर्थः। एवं च उदाहरणप्रसिद्धिरिति भावः। पूर्वप्राप्ती
ति। अनंतरत्वात्। एवं च पूर्वेणात्र समासोऽकरइति व्यावर्त्यप्रसिद्धिरिति भावः। समुदायस्य चेति। पदुर्मनान्देवदत्त इत्यर्थकस्य

यथासादृश्ये॥ ॥असादृश्य इति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्ये वृत्तिः सादृश्य एव च। पूर्वेप्राप्त्यनिषेधे प्रश्नोस्मिन्का
रणत्रयं॥ यथादेवदत्त इति। समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति।

यथादेवदत्त इति समुदायस्येत्यर्थः। ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधं वदंति तेषां प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्येवालं समुदाय
स्येत्युक्ते वैयर्थ्यं। मम तु केवलप्रधानार्थस्यासमासापेक्षत्वान्न यौक्तिः। नित्यसापेक्षत्वादिति। प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्ष
त्वादित्यर्थः। नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत इति भाष्योक्तास्तीति चिंत्यं। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्वृत्तिः किमोदनः शालीनामित्यादी
नामिवेत्येव समर्थसूत्रे भाष्ये युक्तं तत्र यथाशब्द उपमाने तु द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्याविशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावे पि द्विमुनीत्या
दिवत्समासप्राप्तिस्तदभावे हि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यं।

वै॰कि॰२ सादृश्यार्थकत्वादिति।सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भावः॥ अत एव यथात्वविधायकेवृत्तावुक्तं सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
इति वचनपदस्वारस्यात्तु तन्न द्योत्यकता॥ एवं च यथा देवदत्त इत्यादौ यद्धर्मवान् देवदत्तस्तद्धर्मवान् यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्द्योतस्य धर्मस्यै
कैन गते उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति सादृश्ये वर्त्तत इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः॥ ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणे

सत्वसादृश्य इति॥ प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात्प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्वस्य यथा शब्दस्य सादृश्ये
वृत्तिरित्यर्थः॥ अस्येवेति॥ अर्थवत्सूत्रारंभादव्युत्पन्नानामपि संभवोऽवगम्यते॥ वीप्सायामी
ति॥ वीप्साग्रहणमुपलक्षणं॥ तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्तीअपि यथार्थौ॥ ॥ ॥

ऽसादृश्य इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यं॥ सादृश्यस्य यथा प्रत्ययवाच्यत्वे तु यस्य सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यान्न तु देवद
त्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध्य इति दिक्॥ सादृश्ये वृत्तिरिति॥ सादृश्य एव वृत्तिरित्यर्थः॥ एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः॥ अर्थवत्सूत्रारंभादिति॥ बहुप
टवइत्याद्यर्थं बहुच्पूर्वईत्येव कर्तव्यमिति भावः॥ कदंशोति कारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेत्याशयः॥ ॥ रा॰म॰ ५४

७००

भाष्ये इदमित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वाच्योर्थः॥ तद्धुनयन्व्याचष्टे॥ सूत्रेऽस्मिन्निति॥ इदमुपलक्षणं॥ यथाशक्तीति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं
कुतो नेति शंकते॥ अथ यदि इति॥ तस्य॥ तदं तस्य॥ सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु॥ शक्तिसादृश्ये चेत्यर्थः॥ तत्र यथाशक्तीति प्रयोगे सादृश्यमित्यादिरेवा
र्थोऽस्तु एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः॥ अव्युत्पन्नशब्दसत्वेमानमपश्यतोर्थघटितसाधुत्वमिच्छता नतच्छंकेयं॥ प्रकृतसूत्रे प्रकारवच

तस्येदमिति॥ सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः॥ प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति॥ यथार्थे यद
व्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारंभस्य॥ ॥

न थालं तस्य ग्रहणमिति शंकार्थः॥ असादृश्य इत्यस्य सूत्रेऽभवेण तत्पूर्वेण प्राप्नोति सामर्थ्यान्नेत्यसांसंगतेश्च॥ नन्वेवं समासो न स्यादत आह
पूर्वेणेति॥ सादृश्यसंपत्तीति॥ यथार्थत्वेन तु न प्रातिरूक्ता॥ सूत्रगृहीतास्येन तेन समासाभावात्॥ अत एव पश्चाद्धुवेन गतेन सूत्रेण समास
उत्तरमाह॥ प्रतिषेधेति॥ प्रतिषेधयुक्तसूत्रारंभ इत्यर्थः॥ एतत्प्रदर्शनेन सूत्रमावश्यकं यथार्थे यदव्ययमिति कैयटस्तु चिंत्यः॥ तेनोत्तरप्रतिरूक
त्वात्॥ उपक्रमभाष्यतस्त्वेवलोत्॥ ॥७॥ ८॥

कै॰वि॰२ सुप्प्रतिनामात्रार्थे॥ ॥नन्वव्ययग्रहणं यावदवधारणेदृसत्रेव निवृत्तमयोग्यत्वादिति चेन्नेत्याह॰ यावदिति॰ यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रय

॥ ॥सुप्प्रतिनामात्रार्थे॥ ॥सुविति वर्त्तमान इति॰ सुबामंत्रितइत्यतः अव्ययमित्येवमिति॥
अव्ययग्रहणसंबद्धमित्यर्थः॰ यावदवधारण इत्यत्र यावच्छब्दो व्ययमेव गृहीतः तथा च यावंत्य
मत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते॰ अन्यथानित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् स्वरादीनां च दोषा
मन्यमहर्द्दिवामन्यारात्रि[redacted]रिति वृत्तिविषये सत्वप्रधानत्वादर्शनात् मात्रावतिवृत्ति
रविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वेत्युदाहरणे॰ ननु प्रतिना समासयोग्यमात्रावदर्थाव्ययाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह॰ स्वरादीनि चेति॰ मात्रावतीति॰ तथा च दि
वादोषाशिति रव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः॥ ॥६॥ ॥ रामं॰ ५५

७०१

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ ॥विभक्त्यंतरनिरासार्थमिति॰ विभक्त्यंतरस्य मतिरासार्थमित्यर्थः॰ कर्तृत्वादिति॰ वर्त्तनक्रियायां च वृत्तावंत
र्भूता गुण्डुभानाइत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः॰ पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति॰ पूर्ववृत्तस्य जयस्य संबंधियथा वर्त्तनमभूत् संप्रतिचेत्तद्
त्तिथ्य॰

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ ॥तृतीयांता इति॰ विभक्त्यंतरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाक्षे त[redacted]ति॥
अक्षादीनां वर्त्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्यर्थः॰ पूर्वोक्तस्येति॰ पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः॰ अनेकार्थत्वाद्धातूनां निय
तविषयत्वाच्च वचिरिवेहेर्त्तने वर्त्तते॰ तदेवं यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते अभिधानार्थं तु वचो
तच्छब्देन परामर्शो संबद्धः स्यात्॥ ॥

त्तेनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः॰ पूर्वोक्तस्य येति भाष्यस्येति भावः॰ वचिरिहेति॰ एतद्भाष्यप्रयोग इत्यर्थः॰ तदेव॰ वर्त्तनमेव॰ तस्यैव
फलितार्थमाह॰ भाष्ये अयथाद्योतन इति॰ जयथाशब्दो वैपरीत्येविपरीतत्वद्योतन इत्यर्थः॰ पराजयद्योतन इति यावत्॥ ॥ ॥७

पराजयइति॰ पंचानांमध्येएकेनविपरीतवर्तनेऽयंप्रयोगः तदाचपराजयएवभवतीत्याशयः तदेतत्ध्वनयन्नवक्ष्यति॰ पंचिकाना मद्यूतमिति॰ तद्विषयएवचायंप्रयोगइष्यते॰ यद्यपिद्वयोस्त्रयाणांमन्यथापातेपिपराजयएवतथापितत्रनेष्यतेऽतआह॰ भाष्ये

अयथाद्योतनेइति॰ जयकालेअक्षादीनामेकरूपंयद्वर्तनंतद्विपरीतंपराजयेयद्वर्तनंतद्यदापरिणद्योत्यतेत दासमासः॰ एकवचनांतयोरिति॰ समासद्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यानिरपेक्षत्वादंतरंगत्वादवगतिसं भवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः॰ यदुक्तमभेदैकत्वसंख्यावत्तौगम्यतइतितद्वाहुल्याभिप्रायेण॰ कितवव्यवहा रइति॰ पंचिकामेनोद्यूतेपंचभिरक्षैःशलाकाभिर्वाभवति॰ तत्रयदासर्वेएकरूपकाःपतंतितदापातयिताज यतिअन्यथापातेपराजीयते॥

कवचनांतयोरिति॰ न्यायप्राप्तमेतदिति॰ वस्तुतस्तुभवद्भिरामवसरप्रदानायवचोसिनःवध्योरगारेवध्वगारंइत्यादाविवप्रकरणादि नाऽक्षत्वेनैवानेकार्थावगमेसमासवारणायाक्षत्वेनैकाक्षबोधेएवचसाधुत्वायवचनमावश्यकं॰ अभेदैकत्वेति॰ अस्यार्थःप्रागुक्तः॥१०॥ राम० ५६

७०२

विभाषाप॥ ॥कर्मप्रवचनीययोरपिअपपर्यौःसंभवाल्लक्षणादौकर्मप्रवचनीययोरपंचम्यंतेनापिसमासप्रसंगाच्चाह॰ वर्जनार्थौ विति॰ उपसंख्यानमिति॰ तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिसिद्धयेतवाप्यावश्यकमितिभावः॰ विहितेति॰ कर्त्रव्येतिशेषः॰ अन्यथास्योपसंख्या

विभाषाप॥ ॥योगविभागइति॰ अन्यथेहैनास्यउपयोगआशंक्येतयोगविभागेहि त्वधिकारोगम्यते॰ अपपरिशब्दौपरस्परसहचर्याद्वर्जनार्थौग्रहीष्येतेतौचकर्मप्र वचनीयौतद्योगेपंचम्येवविहिता॰ बहिर्योगेपिबहिर्योगेचोपसंख्यानमितिविहिता अंचूत्तरपदलक्षणाचविहिता॰ प्राग्ग्रामइत्यादौतुसमासोनभविष्यति॰ पूर्वपदार्थ प्राधान्यएवसतिसंभवेअव्ययीभावस्यविधानादित्यभिप्रायेणाह॰ पंचमीग्रहणमिति॥

नस्यात्पुष्प्याप्यमाणत्वादेवंसिद्धवदुक्तिरसंगतास्यात्॰ अतएवभाष्यकारोपिबहिःशब्देनपंचमीनविधीयतइत्याह॰ नन्वंचू त्तरपदाद्यदाप्रथमांतादस्तातिविधायांचेर्लुगितिसूत्रेतदाप्रथमांतेनापिसमानाधिकरणेनतस्यसमासःप्राप्नोतीत्यतआह॰ प्राग्ग्रामइति॰

अपपर्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह॰ वक्ष्यमाणेति॰ भाष्ये एते केऽश्वे कर्मप्रवचनीयैरित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवल्लक्षणया अंचुरपि गृह्यते अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके॰ बहिर्गतो ग्रामादिति॰ ग्रामाद्बहिर्गतः स बहिर्वर्तत इत्यर्थः॰ उपसं

एतेऽश्वेष्विति॰ वक्ष्यमाणाङ्पेक्षया बहुवचननिर्देशः॰ अथेति॰ बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पंचमी सद्भावात्कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः॰ पंचमीग्रहणसामर्थ्यादिति॰ बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं तस्मात्षष्ठी विषये पंचमी बहिर्योगेनुमीयते तेनोपसंख्यानं न कर्तव्यं॰

उपसंख्यानेन कर्तव्यमिति॰ अपूर्वं न कर्तव्यमित्यर्थः॰ आङ्म एतयोऽश्वे वार्थयोरिति॰ अपपरीति सूत्रपाठ एव चाङ् पठनीय इति भावः॥११॥१२॥१३॥१४॥ राम॰ ५७

१०३

यस्य च॥ ॥भाष्ये न पुनर्वाराणस्येति॰ न पुनर्हास्तिनपुरे एति पाठान्तरं॰ यत्संबध्यायामकोधके नुङस ते न सु बं ते नो सं म स्थित त्वात्स्वं तेन समस्यते इत्यर्थः गंगा या आयाम इत्यर्थे यस्समासः स्यात्॰ वाराणसीशब्देन च तदायामो लक्ष्यः मुख्यार्थेनान्वयबाधात्॰ एवं च गंगाया

यस्य॥ ॥किमुदाहरणमिति॰ लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्वात्संदिहानः पृच्छति॰ गंगा चैव लक्षणमिति॰ अनेकदेशव्याप्त्या गंगाया आयामयत्वेनानेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वं॰ ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामत्वेन प्रसिद्धं न गंगा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया॰ अथ वेति॰ लक्षणेनैतस्यानुरत्या विनापि इष्टसिद्धिं दर्शयति॰ उपमानोपमेयभावेप्ययं समास इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं॰ तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात्स्व कर्षगतिर्विज्ञायते॰ प्रकृष्टाप्रकृष्टसंनिधौ च प्रकृष्टस्य कार्यसंबंधानेतरस्य॥

मसदृशो वाराणस्या याम इति बोध इति वाच्यं॰ एवं च वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुनासमासो ऽस्तु गंगाशब्द एव लक्षणया यामवर्तनां॰ एवं च प्रागुक्त एवार्थेऽस्तु वाराणसिगंगेति स्यादिति भावः॰ भाष्ये तत्र प्रकर्षगतिरिति॰ शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्॰ उपमानवाचके नैवायं समास इति भावः॰ १५

कौ०वि०२ तिष्ठद्गुप्र॥ ॥शब्दांतरैरेकार्थीभावमिति· प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमित्यर्थः· तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये प्रसंगं तिष्ठद्गु इति· ध्व
नितं चेदं वचो· आतिष्ठद्गु जपन्संध्यामिति तु भिन्नपदमेव· पंचम्याश्चाव्ययादिति लुगिति बोध्यं· तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्बहुव्रीहि
त्वसंगतमत आह· अस्य कालविशेषेति· वार्तिकमुपलक्षणमिति भावः· कालेन्यपदार्थे समासः· ननु व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्र

तिष्ठद्गु॥ ॥किमर्थमिति· समुच्चेतव्यस्याभावात्प्रश्नः· एवकारार्थ इति· अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः· तेन तिष्ठद्गुप्रभृती
न्येवैकार्थीभावविषयाणि भवंति न तु शब्दांतरैरेकार्थीभावं प्रतिपद्यंत इत्यर्थः· वहद्गु इति· अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रद
र्शनार्थ उपक्षेपः· खलेयवादीनि इति· अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः· अन्यपदार्थ इ
ति· न काल एव अपि त्वन्यत्रापीत्यर्थः॥

पर्यांतान्येव प्रयोज्यानीत्यत आह· अव्यतिरिक्त एवेति· भेदान्वयायोग्य इत्यर्थः· खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यंते तानि च समस्तानि प्र राम
पर्यांतान्येव प्रयोज्यानीत्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यं· ननु तिष्ठद्ग्वादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषो नेत्यत आह· न काल ए ५८
वापि त्विति· स्वाम्यादावपीत्यर्थः॥ १६ ॥ ॥

७०४

पारेमध्ये॥ ॥स्ववाचेति· जल्पनापेक्षया करणे तृतीया· सिद्धांतीउभयत्रापि स्वपरार्थः· पुनर्यदिमां प्रक्ष्यति तदा स्वाशयं वक्ष्यामीत्याशयेने
ति भावः· विकल्पेन बाधक इति· वर्जिवर्जनवादिनो विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः· तत्र यत्र संज्ञांतरप्राप्तिः तत्र सा स्यानुज्ञायते य

पारे॥ ॥वावचनमिति· महाविभाषयैव वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः· इतरो न्यायप्रपंचार्थं स्ववाचा व्याजल्पयितुं स्वा
शयमप्रकाशयन्नाह· विभाषेति· त्रयमपीति· षष्ठीसमासे प्राप्तेऽव्ययीभाव आरभ्यते· स नित्यं बाधकः प्राप्त इति भावेऽपि हि भाषाधि
काराद्विकल्पेन बाधको न त्व तीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सोपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः· आत
उत्तरमिति· एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थः· वक्ष्यमिति· कृत्स्नाश्चैत्या वेश्मके कृत्स्नः· एकदेशि प्रधानमिति· ननु पूर्वकाय इत्यादौ पूर्वप
दार्थ एकदेशः प्रधानं त्वेकदेशी· एवं तत्रैकदेशिनो न्यूनमानत्वात् प्राधान्यं समासस्य तु विधेमस्तो साधान्येन· तत्रैकदेशिनः प्र
धानमिति षष्ठीसमासेन समासउच्यते· अथवा प्राधान्येन निमित्तं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः॥
त्रनमत्रवाक्यमेवेत्यभिप्रायः· एतस्मादिति· एतस्माद्वावचनं किमर्थमिति पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तरकाले तत्समाधानभूतं वार्तिकं पठतीत्यर्थः· सन्नक
रणवाप्रहणस्य प्रकृतत्वाद्वक्ष्यमित्यसंगतमित्यत आह· आवश्यके कृत्स्ने इति· समासउच्यते इति· एकदेशिना प्रधानेन विधीयमाने एकदेशि घ
टितसमुदायस्यापि धीयमानेन समासे इत्यर्थ इति भावः॥

कै०वि०२ भाष्येवृत्तिर्विभाषेति॰ वृत्तिरेकार्थीभावः॰ अयंभावः॰ अपपरीत्यादौ समास इति अनुवृत्तं समर्थ इति च परिभाषोपस्थितं॰ तत्र लोकसिद्धैकार्थीभावः स्फुटितबोधने
तिज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटं बोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादि संज्ञाबद्धैकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमपि विधेयं विभाषाग्रहणं च सामर्थ्ये नैव संबध्यते
व्याख्यानात् सामर्थ्ये समासविकल्पानिष्टेश्चसुवंतंभितादिभिः सहोच्चार्यमाणं वा समर्थं भवति समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थः॰ निषेधसूत्रेऽपि स

समासनद्धितानामिति॰ तुल्यन्यायत्वाद्विचारायतद्धिता अपि निर्दिष्टाः॰ इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नो
तीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते॰ तत्रापवादे विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्ये वाऽनुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन वा
धेन भाव्यं॰ तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षे अभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिध्यति॰ एकयेति॰ विभाषयेत्यर्थः॰ अपरयेति॰ इदमेव वावचनमुद्दिश्य
तोन्यतरस्यांग्रहणं च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषासु विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति॰ सप्तम्या अलुकेति॰ तत्पुरुषे कृति ब
हुलेऽग्रहणादिति भावः॰ यदा त्वन्यो इति॰ पारेगंगाद्यागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावे॰
मासनिषेधे सन्नियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि॰
सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः॰ इह पुनर्वा वचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञापानिकल्प बोधकमिति॰ तद्ध्वनयन्नाह॰ वृत्तिरारभ्यमाणेति॰ वाक्यस्य॰ राम० ५९
वाक्यविषयव्यपेक्षायाः॰ वृत्तिषु॰ एकार्थीभावविषयेषु॰ विभाषेति॰ महाविभाषया विकल्पिताविकल्पिता वेत्यर्थः॰ न भवतीति॰ महाविभाषावि
शेषणी भूत सामर्थ्ये नैव संबध्यत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्ये॰ सप्तम्यर्थाभावादिति॰ गंगायाः पारादि
तिद्धितत्रार्थः॥१७॥१८॥

७०५

नदीभिश्च॥ ॥भाष्येऽन्यपदार्थे इति॰ समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः॰ तद्ध्वनयन्नाह॰ द्विगोरिवेति॰ समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः॰ परस्यापि बहुव्री
हेरनवकाशत्वाद्ध्वसामान्यचिंतापक्षे बाधकः स्यादिति भावः॰ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह॰ पूर्वा

पा०२।१ नदीभिश्च॥ ॥अर्थविशेषमनु[illegible]य पूर्वपदोत्तरपदनिर्देशेन समासोऽयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्या
दिति नदीभिरिति वार्त्तिकारंभः॰ न वक्तव्य इति॰ भाष्यकारो वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे॰ पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधी
नां पूर्वाचार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवंतीति॰ न चात्रेति॰ द्वारावतीकेइत्यादौ॰ ननु पंचनदं द्वियमुनमित्या
दौ प्रत्योदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति समाहारो ह्यत्र समासार्थः॰ स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूप
स्तदान्यपदार्थप्राधान्ये॰ अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तर
पदार्थः प्रधानं॰ नैष दोषः॰ समाह्रियमाणेऽर्थे समाहारः॰ तत्र पूर्वे द्विशब्दार्थे प्रक्रमे केद्वे इत्याकांक्षायां पदायमुने इत्युक्त्यातेतदो
त्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च पूर्वपदार्थस्य॰
चार्येति॰ गुरुसंज्ञया प्रकृतार्थलाभं दर्शयति॰ यदुपाधीनामिति॰ उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव॰ एवं चतत्कृतमहासंज्ञया चार्येण व्यवहारा
तदुक्तार्थस्यानुमतइति ज्ञापतइति भावः॰ समाह्रियमाणेऽर्थे समाहार इति॰ समाहारशब्दे कर्मव्युत्पन्न एवेत्यर्थः॰ तदोत्तरपदार्थस्येति॥

कै०वि०२ ननुपरिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं यद्यपि तत्रायाति तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभं गुण
द्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात्· पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सर्वत्र तस्यैव सं

अथवा वृत्तिविषये ह्यादयः संख्यानमात्रे वर्त्तत इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थो द्वियमुनशब्दो वर्त्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थ
प्राधान्यं· इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति· ननु चेति· अयं भावः· द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते स च पूर्वपदोत्तर
पदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते· अतः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्नोत्यव्ययीभावः· एत
देवेति· सिद्धान्तवादी· अस्याभिप्रायः समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते· न तु पूर्वपदोत्तरपदाभ्यां· तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्या
मर्थान्तराभिधायित्वावधारणात्· तथाहि· द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशं· इरावतीशब्दोऽपि नदीवि
शेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्य वाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते·॥ ॥ ॥

भवादित्यरुचेराह अथवेति· इदमपि प्रौढिवादः· पंचनदीसमूहस्य पंचत्वोत्यंतमभेदाभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यमत्र तु नत
त्संभवोऽपीति भाष्याशय इति तत्त्वं· द्वाभ्यामप्यसाविति· इयमपि सीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता· भाष्ये एतदेवेति· यद्येतन्नोच्यते इत्यादि
न्यायेन यत्पूर्वपदार्थमुक्तं एतदेव न जानीमः· अत्र न पश्याम इत्यक्षरार्थः· तदेवाह· समासेनेति·

दोषवानिति· लद्रीत्यादि चित्रग्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वाच्यत्व बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं न ज्येतेत्यर्थः· भाष्येऽ
न्यपदार्थोऽपि लिति· विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानपदाभ्यामेवार्थे तीते तीते स्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः· सिद्धौ स्वस्ति त्वासंभवात
इहापि तर्हीति भाष्ये तर्हि शब्द एवमर्थे तदुक्तमित्याह· स एव परस्येति· केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि न देशस्वरूपेत्रीरावती रूपस्वपदार्थस्या
प्यं तर्भावात्तत्र च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे द्वेयथा कथंचित्प्राधान्यत्वसत्त्वा

अपि चेति· त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः· चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति· यद्यपीति· स एव परस्य चोद्यमापादयति· इहापीति· प्राप्नोती
त्यंतं· अयमभिप्रायः पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नो
त्येवाव्ययीभावः· एवं तर्हीति· पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा परत्वाद्बाध्यते· शेषग्रहणं तत्र प्रसारव्यात· त्रिकापक्षो बाशेष·

द्विर्बारोव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाह· शेषग्रहणं चेति· अन्यथानयोः पदयोरुक्तसमासत्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः· भाष्ये भवेदेकसंज्ञाधि
कार इति· बाध्यविशेषचिंतायामिति शेषः· परं कार्यत्वे तु न सिध्यतीति· तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाशया बाधे प्राप्ते परविधानार्थमिदं· एवं
च समाहारेऽपि द्विगुः सामर्थ्याद्व्ययीभावश्चेत्येष्टव्यं· एवं च पुरस्तादपवादन्यायाभावेन द्विग्वव्ययीभाववदन्यपदार्थविषये बहुव्रीह्यव्य
यीभावावपि स्यातामिति भावः·

रामं०
६०

७०६

DR BHAU DAJI MEMORIAL

कौ०वि०२ भाष्ये सिद्धांत्याह। नदीभिः संख्यायाः समाहार इति। परं कार्यमिति पाठे द्विगोः परत्वादव्ययीभावप्रकरणं कार्यमित्यर्थः। एवं चाद्विगुविषयेन
दोषः अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव नेति भावः। स चावश्यमिति। एकसंज्ञेति पाठेपि समाहार इत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः। भाष्ये तत्फलमाह। स
र्वमेकनदीतरे इति। तदभावे पुरस्तादिति न्यायेन पूर्वकालैकेति बाधित्वात्रैवाव्ययीभावः स्यात् तथा च तत्प्रयुक्तं सर्वं टच् नपुंसक

एकनदीतरइति। यदि समाहारग्रहणं न क्रियेत तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं
बाधेत। समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् तथा चैकनदीतर इत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबंधनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इ
ति वा टच् प्राप्नोति। नपुंसकत्वं च। यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यत्र समासांतः सोऽपि प्रत्ययत्वे सत्यत्र योगविभागेन क्रियते स
चेष्टसिध्यर्थ इति न तु रूपेण प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते। अव्ययीभावे तु पंचनदमित्यत्रेव स्यादेव। एकापूपी
वत्समाहारविवक्षायां एकनदं एकनदीति भवतीत्याहुः॥

त्वं चात्र स्यादिति भावः। सर्वमेकनदीतर इति। एकस्याश्चित्यघ्यस्य शेष इति बहुव्रीहिः। धातोस्तर इति रूपं। नीर इति क्वचित्पाठः। इत्यत्र भवत्ये रामं०
वेति। नदीपौर्णमासीति टजिति शेषः। एकापूपीवत्समाहारेति। अस्येव यथमपूपत्वारोपेणेत्यर्थः। भवतीत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तद् ६१
दत्र समाहारविवक्षायां मानाभाव इति॥१९॥२०॥२१॥

७०१

द्विगुश्च॥ ॥पात्रादिस्त्वादिति। वस्तुत उत्तरपदावयवस्त्वपत्यो नास्त्येव अंत इति सूत्रस्य भाष्यविरोधादिति समासांता इति सूत्रे शाब्देंदुशेखरे प्र
पंचनिरूपितमस्माभिः॥ ॥२२॥ ॥द्वितीयाश्रि॥ ॥गमिशब्दो गमेरिनिरिति सौणादिकसूत्रे गामीति वृद्धिर्बाहुलकादिति। अन्येषां चेति। सनाशं
सेत्यप्रत्ययादीनामित्यर्थः। ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुरित्युदाहरणं। उभयोरपि उणादिप्रत्ययांततेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्य

द्विगुः॥ ॥समासांता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबंधनौ पंचगवं द्व्यंगुलमिति। तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः। पंचरा
जमिति। अकारांतोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः। यदा तु समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षस्तदा पात्रादित्वात् स्त्रीभावो बोध्यः॥ ॥
द्वितीया॥ ॥गमिगाम्यादीनामिति। ओणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानं। ग्रामगामीति। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रह
णमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृद्योगे द्वितीयैव भवतीति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति येन तस्या अकेनोरिति प्रतिषेधं वर्णयंति ते पूर्वापर
रविस्मरणशीला इत्युपेक्ष्याः॥

र्थलाभ इति चिंत्यं। तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थलाभो बोध्यः। उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे। पूर्वापरेति। गत्यर्थक
र्मणीति सूत्रस्यैतत्सूत्रस्य चापरित्यर्थः। नास्तीत्यंतो गत्यर्थसूत्रस्थः। अकेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्यः। प्राप्तिरेव नास्तीति वदंतो येत्र सूत्रे तस्याः
प्रतिषेधं वर्णयंति ते इत्यन्वयः॥

कै०वि०२ सौत्र इति। अकेनोरिति सूत्रविहित इत्यर्थः। एवं च गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्योपयोगो चिन्त्य इति भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यं। भाष्ये। हीने द्वितीये
ति। अहीनवाचकाद् द्वितीयान्तस्येत्यर्थः। विवक्षितार्थविगमादिति। कष्टकर्मकश्रयणकर्तृत्वविशिष्टोऽर्थ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः।

भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् तस्य योगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति। यः कष्टं श्रितः कष्ट
मनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थविगमादर्थस्वरूपस्वरभेदाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः। अहीनवाचिन्या इति।
यः कष्टं श्रितः श्रितं कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः। अथ्यात्यत्र गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः। ततः श्रितपतितग
तैः समासो न विधेयः। अतीतादिभिस्तु स्वरसिध्यर्थो विधेयः। तैर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यं। अतीतास्तस्तयोर्हीने इ
ति निषेधात्। प्राप्तापन्नयोर्हीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् सर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं।
यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदात्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः॥ ॥

बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति
तु न शंक्यं। तस्य करणोनित्यत्वादिति बोध्यं। तेनर्हीनेनमिति। तत्पुरुषमित्यर्थः। यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः। अतीतास्तस्तयोरिति। यो हि कान्ता रामं०
रमतीतोऽत्यसौ वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचित्वादित्यर्थः। यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति निषेधो प्राप्तस्तथाप्ययमस्तीति प० ६२
अयमेवोक्तेः। यदा त्विति। वा जातादिष्विति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ ॥

७०८

ननु समासवचनपक्षकानर्थकानुमानेन बहुव्रीहिकृतत्वहेतुर्व्यधिकरणोऽत आह। बहुव्रीहिणेति। एवं च बहुव्रीहिसिद्धस्वसाध्यरूपकत्वादि
ति हेतुरिति भावः। भाष्ये इमे तत्स्वरवचनमिति। एतदर्थप्रतिपादके स्वरस्य वचनमहीने द्वितीयेति सूत्रमित्यर्थः। अन्तोदात्तत्वमिति। न देवे

बहुव्रीहिणैव कृतत्वादिति। बहुव्रीहिलक्षणस्वरूपस्य साधितत्वादित्यर्थः। जातिस्वरप्रसंग इति। यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते जातिका
ले समेतोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति। तत्रेति। वा जाते इति न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते ते
न पक्षे तोदात्तत्वपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे इति स्वरसिद्धिः। इमे इति। श्रितगतपतितशब्दाः। तत्र चाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति
लाघवं भविष्यति। तत्पुरुषवाद्याह। ननु चेति। बहुव्रीहिवाद्याह। नास्ति भेद इति। द्वौ स्वराविति। तत्पुरुषेऽहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरः। बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं द्विस्वरत्वमिति। वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन। एवं तर्हीति। न तत्र बहुव्रीहिसंभवो लोके कष्ट
श्रित इत्यादौ वहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति। निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य। न तु जातिलक्षणे बहुव्रीहिनि
बोध्य न मतोदात्तत्वे अव्यापिकन्यायश्चानेन ज्ञापकेनेत्या
त्यर्थः। इष्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति भावः। पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति। तदेकस्वरं।
अन्तोदात्तत्वमिति। तदपीत्यर्थः। अव्ययविकृतेति। अवर्णमसिमिति न ग्रहएव अविकारादेवम् प्रत्ययो स्यात्तिराविकमिति तथा कष्टं श्रितमनेनेतिस
समेव। कष्टं श्रित इति विग्रह एव समास इत्यर्थः॥

कै०वि०२ ननुराज्ञः सखेत्यस्यराजनिरूपितसखित्वयानर्थः बहुव्रीहौराजाभिन्नस्वस्विसंबंधीतिबोधेऽन्यनिरूपितंसखित्वंराजनिप्रतीय
तेइतिसमानार्थत्वाभावात्कथंपूर्वोक्तज्ञापकेनात्रसमासाभावइत्यतआह॰ सख्यस्योभयेति॰ कश्चिदुत्सर्गापवादभावंमन्यमानोज्ञापके
दूषयति॰ नैतत्तापकेति॰ एतन्नउक्तंवस्तुज्ञापकसाध्यंनज्ञापकत्वस्यैवासंभवादित्यर्थः॰ एवंचश्रितादिदेषपतत्पुरुषेणनवकाशतया

राज्ञः सखेति॰ सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वात्राज्ञासखायस्येत्ययमर्थोंतर्भूतइतिबहुव्रीहिःस्यात्तेअस्मात्तुज्ञापका
न्नभवति॰ अत्रकश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेनबहुव्रीह्यभावंमन्यमानस्माह॰ नैतदिति॰ अर्थाभेदेबहुव्रीहौप्राप्तेतत्पुरु
षस्यारंभात्॰ ज्ञापकत्वाद्यपवादत्वादिनोक्त्वाहोपुरुषिकैव॰ तत्पुरुषारंभेबहुव्रीहिबा॰॰धलक्षणंतुफलेनाभिधते
विशेषविहितेनेति॰ श्रिताद्युपादानेनविधानादस्यविशेषविहितत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

बहुव्रीहिबोधेकष्टश्रितादौपूर्वपदाद्युदात्तत्वमेवभवति॰ एवंचराज्ञासखास्येतिविग्रहेबहुव्रीहिःस्यादेवषष्ठीतिशास्त्रस्यराजपुरुषादौसा
वकाशत्वेनबहुव्रीहिबाधकत्वाभावादितिभावः॰ किंचउभयोश्चरितार्थयोःपरत्वाद्बहुव्रीहिरेवस्यात्तत्पुरुषोनस्यादेव॰ टज्विधानं रा.म०
तुसुंदरसखइत्यादौकर्मधारयेचरितार्थमित्याशयः॰ एवंचज्ञापकत्वाद्यपवादत्वादिनोक्त्वाहोपुरुषिकैवतत्पुरुषा[illegible]रंभेबहु ६२
व्रीहिबाधलक्षणंतुफलेनाभिधत्तेइतिकैयटाशयश्चिंत्यः॰
७०९

स्वपदार्थेतत्पुरुषेति॰ प्रंस्वपदार्थप्रधानविग्रहहुत्यर्थः बहुव्रीहिस्तुनैवंविधेविग्रहे॰ एवंचविषयभेदान्नसामान्यविहितत्वंबहुव्री
हेरितिभावः॰ ननुकष्टंश्रितइत्यत्रबहुव्रीहिविग्रहार्थोप्यंतर्भूतइत्यतआह॰ अंतर्भूतेत्यर्थइति॰ अर्थभेदादिति॰ एवंचसत्रसार्थक्या

अथनेति॰ कष्टंश्रितइतिस्वपदार्थेतत्पुरुषविधानात्तत्रचबहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्तिसामान्यविहि
तत्वं॰ अंतर्भूतत्वार्थोनशब्दसंस्कारानिमित्तंकिंतुशब्दवाच्यएवपदुच्यतइति॰ अर्थभेदाच्छ्रितादिग्रह
कृ.त.२ णंमितिभावः॰ ननुकष्टंश्रितइतिसमासप्रयोगेलो[illegible]केविग्रहवाक्यप्रयोगात्तास्यार्थभेदादस्तिबहु
व्रीहिकृतत्वमित्याशंक्याह॰ अक्षिरवल्वपीति॥

तत्वदीपज्ञापकत्वमप्यसंगतमितिभावः॰ लोकेविग्रहेस्थिति॰ समासप्रयोगेकर्तव्येलोकेविग्रहवाक्यस्याप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहि
त्वानवगमादितिभावः॰ अर्थद्वयबोधेत्याह॰ तास्यर्थेस्यादि॰ एवंचज्ञापकत्वबाधितोपवादत्वबाधिनश्चखंडनायाक्षिरवल्वपीत्यादिसिद्धां
तितोग्रंथइतिभावः

बै०वि०२ भाष्ये बहुव्रीहौ सतीति॰ तस्मिन्नेव सप्तमी त्यर्थः॰ तत्पुरुषे सतीति॰ तस्मिन्नपि सती त्यर्थः॰ न भवितव्यमिति॰ पूर्वपद प्रकृतिस्वर सन्नि
योगेन न भवितव्यमित्यर्थः॰ तत्पुरुषारंभे [illegible]ता तादित्वित्य स्याभावात्कृ मगत इत्यादावंतोदात्तत्वमेवेति बहुव्रीहावित्ति पूर्वपदप्रकृति

पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थस्वरूपस्वरे पुविशेषमपश्यन्नपृच्छति॰ किमिति॰ बहुव्रीहावि
ति॰ शेषाद्विभाषाइत्यनेन कप्॰ श्रितक इति॰ तत्पुरुष इति॰ कृष्णश्रित इत्यादौ॰ रूढा
दीनामिति॰ आदिशब्दः प्रकारे॰ तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यंते॥ ॥ ॥

स्वरसन्नियोगेन न कदापि कप्॰ तदनारंभे तु व्याजातादित्विस्यारंभात्पक्षे बहुव्रीहावपि पूर्वप्रकृतिस्वर सत्वात्तत्संनियोगेनापि कबापत्ति रा्म० ६४
रितिभावः॰ कैयटोक्तोदाहरणे समासद्वयेपि पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वात् कपोवैकल्पिकत्वाच्च न विशेष इति चिंत्यं॰ अर्थकृत इति॰ अर्थभे
देसत्येकेनापरस्य न गतार्थतेतिभावः॰

७१०

धात्वर्थस्यानपवर्ग इति॰ सर्वधात्वर्थासमाप्तो धात्वर्थोविशिष्ट एव कर्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे॰ बहुव्रीहौ तु सर्वधा
त्वर्थसमाप्तो धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थः॰ अन्यथाजातीय इति॰ शब्दत्वाक्रांत इत्यर्थः॰ अन्यथाजातीयकः सं

धात्वर्थस्यानपवर्ग इति॰ सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेण रोहणक्रियाविशिष्ट एव वृक्षमारूढ इति
शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते॰ यथा बद्धो बंधनमनुभवन्नेवोच्यते न तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते॰ बापरु
क्त इति॰ सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः॰ यथा भुक्त आदन इति भुजिक्रियासमाप्तो प्रयुज्यते भेदांतरमप्याह॰ अन्यथेति॰
प्रत्यक्षेणेति॰ शब्दारव्य वधानेनेत्यर्थः॰ अव्यवधानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्य॰ ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह॰ उभयमिति॰ सो
मसखेति॰ बहुव्रीहित्वात्समासांताभावः॰ गवांसख इति॰ तत्पुरुषत्वात्समासांतः॰ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक् रा
इतिवा षष्ठ्या अलुक्॥
वंधादिति॰ आनुमानिक इत्यर्थः॰ नन्वेवं राज्ञः सखा अस्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह॰ उभयं खल्वपीति॥ ॥२३॥ २४॥ ॥

कै०वि०२

खट्वा॥ ॥अधीत्यस्त्रात्वेति॰ अधीत्य स्त्रात्वा वेत्यर्थः॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥अत्यंतसं॰ ॥ननु कालाइत्यस्याभावे ऽत्र तल्लाभो न स्यादत आह॰

खट्वा॥ ॥खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात्क्रियाकारकसंबंधमात्रानुगमात्प्रवृत्तिः किमुदाहरणमिति॰ समासस्य क्षेपो ऽर्थः स चात्रास्तीत्याह खट्वारूढ इति॰ अधीत्येति॰ ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः अन्यथेति॰ असमाप्ते ऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह॰ नातिव्रतवानिति॥ ॥

न४ अत्यंत॥ ॥कालाइति पृथग्योगेनक्तांतेन समासविधाने कर्तव्ये॰ कालाअत्यंतसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः तत्र च क्तेन त्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह अत्यंतसंयोग इति॰ कदाचिदहरिति॰ उत्तरायणे॰ कदाचिद्रात्रिमिति॰ दक्षिणायने॰ ततश्च षण्मुहूर्तैरहोरात्रेष्वनास्त्यत्यंतसंयोगः॰ चराचरा इति॰ चरंतीत्यर्थः चारिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च॰ क्रमेणेत्यत्यंतः सकलस्यावयवपदिश्यते॰ अर्थैकदेशगमनाद्विवृत्तीत्यच्यते॰ गतग्रहणादिति॰ द्वितीया श्रितेत्येत्रानिर्दिष्टात्॰ मासप्रमित इति॰ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि क्तः॰ मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः॰ प्रतिपच्चंद्रेण च मासस्यात्यंतसंयोगाभावः नै२

कालाइति॰ ननु क्तांतेन समासार्थेन तत्रक्तांतार्थे चेदमपीत्यत आह॰ तत्र चेति॰ अनत्यंतसंयोगे क्तांतार्थे कालाइति अत्यंतसंयोगे ऽक्तांतार्थमिदमित्यन्तरे॰ षण्मुहूर्ता इति॰ षण्मुहूर्ताः॰ चराचरा इति॰ ता अपत्यं ते तांहि दिनरात्रयोर्वृद्धिह्रासौ देशविशेषे॥२८॥

राम०
६५

७११

तृतीया॥ ॥केवलदध्नः पाटवजनकत्वं वैद्यविके विरुद्धमत आह॰ विशिष्टद्रव्येति॰ शुंठिलवणादिरूपेत्यर्थः॰ सर्वत्र क्रियेति॰ उत्तरसूत्रेसदृशनिपुणविग्रहणेन साक्षात्तरस्य परान्वये ऽप्यत्तदप्रवृत्तिरिति भावः॰ क्रियाद्वारकसंबंधेति॰ भुजिक्रियाद्वारक इत्यर्थः॰ यत्रेति॰ अन्येन व्यंजनेनमिश्र

तृतीया॥ ॥तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति॰ अयं भावः॰ दध्ना पटुरित्यत्र यद्दि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यस्य कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात्॰ अथ भोजनार्थापेक्षो दध्नः करणभावः॰ दध्ना भुंक्ते पटुरिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यतीति॰ दध्ना पटुरिति॰ अस्यायमभावः॰ सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबंधेन भाव्यं तत्तश्चेहापि क्रियाद्वारकसंबंधसंभवात्समासः स्यात्॰ असामर्थ्यादिति॰ यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति इध्योदनइत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्तृतीयमानक्रियाद्वारकसंबंधाश्रयेणभवति समासः॰ इह तु शंकुलया खंड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वा

द्दध्नापटुरित्यत्र न भविष्यति॰

द्विविषये॰ साक्षात्सामर्थ्येति॰ खडिमेदनेइत्यस्मात्पचि निष्पन्नखंड शब्दार्थक्रियायां करणत्वेनान्वयः॰ सादृश्यादिग्रहणं च प्रपंचार्थमित्यभिमानः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्तर भाऊदाजीइत्यास्मारकम्

कै॰वि॰२ गुणोपसर्जनद्रव्येति॰ खंडशब्दो हि तत्र रूढः न तु साध्यावस्थापन्नकारकान्वययोग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची तादृशखंडशब्देन तु कर्तृकरणे कृते
त्येव समासः सिद्ध इति भावः॥ आख्यातिरिक्तेन इति॰ कृतिः शब्दरो गविशेषो वा॰ व्यतिरिक्तेति॰ पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्ते त्यर्थः॥ तदपेक्षेति॰

इहापीति॰ खंडशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् सोऽप्यसंबंधाभावाच्छंकुलया वश्यं क्रियापेक्षितव्या
तामंतरेण कारकत्वायोगात् वचनादिति॰ करोति क्रियाकृतेन संबंधाश्रयेणेत्यर्थः॥ इहापीति॰ परस्प
रसंबंधाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदा त्रापि तदपेक्ष सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसंग इ
त्यर्थः॥ परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भुजिहारकेत्यर्थः कारकत्वतीयाति रिक्तस्तृतीयांते तु नेदं प्रवर्त्तते॰ उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणं तज्ज्ञापकादिति भावः॥ भाष्ये तत्कृतार्थग्रहणं क ना॰म॰
र्त्तव्यमिति॰ धान्यार्थ इत्यर्थे हारके सामर्थ्ये एव यथा स्यात्तन्न भुज्यादि हारके इत्येतदर्थमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ६६

७१२

स्वभावसिद्धमिति॰ शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद्द्रव्यमानमिति तत्कृतत्वाभाव इति भावः॥ क्रियत इति पदांतरसमभिव्या
रेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्युपगमस्य न्यायतः एवं च दंडेन घटइत्यादौ दंडहेतुको घट इत्येवं बोधो न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यं॥

गुणवचनेनेति किमर्थमिति॰ अयं भावः॥ जातेर्नित्यत्वात् तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति॰ क्रियावचनेन तु क
र्तृकरणे कृता बहुलमिति भाष्ये समासेन॰ स्वभावसिद्धं च द्रव्यमिति तत्कृतत्वाभावाद्द्रव्यवाचिनाऽपि न भविष्यति॰ गोभि
र्वपावानिति॰ गोसंबंधिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति॰ वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति॰ यो हि गुणमुक्त्वा द्र
व्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः स गुणवचनः॥ वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबंधविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुण
वचनः॥ किं पुनरिति॰ द्रव्यवाच्येष्टे तेन पाठ्यमित्यादौ केवलगुणवाचिनाऽसमासो नेष्यते॰ गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्य
वचनत्वाद्गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः॥

भाष्ये धान्येन धनवानिति॰ धान्येन हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमस्त्यपीति भावः॥ शंकुलाखंडो देवदत्त इति॰ शंकुलाकृतखंडगुणको देवदत्त इ
त्यर्थः॥

कै०वि०२ भूतकालेति॰ बाहुलकाद्भूते कर्तरि क्त इति भावः॰ गुणमुक्तवतेत्यत्राचष्टे॰ संप्रतीति॰ तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शु
क्लादेः पार्थक्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पट्वादेः॰ भाष्ये गुणवचनेनेत्यत्र तु पट्वादिरिति॰ तत्राऽपि धर्ममात्रं गुण इति भावः॥

गुणेनेति॰ अर्थेन च समासासंभवाद्गुणवचनेन न भविष्यति॰ तत्र वचनग्रहणाद्भूत
कालप्रत्ययग्रहणाच्च गुणमुक्तवतासौ प्रतिगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवती
त्यर्थः॰ कथं पुनरिति॰ नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न प्रस
भवतीति प्रश्नः॰ आरभ्यत इति॰ अर्थभेदेन शब्दभेदात्सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्य
भिज्ञायाः एकत्वे वाऽनेकशक्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः॥ ॥

यद्वा इदमर्थी आद्यवतुपलक्षणं॰ नन्वर्थभेदेन शब्दभेदे कथमतुपो लोपो व्यर्थोऽत आह॰ अर्थभेदेनेति॰ नन्वेवं गुणमुक्तवतेत्युक्तं गुणवच राम०
नत्वमनुपपन्नमत आह॰ सादृश्येति॰ अनेकशक्तीति॰ प्रकरणादितश्च तत्तच्छक्तेर्बोध इति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ६७

११२

यद्येवं नार्थसत्कृतार्थग्रहणेनेति॰ एवं॰ गुणवचनेनेत्यस्य करणे॰ अयं भावः॰ तृतीयान्तं गुणवचनेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानिय
मेन तृतीयान्तार्थस्य तद्धेतुत्वप्रयोजकत्वेन च प्रसाससात् तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन तृतीयान्तस्य समासो भविष्यतीति रथ्यायुक्तं पटु
रश्मकाण इत्यादौ न भविष्यतीति॰ ननु तृतीयान्तस्यात्वेन हेतौ तु उत्तरसूत्रेणापि पूर्वत्स्त्रग्रहणात् एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षा

पवतिहीति॰ अव्यतिरिक्तकत्वान्तरङ्गप्रतीयमानसमासान्तर्भूतकरोतिक्रियाध्याहारकमिति भावः॰
दध्नापटुरित्यत्र तु विपर्ययाद्सामर्थ्यात्समासाभावः॰ अर्थग्रहणादिति॰ तत्कृतस्यार्थस्याव्यभिचा
रादित्यर्थः॰ निर्देश्यमिति चेदिति॰ सामर्थ्याद्भ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः॥ ॥

त्सामर्थ्यासंभवेन क्रियाध्याहारकृतद्रष्टव्यं एवं च यतो दध्नामुक्ते अतः पटुरित्यर्थके दध्नापटुरित्यादावतिव्याप्तिरत आह॰ अव्यतिरिक्तकत्वेति॰
गुणवचनतृतीयान्तयोः समानविभक्त्याऽहारो उक्तरीत्या तत्प्रतीतेरिति भावः॰ अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतुः अत एव समासान्तर्भूतं॰ राजसख इत्या
दावन्तर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानेति उक्तं॰ यत्सिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं सुपगम्यते तत्रार्थग्रहणेनाऽर्थमाह वार्त्ति
ककारः॰ तृतीयासमास इति॰

कै०वि०२ नायमर्थो निर्दिश्यत इति॰ उभयत्रापर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः॰ योगविभाग इति॰ योगविभागफलं कथ्यत इत्यर्थः॰ तदाह वाक्यभेदः
संपद्यत इति॰ भाष्ये धान्यार्थ इति॰ अत्राऽर्थित इत्यर्थः प्रयोजनं अर्थेन समर्थः प्रार्थनायाः करणत्वतृतीयया समास इति हरदत्तादयः॰ तन्न॰
कर्त्तृकरणे इत्येव सिद्धत्वात्॰ तस्मादुक्तपर्यायार्थशब्देन सह प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततृतीयान्तस्य समासः प्रथमार्थे च तृतीयाप्र

योगविभाग इति॰ तत्कृतेति तृतीयापाः खांदसो लुक्॰ अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते॰ न कर्त्तव्य
मिति॰ अर्थशब्देन समासार्थमित्यर्थः॰ सत्वेनिविशते यैति लक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं॰ कुंकुमलोहितादिरप्य
त्रोदाहरणमिति करोतिक्रियात्रावश्यापेक्ष्यैति खंडादीनां संभवदपि धातुनाऽक्रियारूपत्वे भाष्यकारेणोक्तं॰

धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति न व्याः॰ अर्थशब्देन समासार्थमिति॰ फलांतरार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति केय रा म०
टः सत्वे इत्यादि॰ इदं गुणवचनशब्दस्य लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्रं तदुपसर्जनं द्रव्यवाचिनायं समास इति बोध्यं॥ खं ६८
डस्य तल्लुक्षितत्वाभावाच्च॰ नोक्तमिति॰ रूढार्थस्यैव ततः प्रतीतेरिति भावः॥ ०२९॥ ॥ ॥ ॥

७१४

पूर्वसदृश॥ ॥अर्थग्रहणमनेनेति॰ अतएवोनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थं॰ तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष
यौक्तसूत्रविहितसमासस्यैव ग्रहणं॰ समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चानेनैव संबंध इति बोध्यं॰ अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति पुनःशब्दोऽर्थे
परः॰ अर्थेन समाससंभवाच्च न द्वाचिनो ग्रहणं तत्राविशेषात्सर्वेषामिति भावः॰ कश्चित्तु माषेण कृतोऽधिकत्व इति पूर्वेणैव सिद्धं पुनार्थेति सू
त्रेऽर्थग्रहणं तु धान्यार्थ इत्यादावेतोदात्तत्वायेति स्पष्टमेवेत्याह तदा तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्यार्थग्रहणात्सिद्धः॰ एवं च माषविकलोदा

पूर्व॥ ॥पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनापि संबध्यमानं तदर्थीनां विकलादीनां समासं साधय
ति॰ पूर्वसूत्रे लिहत्यमर्थग्रहणे प्रत्याख्याते॰ अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामंतरेणाप्यर्थग्रहणे समासस्य सिद्धत्वात्॰ सदृ
शग्रहणमुक्तमिति॰ वक्ष्यमाणस्यापि बुध्यानिरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्भूतनिर्देशः॰ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते॰

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येवं भाष्याशयः॰ अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये तृतीयात्कृतेति सूत्रस्योपादाविनेवकल इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः॰
अवरस्येति॰ न चैकेपदैरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यं॰ चैत्रादवरः फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थतया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात्॰
सदृशग्रहणमुक्तमिति भाष्यकारवचनमित्यभिप्रेत्याह॰ हेतुकालसंप्रेक्षितत्वादिति॰ हेतुर्वार्तिककारोक्तकारणं तस्य यः कालस्तस्य संप्रेक्षित
त्वान्मनसि स्थापितत्वादित्यर्थः॰ कारणकाले कार्यमुपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यं॰ वार्तिककारवचन इत्यभिप्रेत्याह॰ तदेव युक्तमिति भाति॥

कैं॰कि॰२ तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति॰ अन्यथा तोदास्येन स्यादित्यर्थः॰ ननु त्रानभिधानात्षष्ठीसमास एव मा भूदित्यत आह॰ तथा च दास्या इति॰
सिद्धत्वादिति॰ न च मनसः संज्ञायामिति लुकि मनसा सदृश इति सिध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यं॰ तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्॰ अनभि
धानेन तत्र समासाभावाच्च॰ ईदृशसंज्ञायां मानाभावाच्चेति दिक्॰ संबंधमात्रविवक्षायामिति॰ अनेनावश्यं तृतीयासमासो वक्तव्याय

पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति पूर्वसदृशेति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति
प्रकृतिस्वरो भविष्यति॰ अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते तत्र मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमा
सः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणं॰ तथा च दास्याः सदृश इत्यत्रापि षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति॰ तदा तृ
तीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यं॰ षष्ठीसमासेनैव स्वरूपयोः सिद्धत्वात्॰ अथोच्यते॰ हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं वि
या सदृशो विद्यासदृश इति॰ तदपि न॰ संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेन पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात् सिद्धत्वात्॥ ॥ ॥

त्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसदृशः इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी सुतरां ततो दास्याः सदृश इत्याद्यर्थमिति सदृशप्रतिरूपयोरि राम॰
ति सूत्रशेषस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति सूचयति॰ तत्रापि षष्ठ्यर्थस्यासंभवात्॰ प्रतिपदोक्तपरिभाषया तुल्यार्थैरिति तृतीयां तेनैव तत्स ६९
मासप्रवृत्तेश्च॰ पूर्वसूत्रेणैवेति॰ उपादानविकल इति वाशिति भावः॥ ॥३०॥

७१५

कर्तृकरणे॥ ॥कृताक्तेनेति॰ भाष्ये कृतेति कृत्स्यापरंजकविशेषणमिति बोध्यं॰ कृतेत्यस्य स्थाने क्तेनेति वक्तव्यं कृतेति व्यर्थमिति वार्थः॰ न
नु लाघवार्थं क्तेनेति युक्तमत आह॰ अयं भाव इति॥ ॥३१॥ ॥कृत्यैर॥ ॥स्तुतिनिंदेति॰ काकपेयसादौ काककर्तृकपानकर्मनदीति बोधे

कृते॥ ॥बहुलवचनादिति॰ अयं भावः क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नखनिर्भिन्न इत्यादौ समा
सो न प्राप्नोति॰ तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम्॥ ॥
कृत्यैः॥ ॥स्तुतिनिंदापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात्पूर्वेणाप्राप्तः समा
सोनेन विधीयत इति केचिदाहुः॰ अन्ये तु प्रपंचार्थमेतदाहुः॰ तथा च काकपीता न
दीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचनेन समासो दृश्यते॥ ॥ ॥ ॥

इयं भस्त्वत्वपूर्णेणैन स्वादिनानिंदास्तुतिमात्रेनात्पर्यात्॰ क्रियायाश्चाप्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः॰ केचिदाहु
रिति॰ कर्तृत्वादस्तृतीयाप्रयोगत्वकत्वे तत्समासप्रयोजकत्वस्यापि संभवादित्यरुचिस्तदाह॰ अन्ये त्विति॰ ननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचनइत्यनेन य
मार्थस्यादत आह॰ काकपीतेति॰

कै०वि०२ नेदं नियमार्थमिति। कृत्योरधिकार्थवचनं एवेत्येवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः। आप्येन्यत्रापि। स्तुतिनिंदाफलकत्वरूपाधिकार्थवचनस्या
भावेपि। सूत्रसंदर्भेति। कर्तृकरणे कृत्योरित्यतस्तत्र द्वयरूपेत्यर्थः। बहुलग्रहणसहितमिदं वाक्यं तत्सहितसूत्रसंदर्भो वेति तात्पर्यं।

कृत्येरिति। ततश्चनेदं नियमार्थं अपितु प्रपंचार्थं। बुसोपेंध्यमिति। अधीरत्यत्वात्का
ष्ठमेतद्बुसेन ज्वालनीयमित्यर्थः। घनघात्यमिति। घनेनायः प्रभृतिना घात्यस्य काठि
न्यं प्रतिपाद्यते। साधनं कृतेति। बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः॥
पादाभ्यामिति। अपादानं पंचमी। हारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहण
त्कर्मणि ण्वुल्॥ ॥ ॥

बहुलग्रहणं त्वत्रापि कर्तव्यमेव परशुनाछिन्नवानित्याद्यर्थं। पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणे तृतीयांतत्वे यथान्यासेपि सिध्यतीत्यत आह।
अपादाने पंचमीति। पादयोर्ह्रियमाणमंजीराद्यपेक्षयावधित्वेनापादानत्वे। गले चोपक इति। हलदंतादिति तत्पुरुषे कृतीति अमूर्धमस्त
कादिति वाऽलुक्। गलेमेमदं प्रापणीय इत्यर्थः॥ ॥३२॥

अन्तेनव्यं॥ ॥अनेनापि करणे तृतीयैव समासः शब्दशक्तिस्वभावात् करणे इत्यनुवृत्तेर्वा इत्यभिप्रायेण सामर्थ्याशंका। द्वयाणमिति।

अन्नेन॥ ॥भक्ष्येण॥ ॥तुल्यन्यायत्वाद्युगपत्सूत्रद्वयविचारः। दध्योदन इत्यादौ क्रिया
वाची शब्दो न प्रयुज्यते। यथा कष्टश्रित इति। क्रियामंतरेण च द्रव्याणां परस्परसंबंधो ना
स्तीति मत्वाह। अन्नेनेति। किं कारणमिति। समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतम
स्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः। क्रियेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याभावः।
निश्रयणादिति। निश्रयणी शब्देन समुदायवृत्तिनोपकारात्सोपानफलकान्युच्यंते। द्वाभ्यामि
ति। दुर्गाभ्यामित्यर्थः॥

कारकविभक्त्यंतवाच्यत्वे इति भावः। फलकानीति। आरोहणावरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थः। भाष्ये निश्रयणादिति ज्ञाताववकवचनं॥

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

श्म०
७०
७१६

कै०वि०२ दध्नेतिसहयोगात्तृतीयायामुक्तरीत्याकरणतृतीयाभावात्समासाप्राप्तेराह·जीवत्विति·सिद्धंत्विति·वार्त्तिकारंभेपिदासीभारादित्वात्सर्वेप

एवमसामर्थ्येप्रतिपादितेआचार्यदेशीयआह·एवंतर्हीति·नानाकारकाणामिति··भि
न्नक्रियापेक्षकारकाणामित्यर्थः·तिष्ठतुदध्नेति·दध्नाध्रियतांजीवत्वित्यर्थः·तत्रदध्नः
कारणत्वं·एवंसूत्रन्यासंदूषयित्वावार्त्तिककारआत्मीयंन्यासंदर्शयति·सिद्धंत्विति·
उत्तरपदलोपप्रसंगेनान्यदप्याह·षष्ठीसमासश्चेति·अश्वानामिति·संबंधविवक्षा
यांषष्ठी·तथादध्नइति·॥

दध्नइतिस्वरोबोध्यः·एवंचसूत्रारंभेणसमफलता·तच्चवार्त्तिकंविशेषणमित्येवसिद्धेसमासेपूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थंकर्त्तव्यं· राम० ७१
संबंधविवक्षायामिति·करणस्यवासंबंधत्वेनविवक्षायामित्यर्थः॥

११७

युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति·संबंधत्वेनसंबंधस्यैवात्रभानादितिभावः·तदर्थघटितस्यसंबंधत्वेंतरंगत्वात्तृतीयैवस्यादितिभावः।

असमासेदर्शनादिति·असमासोवाक्यंतत्रैवयुक्तादयोनदृश्यंते·अश्वानांरथोश्वरथोदध्नाघटोदधिघटइति·
युक्तादिशब्दप्रयोगमंतरेणापिसंबंधप्रतीत्यैवयुक्ताद्यर्थानामाक्षेपात्दधिपूर्णोघटइत्येतत्तुशब्दांतरमेवत
त्समानार्थंनतुदधिघटइत्यस्यैतद्वाक्यं·अन्यत्रतुप्रसमलक्षणार्थोलोपारंभोयथाग्निचिद्वृद्धिपंक्तेति·इहतु
लोपान्वाख्यानप्रयोजनाभावः·युक्तार्थसंप्रत्ययादिति·युक्तग्रहणंयोग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेचनादेरपि
गृह्यंते·एतदुक्तंभवति·दध्योदनइत्युक्तेदध्नःसंस्कारकत्वमोदनस्यचसंस्कार्यत्वंप्रतीयते·नचोपसेकमं
तरेणसंस्कार्यसंस्कारकभावोस्तीतिसामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः·

भाष्येदध्नायुक्तार्थतासंप्रतीयतइति·दध्नेतिपदेवाच्येनयुक्तोपोर्थउपसेकक्रियादिरूपस्तदर्थेनातस्यप्रतीयतइत्यर्थः·वाक्येपिवाक्यैकदेशन्याये
नदध्नेत्यस्यैवसोर्थइतिबोध्यं॥

नन्वध्यवसानं संप्रत्यय इति प्रमास्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह· सर्वलोकव्यवहारेति· अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोर्थस्त
देकदेशो ज्ञाने हेतुरित्यर्थः· निश्चय इत्यस्यैव विवरणं संदेहरहितं इति· दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति· अपंच प्रत्यय आनुमानिको वा

संप्रत्ययाच्चेति· सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादित्यर्थः· अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः
तदर्थाध्यवसानमिति· संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः· मंदकमिति· मंदजातं· उत्तरकमि
ति· परिपक्वावस्थोपरि घनभावः· निलीनकमिति· परिपक्वावस्थायामुत्कृष्टं· एषां च विशेषाणां से
भवात् दधीत्युक्ते संप्रत्ययः· आक्षानको चेति· प्रकारांतरेण विधिनिषधलक्षणेनार्थावसाय
चरितार्थत्वात् यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा पुत्रादीनामपीत्यर्थः॥ ॥

येनैकदेशन्यायेन वा· प्रकारांतरेणेति· चेष्टयेत्यर्थः· चरितार्थत्वादिति· शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारांतरेण संपन्नत्वादिति भावः· रा.म० ७२
॥ ॥३३॥ ॥३४॥ ॥

चतुर्थी तद॥ ॥समासादाशिषोनवगमादिति· एवं च न भिधानात्समासो नेति भावः· यत्तु आशिषि आशीर्विषयत्वस्य विधेयत्वं तदा अव
स्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते· न च वक्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध इति· तन्न· समासतोपि अभ्यासलोपद्रत्सादावुद्देश्यत्वादिप्रती
तेः· वस्तुतस्तु आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात् द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति तदर्थात्·उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्पर

चतुर्थी॥ ॥चतुर्थी चाशिषीति याहितयोगे चतुर्थी तदंतस्य समासो न भवति· समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदा
हुः· पाणिनीये तु लक्षणे अतिव्याप्तिं पौनरुक्त्यं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासेपि अ॰व्याप्तिमत्त्वाविचारः क्रियते· किंचतुर्थ्यंत
स्येति· विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्चासमस्तः· इतरस्त्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह· एवं भवितुमर्हतीति· सर्वत्र
संग इति· असत्यपि प्रकृतिविकारभावे इत्यर्थः· योहीति· देयस्य बलेः संप्रदानार्थत्वास्तीति तादर्थ्ये यः समासः सि
द्धः॥

भसामर्थ्यात्समासस्तेन न· एवं चेत्तल्लोपकरसिद्धवहितयोगे चतुर्थीतिनासंर्थे· अतिव्याप्तिः रंधनायस्थाली सादौ· पुनरुक्तिः बलिर
क्षितग्रहणस्य· अव्याप्तिरश्वघासे· स्ववचनेनैवेति· स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी· सर्वनाम्नो बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः· तद्वचनेनैवे
तियुक्तः पाठः॥

वै०वि०२ आनंतर्यमिति॰ सर्वेष्वासेपुवचनारंभस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्यं तत्त्वार्थो बोध्यः॰ परवल्लिंगत्वमितिपुंस्त्वमिति॰ परस्योत्तरपदार्थ
स्यप्रधानत्वात्तत्त्वद्विषयैकत्वादेवलिंगसमासेऽपिप्राप्नोतीत्यर्थः॰ नतुसूत्रस्यात्रविषयइतिबोध्यं॰ तस्यएवंपदार्थप्रधानेकदे

इदानींपूर्वाचार्यसूत्रंविचार्यते॰ यदिपुनरिति॰ अश्वघासइति॰ तादर्थ्यमत्रास्तिनतुप्रकृतिविकारभावः॰ श्वश्रूसु
रमिति॰ विभाषासेनासुरेतिनपुंसकत्वं॰ हस्तिविधेति॰ विधाहस्त्यन्नंमाषादि॰ अर्थेनेति॰ महाविभाषाधिकाराद्विक
ल्पेप्राप्तेवचनं॰ किंविकृतिरिति॰ तदनंतरमभिधानात्तस्यैवलक्षणस्यदोषांतरं मन्यते॰ नेत्याहेति॰ आनंतर्यसा
मर्थ्याभावेसत्यकारणमित्यर्थः॰ सर्वलिंगताचेति॰ परवल्लिंगमितिपुंस्त्वमेवप्राप्नोति॰ अभिधेयवशेनचसर्व
लिंगताविशेषेतिदर्शयति॰ ब्राह्मणार्थमिति॰ विमर्थनेति॰ पूर्ववत्तत्सूत्रप्रतिवचनं॥॥

शिसमासविषयकत्वात्तदृष्टांतभगवानर्थशब्दोयंपुल्लिंगइत्यादि॰ अभिधेयवशेनेति॰ समुदायार्थनिरूपितविशे रा०म०
ष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः॰ भाष्येसमासस्यानभिधानमिति॰ समासार्थस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ७३

७३९

भवतिवैकल्पिकेष्वपिबहुव्रीहौयथान्यत्रापिकश्चिदस्वपदत्वमेवमत्रापिब्राह्मणार्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेनयस्येतिप्रयोज
नवाच्यर्थशब्देनविग्रहः॰ नतुचतुर्थ्यंतेनविग्रहः॰ ब्राह्मणायार्थउपकारोस्येतीतिभावः॰ तद्धुनयन्नाह॰ अत्रचेति॰ प्रयोजनवाचीति॰ उपकार्ये

शोभनमिति॰ सुशब्दस्यपर्यायेणशोभनशब्देनविग्रहः॰ सुशब्दस्यासत्ववाचित्वात्तेननास्तिविग्रहः॰ अत्रचब्राह्मणायार्थोस्ये
तिविग्रहोनभवतीतिविवक्षितं॰ ब्राह्मणोऽर्थोस्येत्येवसमानाधिकरणपदस्तुविग्रहोभवत्येव॰ अत्रचार्थशब्दः प्रयोजनवा
ची॰ एवंतर्हीति॰ ब्राह्मणायपयइतिसमासेकृतेपयःशब्दस्यानेअर्थशब्दआदेशःक्रियतेतेनब्राह्मणपयइत्यतादर्थ्येप्र
योगोनभवति॰ चतुर्थ्यांश्चसमासेनिवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देनविग्रहाभावः॰ अर्थविशेषाभिव्यक्त्येचपयःशब्दस्यप्रयो
गः॰ इहापीति॰ यद्विचतुर्थ्यांस्येतावत्समासलक्षणंक्रियतइत्यर्थः॰ वाचेति॰ महाविभाषयाअर्थादेशोपिविकल्प्यतेतेनएषा
र्थेदारूपपदार्थोत्तिद्विरूप्यंभवति॰
त्वेनहिब्राह्मणस्यप्रयोजनता॰ प्रयोजकवाचीतिपाठेयद्वाब्राह्मणार्थपयस्तस्यब्राह्मणःप्रयोजकोभवतीतिभावः॰ भाष्येपदयंहितेति॰ हितयोगे
चेतिवार्त्तिकात्तद्योगेचतुर्थीतिभावः॰ नचसुखग्रहणस्यैनज्ञापकत्वं॰ तद्योगेचतुर्थ्यभावादितिवाच्यं॰ हितयोगेचेतिचेनसुखयोगेपिसेतिभा
ष्यात्॥ ॥

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

74

कें०न्दि०२ भाष्येउदकार्थानामिति॰ नचतादर्थ्यस्य चतुर्थीकत्वेप्याश्रयबोधकार्थशब्दस्य कथमुक्तार्थेकत्वमिति वाच्यं॰ संबंधेनाद्वितीयसंबंध्या क्षेपे ऐवतल्लाभस्यापुपपत्तेः॰ वचनादिति॰ चतुर्थी तदर्थार्थेति वचनात्॰ लक्षणस्याभावादिति॰ परस्योत्तरपदस्य प्राधान्यादस्य

यदयमिति॰ कुबेरार्थो बलिः॰ कुबेरबलिरिति रूपद्वयेसिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्रनित्योर्थो देशस्तदर्थस्य भवतीति॰ उदकार्थ इति॰ यदिवीवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियेत ततः स्थानिवद्भावान्मंथौदनेतिपक्षेउदकश ब्दस्योदादेशः प्राप्नोति॰ समासोपीति॰ चतुर्थ्यंतस्यार्थशब्देन समासोविधीयते नचैतयोर्योगपद्येनभावइति भावः॰ वच नादिति॰ असत्यपि लोके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां योगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः॰ लिंगमिति॰ ततश्च परवल्लिंगमित्यस्य लक्ष णस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रया सर्वलिंगता भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥पंचमी भयेन॰ [redacted]॰ भयेनेति॰ स्वरूप ग्रहणादव्याप्तिमत्वा वार्त्तिकारंभः॰ व्याख्यानादर्थग्रहणे तु वृकेभ्यस्त्रासइत्यादावपि प्रसंगः॥ ॥ ॥

धानलिंगं समासस्येतिमावैल्लक्षणस्याभावादित्यर्थः॰ पष्ठ्य एकदेशिसमासविषयकतया तस्यात्राभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्वेत्यर्थः॰ राम० ७५

।३५।३६।३७।३८। ७२१

सप्तमी॥ ॥अर्थग्रहणे सतीति॰ अथग्रहणद्वारापर्यायार्थस्यादिति अर्थः॰ भाष्ये बहुवचनेनेति॰ गणपाठसद्भूतादितिशेषः॰ साह चर्याद्दारोपितशौंडशब्दस्वरूपाणां धूर्त्तादीनां शौंडशब्देस्य च तेनाभिधानादित्यर्थः॰ न्वयः॰ पृथेति॰ अक्षिषु धूर्त्तइत्यसेपेणतत्र प्रयोगइति भावः॰ एवंकाकेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युपघातकत्वसादृश्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोगइति बोध्यं॰ कारकस्य शौं

सप्तमी॥ ॥शौंडादिभिरिति बहुव्यमिति सप्तमी शौंडैरिति बहुवचनं [redacted] मर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वास्याद्बहुवचनं तत्स मासविधानार्थं वा॰ गणपाठस्तु सन्नपिनसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः॰ बहुवचननिर्देशादिति॰ धूर्त्तादीनां साह चर्याद्दारोपितशौंडशब्दस्वरूपाणां शौंडशब्दस्य च शौंडशब्देनाभिधानाद्यथाक्षिर्गणे गकुंतीति भावः॰ कृत्यं तत्र तत्प्रस क्तादिक्रियापेक्षोक्षारीनामाधारभावः॰ अंतःशब्दोत्र पठ्यते तद्योगे ऽवयविन आधारविवक्षायां सप्तमी॥ ॥ध्वांक्षे॥ आ धाराधेयभावमात्रानगमात्क्षेपसंभवेमत्वाप्रश्नेति॰ कइति॰ उपमानोपमेयत्वेनकार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेपः समासात्प्रतीयतइत्यर्थः॥

आदिभिः सामर्थ्याद्योगादाह॰ वनांतरिति॰ यदितु यद्वारकेमस्यकारकत्वं तदन्वयद्वौवेन तस्य क्रियान्वय इत्यंगीक्रियते तदा सापेक्षादपिस मर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यं॰ अंतःशब्दोत्रेति॰ मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थकः॰ वनांतरिस्युदाहरणं॰ वनवर्त्ति मध्यइत्यर्थस्तस्य॰ यस्वधिकरण शक्तिमात्रेवृत्तिस्तेनाव्ययीभावएवेअंतर्वणमितियथा॰ आधारविवक्षायामिति॰ आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः॥३९॥४०॥४१॥ ॥

के०वि०२ हत्यैर्वैर्॥ ॥भाष्ये नियोगे इति। आवश्यके इत्यर्थः। गौणस्याप्यर्थस्येति। अगृहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः। यत्ग्रहणं चेति।
यत्ग्रहणं स्वित्यर्थः॥ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ ॥हृर्वक॥ ॥भाष्ये इह कस्मादिति। समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसा

हत्यैः॥ ॥हृर्वी द्विगोरयमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। यद्यस्येति। अवश्यकर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्रा
पि कृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे तेष्ववशेन क्वचिद्ग्रहणादित्यर्थः॥ ॥क्षेपे॥ ॥अवतप्ते
नकुलादिति। चापलादिति भावः॥ ॥पात्रे॥ ॥परमं पात्रे समिता इति। वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुप्सुपेति स
मासः प्राप्नोति। परममिति क्रियाविशेषणं। परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो न्याय्यः॥ ॥पूर्व॥ एकशब्दप्रसंगेन
नदीभिश्चेत्यत्रोक्तं वस्तुस्मारयितुमाह। इह कस्मादिति। नचात्रेति। एकत्वविशेषणान्न ह्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते। शिष्टं
भाष्यं तत्रैव व्याख्यातं॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं॥ छ॥॥ रामं ७६

मान्यचिंतया बाधः स्यादिति प्रश्नः। एकत्वविशेषणादिति। एकत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वादित्यर्थः। नद्यैत्रेति। नदीत्वेन नदी प्रधानेन ते
कत्वेनेत्यर्थः। विप्रतिषेधेनेति। एकशब्दातिरिक्तसंख्याशब्देव्ययीभावस्य चारितार्थ्यमिति भावः। समाहारे इति। सचनात्रेति भावः॥४८॥४९॥
इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं॥२॥

७२२

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

तद्धितार्थो॥ ॥इसेतत्प्रवक्तव्यमिति। समाक्रियमाणानां प्रधानानां बहुत्वादिति भावः। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति। एवं च प्रधानत्वे
न नानाक्रियासंबंधयोग्यत्वया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः। पक्षे स्त्रीत्वमिति। एवं च स्त्रीत्वेप्यनुपस
र्जनत्वादह्रस्वत्वे। नदंतत्वान्ङीबभावे पंचखट्वी इति स्यादिति नात्संपं। क्वचित्तु मूलएव ढ दृश्यते॥ ॥परे तु नात्र नपुंसकह्रस्वप्राप्तिः।

तद्धि॥ ॥समाहार इति कोयमिति। किं भावसाधन उत कर्मसाधनः। तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानपनादिकं न प्राप्नोति समूहरू
न२ पत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्इदं नोपादानमनर्थकं प्राप्नोति। कर्मसाधनपक्षे तूपसर्जनह्रस्व
त्वं प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमिप्येतत्प्रवक्तव्यं भवतीति प्रश्नः। कर्मसाधन इति। द्रव्यस्येव क्रियासंबंधदर्शनादित्यर्थः। सेन्ना
ग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ्भवति। यदीति। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात्समासे एकत्वे च प्रधानि
र्दृशाभावाद्ध्रस्वाप्रसंगः। यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति पंचखट्वीति तु न सिध्यति। पक्षे हि क्लीबत्वं तत्क्लीबत्वे ह्रस्वत्वे सति न१
पंचखट्वमिति सिध्यति। अन्नेहिवाटावेत इति पक्षे स्त्रीत्वं एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्याप्यर्थचोदित्वेन पुंस्त्वस्यापि स्त्रीकारात्पंचकुमारि
रित्यत्र विसर्गोत्तरखकप्रमादाद्दूष्टः। अत एव स नपुंसकमिति शास्त्रे विभाषा द्वयोरिति सत्रे लिंगमशिष्यमित्यादिना प्रत्याख्यातं। व्यामचार
दर्शनात्तत्कार्यमिति तद्भाष्याशयः। अन्यथा संख्यादेरपि लोकाश्रयत्वाल्लिमत्रैव नत्वकथनेनेत्यलं॥ ॥

वै०वि०२ बुध्या॰ हस्तादिवत्करणभूतया॰ एकस्यां क्रियायां॰ क्रियारूपे वस्तुनि समीपीकरणं संघटनमित्यर्थः॰ अर्जनमिमित्तत्वादिति॰
बहुव्रीहिः अर्जने हि एतावयेदमर्जितमिति एकक्रियायां संघटनं भवतीति भावः॰ अर्जनं स्वस्वत्वाक्रान्तताकरणं॰ भाष्ये द्वि

द्विगुरिति॰ अनेकार्थस्य समाहारस्येति भावः॰ अर्थेति॰ लोके समाहार एकदेशे संघटनमुच्यते तस्य
च पंचग्राम्यादावसंभव इति भावः॰ यत्तदिति॰ पंचपूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः॰ कः पुनरिति॰ औत्त
राधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः॰ यत्र दृष्टमिति॰ एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुध्या समीपीकरणं समाहारो विव
क्षितस्तत्रार्जनानिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तं॰ तच्च कपादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः॰ यथोक्तमप्र
तिपद्यमानः पर आह॰ पद्येवमिति॰ गोष्ठिति॰ नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह॰ समभ्याशीकरणमिति॰ समीपी

क्षिप्तेष्विति॰ विक्रमार्थे विक्षिप्यस्यापि तेष्वित्यर्थः॰ तत्र नोत्तराधर्यमिति भावः॰ समीपीकरणमित्यर्थ इति॰ तच्चैकदे राम० ७७
शे क्रियायां बुद्धौ वेत्यन्वयः॥ ॥

७२३

एकवर्गीकरणेनेति॰ फलरूपे हेतौ तृतीया आभिमुख्यार्थोऽत्र वर्गीकरणं लब्धं॰ भाष्ये सादृश्येपि वर्त्तत इति॰ एकक्रियाकारक
त्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः॰ अनुहरतिवत्॰ नन्वानुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह॰ भाष्येऽथवेति॰ पंचग्रामी

न० पी० उतिभाव २

एवमपीति॰ ग्रामादीनां नियतदेशावस्थत्वात्समीकरणभावः॰ पदार्थे ग्रामशब्दो देशविशेषवाचीत
५२ यं दोषः॰ पुरुषवाचित्वे तु न दोषः॰ तेषां समीकरणसंभवात्॰ समेकत्ववाचीति॰ भिन्नदेशानामेव वर्गीकर
णेन देशान्तरप्रापणं समाहारः॰ स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः॰ नावश्यमिति॰ ततश्च ग्रामादीनामपि लाभा
दिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः॰ अथवेति॰ केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रियागु
णेवापेक्ष्यते तत्र च बुध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

त्यादिपदं॰ इयमिति पाठे उक्तिरिति शेषः॰ इयत्येव पंचग्रामादिमात्र एव असौ॰ प्रयोक्ता दृष्टवा॰ न तु ग्रामादीतिः अतिरिक्तविशेषः
अकोक्षति॰ बोधयितुं॰ क्रियां॰ नदीतीरस्थत्वादिरूपां॰ गुणं समृद्धत्वादरूपं॰ तत्रैव बुध्येति॰ तत्र क्रियादौ बुध्याकरणभूतया तेषां सा
मीप्यं संघटनं क्रियत इत्यर्थः॥

वै०बि०२ असंभवादिति॰ आतेरेवानयनान्वयः॰ क्रियातु तत्रासंभवात्तत्संबंधे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदानयनादी नीति भावः॰ तद्धनपत्न्या
हू॰ अग्न्यानयने पात्रस्येवेति॰ अग्निरानेय इति बोधिते शब्दाद्बुद्ध पात्रस्यापि यथा आनयने केवलतदानयनासंभवात्तथेहापी

सचसमाहार इति॰ तन्निमित्तत्वादित्यर्थः॰ असंभवादिति॰ द्रव्यानयनमंतरेणेत्यर्थः॰ अथवेति॰ पूर्वमुपा
पभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः॰ इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद्बुद्धिपरिक
ल्पितभेदस्य दुर्वाचित्वादिति विशेषः॰ किंपुनरिति॰ कथं शक्यत्वं प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सत्त्वेतावद्विचारयति॰ पा
णिनीयं तु पक्षद्वयाद्विचारयिष्यते॰ दोषस्य शक्यप्रतिविधानत्वादाह॰ एवमिति॰ द्विगुसंज्ञानिमित्तेति॰ पंच
सुकपालेषु संस्कृत इति सति समासे प्रातिपदिकत्वात्समासेन भवितव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः॥

तिभावः॰ मेन्नयायांत्वेवमनुपपादितं॰ वास्तवभेदाभावादिति॰ द्व्याढकत्वोरिव समाहारसमाहिममाणयोरपि वास्तवभेदाभाव इति भा
वः॰ व्यतिरेकादिस्य॰ नन्वेवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह॰ बुद्धिपरिकल्पितेति॰ येलोयं बुद्धिकल्पितो वा वास्तवभेदस्यैव भा
व इतिभावः॰ अव्यतिरेकादिस्य अव्यतिरेकमात्रस्याभावादिस्यर्थ इति भावः॰ द्विगोरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तो न अ

[illegible] रामः ७८

७२४

नन्वेवमप्युत्तरपदेनसः द्विगोरुत्तरपदनिमित्तत्वेपि बहुव्रीहेस्तत्प्रमाणमपिभावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात्तत्राह॰ पंचगावइ

पंचगावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः प्रवर्त्तत इति पक्षाश्रमे एतेरेतराश्रयो दुर्वारः॰ धनशब्दस्यो
त्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भाव्यं॰ सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिलक्षणे त्रिपदे धनशब्दस्योत्तरपदत्वे
नसुप्सुपेति॰ संख्याया अविवक्षितत्वात् त्रयाणां पदार्थानां बहुव्रीहिणैव भवितव्यमिति मन्यते॰ यदा त्वनेकग्रहणात्पदे न३
त्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः॰ अथवायं भावः॰ समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः॰
संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते॰ यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः [redacted] प्रवर्त्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः सं
क्षेपः क्रियते॰ तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्त्तव्यः॰ तत्र चेतरेतराश्रयत्वम्॥ ॥ ॥ ॥

ति॰ तत्पुरुषे कृत एव बहुव्रीहिर्भ प्राप्नोति कुतोऽत आह॰ सुप्सुपेति॰ संख्याया अविवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबंतत्वं समुदायेन पर्याप्तमित्थस्यार्थस्य
अविशेषेण बहुव्रीहिरितिपक्षे स्यादाह॰ अथवेति॰ संक्षिप्तत्वे हेतुरेकार्थीभावादिति॰

कैo विo २ अर्थशब्देन प्रयोजनवाच्यपीत्याह· तद्धिताभिधेय इति· तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः· प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति· वाचकत्र सर्वस्य
त्वे सत्त्वावश्यक इति भावः· द्वितीयं दोषमुद्भावयितुमाह· परनिमित्ते त्यादि· यानि तु द्विगोरिति· द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थे तु समा

पाणिनीयं लक्षणं निरूपयितुमाह· एवं तर्हीति· तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमि
ति भावः· आर्षेऽचोदितः· यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्सत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्यया
र्थाभावात्सांचनापित्तिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति समासतद्धितविधाविति· न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते· समासे
विधीयमाने तद्धिते चादिकं संख्यासुपा सह समस्यते इति लक्षणाश्रयणान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः· परनिमित्तानपेक्षणात
द्विषये प्रागेव समासावधानात् इति भावः· अन्यत्रेति· यथा स्वरे परांगवद्भावो विधीयमानः षष्ठ्यन्तयोर्न भवत्येवं स्वरे द्वि
गुसंज्ञा न स्याद्विगौ तेन च लक्षणं समाहारद्विगोस्सावकाशं· यानि तु द्विगो लुगनपत्ये इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद्विगुसंज्ञा प्रवे
र्त्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः· पंचारत्निरिति· पंचारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्

हारद्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदं तदपि सावकाशमेवार्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिकात् द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इत्य रामृ० ७९
र्थे तु तत्र दोषस्यैवाभाव इति चिंत्यं·॥

७२५

प्रत्ययसंज्ञासंबद्धमिति· प्रत्ययशब्दे नोपादानादिति भावः· लोके स्त इति· नित्यत्वेपि संज्ञानां तदीयसंकेतग्रहस्य शास्त्रानिरपेक्षं लो
के सत्त्वमिति भावः· भाष्य एते संज्ञे इति· उत्तरपदशब्दोपि समाससंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञैवेति भावः· द्विगोर्लुगवचनं ज्ञापकमि

सिद्धं त्विति· पांचनापितिः पंचगवधन इति व्यवस्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते· ततः प्रत्ययोत्तरपदे स्थित एवे
ति नास्ति दोषः· न हि संज्ञेति· प्रत्ययसंज्ञासंबद्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदमाश्रित्यायं समासः क्रियते· न च प्रत्यय
समाससंज्ञे लोके स्तः· एवं तर्हीति· प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमी तत्र तात्पर्यं· पाणिनीयं समर्थयितु
माह· अथ वेति· तद्धितस्याभिधानावधिः प्रयोजने तस्मिन् कर्त्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः· स्यादिति· प्रार्थने लिङ्· अत्रापि पक्षे स्वरे
न२ द्विगुसंज्ञां प्राप्नोतीत्याह· द्विगौ वेति· अभिधेयवचने प्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः॥ ॥ ॥

एवं तद्धितार्थे विषयभूते तदुत्पत्त्यर्थेन च सिध्यति· न चात्र पक्षे ऽर्थग्रहणं व्यर्थं· तद्धिते विषयभूते तदुत्पत्त्यैव वक्तुं युक्तत्वादि
ति वाच्यम्॥ स्वरे दोषप्रसंगात्॥ वस्तुतो ज्ञापकेनायमर्थो बोध्यत इति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰२ भिन्नार्थत्वे हेतुः स्वरूपेत्यादिः· समाहार एव तद्धितलुकीति· नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेन पंचगवधनमित्यादौ टच् सिद्धः

समाहारः समूह इत्योरिति· स्वरूपपदार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः· अविशेषादिति· एकार्थत्वादित्यर्थः· प्रतिषेधः प्राप्नोतीति· यथा पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वेति· अपरिमाणेति· न तद्धितलुकि तद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहार एव तद्धितलुकि ङीप् समासांतो भवतो नान्यत्रेत्येतावता नियमविधानान्नास्ति दोषः· अविशेषेणेति· गौरित्येकं सूत्रं क्रियते गोशब्दांतस्य तत्पुरुषस्य टच् भवति ब्राह्मणगव इति· ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः· अभिधानार्थत्विति· समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थः॥ ॥

रितिभावः· नाप्येद्विगोः समाहार इति· अनेनैव भूतद्विगोश्चेत्समाहार एवेत्यर्थः· तेन पंचगवधनमित्यस्य सिद्धिः· समाहारेणेति· समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येनाभिधाने विधाने यथा स्यादित्यर्थः· एवं तद्धितार्थेन तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः॥ राम॰ ८०

७२६

तस्फलितमाह· समाहारेभिधेय इति· एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुंस्त्वेनैव बोधो न पुंसकत्वादि देशाच्चुतत्सु पुंस्के कार्यमात्रमिति बोध्यं· तदा कार्येनैव भेदः स्यादिति· स्वरभेदस्य सत्त्वात्समर्थसूत्रभाष्ये ऽचकत्वाच्चिंत्यमेतत्· क्वचित्तु रूपे

समाहारेणेति· समाहारेऽभिधेये द्विगुरिति अभिधानं यथा स्यात् एवं चाभिधाने समासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते· तद्धितार्थेनेति· तद्धितार्थे द्विगुरित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः· एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात् अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वात्ला पकाद्वा· उत्तरपदप्रसंगेन विचारांतरमाह· द्वंद्वेति· वाग्दृषदप्रिय इति· वाक्च दृषच्च प्रिये यस्य पंचगावः प्रियाः अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वंद्व तत्पुरुषयोः प्राप्तौ ... तु वक्तव्यो अन्यथा समासाभावपक्षे समासांतो न स्यात् जातिरप्राणिनामिति वा नेसमाहारे द्वंद्वः यदि त्वितरेतरयोगे यत्र द्वंद्वः स्यात्तदा कार्ये नैव भेदः स्यात् समुदायवृत्तावित्ति बहुव्रीहावित्यर्थः· नैव भेदः स्यादिति॥

नैव भेदः स्यादिति पाठः· क्वचित्तु कार्येणैवेति पाठः· स्वररूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः· भाष्ये वमयवानामिति· द्वंद्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः॥

कै० वि० २ तदभावो वपयवयोरिति॰ नन्वेकार्थीभावेपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोस्तु॰ तस्य सर्वेत्र सामर्थ्येनैव कृतत्वात् तया समासेन संबंधात्॰ नन्वेवं द्वंद्वो पाग्यपदयोर्मिथ्याच्यचार्थो तस्मीवेणैकार्थीभावमानाभावः॰ पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् एवं च द्वंद्वे दुर्लभः इदं वचनं तु प्रत्याख्यातं॰ चार्थे द्वंद्व इति सूत्रं तु धवखदिरादि विषयादौ चारितार्थं॰ किंच एवं द्वौ मुनी वंश्यौ प्रियो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपूर्वस्य पीमांशापत्तिः॰ तथाच स्वरे दोषः॰ एवं द्वित्रिशास्त्रिपाअस्येति शेषिके बहुव्रीहौ संख्यायाव्ययेत्यनंतरं बहुव्रीहिस्यापत्तौ बहुव्रीहौ स्त्र-

वृत्तिपक्ष इति॰ एकार्थीभाव इत्यर्थः॰ न च समुदायैकार्थीभावे तदभावो वपयवयोपुक्तः विरोधादित्यर्थः॰ पदा[?]वृत्तिरिति॰ द्वंद्वतत्पुरुषभाविनां पदानां यदाव्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः॰ द्विगोरिति॰ द्विगोर्निष्पत्तये इत्यर्थः॥ ॥

संख्यपदइति टजापत्तिः॰ सुचःश्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न॰ नित्यत्वेपैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाभावात् समासांतरं त्वनभिधानाच्चेति अधिकपश्चिवर्षप्रसंगेन समर्थसूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितं॰ द्वंद्वोपि बहुव्रीह्यन्यपदार्थे वा नद्वंद्वावयवइति हो तपोतनेष्टो ज्ञातार इति भाष्ये ध्वनितं न व्यानोत्रत्रप्रमादएवेति दिक्॥ भाष्येपरिमाणिनेति॰ परिमाणिवाचकोत्तरपदेनेत्यर्थः॰ समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरं॰ एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः॰ ननु द्विगोरन्येन समासाभावाद् द्विगोः समास इत्ययुक्तमत आह॰ द्विगोरिति॰ निष्पत्तये इति पाठः निष्पन्नाविति पाठे निष्पादने कर्तव्य इत्यर्थः॥

रा०म० ८१

७२७

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्

तदुपपादयति॰ द्वौ मासावितिः॰ भाष्येद्व्यहजातस्येति॰ न संख्यादेः समाहार इति तत्र समासांतनिषेधादिति भावः॰ एकार्थीभावे प्राग पिसत्वेवेति॰ बहुव्रीहिसमास कृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयोः पृथगेकार्थीभावाभावेपि यत्तिश्चेदन्तोत्तरपदग्रहणं व्यर्थं अतिप्रसं =

द्वौ मासौ जातस्येति कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्यायाविवक्षितत्वान्न प्राप्नोति॰ न सिंध्वतेउत्तरपदे परतो द्वि[?]मासशब्दयोः समासः क्रियते कालो ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् व्यह्नजात इत्यत्र च समासांतः द्वौ मासौ द्विमासमिति॰ समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः॰ स्वरे दोष इति॰ समासांतोदात्तत्वेनजातांकार उदात्तः स्यादित्यर्थः॰ अन्यत्रेति॰ पंचगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदयोः समासांतादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्वेन पुनः समासः क्रियते॰ एतेन पूर्वोत्तरइतरेतराश्रयदोषोपि परिहृतः॰ सर्वत्रेति॰ पदार्थ शब्दः स्वार्दर्थे यदि वाभिधेयवचनोज्ञापकात्तद्वितो स्यत्तिलदामनुपस्थितत्वात्तदर्थं यमेव समासः स्यात् तु बहुव्रीहिरशेषत्वात्तस्य तु चित्रगवादिरवकाशः तस्मान्नत्वर्थ-

गास्त्वनभिधानादेव त्वयेव समापिनारणीयइति वाच्यं द्विगुसंज्ञार्थत्वात्तस्य तं तु द्विसमास इत्यादौ कालांतद्विग्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक्॥ एतेनेति॰ त्रिपदबहुव्रीहिसत्वेनेत्यर्थः॰ त दुक्तं भाष्ये उत्तरपदं प्रसिद्धमिति॰ अशेषत्वादिति॰ अनुक्तसमासः शेष इति भावः॰ त्रिकतः शेषे तु पर

त्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यं ॥

कै॰वि॰२ एवं तर्हीति। केचित्तु तद्धितार्थे अभिधेय इत्यर्थः। तद्धितोत्पत्तिज्ञापकं सजातीयापेक्षत्वात् प्राग्दीव्यतीयविषयमेव। किं चैतस्मिन्पक्षे द्वावा
सतमास्यादर्थे वेपिप्रात्तस्यानभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति संभावनायामपि ङ्डिः तत्कल्कमेव मतुप्प्रसंगे मत्वर्थे द्विगावन्यत्राद्धि
तवन्मतुरपि स्यादित्याशंक्य द्विगोर्मत्वर्थे तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति तस्मिंस्तेनैव

पंचखट्वेति। पंचखट्वा यस्यां विद्यंत इति यदि द्विगुः स्यात्तदा बहुव्रीहौ भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप्प्राप्नोतीति पक्षे
च नपुंसकत्वे। पंचगुरिति। तत्पुरुषत्वे सति टच्प्राप्नोति। नन्वस्मिन्समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत। न च द्विगोर्लुगिति
लुगस्ति। प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात्। एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्ये मतुपो लुग्वक्तव्य इति दोषः। तद्धुक्तिचङीप्समासांतौ प्र
तिषेधादेव न भविष्यतः। पंच आढका यस्याः सा पंचाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सिद्धमित्यक्रमः। प्रत्ययप्रतिषेधारंभे पि ङीप्टचोर्वाचनमेइदमावश्यकमिति तदाशयः। तद्वचनाभिप्रायेण चात्रैतयोरा
पादनमिति भाष्याशय इत्याहुः। त्यत्र तु ङीप्प्राप्नोतीति। परिमाणांतत्वादिति भावः। न तद्धितलुकीति निषेधस्तु अपरिमा
णांतादिविषय इति तात्पर्यम्॥ पंचकुमारिरित्यादौ ङीपो लुक् प्राप्तिरपि बोध्या॥ ॥५०॥ ॥ ॥ ॥ समा॰ ८२ ७२८

संख्यापूर्वो द्विगुः॥ ॥ततः संदेहादिति। व्याप्तिन्यायानंतर्यन्यायमोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः। इहापि स्त्रीत्वमिति। एकभि

संख्या॥ ॥इह क्वचिदवयवो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। क्वचित्तु समुदायो यथान्तो
तःपादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात्स्वरूपहृतमिति। किमनंतरकृतिः पू
र्वमात्र इति। अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासत्वे स्त्रीविहितत्वात्पुरुषएवग्रह्यते अन्यथा द्विमुनिव्याकरणस्येत्यव्य
यीभावेस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात्। ततश्चेगंते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत। एकशाटीति। एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः
शाटशब्दस्याकारांतो स्ति तस्यैव कनिकृते शाटके इत्येवं रूपं संभवति। एकभिक्षेति। भिक्षशब्दो घञंतो स्ति। तथा चाभि
क्षदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः। तत्रैकोभिक्ष इति पूर्ववत्समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजननात् ङीप्प्रसज्येत। यथान्
नानापदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते। ईकारांतेनेति। शाटशब्दो जातिलक्षणे
ङीपि कृते इति भावः॥
प्त इति तु नेष्यत एवेति भावः। ङीपि कृत इति। एकशाट इति त्विष्यत एवेति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

 शार्ङ्गरवादिति सूत्रे परिगणितत्वव्यवस्थितविभाषास्वस्यानुल्लेखादरुचेराह· यत्रापो ह्रस्वत्वमिति· सनुपुंसकमिति प्रकरणात्समाहार

एकापूपीति· एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः· अत्राद्युदात्तत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्वि
गोरितीकारः सिध्यति नान्यथा· केवलश्चापूपशब्दः पुंसि वर्त्तत इति जातिलक्षणो ङीष् नास्ति· टाबन्तेनेति· भिक्षाश
ब्देन समासे कृते अतः इत्यपि कारान्तङीबभावः इत्यर्थः· भिक्षाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते वा टाबन्तत्व
नेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्· यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पंचखट्वं पंचखट्वीत्यादौ तत्रैव
वास्त्रीत्वविधीयते· भिक्षाशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते· अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्· सप्तर्षय इति·
दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः·

द्विगुविषय एव तत्पुरुषवृत्तिरिति भावः· नन्वभिक्षाशब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षायामेकभिक्षीत्यपि स्यादत आह· भिक्षाशब्देनत्व
नभिधानादिति· अत्र मानं चिन्त्यं॥

ददनेकमिति· अवयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपात्गौणः समाहारोत्रापि सुलभ इति भावः· कर्त्तव्यो भवतीति· एकापूपीक्रि
यत इत्यादौ प्राप्तिग्रहीत्रीति भावः· पक्षद्वयेपि उपसंख्यानद्वयेन स्वरासिद्धेः साम्यशंकां वारयति· पूर्वत्रापरितो बेऐति· अंतोदा

कः पुनरिति· अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसंभवादाक्षेपः· यत्तदिति· एकमप्यपूपं कश्चि
त्प्रणेददनेकमिति मन्यते· दानेश्च द्युतिशयाद्भूमहत्त्वाद्भूअनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि
कर्त्तव्यो भवति· अथवेति· पूर्वापरितो बेलेत्युच्यते· भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त इष्यते प्रकृ
तिस्वरपूर्वपदः स्यात्· अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः॥ ॥ ॥

त इष्यत इति· पृथैव लक्ष्यदर्शनात्स्वरः अत्र बीजं चिन्त्यं· किंच सप्तर्ष्यादिगणपाठेन लोके पंतो दात्तसंसुसाधमिति बोध्यं· प्रकृतिस्वरपू
र्वपद इति बहुव्रीहिः· केचित्तु पक्षयोः साम्येपि पूर्वमात्रे इति पक्षस्य फलाभावाद्द्युसातात्वेयत्वाच्चेनादर इत्याहुः ॥५२॥ ॥

कै०वि०२ कुत्सितानि॥ ॥इष्यत इति। तथैव लक्ष्यदर्शनात्समासस्तेष्वेति भावः। चौर इति। यथाख्यसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते नत

कुत्सितानि॥ ॥किं व्याकरणमिति। अयं भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चो
र इत्यादौ माभूदिति। तत्र हि व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य। वैयाकरण इति। यः पृष्टो
निष्प्रतिभत्वात्केवलं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात्कुत्स्य
ते। न तस्य मपीति। आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात्कुत्सा॥ ॥ ॥ ॥

याचौर्येणेति भावः। नापि तदधीयानस्येति। एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिदं नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये किं व्याकरणमित्यादि प्रश्न रा०म०
इति भावः। आश्रयदोषादिति। स चाप्रतिभत्वं अयं च निष्फलत्वे हेतुः॥५२॥ ॥५३॥ ८४

७३०

उपमानानि सा॥ ॥उपमानत्वं साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वमिति तत्स्वरूपं स्यात्। तच्चोपमेयसाकाङ्क्षं। तत्रोपमा
नोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा। शत्रुवत्स्वरावणः। चन्द्र इव मुखमित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात्। तत्र यदि सर्वथाऽभेद उपमा
नोपमेयभावः स्यात्तदा तत्र तद्धर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वासंभवः। अत एव सर्वथाभेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति। भाष्ये
कानि पुनरिति। उपमेयात्सर्वथाऽभिन्नानि भिन्नानि वेत्यर्थः। साधारणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानातीति तदे
दमाह। किं यदेवेति। एककारणतयोरत्यन्ताभेदः सूचितः। एवमन्यदेवेत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः। कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वैती

उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ॥

यसदृशव्यवच्छेदफलकस्य गौरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र तथैव किमिति प्रश्नः। क इहोपमापदार्थ इति भाष्ये उपमानोपमे
यभावबोधके वादिशब्दप्रयोगे किं फलं कर्मकरणरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासंभवादित्यर्थः। द्वितीयोपमानव्यवच्छेदा
र्थं तु नोपमानत्वादिव्यवहारः। किंच गोसदृशो गौरित्यादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसंभवेनावाचकैतत्प्रयोगोऽसंगतः। सादृश्यस्यानेकप्र
योगीकारणतास्या नाचकत्वमिति भावः। उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमातद्भावेनान्वय इति बोध्यं। अत्र पक्षेऽस्यैवोदाहरणत्वेन त
त्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथा इवादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासंभव इति उपमोदाहरणासंभवः। प्रकृतसूत्रे वैयर्थ्यं चेति तात्पर्य

[illegible]

कै॰वि॰२

एकत्वविषयसंदेहाभावादिति पाठे एकत्वरूपे विषये संदेहविषयत्वाभावादित्यर्थः अयंभाव इत्यादिग्रंथेनोच्यमानो भावः क
थंभाष्याक्षरस्वरससिद्धः किंच शास्त्री श्यामेत्यादौ शास्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासंभवस्य च भाष्योक्तयुक्तेस्तस्य निर्दुष्टत्वे कि

कानीति सत्त्रानुरोधेन बहुवचनं कृतं यद्देवोपमानमिति अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजन
नाभावादेकवचननिर्देशः न तु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषयसंदेहाभावात्सम्बन्धानुपपत्तिः अयंभावः शास्त्री श्यामा देव
दत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शास्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशि
ष्टत्वात्तद्द्वारकस्तयोरभेद इति यद्देवोपमानं तद्देवोपमेयमपि स्यादभ्युपगतं न भवति न चैतद्युक्तं शास्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसं
गात् अथाधारभेदाच्छ्यामत्वभेदस्तदा शास्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभाव इति ॥

ति बहुश्रुताविचारयंतु वैयर्थ्यप्रसंगादिति तेन कस्यचिद्विशेषस्यानभिधानादिति भावः श्यामत्वमात्रप्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः एवंचो राम॰ ८५
पमाप्रयोजकीभूतसाधारणधर्माश्रयाभेदेप्येक इति तयोरैक्यशंका अनेक इति मते धर्मभेदात्तद्भेदशंकेति तात्पर्यं ॥ ॥ ॥

७३१

स्वत्वा चेति करणं स्वशब्देन शंकिता प्रयोजककर्त्री तु प्रष्टा बोध्यः शब्देनासंस्पर्शादिति कैयटकृतप्रश्नव्याख्यानेऽस्योपयोगश्चिंत्यः
साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्ये नगोरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्तेः केचित्तु व्याख्यात पूर्वपक्षे त्वेत्रैवं व्याख्योचिता अत्र सं
तेति अस्याशय उक्त एव यद्वाद्यिति इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यायां चिंत्यं श्यामत्वजात्याद्यस्याप्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदापुप
मानोपमेयभावासंभवादिति भाष्ये एवं तर्हि यत्र किंचिदिति शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शास्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः श्यामत्वादिसा

किंचा तद् इति स्वत्वा चाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः गौरिवेति व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्यावसा
यादिति भावः गौरिवाश्व इति अत्यंतभेदविवक्षायामिदमुच्यते यदाश्वस्य जात्याद्धर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्ये स२
वोपमानोपमेयभावः किंचित्सामान्यमिति श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोपाश्रीयते गुणजातेरेकत्वाद्भेदोपीत्यर्थः किं तत्त्वमिति
धारणधर्मेण चाभेद इत्यर्थः ननु गुणानामाश्रयभेदाद्भेदे न कथं तेषां सामान्यत्वमि यथापवर्णितं वचनेव्वितानाकप्रतिपत्तुं शक्यमिति
त्यत आह श्यामत्वस्याधारेति भेदोपाश्रीयत इति भेदोप्याश्रीयत इत्यर्थः तथापीति शेषः गुणजातीति गुणत्वस्याप्यजातेर
त्यर्थः एवं च श्यामगुणस्य भेदेपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मत्वमिति ध्वनितं अत्रासिद्धांतपक्षे तु घन इव श्यामो देवदत्त इ
त्यादेरिव घटितप्रयोगस्य संभवेन गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यं

कै०वि०२ भाष्ये मानं हीति । अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हितत्वं । यथा प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकं । न तथोप
मानं । गौरिह गवयं वृचिति तद्धर्मैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह । साकल्येनेति । एवं च तदत्यंताभेदे नैव परिच्छेद्यत्वेनान्वेति ।
प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ परिच्छेद्यतद्रूपारोपात् । भेदे नैव वा प्रस्थस्य परिमाणमित्यादौ । न त्वयुक्तं भाष्ये ऽसंतायेति । इदमव्ययं । आसंति
काभेदेनासंतिकभेदेन वा तत्परिच्छिनत्ति इदं तु भेदाभेदाभ्यामिति विशेषः । चंद्रेण तुल्यमित्यादावप्यर्थोपमा प्रतीता वस्तुवभेदाभेद

नहीति२ इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह । मानं हीति । यथा प्रस्थादि तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते तत्समीपइति । मा
नस्य समीपइत्यर्थः । परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्य तेन स्वत्र मुख्यसामीप्यमस्ति । उपमानानीति निपातनात्तद्रूपः । अ
व्ययीभावेऽप्येतद्रूपं न स्यात् । कामं तर्हीति । तत्र व्यवस्थान प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः । पिता पुत्रादिव्यवहा
रवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इति भावः ।

प्रतीतिरिति बोध्यं । परिच्छेदवशादिति । तत्कारतम्यादिति भावः । अव्ययीभावे बहुव
चनासंगते राह । निपातनादिति । हीनार्थकोपशब्देन कर्मधारयस्य स्थलेऽयं भाष्ये समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । उपोधिके
च सादानुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये । अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः । पिता पुत्रादीति । ज्ञान प्रवृत्तो येत्रु रा०मे०
त्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोयं दृष्टांतः । जातिस्मरत्वे जन्मांतरविषयो वा । ८६

७३२

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

किं पुनरिति । अत्यंतभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्नः । क्व पुनरिति प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् । न प्राप्नोतीति । उभयोर
पि पदयोरेकार्थवृत्तित्वादिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसंबंधेन शस्त्र्याः श्यामायाश्च देवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्येपि
वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्त्तते । इदमुपलक्षणं । सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं । समानविभ

किं पुनरिति । अयं भावः । यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्त्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयायाः देवदत्ता
या अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां तदा वैयधिकरण्यात्समासाप्रसंगः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगी
व चपलामृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति । शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयपार्थवृत्तिः शब्दः
सामान्यवचनशब्देन वचनेन ग्रहणं दृश्यते । यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची ॥ ॥ ॥

किं कृत्यमुपमानोपमेययोर्नस्यादित्यपि बोध्यं । पुंवद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तकर्मधारयत्वानिमित्तक इत्यर्थः । साधारणधर्मवि
शिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितं । उपमेयदेवदत्ताभिधानं च । तस्यामेवाभयं वर्त्तत इति प्रश्नमाणरीत्या च सामानाधिकरण्य ।

कै०वि०२ इदं तात्पर्यमजानानः पृच्छति-भाष्ये कथं पुनरिति-एकदेशिनउत्तरं-शस्त्रीमिति-समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याह-पूर्वपदेति-अवयवातिरिक्तसमुदायेमानाभावइत्यर्थः अन्यपदार्थग्रहणाभावात् कथं समासस्योपमेयवृत्तित्वमत
नहीं

कथं पुनरिति-उभयथा दोषदर्शनात्प्रश्नः-केनेति-पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वेन तद्व्यतिरिक्तशब्दांतराभावात्प्रश्नः-समासेनेति-स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमंतरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिवत् समासउपमेयस्य वाचकइत्यर्थः-पद्यवमिति-गुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वात्स्त्रीलिंगेनश्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः-उपसर्जनस्येति-अप्राधान्यादुपसर्जनत्वमुच्यते समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानं॥

आह-स्वाभाविकत्वादिति-वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कश्चित्सोऽतिरिक्तोस्त्येवेति भावः-अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति-अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः-अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्येवेति केचित्स्याह-स्त्रीलिंगेनेति-एतेन पुल्लिंगश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशंक्यमिति भावः रा०म० ८७

७३३

कृत्रिममेवेति-लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यं-सामान्यवचनैरित्यत्र प्रथमानिर्दिष्टत्वात् श्यामाशब्दो न तथेति भावः-न तु लौकिकमपीति-केवललौकिकमित्यर्थः-दोषप्रसंगादिति-आचारक्वजंतप्रकृतिककुमारीशब्दो ह्रस्वप्रसंगादित्यर्थः-पुंनपुंसकेति-तितिरिः पुमान्-कुंभकपालं क्लीबं-स्त्रीत्वे प्रयोगो नास्तीति-तत्समानाधिकरणकत्वाभावोऽह नयोरपस्त्रीत्वादिति भावः-ङीपूङीपोः अप्र

यदि तर्हीति-ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि-कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्-लौकिकग्रहणे दोषप्रसंगाच्च-तित्तिरिकल्माषी-कुंभकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुनपुंसकलिंगत्वात् समासात्स्त्रीप्रत्ययो नास्ति समासे कृते नुपसर्जनाधिकारात् ङीपूङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति-सत्यपि वा ङीपि सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीप्स्वरः प्राप्नोति-~~एवं तर्हीति-ततः पूर्वोक्तदोषाभावः-शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्~~॥

नोङीप्स्वर्णाद्यनुदात्तादिति विहितयोः-सत्यपि वेति-स्वर्णादनुदात्तादिस्वात्-अनुपसर्जनत्वस्य तदंतविशेषणत्वात्समासोत्तरमिति भावः-अत एवत्रेण्यापच्छ्यल्लस्येत्यादि सिद्धिः-उपमानस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः-ङीप्स्वरः-अंतोदात्तः-एवं चातिरिक्तत्वाभावेऽस्त्वेवदोष इति भावः-भाष्यस्य तु नात्र स्वरसः-त्रेण्यत्यादि स्वार्थः

कै०वि०२ ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणनिर्देश इत्यत आह· शस्त्रीगतो गुण इति· सादृश्यमतिरि क्तः पदार्थ इति मते नेदं· एवं च श्यामाशब्दस्य सादृश्यवचनात्ताभावइत्यपि बोध्यं· आनयतगुणनिमित्तेति· संसर्गविधयाप्र

एवं तर्हीति· ततः पूर्वोक्तदोषाभावः· शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्स्तनिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययं तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात्· एवमपीति· श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतगुणेन निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसंग इत्यर्थः· चंद्रमुखीति· अयं भावः· यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहार वशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेयेश्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्प्रक्ष्यति· किंहि वचनादिति· दुर्बलं प्रकरणंश्रु त्याबाध्यत इत्यर्थः॥

तीयमानसादृश्येत्यर्थः· उपमाभिमित्तत्वेनेति पाठः· उपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः· कथं न स्प्रक्ष्यतीति· रा०म०
उपस्थितत्वेन प्रसज्येतेत्यर्थः· एवं च भाष्याब्धेः काठिगंभीर इत्यत्र मयूरव्यंसकादिसमास एव· उक्तरीत्या सामान्यप्रयोगसत्वेनोप ८८
मितसमासाप्राप्तेः· चंद्रमुखीत्यत्र बहुव्रीहेः स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष्·

२३४

भाष्ये समानाधिकरणलक्षण इति· पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंबंधेनोत्तरपदार्थेन्वयेन व्यधिकरणत्वादिति भावः· पुंवत्कर्मधा रयेति· एतेन चपलशब्दस्य प्रियादित्वान्मृगीशब्दस्य जातिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुंवत्त्वमित्यपास्तं· अस्त्रीपूर्वपदस्येति· जाति

पुंवद्भाव इति· पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति सूत्रेण· न च स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृ गचपलेति भविष्यति· यद्यप्यन्यतरस्यामित्याप्या पल्येमन्ये इति सस्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नातिस्त्री त्वलक्षणविशेषावगतिः प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादाने पि तत्प्रतीतिर्भविष्यति· सा च बहिरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति· एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं ग संतरसंभवाच्च·
मात्रविवक्षायां मृगशब्देन समास इति भावः· बहिरंगत्वादिति· प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन त्वं· भूयान् च पलेति विग्रहे त्व व्यक्तिन्यायमाद इत्यमेवेति भावः·

कौ०नि०२ ननु शस्त्री शब्दस्य कथं देवदत्तायां वृत्तिरत आह· सादृश्यादिति· तद्व्याचष्टे· सादृश्यनिमित्तादिति· तस्य योजकसाधारणधर्म
रूपान्निमित्तादित्यर्थः· परिच्छेदकश्यामशस्त्र्यभिन्नापरिच्छेद्याश्यामा देवदत्तेति बोधः· एतच्च मंजूषायां विस्तरेण प्रपंचितं·
पूर्वावस्थेति· यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधात् कोपि अभेदान्वयश्चावश्यको वृत्तौ रत्तेः प्राकू चयत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्व

तद्दृश्यते यत एवं तर्हीति· शस्त्री सादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते· सादृश्यनिमि
त्ताद्भेदोपचारात्· यथा गौर्वाहीक इति· पूर्वावस्थाश्रयेण शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयं·

भवतेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनमित्यभिमानः· परे तु उपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः· इवशब्दसमभि
व्याहाराद्वा केतत्वेन बोधकत्वं तौ तु समासशक्तिबलादिति उपमानवाचित्वाभावे शंकेव निर्दूला इवशब्दश्च समभिव्याहृते
उपमानत्वद्योतकः· शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिवो द्योतयतीति तन्न युक्तं· द्योत्यार्थसमभिव्याहृतपदार्थविशेषणतामात्र एव
स्वभावासिद्धत्वात्· अत एव णिजन्तरबादीनां द्योतकतापक्षस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतेति शब्देनोल्लेखो भाष्यइत्याहुः॥ ॥ रामं० ८६

७३५

उपमानिमित्तमिति· उपमा सादृश्यं तन्निमित्तं शस्त्रीगतं देवदत्तागतं च श्यामत्वं च प्रतिपादयितुं तत्तद्गतत्वेन बोधयितुं इत्य
र्थः· उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्वेन स्यादिति भावः· इदं च दशमे लिंगभेदादिरूपोपमादूषण प्रस्तावे काव्यप्रकाश

यदितावदिति· यदा श्यामा शब्दो देवदत्तायां वर्त्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं
श्यामत्वमनेकगुणासंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्ष
णीयं· अथापीति· यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्त्तते श्यामा शब्दोपि तस्यामेव तदा देवद
त्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयं· न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्या
मत्वं प्रतिपादयेत्·

तट्टीकादोस्पष्टं· उपमानतावच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तित्वनियमः॥ ॥श्रीः

कै०वि०२ तस्यामेवेति सिद्धान्तपक्षे विशेषं कृते। एवमपीति भाष्ये। शस्त्र्यां श्यामगुणानिर्देशादिति भावः। तदाह-यं गुणमिति। शस्त्र्यां तीक्ष्णत्वादिब-
हुगुणसत्त्वादिति भावः। उत्तरयति। अनिर्दिश्यमानस्यापीति। यत्रानिर्देशोऽपि हेत्वे गुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाद्यः कश्चिदेव गुणः प्रती-
यते तत्रोपमेयश्रुतः। तत्रादिना कथमुपमानेन संबन्धस्य तदिति भावः। तदुत्तरयति वक्ष्यतीति श्यामाशब्दः शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो

अत्रापि दोषमाह। एवमपीति। यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा यं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयते तामि-
त्यर्थः। उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातं। यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोऽस्ति तथापि दूरस्थत्वात्प्रत्यक्षस्वरपुंवद्भावासिध्या
पूर्वपक्षदूषणपरिहृत्यायं पक्ष आश्रितः। उपमानसमास इति। शस्त्रीश्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः
प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति। न च शस्त्र्या गुणः आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः
विशेषवचन इत्यादि। एष परिहार इति। इतरथापि बहुपेक्ष्यं स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थः। पुंवद्भावासिध्येति। उभयस्य श्यामत्वप्रकारक-
बोधासिध्येत्यपि बोध्यं। अपेक्ष्यस्यादिति। भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमिसेवार्थः। पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्तावपि सामान्यवचनत्वहानि- ग्राम ९०
रिति शंकते। भाष्ये उपमानसमास इति। न च शस्त्र्या इति। उपलक्षणं उपमानोपमेयस्येत्यर्थः। भाष्ये शस्त्रीशब्देनेत्यप्युपलक्षणं उपमे-
येन चेत्यस्यापि॥ ७३६

शस्त्रीशब्दोपादानेनेति। उपमानशब्दोपादानेनेति क्वचित्पाठः। एष एव युक्तः। अयं भावः। शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादाना-
दुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्द उपमेयायां वर्तते। तस्य च तत्रोपमानेप्यन्वयः। एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन त-
स्य सामान्यवचनत्वमिति भावः। ननु संप्रतिपन्नयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत

नवेति। शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्याच्छ्यामगुणसन्निधानात्क-
पादृशं शस्त्र्यां श्यामत्वं अन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्तायामिति
संप्रत्ययात् उभयसाधारणं श्यामत्वं भवतीति सामान्यमिति न क-
श्चिद्दोषः। तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्वित्रिभिन्नो-
प्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्य-

आह। यादृशमिति। सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भावः। सादृश्यमिति। सादृश्यमूलकाभेदमापन्नं श्याम-
त्वमित्यर्थः। गुणो वेति। क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत्। अभिन्नत्वेन विवक्षित इति। भेदप्रमूलकाभेदाध्यवसानादित्यर्थः। अभेदेनेति क्वचित्पाठः।

के०वि०२ माष्ये पुमपवाचकइत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुपमन्त्रान्वयश्च दर्शितः अन्यथा वाचकता यान सुनो नेकश्यामगुणनिरूपितायाः सत्वेन नत्वावश्यमित्यादिग्रंथोऽसंगत एव स्यात् अथ बहुगत सामान्य वचनस्यैव ग्रहणे पित्र क्षतिरित्याह:

सर्वैश्चेति॰ शब्दांतरसंबंधे सर्वःशब्दो विशेषवाचित्वात् सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचन ग्रहणोपादानसामर्थ्यात् शब्दांतराभिसंधौ वेतत्समासरूपात् प्राकृमः शब्दः सामान्यवचनः सगृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वपुरुकेद्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावेन तपूर्वगत्याश्रयणात् सिद्धमिदम्॥ ॥ ॥

अथवेति अत एवाद्यपक्षयोः श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः सामान्यवचनग्रहणेति॰ सामान्यवचनपदे त्यर्थः समासरूपादिति॰ इदमुपलक्षणं वाक्यस्यापि इति दिक्॥ ॥२४॥ ॥ ॥ ॥

राम० ६१

७३८

डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR BHAU DAJI MEMORIAL

उपमितं॥ ॥उपमानप्रतिपादनेति॰ उपमानत्वप्रतिपादने त्यर्थः एतत् इव घटितं वाक्यं वैयधिकरण्यादेवेति॰ व्याघ्रस्येवाभेसादृश्यसंबंधेनान्वय इत्यभिमानः यदा त्विति॰ वाक्येपीतिभावः इवशब्दस्तु तद्गतोपमानत्वद्योतक इति बोध्यं॰ इदमेव युक्तं॰ पूर्वसूत्रो

उपमितं॥ ॥पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति॰ उपमानप्रतिपादनपरमेतत्॰ वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसंगः यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थे एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्येसति समासेन भाव्यं॰ तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः यदा तु गुणांतरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनेशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणं॰

क्षमाथ स्वरसात् समान विभक्तित्व नियमाच्च॰ साधारणगुणवचनेति॰ आप्याब्धिः कांतिगंभीर इत्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥

कै०वि०२ भवतिवैप्रधानस्यापीति। नच पूर्वसूत्रस्य भाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थान्वयाद्विशेषणमप्यत्र सापेक्षं यथा व्याघ्रः शूर एवं पुरुष प्रतीतेः अत एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादेर्दोषत्वं अन्यतरलिंगस्य साधारणधर्मस्योभाभ्यामभिन्नलिंगाभ्यामन्वयायो ग्यत्वाहितदृष्टान्तमिति वाच्यं उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात्। साधारणधर्मवत्वेनेतरपरि च्छेदकत्वं हि तत्वेन ज्ञातत्वेन ज्ञातस्यैव। यद्यपि साधारणधर्मवत्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षं इदम

भवतिवैप्रधानस्येति। न्यायसिद्धएवार्थे लिंगदर्शनमिदं। प्राधान्या
देवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात्॥ ॥

पितन्त्रेणसूत्रे भाष्ये ध्वनितं। तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेश्युक्तिः। प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिर्युक्ते यदौकन्यापादेव असामर्थ्या द्वित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। पारस्त्रीयमस्यादौ पूर्वोत्तरपदयोः परस्परापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः। यद्यपि लिंगवचनभेदेप्युभयोरन्वयो वेदाः प्रमाणमित्यादौ दृष्टस्तथापि लिंगभेदादीनां दूषकतावीजं सहृदयो द्रष्टव्य एवेति राम० ६२
स्पष्टमलंकारतत्वविदां। अनेकोपकारकोपकार्यत्वे अनेकविशेषणविशेष्यत्वे॥ ॥५५॥

७३८

विशेषणं वि॥ ॥भाष्ये उभयविशेषणत्वादिति। उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः। कयोरुभयोः विशेषणविशेष्ययोः अत्रोभयमुद्देश्यविशेषणत्वस्य विधेयत्वाप्रतीतेः समासेनोद्देश्यविधेयभाव इत्यनादेयं। ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठीनोपसर्जनाप्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्वात् नाप्युभयापेक्षया विशेषणतया समासानापत्तेरत आह। उभयपेक्षे

विशेषणं॥ ॥विशेषणविशेष्ययोरिति उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति। विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वैरूप्यसद्भावात्समाससिद्धौ व्यवस्थानियमतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः। कृष्णशब्द इति। कृष्णशब्द उच्चारितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति। तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्ववनियम्यत इति। कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणं एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयं।

यमित्यादि। ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासंगतिरत आह। अनियतइति। व्यावर्त्यव्यावर्तकभावाएव विशेषणविशेष्यभावः। स च परस्परमुभयोरित्यव्यवस्थितशंकार्थ इति भावः। उपसर्जनाप्रसिद्धिरित्यस्योपसर्जननियमाप्रसिद्धिरित्यर्थो भाष्ये। द्रव्यमात्रं कृष्णगुणसर्वद्रव्ये। तिलशब्दो विशेषणमिति। परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावएव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः।

कै०वि२ अन्यतरापरशब्दयोः सर्वप्रतिपादकत्वादनियमः स्याद् बस्य इत्यत आह· द्रव्यस्यैवेत्यर्थ इत्यादि· द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासं
भवेन तस्यैव क्रियान्वयौचित्येन तस्यैव विषयतानिशेषरूपे विशेष्यत्वमिति भावः· एतदेव ध्वनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपात्तं·
तदेन चात्र विशेष्यविशेषणभावशब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वं· एतदेव ध्वनयन्नाह· ते हीति· यदा तु

न वेति· अन्यतरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः· अपरस्येति· गुणस्यैवेत्यर्थः· यदा स्यादिति लाइति· ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षा
दुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते शुक्लगुणत्वात् द्रव्यव्यभावेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणे ति ला नां संपद्यते· इत
रो यथाकन्यायमवबुध्यावि विवक्षामात्रनिबंधनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातंत्र्याद
नियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति· कामं तर्हीति· न्याय्यमिति· नहि गुणद्रव्यवाचिनो द्वंद्व उपपद्यते गुणस्य च न
स्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्यात् द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात्· यदि तु द्वंद्वः स्यात्तदा वेतिलक्षणा इति प्रयोगः·॥

शब्दो भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकः इति भावः· प्राधान्येनेत्यस्य तेनैवेत्यर्थः· विवक्षामात्रेति· यदा तदा शब्दौ विवक्षिता इति शब्दश्च भाष्यस्योऽवो राम०
धे विपरीतश्चातपत्रौ च शीघ्रं· विशेषणविशेष्यभावस्येति· परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थः· प्रतिपादितमित्यस्य इति नव ध्वनितेति शेषः· ६३
स्वातंत्र्यादिति· प्रयोक्तुरिति शेषः· द्रव्येण सह विवक्षाया इति· सा चात्र द्रव्यवत् क्रियायामन्वयादिति भावः· यदि स्यादिति· न तु सोऽस्तीति न त
था प्रयोग इति भावः·॥ ॥ ७३०

भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षैवनेति नानेन समासे तथा प्रयोगः समासांतरेणापि नेत्युक्तं· भाष्ये तिलानां कृष्णा इति
कृष्णा वयवा इत्यर्थः· निषेधादिति· एवं च तदुत्तरं तिल कृष्णा इति भाष्ये क्वचिद् दृश्यमानोऽपाठ इति बोध्यं· एवं च न द्वंद्व षष्ठीसमासार्थो नित
प्रतीयते नापि तत्र साधुत्वं किं त्वभेदः प्रतीयते तत्रापि सामानाधिकरण्यमिति सर्वथा तद्रूपाभाव एवेति भाष्यार्थः· पूर्वं ध्वनितं विपरीतविशे
षणविशेष्यभावासंभवं स्फुटयति· किं तर्हीत्यादिना· द्रव्यस्यैव प्राधान्यांगीकारात्प्रधानशब्दो विफलः संगतमित्याशंक्याह· प्रथमांत

न खल्वपीति· गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः· प्रधानशब्दाविति· प्रथमांताविस्यर्थः· अनेन षष्ठीसमासविपरीत
त्वं कथितं नैकस्मिन्नर्थे द्वंद्व इत्यनेन तु द्वंद्व विपरीतत्वं द्वंद्वे हि सर्वपदानां प्राधान्यान्नास्ति द्वंद्वे सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानं· एत
च्चावयवार्थापेक्षयोक्तं· समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदानां वृत्तिरस्त्येव·

विति· तत्र वाक्यार्थे यन्मुख्यविशेष्यं तदभिन्नार्थकत्वाद्वितीयप्रथमांतमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः· इदं प्रथमांतेन विग्रह इति पक्षे परिनि
ष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे समानविभक्तिता विस्यर्थः· तद्ध्वनयन्नाह· अनेनेति· एतच्चानयवार्थेति· विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः· स
मासे तु द्वंद्वेऽपि एकार्थीभावसत्त्वाद् उभयोरेकार्थवृत्तित्वमस्त्येवेत्याह· समुदायार्थापेक्षायामिति· भाष्ये युगपदुपरुध्येते· प्रयुज्येते॥ ॥

परस्परेति॰ प्रथमांतयोरिति शेषः॰ भावाधयन्त्रौ गुणशब्दाविति॰ क्रियायाअपि उपलक्षणमेतत्॰ अतएव खंजकुण्ठाविस्यत्र खंजेस्यस्य
क्रियात्वेपिनक्षतिरित्याहुः॰ कुण्ठावामनइतिकेवलगुणोदाहरणं॰ तत्प्रधानं॰ विशेष्यताख्यविषयतावदित्यर्थः॰ नचशब्देनेति॰ जातिप्रवृत्ति

प्रधानशब्दयोरिति॰ परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतंत्रयोरित्यर्थः॰ यत्रोभाविति॰ द्वयोरपि गुणत्वाद्द्रव्यव्यवधानेनक्रिया
साधनत्वाविशेषादिति भावः॰ यत्र त्वन्यतरद्द्रव्यमिति॰ तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः॰ यत्द्रव्यमिति॰ साक्षात्क्रियासाधनत्वा
दिति भावः॰ ननु तित्तिरशब्दो जातिवाचीनद्रव्यवाचीतत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कल्माषशब्दो
पि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् द्रव्यवचनआपद्यतइति नानयोः कश्चिद्विशेषः॰ नैषदोषः॰ उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जाति
द्रव्यं नजहातिनचशब्देन द्रव्यव्यतिरिक्ताजातिः प्रत्याय्यते॰ नहिभवतिशाबलेयस्यगोरिति किंतर्हि गोः शाबलेय इति॰

निमित्तकेनेत्यर्थः॰ शब्देनजातेर्द्रव्यव्यतिरेकप्रतीतौ हेतुरुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागः॰ तथागुणानांव्यतिरेकप्रतीतौ रूपापित्वापायित्वं॰
उपयापायावुत्पत्तिविनाशौद्रव्ये सत्येव भाष्येऽवश्यंतद्गुणंद्रव्यमाकांक्षतीति॰ संनिहितपदोपात्तेऽमुणादीतिशेषः॰ तद्गुणकेद्रव्यविशेष
मवश्यमपेक्षतेतदभावेमुल्यमात्रेणशास्त्रार्थसिद्धिंनमन्यतेइति द्रव्यंप्रधानमित्यर्थः॰

भाष्यस्थवाक्यमपिछागपदघटितमेवेत्याशयेनाह॰ श्वेतंछागमिति॰ एवंचामुकुन्ददीक्षितःदेवदत्तसोमयाजीत्यादयोलोकेप्र
युज्यमानाअप्यसाधवइतिबोध्यं॰ एवंचकूष्माण्डऋमेपिवाक्येविशेष्यभूताएवतिनाः॰ कृष्णगुणमाश्रयांतरेभ्योनिवर्तयंतीतिनति

तस्माज्जात्यात्मकमेवद्रव्यंप्रतीयतइतिजातिशब्दोद्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते॰ गुणाःपुनरुपायिनोऽपायिनश्चप
टस्यशुक्लइतिव्यतिरिक्ताअपिद्रव्यात्स्वशब्देनगुणाःप्रत्याय्यंतइतिगुणात्मकत्वंद्रव्यस्यनास्तीतिनगुणशब्दोद्रव्यवच
नत्वेनावस्थापनमर्हति॰ एतन्न्यायाश्रयेणवैदिकव्यवहारनिदर्शनामोपन्यस्यति॰ तद्यथेति श्वेतंछागमालभेते
तिचोदनायांश्वेताभावेकृष्णः॰ छागः आलभ्यते छागाभावेतुशुक्लस्यद्रव्यांतरस्यालंभोनास्ति॰ कथंतर्हीति॰ द्वयो
रपिजातिशब्दत्वात्द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वेनान्यतरस्याविशेषणत्वमितिप्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वानांपरिच्छेदकत्वहानिः॰ एतेनविशेषणताख्यविषयतावदेवपरिच्छेदकंभेदकंचेत्यपास्तं॰ राजपुरुषइत्यादौचविशेष्यस्यापिपुरुष
स्यराज्ञिभेदकत्वदर्शनादित्यादिकं॰ शिंशपावृक्षयोरपिसामान्यविशेषवाचित्वेनविशेष्यविशेषणभावमाशंक्याह॰ द्वयोरिति॰ नास्त्यन्यत
रस्येति॰ वृक्षस्येत्यर्थः॰

कै०वि०२ भाष्ये आवश्यक इत्यस्यानियमत इत्यर्थः क्वाचित्कस्तु अस्त्येवेति भावः तदेवोपपादयति यदा प्रथमत एवेति यदा तु प्रथममिति अन्ये

न च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमिति नियमः किंतु व्याप्यजातिव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्य

त्वमपीति बोध्यं वृक्षप्राधान्ये हेतु इदं प्रथमत उपलंभादिति महाविषयत्वादिति च महाविषयत्वमेवोपपादयति व्यापकत्वा

नैतयोरिति आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः अयं भावः यदा प्रथमत एवोपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशे (विशेष०)

षस्यैव प्रक्रांतत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यं यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इ

ति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यं अत्र केचिदाहुः शिंशपा

या अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति तत्तथा भवितव्यं वृक्षः शिंशपेत्यपीति तदयुक्तं वृक्षत्व

त्व२ स्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्दूरादपि प्रथमतस्तस्यैवोपलंभाद्विशेष्यत्वमेव शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात्संनिकृष्टत्वाद्विशेषणत्वं

द्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलेपुष्पादेरुपादानं क्रियत इत्यादि (रास०)

दिति विशेष्यत्वमेवेति निषयताविशेषस्यानुपपत्तेरित्यर्थः फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्दस्यापि नेत्याह तथा चेति वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधि (६५)

र्भवति न तु तद्वृक्षाभावे तदीयफलोद्युपादानमित्यन्वयः वृक्षविशेषः खदिरादेरितिपाठः पाठः वृक्षाभावफलेत्यादि एवं च फलं न वृक्षस

नयात दर्थ इति तात्पर्यं ॥ ॥

७४१

[redacted] तदाह भाष्येन स्य वृक्ष इति तथा च शिंशपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भावः अशिंशपा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव शिंशपाश

ब्दप्रयोग इति बोध्यं वृक्षप्रतीतिव्यवधानेति एतेन लुब्धोगाप्रख्यानादितिसूत्रे स्वरसेन शिंशपादिशब्दानामपि फलेषु रूढत्वात्याः शिं

शपात्वं वृक्षत्वव्यभिचारीति नत्वयं वृक्ष इति भाष्यमसंगतमित्यपास्तं लुक्श्रुतावृख्याने पि वृक्षसंबंधित्वेनैव तद्बोधात् आदौ हि शिंशपा

शब्दाद्वृक्षस्यैव प्रतीतिः पश्चात्तत्संबंधित्वेन फलस्येत्याशयात् नन्वंतरंगत्वेपि फलार्थकत्ववारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्रव्य

वाचित्वेन विशेष्यत्वान्नियमाप्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न नत्वयं वृक्षः शिंशपास्ति इत्यतीति भाष्यार्थात् एवं च फलरूपार्थस्याप्र

नस्य वृक्ष इति ननु फलमस्येव नैतदस्ति वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेः उत्पादाद्बहिरंगत्वाद्वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादंतरंगत्वात्

[illegible]

द्वृत्यादिना प्रकरणादिकं तु दुर्बलस्य सतु रूपेणानुगम्यमानविशेषणोपादानाभाव इति तात्पर्यं एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहा

रे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वं पक्षत्वं भयोरपि परस्परापेक्षया सामान्यत्वं विशेषत्वं च तत्रानियम एव यथा ब्राह्मणो वेदः ज्ञो वेदत्रा

ह्मण इति ॥ ॥

कै०वि०२ ननु विशेषणविशेष्ययोः संबंधिकत्वादन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्यादि त्येतदर्थं अत एव तक्षकः सर्प इत्यादौ न तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात्. ध्वनितं चेदं वक्ष्यते तत्र थोंशिशिपावृक्ष स

विशेषणं विशेष्येणेति द्वयो रुपादानं विस्पष्टार्थं संबंधिशब्दत्वा देव अन्यतरे णेतरस्याक्षेपात्. बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः॥ ॥श्रीराम श्रीराम.

मास इत्यत आह. द्वयो रुपादानमिति. भाष्यप्रामाण्यात्स्पष्टार्थमेतदित्यर्थः. तक्षको नागवर्धकोरिति कोशात् तक्षकत्व स्यापि सर्पत्वव्यभिचाराच्च. बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्प इति. अत्र समासाभावे प्रमाणं विचार्यं भाष्यादृष्ट्वा इत्युक्तं॥ ॥५७॥ रामं०

६६

७४२

पूर्वापर॥ ॥भाष्ये उत्तरत्र. विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरं. एवमादि. पूर्वापर इत्यादि. नत्वाह. एतत्सूत्रादुत्तरे इत्यादि. उत्तरत्रेत्यस्य फल माह. पूर्वकाले त्ययं त्विति. कुत्सितमिति. दिक्संख्ये इति नियमात्. नाद्वितार्थत्वानवश्यकं. इवार्थघटितेर्थे समासस्य शक्त्यैव उप मानानीति. सामान्यवचनैरेवेति नियमार्थमिदमित्यन्ये. उपमितमिति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यं. यत्र तु प्रयोजना

अ० पूर्वा॥ ॥ध्य किमर्थमिति. एतत्सूत्रादुत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः. पूर्वकालेत्ययं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनिय मार्थः. दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः कुत्सितानीति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः. एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यं. यत्र तु प्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्याय माक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात्. बहुलवचनं स्यात्कृत्स्नेत्यादिति. अकृत्स्न प्रतिपत्ति विषयत्वादित्यर्थः. नहि मंदबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगंतुं क्षमा इत्य

भाव इति. वीरैकादिव्यावृत्तये बहुलग्रहणानुवृत्तेरत्राप्यावश्यकत्वेन तेनैव गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः. भाष्ये एवमादीत्यादिशब्दः प्रकारे इति बोध्यं. उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति. उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः.
सत्र कृता दर्शितमिति शेषः.

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यास्यस्मारकम्

कै०वि०२ अव्यापकत्वमिति॰ कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमितिभावः॰ भाष्यपदेनेनकृतमिति॰ प्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वा
न्निः प्रयोजनमित्यर्थः॰ सामर्थ्याविघातेति॰ बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः॰ निःप्रयोजनत्वं शंकितं संतोषः तेनेत

दुत्तरोयथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्यबहुलवचनस्याव्यापकत्वंमत्वाचोदयति॰ यद्यकृत्स्नमिति॰ ततश्चनि
ष्प्रयोजनंबहुलवचनमितिभावः॰ कृत्स्नंचेति॰ पर्यायोपादानंलौकिकत्वाद्योतनाय सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं॰
यथास्वामीप्रभुरीश्वरोभगवानिति॰ चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारोबहुलशब्दार्था इति क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्याद
यः संगृहीताइत्येकआहुः॰ तेनकृष्णसर्पइत्यादौ ... नित्यःसमासः रामोजामदग्न्यइत्यादावसमासः नीलमुत्पलंनी
लोत्पलमित्यादौविकल्पःशुक्लः कृष्णजरत्केशादावव पवसमासाभावः॥ ॥ ॥

दाग्रहशांतौव्यर्थकालक्षेपाभावः॰ तत्रदृष्टांतमाह॰ यथेति॰ व्याख्यांतरमाह॰ चतुर्भिरिति॰ चत्वारः क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्र
वृत्तिः क्वचिद्विभाषाक्वचिदन्यदेवेत्येवंरूपाः॥ ॥ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा राम ९७

७४३

अत्रपक्षेकृत्स्नादिशब्दैः शब्दमर्यादयेतदर्थाज्ञ(प्र)मादरुच्येराह॰ अन्येत्विति॰ कारकमितीति॰ प्रवृत्त्यादिकारकत्वेनव्यापकमित्यर्थः॰ सा
धकमितीति॰ यथायोग्यकारकमित्यर्थः॰ निर्वर्तकं॰ सार्वविषयात्यागेनसाक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः॰ विभाषागुणेति॰ प्रयोजनस्या

अन्येत्वाहुः॰ कृत्स्नमिति॰ सर्वस्यपक्षस्यसंग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः॰ केनरूपेणव्यापकत्वमित्याह॰ कारकमिति॰ कुर्वद
पिनविपर्ययेणकरोतीत्याह॰ साधकमिति॰ नकस्यचिद्वर्जनेनप्रवर्तकमित्याह॰ निर्वर्तकमिति॰ अथवासाधकंपार
पर्येणस्यात्॰ वर्णोपदेशाइवप्रत्याहारद्वारेणलक्ष्यसं(सं)स्कारस्येत्याह॰ निर्वर्तकमिति॰ साक्षात्कार्यनिष्पादयतीत्यर्थः॰
॰उदाहरणभूयस्त्वादिति॰ विभाषागुणेस्त्रियामितिपंचमीअस्येवलक्षणस्यभूयांस्युदाहरणानिप्रदर्शयितुमित्यर्थः॰

पिप्रयोजकत्वेनहेतुत्वादितिभावः॰ भाष्येतेखल्वपीति॰ यद्विधिविषयेलक्षणेसामान्यशास्त्रंप्रपंचस्यैवविशेषणस्त्रेणउदाहरणप्र
दर्शनेतावधयामंदामंदबुद्धिभिः सर्वेपिसम्यक्कृत्वातुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीताभवंतीत्यर्थः॰ एवंचप्रपंचार्थमिदंशास्त्रमितिभावः॥ ॥

कै०वि०२ केवलेनेति॰ उदाहरणप्रपंचपरविशेषसूत्ररहितेनबहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः॰ प्रपंचेनेति॰ सामान्यलक्षणरहितप्रपंच
परविशेषसूत्रेणेत्यर्थः॰ भाष्ये॰ऽवश्यस्वल्पपीति॰ अवश्यं किंकल्पार्थकशब्दप्रयोगकर्त्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराभावात्वेदेनाना

केवलमिति॰ केवलेनलक्षणेनमंदबुद्धिर्विषयविभागंनावधारयति॰ केवलेनप्रपंचेनचसामान्यलक्षणरहितेनप्रतिपद
पाठवल्लाक्षस्यगौरवप्रसंगः॰ व्यवस्थितविभाषेवकस्मान्नाश्रीयते किंबहुलग्रहणेनेत्याह॰ अवश्यमिति॰ वैदिकव्यवहारानु
सरणायसर्वैःशब्दैरिहव्यवहारइत्यर्थः॰ सर्ववेदपारिषदमिति॰ परिषदइदंपारिषदंसाधारणमित्यर्थः॰ पत्राध्वर्युपरिष
दश्चेत्यत्र॰ अन्येत्वाहुः॰ पारिषदः परिषत्परिचारकउच्यते सचपारिषत्साधारणइतिपारिषत्वेदेनसाधारणत्वंलक्ष्यते॰
सर्ववेदांगत्वादस्यसर्ववेदसाधारणेनलक्षणेनबहुलादिग्रहणेपतंक्रियते॰ आनुषंगिकोलौकिकशब्दसंस्कारइतिवेदग्रहणंकृते॰

शब्दैर्व्यवहारदर्शनाद्वेदांगत्वमस्येतीतिध्वनयितुंवेदव्यवहृतैर्नानाशब्दैर्व्यवहारइत्यर्थः॰ युक्तमंतरमथाह॰ सर्ववेदपारिषदंहीति॰ हि राम०
श्चार्थे॰ तत्रनैकःपंथाइति॰ क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्यबहुलग्रहणेसिद्धस्यान्येर्विभाषादिशब्दैःप्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः॰ तदुदाहर ५८
णानिचवेदेषुबहूनीतिध्वनयितुमेवलोकवेदसाधारणेपिसर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरितिपरे॥५७॥

७४४

श्रेण्या॥ ॥यद्यपिकृत्संदोश्रेण्यादयःकृतादयःकृताद्यमश्वपरास्तेनतथापिकृतादिराकृतिगणएवेतिबोधयितुंभाष्ये श्रेण्यादयइति॰ एक
शिल्पेति॰ एकशिल्पाश्रयेणएकपण्याश्रयेणवेत्यर्थः॰ तत्रपदेति॰ एकशिल्पाद्युपजीविसंघस्यतद्धूकरणमित्यर्थः॰ दंडनादिरूपद्वारेणत

श्रेण्या॥ ॥श्रेण्यादयइति॰ अतएवात्रादिशब्दोव्यवस्थावाचीकृतादिरित्यत्रादिशब्दःप्रकारवाची॰ प्रयोगदर्शनाद्योदा
हरणस्थानीयाःकतिपयेवृत्तिकारैःप्रदर्शिताः एकशिल्पपण्याश्रयेणोपजीविनांसंघःश्रेणिःतत्रयदापृथक्संस्थितानांश्रे
णीकरणंतदासमासोयथास्यात्यदातुश्रेणीस्थानामेवदंडनादिरूपकरणंतदामाभूदित्येवमर्थमाह॰ श्रेण्यादिष्विसादि॰
अन्यत्रेति॰ साक्षात्संभूतीनिर्येसत्रच्छर्पवचनमिस्कृत्साच्वंतप्रतिषेधउक्तः॰ इहतुकस्मान्नकृतइतिप्रश्नः॰ अन्यत्रपूर्वमिति॰
साक्षात्कृत्येत्यत्रच्च्यंतत्वेसतिनित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसंगे परत्वाद्विकल्पःस्यादितितत्रच्व्यंतप्रतिषेधःक्रियतेतेनपू
र्वनित्यागतिसंज्ञाभवेति॰ इहतुश्रेणीकृताइतिपरत्वान्नित्यगतिसमासःसिध्यतीतिनार्थःच्व्यंतप्रतिषेधेनेत्यर्थः॥ ॥

द्योग्यरूपकरणमविरोधादीतियावत्॰ तदुक्तंभाष्येकिंचित्क्रियंतेइति॰ किंचिदर्थविशिष्टाःक्रियंतइत्यर्थः॰ परत्वान्नित्यइतिःच्व्यादिच्वीतिच्व्यं
तस्यगतित्वादितिभावः॥ ॥५८॥

कै०वि०२ क्तेबनञ्॥ ॥अवधारणेनेति॰ नञैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थः॥ आधिक्यवाचीति॰ नञधिकेनेत्यर्थः॥ अर्थरूपाभ्यामिति॰
एतिगच्छतिजहातिजिहीतयो र्याव त्ते उभयोपादानं॰ भाष्ये प्रतिषेधो वक्तव्य इति॰ प्रतिषेधघटितबहुव्रीहिरूपक्तौ तद्विशेषण

क्तेन॥ ॥विशिष्टशब्दोपदावधारणरहिताधिक्यवाचुपात्ततदातिव्याप्तिपरिहारायाह॰ नञ्विशिष्टइति॰ समा
नत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यं॰ गौरवमप्यस्मिन्पक्षे इत्याह॰ अनञिति चेति॰ न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञिते
न प्रत्यासत्त्या क्तौ तमेव गृह्यते॰ तदयमर्थः॰ आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्य
त्रापि समासप्रसंगः॰ समाने प्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः॰ ततश्चानञ्ग्रहणं क्तौ तत्पूर्वपदनि
देशार्थं कर्तव्यमिति॰

मित्यर्थः॰ क्तौ तल्लाभार्थं तत्कृतत्वं अन्यपदार्थश्च उपस्थितः क्तौ तएवेति तल्लाभ इति भावः॰ तदयमर्थ इति॰ अनञिति प्रतिषेधो व॰ नम॰
क्तव्य इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः॰ ततश्चानञिति॰ अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्तव्यं भवतीति भावः॥ ॥ ६६

७४५

अर्थभेदमिति॰ तत्कारी विकारः क्तेति च्विंत्वं समसंप्रधारणेति॰ समयोर्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणगुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषितमि

अवधारणसहिताधिक्यवचने च व्याप्तिरिति तत्परिहारायाह॰ नुडिडधिकेन चेति॰ यद्यपि नुडिडौ तत्क्तौ तथापि श्रुतिभे
दहेतुत्वात् अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्राप्तिरिति भावः॰ नुड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमि उ०
ति छिन्नाच्छिन्नमित्यत्र तु गधिकस्यापि समासो भवति॰ अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणं॰ छाताच्छितमित्यत्र शा
च्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति॰ त्रातात्राणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभाव॰ यथेति॰
यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाद्यादिगुणद्वारेणाक्रियमाणे आधि
क्यमात्रे विशिष्टशब्दः॰ तद्यदेति॰ इह क्तेन सन् नोति सिद्धे विशिष्टग्रहणं त्ववधारणाधिक्ययोः स्यात् गुरुलाघवानादरे
तु आधिक्यमात्रे यत्र विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः॰ अवधारणेन न आचेदिति॰ पूर्वोक्तश्चार्थ आर्यपाया संगृहीतः॰ अनञ्
इत्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यापाकर्तव्यत्वेनेनोक्तं॰
त्यर्थः॰ अवधारणे॰ तत्प्रभृतेआधिक्ये इत्यर्थः॰ भाष्ये न त्यन्नमितीति॰ नञैव विशिष्टेन क्तेन सुबंतं समस्यत इत्युक्ते कोन प्रकृतिकमेव लभ्यत इति भावः॰
समासो न प्राप्नोतीति॰ न स्यात्तत्कर्तव्यमिति भावः॰

कै०वि०२ इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्ती इति· अव्याप्तिः कृतापकृतादौ· अतिव्याप्तिः सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यादौ प्रागुक्ता· कैयटेऽव्यप्यपि शब्दोऽनु
क्तिकौ· फलाभावात्· विरूपं कृतमिति· असमासेऽपि विरूपत्वं· मध्यते क्रियात्यागाच्च तस्या विरूपत्वमिति भावः· अभुक्तमिति वार्थे
इति· एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यं· सिद्धमभुक्तमिति· अत्रारब्धस्यासमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इति भावः·य

प्र० इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय न्यासांतरमथाह· सिद्धं त्विति· विसमाप्तिरसमाप्तिः कृताकृतमित्यत्रैकदेशाकरणं करणाभ्यां कृ
रणस्यासमाप्तिर्गम्यत इति न यतिसमासः· कृतापकृतमित्यत्रापसमाप्तिर्गम्यते पकृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् ए
वं भुक्तविभुक्तमिति यदुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तं अभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्· भुक्तविभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनको
र्या करणाद्वा बोद्धव्यं· सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्रारब्धस्य मात्रावगमाद्धि समाप्यभावात् समासाभावः· पत्सवर्णा वत्कव्यं न दाहेग
त प्रत्यागतादीनां चेति· क्वचित्केवलादावत्य इत्यप्रसंगः· तदन्तेऽस्वभावात् क्वचित् क्वचिद्यो वर्तते· क्वचिदि केवल प्रयोगमपीति दीर्घः॥

त्सर्वथेति· अयं भावः· सूत्रस्य न कश्चिद्विशिष्टपदं लक्षणया विसमाप्तिवचनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति तिलुङ्ढधिकेनेत्यपि न क रा०म०
र्तव्यं तदाधिक्येऽपि विसमाप्तिवचनेत्यस्य तत्रैवेति· भाष्ये गतप्रत्यागतमिति· गतं गृहं नेन दासकमेव प्रत्यागममनेन थाप्यते· यस्तु ग्रामोतरं प्रति १००
निर्गसतेम प्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदीयगमन प्रत्यागमनेएकत्वेन तथा व्यवहृयते यातमनुयातं तदानीमेव पुनर्गमनाधाताऽनुयातं॥ ॥५९

६०६१६२६३६४६५

७४६

युवाखलतिः॥ ॥भाष्ये यथाजातीयकमिति· स्त्रीलिंगशब्दस्येत्यर्थः· किमेतस्येति· लिंगविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः· सा एतत
ज्ज्ञापकसिद्धैवेत्युत्तरं· यद्यपि मुखं चंद्र इत्यादौ भिन्नलिंगयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते तथापि न सर्वत्र किंतु संप्रतिपन्नस्थल एव तद

युवा॥ ॥अमुक्त इति· पुल्लिंगस्य स्त्रीलिंगेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थपरतया परिभाषा ज्ञाप्यते· तेन यु
वतिर्जरतीति स्त्रीलिंगयोः समासः· नन्वेतयोरपि विरुद्धनमोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यं· न एष दोषः· जर
त्यां युवतिधर्मोपलंभात् युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपाद्युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं अस्य
प्रोक्तिगुणवचनशब्दत्वात्स्यात्· जरद्विरिस्पपिपाठं शिष्याओचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति॥ ॥

येकस्य नियतलिंगत्व एवेति भाष्याभिप्रायः· तद्रूपारोपादिति· पुनन्वेवं पुंस्त्वस्याप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन· अत्र संगतं च तदिति चेन्न· उभयारोपे
गौरवात्· लक्ष्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन हंसपरिभाषाज्ञापनस्यैवोचितत्वाच्चेत्यलं· जरद्विरिस्पपीति· अत्र मानं चिंत्यं· युवजरन्निति बहुलग्रह
णेनापि सुसाधं॥ ॥६६॥ ॥६७॥

कै०वि०२ वर्णोव॥ ॥बुध्यापराम्रष्टमिति॰वक्ष्यमाणम सन्निहितमपि विचारविषयमित्यर्थः॰बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यक्षता॰नन्विदं शब्देन सूत्रे लेखप्रत्यक्षतां तत्राह॰नतावदिति॰सूत्रकर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वविचारोनात्रेति न तस्येदमापरामर्श इति भावः॰अस्मिन्प्रदेश इति पाठः॰कस्मिन्प्रकरणे सूत्रं कार्यमित्येवात्र स्वविचारतात्पर्यमित्याशयः॰पश्चाद्भाविप्रत्याख्यानप्रकारं मंदबुद्धिव्युत्पत्तये सोक

वर्णो॥ ॥इदमिति॰बुध्यापराम्रष्टं वस्तु प्रत्यक्षं विना सर्वनाम्नापराम्रश्यते न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति॰इह तु कृष्णसारंग इति सारंगशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति॰सारंगत्वस्य च कृष्णत्वस्य वस्तुतस्त्वमस्ति तस्मिन्सति तस्याभावादिति शंकुलाखंडवत्समाससिद्धिः॰अथ कृष्णवर्णवत्त्वात्सारंग इति॰कृष्णशब्दस्य समानाधिकरणपदसमासः स च गोणेपि सामानाधिकरण्ये बहुलग्रहणाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति॰॥ ॥ ॥

यीय च दर्शयति॰इह कृष्णसारंग इतीति॰विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भविष्यतीत्यन्वयः॰षष्ठीसमासस्तीदृशे विषये न संभवत्येव॰भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च॰गोणेपीति॰बहुलग्रहणाद्गौणमुख्यन्यायोत्र न प्रवर्त्तत इति भावः॰विशिष्टरूपोपादानाभावात्तुल्याधिकरणतामात्रेण गौणत्वाभावाच्चेत्थं समिदम्॥ ॥ ॥रामरामरामरामरामरामरामरा० राम० १०१

७४७

भाष्ये वर्णो न तृतीयासमासो वा स्यादिति॰वर्णोवर्णेनेति सूत्रं न त्वैतेनेत्यनंतरं कार्यं उतात्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः॰ननु तृतीयासमासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह॰हेतुतृतीयेति॰हेतुतृतीयांते हि तत्स्यन प्राप्तिरिति भावः॰प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति॰अतिप्रसंगनिवारणार्थमिति शेषः॰अनेतेवर्ण इति सूत्रं कर्त्तव्यमित्यन्वयि॰तेन कृष्णैत इति॰एतः शबलः॰श्यनैताश्वकर्बुर इति

कृष्णेनेति हेतुतृतीया॰कश्चात्रेति॰कलाघवमिति प्रश्नः॰एत प्रतिषेध इति॰स्वरे विधीयमान इत्यर्थः॰अनेतेवर्ण इति॰कृष्णसारंग इत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेतेवर्ण इति सूत्रं कर्त्तव्यं॰वर्णवाचि पूर्वपदं एत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः॰तेन कृष्णैत इति समासांतोदात्तत्वमेव भवति॰कृष्णेनेति सह योग इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेन च समासः॰वर्णग्रहणं च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति॥

कोशग्त॰इत उत्तरं कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव समास इति ग्रंथः केपटे दृश्यते स ग्रंथः एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवदर्थकत्वेन साहित्यस्यज्ञापकत्वस्य चात्यंतभेद इति यतत्वेन सहयोगतृतीयापाइत्थंभूततृतीयाया श्चोप्राप्तिः कृष्णसारंगो कृरीत्यासिद्धउपयोगाभावाच्चेति केचित्॰पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति॰पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वाभावान्निषेधप्राप्त्यर्थः॰अनेतेवर्ण इति प्रथमांतं॰

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै०वि०२ नन्वत्र वर्णेवर्णेनेतिन प्राप्नोति हिमस्य वर्णत्वाभावादत आह· हेतौ तृतीयेति· जबेनेत्यस्माद्धेतुपदं कर्त्रुपलक्षणं· ज्ञानद्वारकं च सा
मर्थ्यमिति भावः· तदाह· तत्कृतार्थेनेति समासइति· अकारकत्वाद्धेति· ज्ञानद्वारकसामर्थ्ये एव समासत्वेनेत पदार्थप्रत्यकारकत्वा

द्धिमेनेति हेतौ तृतीया तृतीयान्त कृतार्थेनेति समासः कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् अकार
कत्वाद्धिमस्य· यद्यवर्ण इति· वर्णग्रहणस्याव्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः· इतरः परामिप्रायमबु
ध्वासन्तौ प्रतिपादयितुमाह· ननु चेति· कृष्णेतइति· ओमाङोश्चेति पररूपं· तृतीयाकर्मणीति· अनेत
इति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः॥ ॥

दित्यर्थः· भाष्ये यद्वितीयेनेति· सप्तम्यंतेनेत्यर्थः· नैते वर्णे वर्णइति सूत्रं पाठ्यमिति भावः· अनेतइत्यस्यासमर्थसमासत्वेन वा न क्ष
तिरिति· भाष्येयद्यंतर्भावेन सूचितं तदभावमाह· प्रयोजको नास्तीति· तृतीयाकर्मणीत्यादि प्रवृत्त्येति भावः· नन्वनेतइति तृतीयाकर्म रा.म० १०२
णीत्यस्यापि निषेधः स्यादत आह· आनंतर्यादित्यादि॥

७४८

निषेध

अनेतइत्यस्य अनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वात् परत्वादित्यसंगतं तत्राह· अनेतइति प्रतिषेध
इति· पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः किं प्रतिषेधोथ कृत्स्वर इत्यन्वयः· विशेषाभावादिति· एतशब्दस्यान्तोदात्तत्वादिति भावः· निषेधाश्च
बलीयांस इति न्यायमभिप्रेत्य अथवेति· कक्ष्यांतरप्राप्तत्वादिति· पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृत्स्वरापवादत्वादित्यर्थः· भाष्ये द्विवर्ण

परत्वादिति· कृष्णेन अश्वादिना करणेनेत आगतः कृष्णेत इत्यत्र अनेतइति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोस्तु अथ
कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः· कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्व
रेणेत्रभाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणेतन्नोक्तं· अथवा परत्वादुत्कृष्टत्वात् कक्ष्यांतरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः नि
लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति· वर्णोवर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमंतरेण विगृह्यते तेनातिप्रसंगो न भवि
ष्यतीत्यर्थः॥
ग्रहणमिति· अनेतइति प्रतिषेध इत्यनुषज्यते· आचार्यदेशीयः प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्ण
ग्रहणाकरणेन पक्षयोः साम्यं दर्शयति· भाष्ये एकं वर्णग्रहणमिति· अन्यतरत्र कस्मादिति· अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वा अवर्णे कस्मा
न्न भवतीत्यर्थः· क्वचित्तु तथैव पाठः· अथ तृतीयासमासवादीस्वमतेला घवमाह· सामान्येनममेति इतर आह· अवश्यं वर्णेनेति·

यद्यपि हेतुतृतीयांतेन समासार्थे छष्टसारंगइत्याद्यर्थमेवावश्यकं तथापि स्पष्टत्वायमत्र छत दूरकसामर्थ्यस्यासंभवस्तदर्थमिद
मित्याह शुकबभ्रुरिति सहयोगे तृतीयेत्येवन्याय्यं सएवपुनः पृच्छति अथेदानीमिति सिद्धांत्याह बाढमिति एवमपीति एवं चेत्यर्थः
इदं सूत्रमपत्रपक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यं क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसर्जनत्वेऽव्यवस्थिते तत्राह प्र
धानग्रहणेनेति तदयमर्थः पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सहसमाससंज्ञाप्रसंगे परसूत्रोपात्तं प्रधानं भवति पूर्वसूत्रोपात्तं प्रधा

शुकबभ्रुरिति शुक्लो हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः ततस्तत्कृतत्वाभावाच्छुकेन बभ्रुरिति तृतीयासहयोगइत्थंभूतलक्षणे वा कर्त्तव्या
त स्यादिति एतत्सूत्रानारंभाल्लाघवादित्यर्थः प्रधानोपसर्जनानामिति प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयांतानिलस्यंते उप

नमुपसर्जनं नादृशोपसर्जनयोः समासप्रसंगे परशास्त्रोपात्तमुपसर्जनेनमुपसर्जनं सर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते
पूर्वशास्त्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति भाष्ये इभ्यपुवतिराद्ध्यपुवतिरिति पाठः सचिंत्यः तयोरजातित्वात् इभयुवतिरभ्यपुवतिरिति
पाठस्तु उचित इति केचित् भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि जातिवाचित्वं अतएवजातेरस्त्रीति सूत्रेऽयोपधादित्यस्याइभ्याक्षत्रियेति प्रत्युदाह
रणं भाष्ये दत्तं हस्तिपकजातिश्चेभ्यपदेनोच्यते अर्घ्येति पाठः अर्घ्या ब्राह्मणा इत्यन्ये वृंदारकयुवतिरिति वृंदारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः

भाष्ये कृत्स्नैस्तुल्यैस्तस्यावकाशः प्रदर्शनावसरे तुल्यमहानित्यपपाठः तुल्यश्वेतः तुनल्पकृष्णइत्येवपांक्त पाठः न्यायव्युत्सादनायेति प्रत्या
सत्त्यादिन्यायेत्यर्थः विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं लभ्यमित्यत आह प्रत्यासत्तेरिति ज्ञाप्यत इति शेषत्वाभावादिति भावः
शेषग्रहणे प्रत्याख्यात इति तथा सत्येव कंठेकालइति तत्र न कोऽपि दोषो युज्यत इति भावः नाह ज्ञापकसिद्धं सावकाशत्वं गृहीत्वास

समानाधिकरणसमासादिति समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थइति वार्त्तिककारेण
ष्टिरूपेण पठिते भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वेष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेस्सामर्थ्य
स्य बलवत्त्वाश्रयेण कंठेकालइति व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यंतस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते वीरपुरुषकइति बहु
व्रीहिसंज्ञायां पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप् समासांतो भवति बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिंत्य
ते कदाचिदिति विषयविशेषनिर्देशाय कदाचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नो

सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः अयं ग्रंथः प्रौढ्यानहि क्रिकतः शेषेएकसंज्ञाधिकारे चतत्सत्त्वाख्यानमस्ति व्यधि
करणसमासस्यालविषयतासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वोक्तेति केचित् कदाचित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशंक्याह विषयविशेष
ति नास्ति वस्तुभेद इति क्वचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः

कै०वि०२ भाष्ये सर्वधनाद्यर्थ इति। सर्वधनादिप्रकृतिकमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः। प्रयोजनस्योक्तत्वात्किं प्रयोजनमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्या
ह। सर्वधनेति। प्रयोगादर्शनात्स्वेति चरहितः पाठः। वा क्वालंकारे वाच्यः कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति। कदाचित्कर्मधारय इति पूर्वे
सर्वधनीति। सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इनिः तदर्थे पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भव
ति। किं प्रयोजनमिति। सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्र
योगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसंगात्कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः। कर्मधारयप्रकृतिभिरिति। मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्व
धनशब्दो वार्त्तिके ऽनुकृतः ननु स्वतंत्र इत्यर्थः। बहुव्रीहिणेति। सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनै
व मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात्। कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात्प्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः। प्रयुक्तत्वमिति। सर्वाणि ध
नान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव नैवं बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रे हि२ रामं०
ण स्वरव्यवस्थावत् अर्थस्याभिधानव्यवस्था युज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वादिति भावः॥
विप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः। मत्वर्थीयप्रकृ
तिरिति। षष्ठीतत्पुरुषः। भाष्ये मत्वर्थीयैरभिधानमिति। तैः प्रत्ययैस्तदर्थाभिधानं यथा स्यादित्यर्थः। तस्याः स्वाभाविकत्वादिति। बहुव्रीहिविष १०४
ये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः॥

७५०

मत्वर्थीयो ऽर्थांतर इति। अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः। न वक्तव्यमिति। वक्तुमनर्हमित्यर्थः। क्वचित्तु न कर्तव्यमिति पाठस्तत्राप्यय
मेवार्थः। तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः। अन्यथा प्रकारांतरेण। मत्वर्थीयो ऽस्तीति। तन्नियमं। वक्ष्यति इत्यर्थ
इति। भवति वै किंचिदिति भाष्यस्य एवंजातीयकं किंचिद्दृष्टं न भवति स्वल्विति अर्थः। किंजातीयमित्याशंकायां कार्याः शब्दा इति य
एवं तर्हीति। अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयो ऽर्थांतरे विधास्यत इत्यर्थः। नित्यमेवं सतीति
यथा स्वविषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथा प्रसक्तविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तं। एत
दुक्तं भवति। अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिः कर्मधारयः स्यादिति कदाचिद्ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भ
वति। इदानीमन्यथा मत्वर्थीयो ऽस्तीति मा ऽदः। एवं तर्हीति। भवतीति। एवंजातीयकं न स्वित्यर्थः। किं तदित्याह आचार्या इति। अथवा
पठिक्रियाप्रवृत्तिक्रियायाः कर्त्री भवति।
ज्जातीयं तज्जातीयमित्युक्तं तरं। कार्याः शब्दा इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह। आचार्याः कार्यबुद्धिं कृत्वा पठंतीति। घटा
दिरूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुध्या पठंतीत्यर्थः। पठ्यमानं वचनमाकारमाह। कार्याः शब्दा इति। अथवा पाठक्रियेति। आचार्य
कर्तृकं किंचित्कर्मकं कार्यबुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः। दृष्टांतमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह। तद्वदिति। कार्याः

कै०वि०२ न्नदाशयमाह· कार्यीः शब्द इति दर्शने इति· तत्समर्थनं· तत्समर्थनसामर्थ्येनन्वेवं वीरः पुरुष इत्यादौ अन्तरंगत्वात्कर्मधारयः एवस्याद्

[illegible] कार्यीः शब्द इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थेऽवस्थानात्तत्रान्यपदार्थे बहुव्रीहिशासनात्तस्यैव तत्समर्थनं नतु कर्मधार
यस्य तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्ते इति तदभिधानाभा
यमत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः· विप्रतिषेधापनयनापादनेषयुक्त इति· स्वपदार्थ इति· मध्यमध्यमवीराश्चेति स्वपदार्थ
मात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः· इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति· अस्तिवति· यथोक्तेन प्रका
रेणान्तरंगत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः· विभाषेति· नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षेऽप्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थी
भावे संज्ञा यामाभावो क्रियेते· तस्माद्विभाषा कर्मधारय इत्यस्यायमर्थः· विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात्
स्वपदार्थे स सोऽवर्तते नान्यपदार्थे· एतदुक्तं भवति· अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः· पूर्वमे
व त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषक इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति· एवमपीति· एवं मनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते [illegible] राम०

नतु बहिरंगो वीरपुरुषक इति बहुव्रीहिरित्यत आह भाष्ये अस्तु विभाषेति नदाशयमाह नात्रेत्यादिना· बहुव्रीहिः सिध्यतीति· अपवादत्वादिति भावः॥· १०५

७५९

भाष्ये इष्टिरियमित्यनेन यदुक्तं तद्दर्शयति· प्रथममेवेति· वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव न तु कर्मधारयोत्तरमि
त्यर्थः· इदमेवार्थतः पठ्यते न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति· भाष्ये ल्पेनेति· द्रव्येणेत्यर्थः· अल्पेन यत्नेनेति क्वचित्पाठः· माषेण· नस
रि मितस्वर्णेन· शतसहस्रमिति· वस्त्राणि गावो वेत्यर्थः· कुद्दालपदेनेति· पार्वतीयाः कुद्दालैरेव भूकर्षणं कृत्वा सस्यं संपादयं

इष्टिरियमिति· वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादेव विवक्षा नियमः इष्टिसिद्धये प्रति नि०
पाद्यत इत्यर्थः· कार्येणेति· न्यायसिद्धत्वादिति भावः· यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य क
र्मधारयः कर्तव्यः· तथा मेव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः· यदा तु पूर्व
मेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्ति पदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति· अन्ये तु शब्दलाघवं मन्य
न० ते बहुव्रीहिरन्यापेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति· कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसंगः॥ ॥ ॥

तित व्यवहारानुसारेणेदं प्रतिपत्तिगौरवेति· एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः· अन्ये तु श
ब्दलाघवमिति· इदमेव भाष्यस्वरससिद्धं मतं· एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनाय वृत्तिद्वयापेक्षायां गरीयान् शब्दबोधकबहुव्रीहौ त्वल्प इति भावः॥

कै०वि०२ नञ्प्रसंजनीयमिति॰ अलङ्घिरित्येवसम्यक्॰ एवंचयदीक्षिः पठ्यतेनाथीनेनेत्यादिरित्येवनतदाभवतीत्यंतग्रंथआचार्यदेशीयस्येतिभा
वः॰ किंचवक्ष्यमाणयुक्तिभिःसर्वेधनीत्यादिप्रयोगसाधनेपसुत्वेनइतिप्रत्ययापात्तोदितिसत्रस्यभाष्यप्रयोगासंगतिःपर्मतुस

एतञ्जेशबव्गाघवंतथाप्रयोगदर्शनादत्रैवविषयआश्रीयतइतिवक्ष्यवनस्यत्यादिपुनप्रसंजनीयं॰सर्वादेरिति॰त
तश्चात्रवचनाल्लाघवेनाश्रीयतद्रूतिकर्मधारयेकृतेइनिःकर्तव्यइत्यर्थः॰इनोबाधनार्थइति॰योपिइ्धिमारभतेतेनापि
कर्मधारयात्ठन्बाधनायेनिरेवेतिवक्तव्यइत्यर्थः॰जात्यात्रेति॰जातिश्चेद्भवतेकर्मधारयेनप्रतीयते॰पदाहीति॰विशिष्टगु
णेनद्रव्येणतद्भतायांविवक्षितायामित्यर्थः॰पूर्वपदातिशयइति॰अतिशयेनसूक्ष्माणिवस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभय
प्रसंगेपूर्ववद्बहुव्रीहिरिष्यतेततोबहुव्रीहेःप्रत्ययः॰भाष्यकारस्तुविप्रतिषेधंप्रत्याख्यातापूर्ववदुपन्यस्यसामर्थ्याश्रयेणद्व
यमपिसिद्धिस्वंस्थापयिष्यति॰

वंधनाद्यर्थइत्याद्यर्थेइ॰ अदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वान्नदोषः॰कर्मधारयपदंचनञ्समासस्याप्युपलक्षणंध्वनितंचेदंरुकृतइतिसूत्रेभा
ष्ये॰ततश्चात्रवचनादिति॰सर्वादेरितिवचनसामर्थ्यात्॰भाष्येकृत्स्नसर्वेनामजातिरिति॰जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेणेतदुक्तं॰नाष्येपूर्व
पदातिशयइति॰तदर्थातिशयइत्यर्थः॥

रामं०
१०६

७५२

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

समासार्थस्य॰लिंगसंख्याद्याकांक्षारहितस्य॰समर्थादिति॰समर्थःपदविधिरित्युक्तेरितिभावः॰सुबंतेनपदेनेति॰तेनहेतुनालिंगसंख्या
दिभिःपरिसमाप्तस्यार्थस्यप्रकर्षादिसंबंधसामर्थ्यमितिभावः॰नान्यथेति॰केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः॰प्रतियोगिवस्त्वं
तरापेक्षयेति॰हेतौतृतीयेयं॰तद्भतोपेक्षणादिति॰वस्त्राणिसौक्ष्म्यविषयस्पर्धायांतद्भूतमपेक्ष्यतइतिभाष्याक्षरार्थः॰बहुव्रीह्या

आश्रातिपदिकादिति॰ननुप्रकर्षेआतिशायिकःप्रकर्षश्चसमासार्थस्यभवतितत्तश्चपदान्तेनोत्पत्तव्यं॰एवंतर्हिविकार
मात्रमाश्रित्येवमुक्तं॰अतएवोच्यतेसमर्थादिति॰सुबंतेनेति॰हेतौतृतीयासुबंतेनपदेनप्रकर्षोनुभवविषयंसामर्थ्यम
र्थस्यनान्यथेत्यर्थः॰ [redacted] आतिशायनिकस्यप्रतियोगिवस्त्वपेक्षयाबहुव्रीहिणासाम्यंप्रतिपाद्यसर्वथानु
व॰ त्पत्तिंप्रतिपादयितुमाह॰नैवेति॰तद्भूतंइति॰वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः॰अस्यातिशयेनसूक्ष्माणिवस्त्राणीतितद्भतोपेक्षणात्॥

तिशायिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषयेतद्भूतमपेक्ष्यवस्त्राणांसौक्ष्म्यगुणविषयास्पर्धोदेतिअस्यापिसूक्ष्माण्यस्यापिवस्त्राणिअस्यास्मादति
शयेनसूक्ष्माणीतिविवक्षायांकिलातिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्रप्रसक्तिर्वाच्यातत्रवस्त्रद्वारासूक्ष्मशब्दस्यतद्भतापेक्षत्वादातिशा
यिकाप्रसक्तिरितिअयुक्तोविप्रतिषेधइतिभावः॰एवंचपरंपरयासौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्यविशेषणस्येनसापेक्षत्वमित्युक्तेभवति॰

वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्यमानः शंकते भाष्ये ननु चेति यावद्धि तद्भुतमिति न सत्तियतेति भावः एक स्वामिकयोरपि स्पर्द्धादर्शनादिति बोध्यं अतिशयानानीति अन्याभिभवकर्तॄणि प्रकर्षयुक्तानीत्यर्थः अतिशय्यमानानि अभिभूय

सत्स्वामिति ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्दपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः वस्त्राणीति अतिशयानानि वस्त्राणि अतिशय्यमानान्नवस्त्राणि अपेक्ष्यं तदित्यर्थः एवं सापेक्षत्वात् द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह एवं तर्हीति॥ ॥

मानानीत्यर्थः अतिशेतिरभिभवे तद्भुता चाभिसंबंध इति भाष्ये अनेन हि प्रकृते विशेषस्यैणे सापेक्षत्वरूपं तरप्राप्ति बीजं स्मारितं अर्थान्तरत्वं इष्टिरूपत्वं केचित्त्वर्थं तत्त्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः॥ ॥ ॥ ॥

रत्नाप्तु२

भाष्ये किं तर्हीति एवं चनत्वासमर्थ्यात्सापेक्षत्वेपि बहुव्रीहितद्धिताविति भावः कथमिति वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्भुता चाभिसंबंध इति यैषा बाहुव्रीहितद्धितयोरुपपादिका युक्तिरुक्ता तया युक्त्या द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः स

नार्थोनेनेति इष्ट्याविना स्वार्थस्यासिद्धत्वादिति भावः यैषा युक्तिरिति सा नाश्रीयत इत्यर्थः कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह यदाहीति अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहिः कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहिः ततश्च सत्स्वतरवस्त्र इत्यपि सिध्यति इष्टौ तु सत्स्वामेतन्न सिध्येत्॥ ॥श्रीराम ॥श्रीराम

माधत्ते यदाहीतीत्यन्ये यदान्यंतरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धामिति पाठः तद्भुता चाभिसंबंध इति च इष्टौ तु सत्स्वामिति तस्मादिष्टिरुइष्टेति भाष्याभिप्राय इति भावः तर्हीदानीमिति तदेदानीमित्यर्थः इष्ट्यारंभे इति यावत् इदं न भवति इदं न सिध्यति भवति सिध्यति कुतस्तत्राह यदेति इति भाष्याक्षरार्थः

कै०वि०२ कथमन्यपदार्थस्यप्रकर्षइति॰प्रतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तं॰एवंच सौक्ष्म्यप्रकर्षेप्रत्यये क्रियमाणेऽन्यपदार्थप्र
कर्षाभावात्कथंतत्प्रतिपादकसमुदायात्प्रत्ययः प्रकर्षरूपप्रतिपादनेतु नैकस्यसामर्थ्यं॰नच सौक्ष्म्यप्रकर्षएवान्यपदार्थप्र

यदुक्तंबहुव्रीहौकृतेपश्चात्सातिशायिकःक्रियतेतत्राह॰कथंपुनरिति॰अतिशयेनसूक्ष्मवस्त्रइति
बहुव्रीहेःप्रत्ययेक्रियमाणेवस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षेकथमन्यपदार्थप्रकर्षःस्यादित्यर्थः॰अत्रोत्तरं॰
नैवान्यस्येति॰सर्वत्रैवयतःप्रत्ययोविधीयतेतदर्थस्यस्वतःप्रकर्षाभावादन्यगतएवप्रकर्षआ
श्रीयते॰यथोक्तं॰द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्ययउपादीयतेगुणः॰भेदकोव्यपदेशायतत्प्रकर्षोभिधीयतइति॰ए
कएवासौप्रकर्षइत्यर्थः॥

कर्षः॰अन्यदीयस्यान्यदीयत्वायोगादितिभावः॰एकएवासाविति॰गुणप्रकर्षइत्यर्थः॰सचक्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षः यथाशुक्ल रामं०
तरइत्यादौक्वचित्तत्सहचारितगुणप्रकर्षः यथागोतरइत्यादौक्वचित्तद्विशेषण×एवद्रव्यप्रकर्ष×घटकगुणप्रकर्षेयथाप्रकृते॰नैवान्य १०८
स्येतिभाष्येणापिपृथक्द्रव्यप्रकर्षोनात्रएवप्रतिपाद्यतेइतिबोध्यं॰

७५४

भाष्येवस्त्राणिप्रेस्युरिति॰वस्त्रस्यद्रव्यत्वात्तत्रप्रकर्षोत्तत्वैभावेनतरप्नकृतः॰सूक्ष्मतराणीति॰सूक्ष्मत्वस्यगुणत्वात्तत्रप्रकर्ष
संभवेनबहुव्रीहेरुत्पन्नेनात्यातिशायिकेनपरंपरासंबद्धस्यतस्यैवप्रकर्षउच्यतइतिभावः॰तथापिमन्त्रेति॰साक्षात्स्वगतगुण
प्रकर्षस्वसंबंधिपदार्थगतगुणप्रकर्षोवाउभयमपिद्रव्यप्रकर्षरूपंभवत्येवेतिभावः॰भाष्येगुणवचनादिति॰गुणोपसर्ज
नगुणिबोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षेतत्सहचारितगुणप्रकर्षेवाप्रत्ययौयउच्यतइत्यर्थः॰गुणग्रहणंधर्ममात्रपरं॰सम

यद्यप्यत्राश्रयांतरवर्तीगुणप्रकर्षःतथापियत्रमथाभूतःसंभवतितत्रतथाभूतआश्रीयते॰गुणवचना
दिति॰नात्राजादीगुणवचनादेवेतिबोद्धव्यं॰तरपोत्रप्रकृतत्वात्॰तस्माद्गुणस्यैवप्रकर्षःसंभवतिनद्र
व्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम्॰अजहत्स्वार्थेति॰तत्रसूक्ष्मार्थस्यविद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः॥ ॥

सोपिगुणवचनइति॰सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्रविशिष्टपुरुषवचनत्वादितिभावः॰अन्यपदार्थेरूढतयागुणवचनत्वंनेत्याशयेनपृ
च्छति॰कथमिति॰उत्तरयति॰अजहत्स्वार्थेति॰एवंचावयवार्थोपस्थितान्यपदार्थस्यसमुदायेनोपस्थापनाद्गुणवचनत्वं॰प्रवृत्तिनि
मित्तसहचारितगुणप्रकर्षइवप्रवृत्तिनिमित्तविशेषणविशेषणगुणप्रकर्षोपितदुत्पत्तिनिमित्तेसचगोतरइत्यादावेवाच्ययतो
पियादनिमित्तंकिंचकव्यंविशेषणविशेषणतयावाच्यस्येतिभावः

कै०वि०२ अथेति। तत्रहि उपसर्जनपदानामर्थाभावेपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यत्वमिति भावः। न हत्वार्थायां च न दोष इति। अनयवानामर्थाभावेपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादिप्रयोगौ वाच्यत्वेपि

बहूच्यतर इति। यद्यत्र बहुव्रीहिः कृतः स्यात्तदातिशायिकः क्रियेत तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यंतोदात्तत्वमाद्यशब्दाकारस्य स्यात्। रेफाकारस्य चेष्यते। अयमर्थोन्यायसिद्धो यदि समासोत्प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्येत तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्षः उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात्। तस्मात्पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य। शाकभोजीति। शाकभोजित्वात्तत्त्वादृचर्मातद्यपदेशान्नार्थउत्तरपदलोपेनेत्याहुः॥

तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः गोतर इत्यादावपि वाच्यवाहदोहादिप्रकर्ष इवेति भावः। संदेहः स्यादिति। प्रकरणादिना निश्चयसंभवादि दं चिंत्यं। नार्यउत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु शाकभोजिपार्थिव इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये वार्तिकमावश्यकमिति॥ ६८॥ ६९॥ राम० १०९

७५५

कै०मि०२ चतुष्पादो॥ ॥भाष्ये वक्तव्यमित्यस्य विच्छिन्नत्वाद्व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानप्रकारं दर्शयति। केचिदित्यादिना। शब्दांतरेति। चतुष्पाद्वचनाच्चतुष्पाद्विषया इत्येव पाठः। जातिरित्यस्य विच्छिन्नत्वादंतरंगबहिरंगभावस्य च सर्वैर्दुर्ज्ञेयत्वाद्वचनमेवावश्यक

चतुष्पा॥ ॥चतुष्पाज्जातिरिति। केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः। अन्ये त्वाहुः। शब्दांतरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवांतरंगत्वादुच्यंते। न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दांतरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः॥ ॥मयूर॥ मयूर इव व्यंसको धूर्तः छात्र इव व्यंसकः काकोजंघ इव मुंड इत्युपमानसमासापवादोयं समासः। प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥छ॥ समाप्तश्चायं प्रथमः पादः॥ ॥छ॥ ॥राम॥ ॥छ॥ ॥इ

मितितत्त्वं॥ ॥७॥ ॥मयूर॥ ॥मयूर इव व्यंसक इति। केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्व्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदमित्याहुः॥ राम
तन्न। उपमानानीति सूत्रस्थभाष्यकैयटरीत्या तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात्॥छ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजना ११०
गोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायतृतीयाह्निके पादश्च समाप्तः॥१॥ ४२२

प्रथमपादस्य

७५६

द्वि·द्वि·समारंभः।
द्वि·प्र·समाप्तिः

द्वि·द्वि·प्रा·

कें वि० २०२

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ण॥ अर्धेनपुंसके॥ ॥सूत्रेनपुंसकमित्युक्तेरिहकस्मादितिप्रश्नोनुपपन्नइत्याशंक्याह॥ नपुंसकस्येति॥ सूत्रे
नपुंसकग्रहणंकिमर्धशब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तयेउतसमासगतरूपविशेषप्रतिपत्तयेनाद्यइत्याह॥ अव्यवस्थितत्वादिति॥ नपुं

श्रीगणेशायनमः॥ ॥अर्धे॥ ॥नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात्कृतेचसमासेपूर्व
पदार्थस्यलिंगविशेषानवधारणात्कृतमपिनपुंसकग्रहणमकृतसममितिम
त्वाप्रश्नः॥ इहेति॥ कपुनरिति॥ नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः॥ ॥राम

सकत्वस्यापूपार्धमित्यादावन्यपदार्थेपिदर्शनादितिभावः॥ नांत्यइत्याह॥ कृतेचेति॥ तस्यनपुंसकत्वलक्षणविशेषानवसायेनतत्कृत
रूपविशेषाभावादितिभावः॥ अधिकरणस्याकाशस्यनिर्ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह॥ नपुंसकत्वेति॥ कस्मिन्नर्थेपुंस्त्ववाचकइतिभाष्याक्ष
रार्थः॥ राम० १

७५७

पुंल्लिंगएवेतिमत्वंचारयति॥ नियमेनेति॥ नपुंसकग्रहणंज्ञापकमिति॥ निर्देशेननपुंसकत्वमात्रेलब्धेपिनित्यनपुंसकत्वलाभायत
स्यावश्यकत्वं॥ अन्यथोअपूपार्धंदंतार्धमित्यादावसमांशवाचिन्यपिएकदेशिसमासः स्यादितिचिंत्यमेतत्॥ ॥परेतुसमप्रविभा
गेनपुंसकलिंगइत्यस्यनपुंसकलिंगोपीत्यर्थः॥ अतएवओडेचइतिसूत्रेभाष्येएचोह्रस्वविधानेऽर्धेकारोर्धौकारौप्राप्नुतइति

अवयववाचीपुंल्लिंगइति॥ नियमेननपुंसकलिंगोनभवतीत्येवंपरमेतत्॥ अवयववाचीत्वभिधेयवशात्सर्व
लिंगः॥ तथाचप्रयोगोदृश्यते॥ अपूपार्धंमयाभक्षितंदंतार्धमास्यास्थितमिति॥ तदत्रनपुंसकग्रहणा
द्यस्मिन्नर्थविशेषेनियमेननपुंसकत्वंतदर्थवृत्तिरर्धशब्दआश्रीयते॥ तत्रैवार्थेनपुंसकत्वाव्यभि
चारात्॥ अर्धपितिनिर्देशादेवनपुंसकत्वेलब्धेनपुंसकग्रहणंज्ञापकंनिर्देशोपुंलिंगाविवक्षायाः॥ ॥

शंकायांनैवलोकेनापिवेदेऽर्धेएकारोर्धओकारोवास्तीत्युत्तरपरंभाष्येसमप्रविभागविषयेपिपुंलिंगःप्रयुक्तः॥ अवयववाचीतुपुंलिंगएव॥
अपूपार्धमितिसमप्रविभागएव॥ अन्यत्रापूपार्धइत्येव॥ परवल्लिंगमितिसूत्रेभाष्येतत्पुरुषमित्युत्तरसूत्रेस्फुटीकरिष्यते॥ अन्यतरस्यांग्रह
णापकर्षेणयोगविभागेनवाएकदेशिसमासविषयेषष्ठीसमासःसूत्रकृतोपीष्टएवंवर्णंचारंभप्रत्याख्यानयोःसमफलतानपुंसकग्रह
णंतुसूत्रेपुंलिंगाविवक्षायां निर्देशो ज्ञापकमित्याहुः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

वै०वि०२०२ भाष्येऽर्धपिप्पलीनामिति॰ दृशानां पिप्पलीनामर्धमित्यर्थः॰ नचसमासे एकत्वसंख्यायाः अश्रुतत्वेन कथमत्र समासापादनं एकत्वस्यापि तत्राभानात् शुद्धपिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसंभवइति शंकाशयः इतरोर्धपदार्थस्यतत्रपंच पिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं मत्वाह छूति॰ नवाभवतीति॰ अर्थांतरे भवतिनत्वेतदर्थे इत्याह परः॰ भवतियदेत्यादिना॰ अर्थश्चात्रेति॰ ^ दृशानांपिप्पली

यदात्वेतदिति॰ अर्थश्चात्राभिधीयते एव॰ समासेचकृतेऽर्धपिप्पलीत्येवस्यात् पूर्वपदार्थस्यच प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्॰ अर्धराशिरिति॰ राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्वादवयवानां बहुत्वादेकत्वाभावंमन्यते॰ एकमेवेति॰ शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमात्॰

नामर्थेचेत्यत्रार्थः पिप्पलीनां प्रत्येकमर्धानि बहूनीति तत्रार्थः॰ भाष्ये तदा न भवितव्यमित्यस्य अनेन रूपेण न भवितव्यमित्यर्थस्त मभिप्रेत्याह॰ अर्धंपिप्पलीत्येनस्यादिति॰ पद्यप्यर्धपदार्थो बहवस्तथाप्यर्धशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैवभानादिति भावः॰ तदाकस्मान्नेति॰ समासः कुतो नेत्यर्थः॰ तिरोहितभेदस्येति॰ तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः॰ समूहः समूहिभ्यो भिन्नोपीति भावः॥ ॥२॥ रा म० २

७५८

द्वितीयतृ॥ ॥नांतरीयकृतयेति॰ तस्मिन्ध्यनुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भावः॰ स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यतेइति॰ वारद्वयज्ञानेपेदृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्रंस्मरणायेत्यर्थः॰ विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भावः॰ सामान्येऽव्ययनाभावादाह॰ सामान्या

द्वितीय॥ ॥अन्यतरस्यांग्रहणस्यपक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यपेक्षत्वस्य ज्ञापकतां नांतरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः॰ पद्यपिवारेमध्यइत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते॰ अवयवविधानइति॰ सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेषएकदेशो भवतीति विशेषविषयविधानमवयवविधानशब्देनोक्तं॰ किमेतस्येति॰ न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधकइति मत्वाह छूति॰ भिन्नत्वीति॰ विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः॥ इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधो वा विकरणादीनांचानर्थक्यादेकफलत्वाभावः वार्त्तिककारस्य मते नेदमुक्तं॰ सहिविरोधाभावे बाध्यबाधकभावंनेछति॰ तथाचाह॰ अप्रबद्धजकक्षुनानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधइति॰ अयसमूहेति॰ षष्ठीत्यादिना सामान्यशास्त्रेणविहितेत्यर्थः॰ प्रतिनियतइति॰ अर्धमित्यादिशास्त्रेण विहितः॰ भाष्येऽवयवविधाविति॰ तद्विषयेनोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः॰ न्यायादिति॰ येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः॰ विरोधादित्यादि॰ तदुभयसत्वेहि बाध्यबाधकभावः॰ प्रकृते चोभयोरप्यभावात्तदभावइति वार्त्तिकमते तेनेदंप्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः॰

वै०वि०२०२ भाष्यकारस्त्विति । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति तदुक्ते रितिभावः ॥ नन्वीदृशं दृष्टिदानेन तत्करानस्य निवर्त्तकं दृष्टं तत्र ह्येकफलता स्तिन च सा प्रकृते इत्यत आह । अर्थाभिधाने इति । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः । वस्तुतो भाष्यनये विरोधाभाव इवैकफलत्वाभावेपि बाधइ तिनिरूपितमाकडारसूत्रे भाष्ये । शबादेशाः श्यनादय इति । तत्रश्नमादेशा लुपं निवर्त्तयति मित्त्वादंत्यादचः परो रमागमबाधितीति भावः ॥

भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्र तिपत्तौ एकफलताप्यनयोरस्ति । प्राङ्मुखीति । अस्वांगपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीष्विधौ वेत्यनुवृत्तिः ॥ नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानं । यदाऽपूर्वो ङीष्विधीयते तदा प्राङ्मुखी प्राग्जघने त्यादावपि स्यात् ॥ ॥ ॥

भाष्ये पत्रोत्सर्गापवादमिति । पत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषाविकल्पितं तत्रेति पाठांतरं । अस्वांगपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीश्ङीष्विधौ वेत्यनु राम०
वृत्तिरितिपाठः ॥ उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं ङीषङीष्विधानिस्युक्तं । वार्तिककारस्येति । यदि त्वसंयोगोपधादि ३
त्याद्यनुवृत्त्या पूर्वो ङीष्विधीयते तदा प्रयोजनं भवत्येवेत्येवमुक्तं । इत्यादावपि स्यादिति । असंयोगोपधादित्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तौ गौरवमिति
वार्त्तिकाशय इति भावः ॥ ॥

७५९

७२

ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधानेति । ङीबादेशद्वारेत्यर्थः ॥ नित्यस्वरमात्रविधाने इत्यस्यापि स्वरमात्रफलके ङीबादेशविधाने सर्वथः नित्यत्वेवायग्रहणाननुवृत्तेः ॥ तदनुवृत्तौ हि पक्षे ङीषु श्रवणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये इदं तर्हि प्रयोजनमर्धपिप्पलीत्यादि । परवल्लिंग मिति सूत्रस्थभाष्येणेदं विरुध्यते । तत्र हि एकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति । अर्धं चा सौ पिप्पली चेति । नचैकदेशिसमासारंभे षष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति । अन्यथा षष्ठीसमासोपि प्राप्नोति । इष्यते षष्ठीसमासो

ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीपोत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावः ॥ तदेवं नित्यस्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधि त्वं । व्यतिविषयइति । एकार्थीभावविषय इत्यर्थः ॥ नेतदिति । पूरणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययांतग्रहणादिति भावः ॥

पि । अपूपार्धमनया भक्षितं त्वर्धं मया ग्रामार्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्यमित्युक्तं । तस्माद्यथाश्रुतसूत्रमते एकदेशिसमि ये । उन्मत्तगंगं लक्षणमव्ययीभावेनेति । यद्यपि वाकेन संज्ञाने न गमात्त्वान्यपि भावो नित्यसमासस्य दृशः तद्वत्समासान्तरनायकेन वा काभा वात्तथापि वा पदं तत्र संबध्यत एव । अत एव वाकं भवत्येव । अत एव संज्ञायामिति समासविषयेपि नाप्यामभ्यो वाप्यश्च इति वाक्यं भाष्याद्युक्तं संगच्छते इति भावः ॥ पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमानः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰२०२ पर्यायपन्नशब्दं व्याचष्टे· अनात्यवहितमिति· स्वरभेदं प्राप्तमिति यावत्· ननु तदपि कोरेति· एवं च सूत्रविनिगमनाविरहाद्भाष्यप्रामा
ण्याज्ञानप्रत्ययांतानां केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणं· भिक्षासंबंधित्वेंद्विसंख्यापूरणमित्यर्थः· भाष्ये एवं तर्हीति· अन्यतरस्यामित्ये

अनैतदिति· पूरणप्रत्यागेतीयादनिति स्वार्थिके नानात्यवहितमित्यर्थः· एतदपीति· पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य
प्रत्येकं संबंधात्पूरणार्थग्रहणं· ननु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ ॥प्राप्तापन्ने॥ ॥अत्वं च भवतीति·
चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते· सौत्रत्वाच्चेति ईशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्यत्वं यो न भवति· यद्वा समाहा
रद्वंद्वे कृते विषयसप्तम्याः कारादेशापेक्षा क्रियते· सुब्विति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानादुपसर्जनसंज्ञा
भवति· सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा· प्राप्ताजीविकामिति· लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः॥ ॥ ॥

तत्सामर्थ्यात्पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः॥ ॥३॥ ॥प्राप्तापन्ने॥ ॥अयमप्युच्यत इत्यादि· उभयोरपि प्राप्तापन्नयोर्ग्रहणे न विशेषविहि राम॰
तत्वादित्यर्थः· द्वितीययेत्यत्र प्रश्लेषे उद्देश्यासन्निधाने चकारेणाप्यवधाने चेति भावेनाह· सौत्रत्वाच्चेति· सूत्रारंभेति· द्वितीयाश्रितेत्येवसि ४
द्धे एतत्सामर्थ्यादिति भावः· लिंगविशिष्टेति· एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यं॥ ४॥

७६०

कालाः॥ ॥तत्पुरुषे प्रायउत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याह· इहेति· प्राधान्यमिति· एवं च समानार्थत्वभंग इति भावः·
ननु चित्रगुरित्यादिवत्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यं एकार्थीभावकृतं स्यात्तत्राह· अन्योत्तरेति· तद्धर्मत्वं चभाष्योक्तं· किंच वाक्यविपरी
तविशेषणविशेष्यभावेनैकार्थीभावसाध्यः· अतएव तत्स्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये गणना भावः· किंप्रधानोयं समास इति
समासपदं विग्रहपरमपि उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तरमपि उभयसाधारणं· न च विग्रहेपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्य

कालाः॥ ॥इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं· मासो जातस्येति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्ये समासे तु मासो जातो दृश्य स॰
तामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबंधावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानत्वे धर्मश्च मत्वाप्य इति· किंप्रधान इति॥ ॥

नुपपत्तिः विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यं· वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वस्तुतो बोधकत्वविवक्षायां वि
शेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः अन्यथा समासे समासप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य भाष्ये
ऽसंगत्यापत्तेः मम तु न दोषः· विग्रहेपि तस्यैव प्राधान्येन तद्विभक्ति वत्समासादपि तदापादनात्· न तु उत्तरपक्षेवत्तत्र समासविशेष
णकसंबंधप्रतीतिवत्समासेपि विशिष्टोत्तरपक्षात्तत्त्वभवदुक्त्याशापातः संबंधस्याशेषत्वान्न षष्ठी स्फुटतरं॥ ॥ ॥

कैय्य०२०२ माष्येपैवासावंतर्वर्तिनीति· उत्तरपद इति शेषः· योसाविति· परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूपः· समासे इति· षष्ठीप्रयोजकोनभवतीत्यर्थः
तदाह· अभिहित इति· षष्ठ्यभवनेनिमित्तमिदं· प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह· प्रातिपदिकार्थ इति· यतोभिहितोऽतएवप्रातिपदिकार्थः
संपन्न इत्यर्थः· अन्यथापचतीत्यादौ कर्त्राभिधीयमानो गुणभूतत्वादंतर्भूतोपीति तत्रापि प्रथमास्यादत इदमुक्तं· अनभिहितसंबं
धएव षष्ठीतितात्पर्यं· अंतर्भावादिति· संबंधिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः· अनुद्भवएवेति· पृथगुपस्थित्यविषयसं

पोसाविति· षष्ठीनिवृत्तोन्यायकथनं संबंधस्यचांतर्भावादनुद्भवएवनिवृत्तिः· अभिहितइति· प्रथमोत्पत्तिनि
मित्तकथनं· अनुद्भूतोपिसंबंधोगुणभावेनसमासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते· तत्राभिहितोपिकश्चिन्नांतर्भवति·
यथाराज्ञः पुरुष इत्येत्रवाक्येषष्ठ्यासंबंधोभिधीयते नतुकश्चिदंतर्भावमुपयातिः॥ ॥ ॥

बंधिकत्वमनुद्भवः· प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति· षष्ठीप्रतिबंधद्वारेत्यर्थः· ननुपक्त इत्यादौ तत्वेनाभिधीयमानंकर्मादिकमभिहितमित्यु
च्यते नेषतथासंबंधत्वेनाभावादत आह· गुणभावेनेति· संबंधाभिधानमेवमेवभवतीत्यर्थः· संबंधिविषयकोपस्थितिविषयत्वमेवगु राम
णभाव इत्याहुः· नतुकश्चिदंतर्भावमिति· नसंबंधिविषयकोपस्थितौविषयोभवतीत्यर्थः· उभयोः पृथगुपस्थितयोरेवसंबंधसंभवादितिभावः· ५

७६१

विवक्षितोर्थ इति· कियान्कालोस्यजातस्येति प्रश्नेजातस्यमासइत्युत्तरेऐवाकांक्षाशांतिर्नतुमासस्यजात इति उत्तरेणेतिसएवविवक्षि
तोर्थः सचनततः प्रतीयत इतिभावः· मासजात इति समासस्यत्वार्थमुत्तरत्वबोध्यं· नन्वेवंविग्रहेषष्ठीसमासेनैवसिद्धेः सूत्रंव्यर्थं उत्तरंतु
नवेवमप्यार्थमेवेति चेन्न· एतद्भाष्यप्रामाण्येनपरिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेदबोधकादेवषष्ठीतिस्वीकारात्· अवय

राजसखादौ चबहुव्रीह्यर्थस्यांतर्भावोस्तिनत्वभिधीयत इति उभयोरुपादानं· इहपरिमाणं जातस्यप्रतिपादयितुंवाक्येपरि
माणिनएवषष्ठीकर्तव्यामासोजातस्येति· मासस्यजात इति ह्यभिधीयमानेविवक्षितोर्थोनप्रतीयते तत्रयथाचित्रागावोयस्येति
वाक्येयद्यपिगवांप्राधान्यंतथापिचित्रगुरितिवृत्तावप्राधान्यमेवतथेहापिवृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनःप्राधान्याप्राधान्येशब्द
शक्तिस्वाभाव्याद्भवतः भवतिबाह्यमिति· परिमाणपरिमाणिसंबंधएवसमासेंतर्भूतोनतुबाह्यसंबंधापेक्षोमासजातस्यवस्त्र
मित्यादिरपिसंबंध इत्यर्थः·
बिनोः समभिव्याहारेयथावयविवाचकादेव· तत्रार्थजातमास इत्यानिष्टमित्यर्थस्तत्रे· शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति· यद्यपिएतद्भा
ष्यात्तद्धलीतिसूत्रभाष्याच्चवृत्त्यर्थोपदर्शकेविग्रहवाक्येपितत्समानेवविषयतेतिलभ्यते तथाप्यत्रवाक्यपदमर्थबोधायप्रयु
क्तस्वतंत्रवाक्यपरमितिबोध्यं· भाष्येप्येवमेव॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीछछ॥ ॥ ॥श्रीः

के०वि०२०२ सत्तायानित्यत्वादिति॰ नित्यत्वमत्रपरिच्छेदककालाधिककालस्थायित्वं बोध्यं॰ इत्यभिप्रायेणेति॰ जातसंबंधीकालोमासइ
त्यभिप्रायः॰ भाष्येवदत्तणमिति॰ देवदत्तसंबंधिवदराणमित्यर्थः॰ कालशब्देनेति॰ कालपरिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः॰ अत्र

नहिजातस्येति॰ तस्यहिदिष्ट्यादिपरिमाणंनतुमासः॰ नापितत्सत्तायामासः परिमाणंसत्तायानित्यत्वात् नापिजन्मक्रि
यायास्तस्याएकक्षणमात्रवित्वात्मासेनसंबंधाभावात् त्रिंशद्रात्रस्येष्ट॰ ननुत्रिंशद्रात्रएवमासोनापरइतिभेदाभा
वादयुक्तमेतत् तत्रेषदोषः॰ कालोजातस्यमासेनपरिछिद्यतेतथाहि॰ कियानुकालोस्यजातस्येतिप्रश्नेमासइत्यादि
प्रतिवचनं सचपरिछिद्यमानः त्रिंशद्रात्रात्मकएवसंपद्यतेइ त्यभिप्रायेणेतदुक्तं॰ एतदेवदृष्टांतेनदर्शयति॰ तद्यथेति॰
सिद्धंत्विति॰ कालशब्देनकालसामान्यमुच्यते॰ यस्यजातादेःसंबंधिनःकालसामान्यस्यपरिमाणंमासादितेनसका
लोमासादिःसमस्यते॰ अथवाकालशब्देनमासादिःकालविशेषउच्यतेसकालःपरिमाणंयस्यकालसामान्यस्यत
द्यस्यसंबंधितेनसकालोमासादिःसमस्यतइत्यर्थः॰
व्याख्यानेवार्त्तिकस्यकालपदार्थयोःस्वरसतऐक्यंप्रतीयमानंमन्यतेत्यतआह॰ अथवेति॰ अत्रपक्षेकालपरिमाणमितिबहुव्रीहिः॰ तद्यस्ये राम० ६
ति॰ तत्कालसामान्यं॥

७६२

जातमपिप्रतीति॰ जननक्रियापरिछेदद्वारेत्यर्थः॰ तरुतणेति॰ पदार्थोनामनन्यथासिद्धकार्यपक्षयानुमेयःकालइतिभाष्याशयइ
तिभावः॰ प्रत्ययांतरं॰ कारणांतरं॰ तस्यैकत्वादिति॰ अखंडकालाभिप्रायमिदं॰ वस्तुतस्तुएकत्वेतस्यकार्यवैचित्र्यनियामकत्वानुप
पत्तिरितिभाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्याक्षणधारारूपःकालइतियुक्तं॰ क्षणानांचाशुविनाशित्वात्कथमयंमहरादिविभागइतिचाव

कं पुनरिति॰ यदिनित्यएकोविभुःकालस्तदातस्यभेदाभावात्परिछेदकत्वासंभवः॰ अथोपाधिभेदात्तस्यभे
दस्तदातद्वेदभिन्नस्यजातमपिप्रतिपरिछेदकत्वमस्त्येव॰ येनमूर्त्तीनामिति॰ तरुतृणलताप्रभृतीनांक
दाचिदुपचयोअन्यदात्वपचयःसप्रत्ययांतराविशेषेपियत्कृतःसकालइत्यर्थः॰ यद्येवंतस्यैकत्वा
त्कथमहरादिविभागइत्याह॰ तस्यैवेति॰ परोपाधिकएवसर्वस्यभेदः॥ ॥ ॥

तारणंयुक्तंकेयटेपि॰ नित्यःप्रवाहनित्यतया॰ एकःसमूहरूपेण॰ विभुः॰ क्षणस्यविभुत्वात्॰ तस्यसमूहस्यैकत्वादित्यर्थइत्यन्ये॰ इ
त्याहेति॰ इतिहेतोराहेत्यर्थः॰ भाष्येतस्यैवेति॰ बुद्धिविषयक्षणसमूहस्येत्यर्थः॰ क्रिययेति॰ क्रियासमूहेनेत्यर्थः॰ नन्वौपाधिकत्वे
अपरमार्थतास्यादतआह॰ परोपाधिकएवेति॰ व्यवहारमात्रस्यौपाधिकत्वाद्यावद्बाधंप्रामाण्यमंगीकार्यमितिभावः॥ ॥राम

कै०कि०२०२ अत्रार्थे वृद्धसंमतिमाह· तथा चेति· तस्य क्षणसमूहरूपकालस्य· आत्मा स्वरूपं· धर्म्यन्तराश्रयैः· धर्मी स्वरूपस्तत्र वृत्ति अंतरं धर्मांतरं
धर्मविशेषः क्रियारूपः स आश्रयो येषां तैः क्रियाश्रितैः भेदैः विशेषैः बहुधा अहरादिभेदेन· न केवलं कालस्यैव भेद औपाधिकः किं
तु सर्वस्यापीत्याह· भेदाभेदौ एकत्वानेकत्वे शुक्लत्वकृष्णत्वे इत्यादि सर्वमपि न कस्यचित्स्वाभाविकमित्यर्थः· तदुक्तं· नहि गौः स्वरूपे
ण गौः नाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति· किं सोपाधिकमेवेत्याह· द्रव्यात्मेति· द्रव्यपदार्थः तत्तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिना व्यव

तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे· तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मांतराश्रयैः· नहि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किंचन विद्यते· नैको न चा
प्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चासितः· द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते· संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः· स भिन्न
स्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते इति· कथं क्रिययेति· क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः॥ ॥

हारविषय इत्यर्थः· एवं च अहरेव कल्पितं तत्तत्पदार्थसंसर्गात् भेदाभेदैकत्वानेकशुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भावः· वस्तुत
स्तु सर्वधर्मविनिर्मुक्तमिति बोध्यं· प्रकृतमाह· संसर्गिणमिति· आदित्यक्रियादीनां ये भेदाविशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरा
दिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः· तैर्भिन्नस्वरूपः कालो व्यवस्थानां अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशेषाय कल्प्यते इत्यर्थः· क्रियाया एकत्वादि
ति· गच्छतीत्यादितस्तथा प्रतीतेरिति भावः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

राम० ७

७६३

ज्ञानेन न ज्ञेयेति· स्वतो निवृत्तभेदेवेत्यर्थः· अन्ये तु दिनपर्यंतस्थायि क्रियानुपलंभात्प्रश्नः· कथमेति· आदित्यगत्येति उत्तरं· तत्क्रियास
मूहस्य तावत्कालं धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः· ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव न कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं द्रव्यस्य हि वित
स्याद्येव परिच्छेदकमत आह· जातस्य जननक्रियावधिरिति· मासो जातस्येत्यस्य जननक्रियामारभ्य मस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्रायः·
एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यं· मासस्य परिच्छेद्यांतरमुक्तं निराकरोति· न च मासेति· त्रिंश

आदित्यगत्येति· आदित्यादिसाधनादिभेदाद्भिन्नैव क्रिया आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदैवोच्यते· शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु स्योतेभे
दो नास्ति· यद्येवमिति· जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते न मासाव्यातिरिक्तः कश्चित्त्रिंशद्रात्रो लियस्य मासः प
रिमाणस्यात्· न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं· काल एव हि संसर्गिभेदात् प्राप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणेन वस्त्वंतरस्य·

द्रात्र इति बहुव्रीहिः पद्मनाभवत्पृषोदरादित्वेनाकारांतता समूहोऽन्यपदार्थः· समाहारे द्विगौ संख्यापूर्वो रात्रं क्लीबमिति न पुंस
कतापत्तिः· न च कालसामान्यमिति· तस्य निष्कलत्वाद्विभुत्वाच्चेति भावः· स एव पक्षे तद्द्वारा विच्छेदेन तस्यानंतत्वादपरिच्छेद्यत्वमि
ति भावः· युक्तं तरमप्याह· न वस्त्वंतरस्येति· एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्वं क्वाप्यमिति तद्द्वारा जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः·

कैं०वि०२०२ ननु संख्याविशेषैकत्वावगतिरपि नेत्यत आह· एकत्वेत्विति· तथा च तत्त्वात् नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात्· अन्यथा तस्यास्यै
मात्रैकालद्वितीति प्रश्नोऽस्योत्तरत्वे नैनस्यादिति भावः· नन्वेवं सति तत्रार्थे द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह· बहिरंगेति· द्वित्वादिप्रतीते
रनुभवविरुद्धत्वाच्चैत्यपि बोध्यं· शौर्पिक इति· परिमाणे अक्षपरिमाणत्वं उपाधिमाश्रित्य संख्याएकत्वरूपा भेदेन तद्रूपेणभासत इत्य

॥ ॥अनभिधानादिति· समासे द्वित्वादेरनवगमात् एकत्वं तत्र प्रातिपदिकार्थस्य नयाम् तत्वात् प्रतीयते व
॥ ॥स्वेतरानपेक्षत्वाच्च· द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वेतरापेक्षत्वाद्बहिरंगा· न तु क्तं हरिणा· शौर्पिके मासजातेच्च परिमा
णं स्वभावतः उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्त्तत इति· उत्तरपदेनेति· तद्धितार्थस्येदमुक्तं तदेवशिष्यानुग्रहाय स्मारितं॥

र्थैः अक्षपरिमाणवाचकशब्दस्य लेतथैवव्युत्पत्तिरितितात्पर्यं· वस्तुतः समासे एकत्वमपि नेवभासते किंतु मासत्वेनैकमासस्यैवमा
नं न त्वनेकस्यानभिधानादिति भाष्याशयः· एवं शौर्पिकत्वावकीनादावपीदं बोध्यं· इदमनभिधानं समर्थसूत्रे उक्तं एकार्थीभावकृत राम०
विशेषानरूपणावसरे· तुल्यन्यायादत्राप्यालोकेति सूत्रस्यमेकवचनेतामोरित्यपि प्रत्याख्यातं बोध्यं॥ ॥५॥ ॥श्रीराम· ८

७६४

नञ्॥ ॥शब्दार्थावगतेर्लौकिकव्यवहाराधीनत्वेपि न्यायव्युत्पादनाय विचार इत्याह· इहेति· प्रक्रियागतेति· लिंगसंख्यादिसिद्धितदभावरूपगु
णदोषेत्यर्थः· असत्सामान्यं· अभावो भेदः· न स्यासत्त्वं निरूपयितुमशक्यत्वात् तथा हि भिन्नाभ्यां द्विधर्मिप्रतियोगिभ्यां स निरूप्यः तत्रायमेव
सचेत्कात्माश्रयः· अन्यश्चेदन्योन्याश्रयः तत्तीयादेरन्यस्य स्वीकारे चक्रकमनवस्था चेति तत्रान्तरे स्फुटं· सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वा

नञ्॥ ॥इह ब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः· किं प्रधानइति· त्रयश्चात्र
पक्षाः· अन्यश्च द्र पूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणः· संभवेति· यदा ज्ञातौ ब्राह्मणशब्दो वर्त्ततेऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सो ब्राह्मणः
क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानं· यदा तु सत्सामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत् अन्यथा तु सत्त्वार्थः क्षत्रि
यादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानः· यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदा
र्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः· यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते· इ
द्ववत्तु स्वतंत्रपदार्थद्व्यानवगमात् उभयपदार्थप्राधान्यं नाशंकितं॥
तः· तत्प्रवृत्तिः· तद्वृत्तिः· एवं च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः· फलितं· दुरु
पदेशोऽमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मण इत्यादिः मिथ्याज्ञानं प्रकरणांतरेण भ्रमः· ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्ये तत्स्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुख्यब्राह्म
ण्याभावो द्योत्यते इति वक्तव्या आरोपितत्वद्योतकोन इत्युक्तं भवति· यद्यपीहेति· इह सूत्रेऽर्थे तत्पुरुषसंज्ञेति नानिर्दिष्ट इत्यर्थः॥

कै०वि०२०२ यदि च नञेति· यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते स्वार्थप्रतिषेधरूपाभावविशिष्टो बोध्यते तत्र तदभावप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वत्र

एवं पक्षद्वैप्यसंभवेऽन्यप्रतिविधेयपक्षमाश्रित्याह· उत्तरपदार्थप्रधान इति· ब्राह्मणमात्रस्येति· इहाभिमते गुणस्य गुणविशिष्टप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते· न तु दुष्टोपेतायः· यदि च नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्येत प्रदासर्वीत्सनात तदर्थस्याभावात् कथं प्राधान्यं स्यात्· तस्मात्तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायताप्रसज्येत· अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवं भूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात्॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीराम·

नाब्राह्मणेत्यरव्याकृतस्य नञर्थस्याभावात् किं निरूपितं परिच्छेद्यत्वरूपं प्राधान्यं स्यात् अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात्तदेवाह· तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेत्यादि· नञनर्थकत्वे साधुत्वं तस्यादत आह· अन्वाख्यानाद्धीति· राम० ६

७६५

द्वंद्वैकदेशिसमासयोरिति· उपमितसमासः समानलिंगयोरेवेति भावः· अब्राह्मणकोदेश इत्यादि न सिध्यतीति· न हि द्वन्द्ववृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देषु वाप्यं समासो न तद्भिन्नेष्विति स्वत्रनियामकमस्तीति भावः· नञ्पोस्त्यर्थानामिति तत्स्वत्रस्य वार्त्तिकाद्बहुपर्यायवि

भवर्षा इति· न चात्र परवल्लिंगतास्ति यस्मान्न्यासभेदेन द्वंद्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्तावचनदोषस्तु यथान्यासेप्यपरिहार्य एव· किंच नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वस्याश्रीयमाणे पवादत्वादनेन बहुव्रीहिर्बाधनाद ब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति· असो सर्वस्मा इति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात् त्यदादि सर्वनामकार्यप्रसंगः सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधाभिधानात्· अव्ययसंज्ञेति· अलिंगमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः· पक्षान्तराश्रयेणापि परिहाराभावं नीतिपाठमाश्रित्याह· नैष दोष इति· पाठेनापीति· पाठाभावात् समासस्य माभूदव्ययसंज्ञा लिंगसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वात्प्राप्नोतीत्यर्थः॥

भागोलप्स्यते· एतन्न दोष इति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणाल्लिंगान्तजिति सूत्रे विहितसमासेऽप्युपसर्जनत्वप्रयुक्तकार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये· ननु नञः पाठेपि तदनत्वाभावादव्ययत्वाप्राप्तिस्तत्राह· भाष्ये पाठेनापीति· एवं च नञः पाठेनाव्ययत्वात् तदर्थस्य लिंगसंख्यानन्वयित्वेन समासेपि तदर्थस्य प्राधान्ये सत्यनत्स्यादिति भावः·

कै०वि०२०२ भाष्येनेदं वाचनिकं॰नेदं वचनप्रयोज्यमित्यर्थः॰चैयटेपि प्रयोजनमिति करणे ल्युट्॰ ब्राह्मणभावस्येति॰ ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः॰गुण
त्वादिति॰ आश्रितत्वमत्र गुणत्वं॰तद्युक्तेति॰तद्युक्तद्रव्योऽभेदेनान्वयित्वादित्यर्थस्तदृश्यति॰यदसौ द्रव्यं श्रितइतिभाष्ये॰ अयंभावः॰भे
दएवनञर्थः॰तस्य चाश्रयेण गुणस्येवतादात्म्यसंबंधः॰अब्राह्मणः क्षत्रियः॰ब्राह्मणभेदः क्षत्रियेइत्युभयविधव्यवहारदर्शना

नेदं वाचनिकमिति॰वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकं॰एतदुक्तं भवति॰शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये॰
नञा ● हसमासेतुसत्त्वरूपं केचिदर्थैरिति॰धर्माधर्मवशात्॰अथवेति॰ब्राह्मणभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्र
व्याभिधायित्वाच्चसमासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगतेलिंगसंख्येभविष्यतइत्यर्थः॰पूर्वत्रस्वाभाविकदर्शनेसत्यादेवलि
गसंख्यायोगः॰इह त्वाश्रयद्वारकइति विशेषः॰समासइति॰समासार्थः॥
तद्गुणवचनानां गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनां आश्रयतउभयविशेषतोलिंगवचनानीत्यर्थः॰जात्याश्रयबोधकानां तु नियतलिंगतैवे
तिभावः॰इहत्वाश्रयेति॰साक्षाल्लिंगसंख्यानाश्रयत्वमेवासत्त्वमितिभावः॰भाष्येयदसौद्रव्यंश्रितइति॰यद्द्रव्यान्वयीत्यर्थः॥ ॥राम राम०

१०

७६६

उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुविकल्पाभिप्रायेणनभवतीत्याह॰अत्रापीति॰अव्ययीभावस्येति॰परेतुनञासनेष्टएव॰असंहितमित्यत्रारो
पितेसंधानंपरसन्निकर्षस्तदभावादद्रुतायांवृत्तौसंहितासंज्ञाप्रयुक्तंकार्यंनप्राप्नोतीत्यर्थइत्रिनदोषः॰असंतताभावार्थकनञः क्रिया
गुणमात्रान्वयित्वेनामक्षिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावमात्रेतिश्च॰नञसमासग्रहणात्स्यादि

अत्रापिपक्षेदोषः॰यदितावत्स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयतेतदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्यबाधनप्रसंगादमक्षिकमित्यादिनसिध्य
ति॰तस्यतुनिर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः॰असर्वस्मायसइत्यादौपूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिःस्यात्आश्रयद्वारकलिंगसंख्याभ्युपगमे
अवर्षाहेमंतौनर्थः॰स्त्रीत्यादौहेमंताद्याश्रयगतलिंगसंख्याप्रसंगइत्यालोच्याह॰अथवेति॰एतद्दोषस्त्रानञसमासग्रहणंलिंग
मुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्यअन्यथेनतदोर्थद्वारेणसंबंधिनःसुशब्दस्यलोपेविधीयमानोऽन्येषामदरास्त्यसोदराःतीत्यत्रकथंप्राप्नुयात्॥

सिद्धिरप्युक्तेतितुल्यविकल्पाभिप्रायेणैवभाष्यं॰अवर्षाहेमंतइत्यपिप्रतियोगिरूपाश्रयगतलिंगादिग्रहणात्सिद्धमभावेनप्रतियोगिनोपिस्व
ज्ञानायाश्रयणेनतस्याप्याश्रयत्वात्त्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चास्यैवाश्रयस्यग्रहणमन्यथातद्दोषदूषितपक्षोर्ध्वमाश्रितेपित
द्दोषानुवृत्तौभाष्यस्यानिर्दलतापत्तिः॰अथवापुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानइतिसमकक्षतयापक्षांतरकथनस्यासंगतिश्चेतिवदंति॰अनेकमित्यादौक्व
नदोषंतुभाष्यकृदेवाग्रेवक्ष्यति॰

वै०वि०२०२ माष्येब्राह्मणमात्रस्येति· अभावो नञर्थः स विशेषणं चेत् अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथा सति यत्किंचिन्निष्ठा
भावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनो वा ब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः· मात्रशब्देन नशौचाचारादिहीनब्राह्मणस्यनापि क्ष
त्रियादेरित्यर्थबोधनं· राजा विशेषक इति· यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयनं दृश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसंबंधिन एवानयनं नय
त्किंचित्संबंधिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भावः· नञ्विशिष्टस्येति· नञ्द्योत्यारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यर्थः· कः पुनरिति· ननु
नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः उत भेदानुयोगी ब्राह्मण इति भेदे प्रतियोगीत्वोपस्थितब्राह्मण एवेति· नाद्यः ब्रा

नञ्विशिष्टस्येति· आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः· कः पुनरसाविति· भावाभावयोर्विरोधात् नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यत इति भावः·
निवृत्तपदार्थक इति· निवृत्तः पदार्थो मुख्यब्राह्मण्यं यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः· सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतितत द्वस्य इत्यर्थः॥

ह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः नोत्तर इत्याह भावाभावयोरिति· ब्राह्मणत्व ब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः· कप्रत्ययप्रयोगसूचितबहुव्रीहि
सूचितमर्थमाह· निवृत्त इति· सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह· सादृश्यादिनेति· आदिना साहचर्यादि· नि
वृत्तमुख्यब्राह्मण्यादिरारोपिततद्भावनिमित्ताक्षरार्थः· तदाह नञ्द्योतितत द्वस्य इति· एवं चारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरप
दार्थ इत्यत्र तात्पर्यमाह कोनञिति तात्पर्यं· उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम्॥ ॥ ॥४ राम० ११

७६७

यदा पुनरिति· यास्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धेति न नञ्· वचनेन शक्त्या
रोपितत्वस्य वाचकः सन् मुख्यपदार्थप्रत्ययं निवर्तयतीति प्रश्नस्तद्गुनयन्नाह इदानीमिति· किं स्वयमिति· निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणप
दार्थस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपितनद्बोधकत्वं ब्रोस्यते अत स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणपदस्य बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकं तद्भुत्वारोपितत्वं नञा

इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणमाह· यदा पुनरिति· किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते
अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मंत्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः· किं नञिति· ब्राह्मणशब्द एव राजद्वदूवे दू
रभदूरं चाविद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः· अथेति· नञः
पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेवतद्रूव्यमितिसोत्प्रासमुपहसति·॥ ॥ ॥ ॥

शक्त्योच्यत इत्यर्थः· ननु नञ आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोध्यस्य मुख्यब्राह्मण्यादेकथमबोधेत आह· मंत्रेणेवेति· नञः साम
र्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थः· नास्ति नञ इति· प्रकरणादिकं चेतात्पर्यग्राहकं भविष्यतीति भावः· पदार्थनिवृत्ताविति· पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थः·
स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेपि ब्राह्मणादिपदानां स्वशक्तार्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्या· किंच वचनेनापितत्कर्तुमशक्यमित्युपहासः·
मुख्यपदार्थान्निवर्तयतीत्यस्य

के०वि०२०२ भाष्ये पदार्थान्निवर्तयतीत्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः। अमुमेवार्थं शंकापूर्वकं दर्शयति नन्वित्यादिना। ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्य
यनिवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नं। किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह। अयमत्रार्थ इति। निवृत्तपदार्थकेति। निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनि

नञ् प्रयुज्यमान इति। ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थो नञा निवर्त्यते। न चानिके निवृत्तिदर्शने त्वेन द्युत्यते वक्तुं एवं तर्हि पदा
र्थप्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः। अयमत्रार्थः केवलो ब्राह्मणश
ब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थप्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते। य
था प्रतिष्ठत इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरवगतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रोपेक्ष्यते तथे
ह नञा पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुनः स्वरूपेणो रूप्यमाणः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत इत्याह। कीलप्रतिकील
वदिति। यथा महता कीलेन प्रतिकीलस्त्वन्यते तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोपनतस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगेण निवृत्तिरित्यर्थः॥

मित्तप्रत्यापकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्यापकतेत्यर्थः। पुनर्द्वितीयो क्रमेव स्मारयति पदार्थशब्देनेति। ब्राह्मणप्रत्ययस्य मुख्यब्राह्मणप्र
त्ययस्येत्यर्थः। अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्यनुद्बोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्युद्बोधकत्वं स्वभाव इति बोधितं। तद्धन्यानुद्बोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यं। रा०म० १२

७६८

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

अभिप्रायमप्रतिपद्येति। केचित्तु यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थगतयोऽद्भुत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतक
त्वमपि स्यादिति भाष्याशयमाहुः। ब्राह्मणपनिवृत्तेर्ज्ञानमभिधानात्तु न निमित्तेत्यनुपपन्नमित्यत आह। प्रनिमीदाविति। तादृशब्राह्मणप्र
वृत्तिनिमित्तको स्माद्बोध्यप्रतिभावः। अयमाशयः तत्तदर्थकाः शब्दाः भिन्ना एव नञ्समभिव्याहारे तु तदर्थकापमितिं ज्ञापयते इदमेव न

इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुयुंक्ते। मद्येतदिति। प्रतिपक्षानिवार
णाय नञमेव न प्रयुंजीरन्न तु तदर्थं हस्त्यादिविशिष्टनित्यर्थः। इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह। एवं तर्हीति। नञ्निमित्तेति।
क्षत्रियादौ सादृश्यादिनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु गोत्वादिकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

नो द्योतकत्वं नञ्निमित्तानुपलब्धेरिति भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं किं त्वारोपिततदर्थक इत्यमितत्पलब्धेर्नि
र्णय इत्यर्थः। तदर्थगतमोऽद्भुत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकता तु नास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यं। आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्म
णत्वेन विगृहीतस्यालौकिकब्राह्मणपदार्थेन तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थप्रत्ययसामान्यं वाच्यः सम्बन्धः शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताहानिरित्यादि दिक्॥

कै०वि०२०२ अमुमेवार्थं पुनः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां स्पष्टीकरोति· यदि पुनरित्यादिना· सच्चेन्निवृत्तइति· ब्राह्मणपदशक्यं यन्मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य नि
वृत्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्याभावात् तत्प्रयोगो व्यर्थः अशक्यबोधने तु नञा निरूपितदर्थबोधसंभव इति भावः· प्रतिषेधविषयेति· न
ञ्द्योतकत्वपक्षे समभिव्याहृतपदशक्तेर्बोधकत्वे वाच्यं तच्च पदांतरप्रयोगं विना न संभवतीति तत्स्वरूपोपादानमिति तात्पर्यार्थः· अ
स्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो निवृत्तः गौणश्चोपजात इति ज्ञाप्यते तेन तु भाष्याक्षरार्थः· भाष्येनेत्यके संदेहः स्यादिति· समभि

यदि पुनरीति· अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते· एवंमप्येति· प्रतिषेधविषयप्रदर्शना
य बुध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञा सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते इत्यर्थः॥ ॥

व्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात् निवृत्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकांक्षाया अनिवृत्तेर बोधकत्वेन च तदर्थप्रयोग एव स्यात्· नन्वस्तु वाचकत्व
मेवेति चेदेवमपि संदेहः स्यादिति भावः· तदाकारं दर्शयति· कस्य पदार्थ इति· कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः· अभिधेयपरः पदार्थशब्द इति तात्प
र्यं· संदेहपदेन निर्णयाभावो विवक्षित इति तत्त्वं· एवं चेतदिति· एवमेवैतदित्यर्थः· लक्षणापक्षस्तु तेनेदृश्यमेव यत् आरोपितप्रवृत्तिनिमि
त्तकस्य बोधः· तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धेरारोपितत्वात्पर्यकत्वं फलतीति बोध्यम्॥ ॥ राम० १३

७६९

इदानीं प्रकारांतरेणापि नञो द्योतकत्वं व्युत्पादयति भाष्ये अथ वा सर्व एते इति· अवशिष्टानामिति· तथा च तु गुणप्रतिपादनाय नञः प्रयो
ग इत्यर्थः· अयमेवमयं समुदाय इत्यादि भाष्यार्थः· एवं च गुणसमुदायवति ब्राह्मणशब्दप्रयोगः निवृत्तगुणानां निवृत्तिप्रतिपादनाय शब्द
स्य ब्राह्मणशब्दस्यार्थे कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भावः· तपः श्रुतादि संग्रहायाह· गुणशब्देनेति· याजनादिसंग्रहायाह· निदर्शना

सर्व इति· तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते अवशिष्टानां तु गुणानामधीत्सद्भावो गम्यते· गु
णशब्देनात्र धर्ममात्रपरा अपि मुच्यते· स्मृतिशास्त्राभ्यपेणा निदर्शनाय ब्राह्मणगुणानाह· तप इति· तपश्चांद्रायणादि कै
र्म· श्रुतं वेदवेदांगादीनामध्ययनं· योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म· ब्राह्मणकारकमिति· शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यप
देशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः· गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह· तपः श्रुताभ्यामिति·॥ ॥

येति· कर्त्तरि चेति समासनिषेधमाशंक्याह· शेषषष्ठीसमास इति· एषां ब्राह्मणसादकत्वाभावादाह· व्यपदेशस्येति· गुणसमुदाया
भाव इति· तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदवन्नञपि कश्चित्तात्पर्यग्राहक इति भावः॥ ॥श्रीरामाय नमोऽस्तु॥ ॥

कै॰वि॰२०२ वाहुल्येनेति॰ तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भावः॰ पिंगलकपिलकेश इति भाष्ये एकं पदं॰ पिंगलाः कपिलाः केशा यस्येत्यर्थः॰ पद्मपिंगल इति वर्णः॰ गौर इति॰ यस्य तु अष्टवर्षीयादत्तः श्रुतशीलसमन्विते॰ सा गौरीत्युक्ता यस्तु स गौरः परिकीर्तित इत्यर्थः॰ ब्राह्मण्ये॰ ब्राह्मण

अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथादृष्टान् गुणानाह॰ गौर इति॰ पूर्वे पांचाला इति॰ अवयवेषु समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिविशेषा न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थांतरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसंबंधस्यानित्यताप्रसंगात् तैलमिति॰ यदा संस्कारादि मुक्त्वावशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायं॰ शुक्ल इति॰ स्वयमशुक्लोऽपि चयवः शुक्लावयवांतरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेय इत्युदाहरणं॰ स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः॰ यत्तिष्ठतीति॰ तपःश्रुतयोरभावाच्चिंदयात्रा ब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेण यद्वै समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगेन जातुस्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते॰

शब्दार्थगुणसमुदाये॰ कुर्वंति केचिल्लौकिका इत्यर्थः॰ पूर्वे पंचाला इत्यादिग्रंथः पश्यशापांव्याख्यातः॰ भाष्ये जातिहीने साधि॰ सामान्ये नैकवचनं तेनावयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यमुपपन्नं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम १४

७७०

न च भिन्नविषयत्वमिति॰ नञा यत्किंचिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किंचिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात् समासो न स्यादिति भावः॰ द्वयोरपीति॰ नञ एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्येव सामर्थ्यमिति भावः॰ नञ्समभिव्याहारे श्रुतादिगुणनिवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलती त्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यं॰ जात्यारोपस्य निमित्तफले आह॰ तत्र

न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोः शंकनीयं॰ द्वयोरपि समुदायविषयत्वात् तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण॰ जातिहीन इति॰ तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय॰ संदेहादिति॰ संदेहनिमित्तं गुणः संदेशो हे द्वेनो॰ ॰॰ गुणैकदेशादर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणांतरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञ् प्रयुंक्ते अब्राह्मणोऽयमिति॰ जातिकृतेति॰ जात्यभावकृतेत्यर्थः॰ यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति॥ ॥

स्तुत्येति॰ भाष्ये दृष्ट्वाध्यवस्यतीति॰ अध्यवसायाकारो ब्राह्मणोऽयमिति॰ ततउपलभते नायं ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्तं तस्य चारोपमूलकत्वादर्शिता ब्राह्मणाध्यवसायो नरस्योत्तमः अब्राह्मणोऽयमितीति॰ अस्य ततद्दसादिः॰ पुप्रयुंक्ते इति शेषः॥ ॥ ॥

/

कै०वि०२०२ अर्थैकदेशस्येति वक्तव्ये अर्थस्येत्युक्तमत आह। अयमत्रार्थ इति। एकदेशविगमादिति। एवं चानपत्यप्रतिपादनायोऽयमप्रयोग इति भावः। भाष्ये गुरूपदेशादिति। असम्यगुपदेशादिति तदर्थः। एतद्भाष्ये अब्राह्मणो यमित्युक्तं तं निर्मूलं तं तस्य भवतीत्यपाठानुपयोगात्। नान्यथेति।

अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अत्रायमर्थः। एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते। एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते। यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघात उच्यते। माषराशिं वर्णमिति। कालविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपणमासीनमिति। आचाराभावकथनं। निर्ज्ञातमिति। योनिबीजाभावादुपधारयितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमितिबाह्मण्योपायाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद् अब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वे स्थापिते इदानीं तत्रैव दोषमाह। इदं त्वल्पमपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोत्यथैकप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदानेको जनस्तथागत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति।

पूर्वपदार्थप्राधान्ये नित्यैकत्वानवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः। एवमन्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः। एकप्रतिषेधमात्रमिति। एकोन भोजनीय एको जनो नागत इत्येवंरूप इत्यर्थः। बहूनां संप्रत्यय इति। एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भावः। ज्ञापकात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासो ज्ञायत इत्यभिप्रायः। एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति पाठोऽपपाठः। रा म ९५

७११

भाष्ये क्रियागुणाविति। गुणोदाहरणमनेकस्मिन्रूपं सदृश्यादि। एकं न भोजयेत्येकनिषेधापप्रसंजनस्य चारितार्थ्यात्कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह। निराश्रययोरिति। गुणक्रिययोरित्यर्थः। एतच्च प्रसज्येति। एवं च तदाश्रये त एकदेशिनः शङ्कायोऽतमसमुपपत्त्यैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थे निर्णीते तु मुक्तमुक्तमिति भावः। तथानेकशब्देनेति। आरोपितैकत्ववानित्यर्थः। एवं च पर्यु

प्रसज्याप्यमिति। विधायेत्यर्थः। निराश्रययोः अत्र तयोः संभवादनियतसंख्या इत्याक्षेपसत्त्वेऽपि प्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते। पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः। यस्माद्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते। यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वे ततो यथाब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथानेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः। यत्र तु खल्विति। यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात्क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्ने भवतीति। अयमर्थः। आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगस्तु पूर्वं वा धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपो वश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्याद्द्व्यादियोगिसाधनाक्षेपः।

दासप्रत्येव बहूनां प्रतीतिः तुल्यमेवेति भावः। तत्र द्वित्वादिनिर्णयस्तु तात्पर्यवशादिति बोध्यं। आरोपितैकत्ववत्त्वेनैव बोधाच्चैकवचनसिद्धिः। एवं चानेक इति बहुवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः। यत्र तु पूर्वमेवेति। तत्र पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावादनियतसंख्यद्व्याक्षेपाभावेनैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः।

के०वि०२०२

ननएकमपि स्यत्र द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थगमकत्वात्प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह· आबाधे इति· षष्ठीति· आबाधायामप्रतीतेः
त्वप्रतीतेरनुपपोगाश्चेति भावः· नो स्मा कमेकं प्रियं न किंत्वनेकमिति तदर्थः· एवमेको न तिष्ठतीत्यादावेकस्य निषेधेपि अनेकस्येति

नन इति· आबाधे चेति द्विर्वचनं· शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधः· न इति वा षष्ठी· अत्रैकप्रतिषेध सामर्थ्यादेव संख्यां
तरयुक्त वस्तु प्रतीतिः· अन्यथा न प्रियमित्येन वाच्यं स्यात् तस्माद् ॰ त्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संख्यांतरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्य
विलक्षणधर्मप्रादुर्भाव हेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति· अब्राह्मणत्वमिति· नब्राह्मणस्य भाव इति पुंवद्भाव प्रतिषेधसं
बंधविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसंगे पक्षिपरत्वात्प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रसंगविज्ञानाद्वा पश्चान्नञ्समासः क्रियते· तदा तत्पुरुषे
तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तं पदं स्यात्· प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति नञ्समासे कृते त्वतलौ का ॰ तत्र भाव
प्रत्ययस्याभावात् प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वाद सामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वात् भवतीत्याहुः॥ ॥ ॰ १२

बोधो द्रष्टव्यः भाष्ये त्वतलस्यामिति· पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्तिकारंभः· उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु असामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्य
यानुत्पत्तिरेवेति तत्तत्रैव भाष्ये स्पष्टं· तदाह· तत्र भावेति॥ ॥ ६॥ ॥ ॥श्री रामायनमो नमोस्तु॥ ॥

राम०
९६

११२

ईषदकृता॥ ॥ ननु ज्ञातावीषदर्थान्वयासंभवादेवासमासः सिद्धो तत्राह· यथैकेति· गोत्रं चेति· गार्ग्यत्वस्य जातित्वं गर्गादेरिति· कडुमभदेइ
तिम्वादौ पठितादारन्यपि सिध्यतीति· यद्यपीति· उणादयो बहुलमिति शास्त्रारंभात्सर्वमेव धातुजमिति सिद्धम् इति भावः॥ ७॥ ॥

ईषदकृता॥ ॥ ईषद्गार्ग्य इति· यथैकार्थसमवेत क्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगो गार्ग्यतरः गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इ
ति तथेषदर्थेनापि योगः· ईषत्कडार इति· गडेः कडुचेत्यारन् प्रत्ययांतत्वात् कृदंतः कडारशब्दः क्रियाकारकसंबंधस्या
संप्रत्ययादकृदंत इति केचिदाहुः· तदयुक्तं· कृद्ग्रहणे न हि कृत्संज्ञः कः प्रत्यय उच्यते· अथाव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणा
दत्र समासः स्यात् तथापीषद्रक्तं ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात्॥ ॥ षष्ठी॥ ॥ किमर्थमिति· सप्तमेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्र
श्नः· अपवादार्थ इति· अपवाद इत्यर्थः· का पुनरिति· प्रतिपदविधाना याप्यपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगो लिङ्योगा या
अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभाग इत्याशंकते·॥ ॥ श्री राम॥ ॥ श्री कृष्ण॥ ॥

॥ ॥ षष्ठी॥ ॥ भाष्ये वक्ष्यतीति· न निर्धारणे इत्यत्रेति शेषः· उत्सर्गं प्रति हि प्रथमे कापकविशब्दस्यानन्यमादाह· अपवाद इतीति· अपह
ष्यते नेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः। प्रतिषेधविषये· सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ॥ ॥ श्री रामे॥ ॥ श्री कृष्ण॥ ॥

के०वि०२०२ कारकविशेषेति॰ कर्तृकर्मणोरिति विभक्तिरित्यर्थः॰ इत्यादिप्रकरणमिति॰ तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः॰ शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्रलक्षणामि त्यर्थ इति तास्सर्व॰ समासनिवृत्त्यर्थमेवेति॰ तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारककाणां शेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्य संभवादिदं चिंत्यं॰ किंच लुगभाव एव कल्प्येत यदि स्वेतद्धार्ति कबलात्समासाभावकल्पनं तदा तदावश्यकमेव॰ सूत्रेणापि तत्रानुवादः

सर्वा षष्ठीति॰ साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः॰ कृद्ब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगो च्यते॰ तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेष इत्यनेन सिद्धायां षष्ठ्यां लोविदर्थस्य करण इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येवभ्रूयत एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः॰ समासे हि सति तस्याः अभावः स्यात् तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं॰ अशेषविषयेविधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समा

१ न चित्रानुत्पमानेकृद्योगेतिनवक्तव्यं स्य सिद्धत्वात्॰ प्रतिप्रसवप्रसंगेनान्यदपि कथ्यते॥

यावश्यकानीति न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेनेति चिंत्यं॰ किंच तस्य न चनस्य सत्वेदिवस्तदर्थस्य छत्त्वेऽर्थप्रयोग इत्यादिविषयेऽक्षाणां देविते त्यादौ तन्नं तेन लोकेति निषेधेन कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यभावेनेन षष्ठ्याः समासनिषेधसिद्धिः॰ त द्वीत्यातु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या समासः स्यादित्यपि चिंत्यम्॥ ॥ राम० ६७

११३

तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावतिप्रसंगमाशंक्याह॰ तच्छब्देनेति॰ स्वात्मनीति॰ स्वात्मन्येवाभेदेनास्थितात्तु द्रव्येइ त्यर्थः॰ नन्वभेदस्याधाराधेयभावनियामकत्वाभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शंकते॰ न चेति॰ यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तुं शक्यं तथापि न समुख्य इत्याह॰ मुख्यस्येति॰ उत्तरयति॰ तस्मादभिधानेति॰ गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः

तत्स्थैरिति॰ तच्छब्देन सन्निधानाद्गुण एव परामृश्यंते तेनायमर्थः॰ स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्म न्यवस्थानं गुणानां संभवति॰ भेदनिबंधनत्वान्मुख्यस्याधाराधेयभावस्य॰ सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्तु तस्मादभि धानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते॰ इह केचिद्गुणाः [redacted] शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यंते न तु द्रव्यस्योपरंजकत्वेन॰ यथा चंदनस्य गंध इति सह्यवैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न तु कदाचित् चंदनगंध इति सामानाधिकरण्यं भवति॥ ॥

शब्दैरित्यर्थः॰ एतत एवा पेस्य तत्स्थत्वमिस्य ग्रेवक्ष्यति॰ तदेवोपपादयति॰ इह केचिदिति॰ द्रव्यान्निष्कृष्टाः भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः तदा हि गुणगतजातिः प्रावृत्तिनिमित्तम्॥ उपरंजकत्वं॰ स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम्॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमोस्तु॰

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
[stamp, Devanagari text]

कै०वि०२०२ द्रव्यैकत्वमिति॰ जातिविशिष्टगुणः प्रवृत्तिनिमित्तं अत एव तेनोभावप्रत्ययेन गुणबोधः अर्थस्य तत्स्यत्वमिति॰ एवं च गुणिपरत्वे

शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निकृष्टरूपाः शब्दैरुच्यंते पटस्य शुक्ल इति कदाचिद्द्रव्यैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति॰ तस्मा
त् द्विविधा गुणसद्भावात्तस्यैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादयमुदाहरणं॰ अथ ब
लाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति॰ तत्स्यं हि शौक्ल्यं सर्वदा वेयधिकरण्येन संबंधात्॰ नैष दोषः॰ शौक्ल्ये शब्दे
न शुक्लो गुणोभिधीयते॰ शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्तेन चासौ तत्स्यः
अभेदाध्यवसायेन द्रव्यप्रस्तुरंजकत्वदर्शनात् शुक्लपट इति॰ अर्थस्य तत्स्यत्वमाश्रीयत इति शब्दभेदव्यर्थ
स्याभेदात् नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्यत्वं॰ रूपवान्पट इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः॰ भे
दाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्यत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव॰॥ ॥श्रीरा रा म॰

वाचकशब्दाभाववत्त्वं तात्स्थ्यमिति फलितम्॥ ॥ ॥श्री छछछछछछछछछछछछछछछछछछछ १९

७७४

एवं तर्हीति॰ तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः॰ तीव्रादिशब्दैः समासप्रसंगमुपपादयति॰ यश्च गंधेति॰ एवं तर्हि

न तु तद्विशेषणैरिति॰ तच्छब्देन गुणः परामृश्यंते तेषां गुणानां मानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्य
र्थः॰ घृतस्य तीव्र इति॰ तीव्रो गंधस्य विशेषणं॰ चंदनस्य मृदुरिति॰ स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणं॰ ननु घृतस्य गंधेन संबं
धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासप्राप्तिरेव नास्ति किं प्रतिषेधेन॰ एवं तर्हि यदा प्रकरणा
दिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगंधवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठीत इति षष्ठीति समासप्रसंगः
यश्च गंधविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावात् गंधशब्दस्येव तत्स्य गुणाभिधायित्वात्स
मासप्रसंगे प्रतिषेधउच्यंते॰ ननु वतीव्रघृतं मृदुचंदनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तस्य तत्स्यत्वाभावात्तत्समासाप्रसंगात्प्र मा॰
तिषेधोनर्थकः॰ एवं तर्हि सोत्रस्य प्रतिषेधस्य विषय कथनं न तु तद्विशेषणैरिति तत्स्यत्वाभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः

ति॰ तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थः तीव्रादयः शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यत इति भावः॥

वै॰षि॰२०२ साप्येकिमर्थमिदमिति· इदमाप्यवहितमपि तस्यैरितिपरामृश्यते· तदाह गुणेनेति· केवलगुणेति· घृतस्य तीव्र इत्यादावपि
केवलगुणवाच्येवेति भावः· भाष्ये एतदेवेति· काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावेव षष्ठी इदमिति यस्त्विदमित्यर्थः· सापेक्षमसमर्थ

नपुनरिति· तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यत इति केवलगुणवाचिना रूपादिश
ब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः· एतदेवेति· केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः· द्रव्यमत्रेति· ततश्चेदं तापेक्ष
पो ब्राह्मणस्येति षष्ठी शुक्लार्थेन संबंधाभावात् समासस्य प्रसंगाभावान्नार्थः प्रतिषेधेन॥ ॥

मिति· इतरसापेक्षत्वेन शुक्ला इत्यनेनान्वयाद सामर्थ्यमित्याशयः· तदुक्तं यत्नाह· शुक्लार्थेन संबंधाभावादिति· न तु तद्वि राम॰
शेषणैरितिवक्तव्यमिति भाष्यप्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थमित्यादिः॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥श्रीरामश्री॰ १६

११५

पूरणगुण॥ ॥सत्ले निविशत इत्यादि· वस्तुतस्तद्विशेषणैरितिवक्तव्यमिति भाष्ये प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थमित्यादि इदं चिं
त्यं· तस्याकडारसूत्रोक्तगुणवचनपदार्थसमत्वात् तत्र वाचकः सर्वलिंगानामित्युक्तत्वात् काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्व

पूरणगुण॥ ॥अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबंधाद्गुणेस्वरूपग्रहणं न भवति नाप्यादेरुंकिंतर्हि सत्ले निविशते पै
तीत्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते· संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते· सामान्यादेरपि ग्रहणप्र
संगात्· नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं कंटकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात्· गोविंशतिरित्यादौ संख्यायाः समासो न
निषिध्यते· शतसहस्रांतात्वनिष्कात् क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं· स्वारी शतमपि ददाती तिमुनित्रय
वचनात्· ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनिप्रयोगाद्वप्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यल गौरवादिशब्दसिद्धिः॥
स्य

प्रसंगात्· तस्मादत्रव्याख्यानात् केवलगुणवाची सन् यो गुणिबोधकस्तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययांतप्रतिपाद्यानां गु
णपदेन ग्रहणं· अर्थपदान्वयाच्च न द्योधकशब्दमात्रग्रहणं· एवं च प्राभाण्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव न॥ ॥श्रीराम॥

कै०यि०२०२ अवसितमवृत्तिरिति· सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिना विशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः अनेनैतत्सूचयति· वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला
इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः· षष्ठ्येव षष्ठी स्यात् च षष्ठ्यन्तं समर्थं प्रकृतिकसुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः· तादृशं च न शुक्ला इति पदमित्यसाम
र्थ्यं तदवस्थमेव एवमपि प्राप्नोत्येव पूर्वसूत्रे एतदेवोदाहरणमित्युक्तं· अत्र त्वं भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिः· अनेन समासशंका वा

गुणेन किमिति· वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः भवतीति· यदा प्रकरणादिवशाद्दन्ताद्यर्थे एवावसितवृत्तिः शुक्लादिश
ब्दस्तदा तदर्थोपजनितत एव ब्राह्मणदोर्व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसंग इत्यर्थः· ननु गुणस्य गुण्य
पेक्षत्वात् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं· न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः· नैष दोषः· गुणशब्देन केवलगुणवाचि
नो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्त्या पाश्रयेन ग्रहणं तद् इति गुणिनो गुणाधारसंबंधिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः

रणपालुभानां महत्त्वः क्रियत इति कर्मणि चेति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत्· अन्यथा ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थे ग्राममित्यस्य राम
प्रकरणादिना ज्ञाने गत इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थत्वे सामर्थ्यात् समासापत्तिरिति स्पष्टं कर्मणि चेति सूत्रे भाष्ये॥ ॥ २०

७७६

ननु ब्राह्मणस्य पश्यन्नित्यत्र ब्राह्मणस्यौदनं पश्यन्नित्यर्थावगमात् ब्राह्मणस्य पाकापेक्षपाककर्मत्वकर्तृत्वाभावात् कर्तृत्वस्योक्त
त्वं षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिः असंगतेत्यत आह· आवर्जनवाचीति· आवर्जनमंगीकारः स्यागो वेत्याहुः· कर्मणि न भवतीति· शेषष
ष्ठ्यं तस्य कामार्थन्त्वपेक्षं भवति क्रियान्वयेनेति भावः· एतेन कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी सुलभेत्यपास्तं· नलोकेत्येतन्निषेधवि

प्रतिषिध्यते ऽत्रेति· आवर्जनवाचि पश्याश्रयेण ब्राह्मणं प्रत्येव कर्मत्वम्यते· यथास्य लोकपङ्क्तिर्लौकावर्जनमित्य
र्थः· ततश्च ब्राह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षपाककर्मणि न भवतीत्यर्थः· चोरस्य द्विषन्निति· तौ सदिति सूत्रेनोग्रहणस्योपाध्य
संसर्गार्थत्वात् द्विषोऽमित्रे इत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शतासत्संज्ञः· ननु चात्रापीति· तत्निनि प्रत्याहारेण शतुरविग्रह
णात्· सूर्यस्योदेतोरिति· सूर्योदयोत्सवं मित्यर्थः· वृक्षस्योपरीत्यादीन्यपव्ययउदाहरणानि॥ श्रीराम॥

षयेन निधानात् षष्ठविवक्षेव न भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये· ननु द्विषोऽमित्र इति विहितस्य नु सत्संज्ञकत्वं· लटः इति सूत्रविहितयोरेव स
त्संज्ञाविधानात् इत्याशंक्याह· तौ सदिति· अस्य धातुर्व्यादेशत्वाभावादाह· तत्रिनि· अस्योदाहरणत्वं स्थापयति· भाष्ये वक्ष्यते तदि
ति· इत्यादीन्यपीति स्वाह च परीक्षितव्यमेव ग्रह्यते अन्याक्ष्ये: सति सामर्थ्ये समास इष्ट एवेति भाष्याशयमाहुः॥ ॥राम॥

कैoविo२०२ पूर्वनिपातानियमः स्यादिति। उपसर्जनत्वस्यान्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेपि तन्नियमसंभवात् उपसर्जनसंज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेश्चिंत्यमेतत्। तस्माद्विशेषणसमासोप्यत्र बाहुलकान्नेत्येव तत्त्वमिति केचित्। तन्न। अर्धपिप्पलीत्यादौ पुनरोधेन तस्याऽनन्वर्थत्वाश्रयणमवश्यं[illegible]मित्याशयात्। विशेषणसमासे वचनसामर्थ्यादिति। पूर्वापरप्रथमचरमेति सूत्रे समानेत्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः। एवं च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाभावः। न चैवं बहुव्रीहिरुच्छिद्येत। शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्तेः। न च सु

राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। विशेषणसमासोत्र भवत्येव। ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति। षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते। विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात् समानाधिकरणे समर्थं वदितिनाश्रीयते अधाव्ययमिहित मिति। एवं च कर्मस्य क्रियमाणस्येत्याद्युदाहरणं॥

दरपाचकइत्यादौ तस्य सावकाशता। एवं तर्हि समानेत्यादि सामान्यापेक्षं यत्र समानाधिकरणेनो विशेषविहितः समासस्तत्रैव तत्प्रवृत्तिः समानादेव्वरूढं तेन न समासो अभिधानादित्याशयः। केचित्तु प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या षष्ठीति सूत्रे येन सुबंतेन समासस्तदर्थनिरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्येव गृह्यते तादृशमेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तं। न चेदं सामर्थ्यं प्रकृते तस्मिन्नित्याशयेनाह। असामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति। एवं च प्रत्याख्यातं समानाधिकरणग्रहणं भाष्ये लेतदाशयानभिज्ञपूर्वपक्षिसिद्धांतिनोरेक देशिनोरुक्तिपरमित्याहुः॥११॥१२॥१३॥ राम० २१

७११

कर्मणि च॥ ॥दोषदर्शनादिति। पक्षद्वयेपि दोषदर्शनादित्यर्थः। क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति। तृजकाभ्यामित्यस्य कर्त्रर्थे तृजकाभ्यामित्यर्थ इदं। कर्तरि चेत्यस्येनायमर्थ इति वृत्तिमतेनाह। कर्तरि चेति। अन्यैस्तु उपपदकृदंतैः शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव गंगाधरम्

कर्म॥ ॥कृषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात्स्पष्टमिति। कथमिति। अकर्तरि च कारक इति। यः कर्तरि विधीयते यथा कुंभकार इति तत्रापरस्यादुपपदसमासेन भाव्यं केचित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेण कर्तरि त्युक्तं। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट्। कर्मणि षष्ठी। तृजकाभ्यां चेति। कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्मण्येव षष्ठी त्वनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। इध्ममत्रेति ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति नलोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात्। तत श्च ब्राह्मणस्य यश्चौदनादिस्तेनान्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबंधाभावः॥ ॥श्रीराम

स्वरादौ स्वरेपि न विशेषः। उभयथाप्यंतोदात्तत्वात्। न च गस्य कर्तिर्गार्थेकशब्देन साम्यं[illegible] इत्यर्थे समासानापत्तिः। शेषषष्ठ्या समासे पि स्वरे विशेषादिति वाच्यं। अकर्तरीत्यस्य तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रनिर्दिष्टाभ्यामन्वेनेत्यर्थात् कर्मणीत्यस्य षष्ठी विशेषणत्वे तेनेत्यस्यानन्तुवृत्तिरेवेति बोध्यं। भाष्ये तृजकाभ्यां चेति। अस्यैवकर्त्रर्थे तृजकाभ्यामित्यर्थ इति भावः॥

के०वि०२०२ पारंपर्येणेति। भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः। भवतिवा यिति। ब्राह्मणस्य शुक्लाइत्यत्रोक्तन्यायः। समासशंकानिवारणायेति अनेन तन्त्याप्राश्रयणेपि पूरणेति स्त्रोक्तमद्रीत्या वस्तुतः सामर्थ्यनास्तीवेति सूचयति। तदाह अबुधानामिति। अतिप्रसंग इति। अत्रापि वंन्यायैः समासापादनसंभवात्तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। भाष्ये ब्राह्मणस्य गतइत्यादेः ब्राह्मणस्य आमंगतइत्यादि

प्रतिषेध्यमितिचेदिति। यदि पारंपर्येण संबंधसंभवाद्भवति वैकस्यचिदितिन्यायाद्यसमासशंकानिवारणायाबुधानोयत्नः क्रियतेतदाति प्रसंगोयत्नस्येत्यर्थः। इत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानांतेनकर्मणीत्युक्तार्थयाषष्ठीविधीयते सा न समस्यतइत्यर्थः। ततश्चाश्वयोगवादोहोगोपालकेनेत्याद्युदाहरणं॥ ॥नित्यं॥ ॥प्रतिषेधेसिद्धेस्यारंभाद्विधिरप्यत्रसंभाव्यतेअनंतरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति प्रश्नः। किमिहेति। विधिरिति। प्रहृाविभाषाधिकारात्। नित्यइति। विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वा त्प्रतिषेधारंभसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्धइति किंनित्यग्रहणेनेत्यर्थः १८१५१६

क्रमेणार्थः। इत्याद्युदाहरणमिति। ब्राह्मणस्य भुक्तीब्राह्मणस्य गतइतिपूर्वोक्तेतु असामर्थ्यादेवसमासो न भवतीनिहृदयं॥ ॥नित्यं क्री॥ ॥ प्रतिषेधेसिद्धइति। जीविकर्थविषयेत्तजकाभ्यामित्यनेनकर्तरिचेत्यनेनवेतिभावः। नित्यः प्रतिषेधइति। प्रतिषेधवाक्येस्तद्विषयेव्यपेक्षायाएवबोधनादितिभावः। विधित्वेतुजीविकार्थाकर्तरिचेतिनिषेधेप्राप्तेस्यारंभात्तद्विषयेनित्यमित्येतत्सार्थकं क्रीडायांतुविकल्पेप्राप्तेस्यारंभात्सामर्थ्यादेवनित्यत्वसिद्धमिति बोध्यं॥२७॥

राम० २२

७१८

नी३

कुगतिग ॥ ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधोत आह। प्रादिग्रहणस्येति। प्रत्यादिविषयएवेति। व्याख्यानादितिभावः। सामर्थ्यसद्भावादिति। वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकत्वादितिभावः। द्वितीयापिनस्यादिति। कर्मप्रवचनीययुक्तइतियुक्तग्रहणादितिभावः। व्यवहितानामिति। स्वान्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षयापदांतरेण व्यवहितानामित्यर्थः। समास इति। अव्य

कुगति॥ ॥प्रादिप्रसंगइति। प्रादिग्रहणस्येहागतत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधउच्यते। प्रत्यादिविषयएवायंनिषेधः। तथाच स्वत्योः समासोभवत्येव। वृक्षं प्रतीति। वृक्षविद्योतनयोः प्रतिक्रियाजनितस्यलक्ष्यलक्षणसंबंधस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावेत्समासप्रसंगः। संबंधाभावे [illegible]तु द्वितीयापिनस्यात्। व्यवेतानामिति। व्यवहितानांपदांतरेण प्रादीनांसमासोनभवतीत्यर्थः। आमंद्रैरिति। याहीत्यस्यांक्रियायांद्वयोरुपनिपातात्तद्वारकोदध्योदनादाविव परस्परसंबंधोस्तीति समासप्रसंगः। तथाचैकस्वर्यस्यादितितत्प्रतिषेधउच्यते।

यहितपदैरित्यर्थः। सामर्थ्याभावमाशंक्याह। याहीति। एकस्वर्यमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेसति मंद्रस्यपृथगुदात्तत्वं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि वेदे आपाद्यं रूपं नास्ति तथापि एवंजातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः। वेदेपि तस्यासाधुत्वशंकानिवृत्तिः फलमित्यन्ये॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०२०२ सामर्थ्यमेवनास्तीति॰ एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणेऽस्तु तः सर्वो म्लीनकपेत्यादौ समासापत्तिरिति भावः॰ दध्योदनादौ तु क्रियो
तर्भावेण सामर्थ्यमेवं च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यं॰ वृत्तौ गतशब्दाप्रयोगे हेतुमाह॰ वृत्तिविषय इति॰ पदैकदेशन्यो

एवं पाणिनीये लक्षणे ति त्यासिसुद्राव्य कात्यायनस्त्वासीयं लक्षणं करोति॰ सिद्धं त्विति॰ तेन प्रत्यादीनां न भवति आ
मं द्वैरित्यत्र त्वा ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यं॰ प्रादयः क्तार्थे इति॰ अगत्यर्थमिदं॰ वृत्तिविषये
क्तार्थे वृत्तयः प्रादयः॰ एतदेवेति॰ कात्यायनाभिप्रायमेव दर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः॰ सुराजेति॰
न पूजनादिति समासो न प्रतिषेधः॰ उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति॰ तेनातिक्र
मणे प्यतिः समस्यते॰ अतिसिक्तमेव भवतेति॰ सुकरइत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव॥ ॥ ॥

येनेति भावः॥ प्रगतः शिष्यं प्राप्तः॰ गुरुं प्राप्तः पितामहस्य पितृत्वं प्राप्त इति चार्थः॰ पूजायामित्युपलक्षणमित्याह॰ उपाधीना रामः०
मिति॰ अतिसिक्तमेवेति॰ तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः॰ कर्मप्रवचनीयत्वादत्वषत्वाभावः॥ ॥ ॥राम २२

२२६

अर्थान्तरेपीत्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वयः॰ तत्र हेतुर्गतित्वादिति॰ दुष्कृतमिति॰ दुः कृत्यार्थे॰ अनभिधानात्तु भूतेरव्ययून भवति॰ सत्य
पीति॰ अपि भावस्तुतः सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितं॰ अगतित्वादिति॰ मंद्रस्य क्रियायोगाभावादिति भावः॰ ईषदर्थेपीति॰ अत एवोत्तरप
दाधिकारे ईषदर्थ इति कोः कादेशविधानं चरितार्थं॰ पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये तद्वचनं सार्थकं यत्तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः॰

दुर्निंद्यायामिति॰ प्रादिग्रहणेन यस्य समासस्तस्यायं विषयनिर्देशः इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति॰ आङीषदर्थ इति॰ क्रियायो दुष्कृतमिति
गे तु गतित्वात्समासः॰ आबद्धमिति॰ आमंद्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मंद्रं प्रत्यगतित्वान्न॰ कुत्सेषदर्थाभावाच्च समासाभावः॰ कुपा
पार्थ इति॰ प्रशस्तेपि दृष्टा क्विदा भवति॰ पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति तेन सपापयोर्भेदः॰ पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेपि समा
सो भवति॰ कालवणमिति॰ अन्ये त्वाहुः पृथ्वीवाचि कुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थ इत्युच्यते ईषदर्थे तु उत्तरपदे कादेशविधानात्समा
सो भवत्येव॰ अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति॰ आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः सह सुपेत्यत्रोक्तमपि पु

सह सुपेति योगविभागेन सिद्धं दृढं व्यर्थमित्यत आह॰ सह सुपेत्यत्रेति॰ एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तं॰ तद्भाष्यप्रामाण्येन हवार्जितैर्वेनि
त्यपदासंबंधादिति भावः॰ वस्तुतस्तु रूपसंग्रहार्थमत्र वचनान्तोपाठः अत एव पुनर्गवइत्यत्र टच्॰ तत्र कारणादतत्त्वमपि लक्ष्यानुरोधेन च
व्यवस्थेत्याहुः॥ ॥

कै०वि०२०२ अत्र पूर्वमिति॰ अनुनासमासात्पूर्वमित्यर्थः॰ त्र्याणांपदानामिति॰ गतिविशिष्टतिङं तेनान्वयस्य समासविधानादित्यर्थः॰ उदात्तव
तेत्यनेन तु न विना समासः निघाते तस्योदात्तत्वाभावादिति भावः॰ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति॰ समपादइत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वप

अथवा वार्तिकगृहीतोर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याभावः॰ अनुव्यचलदिति॰ अत्र पूर्वं परत्वाति
व२ ङतिङ इति निघातः तत उदात्तत्वाभावादिति मते ति पृथगुक्तं तत्र त्र्याणां पदानां समासोक्त ते समासांतोदात्तत्वे मव
ति॰ तत्पुरुषे तुल्यार्थ सनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न मनति॰ गतिर्गतावित्यनेनोरुदात्तत्वात्तत्र चोदात्तस्वरितग्र
हणानुवर्तनाद्धि शब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात्॰ यत्परियंतीति॰ उदात्तवत उदाहरण॰ निपातैर्यद्यदीति निघा
तप्रतिषेधाद्यंतीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परि शब्दस्य यंतीत्यनेन समासः॥ ॥ ॥

दानुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्या न द्योगि पूर्वपदस्यैव बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र ग्रहणादिति भावः॰ पूर्वपदत्वाभावादिति॰ रा म०
विनाचलदित्यस्य न समासः किंतु विविशिष्टेनाचलदित्यनेनानेनेत्याशयः॰ अन्यथा वेरुदात्तत्वे उदात्तयणः परस्याद्कारस्य स्वरितत्वं स्यादि २५
ति भावः॥ ॥१८॥
७८०

उपपदम॥ ॥यदि तिङंतेस्येति॰ उपपदस्येत्यर्थः॰ तिङंत एवेति॰ कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः॰ न च भाभवान्भूदित्येन ह्याव
त्त्येऽतिङंत समासइत्यर्थकं तत्॰ माङीत्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात्॰ प्रथमार्थे सोत्री सप्तमी हि उपपदसंज्ञालि
गं अत एव पशाविन्यादौ नोपपदत्वं॰ तुमुन्ण्वुलाविन्यत्र तु क्रियार्थोपपदस्येति कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशयः॰ अ

उपप॥ ॥अतिङिति किमर्थमिति॰ यतिदिङंतस्य समासोभिधीयते तदा सुपेत्यधिकारात्तिङंतस्य प्राप्त्यभावादनर्थकएव
प्रतिषेधः॰ अभातिङ्शब्देनातिङर्थो लक्ष्यते तिङंतार्थकाचिन शब्दस्य समासानिषेधार्थत्त भाष्येपि तिङर्थ शब्दत्ति ङंतएव भवतीति
अनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः॰ अतइति॰ यस्मान्तिङंतस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः॰ तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्य
ते सति तिङंतस्यार्थो यस्य सतदर्थः॰ कस्येति॰ सामान्याभिधानाद्विशेषावधारणाय प्रश्नः॰ कः पुनरिति॰ कालसाधनसंख्यापु
र्थ शब्दसन्निधाने ति॰ तिङंतशब्दरूपार्थेन॥ रुषक्रियोपयदरूपत्तिङर्थस्तदर्थश्च तिङंतएव संभवतीनान्य इति प्रश्नः॥
स्योपदस्यासमवादिति भावः॰ तिङर्थ उच्यतइति॰ कस्यतिङर्थस्येतिभाष्येपि तिङ्पदेन तदर्थो ग्राह्य इति भावः॰ कस्येति प्रश्नोपि तदर्थ शब्द
र्थ प्रश्न द्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यं॰ पुरुषः प्रत्यक्षादिः उपक्रमग्रहः कर्त्रभिप्रायत्वादिः॰ यद्यपि कर्त्रभिप्रायत्वं नातिङर्थस्तथापि यथा
कथंचिद्योत्यमेवैत्येवेति बोध्यं॰ तिङ्पदत्व स्यतिङंतार्थ इत्यर्थः॥

कै०वि०२०२ अनेकार्थेति। कालसाधनादिरूपेत्यर्थः। साध्यत्वादिति। साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादित्यर्थः। तिङ्ग्रहणमपनीय क्रियापदग्रहणे लाघवं दर्शयति। यदीति। अतिङ्ग्रहणादिति। अक्रियाग्रहणे तु त्वयि बोध्यं। तच्चागतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमि

क्रियेति। अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात् क्रियाप्राधान्ये। प्राधान्ये चार्थे तिङ्ग्रहणे न वचनसामर्थ्याल्लभ्यत इति भावः। क्रियाप्रतिषेधो वेति। यदि तिङ्ग्रहणे वचनसामर्थ्यात् क्रियालक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे सुबन्ते स्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषयमेव प्रतिषेध इत्याह। अथेति। कारको गत इति। गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल्। कर्तृगत इत्यर्थः। अत्रातिङ्ग्रहणे समासाभावः अन्यथा गतकारक इति स्यात्। अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासनिषेधः। नैतदिति। सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणं न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि प्रकृत्यर्थस्य स्वातन्त्र्येण भावः। प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं॥ ॥ ॥

त्याशंक्याह। अत्र चेति। द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुत्पत्तिः क्रियावाचित्वे तु उपपदसत्तासो दुर्वार इति तद्भाव इत्यर्थः। क्रियायां ग्रहणमिति श०म० २५
भावः। इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनायाह। सुबन्तेति। उपपदविशेषणमित्यर्थः। नैतत्क्रियावाचीति भाष्यस्य नेतरप्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः॥

७८१

नन्वेवमत्र समासो दुर्वार इत आह। अत एवेति। प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्वं च न गतशब्दस्य किंतु धातोरेवेत्याह। धातोश्चेति। अन्वर्थाश्रयणेपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमानः। न तु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोपि स्यादत आह। धात्वर्थस्येति। एवं चात्र कारकस्यान्येनैकार्थीभावासंभव इति भावः। वस्तुतस्तु नैतत्क्रियावाचीत्यनेनात्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुले च नेति बोध्यते। क्रियायां क्रियार्थायामिति स्त्रीलिंगनिर्देशेन क्रियार्थायाः क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात् किं च क्रियाशब्देन क्रिया

तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तं। अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति। तस्यानुपपदत्वात् धातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्रयप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् सदोत्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य
त्वप्रसंगः। धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च।

वाचकशब्दग्रहणे क्रियाप्रधानभूता साध्यावस्थैव च गृह्यत इति कारकोपपदादिति सूत्रेपि भाष्ये स्फुटं। अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति याकादियोगे कारकविभक्तिः कृत्सु तृजादीनां सा तु लभ्यते वेत्याशयः। अन्यथासिद्धाने कारको गत इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात्। किं च क्रियावाचित्वाभावादत्राप्रकृतोदाहरणत्वं तुमुन्ण्वुलाविति सन्न्यायसात्। कैयटोक्तरीतिस्तु अनुपसर्जनायेनविधिः समर्थः पदस्यादि सत्त्रभाष्यविरुद्धा तत्र हि निष्कृष्य कार्थीभावं विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरंगीकारात्। न चैवमपि कारको व्रजति तरामित्यत्र समासा
भावार्थं तदर्थं प्रतिषेध आवश्यकः। अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति भाष्याशयः॥

के०वि०२०२ उपसंहृतक्रमत्वैरूपां॰उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणे वैजात्यविशेषरूपां॰प्रधानमितीति॰प्रत्ययार्थे वैजात्येन लिंगाद्यनन्व
श्रीराम० यरूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याभिभवात्तस्य प्राधान्यमितिभावः॰एवं चात्रापि न एकुलितितात्पर्यं भाष्यस्येतिबोध्यं॰साध्येएवं
मस्तीति॰
कारकस्य गतिरिति॰गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वंभावः॰एतदपीति॰धातुरत्र साध्यभूतां क्रि
यां प्रत्याययति॰प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्वरूपतामाह॰प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत्तु
नर बंतेनैं क्रियावाचित्वमक्रियावाचित्वं न तत्सुबंतमित्यर्थः॰द्रव्यवदिति॰यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिंगसंख्यासाधनसंबंधः
तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः॰अनयोरिति॰नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात् सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र
कथं ज्ञाप्यते॰एवं तर्हि योगविभागः क्रियते तेनातिङिति सूत्रद्वयशेषो विज्ञायत इत्येष॥२।२।१९॥ ॥
तर्हि सिद्धे इति॰तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसंगनिरासे सिद्ध इत्यर्थः॰एवं तर्हि योगविभाग इति॰अत्रातिङिति पूर्वसूत्रे गतिरित्यचे राम०
त्यर्थः॥ ॥ २६
श्रीराम
१८२

अतिङ्ग्रहणेन चेति॰अतिङिति अस्य प्रथमांततया समास एव विशेष्यते॰अतिङिति बहुव्रीहिः॰प्रपाचतितरामित्यादौ नित्यसमा
स इष्ट एव॰तिङिचोदात्तवतीत्यनेन गतेर्निघातेऽनुदात्तत्वमेव॰तत्रैतल्लिप्यर्थमेव तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये॰गतिकारकेति
स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः॰कृद्ग्रहणात् कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्यारूढमिति तत्रैव वक्ष्यामः॰एतेन तत्र नित्यसमासवारणाय

अतिङ्ग्रहणेन च समासो योग इत्यविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति॰तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्
ग्रहणं तु पूर्वपदस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव॰भाष्येपि समुदायस्यानिवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य॥ ॥

तिङिति तद्घटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथं तत्र ततन्निवृत्तिज्ञापकं प्रपच्यतितरामित्यादौ च गतिकारकोपपदादिति तिङि चोदात्त
वतीति सूत्रभाष्यप्रामाण्येनोदात्तवतेत्यादि वार्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास एवेष्यत इति परास्तं॰सुप्ग्रहणं स्विति॰उपपदमित्यन्व
र्थसंज्ञया सुबंतस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात्तगतेः सुबंतत्वाच्च राजपुरुषेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यसिद्धेः॰तिङन्तघटित इति समास
इति विशेषणेन कारकोऽव्रजतीत्यादिव्यावृत्तिसिद्धेः प्रथमांतसुबनुवृत्तेरपि फलाभावेन चिंत्यमेतत्॰

कै०वि०२०२ हृदंतावस्थायामेवेति॰ काष्ठैः पचतितरामित्यादिवारणाय ङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन चिंत्यमिदमिति कश्चित्तन्न॰ बहुलग्रहणेन शानं जं नादि

गतिकारकोपपदानामिति॰ एतत्सूत्रद्वये सुपेत्यस्यानिवृत्त्या गतीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव समाससिद्धिः कारकाणां तु कृत्तेकरणेकृता बहुलमिति समासः क्रियते॰ तत्र ङ्ग्रहणस्याकृत्सुबुत्पत्तेः समासः तिङंतेन तु तीयांतस्य सुपेत्यस्यानुवर्त्तनात्सुमासाप्रसंगात् कृदंतेनैव समासे सिद्धे ङ्ग्रहणं कृदंतावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थं॰ अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यंते॰ यदि तत्सुत्तरपदात्सुपूर्वोत्पद्यते तदा दधिसेचाविह्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च॰ ततश्च तन्निबंधनः स्वरो न सिध्यति॰ नैष दोषः॰ निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियत इति षत्वनिषेधो भविष्यति॥ ॥श्रीराम राम राम

पिरिवंतेनापि समासस्यवारयितुं शक्यत्वात्परिभाषायाः प्रयोजनवत्त्वे ङ्ग्रहणे प्रयोजनवत्त्वादत आह॰ अस्याश्चेति॰ तन्निबंधनः स्वरइति॰ गतिकारकोपपदात्कृदिति विहितः स्वर इत्यर्थः॥ ॥ ल० ४०

राम०
२७

७८३

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

स्वरासिध्यश्चेत्याह॰ यद्वेति॰ सुपेत्यस्यानिवृत्ताविति॰ सुपेवेति नियमाभावाद्यथेष्टं समाससिद्धिरिति भावः॰ लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थेति बोध्यं॰ तत्र सुबुत्पत्तेः प्रागिष्ठकपलक्षणं लिंगबोधकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यं॰ सुबुत्पत्तेर्भवतीति॰ सुबुत्पत्तेरनंतरमित्यर्थः॰ धनक्रीतेति॰ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे क्रीतात्करणेति ङीप् स्यात्॰ सुबंतेन तु समासेंतरंगत्वाट्टाप् सिध्यतीति भावः॰ यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे क्री

यद्वा सुपेत्यस्यानिवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्वचित्सुबुत्पत्तेः प्रागपि समासः क्वचित्त्वाकृत्सुबुत्पत्तेः एवं कारकसमासोपि बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबुत्पत्तेर्भवतीति साहितस्य धनक्रीतेति प्रयोग उपपन्नः॰ उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः॰ यद्येतदिति॰ शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात्स्वश्चः समर्थेनेति॰ सुबंतस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्॰ पद्येनमिति॰ ततश्चैकस्वर्यादिप्रसंगः शाकलप्रतिषेधप्रसंगश्च॰

तत्र स्वराप्राप्तेराह॰ उत्तरपदशब्दश्चेति॰ सुपि स्वस्थेति॰ तदननुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्वं बोध्यं॰ सुपेत्यस्यानुवृत्तावतिप्रसंगमाहभाष्ये यद्येवमिति॰ कुगतीत्यनेनेति भावः॰ अतिङ्॰ ङस्येनेन तिङंतस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यं॰ ऐकस्वर्यादीति॰ आदिना कृपद्यं॰ किंच तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव स्यान्नतु तिङ्॰ स्यपि बोध्यं॰

वै०वि०२०२ पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति। तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थः। पूर्वं साधनेन योगेऽप्युपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाविशेषात् सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्य
त आह। ततश्च पूर्वमिति। साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति भावः। न च निष्कृष्यैकार्थीभावो न समा
समासादिप्रयोजकः इत्युक्तं। एवं च विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्त्वात् तस्य दुर्वार इति वाच्यं। तेनैकार्थीभावाभावात् आंकांक्षितानवेधात्

पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति। तत्र तयोस्सामर्थ्यमस्ति उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन योगात्।
पूर्वं धातुस्साधनेनेति। ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात् साधनसंसृष्ट एव धातु
रुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावात्। तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव।
तिङन्तेन त्वातिङिति निषेधान्न भवति। यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः उदात्तवतेति।

तदवयवेन तु प्रत्ययार्थासंसृष्टेन नैकार्थीभावः साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगादित्यदोषात्। भाष्ये साधनं हि क्रियां निर्वर्त रा०म०
यतीति। क्रियां तत्प्रतीतिं। साध्यत्वेन प्रतीतेस्तत्संबंधाधीनत्वात् साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादीति भावः॥ ॥ २८

७८४

अभिनिर्वृत्तस्य। अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्येत्यर्थः। अनिष्पन्नस्येति। अज्ञातस्येत्यर्थः। नन्वेवमुपसर्गसंबंधात् प्राक् केवलत्वात् सादे
सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि ल्लादप्रयोगस्स्यादत आह। अनुभूयते सुखमिति। भातुरेवेति। केवलधातुरेवेत्यर्थः। उपसर्गस्तु द्योतक इति।
सन्नर्थोद्बोधाय पश्चादेव संबध्यत इति भावः। एतेनोपसर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसंबंधात् पूर्वमेव धातुना बोधना

अभिनिर्वृत्तस्येति। अनिष्पन्नस्य विशेषाकांक्षाया अभावात्। अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरि
त्यादौ धातुरेव सकर्मकः क्रियां वक्ति उपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः।
षष्ठीसमासादिति। निसत्त्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसङ्कानः॥

वश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्याभावेन समासो दुर्वार इत्यपास्तं। एतच्च सुडुत्कादिसूत्रविस्तरेणोपपादयिष्यते। निपराभ्यां निरित्यादौ
व्यादिद्योत्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थः। विपराभ्यां परस्मैपदस्येत्यर्थो वा। विरोधसङ्कान इति। इत्यभिमान इति शेषः। अभिमानत्वे चास्यानुप
दमेव स्फुटीकरिष्यते।

वै०वि०२०२ ननु कर्मण्युपपदे ऽण् कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं तत्रोऽण्युत्पत्तेः पूर्वं कृदंतत्वाभावात् षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति ज्ञाते पि अणि तन्निवृ
त्तौ मानाभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह पंचकेति प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति चिंत्यमेतत् सुबंतमे
वोपपदमिति तत्रोपपदमिति सूत्रे भगवानेव वक्ष्यतीत्यस्वरसं च किंच पंचकपक्षे पि सकलकारकशक्तिमानर्थः संमुग्धाकारेणैव प्रा

कुंभकार इति पंचके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तत्रैवोपपदे ऽण् भाव्ये अप
वादविषयत्वात् द्वितीयानुत्पादात् कृते वा ऽणि कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसंगः ग
तिकारकेति न तथोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादंतरंगत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः ॥ ॥

तिपदिकेनोच्यते ननु विशिष्येति कर्मोपपदत्वप्रयुक्ताणः प्राप्तिः अन्यथा करणाद्युपपदे पि कर्मोपपदप्रसंगः तस्मादुक्तः कृत्व राम
र्थकर्मत्वस्य सत्वेन कृदुत्पत्तावपि भावितसंग्रहात् त्वा षष्ठीप्रवृत्तिरिति स्वेव भाष्याशय उचितः अंतरंगत्वादिति षष्ठीति सूत्रे सुपेतित्तती २९
यांतस्य संबंधादिति भावः अत एव मातुः स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमासः अत एव च षष्ठ्यंतस्यानेकसुबंते न न समास इति बोध्यं ॥

७८५

एतद्वार्त्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे अथ वेति भाष्ये विप्रतिषेधपरमित्यस्य तु न प्रवृत्तिः युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्ति
सत्वे नासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् उपपदे पि समासो भविष्यतीत्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा च स्या
स्यतीत्यर्थः अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मानमिति तात्पर्यं न च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानयोर्विरोधः बोध्यबाधकज्ञानस्य

अथ वेति षष्ठीसमासे पि दोषाभाव इत्यर्थः

प्रतिबंधकत्वात् एवं च षष्ठीसमासो नित्य एवैतद्विषये फलितः तद्बोधिताभावांशस्येतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात् नित्यं क्रीडेत्यादिवि
षये तस्य कृत्प्रबाधत्वात् गतिकारकोपपदादित्यत्र कृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति षष्ठीसमासो पि सु
बुत्पत्तेः पूर्वमेव स्वरश्च तत्रापि समासे इत्यंतरंगत्वमेव नास्तीति भावः परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यंतसमा
समात्रस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् कृद्गिर्लीमादिति बोध्यम् ॥

के०बि०२०२ केपटे सिन्नित्यसमासयोरित्यादिर्यथा स्यादित्यंतोऽग्रंथः बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभात् तत्र नित्यग्रहणप्रत्याख्यानाच्च उत्तरपदेति एवं चाग्रिचि

कश्चित्कार्ये दोषदर्शनादाह अनेनेति सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्वपदविग्रहणं यथा स्यात् अंतोदात्तादुत्तर
पदादित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्यग्रहणं मा भूदिति भावः यस्य विग्रहो नास्तीति अस्यापि विग्रहाभावः षष्ठीसमासेन मु
क्तेपक्षे उपपदसमाससंज्ञा वाते नित्याधिकार इति नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारे सं प्रत्ययः नैनेशक्यमिति
नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञापत इत्यर्थः तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधोन पठितव्यः॥ ॥अमैवा॥
यदर्थ इति यत्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः स्वशायमिति अधिकरणे शेतेरित्यच् स्वगोऽमिति सोरम्भावः अनेना
नव्ययेनाम्समासो मा भूत् इत्येवमर्थोयं नियमः स्यात् अंतरंगत्वादिति अनुस्वन्नएव सावुपपदसमासेन माव्ययप्रश्ना
लुप्नेति समासविधानकालेऽनव्ययस्याणो असंभवान्नियमांतरे चेतस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः॥ राम

नेत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः॥ ॥१९॥ ॥अमै॥ ॥नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यात्तुमुन्नेनेतरमपि समासो ज्ञाप्यत इत्यत ३०
आह नियमांतरेति वक्ष्यमाण इत्यर्थः॥

७८६

अमैत्यस्यावृत्तिरिति चिंत्यमेतत् आवृत्तौ मानाभावात् अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमाव्ययेन समस्यत इत्यर्थे अग्रेभुक्त्वा इत्यत्र
समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च किंच कालो भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिस्तस्मादमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेनेति नियमे
ना

अमैवेति एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते ततो येन वाक्यैमेव केवलो विधीयते न प्रत्ययांतरसहित
स्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमी निर्दिष्टात्तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः अग्रेभोजमिति विभाषाऽ
ग्रेप्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति अग्रादिष्विति यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्र
त्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसंगः प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां प्रत्य
योत्पत्तावनिमित्तत्वात् तन्निवृत्तावेव हेतुत्वादतस्यानुपपदत्वमित्यर्थः॥ ॥श्रीरामरामरामराम

नसर्वेष्टसिद्धिः अतएव भाष्येऽग्रेभुक्त्वेत्युदाहृतेऽग्रादिष्वप्राप्तेति वार्तिकप्रत्याख्याने च संगच्छत इत्याहुः अप्राप्तविधेरिति विशेषण
व्यावर्त्यमुपपादयति प्राप्तविभाषायां त्विति आभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्त्याहिंसार्थत्वाभिश्च सत्येव प्रत्यय इत्यायुक्ते प्रत्यययोस्तत्त्वनियोगेनैवोपप
दसंज्ञास्वीकारादिति भावः॥ ॥२०॥२१॥२२॥ ॥

कै० वि०२०२

शेषो वा॥ ॥उपयुक्तादन्यः शेषः सामान्यं सहसुपेत्यादिः विशेषः द्वितीयाश्रितेत्यादिः पूर्वोत्तरेति यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थ
योरपि प्राधान्यं नास्त्येव तथाप्यव्ययीभावादिमहासंज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्यानिमित्तत्वमस्येत्येवमभिप्रायः विशेषणं विशे

शेषो बहुव्रीहिः॥ ॥पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति शेष इति पदतश्चेति पदेन पदतस्योदे
शादित्यात्तसिः नहीति सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः नहि संस्पर्था इति पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु
तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् प्रथमायाद्यिति द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात्प्रथमायाः शेषत्वे तत्र प्र
थमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थः समानाधिकरणानां भवति कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषणे इति पूर्वनिपा
तविधानात् ज्ञापकाद्भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथम
माह्निकं॥ ॥१॥

येत्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह द्वितीयादीनामिति गतार्थं प्रथमयेत्यादि तु व्याख्यानभूतं न स्वतन्त्रविधायकमिति भावः यद्वा राम
शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तग्रहीत किं कस्य प्रतिपदमुक्तोरितस्यैव ग्रहणमिति सर्वं सुस्थिः॥ ॥२३॥ ॥इति शिवभट्टसुतसती ३१
गर्भजनागोजीभट्टकृते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथममाह्निकं॥ १॥

१८१

३२

अनेकम्॥ ॥भाष्ये क्रमोल्लंघनेनाभिप्रायमाह अनेकेति अन्यपदार्थेऽर्थोऽन्यत इति अन्यार्थे इत्यस्याभिन्नेऽर्थे इत्यर्थः भेदप्रतियोगी चोपस्थितः स्व
पदार्थ एव पर्युदासविधया स्वस्वपदार्थ इति भावः वाक्यव्यावर्तकं युक्तत्वान्तरमाह वर्त्तीति तेषां सुबन्तत्वादित्यभिमानः एतानि पदानीति समा

अनेकं॥ ॥अनेकग्रहणस्य वार्त्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्य
त्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः पदग्रहणमिति अन्यार्थे इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्तेऽर्थान्तर आश्रीयमाणेऽन्यपदार्थो लभ्यते
वर्त्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्तसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः यथा मे मातेति कश्चित्केनचित्पृष्टः
कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति एतानि पदानि तथा मे पितेत्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसंगः अ
थवा स्यादीतिकश्चित्केनचिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथाशुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्यात् किं वा
नस्यानेनेत्यर्थः ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणं अश्रुतवाक्यार्थे च
पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यास्तीरे स्नासु कश्चिदुच्यते न द्या ग्राहा सन्तीति तस्मान्माभूत्स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते॥

नाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येदं वस्तुतोऽर्थपरमेतत् यथा मदीया मातेत्यत्र समासप्रसंग इति बोध्यं सुस्नातं भो इति पाठे आह अथवेति अत्र
सर्वत्रान्योऽर्थो व्यंग्य इति बोध्यं अभिजनशुद्धत्वपीति अपि रेवार्थे भाष्ये वाक्यशब्देन परस्मरहमात्रं

कै०वि०२०२

व्याप्तिसमाश्रयणेति· पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायस्यैवानुसरणं नान्तरङ्गन्यायस्येत्यर्थः· राजानं पुरुषमित्यर्थे सावकाशस्तत्पुरुषः ब हुव्रीहिरपि बहुपदके सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यग्रहणं क्रि यतश्चात्रशेषइतिभावः· भाष्ये एकदेश्याह· नैतदस्तीत्यादि· तत्पुरुषः समानाधिकरणतत्पुरुषः· राजपुरुषइत्यादिरपि कर्मधारयएव·

अथान्यग्रहणमिति· अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यत इति प्रश्नः· स्वपदा र्थेपीति· अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः· पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समा सः स्यात्· तत्पुरुषइति· बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थो यत्कशः परं कार्यं त्वाज्ञेति· तत्तश्च संज्ञयोः समावेशात्स्वरस मासान्तप्रसङ्गः· शेषवचनमिति· शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति·

इतर एकदेश्याह· भवेदित्यादि· स्वरसमासान्तेति पर्यायेणेत्यर्थः· यद्वा कस्यचित्स्वरः कस्यचित्समासान्त इत्यर्थः· भाष्ये ऽशेषत्वान्न भविष्यतीति· पदतोऽर्थतो वाशेषइत्यभिमानः· एतदर्थं शेषग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याह· प्रत्याख्यानमिति· आकडारसूत्रोक्तमित्य र्थः· पदतोर्थतश्च शेषे द्वैरावतीके दोषः· पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोषः· राम० ३२

समासविधावित्ति· संख्यानदीभिश्च अन्यपदार्थे च संज्ञायां मध्यमध्यमवीराश्च नजिस्त्रैतिभावः· पदतोऽर्थतश्चे शेषार्थकस्य तत्प्रत्या ख्याने परं कार्यमिति पाठेऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह· ततइति· नीलोत्पलं सर इति· इदमुपलक्षणं· बहुपदके बहुव्रीहिः स्वपदार्थेपि

संख्येति· द्वैरावतीको वीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति· तस्माच्छेष ग्रहणं न कर्तव्यं· ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितं। अक्रियमाणइति· नीलोत्पलं सरइत्यत्रा पि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेपि स्वपदार्थइव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत· कण्ठेकाल इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेर वकाशः स्यात्· अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः· अथेति· एकनिव त्त्यर्थतानदनेकग्रहणं नोपपद्यते पदविभिन्नत्वात्सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानस्यैकसामर्थ्यस्य· नापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं· तद्धितार्थस्येनोत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानात्तज्ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः·

स्यादित्यपि बोध्यं· परिनिष्ठितविभक्त्या समासमजानतो भाष्येऽक्रियमाणइत्याद्युक्तिरिति बोध्यं· कण्ठेकाल इत्यादि श्चेति· बहुपदके बहु व्रीहिविधाने सावकाशमिति बत्तुं पुक्तं॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

के०वि०२०२ तत्रश्चेति॰ नन्वेकसंज्ञाधिकारात् बहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबाधे षत्वं स्यात्॰ किं च कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया निरवकाशत्वेन तया
बाधाद् बहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यं॰ उपसर्गसंज्ञाया अपि तद्वत्त्वाद्बाधात्॰ परं कार्यत्वपक्षे समावेशसंभवाच्चेत्यभिमानः॰ केचित्तु

॥ सर्पिषोपि स्यादिति॰ अपिशब्दो बिंद्वर्थे वर्तत इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगः॰ ततश्च कप् समासांतप्रसंगः॰ पदांतरेण स्या
दित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावर्तिकेत्याशयेन केचित्व्याचक्षते॰ अन्ये त्वाहुः॰ अपिः पदार्थस्वत्राप्य
र्थताबिंद्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति पदे बिंद्वर्थे वर्तत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगः॰ अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपे
त्यस्यापि लिंगत्वादेकस्यापि तिङंतस्य प्राप्तिः स्यात्॰ नैतदिति॰ योगद्वय एवातिङ्ग्रहणेन सुपेत्यस्यासंबंधो ज्ञापितोऽन्यत्र तु सुप्सुपे
त्यनुवर्तत एवेत्यर्थः॰

ति॰ अत्राहुः चित्तु स्यादित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेप्येकार्थीभावाभावः॰ स्यादिति पदमिति॰ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरत्रैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः॰ रा म०
अत्र व्याख्यानेप्येकसंज्ञाधिकारे पुरुषदोषेण॰ संतु योर्भिन्नाश्रयत्वात्॰ भिन्नत्वादिति॰ अतिङ्ग्रहणं तु नानुवर्तते व्याख्यानादिति भावः॰ ३२
योगद्वय एवेति॰ तत्रैवातिङ्पदसंबंधादिति भावः॰

७८६

गुणे संख्याया इति॰ सुबंतत्वस्य प्रत्येकस्मात्त्वादिति वक्तुं युक्तं॰ समासविधानं चेति पाचस्त्वर्थे॰ द्व्यहजाता दामिति॰ कालाः परिमाणिनेतिसू
त्रस्थेनोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धमिति वार्तिकेनासिद्धे बहूनां तत्पुरुष इत्यर्थः॰ तदपि वचनमेतत्ज्ञापकसिद्धमेवेनापूर्वमित्या

बहूनामपीति॰ अन्यथा सुप्सुपेति गुणे संख्याया विवक्षितत्वात् द्वयोरेव स्यात्॰ उत्तरपद इति॰ द्विगुग्रहणं तद्धितार्थे
त्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयव निशेषपरतः समा
सविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः॰ द्विगुस्तु द्व्यहजातादौ सावकाशत्वान्न ज्ञापकः॰ तत्पुरुषोपीति॰
ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसंगो महत्कष्टंश्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसंगात्॥

शयेन माध्ये द्विगुग्रहणं॰ तत्पुरुषोपीत्यस्य कालाः परिमाणिनेत्येतद्भिन्नोपि तत्पुरुषद्व इत्यर्थ इत्यन्ये॰ ज्ञापकफलस्येति॰ संख्याऽविवक्षाप
पेत्यर्थः॰ यदूपथा कथंचित्सुबंतत्वादिग्रहणरूपस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

कै०वि०२०२ सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानाभावादाह· विशिष्टेति· संख्याविवक्षेति· मुख्यसुबंतस्य पर्यायस्य धिकरणग्रहणाविवक्षेत्यपि बोध्यं·
संख्याया अविवक्षेति· यथा कथंचिद्द्वितीयांतग्रहणाविवक्षेत्यपि बोध्यं· अबाध इति· अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यंतग्रहणं सुप्सुपेत्यत्र तु
ज्ञापकेन यथा कथंचित्सुबंतग्रहणमिति तत्त्वमत्र· तदपि द्वंद्वबहुव्रीहिविधायकएवेष्टानुरोधात्· परिमाणमुत्तरपदकसमासवि

ग्रहणेनेति· विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः· तत्र द्वितीयांतस्य श्रितादिभिः समासविधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाना
त्समुदायस्य द्वितीयांतत्वादत्र तत्सुरूपाभावः· यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्त्तनात् कथं द्वंद्वबहुव्रीहिरयं ज्ञापकेन संख्याविव
क्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात्· नैष दोषः· तत्सुरूपविधौ सुप्सुपेति संख्या प्रतीयते द्वितीयेत्यपि· द्वं
द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव संख्याप्रतीती बाध्यते· तावतान्वयितार्थत्वात्· द्वितीयादिषु संख्या
या अबाधः· चित्रगुरिति· सत्यनेकग्रहणे सुबित्येवानुवर्तते न तु सुप्सुपेति तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य तत्र श्वोत्तरपदमपि तेन भवत्य
प्यत इति समासशालिनोगोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वसिद्धिः·
धौचेति बोध्यं· ग्रहणेन तत्सुरूपद्वत्य त्र तत्सुरूपपदमव्ययीभावस्याप्युपलक्षणं· तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति· इदं चिंत्यं· तदनुवृत्तावपि द्वयोः समा रा म०
सामानार्थे· तदित्यस्यापि चकुंशावयत्वात्· तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वासंभवो द्वयोः समासालाभश्चेति व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वं॥ ३४

७८०

वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति· समासोपेक्षयेति शेषः· पदपेक्षयेति· विग्रहेयदेकविभक्तिकमित्युक्तौ भवत्वासत्ता विग्रहीयपदांतरो
पेक्षया मत्वादृशमिति लभ्यते न हि चित्रागावइत्येतत्तथेति भावः· अथेति· यथा कथंचित्पर्यायेण· अन्यस्य समासस्यं· समासपदाद्यत्किं
चिदेकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः· भाष्ये कुतश्चिदेव समासार्थाविग्रहे इत्युक्तिरूपहेतोः· किंचित्सदं समासरूपमध्याहृत्येत्यस्य ज्ञानवि

नवेति· अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दृश्यमानेके क्रियायोगादनेकविभक्तित्वेपि वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः·
पदितर्हीति· अन्यं भावः· चित्रागावो यस्येत्यस्मिन् विग्रहवाक्येन कस्यचिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्त्तिपदाना
मेकविभक्तित्वं स्यात्· अथ यथाकथंचिदन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्त्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते त
दातिप्रसंगः· राज्ञोपाकुमारीतां पश्य तया कृतं तस्यै देहीत्याद्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्॥

षयीत्यस्यैत्यर्थः· तदपेक्षइति च शेषः· अनेनोक्तेप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शितं अत एव सन्नापेइत्यादावुपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धिः· अन्यथा
विग्रहीयसहपदे विभक्तेरेवाभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्तिः· मम तु आनियतविभक्तिकसमासांतत्वं सिषपाद
स्तु का विभक्त्यनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाच्च· राज्ञोपाकुमारीति· प्रथमांतेनेन समासे इति दूषणम्॥ ॥ ॥ ॥

के॰वि॰२०२ किंतर्हीति॰ वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति समाधाने॰ ततश्चेति॰ तस्य चेत्यर्थः॰ पर्यायेणेति॰ प्रयोगभेदेनापि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथा

एकविभक्तियुक्तमेवेति॰ अयं भावः॰ नायं नियमः॰ प्रथमांतस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यंतस्यापि ततश्च
समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वाभावः॰ एकग्रहणसामर्थ्यादिति॰ एकैकस्मिन् प्रयोगे सर्व
स्यैकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः॰ विभक्तियुक्तमिति॰ एतदपि किमर्थमुच्यत इति चेत्संज्ञिनि
र्देशार्थं अन्यथा अपूर्वनिपातइत्येतावत्युच्यमाने संज्ञ्यनिर्दिष्टः स्यात्॰ पदार्थाभिधानइति॰ देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहि
णाव रुद्धः॰ अन्यपदार्थे तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः॰ यथा चार्थे द्वंद्वविधानाद्द्वंद्वे चशब्दस्य प्रयोगो न
भवति॰ एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात्॰ सामान्याभिधाने हीति॰ चित्रगुशब्देन तद्व्यमात्रमुच्यते न तु विशेषः॰ यदा सामान्य इति॰
चित्रा गावोऽस्यैत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानात् विशेषस्यानुप्रयोगः॰ यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रिय
ते तदानुप्रयोगासिद्धिः॰
स्यादित्यर्थमिति भावः॰ नदेवं प्रत्यासत्त्याश्रयणेन समासापेक्षया विग्रहे यन्नियतविभक्तिकमित्यर्थमाश्रित्यानेकग्रहणं भवेगेताप्रत्याख्यातं॰ ज्ञापक
कृशंपरिहर्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृताकृतमितिदिक्॰ राम॰ ३५

७९१

वाक्यमुपमन्यसमासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुध्यारूढत्वमस्तीत्यत आह॰ लौकिके प्रयोग इति॰ लोके सर्वेषां चित्रगुपदशक्यत्वेन तस्य सामान्यशब्द

नेदमुभयमिति॰ लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत्प्रयोगाभावादेकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात्॰ यदा
समास इति॰ शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः॰ समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्ये
न विग्रहः कार्य इत्यर्थः॰ सामान्यस्यैवमर्हीति॰ सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात्॰ सामान्यमपीति॰ यथा विशेषो विशेषां
तरस्य निवर्त्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्त्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः॰ चित्रग्विति॰ लिंगसर्वनाम्नां नपुंसकेन निर्द्दे
शः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः॰ सर्वं वा विश्वं वेत्यत्राकारप्रश्लेषः कृतोऽन्यथा पर्यायप्रयोगः स्यात्॰ तत्रा वश्य
मिति॰ चित्रगु सर्वमित्युक्ते नत्वेकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः॰

त्वमिति सामान्येनैव विग्रहः कार्य इति विशेषवाक्यं न बुद्धिस्थमिति यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः॰ सद्विशेष एवेति॰
इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः॰ अविश्वमित्यस्यासर्वमित्यर्थः॰

कै॰कि॰२०२ चित्रागावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्तः समासशक्यः शंकितर्हि विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पक्षोत्तरमाह· अथवा विभक्त्यर्थ इति· तद्व्या
चष्टे· कृत्स्नेति· गृह्यत इति· स्वतंत्रः सन्न समासशक्य इत्यर्थः· प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थ इति· सच संबंधरूपः सांसर्गिकविषय

अथवेति· कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च· यदा तु विभक्त्यर्थः संबंधादिरभिधीयते समासे
न तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्नानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः· कथं पुनरन्यपदार्थ इ
ष्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इत्याह· तत्र हीति· पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्ये
व प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः· सर्वपश्चादिति· भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः·
अद्रव्यस्येति· असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिंगसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ राम॰

नानिरूपिताच तत्त्वस्य प्रकारतेति भावः· अव्ययेनापीति· अन्यथा पूरणगुणेति निषेधः स्यादित्यर्थः· अव्ययशब्देन रूढव्ययमेव गृह्यत इति पु ३६
त्वांतरमप्युक्तं तत्रैव मयेति दिक्॥ ॥

७६२

न्यायसिद्धानीति· अत्रेदमेव भाष्यं मानं· अन्यथा गुणवचनेष्वस्य वाचनिकतया समासस्याकरणात् स्त्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन व
चनाप्रवृत्त्या वसंगतिः· गुणवचनत्वे तु यथा न तथा शब्दासंगतिः स्पष्टैव· अभेदोपचारादिति· आश्रयाभेदमापन्नो विभक्त्यर्थ एव चित्रग्वा
दिपदै रुच्यत इति भावः· संबंध्यभिधीयत इति· विशेष्यत्वनयाश्रीयते चित्रगुर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थः· ननु गवामपि संबंधित्वात्कृतलिं

अपर इति· अकारप्रश्लेषोऽत्र व्याख्याने नास्ति· आश्रयत इति· यदा पदानधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणेस्येति मतुप्लुक्सामान्य
मात्रे पदं संश्लिष्यत इत्येकत्व नपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिं
गवचनानि प्रतिपादितानि· वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धम्· अन्याश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबं
धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संबंध्यभिधीयते· तत्रादृष्टत्वेन संबंधस्य प्रधानत्वात्स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यत इति त
दृतलिंगसंख्येभवतो न तु गवाश्रये· यदितर्हीति· यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी तथा चित्रशब्देन केवलस्यापि सं गु १
बंधस्याभिधानं प्राप्नोति संबंधिन एव तु सर्वदेष्यते तन्नसिध्यतीत्यर्थः·
गसंख्ये किं न स्यातां तत्राह· तत्रादृष्टत्वेऽपीति· गवादिरूपस्वनिरूपितसंबंधस्यैवबोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतलिंगसंख्ये एव भवत इत्यर्थः·
तत्र बहुव्रीहेः सामान्यशब्दत्वमेवेति विशेषतात्पर्यानुप्रयोगस्यावश्यकत्वमिति भावः· ननु बहुव्रीहेः संबंधिपरत्वस्योक्तत्वेन यदि तर्हीति भाष्योक्ता
नमाशंक्याह· यथेति· एवं च कथमभिहितमिति भाष्यस्य सर्वदेत्यादिर्बोध्यः·

कै०वि०२०२ द्रव्यशब्देनेति॰ तदेवदर्शितं भाष्ये सलिंगइत्यादिना॰ अर्थस्यैव लाभादिति॰ सचार्थः प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव ग्रहीष्यत इति भावः॰ अर्थग्रहण
सामर्थ्याच्चसंबंधादिर्विभक्त्यर्थ आश्रयाभिन्नएव बुध्यत इति तत्त्वं॰ एवं च पट्वादिशब्द व न्नियमेन गुणिपरएवायं न कदाचिदपि गुणपर इति

कृत्स्नइत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते॰ सद्द्रव्य इति॰ द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोर्थ उच्यते॰ अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति॰ यदि विभक्त्यर्थस्ये
वप्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्तदार्थग्रहणं न कुर्यात् अंतरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः॰ यदि तर्हीति॰ यथा बहुव्रीहि
णा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवंति एवं लिंगसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवंति॰ सिद्धं लिंगेति॰ स्त्री
प्रत्ययप्रातिपदिकं वर्ज्जनेतस्मात्टाबादयो भवंतीत्यर्थः॰ तत्रश्च समासेनाभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवंतीति दोषाभावः॰
कर्मादीनामिति॰ चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादयउक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्र
तिपादनाय वचनानि भवंति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति॰ प्रथमेति॰ समासे संख्याया अभिधानात्॥

भावः॰ यदि तर्हीत्यादि भाष्यमेकदेशिनो॰ घटादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः पंचकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् न प्राप्नुवंतीति॰ उक्तार्थानामप्रयोगादि
तिभावः॰ कर्मादिगतैकत्वेति॰ साहचर्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्वेत्यर्थः॰ समासेनेति॰ प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगत
संख्यामात्राभिधायिनीति तत्सत्त्वात्तु उक्तमनभिहितइति तस्याएव विशेषणमिति भावः॰

राम
३७

७९३

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इस्मारक

नियोगत इत्यस्यार्थो नियमेनेति॰ येनि माभावमुपपादयति॰ प्रतिनियतैवेति॰ समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति॰ न प्रतिनियतां
कांचिदिति भावः॰ यदीति॰ यत इत्यर्थः॰ यतः प्रतिनियतैव समयान्न भवति तत्र घटितसमयाभावादित्यर्थः॰ द्वितीयादयोपीति॰ अर्थाभावेपि
च
समयादिति॰ पश्चेति नियमार्थमारब्धेन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नैकेवलः प्रत्यय इति॰ न नियोगत इति॰ नियमेन प्रति
नियतैव यदि न भवति विभक्तिस्तत्समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवंति नियमकारणाभावादित्यर्थः॰ कर्मादी
नामभावादिति॰ कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः॰ षष्ठी तर्हीति॰ कर्मादी
नामभावः शेषः स वात्रास्तीति भावः॰ अशेषत्वादिति॰ प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधानुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः॰
एवमपीति॰ समयात्प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसंगः॰ अर्थवत इति॰ यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृ
ष्टानि तथैवात्रापि भवति एवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः॰
नियमपरिपालनाय विभक्तिश्चेत्प्रथमैवेति नियमाभा
वादिति भावः॰ प्रातिपदिकेति॰ कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः॰ व्यतिकरो व्यत्यासः॰ अर्थाभावेपि समयादुत्पत्तौ सत्यामुक्तार्थ
त्याव्यवस्थैकत्वे संगतेत्यत आह॰ यथान्यत्रेति॰ विरुद्धविभक्त्यपेक्षया अनुवादकविभक्त्यर्थाप्य[illegible]मिति भावः॥ ॥

कै०वि०२०२ भाष्येऽथवासंख्यानामेयमिति· इयं यद्विशिष्टोनप्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः सा· परप्रधाना· इतरपरिच्छेदिकेवत्तदेवाह· संख्येयमनयाविशेष्यमिति- संख्येयं द्रव्यं प्रातिपदिकार्थोऽन्ययासंख्ययाविशेष्यं परिच्छेद्यं तयावोधनीयमेवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्या प्रातिपादिकाविभक्तिरुचिता विभक्तिमंतरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भावः· यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति·असंकरेणेत्यर्थः·तदाह यदाचित्रगुरिति· यौ ह्वानित्यादौ मथानुवादकं वचनं नियमेन तथात्रापीति भावः· भाष्ये थवा वक्ष्यतीति· एवं चोक्तेषु तेषु संकरेणैवं

अथवेति· असंकरं प्रथमाविधानं च प्रकारांतरेण प्रतिपादयति· यदाचित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्याविना सोन शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयं एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः· परप्रधानेति· संख्येयप्रधानेत्यर्थः· एवमपीति· षष्ठ्यर्थस्यात्रभावात्· व्यभिचरतीति· लिंगांतरसंख्यांतरयोगेऽन्यलिंगसंख्यापरित्यागात्·

सेति भावः· षष्ठ्यर्थस्येति· अयं भावः· प्रथमायाः समभिव्याहृत प्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्वार्थबोधन राम०
सामर्थ्येप्यन्तथाभूतसंबंधबोधे सामर्थ्यं नेतितद्बोधाय संबंधस्योक्तत्वेपि नुवादिकाषष्ठ्येव स्यात्र प्रथमा प्रातिपादिकार्थमात्राभावा ३८
दिति· लिंगांतरेति· एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्येवं रूपबहुव्रीहावव्यभिचारात्तत्रेनानियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः॥ ॥

७०४

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति· तत्र चाह्निमितत्वं हेतुः· एवं च प्रातिपदिकार्थत्वात्र छोधिका प्रथमेति भावः· एतत् ध्वनयितुमेवाभिहितःसोऽर्थ इत्युक्तं तेन च षष्ठ्यप्राप्तिबीजमप्युक्तं· अनभिहिते शेषएव षष्ठीविधानात्· अतएव घटशब्दान्न षष्ठी अन्यथा तत्रापि घटत्वसंबंधस्य नियमेन भानात्षष्ठी स्यात्· अंतर्भूत इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः· ननु षष्ठ्या एवापत्तिः कथं प्राप्तोदक

अभिहित इति· संबंधस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः· सर्व एवात्र संबंधोंतर्भूतत्वात्प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वाह् इति· नतर्हीति· भवतिनात्वमिति· गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबंधः स एव समासेंऽतर्भूतो न तु सर्वः· बहुव्रीहिरिति· भाष्यकारेण त्रिकतः शेषोग्रहत इत्ययमर्थः साधितो वार्त्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते॥

इत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न· तेषु प्राप्तोदककर्मत्येव वोधः तत्र विशेष्येन न निरूपकत्ववाधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादि प्रयोजककर्मत्वादेर वोधेन तदप्राप्तेः षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजकरूपेणैव भानमित्याशयात्· वचनेनेति· समानाधिकरणानामप्रथमार्थ इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेषपक्षीयोर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः· शेषग्रहणे तु पदतोर्थतो वा शेषवोधकं स्यात्तत्रेफलाभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यं·

कै०नि०२०२ अप्रवृत्तेरिति· स्येच भाषायामिति तु अनंतरस्येति न्यायेन तत्पुरुषे कृती सस्यैव बाधकमिति भावः उत्तरपदलोपार्थमिति· कंठेस्थ काल निवृत्त्यर्थमित्यर्थः· मुखस्यैवोपमानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह· अवयवधर्मेणेति· मुखगतोपमानत्वेनोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः· वैयधिकरण्यमिति· वाक्ये समासे च सादृश्यसंबंधेनान्वयः इवशब्दस्य तु भासंबंधेनान्वयस्यैव द्योतक इति अभि

उच्चैर्मुख इति· उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनं· कंठेस्थ इति· सुपिस्थ इति कः· अमूर्धमस्तकादित्यलुक्· समासे ऽत्र सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थं· उष्ट्रमुख इवेति· अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् उष्ट्रस्योपमानत्वेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवाचित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च· समुदायविकारषष्ठ्या इति· समुदायावयवसंबंधे प्रकृतिविकारसंबंधे च या षष्ठी तदंताद्यस्य रंतेन तदंतस्य शब्दांतरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः

मातः उपमानानीति सूत्रभाष्योक्तरीत्या सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह· उत्तरपदेति· समुदायविकारवाचकपदस्य षष्ठ्यंतस्योत्तरपदेन समास इत्यर्थं भ्रमं वारयति· समुदायावयवसंबंध इति· भाष्ये यथापंचमुक्तवंतोस्येति· अनेन त्रिकतः शोषद्रूत्यर्थे पि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं तुल्यन्यायादिति बोध्यम्॥ ॥ राम ३६

१९५

इदानीमनभिधाने सत्यपि समानाधिकरणेनापि स्यादिवचनारंभेऽन्यस्यापि कर्तव्यत्वमापादयति भाष्ये अथैतस्मिन्नित्यादिना· वचनपरिगणनं· वृत्त्याश्रयाणां परिगणनं· कष्टंश्रितमनेनेति· गत्यर्थेति वाऽऽदिकर्मणीति वा भावे क्तः· यदि कर्तरि कर्मणि वा क्तः स्यात् तदोत्तरवचनाभ्यामत्र समासः स्यादेव उष्ट्रखादादिवेति बोध्यं· मत्वर्थे वर्तमानमनेकमित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लब्धमेवेति बोध्यं·

अथैतस्मिन्निति· अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मंदबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यं· वर्तिनेवर्तेः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती· मत्वर्थग्रहणमिति· षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः॥ संख्येयेति·२
संख्येयस्यान्यार्थस्य चान्यपदार्थत्वात्सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् पदार्थेनेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः

तथाचोत्तरस्यैति वाक्यं केनचित्संख्येयेति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यातं तन्निरस्यति· भाष्ये केचिदिति· अत्र प्रथमांतसंख्यापदं समानाधिकरणेनापि स्यात् [illegible] एवं द्विदशा इत्यत्राप्युह्यं· अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्यक्षरार्थः॥ ॥ ॥

कै०वि०२०२ अस्य कथमाबाधिमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह-यद्यपीति कइति-तदेव दर्शयति-कर्मवचनेनेति-कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः-प्रथमा
भिन्नविभक्त्यर्थे कर्मबोधकेन शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति तेन व्यधिकरणेन दोषः-अन्यथा-मत्वर्थ इत्यस्यानाव-
श्यकत्वमिति-सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः-आद्यमेव स्विस्यादिरूपन्यस्यतीत्यंतः कैयटग्रंथस्तु चिंत्यः-अस्यान्य वार्तिककारीयत्वात्

व्याख्यानांतरमाह-अपर इति-कर्मवचनेनाप्रथमायाइति-प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाच्चि समासो
भवतीत्यर्थः-इदं च वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति अन्यथैतदनर्थकं स्यात्-आद्यमेव तदुप
क्तं व्याख्यानं-नहि वार्तिककाराः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति ऊढरथ इति-रथ शब्दः कर्मवचनः ऊढशब्देन
सामानाधिकरण्यात्-बहिरंगेति-वर्तिपदार्थनिमित्तां बहिरंगा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरंगेति नगृह्यते ऽसिद्धत्वादित्यर्थः-

लुप्ताख्याते पुंवद्वचनप्रामाण्यादिति समर्थसूत्रस्य वार्तिकस्य वार्तिकवचनप्रामाण्यादिति भाष्ये व्याख्यानात्-एवं च सर्वथापि चमुक्तंतोऽ राम०
स्मीतिं अस्य त्र समासवारणायानभिधानस्यावश्यकतया पंचभिर्मुक्तमस्य कष्टे देवेगत सत्रगते पश्येत्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य वार्तिकानां शे ४०
षग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्याशयः-अव्ययानां चेत्यपि नवार्थे उञ्ज्ञेरादीनां वृत्तिविषये शक्तिमत्त्वाधानत्वांगीकारेण सूत्रेण सिद्धेः
अन्यान्यप्यनिष्टांशेनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्येयानीति दिक्-

७९६

अस्तीति तिङंतमेवेति भाष्ये सुबधिकार इति-अनपेक्ष्येति-सो प्रामाणिक इति तत्वं-एवं च तस्याति ङंतत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सु
बंतत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः-अन्यपदार्थविशेषणेनेति-अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषवत्स्थाप्यते ऽनेन ताहृशेन कूढइति श
ब्देनोत्तरं नोपपद्यते इत्यर्थः-दिगंतराणि-प्रकारांतराणि-विशेषणविशेष्यभावाभावात्विति-परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावो विशेष्यविशेष

उपसर्गविभक्तीति-स्वरादिष्वितिश ब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तं-प्रतिवचनमिति-वर्तिपदार्थाच्च बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्तत्रैकसंख्या
युक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनेनोपपद्यत इत्यर्थः-इष्टसमासस्यापनायदिगंतराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति-एवं तर्हीति-प्रति
वचनमिति-कूढानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं न तु कूढइत्यनेनेत्यर्थः-स्वरे चेति-अंतोदात्तः स्यात् आद्युदात्तश्चेष्यत इत्यर्थः-कः सब्र
ह्मचारीति-सुप्सुपेति समासं मन्यते-विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति-कः सब्रह्मचारी तवेति-एकस्मिन्पृष्टे
एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते-

भाव इत्यभिमानः-वस्तुतो विषयताविशेषवत्वरूपमेव तत्र तन्निष्ठमिति तेनापि समास इति चिंत्यं॥ ॥ ॥

कै०वि०२०२ व्यधिकरणं प्राप्नोतीति· प्रश्नविशेषणं यो यिषः·· तत्र हेतुमाह· अहं कठ इति· यतो हि भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरण
मित्यर्थः· विशेषाभावमिति· प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाराय तस्य विशेषस्याभावमित्यर्थः· अनुकरणमिति· तएवं चतद्विषयोन्याय
इति मध्यमपदलोपी समासः·· यत्त्वनुकरणस्य गतित्वात्समास इति· तन्न· कृभ्वस्तियोगएव तत्सत्त्वात्·· भाष्ये अग्नौ करवाणीत्यस्य

अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति· अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्य
त इति विशेषाभावं मत्वाह· यथवेति· अग्नौ करवाणि न्यायेनेति· अग्नौ करवाणीति पद्वाक्यं तदनु
करणमेतत्· कर्मापीति· सकर्मकत्वात्करोतेः क्रियायाः· एवं कठ इति· नाहि ते यो कठत्वेन विना तस्य
कठत्वोपपत्तिः· तथा हि समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते तत न भवतस्येकचरणाध्ययनापे
क्षं सब्रह्मचारित्वं·

अग्नौ हविः करवाणीत्यर्थः· कर्त्रर्थं तु ज्ञात इति· कुरु इत्यत्र कर्तरि लोट् एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य कर्तुरेवानुज्ञा भवति इति भावः·· कर्मा रास०
पीति· सहितेषामिति कर्मकारकमित्यर्थः·· तदाह सकर्मकत्वादिति· दृष्टान्तान्तरमप्याह· भाष्ये यथौ वरव त्वपीति· दार्ष्टान्तिके मा हएव मिति· ४१
न हि तेषामिति· कठ इति· कठ इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थादिति भावः· चरणे· शाखा· तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यं॥ ॥

१९७

नन्वसमासेन प्रश्ने इव समासेन प्रश्नेपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह· भाष्ये न खल्वपीति· सब्रह्मचारिणः समासेन प्रतिनिर्दिष्टुं प्राधा
न्येन बोधयितुमशक्या अतः प्रश्नवाक्ये यत्प्रधानं तद्विषयं यथा कथंचिज्जिज्ञासानिवर्तकमुत्तरमिति तात्पर्यं· तदाह· वर्जिपदेति· कः समासा

न खल्वपीति· वर्जिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्याच्च किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन ते
षामभिधानाभावात्कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनेन कदाचिद्भवतीत्यर्थः· यदा तु के सब्रह्मचारिणस्येति वाक्येन प्रश्नः
क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येन प्रतिवचनं· समासार्थ इति· वर्जिपदार्थव्यतिरिक्तेनान्यपदार्थेन भाव्यं· इह बहुत्वा
न्यथानुपपत्त्या क्रियायां च वर्जिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते· किं हितयोरिति· त्वत्तो यस्य हितदर्भमिति ह्या
प्यान्तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति· स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानात् बहुव्रीहिर्न भवति· समासस्यानुपप
त्तिचोदनात्समासाभावात् द्विवचनप्रसंगो न चोदितः·

चेद्गति वाक्यं न कोपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विवृणोति· समासार्थो नोपपद्यत इति· वर्जिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति· बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रिया
यां वर्जिपदार्थस्याप्यन्वयादित्यर्थः· अन्यपदार्थशब्दस्यान्यपदस्यैवयोर्थः न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भावः· अत्र अर्धन्तीया इत्यत्र· द्विवचनं
स्यादिति कुतो नोक्तमत आह· समासस्येति·

कै॰वि॰२०२

अवयवेनविग्रहइति॰ अवयवार्थेनवाक्यमित्यर्थः॰ वर्तिपदार्थावयवइतियावत्॰ नन्वर्धस्यद्वयोऽव्ययस्यानुपपन्नं समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्धद्वयंचसमुदायइत्येवोचितमवयवेनविग्रहः समुदायः समासार्थइतिचायुक्तमतआह॰ समुदायावयवानां चेति॰ समुदायस्यान्यप

अवयवेनेति॰ अर्धस्यद्वयोऽवयवः समुदायः समासार्थः समुदायावयवानां चक्कदाचिदभेद
विवक्षाकदाचिद्भेदविवक्षायथाब्राह्मणानांसंघः संघीभवतिब्राह्मणाइति॰ अस्तिद्वितीयइति॰
द्वयोःपूर्वरणोद्वितीयः सच्चप्यात्मकस्यसमुदायस्यावयवोभवतीतितस्यतदवयवस्यसमुदा
यस्यसमासेनाभिधानाद्बहुवचनप्रसंगः॰ अथेतिनह्यत्रस्वस्वामिभावादिःसंबंधोस्तीतिभावः॰
एतच्चवार्त्तमिति॰ असारवाचीवार्त्तशब्दः मातापितृभ्यामेवपुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबंधोनतुपर
स्यरेणकश्चिदित्यर्थः॰

इत्येवार्थोनतुसमस्यमानपदस्यसचावयवेभ्योभिन्नोत्रान्यपदार्थः अवयवगतबाहुल्यस्यचतत्रारोपाद्बहुवचनमितिभावः॰ द्विवचनप्रसंगइ रामं॰
ति॰ उद्भूतावयवभेदस्यसमुदायस्यसमासार्थत्वात्तत्रबहुवचनेऽभिनात्रापिद्विवचनंस्यादितिभावः॰ स्वस्वामीति॰ साक्षात्संबंधोपलक्षणं॰ क्वचिद्वा ४२
र्त्तशब्दस्ययुक्तपर्यायत्वदर्शनादाह॰ असारेति॰ अनेकार्थोयमितिभावः॰

१९८

अवस्थानादिनिमित्तइति॰ सर्वत्रसंबंधस्यक्रियाकारकभावपूर्वकत्वमितितुभयत्रापिकाल्पनिकोवयवावयविभावोव्यवहारनियामकइ तिभावः॰ यद्वासंबंधत्वेनसंबंधोसन्नपिविकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्यचैतन्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमितिभावः॰ नार्धस्येति॰ एवंच

अत्रचेदिति॰ परस्परोपकाराभावेपियदिसमानोद्देशायित्वमात्रेणकाल्पनिकःसंबंधः तदार्धस्यद्वयायेकप्रदेशावस्था
नादिनिमित्तः संबंधोयुक्तइत्यर्थः॰ इहतर्हीति॰ अर्द्धतृतीयमनयोरितिद्वयोरेवसमासार्थत्वादानयनंस्यात्नार्धस्येत्य
र्थः॰ अस्तिसहायवाचीति॰ अस्तुसत्त्वएवेत्यर्थः॰ भवतिबहुव्रीहाविति॰ उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनंभवि
ष्यतीत्यर्थः॰ संयोगसमवायलक्षणेसंबंधेयदाबहुव्रीहिस्तदातद्गुणसंविज्ञानंभवति शुक्लवाससालंबकर्णइति
स्वस्वामिभावादिकेतुसंबंधेबहुव्रीहौतद्गुणसंविज्ञानाभावोयथाचित्रगुरितिसंक्षेपेणविषयविभागः॥

द्विवचनप्रसंगोपिनोदितइतिबोध्यं॰ प्राप्येस्तिसहायेति॰ एवंचैकस्यैवान्यपदार्थत्वंनतुद्व्यवयवसमुदायस्येतिभावः॰ संयोगसमवायेवेति॰ एवंच प्रकृतेतद्गुणसंविज्ञानस्यवक्तुमशक्यत्वाल्लोहितोष्णीषमानयेत्यादौउपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्तवचनादर्शनेनद्विवचनप्रसंगाद्दुष्टोयंपक्षइ
तिभावः॥ ॥

गो॰१

DR. BHAU DAJI डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यपुस्तकम्

१

कै०वि०२०२ अयमर्थ इति। प्राग्व्याख्यातं एतद्भाष्याक्षरार्थः। एवं च विग्रहे उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य अन्यपदार्थत्वात् तादृश एव समास इति शङ्का इति
तन्निरासाय बहुवचनमेवेति तात्पर्यम्। भाष्ये कर्तव्यमर्धतृतीया इति। प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। योवयव न स्तं समुदायं न व्यभिचरतीति यद्

द्विवचनप्रसंगाद्दुष्टोयं पक्ष इति मत्वाह। अथवेति। संख्यानामेयमिति। अयमर्थः। अर्धेन तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टो
ऽन्यपदार्थो वाक्ये विद्युपात्त इति तं भाष्ये तस्यैव समासो वाचक इति अवश्यं प्राप्यं बहुत्वं यथा चन्द्रसाद इति बहुत्वसंख्यायुक्तः स
पी०स०३ मुदायः प्रतीयते घवखदिरपलाशा इति च तथा ऽर्धतृतीया इत्यर्थः। इह तर्हीति। अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थः
तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावात् द्रोणा इति नोपपद्यते इत्यर्थः। नैष दोष इति। अर्धेपि द्रोणत्वोपचारात् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। न क
र्तव्यमिति। स्वावयवस्य समुदायरूपोपचारो नान्यदीयेवयव इत्यर्थः। अर्धे द्रोणो द्रोणमिति। द्रोणेन विना स्वाभावादित्यर्थः॥
अर्धाढकमिति। चतुराढको द्रोणः तत्र अर्धं विनापि द्रोणे नैकाढकसद्भावे पर्यायस्य भावः॥

यच्च यद्बुद्धिस्तद्बुद्धिस्तद्बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः। अन्यथा द्रोणत्वेऽभावद्धितत्वरूपो व्यभिचारोऽर्धद्रोणे प्रसज्येतेति तदसंगतिः स्पष्टैव। अर्धाढकं पुन राम०
र्व्यभिचरतीत्यस्य द्रोणमिति शेषः। अर्धाढके कृते द्रोण न विनेति। द्रोणबुध्या विनेत्यर्थः। द्रोणेन द्रोणबुध्या एकाढकसद्भावेन तद्बुद्धिसद्भावे॥ ॥३॥ ४३

७०९

संख्ययाव्ययास॥ ॥ आसन्नाभावान्वेति। अष्टन इत्यस्य बहुव्रीहौ निषेधात् सोपि बहुव्रीहित्वनिश्चायक इति भावः। कोयमिति भाष्य
स्य किं विग्रहः कोयमित्यर्थ इति तात्पर्यम्। कदाचिद्द्वयोर्वाच्ये इति। वा धिविषयत्वस्यैव विकल्पं वाशब्दो द्योतयतीत्यभिमानः। बहूनामानय
नमित्यस्य बहूनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम्। भाष्ये यदा द्वावानीयत इति। द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्येते इति भावः। अनिर्ज्ञाते इ

संख्ययाव्य॥ ॥ द्वित्रा इति। बहुव्रीहिनिमित्तस्य उच्चोदर्शनादासन्नाभावाच्च निश्चितो बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः
कोयं समास इति। स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। कोस्येति। यदि तावदित्यत्र य एषामुपमुग्धानामिति तदा मत्वर्थत्वात्स
र्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु उच्च न सिध्यति असंख्येयवचित्वाद्बहुव्रीहेः। अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवच
नप्रसंगः स्यादेवेति। विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित्त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञाते इति। केचिद्वचनमेतदित्याहु

ति। परस्परप्रतिक्षेपकद्विचनित्ववत्त इति बोधे निर्णीतसंख्यत्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः। तदाह। केचिदिति। परस्परप्रतिक्षेपकत्वं
हि वार्थः। कदाचिद्द्वयो र्बोधः कदाचित्त्रयाणामिति अनिर्णीतसंख्यार्थकत्वाद्बहुवचनेन बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः॥ ॥

कै०वि०२०२ अन्ये त्विति· संशयोत्रेति· अनिर्ज्ञातेदुत्वस्यानिश्चयेनाविज्ञातेदुत्वमर्थ इतिभावः तथाच संशयविषयेइतिफलितं· अर्थशब्देनात्रेति·प्रकर
णादितिभावः अंतर्भावितेति·संख्यांतो बहुव्रीहिः अतएवैकोद्वावित्युत्तरे· अन्यथा बहुविषयप्रश्नेतदुत्तरासंगतिरितिभावः वि
रुद्धानेकेति·विवल्पार्थएववाशब्दः क्रियाविषयत्वस्येवच विकल्पानन्तुबोधविषयत्वस्यापिसइतिभावः· विमर्शः· परस्पर

अन्येतुन्यायस्थितिइं मन्यंते· अयमर्थः संशयोत्रवार्थोनविकल्प[redacted]सचानियतसंख्याविमर्शीतिविमर्शविष
यबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनं· अर्थशब्देनात्रसंख्येवोच्यते संख्येयामविज्ञातायामित्यर्थः कतिभवंतइति· अंत
र्भावितपूर्वसंख्याबहुत्वसंख्याइच्छातइतिबहुवचनं· द्वौवेति·विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्यपर्यायस्थि
तद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनयापंचाधिष्ठानत्वमुच्यते॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिक्षेपः विकल्पेइयत्तानिर्धारणमितिभेदः यद्वासंशयएववार्थः अनेकविषयत्वात्अनेकविषयरूपत्वात्· विमर्शस्यसंशयस्ये राम०
त्यर्थः संशयस्येचविषयातिष्ठमित्यन्यत्रनिरूपितेपंचाधिष्ठानत्वमुच्यतइति·वाचइतिशेषः द्वित्रशब्दजन्योबोधोनियमेनपंचविषयइतिभावः ४४

८००

भाष्ये द्विशोर्ध्व इति· अत्रापिडजाख्याभावाभ्यां बहुव्रीहित्वस्यानिश्चयः· द्वौदशयेषामुन्मुग्धानामितिविग्रहेडजनुपपत्तिः संख्येयेसमासा
वर्तनात् तस्माद्विग्रहविषयएवात्रापिप्रश्नस्तत्रस्वपदविग्रहपरित्यागेनास्वपदविग्रहः कस्मादित्यतआह· अयंभावइति· नापिसंख्ये
यानामिति· तेषांबहुत्वात्· दशत्वावृत्तीति· यद्यपिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुच् एवंचदशत्वावृत्तीत्यसंगतंतथाप्यावृत्तिक्रियाजन्यग

द्विर्दशेति· अयंभावः द्वौदशेतिविग्रहोविरोधान्नक्रियतेतथाहिद्वित्वंदशसंख्यायाएकत्वान्नोपपद्यतेनापि
संख्येयानांतस्माद्विशब्देनदशत्वावृत्तिगताद्वित्वसंख्याप्रतिपाद्यतइतिसुजंतेनवाक्यंक्रियते· अत्रदूषणमा
ह· संख्यासमासइति· सुजंतस्यशब्दांतरत्वात्संख्यावाचित्वेनास्तीत्यर्थः द्विदशतावीति· द्विदशतोवर्गावित्यर्थः

णनमेनात्रेतिबोध्यं· दशत्वावृत्तीत्यस्यदशत्वावृत्तिजन्यगतेत्यर्थः यद्यपिसुजंतोव्यावृत्तिगतसंख्याबोधकस्तथापिसंख्यायाः संख्येय
स्यनाप्राधान्येनबोधकः संख्याशब्दउच्यतेनापितथाद्वित्वसंख्यावृत्तिकदशत्ववत्तइतिप्रतीतेरित्याह· सुजंतस्येति· शब्दांतरत्वात् सं
ख्यासंख्येयातिरिक्तबोधकत्वात्· वर्गाविति· पंचदशतौवर्गेवेतिनिपातनात्· वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतयाद्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः·

कैं०कि०२०२

अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति। अभ्यावृत्तिजन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः। अभ्यावृत्तिश्च समासशक्त्येति द्विशब्दस्तद्गतसंख्यायामेव वर्ततइ
ति भावः। भाष्ये सुजंतत्वादित्युच्यतेइति। त्वया सुजंतत्वात्संख्येयप्रसिद्धिरुच्यते न च वक्तौ सुजंतमस्ति तस्मात्केन लेनैव समासः

न वेति। न हि त्वाक्योपमर्दे न समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात्। अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते।
तत्राभ्यावृत्तिविषये सुच्प्रत्ययांतरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासोऽभवत्येव। न चात्रेति।
वृत्ताविर्त्यर्थः। अभिहितइति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्यायमतीत्यर्थः। इतरः। कार्यशब्ददर्शनमाश्रि[illegible]
त्याह। किंच भोइति। यथा चार्थे द्वंद्वस्य विधानात् द्वंद्वे चशब्दो न प्रयुज्यते। तथापद्यपि समासः सुजर्थे विधीयते तदा सु
च्प्रयोगः स्यान्नान्यथेति प्रश्नः। नखल्विति। नहि शब्दैरर्थाभिधाने नावानकं किंतु स्व।

सन्वासुजंतइति। संख्येति प्रसिद्धिरित्यर्थः। सुजर्थमिति। यद्युत्पत्तिगणेन द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थः। नहि शब्दैरिति। तत्र त
त्रार्थविशेषोपादानमुबुधबोधनायान्वाख्यानानिमित्तत्वेनाश्रीयते न तु शक्त्याधानायन्येनेवतासर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः। राम० ४५

८०१

भाष्ये समासेन न तत्प्रतीतौ बीजमाह। यावता संख्ययोय। संख्येयेति। संख्येयत्वयोग्योयः स संख्यया संख्यायते गण्यते संख्येयश्च एवं य
दार्थसंख्यायाः प्रकृते नोत्तरपदार्थः स च संख्यारूपः संख्येयरूपो वा उभयथापि न द्व्यादिसंख्येयः। अद्यस्यैकत्वाद्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात्। अ
तः सामर्थ्यात्क्रियाजन्मरूपः सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव समासेनोक्त इति भावः। तदुक्तं यत्न्याचष्टे। क्रियाभ्यावृत्तीति। भाष्ये स च क्रियाभ्या
वृत्त्यर्थइति कर्मधारयः। संख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः। स चोक्तइति। क्रियातज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः। अनेन पंच

स चेति। क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणेऽर्थे संख्येयो न तु दशसंख्यानपि तत्संख्यायुक्ताः। एतच्च पूर्वमुक्तं। वाक्ये तु सुच्प्रत्ययांतरेण क्रिया
भ्यावृत्तेरनवगमात्सुचः प्रयोगस्ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विर्दशा इति। अनेनैव न्यायेन द्वौ दश ता [illegible] विग्रहः अ
र्थान्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्भाष्यकारेण पुनर्दर्शितः। तदुक्तं शब्दांतरत्वाद्वा [illegible] विशेषाय [illegible] दा। वृत्तिशब्दो न्यएवायमर्थांतर
निबंधनइति।

न्तत्वं पचतीत्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थ इति बोधितं अत्रोक्तत्वादिति यदा तास्यैकार्थीभावकृतत्वेनेति संख्यपति अष्टधाद्युपस्थितिर्हि सः न त
त्कृतत्वमस्य। एवमन्यत्रापि दार्थादयोऽपि न तत्कृता इति बोध्यं। नन्वेवमपायुक्त्या वाक्येऽपि सुचः प्रयोगो न स्यादत आह। वाक्येत्विति। शब्दशक्तिस्वा
भाव्यादिति भावः। अनेनैवेति। वृत्तौ दशशब्दो दशदर्थकः सामर्थ्यात्तदुद्भूतावयवभेदो वर्ग एव समासार्थ इति नित्यबहुवचनांतत्वमिति भावः।

वै०सि०२०२ अधिका विंशतिर्येषामिति· किंचिदधिका विंशतिः संख्या येषामित्यर्थः· भाष्येवार्थश्चेति· सुजर्थस्तु न विशेष्य इति मनोक्तः· संख्याने इ
ति· द्वौ दश तौ विंशति रिति द्वौ दश तौ परिमाणस्येमे विंशतिरित्यस्य पथात छ्युसन्ते रिति भाव· संख्येयवाभि धायित्वादिति· द्विदशा इत्या
दावपि द्विरावृत्त दश तु संख्या वृत्त इत्यर्थो त्संख्येयमेवान्यपदार्थ इति भावः· द्वित्रा इत्यत्रापि द्वि त्र्यन्यतरा इति बोधात्· नार्थस्य प्राधा
न्यं अधिक विंशा इत्यादौ सर्वनाम संख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शंक्यं· तस्य करणस्याति सत्वात्तत्र द्वित्रा इत्य

संख्येयमिति· अधिका विंशतिर्यासां ता अधिक विंशा गाव इति· संख्यानवृत्तित्वाद्विंशति शब्दस्य संख्येयमन्य पदार्थोपपद्यत इति भावः
दशाद्यर्थ इति· संख्याने संख्येये चेत्यर्थः· अधिकदशा इति· दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्था भावः तस्माद्दशाद्यर्थ सूत्रे कर्तव्यमेव·

त्र वार्थोन्यपदार्थः· अधिक विंशा इत्यादौ सर्वनाम च संख्येयमिति सर्वत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धं उत्तपि संख्येये वर्तमान बहुव्रीहेरित्य
र्थेन सिद्ध अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्या संख्येयोभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां संख्येयमात्रप रा म०
रतया अधिकदशा इत्यादि पूर्वेण सिध्यति इत्याह· भाष्येप्येकद्वि मित्यादि· यद्यपि बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे एकद्वि बहु शब्दानां संख्या ४६
संख्येयोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्र प्रयोग विषयमेवेत दिति बोध्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८०२

सं२

ससंख्येति· तयाच संतीति क्रियाक्षेपाद्येसमीपे संति ते लभ्यंते अन्यथा प्रथमांत प्रेचपठेदित्यर्थः· एवं च पूर्वपदार्थ प्रधानोयमिति पूर्वेणान
सिद्धिरिति भावः· समासस्य समीपि प्रधानतया उक्तेत्वेन कस्य सामीप्यमर्थ इत्यपुक्तमित्यत आह· धर्मेणेति· समीपिशब्दात् ब्राह्मणादि

इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभाग प्रदर्शनार्थे· उपदशा इति· दशानां समीप इति सत्त्म्यास
मीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः· समीपप्राधान्ये अव्ययीभाव इति दर्शितं भवति· सामीप्यमिति· धर्मेण धर्मी लक्ष्यते· कस्य सामी
पं३२ प्यवानित्यर्थः· उपशब्दो हि समीपमात्र वाची उपकुंभादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति· नापि दशशब्दस्य समासे
स्येति चेत्तदास्य वान्यपदार्थत्वमिति प्रश्नः· उपशब्दस्येति· आराच्छब्दवदनेका र्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः·
सएवाह· यद्येवमिति· यदोपशब्दस्ये वासावर्थ इत्यर्थः· एवमव्यया सन्ना दूराधिक ग्रहणं स्यापितम्॥ ॥श्रीराम॥

त्वात् प्यजित्याशयः· आराच्छब्दवदिति· अनेकार्थत्वमात्रे दृष्टांतः· अत्र निपातस्यापुपस्यवाचकत्वं द्रष्टव्यं· अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानं·

कै०वि०२०२ वार्थस्येति·संख्येयस्योपलक्षणमेतत्· अधिकदशाद्यर्थे त्वादिति भाष्यकृतोक्तं इदानीं वार्तिककार आह· मत्वर्थे इति· एवं च पदान्त
समासमानाधिकरणाद्वित्राद्विदशाद्यासिद्धिरिति भावः· द्वित्रान्यशेषत्वादेः परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तत्व
भावइत्यपि बोध्यं· कबभावार्थं चेति· अनंतरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासोत्तरत्वरूपशेषत्वस्यैव भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः·

संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यं· द्वित्राद्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह तत्रेति· इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह· मत्वर्थे
चेति· ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धये इत्याह· कबभावार्थं चेति· शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकार
विहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु॥ ॥ ॥

अनेन समासे तु शेषाधिकारस्य समासाभावान्नेति तात्पर्यं· शेषाधिकारेति· न च समानाधिकरणानामित्यादिवार्तिकप्रत्याख्यानरीत्या राम०
शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेवस्पष्टं चाकडारसूत्रादावुक्तं तत्कथमेतदर्थत्वलाभ इति वाच्यं· अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थे ४७
च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात्· प्रत्याख्यानं च प्रौढ्या अनभिधानमगतिरिति सन्नस्त्येवोक्तत्वात्॥ ॥२५॥ ॥ ॥

८०३

दिङ्नामान्यं॥ ॥तत्रतेनेति मध्यपतितसूत्रमतिक्रम्य योगद्वयस्य सहविचारे कारणमाह· तुल्यन्यायत्वादिति· भाष्ये सहयोगयोरिति सहे
न योगोऽस्येति विग्रहेण सपुत्र इति समास उच्यते तत्रान्यपदार्थ इत्येवेति सह शब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान् पित्रादिस्तु सम

दिङ्नामान्यंतराले॥ ॥तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः· दिक्समाससहयोगयोरि
ति· अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते· दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदंतरालं दिकू
सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रांतरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धः समासः सपुत्र इत्यस्यापि
समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः॥ ॥ ॥

सार्थ इति भावः· समानाधिकरणानामित्यस्य शेष इत्यस्य चापरामर्शेनेदं· अत एव वक्ष्यति मत्वर्थे वा पूर्वस्येति॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

कै०वि०२०२ नारब्धव्यमिति॰कर्मधारये ऐवपुंवत्त्वमपि सिध्यतीतिभावः॰बहुव्रीहिसंज्ञेवेति॰ द्वंद्ववारणार्थंबहुव्रीहिविसानश्यकंतत्रएतदभावेत्र

अ यपुनरिति॰सूत्रारंभविशिष्टेकालइत्यर्थः॰तत्रारब्धेऽयमर्थोव्याख्यायते अंतरालेयानिदिङ्नामानिवर्तंतेतानिस
मस्यंते दक्षिणादीनांचसामीप्यादंतरालवर्तित्वंततश्चदक्षिणाचासौपूर्वेतिसामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावःसिध्यति॰
सूत्रेत्वनारब्धेन्यपदार्थसंपादनायदक्षिणपूर्वाशब्दयोःस्वार्थएववृत्तिरभ्युपगंतव्याततोवैयधिकरण्ये॰ननुसामानधि
करण्येपिविशेषणसमासःसिध्यतीतिनारब्धव्यमिदं॰नैतदस्ति॰पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंविभाषादिक्समासइतिविकल्पित
सर्वनामसंज्ञार्थंचबहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या॰नसिध्यतीति॰नहिसामानाधिकरण्यमात्रंप्रतिबहुव्रीहौपुंवद्भावः किंतुभाषितपुंस्क
त्वनिबंधनोपिसमानायांचाकृतौयद्भाषितपुंस्कंतस्यपुंवद्भावःभाषितपुंस्कशब्दस्यार्थःप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेनान्यपदार्थोभि
धेयः॰नशब्दः रा०प्र०

तिपदोक्तस्याभावात्प्रतिपदोक्तत्वार्थमेववाइदंकार्यमित्याशयः॰प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणइति॰भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थइतिव्युत्पत्तेरितिभावः॰नशब्द ४८
इति॰तत्रत्वन्यपदार्थंयत्किंचिदर्थमादायस्यादेवभाषितपुंस्कत्वमितिभावः॥

८०४

विनाप्रवृत्तिनिमित्तेनेति॰शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः॰यद्वाव्यक्तिमात्रबोधकस्ततोरूढ्येति॰दक्षिणादिशब्दएवतत्रप्रवृत्तिनि
मित्तंतदभावएववानतुव्यवस्थाविषयंप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॰व्यवस्थाशब्दाविति भाष्यस्यापिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तका
वित्यर्थः॰नहिस्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्थापकस्यापिप्रवृत्तिनिमित्तंभवति॰दिक्शब्दानांसर्वनामत्वमवश्यमेष्टव्यमि

दिक्शब्दाविति॰विनाप्रवृत्तिनिमित्तेनदिग्विशेषेरूढ्याप्रवृत्ताविसर्थः॰यदिपुनरिति॰ततश्चव्यवस्थाकृतौसमानायां
भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः॰कथंमानीति॰यदिप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेणदिशिवर्तंतेतेनतुरूढ्यातदादिक्शब्दत्वानुपपत्तिः॥

तितात्पर्यकस्ययदिपुनर्दिक्शब्दाअपिव्यवस्थाशब्दास्युरितिभाष्यस्यस्यात्तर्हिभाषितपुंस्कत्वमितिशेषः॰दिग्वाचकपूर्वादीनांपृथ्वीम
ध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यंतदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशिप्रवृत्तिरितिभावः॰व्यवस्थाकृताविति॰व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तेसमा
नेइत्यर्थः॰नतुरूढ्येति॰शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यर्थः॰प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षदिग्रूढशब्दत्वंहितत्त्वमितिभावः॥

कै०वि०२०२ विषयवशादिति। दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः। अस्मादिग्शब्दत्वमित्यनेनान्वयः। भाष्येयदा दिशइति। यदा दिग्वृत्तिर्व्यवस्थाविष
यप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यन्तीत्यर्थः। आकाशवदेकस्यैव दिग्रूपदार्थस्यौपाधिको भेदः उपाधिश्च पृथिवीमध्यं तस्मात्तस्याश्च चत्वारः पर्व
ताः एवं च तत्राप्युदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव एवं च पुंवत्त्वं सिद्धं दिक्शब्दत्वं च

यदा दिशइति। विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्तात्प्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः। दिशि दृष्टइति। रू
ढिरूपेणतत्र प्रवृत्तइत्यर्थः। अत एवैंद्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अत्र हि वैयधिकर
ण्यात्सुवद्भावो न प्राप्नोतीति अवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति तेनैव दक्षिणपूर्वस्यादावपि भविष्यतीति नार्थो नेन सूत्रेणेत्यर्थः॥

विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्वमेवेति अभिमानः। दिशि दृष्टइति। दिशि रूढ्या दृष्टइत्यर्थः। योदिशामिति। दिगातिरिक्तमर्थे प्रवृत्तिनिमित्ततया
पियोन्नाश्रयतइत्यर्थः। एवं चतत्रशब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तन्मत्रिमात्रशक्ततयावासमानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावइति भावः। स
र्वनामत्वं तु भवत्येव पृथिवीमध्यान्तत्तत्पर्यंतदेशरूपोपाधिविशिष्टाद्दिशएवपूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वात्तस्मात्तैरीतादृक् रा.म.
भाष्ये कवभावार्थो वेति। शेषाधिकारस्य बहुव्रीहावेव तद्विधेरिति भावः॥२६॥ ४९

८०५

तत्र तेनेदं॥ ॥युद्धक्रियायामेवेति। इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायं। अत एव कर्णाकर्णि प्रथितमयशः इत्यादिप्रयोगाः सं
गच्छंते। अत एव भाष्ये क्रियाभिधानादित्येवोक्तं सिद्धः समासइति। पूर्वसूत्रेण कश्चित्तु पूर्वेणेतिपाठोपि। सरूपत्वादिति। विरूपा

तत्र तेनेदं॥ ॥क्रियाभिधानादिति। इतिकरणद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दंडादंडीति समासोयुद्धक्रियायामेव भवति सा
चान्यपदार्थइति पूर्वेणसिद्धः समासइत्यर्थः। नवेति। केशेषु केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्र
हणे प्रहरणे च सह विवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या स
मूहविषयया नमाबहुव्रीहिसंज्ञया नवकाशया बाध्यते। पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुं। अ
न्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरंगत्वात्॥ रामरामराम
णांत्वनभिधानात्समासोनेतिभावः। समूहान्यथानुपपत्त्ये
ति। सुप्सुपेत्यधिकारात्तस्याः पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः। अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति। सुब्सुबपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम्॥

कै॰वि॰२०२ पूर्वदीर्घार्थे चेति भाष्ये इति शब्दादिदमपि लभ्यमित्येके॰ पक्षांतरे त्विति॰ प्रत्याख्यानपक्षे त्वित्यर्थः॰ ननूपयुक्तादिति॰ इत्यभिमानइति
शेषः॰ उपयुक्तादन्यः शेष इत्यर्थस्य शेषादिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्यापयिष्यमाणत्वात् आवश्यकत्वात् शेषाधिकारस्यादित्यप्यर्थ इति पूर्वं

पूर्वदीर्घार्थे चेति॰ तत्र तेन आइदमित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते उत्तरपदस्य तु यस्येति
ति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः अथेदानीमिति॰ एवं च मुष्टीमुष्टीत्यादि भवति॰ आकार
प्रश्लेषे तु मुष्टामुष्टीति स्यात्॰ कब्भावार्थे चेति॰ इच् कर्मव्यतिहारे कब्भावपक्षे सावकाशः॰ पक्षांतरे
तु परत्वाद्बाधित्वा कप्प्राप्नोति॰ शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते तेन ननूपयुक्तादन्यः॥ ॥श्रीः॥

६।२२।ति२

सूत्रस्य कब्भावार्थे चेति वार्तिकात् ज्ञापते॰ तस्मात् कब्भावार्थे चेति अत्रैकदेशयुक्तिः नेयमिकरणात्सूत्रेणानसिध्यतीति अस्य रामः॥
सूत्रस्यावश्यकत्वे ऽनेनापि कब्भावः सिध्यतीत्याशयेन॰ ५०

८०६

चार्थे द्वंद्वः॥ ॥भाष्ये चार्थे इत्युच्यत इति॰ उभयत्रापि साहित्यं समं हो विशेष्यः स च समाहारे नुद्भूतावयवभेदो न्यत्र तु विपरीत इ
त्याशयेनेदं यद्यपि चार्थे सत्संभूतो विशेषणं च तथापि चार्थे इत्यस्य तत्सदृशो इत्यर्थ इति बोध्यं॰ पूर्वपक्ष्याह॰ पाठेनापीति॰ अपि
ना पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वं सूचितं॰ स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वात् अभिधेयवत् विशेष्यवल्लिंगादिकं वक्तव्यं विशेष्यस्य
चार्थस्य लिंगादिराहित्यात्तत्कर्तुमशक्यमिति भावः॰ नेदं भाष्यं समाहारविषयेत त्रनपुंसकत्वैकवचनयोर्नियतत्वात्तस्मादितरे

॥ ॥चार्थे द्वंद्वः॥ ॥चार्थे इत्युच्यत इति॰ यदि समाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात्॰ प्राक्समासादि
ति॰ वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिंगसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः॰ श्रि
तो भवति समास इति॰ समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते॰ तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिंगसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः॥

तरयोगविषयं तत्र तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे संगच्छते नान्यथेति बोध्यं॰ समुच्चितद्रव्याश्रये इति॰ समाहारे तु लिंगं वार्तिकं॰ वचनम
पि द्वंद्वश्चेत्यादौ एकवचनशब्देन योगतः समाहारस्य निर्देशात् ज्ञापकसिद्धमिति इतरेतरयोगविषय एव पूर्वपक्षसिद्धांताविति
भावः॰ एवं चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाभेदमापन्न एवोच्यत इत्याहुः॥ ॥राम॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥

कै०वि०२०२ चार्थसद्भावादिति॰ अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोगः याज्ञिकत्वसमानाधिकरणे वैयाकरणत्वे मान्याज्ञिक इति बोध इति भावः॰ सच वाक्ये च शब्दबलात्समासे समासबलादिति बोध्यं॰ वैयाकरणशब्दस्यैवेति॰ अभ्यर्हितत्वापेक्षमीमांसायान्तु अल्पाच्तरत्वाद्याज्ञिकशब्दस्यैव सत्स्यादिति बो

याज्ञिकश्चायमिति॰ एकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद्द्वंद्वसंज्ञाप्रसंगस्तत्रश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् तत्पुरुषेतु कारणत्वं तद्वदनियमः परं कार्यं सेत्यायं दोषः॰ एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः॰ अशेषत्वादिति॰ विशेषणमित्यन्वोपयुक्तत्वादित्यर्थः॰ उपास्नातादयः पंचतीर्थविशेषास्तां अत्रे त्वंगं तु शक्यं वास्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वं मातापोनतापयतइत्यर्थः॰ तीर्थस्नानप्रशंसेयं॰ कृतं तीर्थं संतापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन॰ कृताकृतेइत्येतदत्रोदाहरणं अत्र केनेनन्विशिष्टेनानिमिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वंद्वप्रसंगः॰ कर्मसा
मान्यंच कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः॥

ध्यं॰ विशेषेति॰ चार्थद्वति॰ व्यधिकरणधर्मबोधके सावकाशं भाष्योऽशेष
त्वादिति॰ समासघटकपदबोध्यप्रधानार्थस्यैव चार्थसंबंधित्वे द्वंद्वः प्रधानाप्रधानयोरितिन्यायादिसाशयो न गूढः॰ सुकृतदुष्कृते इति॰ रा०म० ५१
कृताकृतशब्दयोस्तयोरूढिरिति भावः॰ नन्वत्रैव व्यधिकरणत्वात्तत्पुरुषेकेनानिमित्यस्य प्राप्तिरतआह॰ कर्मसामान्येति॰ कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रय
त्वादिति भावः॥ ॥
८०७

भिन्ने॰ धर्मोधर्मलक्षणे॰ समुच्चिते मातापरामिति॰ क्रियायां समुच्चिते॰ केचित्तु कृताकृते इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताकृत इत्यर्थमाहुः॰ अतिप्रसंग इति॰ द्वंद्वसंज्ञातिप्रसंग इत्यर्थः॰ गामश्वं पुरुषं पशुमिति वाक्येपि परस्परसाहित्यरूपेतरेतरयोगे पदानां वृत्ते द्वंद्वसं

अन्यच्छिन्नमिति॰ तत्रश्च वैयधिकरण्यात्तत्पुरुषाभावाद्वेषत्वमेव न त्वत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते॰ चार्थे द्वंद्ववचनइति॰ चार्थानुवादेन द्वंद्वविधानात्स्य तस्य चानिषेधविषये सद्भावादतिप्रसंग इत्य र्थः॰ दुर्मदीति॰ दुःखेन योमाद्यति सयथा सुरयानत्यति एवं यमोगवादीन्पमान इत्यर्थः॰ तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वंद्वप्राप्तिः॰ इंद्र इति॰ इंद्रादीनां लोकपालत्वात् स्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोस्ति॰ सिद्धंत्विति न्यासांतरेणातिप्रसंगपरिहारः॰ युगपदेकेनेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वंद्ववाच्यं समुदायरूपं पदोच्यते तदा द्वंद्वः गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षास्वतंत्रा गवादयो भिन्नै॰ रेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यंत इति युगपच्छावित्वाभावात् द्वंद्वाभावः॰

ज्ञास्यादिति भावः॰ दुःखेनेति॰ क्लेशेनेत्यर्थः॰ अल्पपानेन मदानुत्पत्तिर्यस्येति फलितं॰ सुरायाइति शेषषष्ठी॰ सुरयेत्यर्थः॰ इंद्रादीनामिति॰ भा
ष्ये लोकानां पालकाइत्यध्याहार्यमिति भावः॥

कै०वि०२०२ धवखदिरयोरित्यत्रापि सहविवक्षास्यादत आह येर्था इति युगपदनुभवाभावादिति परस्परवज्ञान सदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुपपत्तिरत आह आरादिति तच्च दूरसमीपयोर्वर्त्तते पुरेति चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्त्तते सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबंधिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्यादुःखज

नकीभूताविति एकैकेनशब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति विप्रतिषिद्धेषु चेति येर्थाऽविरुद्धास्तेषां भव त्वेवैकेन शब्देनाभिधानं विरुद्धानां तु सहानवस्थानाद्युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्य र्थः आरात्पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्टमुपेक्षते किं कारणमिति सुखप्रतिघातेनेति पुरादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधा यिनो नैवाभ्युपगम्यंते दर्शनीया माता इति वृत्तावेकार्थीभावान्मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति

नकत्वं दुःखप्रतिबंधिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सच्चिते दुःखसुखजनकसामग्र्या नियमेन सुखदुःखप्रतिबंधकत्वादि चेत्सच्चिते एतेन भार्यो राज्ञो गर्गो इतिगर्गा एतः सुखव्यवहार इत्यपास्तं षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह वृत्ताविति अयं भावः सामाना रामं० ५२
नाधिकरण्येनाभिधित्सयतयोरद्रव्योपस्थापकत्वेनात्रापि पृथक्पूर्वपदेनस्वार्थानुपस्थितेरिति

९०८

नदोष इति अन्यथैवरीत्या विरूपाणामपीत्येकशेषोपि वारणीयः द्वंद्वारंभसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाश्रयणादिति बोध्यं ननु अत्र पक्षे पद्धौ चेत्येव वाक्यं समासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह लौकिकं चेति स्वातंत्र्येणार्थबोधाय प्र युक्तमित्यर्थः इदं च लौकिकं वृत्तिसमानार्थकमेवेति भावः शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावादाह विप्रतिषिद्धार्था इति तदप्यु

क्तमयमपीति वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्याव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पद्धौ म ध्वावित्यत्रापि न दोषः लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्थं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न तु लौकिके प्रक्रियावाक्ये पद्धौ च म द्वौ चेति विप्रतिषिद्धा इति विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् अन्यत्रोभयार्थ मिति एकस्मिन्नर्थे वर्गतेर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः इहापीति विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयता यात्राभिरोधात् न भाति यद्वा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञासंप्रत्ययाय क्रियते तदा तत्र द्वन्द्वो वाच्यत्वं तमोर्थ व त्येव ॥ ॥

पपादयति परस्परेति भाव्येनिवर्त्तयतीति बुद्धित इति शेषः ननु वृत्तौ तात्पर्यं चेद्यथोहवादः अपोहश्च तदितरभेदस्त द्वाच्यान चेन्निवृत्तिर्दु लभेत्यत आह एकस्मिन्निति विरुद्धानामिति नहि सहानुभवासंभवः शब्दास्तद्बोधे प्रतिबंधक इति भावः एकासंज्ञेति एकोवाचकः शब्द इत्यर्थः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वै०वि०२०२ ननु वाच्यः क्रमो न वाच्य प्रतीतिर्यौगपद्यनिरोधीत्यत आह अभिधानक्रमेति । अभिधेयक्रमः अभिधेयज्ञानक्रमः । क्रमवदर्थावग
मादिति । क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः । भाष्ये प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्त इति । अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे क्व तनु तस्य
निवृत्तावपि एकेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ बोधितौ वितिद्विवचनं भविष्यतीति चेन्न समासस्य समुदेशस्त्रावपि

इदानीं युगपद्वाचितायां असंभवं प्रतिपादयति एवमपीति । अभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुण
विति । ततश्च शब्दक्रमोऽक्रमवदर्थावगमान्न संभवत्येकेकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिका
ले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दस्यैकार्थत्वादेकवचनं स्यात् तस्माद्द्विवचने बहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्ष
न्यग्रोधाविलादवेकैकेनानेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगंतव्यं । एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति । विग्रहे चेति । ॥ ॥

प्लक्षादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकन्यंजे बोधविषयत्वाभावद्भुत्यभिमानात् तस्मादिति । विनिगमनाविरहादुभयोर रा म०
प्यनेकार्थत्वमित्याशयः आगमेन । अनाशंकनीयप्रमादवेदवाक्येन । एतेन द्यावेत्यादावपि द्विवचनानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् सर्वस्मात् विशेषद् ५३
त्यपास्तं ॥ ॥

८०१

भाष्ये द्यावाहेति । द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनेति मंत्रस्यमिदं । ह शब्दोऽसमासद्योतकः । इतीतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनं प्रथमे द्यु शब्दे
न द्वितीये चिदस्मै शब्देन व्यवधानात् समासाभावः प्रधाने द्यावापृथिव्याविस्याद्यमंत्रार्थः । यथोक्तं स चितेके मुतिकन्यायं उत्कृष्टेति । एवं च

द्यावेति । द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारांतो
पलक्षणार्थत्वाण्णित्त्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दोऽपि द्यावापृथिव्यौ वर्त्तत इति प्रथमाद्विवचने वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः सं
नमेतेइ इति । द्विवचनांतेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैरीद्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबंधनस्य प्रकृतिभावस्याभिधा
नाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते । किमेतदिति । यथोक्रमप्रतिपद्यमिति । उपो द्रुलकमिति । उद्रुष्टबलकमुद्रुलकं प्रत्य
क्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्रुलकं आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे चेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण नानेपि शा
ब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते । न दा समासे शब्दांतराणां वाक्ये दृष्टानामपि दर्शनादसंभावनानवकार्थेत्यर्थः ॥ ॥

युगपदधिकरणवचनतायाः सत्त्वस्येदमनुमानमनुमापकमित्यर्थः । साहचर्यादीति । द्यावा ह क्षामेति वाक्ये परस्परसाहचर्यमीद्द्या
वा चिदस्मै पृथिवी सन्नमतीति ह चर्येणद्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पनाश्रीयते चेत् किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

कै०वि०२०२ द्वंद्वेनेति· द्वंद्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदसमूहो रूपोऽर्थः लक्षादिशब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेणावबुध्यते तथापि द्वंद्वरूपैकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयतामापन्नो यः सत्वेन द्विवचनाद्युपपत्तेर्युगपद्वचनेऽभानाभाव इति भावः एवं चैकं न वादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतावादं दूषयति तु तन्मतमनुवदति· लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ इति· इतितव मतमिति शेषः· यदि तर्हीति· यद्येवं स्वीकुरुषे इत्यर्थः· यत्तु लघुविवरणे लक्षः लक्षशब्दघटितो द्वंद्वरूपः समुदाय इत्यर्थः· द्व्यर्थः

॥ युगपद्वाच्यत्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषपरिहर्तुमाह· समुदायादिति· द्वंद्वेन समुदायरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः नैकार्थ्यमिति· उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः· बहुवचनप्रसंग इति· एकैकेन युगपदनेकस्यार्थाभिधानात्· याभ्यामेवेति· नात्र चत्वारोऽर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः

द्व्यवयवसमुदायार्थः एवं न्यग्रोधोऽपीत्यपि व्याख्येयमिति· तन्न· न्यग्रोधोऽपीत्यंशस्य वैयर्थ्यापत्तेः यदि तर्हीत्यादेरनुत्थानापत्तेश्च· न च प्रागुक्ताशयमविदुषो युगपद्वचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वाच्यं तत्समाधानकाले पूर्वोक्तस्वाशयप्रकटनेनैव समाधानस्योचितत्वेन याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपीत्यादितत्समाधानपरग्रंथासंगतेः तद्द्व्यर्थत्वाश्रयेण युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत्स्वपक्षे सिद्धांतित्वप्रतीतेः राम० ५४

८१०

नन्वेवं लक्षन्यग्रोधयोरुभयार्थत्वमिति वदतोऽन्यवाचकत्वमसिद्धमत आह· लौकिकादिति· ननु स्वस्यान्यरूपत्वाभावेन लक्षन्यग्रोधत्वादिस्यु

अन्यवाचकेनेति· लौकिकात्प्रयोगाद्धि शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा घटशब्दः पटार्थं न प्रत्याययति तथा लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः· लक्षस्येति· लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थाभिधानान्नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं· लोकप्रसिद्ध्यास्त्यर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते· वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्व्यर्थाभिधायित्वार्थाभ्युपगतोऽभवतः लक्षोऽपि न्यग्रोध इति· न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः· एवं न्यग्रोधोऽपि लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः· कारणादिति· शब्दार्थावसायहेतुर्लौकिकव्यवहारोऽत्र कारणशब्देन विवक्षितः· न च लोके व्यवहारे लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतं॥ ॥

एवं न्नमत आह· लक्षशब्दस्येति· भाष्ये लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वे कथमिति प्रश्नोपपादकं· यावतेति· यत इत्यर्थः· तद्याचष्टे· शब्दार्थावसायेति· शब्दार्थसंबंधग्रहणेत्यर्थः

कै०वि०२०२ प्लक्षेपिन्यग्रोधशब्दो दृश्यत इत्युक्तं तत्र दर्शनमुपपादयति लोकव्यवहारे प्लक्षेति पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमादुभयोः क्रि

इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह कारणादिति प्रक्षरणं वि
स्तारेणावस्थानं न्यग्रोहणमधःशाखावस्थापनं इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति द
र्शनमिति लोकव्यवहार इत्यर्थः प्लक्षेपीति लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामि
त्युभयोः क्रियान्वयात् द्विवचनदर्शनाच्च तुल्यं हीति तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः त
द्विषयं चेति द्वंद्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः॥ ॥

यान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभिमानः भाष्ये तुल्यं हि कारणमिति दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह तुल्यो लोक इति पुनर्भाष्ये शंकते न
वै लोक इति रा०म० ५५

८११

किं युक्तमेतदिति युक्तं पुनरित्यत्र काक्वा प्रश्नो व्यंग्य इति भावः भिन्नरूपत्वादिति प्लक्षो दृश्यतामित्यादौ सविभक्तिकसमासे निर्विभक्तिकमित्य

युक्तं पुनरिति किं युक्तमेतदित्यर्थः बाधमिति भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च अश्वः शोण इति
यथाश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वंद्वात्प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्थान्न भवंतीत्यर्थः
यदि तर्हीति ननु ताद्विषयं चेत्युक्ते कोस्य दोषस्यावसरः एवं मन्यते परस्परसन्निधानेन यदा द्व
योरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरवियोगेपि सामर्थ्यहानाभावो यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिस्तद्‌द्र
व्यो निवृत्तेपि वह्नौ

र्थः भिन्नशक्तित्वादिति तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः समासे एकोपस्थितिजनिकासेत्यर्थः भाष्ये प्लक्षेणान्यग्रोधप्रयोग इति प्लक्षशब्दे
न न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वान्न्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोपपद्यत इत्यर्थः

वै॰वि॰२०२ युगपदभिधानमनुक्तिश्चविरुद्धेत्यतआह॰ न्यग्रोधशब्देति॰ भारोद्यंत्रिति॰ इतरसन्निधानेएवशक्त्याविर्भावोनतुकेवलस्यापीति भावः॰ किमिमौ लक्ष्यावेवेतिभाष्यस्यमुख्यौ लक्ष्याविस्यर्थः॰ तत्कुतइति॰ तस्मात्न्यग्रोधप्रतीतिरेवनस्यादतोन्यग्रोधशब्दप्रयो

अनुक्तइति॰ न्यग्रोधशब्दप्रयोगमंतरेणेत्यर्थः॰ उक्तंह्येनतत्॰ द्वंद्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वंन केवलानां यथावह्निसन्निधावेवताम्रद्रवद्रूपंभवतिनतुतद्विनिवृत्तौ॰ सहभूतावितिभारोद्यंतवत्स स्यरशक्त्याविर्भावात्॰ आद्यमकल्पिकाविति॰ लोकव्यवहारेपदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्या वित्यर्थः॰ कौस्विदिति॰ तत्सहचरीतगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपारोपाद्गौणावित्यर्थः॰ यथोक्तेयदिप्रक्षरतीत्या दिसंदेहः स्यादिति॰ उपक्रमेसंदेहोगौणस्यार्थस्यसंभवेमात्रेणतुनेमुख्यार्थसंभवेगौणस्यपरामर्शएवा

गत्रावश्यकइतिबोध्यं॰ गौणस्याप्यस्यास्तन्यग्रोधावित्याद्येलोकव्यवहारेपरस्यप्रसिद्धत्वान्मुख्यसमकक्षतयाभाष्येसंदेहउक्तइत्यन्ये॰ रामं॰ ५६

८९२

प्रतीताविति॰ समुदायेनद्वयोरुपस्थितिरित्येवानुभवोनतुप्रत्येकंद्व्यर्थतानुभवइत्यर्थः॰ समासस्यचानेकार्थेति॰ अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः॰ उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिरुभयोः पर्यायात्क्रमप्रयोगवद्धिरपिपदैः क्रमेणैकैवबुद्धिः समूहालंबनज्ञानवदितिभावः॰

भाष्यकारः सूत्रन्यासंस्थापयितुमाह॰ इयमितिदुःखेति॰ प्रतीतावनुपारोहात्दुरुपपादेति॰ प्रमाणाभावात्॰ वृद्धव्यवहारा द्धिशब्दार्थावसायोनचतत्रलक्षप्लाक्षस्यन्यग्रोधाभिधायित्वंदृश्यते॰ नचगौणार्थत्वंप्लक्षशब्दस्यन्यग्रोधशब्देनैवन्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्॰ नचलक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथाप्लक्षन्यग्रोधौप्लक्षन्यग्रोधाविति॰ समासस्यचानेकार्थाभिधा यित्वात्ततःपरयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरितिद्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापिनास्तियुगपद्भावितार्थप्रतिपत्तिः॰ लिंगदर्शन मपिनिराकुर्वन्नाह॰ यच्चापीति॰ एकवचनस्यस्थानेद्विवचनमित्यर्थः॰ येनकृतोर्थइति॰ अर्थशब्दसंनिधानादुत्तरपदलोपीसमास आश्रीयतइत्यर्थः॰

द्विवचनमित्यर्थइति॰ अतएवपृथिवीत्यस्यप्रगृह्यत्वोपपत्तिरितिभावः॰ द्वितीयबोधस्तुएकत्रक्षमापदेनअपरत्रद्यावापदेनअत एवसंनमेतइतिद्विवचनोपपत्तिः॰ देवदत्तश्चयज्ञदत्तश्चतिष्ठतइतिवत्॥ ॥ ॥ ॥

वै॰वि॰२०२ परस्परनिरपेक्षा इति· न्यग्रोधश्छिद्यतां प्लक्षश्चेत्युक्ते न्यग्रोधस्यच्छेदनान्वये प्लक्षापेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः नन्वेवं
वतोऽक्रूरस्य रहन्यमान इत्यादौ कथं समासप्रसंगो बाधितो न त आह· तत्र चेनेति· चेनाप्यचेनापीति· चं विनापीत्यर्थः क्वचित्तु विनापि चेने
त्येव पाठः ननु समुच्चये सामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह· सामर्थ्यं हीति· इदं तु चिंत्यं· कृतः सर्वोपि तद्धितक्रियेत्यादौ समासापत्तेः किंच क्रि

ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं वा स्यात्प्रकाशनं वा तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते नहि शब्दैरर्थो उत्पाद्यंते· यथोक्तं· नहि शब्दकृतेन
नामार्थेन भवितव्यं इति· अथ प्रकाशनं तदा समएवातिप्रसंग इति मत्वाह कृतेति· कः पुनरिति· समुच्चय इति· यदा परस्परनिरपेक्षाः
पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयंते तदा समुच्चयः यथा गामश्वं पुरुषमित्यादौ वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यं
ते· तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वंद्वो गामश्वमित्यत्र तु चेनाप्यचेनापि स
मुच्चयावगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते· सामर्थ्यं ह्येकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्त्वादितिना सामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः

याद्वारके सामर्थ्ये दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारभूताया क्रियायाः पृथक्प्रयोगानापत्तेः किंचैवं सति सूत्रस्य चार्थपदावग्रहमुक्ता पुनस्तदर्थे रामं॰ ५७
प्रश्ने समुच्चयो लुखा संगतिरेव गर्भार्थे न सोत्रेण तदप्रतीतेः किं च गामश्वं पुरुषं पशुमित्यत्र सर्वत्र नैरपेक्ष्ये समुच्चयोपि कथं· समुच्चये एकत्र
सापेक्षत्वात्·

८९३

भाष्ये प्लक्षश्चेत्युक्ते इति· न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रमो कौतुन प्लक्षश्चेति गम्यत इति भावः· न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति· प्लक्षो दृश्यतामि
त्युपक्रम्य न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः· अन्वाचये सलोपश्चेत्युक्ते इति पाठः सापेक्षो यमिति· प्रधानीभूतक्रियमेत्यर्थः· तदस्य पदा
र्थिति· इतरस्येत्यस्य तदेत्यादिः· भिन्नकक्षतया· भिन्नक्रियान्वयितया· तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्तं तरमाह· अनेकस्य पदस्येति· इ

प्लक्षश्चेत्युक्त इति· न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते यदा चैकस्य प्रा
धान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियया संबंधाद्भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासा
भावः प्रधानाभिधायि पदं चार्थेन वर्त्तते अपि तु प्रधानमेवेति अनेकं पदस्य चार्थवृत्तित्वासंभवाद्द्वंद्वाभावः इत स्पष्टे
रेतरयोगः परस्परापेक्षाणामेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यत इति तत्र समासो भवति·

दं समुच्चयेपि बोध्यं· एवं च समुच्चयेप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाभावात्समासपरिहार इति प्रागुक्तमसंगतमेवेति बोध्यं· परस्परापेक्षाण
मिति· एतेन व्यपेक्षा सामर्थ्यवादे द्वंद्वानुपपत्तिरपास्ता· परस्परान्वयित्ववदितरान्वयिपरस्परापेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षात्वात्तच्च प्रकृतेस्त्येवेति

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वि०२०२ एतद्विपर्ययश्च समुच्चयादौ दर्शित एव· परस्परापेक्षा एगमित्यनेन समुच्चयादि लक्षणमुक्तं· अत एव भाष्ये लक्षणश्चेत्युक्ते· अ
पि चानेन समुच्चये साहित्यं विशेषणं मित्युक्तं· न्यग्रोधसहितः प्लक्ष इति हितदर्थः· अतोपि तत्र न समासः· चार्थ प्राधान्य एव तत्स
मासप्रवृत्तेः· इतरेतरयोगस्य प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय इति आकारः
प्रदर्शितः· अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितं· एवं च समुच्चयान्वाचययोश्चकारो द्योतकः· अत्यपी सुवाच
कस्तत्र तदर्थस्याविशेष्यत्वादिति बोध्यं· तस्मात् ग्राममश्वमित्यादौ न समुच्चयः· विनिगमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः·
अहरहः शब्देन तथैव प्रतीतेः· चार्थसाहित्यावगतिसद्भावेन समासप्राप्तिशंकां· उत्तरं तु चशब्देन साहित्ये वाक्ये यत्र प्राधान्ये
न भासते वक्तौ चाभावे न च समासेन तत्र समासशास्त्रप्रवृत्तिः· च कृतार्थ वर्त्तमानानेकसुबंतसत्वात् ग्राममश्वमित्यादौ तु अहरहः
शब्देन साहित्यं गम्यते न तु चेनेति भाष्यार्थः· समुच्चयेपि शाब्दबोधे एकत्रैव साहित्यं बुध्यते एकोनरं चयोगात् इत्यनेक सुबंतस्य राम०
प्रधानभूतचार्थेन त्वभावात् समासाभाव इत्यपमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाचयस्य रूपनिरूपणेनैव दर्शितः· अत एव सन्नियो ५८
गशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्यतात्पर्यं· इंद्रस्य रूपावरुणइत्यादावपि परस्परसाहित्यैनैव लोकपालत्वं बुध्यत इति बोध्यं·

८१४

तत्रापीति· परं त्वनुद्भूतावयवभेदत्वमिति भावः· भाष्ये समाहारेपीति पृष्ठवाक्यं· अत्र प्लक्षोपि न्यग्रोधसहाय इत्यादि तु उच्यते· अनुद्भूता
वयवभेदसाहित्यावगतिरीतिर्विशेषो न्वद्भूतावयवभेदमेव साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते· तदाह· क्रियत इति· द्वंद्वं द्वंद्व इति शेषः· सूत्रा

समाहारेपीति· तत्रापि परस्परसहितत्वावगमात्· द्वंद्वैकवद्भाव इति· युगपदधिकरणवचन
तायां द्वंद्वस्तु वक्तव्यः स्यात्· एकैकस्यानेकार्थत्वात्· न च विषयविभागार्थौ सौ वक्तव्यः· प्रयो
गदर्शनात् द्विषयविभागस्य सिद्धत्वात्· दशादिभिरिति· आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यंते·
विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वंद्वेन कश्चिद्दोषः॥ ॥श्रीरामः॥

एवं प्रयोजनांतरमाह· तत्रायमपीति· द्वंद्वैकवद्भाव इति ग्रंथेन पक्षांतरगौरवं प्रदर्श्य तद्दूषयन्नाह· युगपदिति· न च विषये तेन यमार्थमित्यर्थः·
वस्तुतो द्वंद्वैकवद्भिन्नस्य सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवदिति वचनेन कार्यमित्येवार्थ इति न दोषः· न कश्चिद्दोष इति· एकादशादीनां नित्यबहुवचनांतत्वा
दिति भावः·

कै०कि०२०२ न केवलाप्रकृतिरिति समयाद्वचनमिष्यत एवात आह· द्विवचनमिति· उभयोः संख्यापरत्वे द्विवचने संख्येयपरत्वे बहुवचनं प्रा
प्नोति इष्यते त्वेकवचनमिति भावः· षष्ठीसमास इति· सहस्राणां शतमिति विग्रहः· संख्याया अल्पीयस इति शतस्य पूर्वनिपातः·
तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत्· भाष्ये स्तु तर्हि द्वंद्व इत्यस्य लोपीत्यर्थः· पूर्वं सिद्धं त्विति वार्त्तिकोक्ते स्तदभावक

वचनमिति· द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः· सिद्धं त्विति· शाकपार्थिवादित्वात्· शतसहस्रमिति· षष्ठीसमासः· सर्वो ह्रीति· ति
ष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतत् ज्ञापिते· लिंगमशिष्यमिति· सनपुंसकमिति न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

त्यने मानाभावात्· तिष्यपुनर्वस्वोरिति· एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न· अनभिधानादिति बोध्यं· द्वंद्व तत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदश्चि
ष्यत एवेति केचित्· परे तु तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यतीत्याशंक्यास्तु तर्हि द्वंद्व इति भाष्योक्तेः स्वरभेदो नेष्टः· उपक्रमे कार्ये समासो रा०म०
द्वंद्व इति सिद्धान्ते त्वत्र द्वंद्व एवेत्येवार्थः· सिद्धं त्विति सिद्धान्ते केरेशमुक्तिरित्याहुः॥ ॥२६॥ ॥७॥ ॥ ७ ५६

८९५

उपसर्जनं पूर्वं॥ ॥विपर्ययप्रयोग इति· पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः· सूत्रे प्रसारव्याने उत्तरग्रंथानुसारेण माशंक्याह· इ

उपसर्जनं पूर्वं॥ ॥परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति· वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमे
तदित्यर्थः· न वेति· नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गव्यादिप्रयोगनिवारणाय दं शास्त्रं इह तु वि
पर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इ तिवृत्तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः· इदानीमारभ्ये सूत्रे दोषमुद्भावयति
अथ यत्रेति· राज्ञः पुरुषस्येति द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्
र्वनिपाताविनियमप्रसंगः॥ ॥

दानीमिति·॥ ॥श्रीराम॥ ॥कृष्ण कृष्ण कृष्ण॥ ॥श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्री

वै०सि०२०२ नभिद्यते इति॰ वाक्यापेक्षया ऽप्रधानस्वरूपभेदवान्न भवतीत्यर्थः॰ तदाह॰ राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इति॰ व्यतिरेको ऽत्र भेदमूल
कसंबंध एवं च राजनिरूपितभेदनिबंधनसंबंधवान्न भवतीत्यर्थः॰ विशेषणनिष्ठ एव संबंध इति भावः॥ ॥परे तु षष्ठीसूत्रे ते
न समस्यत इत्यस्मिन्प्रत्यासत्त्या ऽयमनुवर्तते न समाससत्त्वनिरूपितसंबंधार्थकषष्ठी विगृह्यत इति तदेव षष्ठ्यंतं प्रथमानिर्दिष्टं
नप्रधानमिति॰ एवं चार्थात्पूरणगुणेति सूत्रस्य समानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवं॰ समानाधिकरणेन षष्ठीसे

अर्थभेदादिति॰ उपसर्जनसंज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति॰ पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरु
षार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः॰ न चेदमिति॰ अबुधभ्रांतिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः॥ ॥

मासप्राप्तेः षष्ठीति सूत्रे प्रत्यासत्त्या ऽश्रयणादर्थाभेदादिति भाष्यस्यायमर्थः॰ अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञा भेदाभावाद्राजनिरूपितभेदनिबं
धनसंबंधवत्त्वाभावात्॰ किंतु ऽनादिनिरूपितसंबंधवत्त्वादिति संबंधस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः॰ यत्तु अर्थभेदादिति॰ अप्रधा राम०
नपदोपसर्जनपदयोरिति शेष इत्याहुः॰ तन्न॰ प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्॰ बाह्यसंबंधिनिरूपिता प्राधान्यस्यात्रापि स ६०
त्त्वात्पूर्वकालसिद्धान्तयोः पर्यायतापत्त्या ऽप्रामाणिकत्वस्वीकारश्चेति॥ ॥३०॥ ३१॥३२॥३३॥

८१६

अल्पाच्तरं॥ ॥तरपः श्रवणाद्विचारानुपपत्तिमाशंक्याह॰ किमिति॰ तंत्रेतरनिर्देशो प्लक्षन्यग्रोधावित्यादिसिध्यर्थ यत्किंचिदपेक्षया
ल्पाच्त्वमतिशयस्तु पाजापेक्षया अतंत्रत्वेत्वस्त्वमेवो पाजापेक्षयेति बोध्यं॰ अत एव शंखदुंदुभिवीणानामित्यस्य सिध्यपेक्षे त

अल्पाच्तरं॥ ॥किमयमिति॰ किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते अथ स्वार्थ एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः॰ द्वयो
रिति॰ प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्यात्॰ न्यग्रोधशब्दस्यात्यल्पाच्त्वात्॰ तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्॰ ब
हुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपो नुत्पत्तिरिति तत्राभियमप्रसंगः॰ ततश्च शंखदुंदुभिवीणानां
मित्यत्र दुंदुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात्॰

त्रोत्पन्नः॰ द्वयोरित्यस्याविवक्षा वदतिशयस्याप्यविवक्षोचितत्वात् इत्याहुः॰ आद्ये दुंदुभिशब्दस्यापीति॰ न चैतत्सत्त्वाभावेपि द्वंद्वघटकस्य
प्रवृत्त्या दुंदुभिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपि रसंगत इति वाच्यं॰ पूर्वयोः द्वंद्वे कृते तेन वीणाशब्देन द्वंद्वे तस्य पूर्वनिपाताप्राप्त्या तदुक्तेः॰
ततश्च नियमस्याह॰ कदाचिदिति॰

कैं०वि०२०२

अथातंत्रमिति भाष्याशयमाह· अतंत्र इति· अल्पाच्त्वेति· परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः॥ मृदंगशंखतूणवा इति· पक्षद्वयेपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यं· अतंत्रपक्षे त्वारोपितातिशयेतरपूपारायणे दृष्टार्थः स्वरितादित्सूत्रेनुदात्तानामिति बहुवचननिर्देश

अतंत्रे तु तरपि दुंदुभिशब्दापेक्षया अल्पाच्त्वसद्भावाद्वंशखवीणशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न तु दुंदुभिशब्दस्येति दोषाभावः॥ मृदंगशंखतूणवा इति· शंखशब्दस्याल्पाच्त्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति· तंत्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति· यदेतादिति· तंत्रे दोषप्रसंगात् प्रयोजनाभावात् तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः· अतंत्रे तु तस्मिंस्तरपः स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनं॥ ॥

वद्·तंत्रे तरनिर्देशे बहुषु नियमाय भाष्ये उक्तं· आत्स्यामिति वक्ष्यामीति· यतः कृतश्च सर्वस्याप्यल्पाच्त्वात्सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिरेवं चद्वयोरित्यंशाभावात् शंखदुंदुभीत्यादिसिद्धिः· एवं च द्वयोरित्यंशत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यं· मृदंगेत्यादौ तरपाणो समासे तु शंखस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति परे· राम० ६१

८१७

नियतद्रव्येति· जातिप्राधान्ये हि तदाश्रितसर्वव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेणान्तरीयकत्वाद्बोध इति भावः· तदालक्षणेति· एतदुदाहरणावच्छिन्नभित्तज्ञात्यवच्छिन्नैकैकव्यक्तिस्वरूपाचारितार्थत्वात् एकस्य युगपदवधिद्वयावधिभंगाप्रसंभवाच्चैतस्यावधित्वे एकस्यैव

शंखतूणवादीति· नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः· तूर्यांगानामित्यपि न भवति· शंखस्यातूर्यांगत्वात् इत्येके· तूर्यशिल्पोपजीविनएव तूर्यांगत्वेन गृह्यंते· तेषां हि मुख्यं तूर्यांगत्वमित्यपरे· अथ यत्रेति· यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदालक्षणत्वस्याभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यं· अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवृत्त्या सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति भावः पृच्छति· उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयं· छि उद्गयनस्यावित्यि उत्तरायणस्यो· लौकिकप्रयोगदर्शनपरमिदं· मातापितराविति· गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया मातात्र

वचनाच्च पुनस्तत्रैवाप्रवृत्तेरिति भावः· व्यक्तिपक्ष इति· एतदुदाहरणावच्छिन्न तत्तद्व्यक्तिविषयकलक्षणभेदेन तेषामचारितार्थ्यात्पुनः प्रवृत्तिरस्त्येवेति भावः· वस्तुतो वाचनिकमेवेदं· जातिपक्षेप्याकृत्यभिन्ने तज्जात्याश्रयसर्वविषयकत्वसंभवात्· उद्गयनस्याविस्स्यानुपयोगादाह· लौकिकेति·॥ ॥

कै०वि०२०२ वेददर्शनेति। ब्राह्मणोस्य मुखमासीदित्यादि वेददर्शनं। अल्पीयस्त्वाद् इत्यनुचितमत आह। अर्थस्येति। एतच्चेति। अत एवतत्सूत्रोक्तात्वेकादशोत्यैव बहुव्रीहौ द्वित्राः इत्यादिसिद्धिश्चेत्याहुः॥ ॥३४॥ ॥सप्तमी॥ ॥यदा विश्वस्येति। देव इत्युपक्रमे तस्य तत्संभवः। विश्वं दे

श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायां मेधा क्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वं। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयेणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यं। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः। एतच्च द्वंद्वविषयमित्याहुः। द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥ ॥ सप्तमी॥ ॥विश्वदेव इति। यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणं विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः। द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतत्। अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातः तस्मात् द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणं। परत्वात्संख्याया इति। शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्या सर्वनाम्नोरिति न कृतं॥ ॥ ॥

वोपस्येति विग्रहः नसंज्ञायामिति कप्प्रतिषेधः। न। द्विशुक्ल इति। द्वौ शुक्लगुणकौ यस्येत्यर्थः। अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वादनियमो विशेषणत्वस्य पुत्रभार्याशब्दावपि गुणवचनाविति भाष्याशयः। जन्यपुंस्त्वधर्मयोगः स्त्रीत्वयोर्गुणत्वोदित्यन्ये॥ ॥३५॥ ॥राम०

डाक्टर भाऊदाजी इत्यासां स्मारकम्
BHAU DAJI MEMORIAL

राम० ६२

८१८

कै०वि०२०२ निष्ठा॥ ॥यदयमिति भाष्ये। बहुव्रीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्यः परमुत्तरपदं क्तांतमंतोदात्तं क्तादीन् न नञ्पूर्वत्वेति सूत्रार्थः॥ ॥३६॥ ॥ ॥३७॥ ॥कडाराः कर्मधारये॥ ॥कडारशब्दस्येति। बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणया छत्रिण इतिवदाश्रयणीयेत्यर्थः॥ ॥छ॥

निष्ठा॥ ॥प्रतिषेधेत्विति। अकृतमितप्रतिपन्ना इति क्तादीनामंतोदात्तत्वप्रतिषेधादंतोदात्तविधानाद् ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः। नवेति। उत्तरपदांतोदात्तत्वेप्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते यदि च परनिपातः ततस्तत्प्रसंगो नान्यथा॥ ॥कडाराः॥ ॥बहुवचननिर्देशादिति। कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो यांतीति॥ ॥३८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निके पादश्च द्वितीयः

॥ ॥३८॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥पादश्चायं द्वितीयः समाप्तः॥२॥ ॥श्रीराम॥ ॥छ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥शुभमस्तु॥ ४६० ॥दुर्गायै नमः॥

राम० ६३

८१९

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादप्रारंभः

के०वि०२०३ श्रीगणेशायनमः॥ ॥अनभिहिते॥ ॥स्ववाच्येति॰प्रयोजक कर्त्रेत्यर्थः॰करणभूतये त्यर्थो वा स्वशब्देनारंभवादी स्वरूपार्थयोः प्रसि

श्रीगणेशायनमः॥ ॥अनभिहिते॥ ॥प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारंभवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति॰किमिद(ं)
मिति॰ अभिहर्वस्तावद्धातिर्बंधनोच्चारणप्रतिपादने षु वर्त्तते अभ्याभिधानीमादत्त इत्यत्र बंधनवृत्तिः अभिहितःश्लोक इत्युच्चारण
वृत्तिः अभिहितोर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः हिनोतेरपि गति वृध्यर्थस्याभिहितमिति भवति॰ तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बं
धनार्थ चतुष्टयासंभवात्प्रतिपादनवचनएवाभिहितशब्द आश्रयणीयः ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः॰ पूर्वोक्तेनाभि
प्रायेणाह॰ उक्तमिति॰ प्रतिपादितमित्यर्थः॰ यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति यावद्रूपादिति॰ यावत्तावद्वृत्ते निपाताविभिन्नार्थत्वं प्रति
पादयतः अभिहितवचनमिति॰ अर्थप्रत्यायनायलोके शब्दः प्रयुज्यते सच्चार्थो यदा शब्दांतरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयो
जनाभावात् शब्दांतरस्य प्रयोगेण न भाव्यं॰ आक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थे शब्दो न प्रयुज्यते॰ किंपुनः शब्दांतरेण प्रतिपादितेर्थे॰ रा म०

द्वत्वेपितस्यानेकार्थत्वात्सिद्धं त्वभिमतमर्थं तन्मुखेन वाचयितव्यास्सूत्रं प्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः॰ अर्थचतुष्टयासंभवादिति॰ तद्विषयत्वासंभवादित्य १
र्थः॰

८२०

सं२

भाष्ये विहितस्याभावादभिहिते इति॰ लौकिके प्रयोगे लाघवानादरेण भवत्येव तथा प्रयोगः॰ विहितस्य तु नेत्याशयेन तदुक्तं न संभव
तीति॰ताभ्यामिति शेषः कृत्यापित्तद्धितस्यान्यापेनोत्सर्गभावाघ्नर्थविशेषणमत आह॰ उत्सर्ग इति॰ विरोधकाभावादिति॰ परदेशरोध

यमस्त्यामिति॰ यमंतेनांतेन चेत्यर्थः॰ यन्नोस्तुलुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति॰ न्याय्योत्पत्तिरिति॰ उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसि
द्धान्याय्य उच्यते बहुवचनोदाहरणं गार्ग्यो गार्ग्याविति तत्र यञो वपरदेशस्याव वृध्धत्वादणुत्पत्त्यभावात् बहुवचने तु यञो लु
प्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थानामप्रयोगेणाणुत्पत्तिः प्रतिपाद्या सप्तपर्ण इति॰ वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते अस्ति चेह वीप्सा स
प्त सप्त पर्णान्यस्येति समासे न तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्सावगमितत्वाद्द्विर्वचनाभावः आरंभवादी दूषयति अन्यथा साध्यसिद्धिं प्र
तिपादयितुमाह॰ यत्नावदिति॰

काभावादित्यर्थः॰ अण इति॰ इमुदे पलक्षणमिन्न इति बोध्यं॰ सप्तपर्णशब्दे समासेद्विस्वाभावात्कथं वीप्सावगतिस्तत्राह॰ सामासेन सिति॰ ननु स
र्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारंभानुपपादनात्किंप्रयोजनविदितिग्रंथेनात आह॰ आरंभवादीति॰ तथा च तन्न्यायफलाभावेन तन्न्याय
सत्वेन मानमित्यभिमानः॰

कैं०वि०२०३ भाष्ये न चात्रास्तिनेति। वर्त्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात् पृथक्त्वाभावेन बहिर्भूतास्तिसामानाधिकरण्याभाव इति भावः। यत्तु कैयटेना स्वार्थस्य तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं तदनुपयुक्तं बहुव्रीहावस्वार्थानं तर्भावस्यम तु प्रसक्तेर्भाष्ये उक्तत्वात्। तत्र हित द्धितार्थद्विगुवपेक्षया पंचगुरित्यादौ बहुव्रीहेरंतरंगत्वमुक्तं विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्वार्थौ वश्यापेक्ष्यो द्विगुत्वो। षष्ठ्यर्थमा

न चात्रास्तिनेति। वर्त्तिपदयोरन्यपदार्थउपसंक्रांतत्वादस्वार्थस्य तत्रैवांतर्भूतत्वात्स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिक रण्याभावः। यदा त्वन्यपदार्थेनन्तद्भूता प्रतिपिपादयिषितास्तदा चित्रगुमानितिभवत्येव। न चैतदिति। समर्थानां प्रथमादस्य धिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यंतात्सत्यमेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः। यत्र गोस्तुलुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अत एव भवतीत्यर्थः। यदत्रेति। वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पदार्थस्य च वीप्स्यायोगान्न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः

त्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति कैयटः। स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति। अन्यपदार्थेनेति शेषः। स्वार्थो वर्त्तिपदार्थः। अत्रोपसंक्रांतत्वं हेतुः सन्नि यमेन विशेषणत्वं। भाष्ये द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतमिति तस्य तस्याप्यसमिति सत्यस्य द्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थ इत्याशयेनाह। सम र्थानामिति। न चात्रेति। सप्तपर्णशब्दस्तु तादृशो वृक्षविशेषे रूढ इति भावः। भाष्ये पंक्तौ पंक्ताविति। अष्टापदं शारिफलमित्यमरः॥ ॥ रा म० २

८२१

भा व २

पूर्वाचार्येति। स्वमते तु विकरणं द्योतकम् इति अभिमानः। वस्तुतो बहूकचोरविद्योतकत्वात् द्योतकविषयेप्यपंन्यायः द्योतकविषयेपि एके न द्योतिते उक्तार्थानामिति न्यायेनापरद्योतकौ इति बोध्यं। भाष्यकारस्त्विति। येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इति लक्षण

स्यमोक्तत्वादिति। भावकर्मकर्त्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्येदमुक्तं अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह। तन्त्विति। ततश्चो क्तत्वस्य दृष्टांताभावाद्धेतुत्वं नानादेशत्वादिति। विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव वार्त्तिककारस्य चेदं दर्शनं। भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्राबोचत्। तत्कदानं यदधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते तदेव अमादिदृष्टांतावष्टंभेन हेतुत्वमुक्तस्यस्यापितं इदानीमारंभवादीपक्षांतरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति। किं पुनरिति। आहोस्विदत्रेति। अदूषी द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् अमादिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्त्तव्यः सन्नित्यर्थः॥ ॥

नुसारेण तत्र कौंडिन्यन्यायमूलकेन सत्यपि संभवे बाधनमिति तद्भावः तन्मतेप्ययं न्याय आवश्यकः। यथोक्तसमासेनाभिहितः सुजर्थे इ निद्विदशाइत्यादौ सुज्वेति। इदानीमिति। दृष्टांतानामन्यथासिद्धिपरिहारेजात इत्यर्थः।

कै॰वि॰२०३ अन्यस्य त्विति· शास्त्रविते हि स्येत्यर्थः· लौकिके प्रयोगे लाघवानादरादिति भावः· एवमेवव्यातिलुनीतइत्यत्रापि समावेशः· तत्र पूर्वेभा
स्तने पदं ततः स्यष्टं तस्त्रीतीतयेभानि प्रयोगोपि· अपूर्वाविलत्राद्विवचनं तु विरुद्धमित्यपेक्षयानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वात्कृतं विहितं न
स्यात्· न भवितुमर्हतीत्यर्थः· अर्हे कृत्यतृचश्चेति चादर्हे लिङ्· एकत्वादीनामिति· संख्या वाक्यविभक्तिद्वेविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे
एकत्वादीनां विशेष्यत्वमवलम्ब्येत्यर्थः· आदिना द्वित्वादि· तदाह· कर्मणीति· एकस्य पदिति· एकत्वस्याप्रयोगत्कर्मेत्यर्थः· अनेकयोरिति

प्रत्याख्यानवाद्याह· इहाकर्तुमइति· अपूर्वो द्विवित्यादौ तु गतार्थस्यापि शब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते· अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः द्वि॰
प्रयोजनाभावादेव सिद्धः· इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह· अनभिहितत्विति· कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहु
षु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता· तत्रायदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि· एकस्यत्कर्मत्वाद्द्वितीयैकवचनमिति तदा
कर्मद्वितीयार्थः संपद्यते·

षष्ठीति भावः· परं त्विदं चिंत्यं· बहुच्छित्यत्र सप्तमी दर्शनेन ह्येकयोरित्यस्यापि सप्तमीत्वोचित्यात्· तस्मात्प्रातिप राम॰
दिकार्थस्यैकत्वे सति तत्कृतकर्मशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थमुचितः· अपंच संख्यांते चतुर्थः प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे· त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वि
तीया भवतीत्येवार्थो स्य सूत्रस्य ततः कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः संख्याबोधकस्य इदमेवाभिप्रेत्याग्रे एतन्मते कर्मण एकत्वे इत्यादिके ३
मेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहुः·

८२२

नार्थ इति· प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थो नुक्तावपि तेन न्यायेनातिप्रसंगविरहात् तन्मात्रबोधनस्य प्रथमयासिद्धत्वाच्चेति भावः

त्वमेक…

तच्चयदाकृदादिभिरभिहितं भवति तदागतार्थत्वात् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थो नभिहिताधिकारे
ण· यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मण्येकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदेकत्वादयो विभक्त्य
र्थाः संपद्यंते तेन चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहितत्वादिति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसंगे तन्नि
वारणाय कर्तव्यो नभिहिताधिकारः· कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन न्या
य्यमिति मत्वा प्रकृति· कः पुनरिति·॥ श्री ॥श्रीश्रीराम॥ श्री ॥श्री श्री श्री श्री श्री श्रीरामराम·

तदभिधानायेति उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः· तेषामेवेति· तथा च संख्याया विभक्त्यर्थत्वमसंभावितमिति भावः

वै०वि०२०३ सप्तमीनिर्देशा इति· ननु द्वितीयायाः सूत्रेश्रुतत्वात्तदपेक्षैव सप्तमी उचिता न त्वेकत्वापेक्षया· किंच संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवार्थ उचित इति चेन्न· कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगात् शुद्धनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधित्वद्वारा अर्थनियमस्यापि सिद्धिरिति विधित्वापत्त्यैवान्वय उचित इत्याशयात्· तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिके नोक्ते द्वितीयादयो भवंति तथा तत्रापि अभिहितेपि स्युरित्येतदर्थं सूत्रं आवश्यकः एकत्वादय इत्यस्यत्तेएवेत्यर्थः· एवं च संख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रमावश्यकमुत्सृष्टं भवति· तदितरपक्षेषु च न कर्त्तव्यमिति· पंचकपक्षेपि सूत्रमावश्यकमिति बहुधाप्रति सूत्रेभा

एकत्वादय इति· कर्मणि द्वितीयेत्यादि सप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि पदे कत्वादितत्र द्वितीयेति न त्वभिधेय प्रतिपादनाय·॥·

ष्यकैयटयोः स्पष्टं· पंचकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वचकद्योतकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयेपि दृष्टत्वादन्याभिहितेपि स्यादतः सूत्रमावश्यकः वस्तुतस्तु एकत्वादयो विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन बोधिता इत्यर्थः एवं कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि मद्योपि द्योतकविषयोक्तिर्चिह्नर्बहुष्वसु बहुमितन्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते तत्लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति वाश्रीयते· परं तु अयं न्यायः सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भावः उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेपि संचारो दृश्यते धिपरीतिस्तत्रेभाष्ये अपृपोद्धविसत्वादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्तः॥ रा०म० ४

८२३

ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामत आह· कर्माद्यभिहितानामिति· माभूवन्निति· वाक्यसमाप्ताविति शब्दः भाष्येतेष

निमित्तत्वायेति· कर्माद्यभिहितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वेपारं पर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तं· अभिहित इति· यदा वक्ष्यमाणनो कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थे सभाव्यं तस्य च प्रातिपदिके नैवोक्तत्वाद्दृष्टे इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति· एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वेन तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्त्तत एवेति दोषाभावः प्रत्याख्यानवाद्याह· न कश्चिदिति· न च नसामर्थ्यात्प्रातिपदिके नोक्तेपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति· द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यंति॥ ॥

भिहितेषु सामर्थ्यादिति· सामर्थ्यमत्रोक्तार्थानामप्रयोगस्वरूपं स्वपेक्षेनायं दोष इत्याह· एकत्वादीनां त्विति· द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति· द्वितीयादयस्त्विति·

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०२०३ अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाद्येति॰ प्रातिपदिकार्थसूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वासंभवेनैकत्वादिविशे
षणत्वमिति भावः॰ कर्तुरेकत्वमिति॰ येपि क्रियायामेवेति॰ कारकगतसंख्यामारोप्य तत्रैवेति॰ अर्थसंख्यान्वय इति यदंतितेषाम
पि आरोपमूलत्वया साक्षप्रायेवेति बोध्यं॰ अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेपि चैत्रत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्तत्वेन
तदसंगतिरेव स्यात्॰ न च क्रियायाः स्वलए कत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य कथमुक्तत्वं तस्यापि साधनेच्छिता...

तिङोक्तादिति॰ अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानं पचतीति च कर्तुरेकत्वे तिङाभिहितमिति प्रथमान
स्यादित्यर्थः॰ परिगणनं चेति॰ तिङ् कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्॰ अत्र च तिङास्यैकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसंगः॰

बुद्धिनिमित्तकेन तदनारोपेसत्वात् अन्यथा पचत इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः मम तु आरोपितयाप्युत्तरसंख्यया पूर्वसंख्याया बाधान्न
दोषः॰ आवृत्तिगतसंख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत्॰ एवं च द्वित्वाद्यभान बुद्धौ द्रव्यस्य निःसंख्यत्वाभावेन साधनैकत्वमवगत रा.म०
मेवेति भाष्याशयात्॰ ननु तिङ् सुपोर्युगपत्प्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन तिङोक्त इत्यसंगतमत आह॰ भाष्ये परिगणनं चेति॰ तथा च ति
ङ्कृदित्यादि परिगणनं बोधितापवादविषयपर्यालोचनायाति उत्सर्गप्रवृत्तिः इत्यर्थः॥ ॥श्रीः॥ ५

८२४

अस्तिर्भवंतीपर इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह॰ सर्वत्र चेति॰ द्व्येकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात् तस्मान्यासिद्धिमाशंक्या
ह॰ प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति॰ अभिहिते प्रथमाभाव इति भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भानस्य प्रवृत्तेः स्वमांगीकारादिस्य

आरंभवाद्याह॰ न कश्चिदिति॰ सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते॰ उच्यते चेति॰ प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः॰
भवंतीपर इति॰ लट्पर इत्यर्थः॰ तन्नश्च व क्ष इत्सत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वान्निङाभिहिते पवैकत्वादौ प्र
थमा भवति॰ एवमारंभवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति॰ नवेवेति॰ भीष्ममिति॰ भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य
कटस्य करोतिक्रियपेक्षितनमत्वात्कर्मत्वं तत्र च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसंगात्
प्रथमा प्राप्नोति॰ आरंभवादिनस्तु परिगणनारंभात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति

र्थः॰ भाव्यादीनामपि कर्मत्वाभक्षणं प्रथमाप्राप्तिरत आह॰ विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति॰ प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि
तदुक्तमेव विशिष्टस्य नदयेस्ययातिरिक्तत्वाभावादिति शंक्या किंतु रभिमानः॰ आरंभे दोषाभावमाह॰ आरंभवादिन स्विति॥ ॥

कौ०वि०२०३ सामर्थ्यादिति॰ भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्वादित्यर्थः॰ विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वश
क्तिरूपसामर्थ्यवत्वं अन्यथा विशिष्टे कर्मे युक्तिव्याघातः॰ तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भावः॰ तदाह॰ तत्र च यथेत्यादिना
विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादने क्रियमाणे प्रयोगस्त्वप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति भावः॰ अत्र पक्षे भीष्मपदात् कर्मत्वाद्यना

कर्मविशेषत्विति॰ भीष्मादिपुक्तकटसंबंधिकर्मत्वं प्रतिपाद्यं॰ तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधाना
य भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति॰ न ह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वेन कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते॰॥ ॥श्री॰

लिंगितपदुद्गुणस्यैवोपस्थिति रितरस्य तद्विशिष्टप्रतीतौ पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितिस्तथोपस्थितौ च भीष्मादु
त्तरद्वितीयापि सहकारिणीति तात्पर्यं॰ तदाह॰ न ह्यन्यथेति॰ तद्विशिष्टत्वं कटस्य स्वेतरविशिष्टस्य कर्मत्वं चेति शेषः॰ यथा कटं करोती रामः
त्यत्र विशिष्टकर्मत्वेन प्रतीयते एवं भीष्मः कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भावः॥ ॥श्री॰ ६

८३५

पश्चादिति॰ तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किंतु क्रियायां कर्मत्वेनान्वितयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके॥ ॥
परे तु साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मप
दात् द्रव्येणाभेदान्वयात्तु तस्याः शक्तेर्नीकार्यबोधे विशिष्याग्रहः॰ भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैककारककाले भा
वेनान्वय इत्यस्य च साक्षात्त्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा नेत्यर्थान्नतद्विरोधः॰ न देवध्वनयन्नेयट आह॰ क्रियायां पृथक्सर्वेषां कर्म

त्वं वेति॰ यद्यत्करोति क्रियया तदिष्टतमं तत्सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति॰ तत्र क
रोतिक्रियायां पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः॰ पश्चात्तेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः॰

त्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः॰ पश्चात्तेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति॰ पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनंतरमित्यर्थः॰ अक्षरस्वारस्यात॰
पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परंपरया वेति शेषः॰ द्रव्यगुणयोः करोतिना संबंध इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः॰ संबंधश्च तदर्थ
फलाश्रयत्वरूपः॰ एतेनात्र पक्षे प्रथमं सर्वेषां भावनान्वयः पश्चात्सार्थिकः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तं॰ ज्ञा
नद्वयकल्पनागौरवात् ज्ञानं तु मनाक्चैकवाक्यतेति कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः॥ ॥रामराम॥

कै०वि०२०३ क्रियांतरे॰ तद्विशेषेऽध्यासनशयनादिरूपे॰ ईप्सिततमत्वादिति॰ साक्षात्क्रियान्वय्येव ईप्सिततमं एवं करणसंज्ञापि साधकतमत्वाद्द्रव्य
स्यैवेत्यादि बोध्यं॰ परं त्विदं चिंत्यं॰ अश्वेन यथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकांतरापेक्षया च प्रकर्षेण तुल्य
कक्षायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् गां पयो दोग्धीत्यादावकथितसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक्॰ अथ चेति॰ सामानाधिकरण्येनान्वयेनैकस्य

यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबंधस्तथापि तमभुत्वात्प्रकर्षस्याश्रितत्वात्तद्द्रव्यस्यैव क्रियांतरउपयोक्ष्य
माणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह॰ अथ चेति॰ तत्सामानाधिकरण्यादिति॰ भीष्मा
दीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबंधिन्यैव विभक्त्या भाव्यं॰ तदेकयोगक्षेमत्वात्॰ केवलानां च प्रातिपदिकानां पर
श्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात्॰ ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि न दीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा अपि॰

पदस्यैव विशेष्यतयैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तिकत्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्वं भज्येत तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तद राम
भिन्नविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति॰ ७
तदुपपादयति ततो यथेति॰ यथा मैत्री भंगभियासधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानं वा सालंकारादीन्करोति एवं सामानाधिकरण्यभंगभि
यास्वशक्तितत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः॰

८२६

नन्वेवमेव स्थतः कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह॰ भाष्येऽस्ति खल्वपीति॰ भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणविशिष्टगत
मित्यर्थः॰ गुणगतं कर्मत्वमिति भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः॰ अयं भावः॰ कृत्स्नधातोरुत्पत्त्या प्रकृतिगतकर्मभावात्तद्गतेन तत्रा
भिधातव्ये यद्यप्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत्तत्सर्वगतास्याभिधीयत इति युक्तं॰ द्वितीयायाः प्रातिपदिकाद्युत्पत्त्या स्वप्रकृ

त्यर्थस्येन द्वितीयायां वै धर्म्यं दर्शयति॰ अस्ति खल्वपीति॰ अनवयवेनेति॰ साकल्येन॰ सर्वमिति॰ भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः॰
कटस्यमिति॰ प्रातिपदिकार्थगतायाएव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः॰ न कर्मविशेषा इति॰ भीष्मादिगुणगतकर्मत्वमभिधा
तुं न शक्तमित्यर्थः॰ एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह॰ तवैवेति॰ एष दोष इति॰ वक्ष्यमाणः॰
प्रातिपदिके नोक्ता इति॰ अनभिहिते कर्त्राद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमायाः अप्राप्तिः॰

तिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वलाभात्तदेव बोध्यं नान्यदिति॰ भीष्मकटमित्यादौ आरंभवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावात् एष इत्यनुपप ॥
न्नमत आह॰ वक्ष्यमाण इति॰ तिङभिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेपि प्रकृत्यभिहिते दोषः॰ तथा नभिहिते कर्त्रादिके च क्षत इत्यादौ तस्या
श्चारितार्थ्यादित्याह॰ अनभिहिते कर्त्रादीति॰ एवं पश्यत्यादौ द्वितीया तु कर्मणोनभिहितत्वादेकेनोक्तेपि भविष्यतीति तत्त्वात्प्रथमाभावापत्तिः

कै०वि०२०३ ननु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमत आह उपपादयति· प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति· सामानाधि
करण्यसंबंधेनैकत्वविशिष्टकर्मशक्ता विभक्त्यर्थः· वाचिकेति· बोधिकेत्यर्थः· द्योतकत्वपक्षस्येवोचितत्वात्· एकत्वादीनां विशेषणतये

आरंभवादी परस्य तुल्यदोषतामाह· कर्मादिष्वपीति· यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनापि एकवाक्यता बहुषु बहुवचनमित्यादेः
कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां चाभ्युपगंतव्या· गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतः· तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वि
तीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते· कर्मण एकत्व इति· नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयकर्मादीनां च विशेष्यत्वं
तत्र कस्मात्कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते नैष दोषः· प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ये
षमत्रार्थो विवक्षितः· तत्र च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणमतानामभावादेकद्वित्वादौ भवतोपि प्रथमान

वभानात्· एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदपेक्षयातिरिक्ते यत्रैकत्वं वृक्षद्वित्यादौ तत्रैव स्यात् न त्वेक इत्यादावित्याह· तत रा०म०
श्चेति· उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेपि प्रधानकर्माभिधानाभावाद्द्वितीयादीनामनन्वयतैपि सिद्धिरिति तदनापत्तिर्नाकारि:· ८

८२०

एतद्वाक्यं हरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याह· तदुक्तमिति· निमित्तं· प्रवृत्तिनिमित्तं· द्व एकत्वे इति· द्वयोरपि तयोर्व्याख्यानयोर्द्वित्वादौ विवेक
रूपेणभानान्न बोधावत्त्यनुभवविरोधौ· इयं च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह· एवं शब्देति· अत्रापि पक्षे प्रातिपदिके नैकत्वविशिष्टद्र

व्यसंतीति· व्यतिरिक्तानीत्यर्थः· तदुक्तं हरिणा· निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्याभिधीयते· तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तत
इति· यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्यान्यानुविभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या· तथैक इत्यत्रापि निमि
त्तविभक्तिवाच्ये द्व एकत्वे· एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेन समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह· अथ वेति· गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रा
तिपदिकेनाभिधीयते· द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः· यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद्द्रव्योपसर्जनेनेतस्मि
न्नेव गुणे भावप्रत्ययः· यत्स्यो सावितीति· यस्मिन्द्रव्येस्थिते एकत्वादिको गुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः॥

व्याभिधानाद्दोषस्तदवस्थोत आह· गुणोपसर्जनमिति· द्रव्योपसर्जन इति· गुणगुणिनोरभेदाच्छ्वेतः पट इति सामानाधिकरण्यम्॥॥

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्तत्वात्तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं किं तत्र विभक्त्येत्यत आह केवलस्येति अयं भावः व्युत्पत्तिव्यवहारा लुप्तक्रियः व्युत्पत्तिव्यवहारश्च विभक्त्यन्तेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहृतेन गृहीतायाः शक्तेस्तदभावेनुद्बोधात्पदार्थानुपस्थित्या संख्याप्रविशेषितं एवं च पदार्थोपस्थित्यन्यथानुपपत्त्याऽभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधुत्वं साधु

संख्यमविशेषितमिति केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमायाश्चाभावे एकादिशब्दानुच्चारणेन तत् एवं पुंस्त्वप्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह अथवेति समयादिति परश्चेत्यस्मात्प्रत्ययपरेव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवं रूपादित्यर्थः कर्मादीनामिति कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् षष्ठात ही इति कर्माद्यभावः शेष इति भावः अशेषत्वादिति प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमानिधातुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात्

त्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति व्युत्पत्तिव्यवहारे एव किं मन्त्रमिति न शंक्यं भाष्येन नियोगत इति न नियमत इत्यर्थः प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र षष्ठीत्यत आह कर्मादीति तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः अव्यतिरिक्तस्येति अतिरिक्ते न विशिष्टो व्यतिरिक्तं तद्भिन्नस्य स्वस्वत्वार्थः एवं च कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष इति नात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः॥ ॥राम॥ रा म० ६

अर्थाभावेपि समयपरिपालनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह सामर्थ्यादिति तदेवोपपादयति एक इत्यत्रेति विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भावः पक्षद्वयेपि दोषाभावप्रतिपादनात्संख्यासुबर्थ इति दर्शने सूत्रे कार्यदर्शनान्तरे नैतास्पृष्टं तत्तत्रं भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह तदेवमिति संख्याविभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तियोत्यताकारकं तु तद्विशेषणत्वेन तयेति

अर्थतोव्यवस्थेति सामर्थ्यादित्यर्थः एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्तासमयवशेन प्राप्यते तत्र पथ्यासमयश्च पालितो भवति एकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने द्विष्टसामर्थ्यं वचनं भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः तदेवं संख्याविभक्त्यर्थ इति दर्शनाभिप्रायेण सूत्रस्थापितं औपगव इति अपत्यापत्यवत्संबंधस्य तद्धितेनोक्तत्वात्षष्ठी न भवति चित्रगुरिति समासेन स्वस्वामिसंबंधस्याभिधानात्षष्ठ्यभावः

दर्शने त्यर्थः भाष्ये तिङ् क्रियते कट इति नचात्र संख्याकारकयोरुभयोरप्युक्तेः संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षेपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं संख्यायाः क्रियायामेवान्वयेन कारकगते संख्यायाः शब्देनानभिधानादित्याशयः एवं च पचत्योदनं देवदत्त इत्यादौ तिङोक्तायाः एकत्वादयः इति प्रथमान प्राप्नोतीति पूर्वोक्तसाधर्म्येकदेशयुक्तिरिति पथ्या कथं चित्व्याख्येयमिति तिस्रश्चिते तिङ्कृत्तद्धितसमासयोः किंस्मिश्चिदिमत्यर्थः विधानादाह अपत्यापत्यवदिति तद्धितोक्तत्वादिति तद्धितोक्तत्वादित्यर्थः॥

वि०२०३ नन्वेतयोः संबंधस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वान्न षष्ठीप्राप्तिः कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शे
ष इत्याशयेनैतेउदाहरणे। यद्वा संबंधोन प्रातिपदिकार्थः प्रवृत्तिनिमित्तत्तदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यं। घटपदात् घट घटत्वयोः संबंध
स्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्तेः तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत् सत्यं वाक्येऽस्य संबंधस्य षष्ठ्यर्थत्वं दृष्टं ऽत्रापि प्रातिपदिकार्थ
त्वमित्यभिमानात्। किंच कातर्हि स्यात् शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वा　　समया ग्रामं द्वितीयैवेत्यग्रिमग्रंथेन कटं भीष्ममित्यादौ अभिहितत्वाद
प्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत्त्वं उन परेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाभावस्याधिकथनेन तद्धितसमास
ग्रहणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्ये प्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितं। न च शतेन क्रीतः शत्यः प्राप्तमुदकं
येप्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यं। प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मत्वादिप्रकारेणैव बोधः तत्र विशेष्यतन्निरूपकत्व
बाधेन विशेषणमादाय तत्सर्वयसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दाद्बोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः एवं च विशेषणत्वव्यत्यासोपिन।
उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाधः चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयमित्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकतात थात्रापि
स्यात्तेनैव रूपेण भानादिति बोध्यं। एवं यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थापनेन तेन रूपेण शब्देनेति नत दर्थ इतर कारकान्वयः इदं च केवं कर्मणा
ेत्यत्र भाष्ये ध्वनितं। अत एव तदर्थ कर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता। एवम संप्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण त्रियायाः कारकस्य चोक्तिरिति न
तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः अत एव निपातेनाभिहितत्वात् न तदनुत्पत्तिरिति चिंत्यमेव। नारद इत्यबोधि स इत्यत्रापि नारद इतीत्यनेन न श्रीछष्ठीपद्मानानु
कारानुवादोन्न तत्र द्वितीयादि प्रसक्तिरित्यलं।

१०

८२९

DR BHAU DAJI MEMORIAL

परिगणनफलमाह भाष्ये उत्सर्गे ह्रीति। तदाचष्टे। सामान्येनेति। एकयोगक्षेमत्वादिति। एकार्थबोधकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादि
ति भावः। भाष्ये कर्मादीनामभावादिति। अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः अन्येति। प्रथमेत्यर्थः एतमभिसंबंधं सामानाधिकरण्य
रूपमितरसंबंधावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः सामानाधिकरण्यं द्वितीयाभविष्यतीति। अस्याशय उक्तः तस्मान्नार्थ इति।

उत्सर्ग इति। अनभिहित इति सामान्येनोच्यमाने इत्यर्थः यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधि
करणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकतेउत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्व
मभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् परिगणनमंतरेणाप्येनं दोषं परिहर्तुं पृच्छति। कातर्हीति॥　॥

भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रकारांतरेण वारणात् व्यावर्त्यांतरस्याभावाच्चेति भावः यत्तु एतद्वलेन निपातेनाप्यभिधानमिति वदंति त
दयुक्तं उक्तरीत्या निष्फलं च। विभक्त्यर्थमदन्चयेनेन समासविधायकासंगतिश्चेति दिक्॥　॥　॥श्रीराम॥

कैं०वि०२०३ तन्निराकरणायेति· न[illegible]नु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोयं दोषः घञः कृत्वेन परिगणनेपि दोषतादवस्थ्यादिति भावः· नास्तीति· अभिहि
तत्वावच्छिन्नप्रतियोगि[illegible]ताको भेदो नास्तीत्यर्थः· ननु क्रियाभेदे शक्तेर्भिन्नत्वात् तदादिनिरूपितस्याभिहितत्वेपि आसिनिरूपितस्याभिहित
त्प२ त्वासिद्धिरित आह· द्र[illegible]चेति· तद्व्यतिरेकेणेति· गुणसमृद्धो द्रव्यमिति भावः· नचैतावता प्रत्यक्षमिति· शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थः· स्वरू

आसिक्रियापा२ अनभिहित इति प[illegible]र्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कुर्वन्नाह· द्रूयोरिति· आस्यात् आस्यत इत्यत्र
सदि क्रियायां शक्ते[illegible]र्नाधिकरणे प्रादुर्भाव्यंत आन्यतरेण सदि प्रत्ययेन घञाभिहितमपि त्वभिहितेनेति सप्तमी न प्राप्नोति· अभिहिताद
न्यत्रेत्यत्रापि पक्षे [illegible]हितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति· द्रव्यं च कारकं मन्यन्ते· तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमा
णाभावात्· न तावत् [illegible]प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते· द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलंभात्· प्रत्यक्षाप्रवृ
त्तौ च तत्सर्वकस्यानु[illegible]मानस्यापि शक्तिसद्भावे नास्ति प्रवृत्तिः कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भाव

येति· शक्तिस्वरूपेत्यर्थः[illegible]अत एव संबंधस्य दुर्ग्रहत्वात् तत्सर्वकमनुमानमपि नेत्याह· तत्सर्वकस्येति· ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य राम०
कादाचित्कत्वानुपपत्त्या [illegible]शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्तु अत आह· कार्यं चेति· द्रव्यस्वरूपेति· न तु तद्व्यतिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यर्थः॥ ॥ ११

८३०

शक्तिसाधनपक्षं चेति· [illegible]कस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेशः शक्तिं गमयति· एकं चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तद्भिन्नान्तरस्या
नुक्तत्वमेवेत्येतदाशय[illegible]पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह· प्रसज्येति· द्रव्यं कारकमित्यपि बोध्यं· एकैवासनक्रियेति· त
था च तन्निरूपिता श[illegible]क्तेरस्यैवैषि पक्षे वेति भावः· प्रत्यभिज्ञैकत्वावगतेः कथमन्यत्वमत आह· भिन्नपदेति· प्रत्यभिज्ञा

पर्युदासे [illegible]शक्तिसाधनपक्षं चाश्रित्याह· न वेति· प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह· कुतोनुरवत्विति· पर्युदासमा
श्रित्याह· [illegible]अनभिहिते हीति· पर्युदासेपि दूषणमाह· यद्यपि तावदिति· आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रि
या तस्या [illegible]अधिकरणं त्वप्यभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः· अत्राप्यन्यत्वमिति· भिन्नपदप्रत्यायितयोभि
न्नेआसन [illegible]रूपेइत्यर्थः· एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबंधे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते॥ ॥

तु साजात्यनिबंधनेति [illegible]वः· नन्वेवमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थमत आह· एकपदेति· अत एव गोष्ठाय हंति कृतं कटमानय भीमाद्भिनेतीत्यादौ
चतुर्थ्यादयः इति भावः· त[illegible]था च पदभेदकृतभेदमर्थे आरोप्य तन्निरूपितशक्तिभेदो पीत्यपि प्रायः॥ ॥ ॥

कै०वि०२०३ एकस्येत्यस्यार्थमाह· आसनमिस्यत्रेति· आसनत्वसिध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनासिसाधनत्वमाह· आस्यतइति· आस्तेरिति स्वोक्तस्य
व्याख्यानं संनिधीयत इति· अस्मिन्निति· प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुनआसिक्रियासन्निधानमंतरेण सत्वोनेयोगादासिक्रियासाधनत्वं
भवति स्वप्रकृतिकल्युटं तार्थद्वारेत्यर्थः· अएकस्मान्नासेरिति भाष्ये आसिः शीतेरप्युपलक्षणं· नन्वेवं ल्युट्प्रकृतिभूता सिक्रियापास्ति

आसिः साधनमिति· आसनमित्यत्र याआसिक्रिया तस्याआसिक्रियासाधनं· कथमेतदिति चेत्· उच्यते· आ
स्यतेऽस्मिन्निस्यासनमुच्यते· यदिआसनेक्रियासे सन्निधीयते ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते· एवं साम
र्थ्यादासेरासिः कर्त्ता भवति· नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र याआसिक्रिया साअन्यस्याआसिक्रियायाः साधनं
भवति न त्वन्यस्याअन्या· एवं तर्ह्यर्थांतरे स्ययं थस्यतासर्थ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उं· तोपात्ताआसिक्रियासाधनमितिभाष्योक्तं नसिद्धमित्याशंकते· नन्विति· केचित्तु आसनक्रियाआस्तेऽस्मिन्नासनमिति व्युत्पत्तिः प्रकृतिभूत रा.प्र०
आसिरस्त्यर्थः· तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात्· एवं शेतिरपितिष्ठत्यर्थो जलाशयइत्यादौ उभयत्राप्यासिग्रहणमुपलक्षणं· एवं च भाष्ये स १२
यंजसमेवेत्याहुः॥ ॥

८३१

वस्तुमात्रमिति· नासादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्बोध्यः किंत्वासनत्वेनेत्यर्थः· तदेवाह· अनुद्भूतशक्तिकमिति· शब्दव्युत्पत्तयेइति· अनुलोमादि
वद्गूढएवेत्यर्थः· अतएव पङ्कजइत्यादौ केनेति कर्त्राकांक्षावत्· आसनमित्युक्तेन तदाकांक्षा अतएवआसिः साधनमित्यस्य साधनांत

तदयमत्र परमार्थः· आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभि
धीयते· तत्र शक्त्युद्भव प्रतिपादनाय विभक्तिरवश्यं साध्या· ततश्चासिः साधनमिति साधनांतरनिरासः क्रियते· शब्द
व्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः· सर्वकालश्च प्रत्ययइति· कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात्· बा
ह्यमिति· देवदत्तादिकमित्यर्थः· किंपुनरिति· यदिद्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव न त्वभिहितमिति पूर्वोक्तः परिहारो न सं
गच्छते· अथ शक्तिः साधनं तदा तस्याभेदाद्दभिहितत्वानभिहितत्वे संभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः· आश्रित
त्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता॥

रनिरासेतात्पर्यमुक्तं· प्रयोजनं वदन्विचारस्य प्रकृते संगतिमाह· यदिद्रव्यमिति· अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्तमनाविष्टं द्रव्यमित्यर्थः॥ ॥राम०

कै०वि०२०३ ननु वृक्षशब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेपि यच्छब्दोपात्तस्या कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदात् अत आह अपंभाव इति शब्दभेदमात्रेणार्थभेदासिद्धिरिति भावः वृक्षे देवदत्तस्तिष्ठति वृक्षं पश्येत्यादौ दोषाभावं द्रव्यमिति शक्तिरहितं शुद्धं द्रव्यमित्यर्थः तन्निबंधनेति एकरूपत्वनि

सएव पश्चूति किं पुनरिति गुणइत्याहेति अपंभावः यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरू
पत्वात्तन्निबंधनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकारणनिबंधनो व्यपदे
शभेदो न स्यात् दृश्यते चासाविति नाना शक्तिसद्भावावगमः सिद्धः॥ ॥ राम॥

बंधनेत्यर्थः नानार्थक्रियेति अर्थक्रियाभिरूप्यित भिन्नकारणत्वनिबंधन इत्यर्थः नाना शक्तीति एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेपि न दोष इति ध्वनि रा.म०
ते अन्नहि पक्षेऽभिहिता यां शक्तौ नेत्यर्थः तत्र या शक्तिरभिहिता न स्यां माभूत् सा यः या त्वनभिहिता तद्योतनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम्॥ १३

८३२

सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति एकत्वादयो विभक्त्यर्था इति पक्षेपीत्यर्थः भाष्येन वकाशत्वादिति नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव न कटं करोतीत्यादौ विप्र
त्र किं विनिगमकमिति चेन्न नमात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाभिव्येप्रथमाया अप्रवृत्तेः कृत इत्यादौ तद्धटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधि
क्याभान इति भावः अस्तिर्भवंतीपर इति प्रथमाया अपि कर्मणि द्वितीयेत्यादि साहचर्येण क्रियायोगए न प्रवृत्तेरिति भावः ज्ञानं च सत इति बु

सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह अनभिहितवचनमिति क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते यदि चा
त्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात्तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमेन द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोनभिहिताधि
कारेणेत्यर्थः वृक्ष इति क्रियापदमत्र नश्रूयत इति विभक्त्यंतराप्राप्तिं मन्यते अस्तिर्भवंतीपर इति ज्ञातं वस्तु प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते
ज्ञानं च सत इति यत्र क्रियापदांतरस्याप्रयोगस्तत्रौत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानुषंगात् कर्तरि चतीया प्रसंगादनवकाशाप्र
थमेत्यर्थः विप्रतिषेधाद्धेति सावकाशत्वमुभ्युपगम्येदमुच्यते षष्ठीति क्रियाकारकसंबंधसद्भावात्॥ ॥ ॥

द्विसत इत्यर्थः प्यनवकाशत्वमुक्तो विप्रतिषेधोपन्यासोसंगत इत्याह सावकाशत्वमुभ्युपगम्येति नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्ति
परे वाक्ये सत्ताया अनावश्यकत्वाद् अस्तिर्भवंतीपर इत्यस्याभावात्साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमानः चैतंङ कोक्तिरिति तात्पर्यं अनेन
वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितं उक्तरीत्यानत्रापि सत्ताक्षेपात् अत एवाति उक्तसमानाधिकरणे प्रथमेति न्यासः संगच्छत इति बोध्यं स्पष्टं चेदं प्रातिपदि

कै०चि०२०३ भाष्ये अशेषत्वादिति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थे संपन्न इत्यनेन कमितिसूत्रोक्तसंख्याप्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपादिकार्थका
रकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाभावादिति भावः । षष्ठी प्राप्नोतीति । न च कृत्वा नामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथं तत्प्राप्तिः । न च नात्रोभयप्राप्तिः
तदधिकाराभावेऽभयप्राप्तेरपि सत्वादिति वाच्यं । एकसूत्रपक्षे दोषाभावात् । योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते न वार्त्तिककारेण । यद्ये

अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् । कर्त्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद्बाधि
त्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधनार्थो नभिहिताधिकारः ॥ ॥ रामवृ

कस्मादयद इति । प्राधान्येन विभक्तियोग्यासंख्यैव कारकं तु तद्विशेषणत्वेन न तदेवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः । एवमग्रेपि व्याख्येयं । उक्तार्थानामितिन्या राम०
यः शास्त्रोपात्तप्रभामार्थविषय एव कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वेतुव्यर्थं । ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात्कृतः कट इत्यादौ क्रियापते कट इत्या १४
दौ चत द्वारणापस आवश्यक इति चेन्न । आद्ये विशेष्यत्वेन भाने न तस्य द्योत्यत्वासंभवात् । अंते क्रियाप्रति तस्य विशेषणत्वेपि कटपदार्थतत्त्वाभा
वेन तदुत्तरा इतीमा द्योत्यत्वाप्रसंभवाच्चेति दिक् ॥ ॥१॥

८३३

कर्मणि द्वितीया ॥ ॥ सामीप्यसंबंध इति । समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितं संबंधत्वमपि । यथा राज्ञः स्वमित्यत्र स्वत्वस्ये
ति भावः । सामीप्यानंतर्यास्पद्दीनां न षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादिपरं । उपर्यर्थे वर्त्तते इति । उपरि सामीप्ये वर्त्तत इ

कर्मणि ॥ ॥ समया ग्राममिति । सामीप्यसंबंधे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीया विधिः एवं निकषायोगे हा शब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्यो
गे षष्ठ्येव प्राप्नोति । अभितो ग्राममिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिलंतावभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्त्तेते । तद्यो
गेपि षष्ठ्येव प्राप्नोति । अभिसुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभितः शब्दोऽस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेपि षष्ठी प्राप्नोति । अ
धोऽधो ग्राममिति । उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोऽत्रोपर्यर्थे वर्त्तत इति षष्ठी प्राप्नोति ॥ ॥ ॥

त्वार्थः ॥ ॥ रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम ॥ ॥ ॥

कै०वि०२०३

संबोधनेति॰ संबोधनविभक्तेः पदांतरानपेक्षत्वादित्यर्थः॰ उभसर्वैद्रत्येताभ्यामिति भाष्यस्य एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थः॰ उभशब्दात्तसोऽनुत्पत्त्यास्यायुक्तत्वं परिहरन्नुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकाद्यपाठात्मलक्षणं दर्शयति उभसर्वयोरिति॰ ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवाय चः प्रवृत्ते रुभय

धिग्जाल्मिति॰ धिक्शब्दस्य निंदार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः हा तातेत्यादौ त्वंतरंगत्वात्संबोधनविभक्तिरेव भवति॰ उभसर्वतसोरिति॰ उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः॰ उभयशब्दान्न भवत्यो भशब्दस्य लुक्करणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते॰ द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसंतस्याभावात्॰ इत्थलदूति॰ इशियहणं प्रयोगानुसरणार्थं देवदत्तं प्रतीति॰ प्रयत्न प्राप्तौ ति॰ प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केनचित्किंचित्स्मृतमिति दर्शयेनानेकस्यत्वयन्यासः॥

प्रकृतिकत्वं नतस इत्यत आह॰ उभयेति॰ उभेति तद्घटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भावः॰ ननु कर्मप्रेति॰ अन्यथा कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येवं सिद्धत्वादित्यर्थः॥ ॥२॥ रामं० १५

८३४

तृतीया च॥ ॥अस्योदाहरणे अग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीयातत्समानाधिकरण्यं वा गृहशब्दादनेन तु तृतीयापि विरुद्धविभक्तत्वं न विरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतं भाष्यमतं च॰ एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धत्वादेवं भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षयुक्तित्वात्॰ न तु जुहोतेः प्रीणनार्थत्वे अग्निहोत्रशब्दस्याग्न्यर्थत्वे करणत्वात्तृतीयासिद्धिमाशंक्याह॰ देवतेति॰ अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः न द्वितो

तृतीया च॥ ॥किमर्थमिति॰ अंतरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः॰ तृतीयेति॰ देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थः॰ तत्र यवाग्वां द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते॰ अथ द्वितीयेति॰ किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते अथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः॰

षणं यवाग्वारिति भावः॰ यद्यपि अग्नौ हविरिति चिंत्यं॰ पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादि श्रुतिविरोधात्॰ तस्माद्देवे आधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तं तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत्॰ तत्र यवाग्वाः कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः॰ चकारेण द्वितीयाया विधानात्प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याह॰ किमप्राप्तेति॰

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

वै०वि०२०३ प्रयोजनांतरसिद्ध्येतस्यावश्यकत्वादसत्वेतस्मिन्नदस्ययुक्तमतआह· नहीति· एवंचबुद्धावसतितस्मिन्नुपायांतरपरंसूत्रमितिभा
वः· एवंतर्हितृतीयापीत्यादिभाष्यंपूर्वपक्षयुक्तिः· अर्थभेदात्सामान्ययुक्तेतिस्फुटत्वाद्भाष्येनोक्तं· अग्निष्विति· बहुवचनेनसामानाधिकरण्या
वगतिरर्थांतरासंभवात्प्रीणात्यर्थत्वमित्यर्थः· यत्तुमीमांसकाअग्निहोत्रशब्दस्यकर्मनामधेयत्वंतत्प्रख्यन्यायात् सएषयज्ञःपंच

असत्वेतस्मिन्निति· नहिपाणिनेःसूत्रकरणकालेकात्यायनवचनस्यभावः· अग्निहोत्रमिति· अग्नि
र्ज्वलितइत्यर्थः· अग्निंप्रीणातीति· अग्निषुहूयमानेष्वितिप्रीणात्यर्थेजुहोतेःप्रयोगदर्शनात्॥ ॥

विधोऽग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासावितिदर्शनाच्च· एवंचकरणभूतेहोमेसमानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्यकरणत्वात्तृतीयायांप्राप्तायांपक्षेद्वि राम०
तीयार्थमिदं· यवाग्वाअपिकरणत्वादेवतृतीयासिद्धेति· तन्नसूत्रानुगुणंनापिभाष्यानुगुणंकर्मणीत्यनुवृत्तेः· पाणिनीयमतेवचनरूपत्वे
नजैमिनीयन्यायरूपत्वेनतद्बाधकतायाअस्याउचितत्वाच्च· एवंचयवाग्वाग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिवाक्येनामधेयत्वाभावोऽतएवयवागू १६
मग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिसिद्धिरितिदिक्॥ ॥३॥

८३५

अंतराअंतरेणयुक्ते॥ ॥अंतरेणेतितृतीयांतानिप्रायेणप्रश्नेदृष्ट्वाह· अंतरेति· गतशब्दोज्ञातार्थकइतिभावः· बहिरंगत्वादि

अंतराअंतरेणयुक्ते॥ ॥अंतरेणगतेनेति· अंतरशब्दोत्रविशेषवाचीविशेषेणज्ञातेनकिंतेप्रयो
जनमितिवाक्यार्थः· लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति· तृतीयांतौलाक्षणिकौविभक्तिप्रतिरूपकस्तुनिपातः
प्रतिपदोक्तः· दृष्टापचारइति· दृष्टव्यभिचारः· निपातस्यापिभावात्· अंतराशब्दइति· नन्वंतराश
ब्दोप्यनिपातस्तथावंतोस्ति अंतरायांपुरिवसतीतितत्कथमसावदृष्टापचारः· एवंतर्हिटाबंतस्यला
क्षणिकत्वात्तस्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरंगत्वाच्चाग्रहणंमन्यते॥ ॥ ॥

ति· अर्थकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणंचिंत्यमिदम्॥ ॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा

कै०वि०२·३ लाक्षणिकत्वेन परिहारे तेनैवान्तरेण त्वस्य व्याख्यातौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था पूर्वस्माद्विशेषश्चेत्स्यात् आह · अथवेति · साहचर्यम
त्र सादृश्यं · कोऽन्यः सहाय इति भाष्ये प्रयोगे इति शेषः · यथा कार्ये सदृशस्यैव सहायत्वं तथा प्रयोगेपीति भावः · परस्परेति · अंतरासा
हचर्यादंतरेण त्वस्यत्तीयांतित्तस्य साहचर्यात्तद्दृष्टांते नेमे वेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः · नच परस्परसाहचर्यादनव्ययो

अथवा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यं · अप्रधान इति ·
युष्मदस्मदर्थस्याविशेषणत्वादप्राधान्यं कमंडलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता ·

रेवग्रहणं कुतो नेति वाच्यं · व्याख्यानात् · पत्त्वव्यययोः स्वरादौ चादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवेप्यनव्यययोः पाठाभावात्साह राम०
चर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति · तन्न · उक्तभाष्येणासादृश्यस्य सह प्रयोगे नियामकता या उक्तत्वात् वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात्संबंधिनि ९७
मित्तस्य साकांक्षयोरेवैतयोर्ग्रहणं · नचैटावत्ता ; तराशब्दस्य था अनाकाङ्क्षादेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव चैतेनैवाधादिति भाष्याशयः ॥०

८३६

अस्य योद्वितीयेनेति · द्वितीयशब्दोत्र सहायवाची · मध्ये इत्यर्थे केनांतरेणेत्यादिना कमंडलोरपि योगात्तस्यानुपपत्तिरत आह
अंतरेति · अंतरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः · नतु कमंडलोरिति · अभेदस्य सत्त्वेपि तस्य षष्ठीप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादद्वितीयाप्र
योजकत्वमपीति भावः · आधारार्थत्वादिति · आधारपरतंत्रत्वादित्यर्थः · तस्य तत्परतंत्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतंत्रआधा

कः पुनरिति · अंतरांतरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदर्थस्यैवाधेयस्य योगो न तु कमंडलोरिति मत्वा प्रश्नः ·
यत्नादिति · मध्ये इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनाद्द्वयोरपि ताभ्यां योगोस्ति आधारार्थत्वाद्याधेयस्य कमंडलोः अंतरा तदिति ·
अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनो अंतराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची अन्यथा तत्स्थानमिति तस्य मानाधिकर
ण्यं न स्यात् · कमंडलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः · लौकिके तु प्रयोगे मध्यउद्भूताधारशक्तिके मध्ये अंतराशब्दो वर्तते ·

रइति कमंडलोरपि तद्योग इति भावः · नत्वाधाररूपेति · आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः · तत्स्थानमिति · अन्यथा तत्रस्थानमिति वक्तव्यं स्या
दिति भावः · कमंडलुयोगेति · अत्यंतभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः · उद्भूताधारेति · तस्य चाधेयेनाधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्वं न तु के
वलभेदान्वये इति भावः ॥

के०वि०२०२ उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलकं न वाचनिकमित्याह। सा चेति। क्रियाद्वारक इति। सर्वत्र संबंधस्य षष्ठीं विधिक्रियापि याकारकभावमूलकत्वा
त्। यथा स्वत्वं क्रयादिनिबंधनमिति भावः। युक्तिरत्र शिथिला। सर्वत्र प्रथमायाः प्रापत्तेर्युष्मदाद्यर्थे पि सत्त्वात् कर्तृत्वव्यभिचारात्। न चैवं स
त्याग्नेः ने प्रथमा। न्यायानुगतेर्थे किं कुर्मस्तस्माद्वचनमेवेदं अत एव नमस्यति देवानित्यत्र नेन न्यायेन द्वितीयां च स्यतिमाष्यकृत्। तत्र हि क्रि

उपपदविभक्तेरिति। अस्तीति क्रियानुषंगात्कर्मंउलोः कर्तृत्वं न त्वतिङाभिहितमिति प्र
थमाकारकविभक्तिः सा चांतरंगा क्रियाकारकयोः संबंधस्यांतरंगत्वात्। उपपदार्थे
न तु क्रियाद्वारकः संबंध इति तन्निमित्ता बहिरंगा विभक्तिः॥ ॥रामरामरामराम

याकारकभावेनैवान्वयात् इत्यन्ये। नन्वविशेषणे संबंधस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन संबंधार्थिके बाहिद्वितीयेति वाच्यं। प्र राम०
थमापवादत्वस्यापि संभवे इत्याशयात्। उपपदविभक्तेरितिवचनात् षष्ठ्यपवादत्वेमेवन प्रथमापवादत्वमित्यत्र राशयः। प्रथमाया अपि १८
कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकेर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यं। न द्रुकंकर्मंउलोः कर्तृत्वं तिङाभिहितमिति। ॥ ॥४॥ ॥श्रीराम

८३१

कालाध्वनो॥ ॥लाद्यर्थमित्यत्र लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति भाष्ये पाठमभिप्रेत्याह। ननु कर्मणीति। अकर्मकधातुभिर्योग इति तु न वि
धायकमिति प्रागेव निरूपितं। लाद्यर्थमित्यत्र भाष्ये पाठांतरं लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूदिति। तत्स्वयुक्तं। प्रकारांतरेण तत्प्राप्तेरभावात्।
नन्विदं वार्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयमकर्मकविषयं वा। नाद्यः। आसं पठति देवदत्त इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाप्राप्त्यौ मासः पठ्यते
देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः। नांत्यः संकोचे मानाभावात्। सकर्मकार्थं कालाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीदानीमिदं सूत्रं कर्तव्यमि

कालाध्वनोः॥ ॥पाणिनीयेसूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भाव एव लादयस्युर्न तु कर्मणि तत्र आस्यते मासः आसितो
मासः आसितव्यो मासः सुखासो मासः इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारंभः। अत्यंतसंयोग इति। अनत्यंतसंयोगे तु अधिकरणस
प्तम्येव भवति। अमावास्यायां यजत इति। लाद्यर्थमिति। आदिशब्देन तिङादीनां ग्रहणं तथा चोदाहृतं कर्मातिदेशेनैव चेमासमास्ते देव
दत्त इति द्वितीयापि सिद्धत्वान्नाथ सूत्रेणेति भावः।
तिमाष्यविरोधादिति पत्तश्चेति चेत् उच्यते। सर्वविषयं वार्तिकं सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्
त्पर्यं। न च मासं पठ्यते देवदत्तेनेत्यस्यापत्तिः उभयप्रसक्तिर्यौ अंतरंगे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोषः द्रव्यकर्मणोंतरंगत्वं च धात्वं
तरार्थानंगस्वार्थकर्मत्वेन। वार्तिकप्रामाण्येन गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्यादिवत् भाष्यप्रामाण्येनाप्यवंवि कल्पनाश्रयणाच्च एवं च प्राकृतमे
वेति पक्षेपि न दोषः। अनयपक्षे आस्यते मास इति कर्मणि ले पञ्च क्रियये तन्न क्षमाणरीत्या वश्यकेनाप्यनेन द्वितीयातुनात्यंतसंयोगस्य व्याप्तिस्

कें॰वि॰२०३ यद्येवमिति॰ अकर्मकाणां कर्मशब्दप्रयोगेणैवत्यर्थापगतौ अतिदेशस्वाश्रयसिद्धेरिति भावः॰ तद्रूपासंग इति॰ कर्मशब्दरूपस्यासंगः संबंधः संज्ञात्वमित्यर्थः॰ धात्वर्थयोग इति॰ आसनपूर्वकव्यापने धातोर्वृत्तिरित्यर्थः॰ ननु च न पारीत्याकटमास्ते इत्यपि स्यादत आह॰ नियतत्वाच्चेति॰ भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाशयमाह॰ एवं मन्यत इत्यादिना॰ तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः॰ उत्तरयति सिद्धांती॰ न वक्तव्यमिति॰ अक

स्वाश्रयमपीति॰ यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियंते न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यंते॰ तद्वद् अपि कर्मकार्याणि स्वाश्रयाणि निवर्त्तन्ते नातिदिश्यंते॰ यद्येवमंतरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि भविष्यंति नैतदस्ति॰ स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासंग आशंक्येत॰ प्राप्नुवंतीति॰ सकर्मकव्यापनादिष्वेव धात्वर्थयोग आसनादावास्यादीनां वर्त्तनात्स्वाभाविकमेतत्कर्मेत्यर्थः॰ ततश्च मासमास्त इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः॰ नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटं आस्त इत्यादौ आसनमात्रेणांगीकृते क्रियांतरे आसिर्वर्त्तत इति अतिप्रसंगो नोद्भावनीयः॰ किमर्थं तर्हि वार्त्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्यत आह॰ एवं मन्यत इति॰

मिकाणामित्युच्यत इति॰ गत्यादिसूत्रे इति शेषः॰ तत्र योगविभागेन सजातीयापेक्षनियमेन सिद्धे तत्सूत्रेऽकर्मकग्रहणात्कालादिकर्मभिन्नकर्मरहितार्थबोधकानामेव शास्त्रेऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति भावः॥ ॥ ॥ ॥राम राम॰ १९

८३८

अकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद् दलं तावद्विद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव स्यादत आह न चेति॰ एवं च तदर्थासंभव इति भावः॰ तस्मात्सामर्थ्यान्निषेधप्रतियोगिसमर्पककर्मशब्देन मासादीनामग्रहणं तदाह॰ त एवमित्यादि॰ कश्चिदिति॰ कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेऽर्थे इ

यत्र कश्चिदिति॰ यथा कोऽग्निलुनातीत्यादौ॰ आदित्यमिति॰ न हि दर्शनक्रियया दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पद्यते केवलं दर्शनक्रियया तु मिष्टतमत्वादादित्यः कर्म तद्वत् मासमास्त इति मासोपीत्यर्थः॰ न चेकेचिदिति॰ यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामंगीभावात्तदभावेनिबंधनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगांतरे तदर्थानामेव कालादिसंबंधदर्शनात्तैरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषांगीकरणमिति द्रव्यकर्मणा कर्मत्वं विज्ञायत इत्यर्थः॰
क

त्यर्थः॰ इदं गतिसूत्रे निरूपितं॰ यद्यपीति॰ अकर्मकाणामित्यस्य कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्यभिप्रायः॰ तथापि धातूनामिति॰ धातूनामन्यपदार्थत्वान्क्वचित्कर्मस्पर्शोप्यकर्मकत्वहानेः सामर्थ्यान्न विद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः॰ अर्थानामन्यपदार्थत्वेपि भाष्योपपत्तिरुक्तैवेति अवस्थे॰ तदर्थानामेवेति॰ अधिकार्थे वृत्तावपि तदर्थस्यात्यागादिदमुक्तं॰

वैश्न०२०३

द्रव्ये इति· विषयसप्तमीयं सांमथ्यीत् द्रव्यरूपकर्मरहिताइत्यर्थं इतिभावः· शिष्टं भाष्यं कैयटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ· एतद्भाष्यस्य वा
स्तवार्थोपित्रैवोक्तः· ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणः सकर्मकव्यवहारस्याप्यभावेन तत्र कर्मणि लोन स्यादत आह· यत्रास्त्विति· तत्सन्नि

कचिदिति· द्रव्य इत्यर्थः· अथवेति· अंतरंगत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरंगस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मका
कर्मकव्यपदेशो न प्रवर्त्तत इत्यर्थः· यत्र त्वंतरंगस्यासंनिधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवे
तिआस्यते मासइति कर्मणि लकारो भवति· अथवा पक्षे नैतिस्य व्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावेति·
वार्त्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति· न तर्हीति· कोशं कुटिलेति· गुणेनात्रात्यंतसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः·

धातुन तेन व्यवहार इति मासः पच्यते वेदम्मितिनै प्रयोगः· तर्ह्यनयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धेः सूत्रं न कार्यमिति पृच्छति· न तर्हीति उत
रयति· यत्राक्रिययेति· न च मासमास्त इत्यादेः प्राकृतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थं तत्रायावश्यकत्वेनाक्रिययेत्य संगतं· क्रियाका
रकभावेन यत्रान्वयाभावस्तदर्थमित्यर्थात्· ॥ ५ ॥

राम० २०

८३९

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी ...

अपवर्गे॥ ॥ निष्ठा समाप्तिः साधनापवर्ग इति· साधनोपरमकृतक्रियात्यागेपीत्यर्थः· क्रियायाएवेति· स्वत एवेत्यर्थः· सच फलप्राप्त्यैवभ
वतीत्यर्थः· साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियाया या समाप्तिः स क्रियापवर्गः· प्रयोजनालाभेन क्रियायाआवश्यक

अपवर्गे॥ ॥ अपवर्गो निष्ठा स कदाचित् फलाप्राप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात्क्रियाया भवति· कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपर
माद्भवतीति वार्त्तिकारंभः· क्रियापवर्ग इति· यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्धि शेष आश्री
यते· क्रियायाएवापवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः॥ ॥ सप्तमी॥ ॥ अद्य देवदत्त इति· द्रव्यं कारकं तत्रैक
मेवेति भेदनिबंधनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः· यं चेति· लक्ष्यं· यतश्चेति· प्रदेशात्· ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्य
पदेशसद्भावः॥ ॥

त्यपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः॥ ॥ ६॥ ॥ सप्तमीपं॥ ॥ प्रदेशादिति· सचेह इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्य
पितस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं तथापि वेधक्रियायामपादानत्वमभिप्रेत्य भाष्ये यत इति पंचमीति बोध्यं· क्रोशाल्लक्ष्यमित्यस्य ततः क्रोशादूर्ध्वं वि
द्यमानं लक्ष्यमित्यर्थः· तदुक्तं यन्नाह· कर्मापादानयोरिति·

कै०वि० २०३ भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यत इत्याह शक्तिरिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह क्रियानुमितशक्तीति ॥ ७ ॥ ॥ कर्मप्र० ॥ लक्षणादिषु द्वितीयेति । वार्त्ति

शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे । नांतरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदभिन्नभु
जिक्रियानुमितशक्तिभेदभ्रमयोग्यस्य व्यपदेशोस्त्येवेत्यर्थः ॥ ॥ कर्मप्रवचनीय ॥ ॥ यदि सामान्येन कर्म
प्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते तदा वृक्षं परि विद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् संज्ञान्यपाङ्परिभि
रिति पंचमी प्राप्नोति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति । तं आस
ते रिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति । ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः

राम०

केनेति शेषः । भाष्ये तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रत्यः प्रतिर्लक्षणे इत्थमिति सूत्रस्य प्रतिपर्यनूनामुपलक्षणमित्यर्थः । भाष्ये वर्जनार्थ एवेति । तत्रैवार्थे त २१
स्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ॥ ८ ॥

८४०

यस्मादं ॥ ॥ अन्यतरस्येवेति । अधिरीश्वरे इति ईश्वरसंबंधे कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन संबंधस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवच
नीययुक्तत्वेपि यस्य चेश्वरवचनमित्यस्यावृत्तौ भानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः । तात्पर्यग्राहकाभावात् भावप्रधानत्वे परितुष्यन्ना
ह । अथ वेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यत इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यर्थः । यद्वृत्तमैश्वर्यं तद्वाचकात्सप्तमी । तत्रेति ।

यस्मा० ॥ इहाधिब्रह्मदत्ते पंचालाः अधिपंचालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी ष्यते । अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः । कि
यते । र्थ इकमिति । तत्र यदांतरेण पिभावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते अथ वेश्वर उच्यते तेनेनेति ईश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामि
नः सप्तमी यथासमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबंधी स्व उच्यते तत्र सप्तमी स्वस्य भवति । कर्तृनिर्देशाच्चेदिति । ईश्वरता
त्र कर्तृत्वेनाभिमतः । तेन स्वामिनः सप्तमी स्वस्य भवति । अवचनादिति । एतत्सूत्रारंभेण विनापीत्यर्थः । आयत्ता इति । स्वामिन्याधारे पंचा
लाः स्थिता इत्यर्थः । तत्र चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । सप्तमी शौंडैरिति विकल्पेन समासविधानादधिब्रह्मदत्ते इति ब्रह्मद
त्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । स्वस्वामिति । अधिकरणत्वं संमन्यते ।
तदेति पाठ उचितः । एतत्सूत्रेणेति । तदे
कदेशयस्येति चेश्वरवचनमिति तदित्यर्थः । ब्रह्मदत्ताधीना इति । अषष्ठ्यत्यादिना ख्युत्तरपदत्वाद्विवः । अत एव परिग्रहीत्रभिनिमित्तेव श्रूयमाणे भाष्य
प्रयोगोपपत्तिः । नन्वेवमभिधानाभावीनावो न स्यादत आह विभक्त्यर्थेति । संमन्यत इति । तत्रीयत्वकोर्थ उपपत्तिर्युक्ते इत्यनुमोदत इत्यर्थः ॥ ॥

कै०वि०२०३

अनुमोदनाकारमाह भाष्येनिस्वमित्यादि· परिग्रहीत्रधीनं परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः· प्रथमाचेति· भाष्ये तु शब्दश्चार्थे इति भावः· स्वत्वारंभे तस्य वैय
र्थ्यं प्रथमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तत्तीयोवदतीति तात्पर्यं· एतत्सूत्रसत्त्वे हि अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यं त
थाचाधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेपि सत्वाद्द्वितीयाप्राप्नोतीति दोषः· एतत्सूत्राभावे तु ऐश्वर्यविषयाधेः क्रियायोगाभा
वेन गत्यादिसंज्ञाबाधरूपफलाभावात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाअप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद्द्वितीयाप्राप्तौ प्रथमासिध्यतीति भावः·

प्रथमानुपपत्तिश्चेति· सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा चस्वान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः· अधिरीश्वरवाचीति· स्वामीश्वरे त्यर्थे
ग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते· षष्ठीतर्हीति· स्वस्वामिसंबंधसद्भावात्· अशेषत्वादिति· प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरे
काभावात्· द्वितीयातर्हीति· अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्·
भाष्ये कातर्हि स्यात्षष्ठी सप्तम्याविस्वादिरेकदेशयुक्तिः· अधिपतिदा
याइति· प्रस्ययोदायादः सतद्धनादिस्वामित्वात्स्वामीतिलोके व्यवह्रियतइति ईश्वरपर्यायाविमाविति भावः· व्यतिरेकाभावादिति· भेदसंबंधे
नेतरान्वयित्वाभावादित्यर्थः· ननु ईश्वरत्वद्योतकस्येश्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधेः कथं पंचालसंबंधद्योतकत्वं येन ततो द्वितीयास्यादत
आह· अधिरीश्वर इत्यधेरिति· ऐश्वर्यविषयार्थद्योतकस्याधेरिति तदर्थं इति भावः· एवं च परस्परं प्रतियोगिकसंबंधस्य परस्वरानिष्ठस्य तेन द्योत
नादस्य वेतस्मादितिभावः·

उभयगतस्य संबंधस्येति· विशेषणादुत्पन्नयाषष्ठ्येवेति भावः· भाष्ये ऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति· अधेर्योत्योब्रह्मदत्तनिष्ठः संबंध इत्यर्थः· एवमग्रेपि
चस्तुतः यत्रापि वाक्यालंकारे· ईशितव्यस्येति· ऐश्वर्यविषयाधेः कर्मप्रवचनीयत्वमितितदर्थः षष्ठी तु विशेषणादुत्पन्ना प्युभयगतं संबंधं साम
र्थ्याद्बोधयति· परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानाद· अनुपरत्रापितद्बोधकाविभक्तिः प्राप्याविशेष्यविष्टसंबंधबोधकत्वेनाविशेषणनिमत्तेति

सप्तम्येति· ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानयासप्तम्योभयगतस्यसंबंधस्याभिधानात्पंचालशब्दाद्द्वितीया न भव
तीत्यर्थः· नवेति· अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेऐशितव्यस्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः· इदानीं द्वितीयं वाक्यार्थं दर्शयितु
माह· स्ववचनादिति· यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमी प्रकृतित्वेन वचनात्प्रतिपादनात्· स्ववचनानुसिद्धमित्येतदप्यन्यथा व्या
ख्यातुमाह· एवं तर्हीति· अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधि स्व इति वक्तव्यं· तत्र स्वामेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः· तस्मादे
वानेन सप्तमीविधीयते· तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः· तेनाधिपंचालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धं· अधि
ब्रह्मदत्ते पंचाला इत्येतदधिकरणसप्तम्यासिद्धं·
तात्पर्यं· द्वितीया प्रथमापवादिकापीत्यभिमानः· सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववचनात्सप्तमीत्यत आह· यस्येति· तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यं तं भाष्यं पू
र्ववदेव व्याख्येयं· अत्र पक्षे द्वितीयावारणाय भाष्ये एवं तर्हीति· स्ववचनादिति वार्त्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह· अन्यथा
व्याख्यातुमिति·

कौ०वि०२०३

भाष्ये एवमपीति· अधेः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः· ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयां प्रथमां बाधेतेत्यत आह· कर्मप्रवचनीय
संज्ञात्विति· तद्योगे यदविधेस्तस्याः संज्ञायाः द्वितीयाविधावनुपस्थानमित्यर्थः· उपपदविभक्तेरितिन्यायेनेव षष्ठी शेष इति सूत्रे वक्ष्यमाण
यापुरुषादिप्रधानपदात्षष्ठी वारकमुक्तमप्यत्र द्वितीया वारयितुं शक्नोतीति बोध्यं· यथाधिकरणत्वमिति· केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां संज्ञासूत्रे
णावेन सूत्रप्रत्याख्यानेनाप्यर्थे सति स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपन्यस्येत· तस्मात्स्वस्वामिभावविवक्षायां आधारत्वाविवक्षायां सप्तम्य

अत्र तु दोषमुद्राव्यपरिहरति· एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यंतेन· तिष्ठतिसंमितिवेति स्यानादिक्रियापेक्षयापंचालानां कर्तृत्वात्कारकविभ
क्तिः प्रथमेति भावः· कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वधिपंचालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चारितार्थ्यां यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरी
श्वरइति यस्य चेश्वरवचनमिति चन कर्तव्यं· ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते·

र्थे यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वरइति च सूत्रद्वयं कार्यविनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्यापि प्रत्याख्यातार्थे तास्पर्यमिति तेन भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्या रा·म०
ने· अधिरीश्वर इत्येतदीश्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे योत्स इति वाऽव्याख्येयं· अतएव स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं लभ्यते किंचाधिकरणसप्तम्यां पंचालेषु द्वि २३
तीयावारकपुत्त्वे पंचालेषु सप्तम्या ब्रह्मदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन स्वचनानुसिद्धमित्यस्या पुत्त्वेन एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः॥९॥१०॥१९॥

८४२

गत्यर्थक॥ गतत्वर्थध्वादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह· द्वितीयेति· भाष्ये वीवधेनेति· पर्याहार्यश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च ताविलामरः· पर्या
हाराध्वभारेपुंसमौ विवधवीवधौ इति नानार्थकोशः· भाष्ये पथे गच्छतीत्येवं तत्र भवितव्यमिति· एवकारो भिन्नक्रमः इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः·
प्रत्याख्यातइति· तथाचैतत्फलसाधकतद्वचनारंभेणैतद्वचनप्रत्याख्यानं न चमत्कारीति भावः· न्यायस्येति· तत्फलस्यान्यथासाध

गत्यर्थ॥ ॥स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह· अध्वन्यर्थग्रहणमिति· तेनाध्वपर्यायेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधोभ
विष्यति· द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति· आस्थितप्रतिषेधश्चेति· आस्थित आक्रांतः सन्यदापंथागम्यते तदा नध्वनीति प्रतिषे
धः यदा तूत्पथेन पंथा आक्रमितुमिष्यते तदा नवत्वेन चतुर्थी· किमर्थमिति· अंतरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः
क्रियाग्रहणमपीति· यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानेकृतं· अथ
वा तत्र त्वन्याय्यत्वप्रत्याख्यानार्थमिदमुक्तं· तत्र यदागमनस्य संदर्शनादीनां च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात्कर्म
णा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति· नेनतद्वचनप्रत्याख्यानाच्चात्रापूर्वेतत्कर्तव्यं भवतीति भावः· तदेवध्वन
यन्व्याख्यांतरमाह· अथवेति· न्यायमेव दर्शयति· तत्र यदेति· भेद इति· संयोगानुकूलव्यापारात्मदोभेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः· एतच्चकर्तुरीप्सि
तमिति सूत्रे संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निरूपितं ततएवावधार्यं· संयोगश्च कर्तृनिष्ठएव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यं· अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादि

कै०वि०२०३

यदाल भेदेति॰ ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा विवक्ष्येत्यर्थः॰ अत एवेति॰ चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकर्मणोरिति षष्ठीविषये कृद्योगेपि द्वितीयार्थमिति न च्योंख्यानीयं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादित्याशयः॰ अप्रत्याख्यानीयमिति पाठांतरे तु चतुर्थी वेति न क्वे

यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारंभप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः॰ अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादप्रत्याख्यानीयं॰ इदानीं सत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह॰ चेष्टायामिति॰ सिद्धं स्थिति॰ असंप्राप्तं यदुत्सु गमनेन संप्रेप्सते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः॰ स्त्रीं तु संप्राप्तोतिचतुर्थ्यभावः॰ अनांनपतीत्यत्रापि जायाः संप्राप्त्या चतुर्थ्यभावः॰ अथ वानपतिर्गत्यर्थ एव न भवति प्रतीपतेरत्र गतिः॰ न त्वसौ नपतेरर्थः॰ तस्य प्रापणवाचित्वादित्याह॰ अध्वनश्चेति॰ यदा त्वसंप्राप्तोध्वा भवति तदा भाष्ये च चतुर्थ्यां ध्वनेगच्छतीतिप्रागेवोक्तं॰

द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति॰ तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिदं सत्रमप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना एवं च भाष्यमतेग्रामस्य गंतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भावः॰ अथ वानपतिरिति॰ एतन्नगतीत्यत्र निरूपितं॥ ॥१२॥ ॥ राम० २४

८४३

चतुर्थीसं॥ ॥तादर्थ्यशब्दार्थमाह॰ तच्छब्देनेति॰ कार्यप्रयोजनमिति बहुव्रीहिः॰ कार्यप्रयोजकमित्यर्थः॰ ब्राह्मणाय दधीत्यादौ दध्नो ब्राह्मणत्वाभावादुक्तं विशिष्टकार्येति॰ भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्रापि कार्यमिति भावः॰ स अर्थो यस्येति बहुव्रीहिस्तु नोक्तः॰ तत्पुरुषस्यांतरंगत्वात्॰ यथा षष्ठी

चतुर्थीसं॥ ॥तादर्थ्य इति॰ तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते तस्मा इदं तदर्थमिति॰ समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबंध उच्यते समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमिति वचनात्॰ तत्रोद्भिष्टत्वेपि संबंधस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न तु विशेष्यात् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी यूपाय दार्विति॰ हेताविति तृतीयापि दारुशब्दान्न भवति॰ हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्येव गमितत्वात्॰ प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाविधानाद्दिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्॥ ॥ ॥

ति॰ विशेषणनिष्ठतयैव संबंधस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः॰ विभक्त्यभिधानेपि तद्धितादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवेत्यत आह॰ प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति॰ षष्ठीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भावः॰ प्रातिपदिकार्थेति॰ हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवति एतदर्थस्य च क्वचिदर्थे तेनान्वयाभावादिति भावः॰

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगच्छते। तस्मायीति। उपकार्यं हीति। विद्यमानमेव यत्किंचिदुपकारविशिष्टं कार्यमित्यर्थः। तेन घटाय दंड इत्यादि नेत्याहुः। मोक्षाय हरिं भजतीत्यादौ क्रियया यमिति संप्रदाने चतुर्थी बोध्या। गम्यमानविभक्तित्वादिति। चतुर्थी तदर्थेति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थः। तद्धितापकं कार्यवाचका चतुर्थ्याः समासमेव संगच्छत इति भावः। तदनुवादेनेति। तदर्थानुवादेनेत्यति॥

॥ तस्मादुपकार्यं हि कार्यं प्रत्यक्षमभ्यते। तदर्थशब्दासंबंधे भावप्रत्यय इष्यते। गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि। गुणीकृतास्य दातस्मात्कारणेनावयाहते। किमिदमिति। तस्माधिदमित्यस्याच्चतुर्थ्याः समासः। सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं भत्वा प्रश्नः। अपक्तस्यापीति। संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्ये व॰

र्थः। नित्यशब्दत्वेनान्यत्रोक्तेनात्रापीतरेतराश्रयपरिहारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह। तत्तर्हीति। चतुर्थीविधायकमन्यद्वचनमित्यर्थः। वस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह। न खल्वपीति। यदि चतुर्थीसमासं विनान्यः समासो न स्यात् स्यादेवेतरेतराश्रयं॰ राम॰ २५
अस्ति चात्र षष्ठीसमास इत्याशयः। नन्वत्र षष्ठी कथमित्यत आह। संबंधसामान्येति। तादर्थ्यत्वेन बोधे चतुर्थी संबंधत्वेन बोधे षष्ठीति भावः।

षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याशयेनाह। भाष्ये गुरोरिमिंदेति। भाष्ये यान्येनेति। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः कर्मणि यमभिप्रैतीति संज्ञाविधानं तु दाशगोघ्नौ संप्रदान इत्यर्थं तत्त्वं प्रदानकं दानमिति बोधार्थं च। दानकर्मलोगवादेः संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावे चतुर्थ्यर्थता धर्मस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति दिक्। भाष्ये यदयमिति। यद्यपि समासः प्रकृतिवि

क्लृपीति। संपत्तिरभूततद्भावः उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी विकारस्य च प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं पुपजायते। पञ्चरूप। ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति॥ ॥

कृतिभाव एव तथापि तत्तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वत्रेति भावः। क्लृपि। संपत्तिशब्देनाभूततद्भाववत् उत्पत्तिरुच्यत इत्याह। संपत्तिरिति। नन्वेवं प्रकृतिविकृत्योर्भेदसत्त्वेनाभेदान्वयोऽनुभवसिद्धो भज्येतेत्यत आह। विकारस्य चेति। तथा च प्रकृतौ विकारसमानाधिकरणत्वात्तत्र प्रथमा विभक्तेरपवादोऽयमिति भावः। विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनान्वय इति बोध्यं। ननु सामानाधिकरण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह। पञ्चरूपमिति॥ ॥

पे०वि०२०३ अपादानविवक्षेति॰ अपादानपदेन शक्तिः कल्पे रूसत्यर्थत्वेऽइदं॰ अत्र वदंति॰ कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः॰ परिणामश्च रूपां
तरप्राप्तिः तदेकदेशो रूपांतरे मूत्रादेर्विकारस्याभेदेनान्वयेन ततो द्वितीयापो प्राप्तापां तद्बाधेन चरितार्थाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां
परत्वात्प्रथमया बाध्यते॰ यवागूर्मूत्रं कल्पत इत्येव हि तदा॰ ध्वनितं चेदं हरदत्तेन॰ कल्पे रूसत्यर्थे चेजनिकर्तुरिति प्रकृतेः पंचम्याम
पि विकृतिवाचकात्परत्वादुपपदविभक्तेरितिन्यायाच्च प्रथमैवेति दिक्॰ अन्ये त्वित्थमाहुः यवागूरुचिः प्रकृत्यादित्यत्र इति तन्नीया

यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा [redacted] विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छंति।

वत्प्रथमापवादो ष्येवेत्यपरे॰ यद्यपि दारूपयोरिव यवागूमूत्रयोः प्रकृतिविकारभावोऽस्ति तथापि यवाग्वां मूत्रार्थत्वाभावान्न तादर्थ्ये राम०
र्थ्ये चतुर्थ्याः स्यगतार्थता॰ एवमुत्पातेन ज्ञापित इति इति वचनस्य सार्थकत्वम्॰ हितयोगे चेति॰ इदं तस्मै हितमिति निर्देशात् ज्ञापकात्सि
द्धमित्याहुः॰ अरोचकोरोगाख्यायामिति एवुल्॰ लोकतो नपुंसकत्वं॰ तमैतो इत्यर्थं इतिः सर्वत्रामयस्योपसंख्यानमित्यामयशब्दाद्धिनिः॰ अन्यत्रापी २६
तिदीर्घः॥ ॥२३॥२४॥२५॥ ॥

८४५

नमः स्वस्ति॥ ॥पूर्वविप्रतिषेधार्थं नचेनेदं सिद्धमिति कश्चित्॰ अलं तेदनेनेति॰ रोदनं मा कुर्वित्यर्थः॰ एवं चात्र तृतीया कथं तस्मा
द्रोदनेन साध्यं नास्ति अतस्त्वन्मा कुर्वित्यर्थः॰ भाष्येपर्याप्त्यर्थग्रहणमिति वार्तिकस्य द्वैधाव्याख्यानेन प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपीति ध्वनितं॥ ॥१६॥
मन्यकर्म॥ ॥भाष्ये इहापीति॰ यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्राप्याद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाद्यस्यानित्यत्वाज्ञापनात्॰ क्वचिदेवप्रवृत्ति

नमः॥ ॥स्वस्तियोग इति॰ पूर्वविप्रतिषेधार्थवचनं॰ स्वस्ति जाल्माये ति॰ तत्कथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः अलमिति॰ भूषणप्रति
षेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनं॰ तेनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति॰ नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीय
सीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह॰ अपर आहेति॰ सत्रेऽलंशब्द भयनीयपर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यं॰ तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति अन्य
थास्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्॰ अथ नालमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः॥ ॥मन्य॥ ॥एवं तर्हीति॰ योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा
क्रियते न त्वा शुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्य इति अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया नित्यात्॰ ण यमन्ये न त्वा तृणं मन्य इति इहापीति॰ [illegible]येन योगेनेति भावः

रीतिनत्वा काकमित्यादौ नातिप्रसंगस्तथापि योगविभागं विनापि सर्वसमाधाने वक्तुमयमुपक्रमः॰ अत्र भाष्ये येषु प्राणिषु नेष्यते इ
त्यत्र बहुवचनेन शुक्काकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो ध्वनितः॰ तदपि मेत्येव वृत्तौ शृगालशब्दउदाहृतः॥ ॥श्रीराम॥ ॥

के॰वि॰२०३ भाष्येन त्वां नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नावमिति · यावत्प्रयत्नो नाव्यं नावा स्वल्पया नौकया मातार्यमपि तत्र यामहत्यापि न तीर्णमनत्वां नावमुडुपमपि न मन्ये
इत्यर्थः नौशब्दनोडुपं स्वल्पनौकोच्यते त्वांशब्दार्थस्तु महती नौरेवं स्यनादरो भवतीत्याहुः एवं न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्वाङ्गमित्यस्य यतः श्वा
ङ्गुश्वाङ्गीयैर्विप्रैर्नतु कं अन्नत्वां अपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः प्रकृष्यकुत्सितेति · परावरयोगे चेतित्वा · अतिशयविशिष्टकुत्सि

तदेवं योगविभागेपि दोषदर्शनात् न्यासांतराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह · यदेतदिति · प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति · यद्वाचिनश्चतु
र्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्येत तदा चतुर्थी भवति न तु साम्याविवक्षायां तेन प्रतिषेधपुक्तायां कुत्सायां चतु
र्थीविधानेसंपद्यते · कश्चित्प्रतिकूषेति पाठस्तत्रायमर्थः तृणादरपि निकृष्टत्वं यदा प्रति · पिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न
तु साम्यविवक्षायां · प्रकृष्येति · निकृष्येत्यर्थः · मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा प्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म ॥ ॥ ॥ ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः · तदाह · यद्वाचिन इति · त्वां तृणमिव मन्ये इत्यादावप्यनादरस्य सत्वाद्वार्त्तिकारंभ इति भावः · आपिशलिवाक्येनोपमानवा राम
चकात्तनोपि तिरस्कारे चतुर्थी त्युच्यते ॥ ॥१७॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्य तृतीये प्र २७
थममाह्निकम् ॥ ॥१॥ ॥ ॥

८४६

कर्तृकरणयोः ॥ ॥ क्रियापदेति · क्रियानध्याहारे विभक्त्यंतरबाधनाय वार्त्तिकमिति भावः · अभिरूपादिकत्तु गुणेन किं येति तात्सर्ये · षष्ठ्यत्रे ॰
ति · प्रकृतिसंबंधी अभिरूप इति बोध्या ~~[illegible]~~ दिति भावः · प्रथमा षष्ठी वेति · गोत्राभिन्नगर्गापत्यमिति बोधेऽस्याद्या · सामान्यविशेष

कर्तृकरणयोः ॥ ॥ प्रकृत्याभिरूप इति · क्रियापदाध्याहारेण त्वकर्तृकरणयोरभावात्षष्ठ्यत्र प्राप्नोति · प्रायेणेति · प्रायशब्दो
बह्वर्थवाची बहुवो याज्ञिका इत्यर्थः तत्र प्रथमा प्राप्नोति · गोत्रेणेति · प्रथमा षष्ठी चात्र प्राप्नोति · समेनेति · द्वितीया प्राप्नोति
द्विद्रोणेनेति · द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति · पंचपरिमाणमस्य पंच
कः संघः तत्र द्वितीया प्राप्ता · पशवस्तिष्ठंतेनेनेत त्समानाधिकरणं · संघसंघिनोरभेदस्याविवक्षणात् ॥ ॥ ॥
पंचकेनेति ·

भाव संबंधेन बोधो गोत्रसंधि गार्ग्यपत्यवानिति बोधे त्येति भावः · गोत्रशब्देनागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यं · अत्रापीति · परिच्छेद्यपरिच्छेदकयो
रभेदोपचारेण द्विद्रोणमिन्नमिति अर्थात् · पंचकेसंख्यायाः अतिशयदंतायाइतिकन् ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰२०३ भाष्येन त्वां नाथं मन्ये यावती र्लिननास्यमिति॰ यावत्यतो नाथं नानास्त्वस्त्य भो कुमातार्थमपित यामहत्यापि नती र्लमन त्वां नाथमुदुपमपिनमन्ये इत्यर्थः नौ शब्दे नौ दुपं स्वत्यनौ को च्यते त्वांश ब्दार्थ स्तु महती नौ रेवं स्वनादरो भवती त्याहुः एवं न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्वाडमिति स्यपतः श्वा द्दृश्वाद्धी यैर्वि प्रेर्न तु कं श्वतस्त्वां श्वपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः प्रकृष्यकुत्सितेति॰ परावरयोगे चेति॰ श्वातिशायविशिष्टकुत्सि

तदेवं योगविभागे पि दोषदर्शनात् न्यासांतराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह॰ यदेतदिति॰ प्रकृष्यकुत्सितग्रहणमिति॰ यद्यपि न श्चतु र्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्येत तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायां तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतु र्थी विधाने संपद्यते कुत्सितत्वशेषेति पाठ स्तत्राप्ययमर्थः॰ तृणादेरपि निकृष्टत्वं परा प्रति पिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न तु साम्यविवक्षायां॰ प्रकृष्यति॰ निकृष्ये त्यर्थः मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा प्राणिष्विति त्यापिशलिरधीते स्म॥ ॥ ॥ ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥१७ ॥ ॥ ॥

तत्वेप्रतिपाद्य इत्यर्थः तदाह॰ यद्यपि नेति॰ त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्वाद्भूतिकारं भ इति भावः आपिशलिवाक्येनोपमानवा चकात्ततोपि तिरस्कारे चतुर्थी त्युच्यते॥ ॥१७॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्य तृतीये प्र थममाह्निकम्॥ ॥१॥ ॥ ॥

राम
२७

८४६

कर्तृकरणयोः॥ ॥ क्रियापदेति॰ क्रियानध्याहारे विभक्त्यंतरबाधनाय वार्तिकमिति भावः अभिरूपादिकतु गुणेन क्रियेति तात्पर्ये॰ प्रश्न इ ति॰ प्रकृतिसंबंधी अभिरूप इति बोधा [illegible] दिति भावः प्रथमा षष्ठी वेति॰ गोत्राभिन्न गार्ग्यपत्यमिति बोधे श्वाद्या॰ सामान्य विशेष

कर्तृकरणयोः॥ ॥ अब्रुत्याभिरूप इति॰ क्रियापदावेश्रेणत्कर्तृकरणयोरभावात्सष्ठ्यत्र प्राप्नोति॰ प्रायेणेति॰ प्रायशब्दो बहुर्थवाची बहवो यात्रिका इत्यर्थः तत्र प्रथमा प्राप्नोति॰ गोत्रेणेति॰ प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति॰ समेनेति॰ द्वितीया प्राप्नोति द्विद्रोणेनेति॰ द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव॰ अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति॰ पंचपरिमाणमस्य पंच कः संघः तत्र द्वितीया प्राप्ता॰ पशव्निति नेनैतत्समानाधिकरणं॰ संघसंघिनोरभेदस्य विवक्षणात्॥ ॥ ॥
पंचकेनेति॰ २

भावसंबंधेन बा गोत्रसंधिमार्ग्यत्ववानिति बोधे त्येति भावः गोत्रशब्देनागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यं॰ अत्रापीति॰ परिछेद्य परिच्छेदकयो रभेदोपचारेण द्विद्रोणभिन्नमिति अर्थात्॰ पंचके संख्यायाश्च तिशदंतायाइति कन्॥ ॥ ॥ ॥

कैगवि०२०२ एषतत्रप्राय इति। तत्रोदाहरणे एषप्रायपदार्थोयेनहेतुनाध्येयत इत्यर्थः। तत्राध्ययनस्येति। अधीयत इतिक्रियाध्याहार इतिभा
वः। बहुभिरध्ययनेग्रहणधारणयोः सौकर्यं भवतीतिबाहुल्यं तत्त्वेनाविवक्षितमितिबोध्यं। एतेनाहसंज्ञायेइति। अहं माठर इतिगोत्रे

साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः शतमानविंशतिकेत्यण्। पूर्वेन दत्रत्तृतीयाप्राप्तिः प्रकृतिकृतमिति। गम्यमा
नापिक्रियाकरणं दिव्यपदेशनिमित्तं भवति यथा प्रविशपिंडीमित्यत्र। इहेच्च करणं तरव्युदासायप्रकृते रेव करणत्वं वि
वक्षितं। स्वभावेनार्यंकृतोभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एषतत्रप्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तत्राध्ययनस्य करणत्वे
नविवक्षितं। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वाद्द्रोणे पंचकसाहस्रशब्दात्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचारादृत्त इतिकरणत्वात्तृतीयासिद्धिः।

णपरेः संज्ञायेइत्यर्थः। अप्रयोगे हेतुमाह। प्रतीयेति। अत्रकश्चित्। एवं रीत्याकरणत्वादिसंपादने हेत्वामितिसूत्रस्यैवमूलं लक्षणद् राम०
त्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिर्यदि तत्र द्रव्याद्यन्यथाविवक्षायां सार्थक्यं तर्ह्यत्राप्यतिप्रसङ्ख्यानमत्रसिद्धौत्येकदेशयुक्तिरेवेति। संबंधसामान्यवि २८
वक्षायां षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः। अनभिधानेनभगवता प्रत्याख्यानमित्यन्ये॥ ॥१८॥

८४७

सहयुक्तेऽप्रधाने॥ ॥ननुमाषाणामिवतिलानामपि वापक्रियये प्सितत्वादप्राधान्यमसिद्धमत आह। तथायुक्ततयेति। वस्तुतः सहा
र्थविशेषत्वेणेमप्राधान्यमितिनदोषः। ननुवापापेक्षयाकर्मत्वेन मिश्रीकरणस्यचतदर्थत्वेनाप्राधान्याच्यायविरुद्धात्तृतीयेत्याशंक्य

सहयुक्तेऽप्रधाने॥ ॥किमुदाहरणमिति। सूत्रांतरेणतृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति। तिलैः सहेति। अत्रमा
षाउप्यमानत्वात्प्रधानं कर्मतिलास्तु तथायुक्ततयावृक्षमूलानीवोपसर्पत्ते। अप्रधानकर्माणीतिद्वितृ
यायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अंतरंगत्वात्पूर्वंमिश्रणक्रियायांतिलाः करणत्वं प्रति
पद्यंते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः। पुत्रेण सहागत इति। पितुरेवात्रागमनक्रि
यायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्तातृतीया विधीयते॥ ॥ ॥

ह। अंतरंगत्वादिति। अंतरंगत्वोपपादनमेव पूर्वंमित्यादि।
पूर्वंमिश्रणक्रियाऽसंबंधे तदर्थत्वमपि न स्यादितिभावः। ननुपुत्रस्येतीति। तस्यसहार्थबलादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीया
अप्राप्तिरितिभावः॥

कै०वि०२०३ एकेनशब्देन· क्तेन· गुणप्रधानयोरिति· प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः· भाष्येआप्यप्रधानेदृ(?)ष्टस्य प्रतीयमा
नक्रियाकर्त्तरीत्यर्थः· प्रधानकर्त्तरीत्यस्योक्तारितशब्दबोध्यक्रियाकर्त्तरीत्यर्थः· तदेवाह· प्रतीयमानगमीति· साहित्यानुपपत्तेरर्थः
प्रविशपिंडीमित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षाविभक्तेर्दृष्टत्वादितिभावः· ल्यादयस्तुभतथाधातोर्विधानादितिस्पष्टमेवेतिध्येयं·

ल्यादयइति· आदिशब्देनक्तादीनांग्रहणं तत्रैकेनशब्देनभिन्नकर्तृत्वात्गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधाना
संभवात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानंन्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रिया
पेक्षकर्तृत्वाश्रयेस्यात्तृतीयासिद्धेरित्यर्थः· पुत्रेणसहागमनमिति· ल्युटाकर्तुरनभिहितत्वात्उभय
त्रतृतीयाप्रसंगेनियमार्थमिदं· अप्रधानएवतृतीयाभवतिनतुप्रधानइति॥ ॥ ॥

एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणसाहित्यंहि पुत्रस्याप्याहृतागमनसंबंधज्ञानएवबोद्धुंशक्यंनेत्यन्ययोगितात्पर्यम्· षष्ठ्यत्र रा०म०
बाधिकेत्युक्तेरदर्शनात्देवदत्तेतृतीयार्थेसत्त्वमितिभातितदनिष्टमित्यतआह· ल्युटेति॥ ॥ ॥ २९

८५८

भाष्येषष्ठ्यत्रेति· एवंचोभयोस्तृतीयाप्रसक्त्यभावेननियमार्थत्वानुपपत्तिरितिभावः· ननुषष्ठीबाधनार्थमेवतर्हीदमावश्यकमतआह·
साचाप्रधानेति· प्रधानेचारितार्थ्यसंभवादितिभावः· भवत्येवेति· अत्रवदेति· तृतीयाषष्ठ्योः कोविशेषः· यत्तृतीयाऽप्रधानेपिषष्ठीनेति·
एवंच पुत्रेणसहागमनमित्यादौषष्ठीबाधनेनतृतीयार्थसत्त्वमावश्यकमिति· अन्येतुक्तयोगेषष्ठीकृद्योगश्चतत्सत्त्वकृत्प्रधान्वय

कृती
षष्ठ्यत्रेति· कर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेन· साचप्रधानयोरेवकर्तृकर्मणोःप्राधान्यादेवस्मर्यतइति अप्रधानेकर्तरिनभविष्यति· यदा
तुकृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थंभेदिकादेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यकाष्ठानामिति· तदाषष्ठीबाधनायतृतीयाविधानम
त्रापिनवत्येव· पुत्रेण सहस्थूलइति· गुणसंबंधप्रतिपादनपरत्वादत्रक्रियायाअभावात्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावः॥

मात्रेण एवंचशाब्दकृत्स्य कृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेवषष्ठीनप्रतीयमानतत्संबंधयोरितिभाष्योपपत्तिमाहुः· क्रियाया
अभावादिति· अस्तिक्रियासत्वेपिसाहित्यबलात्स्थौल्यमेवपुत्रेप्रतीयतेनतुतत्क्रियाकर्तृत्वमितिभावः॥ ॥ ॥राम०

कैआब०२०३ कारकविभक्तिरिति॰ तिष्ठत्यादिक्रियानुषंगात्स्थूलदूत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः॰ सहयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति
तात्पर्यं॰ अंतरंगत्वादिति॰ तदपवादत्वात्तेण पदं वचनमेवेति चिंत्यं॰ गवां संबंधोऽन्तरंग इति॰ एकान्वयित्वादि समानाधिकर

यदि भविष्यतीति॰ अनेन मिश्रीकरणभावात्तिलानां करणत्वाभावमाह॰ एकक्षेत्रे च वापात्सहयोगः कालभेदोऽपि विरुद्धः सह
युक्त इति॰ अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्षिपते प्रधानस्य चांतरंगत्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति तेनार्थसत्त्वित्यर्थेनाप्रधा
नवचनेनेत्यर्थः॰ शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवां संबंधोंतरंग इति उपाध्यायात्षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया गाः स्वामी व्र
जतीति॰ अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबंधना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्तौ षष्ठीसप्तम्यो बाधित्वा प्रवर्तते॥

णत्वं ह्युपाधिरूपसाहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वयि ज्ञानावश्यकत्वादिति भावः॰ बाधित्वेति॰ स्वामित्वमपि गो
निरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगेऽपि गवामिति भावः॥ ॥२९॥ ॥रामरामरामरामरामरामरामरामरा० राम० ३०

८४६

येनांगविकारः॥ ॥अंगशब्दस्यार्थोऽत्राद्यजंतत्वेशंकानुपपत्तेपरिहारमाह॰ अंगशब्द इति॰ अप्रसिद्धत्वात्सन गृह्यत इति भावः॰ अचिघञिवेति॰
उभावपि भावे इति भावः॰ एरजित्यच्॰ नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह॰ काणगुणेति॰ लुग्विधानादिति॰

येनांगविकारः॥ ॥अंगशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनांगस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति
ग२ सूत्रार्थमबोध्याह॰ इह कस्मादिति॰ इहैव कस्मान्नेत्यर्थः॰ अक्षिकाणमिति॰ कणनिमीलन इत्यस्य चोरादिकस्य अचि
घञि वा रूपं॰ काणगुणयोगाद्भेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाऽक्षिकाणशब्देनोच्यते॰ त
त्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति॰ काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते अक्ष्णा काण इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति॰

इदं चिंत्यं॰ गुणगुण्युभयाभिधानसमर्थे एवं तत्प्रवृत्तेः॰ न त्वक्ष्णः काणमिति कदाचिद्भवति॰ कर्मघञंतः काणत्वगुणविशिष्टाक्षिवाचीति
परेन प्राप्नोतीति॰ शब्दतोंगविकाराप्रतीतेरिति भावः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

वै०बि०२०३ अवयवस्यांत इति· अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानात् ग्रहणमिति भावः· विकृतमंगमिति· सामर्थ्यादिति भावः· तदेवोपपादयति· स

॥ अंगाद्विकृतादिति· अंगवाचिनोऽक्षिपादादेस्तृतीया न भवति न तु काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः· एतावत्युच्यमाने
क्षिकाणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह· तद्विकार तश्चेति दि· यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनांगेन विकारया
प्रकाश्यत इत्यर्थः· अंगशब्द इति· अंगान्यस्य संतीत्यर्शआदित्वादजन्तत्वांतोऽत्रांगशब्दो निर्दिष्टः· येनेत्यनेन विकृत
मंगं निर्दिश्यते· नह्यविकृतेनांगेनांगिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते· न चैतेनेति· अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिस
मानाधिकरणेनावयवी द्योत्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः· अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिप

मुदायोगी द्योत्यत इति· भाष्ये विकृत इत्यादि· तस्यैव· अवयवस्यैव· विकारप्रतिपत्तिरिति· शाब्दीति भावः· आर्थी तत्रास्तीति· स्तुनन्ततीयाति
मितमिति ध्येयम्॥ ॥२०॥

रा०म०
३१

८५०

इत्थंभूत॥ ॥भाष्ये इत्थंभूतलक्षणे इति· इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचिपदघटितपदस्थे सति लक्षणवाचका
त्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः· तदाह· यदा लक्षणवाचीति· लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिना समासं विना लक्षणवत्त्विनस्त
स्थत्वेन संभवतीत्यत आह· लक्ष्यवाचिसमासेति· लक्ष्यवाचिघटकसमास इत्यर्थः· कमण्डलुपाणिशब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्यच्छात्रवा
चीतत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वायोगात्सारिशेष्यादाह· कमण्डलुशब्दादिति· इत्थंभूतश्छात्रस्तं ज्ञापितश्छात्रस्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति

इत्थं॥ ॥यदा लक्षणवाचीशब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया माभूदिति वचनं· इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति· लक्ष्यवाचिशब्दस्थ
इत्यर्थः· कमण्डलुपाणिमिति· बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति· न च प्रत्ययलक्षणेन प्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न
ङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् न चैवं तृतीयाया लुक्प्राप्नोति· समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समासे उत्पादात्॥

भावः· बहुव्रीहौ समुदायस्य संबंधित्वेन संबंधी बोध्यः तत्र चेतरपदार्थान्वय इति व्यपेक्षायादेशंकेयं तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ज्ञापके
नान्वयः सुवचः पाण्यधिकरणकः कमण्डलुर्ज्ञाप्यः छात्र इत्यर्थस्यादिति भावः· ज्ञापकादिति· एतेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तं· त
स्थे इत्थंभूतलक्षण इति वार्त्तिकस्वारस्येनावयवात्तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात्· एतेन समुदायात्तृतीयापत्तौ नास्यार्थमिति मंदोक्तमपास्तं· प्रा
तिपदिकानवयवत्वादिति· तन्मध्यपतितन्यायादकेज्वत् ग्रहणेन ग्रहणाद्विकप्पमुमादिवच्छात्राणवयवत्वाबोधनादवयवत्वमानाभावादिति भावः·

कै०वि०२०३ पूर्वलक्षणत्वाविवक्षया प्रथमांतत्वेन समासे जाते पश्चाल्लक्षणत्वविवक्षायामत्र तृतीयापादनं कृतपूर्वी कटमितिवदिति बोध्यं। केचित्तु
कमंडलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमंडलुपाणित्वस्यैव लक्षणत्वात् स च्छात्रः सो कमंडलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति
अनुर्लक्षण इति सूत्रे भाष्यात् तदेवेत्यस्य कमंडलुपाणित्वमेवेत्यर्थः। अन्यथा स एवेति वदेत्। कमंडलुयुक्तपाणिश्छात्रस्तद्वयश्री
तिबोधः स्यात् कमंडलुयुक्तार्थकमंडलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहिः अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि तद्वय

लक्षणेनेति। पृथग्विनेति तृतीया। तथाह्युपमितिः षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थत्वात् प्रधानं तत्र इत्थंभूतस्यापि लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपस
र्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमंडलुना छात्रमद्राक्षीदिति बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाद्द्वित्वपदानां नास्ति लक्षणस्य
प्राधान्यं।

वत्वेनेत्यस्यापाततरमणीयत्वेन लुकुद्दुर्वार एव स्यात एवेच एकार्थीभावमिति सूत्रे भाष्येन रं मन्य इत्यादौ समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं ज्ञा
तस्यापमः सुपो धातुरिति लुग्विभिस्यामर्थान्ते त्यक्तमित्याहुः भाष्ये पृथग्भावादिति। एकार्थीभावे इतरविशेषणत्वेन कमंडलोरुपस्थि राम०
त्यातस्य लक्षणत्वेन ज्ञात्रेन्यथासंभव इति भावः। तदेतदूयातिकैयटः नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यमिति। विशेषणत्वोक्तो नोपस्थितिरि ३२
त्यर्थः प्रागुक्ताशयानभिज्ञः शंकते। किंवक्तव्यमिति। अत्रार्थे सज्ञारूढामनुक्तेपयुक्तिमप्याहुः एकदेशी भाष्ये प्राधान्येनेति॥ ॥२१॥ ॥

८५१

संज्ञोन्यतरस्यां॥ ॥अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पंचमी स्यादत आह। भूतपूर्व इति। अन्यमुक्त इति। अन्यत्वप्रतियोगीत्यर्थः। पूर्वस्वाम्यपेक्षये
दानीमन्योगवां स्वामीत्युदाहरणार्थः। उभयप्राप्तयेगवा तुल्येनच स्वामिनः संबंधमुपपादयति। गवोपइति॥ ॥२२॥ ॥हेतौ॥ ॥व्यापाराना

संज्ञो॥ ॥मात्रासंज्ञानी तइति। संप्रति व्यामनाध्यानइत्यालनेपदं अन्योगवां स्वामीति। एकस्मिन्वाक्ये सह प्रयोगाद स्मन्यपोगोगवा
मितिमन्यते। नह्यत्र गावइति। पुंक्तग्रहणाद्यपेक्षमन्यत्वं तद्वान्विनः पंचमीनचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभा
वात्। किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षं। कस्तर्हि स्वामीति। भूतपूर्वोपः स्वामी सोन्यमुक्त इत्यर्थः। तुल्यो गोभिः स्वामीति। गवां यः स्वामी स गो
भिर्जाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवोपदइयार्थयोगः॥ ॥हेतौ॥ ॥योग्यतामात्रमुक्तोनाश्रितव्यापारोर्थो द्रव्य
गुणक्रियाविषयो हेतुः निमित्तेति। असर्वनाम्नोपि विधानार्थमत्र सूत्रइदं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र तत्र प्रायग्रहणादसर्व
नाम्नः प्रथमादितृतीये भवतः अन्यास्तु यथा दर्शनं भवंति पर्यायोपादाने केचित्स्यर्थोतर निःस्पर्थमिच्छंति। अन्येतु [illegible]पलक्षणार्थमि
च्छंतः प्रयोजनादिष्य योगेप्यन्यत्तद्दृष्टभक्तिविधाने मन्यंते।
विष्टत्वेद्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुर्योग्यतामात्रमुक्त इति। व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं व्यापाराविशेषे च क्रियाविषयत्वमिव फलोपधानमे
वेति तमोभेद इति भावः। नास्तीति। वृत्तिकारवदिति भावः। अन्ये त्विति मतेनुग्राहकाभावो रुचिबीजं॥ ॥२३॥ ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥

कै०वि०२०३ अपादानेपं॥ ॥ननुल्यब्लोपविधायकस्याशास्त्रे दर्शनात्ल्यप्लोप इत्यसंगतमत आह॰ यत्रेति॰ वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः॰ ल्यब्ग्रहणं क्त्वा उपलक्षणं आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थित्वेत्यर्थात्॰ तत्रेति॰ ल्यबंताभावेपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वाभावादिति भावः॰ गम्यमानक्रियापेक्षमाऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह॰ क्रियायाइति॰ यदाश्रित्येति॰ यदवधित्वेनाश्रित्येत्यर्थः॰ तत्रेति॰ तत्र वर्त्तमानाच्छब्दादित्यर्थः॰

अपादा॥ ॥ल्यप्लोप इति॰ यत्र ल्यबंतस्याप्रयोगेप्यर्थो गम्यते तत्रोद्भूतायां प्राप्तायां पंचमी विधीयते॰ अधिकरणे चेति॰ ल्यप्लोप इत्यपेक्ष्यते॰ स प्रश्नप्रयादोत्र पंचमी॰ प्रश्नाख्यानयोश्चेति॰ विशिष्य प्रश्नाख्यानेग्रह्येते॰ यत्र लोके पंचमीप्रयुज्यते तेन कस्मात्प्रभवो देवदत्तस्याप्रभव इत्यादौ पंचमी न भवति॰ कुतो भवानिति॰ क्रियायाजभावादनपादानत्वं मन्यते॰ यतश्चेति॰ यदाश्रित्याध्वकालौ परिछिद्येते तत्र पंचमीत्यर्थः॰ गवीधुमत इति॰ गवीधुमन्नामनगरे॰ तद्युक्तात्काल इति॰ कालेविषये तेन पंचम्यंतार्थेन योयुक्तो मासादिस्त द्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः॰ अथवा पंचमीयुक्तार्थात्परे काल इत्यर्थः॥ ॥ ॥

तद्युक्तात्कालादित्यनुचितमत आह॰ कालेविषय इति॰ युक्तोमासादिरिति॰ मासकार्त्तिक्योश्चावध्यवधिमद्भावः संबंधः आग्रहायण्याअस्तुमतद्युक्तत्वमिति भावः॰ अथवा पंचमीति॰ तच्छब्देन पंचमीपरामृश्यते तद्युक्तश्च तत्सहकृत्यर्थस्तस्मात्परे प्रत्यय वक्रेकाले भिधेये कालवाचिनः सप्तमीत्यर्थः॰ आग्रहायण्याश्वार्थपरत्वेन शब्देतनुमासस्यैवेति भावः॰ रा.म०

३३

८५२

ॐ

दर्शनं चक्षुरिति॰ करणे ल्युडिति भावः॰ तेजोरूपमिति॰ अपमणसामर्थ्यमनेन दर्शितं॰ विषयग्राहिणो नयनरश्मयः सूर्यरश्मिवत्प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य यावद्विषयदेशं गच्छंतीत्यर्थः॰ एवं च प्रासादात्प्रेक्षत इत्यस्य चक्षुः प्रासादादपक्रम्य विषयं जानीत इत्यर्थः॰ प्रासादस्थपुरुषान्निर्गमनं प्रासादादिति व्यवह्रियत इति बोध्यं॰ प्रासादमारुह्य भुंक्त इत्याद्यर्थ प्रासादाद्भुंक इत्यादीनामनभिधान

अध्वन इति॰ तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते॰ अपक्रामति तत्तस्मादिति॰ दर्शनं चक्षुरिंद्रियं तेजोरूपं प्राप्यविषयग्राहित्वात् प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः॰ क्षणिकपक्षावष्टंभेन भेदमाश्रित्याह॰ अन्यान्यप्रादुर्भावादिति॰ अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येंद्रियस्योत्पादादित्यर्थः॥ ॥

मिति बोध्यं॰ प्रासादस्थपात्रान्निर्गतमन्नं भुंक्त इति भाष्यरीत्यार्थ इत्यन्ये॰ प्राप्यविषयग्राहित्वादिति॰ परावरयोगे चेतिवद्बोध्यं॰ यथाकथंचिद्विभागो बोध्यः॰ भाष्येत्वन्याचेति दर्शनक्रियेत्यर्थः॰ अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनमिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिमता केयटोक्तव्याख्याने तु चक्षुर्वृत्तिरिति विशेष्यं बोध्यं॰ वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरंतनानामनुभवानापत्तिरिति पूर्वपक्षः॰ तावत्कालं स्थिरत्वेनाद्यमुत्तरं द्वितीयं तु यस्य यथैवेति ये

कै०वि०२०३ सत्यपि द्विखेपिभमत्वं तस्ये यद्वित्वापत्तेः कर्मव्यतिहाराभावेन समासवद्भावाप्राप्तेरेकशेषेणबाधाच्च द्वंद्वप्राप्तौ कथमन्यान्येतीत्य
तआह· भाष्यकारेति· तस्मात्प्रमाणाल्कर्मव्यतिहाराभावेपि बहुलग्रहणात्क्वचित्समासवद्भाव इत्यर्थः· कृतवीप्साद्विर्वचनस्यान्यस्येत्यस्यप्र
दुर्भाव शब्देन षष्ठीसमास इति परे· प्रभृतिपदयोगेपि तदर्थयोगे विना कथं पंचमीत्यत आह· भाष्यकारवचनादिति· इदमत्र प्रयोक्तव्यंस

भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यं· इदमत्रेति· प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः· का
र्तिक्याः प्रभृतीति तत आरभ्येत्यर्थः· भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पंचमी गते मास इति· ततश्चेयस्य च भावे
नेति सिद्धा सप्तमी। चत्वारीति· तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यति[illegible]रेकात् सिद्धा प्रथमा॥ ॥ ॥

त्न प्रयुज्यते इत्येवंरूपात्प्रभृतियोगे पंचमीति वचनमनुमीयते इति भावः· न प्रयुज्यते इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति सूचितं· तदप्यनभिमा
दायेत्येवं रूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्तते प्रभृतिशब्दस्य त्वारभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थः· अभिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह· ततश्चेति· का राम०
र्तिकीमादाय मासे गते त्वाग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः· तत्र प्रातीति· एतदर्थं भवतेः सोत्काप्रथमिति वा भभेद इति भावः॥ ॥२८॥ ॥ ३४

८५२

॥२९॥ षष्ठ्यतस॥ ॥तदर्थोपलक्षणमिति· मध्यमपदलोपि समासादिति भावः· अतसशब्दस्यार्थस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ आश्रमणाश्र
वले हेतुं दर्शयन्नतः शब्दे प्रत्ययत्वव्यभिचारं दर्शयति· तस्यते रिति· नच प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषयांग स्येति सूत्रस्थ तिपाप्र
तिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभ इति वाच्यं· तदनित्यत्वज्ञापनेनापिचारितार्थ्यात

न्यारात्॥ ॥तस्यापमितिति· असेषे धाङ्देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दधर्मं चोत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते· उच्यते· दिक्
शब्दसाहचर्यादं चोत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य॥ ॥षष्ठ्यतस॥ ॥अर्थग्रहणमिति· अतसशब्दः प्र
त्ययत्वेन व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतसशब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः। षष्ठ्यतस प्रत्ययेनेति· अतसशब्द
स्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्य तेनैव पूर्वस्याक्षिप्त तसि तिरूपसंभवोच्च· प्राग्ग्रामादिति प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं
श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते ऽस्तातोषष्ठ्यभावः· तत्रान्यतरदिति· एकप्रयोजनत्वात्॥ ॥ ॥राम॥

संभवाच्चेति· चोहेतौ· भाष्ये न्यस्तेन समानार्थ इत्यस्य तेनापियोगे सिद्धमिति शेषः· अपपत्ययेति· परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थः· लुप्तेपि प्र
त्ययलक्षणेन प्रत्ययोतत्वमस्येवेत्यत आह· प्रत्ययग्रहणमिति· अंचेर्लुगिति लुक्॥ ॥३०॥ ॥३१॥ ॥श्रीदुर्गायैनमोस्तु·

कैं०वि०२०३ पृथग्विना॥ ॥नञः प्रतिषेधार्थत्वेऽसंगतिरत आह· क्वाकेति· अनधिकारत्वेन्यासदित्यस्यासंगतिरत आह· योगास्तरेष्विति· भाष्ये द्वितीयाष
ष्ठीविषय इति· एनपा षष्ठ्यतसर्थैस्तत्र चेत्यर्थः· सोऽत्रक्रमत्यागेन्यायसिद्ध पूर्वनिपातत्यागे च बीजं किंत्वं· केचित्तु एनपा द्वितीया षष्ठ्यतसर्थैन
त्येवाष्टाध्यायीपाठः· एवं च पृथग्विनेत्यनेन द्वितीयाविधानमपीति एनपेति योगविभागाश्रयणेऽपीति वस्तुकं चिंत्यमित्याहुः· अन्यतरस्यांग्र

पृथग्विना॥ ॥अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते तेन चात्र पंचमी प्राप्तेति मत्वाह· पृथगादिष्विति· पृथगिति वाक्यशेषः
न प्रकृतमिति· न शब्दः काकाक्षप्रयुक्तः प्रकृतमेवेत्यर्थः· अनधिकार इति· अन्यारादियोगास्तरेषु योगेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः· एवं तर्हीति· अ
न्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यंतरप्रापणार्थं स एव विहितामपि पंचमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः· अस्त्वन्यदिति· यथाप्राप्तानुज्ञानं हि विकल्पेन का
र्येन तु यस्य कस्यचिदिति भावः· अंतत इति· अवसानत इत्यर्थः· यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः· यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं
विकल्पेन विधीयते प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी स एव हि शेषनिबंधना संबंधमिति· अन्यादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः· यथोत्तरेणेति· पंचमीकिमुत्तरार्थो ग्र
हणमिति· अव्ययानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनं दूरे स्यार्थः· आशयानभिज्ञः शंकते· नेह पंचमीति संदिग्धा षष्ठी द्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः· रामः
भाष्ये· स्यन्यादिति· यद्यपि संबंधानुवृत्तौ मंडूकानुवृत्तौ वानुवृत्तिसामर्थ्यादेव पंचम्यामपि सिद्धायामन्यतरस्यांग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं षष्ठी तु नेष्यते
भाष्यकृता तथापि तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैवेतद्ग्रहणमिति बोध्यं· नत्वेवमनयनेनावभवान्येत्यादिप्रयोगः पमाद्ः बाध्यत इति· इहतु तृतीययानबाध्यते ३५
चस्यानीयान्यतरस्यांग्रहणादिति भावः· भाष्ये यत्नादिति· अत्र चान्यतरस्यांग्रहणं पल्लोसीति भाव॥ ३।३।३२।३४।

८५४

दूरांतिकार्थेभ्यो॥ ॥भाष्ये पंचमीविधानेतद्युक्तादिति· पंचम्यंतदूरांतिकार्थैर्युक्तादित्यर्थः· सामान्यतो दूरांतिकार्थयुक्तात्प्रतिषेधे पू
र्वसूत्रस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यानैयर्थ्यापत्तिः अत एवात्र वार्तिके पंचमीविधानइति सार्थकं· दूरांतिकार्थैरिति पूर्वसूत्रेण षष्ठीपंच

दूरांति॥ ॥तद्युक्तादिति· दूरांतिकार्थैर्यद्युक्तं पदं पेक्ष्या दूरांतिकत्वं तद्वाचि
न इत्यर्थः· दूराद्ग्रामस्येति· पूर्वसूत्रेण पक्षे वग्रामाद्भवति· दूरादावसथादिति।
आवसथस्य दूरादित्यर्थः· पूर्वसूत्रेणावसथादेः पंचम्यपि भवति॥ ॥

म्योः प्राप्तिः· पूर्वसूत्रेण· दूरांतिकार्थैः षष्ठी त्वनेन· षष्ठ्येवेति· न तु पंचमी अनेन निषेधादिति भावः· दूरादावसथादित्यो त्वनयोः सामानाधिक
रण्यन्नमेनिराकरोति· आवसथस्येति· दूराद्ग्रामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पंचमीनेति भावः॥ ॥३५॥ ॥ ॥रामः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

कै॰वि॰२०३ सप्तम्या॥ ॥इन्विषयस्येत्यस्य इनो विषयस्येति समासः प्रकृतित्वेन च स इनो विषयस्तदाह॰ इन्नंतस्येति॰ क्तान्तप्रकृतिकेनंतस्येत्यर्थः॰ अत्र व्याकरणस्येति॰ पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात्कर्मसंबंधेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्याशयः॰ कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु न इनिः॰ अव्यभिक्त्यापात्॰ एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात्सप्तम्येवेति निरस्तं॰ अधिकरणे विवक्षायामिति॰ अस्तीस्यधाद्वारेण कर्तृ

सप्तम्यधि॥ ॥क्तस्येन्विषयस्येति॰ इनंतस्येत्यर्थः॰ अधीतीति॰ अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादिभ्यश्चेतीनिः॰ अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति॰ यथाकृतपूर्वी कटमिति॰ तत्सदपवादः सप्तमी विधीयते अधिकरणविवक्षायां सिद्धेति चेत्कर्मविवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनं॰ मासमधीती व्याकरण इति॰ कालकर्मणो बहिरंगत्वादिहाग्रहणं सप्तम्यभावः॰ साध्वसाधुप्रयोगे चेति॰ साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायां मनर्चार्थमत्र साधुग्रहणं तेन तत्त्वकथनेऽपि साधुयोगे सप्तमी न भवति॰ अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव॰ साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु न स्यादपेक्षायां षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः॥ ॥ ॥रोम

राव्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थः॰ बहिरंगत्वादिति॰ तच्चोपपादितं कालोऽध्वनोरित्यत्र उभयत्रानेनैव सप्तम्यां सिद्धायामर्चाग्रहणं तत्र व्यर्थमत आह॰ अर्चाग्रहणं त्विति॰ तत्र साधुग्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थं न चानेन दुर्वारा॰ तत्सामर्थ्येनास्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित्॥ राम॰ ३६

८५५

क्रियाया एव कारकार्हत्वादसंगतिमाशंक्याह॰ कारकशब्द इति॰ शक्तिपरः स इति परे॰ उत्तरसूत्रेण यस्य च भावेनेत्यनेन॰ क्रियाफलमिति॰

कारकार्हाणां चेति॰ कारकशब्दो भावप्रधानः तेन कारकत्वमर्हतीत्यर्थः॰ ऋद्धेष्विति॰ ऋद्धा भोजनक्रियामर्हतीति कारकार्हाः॰ लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनं॰ तद्विवक्षायां मुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्॰ मूर्खेष्विति॰ मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः॰ तद्विपर्यास इति॰ यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वमित्यर्थः॰ निमित्ता तदे ३ दिति॰ क्रियाफलमिह निमित्तत्वेनाविवक्षितं यत्क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थं क्रियारंभस्ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते॰ तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबंधः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॰

व्याख्यानादिति भावः॰ भाष्ये ऋद्धा इत्यस्य विद्यादिगुणसमृद्धा इत्यर्थः॰ संयोग इत्यस्य व्याख्यानं संबंध इति समवायस्यापि संग्रहाय॥ ॥३६॥

कै०वि०२०३ यस्य च॥ ॥भूय इति· अनुमापकत्वं लक्षणत्वं तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भावः· मध्यायीति· तथा च उदयति सवितरि तमो नष्टं
धूमे सति वह्निर्भवतीत्यादावेव स्यादिति भावः· भाष्ये द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्यायं तदर्थः· लक्षणशब्द इति· नायं शब्दोऽनुमापक
त्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः किन्तु चक्षुःप्रतिविक्षोत तदित्यादाविज्ञाननिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः· भाष्ये सकृदपि यन्निमित्तत्वापेति· तत्कालादि

न२

यस्य च॥ ॥अभावलक्षण इति· भूयोदर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः· इह त्वग्निषु हूयमानेषु अस्थित इत्य
ग्नि हूयमाने प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः· सकृदपीति· लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकाले
क्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः॥

परिच्छेदनिमित्तत्वापेत्यर्थः· तदेव कमण्डलुपाणिमेव· अनिर्ज्ञातकालस्येति· अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य कालविशेषज्ञापना राम
र्थे शब्दप्रयोग एवास्य प्रवृत्तिः स्त्वपति· राहूपरागे स्नाया शिवादौ कालवाचकादधिकरण एव॥ ॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ ॥॥ ३७

८५६

पंचमीवि॥ ॥विभक्तं विभागो भेदः गोभ्यो गोरेव कथं विभक्तत्वमत आह· गोमण्डलादिति· पृथक्क्रियते· भेदेन बोध्यते· अवधारणमा
श्रीयत इति· माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य इत्यादौ माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राप्तिलेशानां तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षया नान्तर्भावात् वि

पंचमी॥ ॥कृष्णा गावमिति· गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक्क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वं न चैतदिति·
कृष्णायां गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात्· विभक्तग्रहणमिति· सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्
पूर्वत्रैव पंचमीग्रहणं कुर्यात्· तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः॥ ॥
साधुनि॥ ॥अप्रत्यादिभिरिति· प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः॥ ॥राम राम राम राम राम

भाग एवेति भावः॥ ॥४२॥ ॥साधुनि॥ ॥प्रतिपरीति· कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सूत्रस्थाः प्रत्यादय इति भावः॥ ॥४३॥ ॥रामोल्क॥

कै०वि०२०३

प्रसितोत्सु॥ ॥स्यतेरिति॰ष्यतिस्यतीतीत्येकृते ऽस्यसितमिति॰कर्मकारकं॰व्यातषंगो रज्वादिभिः संबंधनं॰गौणार्थस्तत्स्वरूपः अतएवपूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्यक्तं तत्सरे प्रसितासक्तादित्यमरः॥ ॥४४॥ ॥नक्षत्रे॥ ॥एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह॰पुष्येणयुक्तइति॰सर्वैइति॰तत

प्रसि॥ ॥कःप्रसितइति॰किंप्रकृष्टःशुक्लः प्रसितः उतस्यतेस्सिनोतेर्वाकारकमितिप्रश्नः यत्सत्रेति॰उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोर्थोगृह्यते॰बद्धइवेति॰मुख्यस्यव्यातषंगरूपस्यबंधनस्याभावात्सादृश्याद्गौणार्थ[illegible]परिग्रहः॥ ॥नक्षत्रेच॥ ॥अद्यपुष्यइति॰पुष्येणयुक्तःकालइत्यणोलुबविशेषइतिलुपूनत्तुपरत्वादत्रप्रथमाभविष्यति॰नैतदस्ति॰सर्वविभक्त्यपवादोयंविज्ञायेत अंतरंगत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रएवेदंविधानंस्यात्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयपादेद्वितीयं॥

अद्यपुष्यंप्रतीक्षतेपुष्यायस्पृहयतिपुष्यस्यसमीपइत्यादिप्रयोगानसिध्येरन्नितिभावइतिसंवेनिर्मितं॥ ॥४५॥ ॥७॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेभाष्यप्रदीपोद्योतेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निके॥ ॥२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ राम० ३८

८५०

प्रातिपदिकार्थ॥ ॥तद्ग्रहणमंतरातदर्थे प्रथमानियमाल्लाभात्प्रश्नानुपपत्तिरतआह॰ज्ञाविति॰अंतरेणापीति॰अर्थेइत्युक्तत्वाप्यिकस्यार्थेइत्याकांक्षायांयतःस्वादिविधिस्तदर्थेइतिलाभादितिभावः॰तत्सत्येपिछिंगविशिष्टपरिभाषयाज्ञंताद्यर्थेतल्लाभः॰नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वेनैवसिद्धमितत्याह॰असतीति॰यत्तादिति॰प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्यसंख्यावाकैरेकवाक्यतायामपिप्रकृतार्थापक्षनियमाश्र

प्रातिप॥ ॥प्रातिपदिकग्रहणमिति॰ज्ञाप्रातिपदिकाद्विहितानांस्वादीनांप्रकरणमिदंनियमार्थमिति॰अंतरेणप्रातिपदिकग्रहणंप्रातिपदिकार्थएवप्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नः॰उच्चैरिति॰असतिप्रातिपदिकग्रहणेऽव्ययाल्लथमानस्यात्॰बहुषुबहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायांसंख्यायुक्तएवप्रातिपदिकार्थेस्यात्॰प्रातिपदिकग्रहणात्तुयत्ताल्संख्यारहितेप्यव्ययार्थेप्रथमासिध्यति॰अथवालिंगग्रहणात्सर्वत्रप्रथमासिध्यतीतिप्रश्नः॰अतएवप्रातिपदिकार्थग्रहणंकिमर्थमितिकेचित्पाठः॰अलिंगेप्यव्ययार्थेयथास्यादित्युत्तरं॥

यणादर्थेनियमाश्रयणाद्धूऽसंख्यादव्ययादुच्चनुसिद्धिरितिभावः॰अथवेति॰लिंगेवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादितिसूत्रार्थः॰सर्वत्रलिंगंप्रत्ययार्थइतिभावः॰इदंचिंत्यं॰प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावेलिंगमात्रेइत्यर्थोपत्तौस्त्रीपुमानित्यादावेवस्यात्॰नतुकुक्षइत्यादौजात्यादेरप्यधिकस्याभानात्॰तस्मादाद्यव्याख्यैवज्यायसी॥

कै॰वि॰२०३

जात्यादिरिति॰ आदिनाश्रयः जातिपदं च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं॰ यस्मिन्नर्थे इति॰ प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तद्व्यतिरिक्तः शेष इ
तिनलभ्यत इतिभावः॰ नन्वसंख्येति॰ षष्ठीविधायकस्यापि द्वेकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादितिभावः॰ वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावः शेषः
प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः स सर्वत्रेति न तदपेक्षः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह॰ षष्ठ्यत्रेति॰ एवं चाद्यव्याख्यानेपि तास्वेताश्वस्यासं

प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न निर्वाहितः॰ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य योर्थो ज्ञात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे
प्रयोजनाभावात्॰ किंपुनरिति॰ अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्सुपः प्राप्त्यवगणभावादितिभावः॰ पदत्वमिति॰ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष
णमिति प्रथमोत्पत्तिनिबंधनं पदत्वे प्राप्यते॰ तन्निबंधनं तु रुत्वादिकमित्यर्थः॰ षष्ठ्यात्रेति॰ यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इ
तिमन्यते॰ नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात्॰ नैष दोषः॰ एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायामनियमात् प्रत्ययनियमेपि या
तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात्॰ अथ लिंगग्रहणमिति॰ सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिका

गतिः परएकदेश्याह॰ इदं तहीति॰ इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटीभविष्यति॰ उच्चैर्नीचैरित्यप्येकदेश्युक्तिः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सिद्धे
रितिबोध्यं॰ ननु प्रातिपदिकत्वेप्यव्ययानां लिंगाबोधकत्वेन व्यभिचारान्न तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत आह॰ सत्त्वभूतेति॰ प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य हि
तत्तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थो न तु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थ इति असंभवादितिभावः॥

रा॰म॰ २९

८५८

प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा

अधिकविशेषेति॰ द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थः॰ स्त्रीत्वाद्यधिकमिति॰ स्त्रीत्वादिकमधिकं यत्रेत्यर्थः॰ यमर्थमिति॰ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्राति
पदिकस्य योर्थोवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थं मात्रग्रहणमितिभावः॰ द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकत्वाव्यावृत्तो घट इत्यादा

मात्रग्रहणस्य बोधनेच्छेति सूत्रारंभाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादितिमत्वाह॰ स्त्री पुमानिति॰ द्रव्यमत्रस्त्रीत्वाद्यधिकमभिधी
यते॰ एषएवेति॰ यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः॰ स्त्रीत्वादिनात्व विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः॰ कुमारीति॰
विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः॰ वृक्षः कुंडमिति॰ पुंनपुंसकोपलक्षणमे
तत्॰ तटस्तटमित्येतत्तदुदाहरणं॰ वृक्षकुंडशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात्तल्लिंगस्य प्रातिपदिकार्थता॰ कुंडशब्दस्तु जीवृ
तिभर्तरि परेण ज्ञातेवर्तमानः पुंलिंग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुंडीति च स्त्रियामपि वर्तनात् कुंडमित्येतदुदाहरणमित्यपरे॰

वचिनस्यादितितात्पर्यं॰ न प्रातिपदिकार्थ इति॰ कुमारत्वस्यैव नियमेन तदर्थतानानुलिंगस्येतिभावः॰ अत्र स्त्रीत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति
भावइतितत्वं॰ तटस्तटमिति॰ अस्य त्रिलिंगत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिंगस्य नियमेनानुपस्थितेस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इतिभावः॥

वै०भू०२०३ जातिरेवेति अत्र प्रकृतसूत्रे जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरं प्रातिपदिकार्थः प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः जातिपदमाश्रयस्या
प्युपलक्षणं एवं च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः अंतरंगत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणं लिंगादीनां तु प्रायेण द्योतक
सापेक्षप्रतीतिकतया बहिरंगत्वमिति तदाशयः एतदेवाभिप्रेत्य प्रातिकार्थसत्तेति वक्ता वुक्तं उक्तव्याख्याद्वयं चिंत्यमेव अनेकलिंगत्वे
पि स्वमोर्नपुंसकादिति शास्त्रबलेन लिंगे प्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वसंमतत्वेन तटादिशब्देपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन सिद्धिः अ

जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिंगमित्यन्ये ब्रुवते ॥

त्र एव द्वितीयाद्यंते लिंगबोधः न हि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्यं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते न तटादिवाच्यमित्यत्र
जातिरेवात्रेत्यत्रातिरिक्तं निमित्तमस्ति एवं चालिंगाव्ययानि लिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि अन्ये तु लिं
गाद्याधिक्यस्यापि बोध्यं येपि गोर्वाहीक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणां वदंति तेषां मते वैप्रवृत्तिनिमित्तं तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिधीयमान
त्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्र बोधः पदे एव लक्षणेति वादिनां शंकैव न ॥ ॥

रा०म०
४०

८५६

प्राप्ये त्वपरिमाणेति द्रोणादयो यदि परिमाणवचना स्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिरिति प्रश्नाशयः उत्तरं तु लक्षणया परिमेयवृत्तितायदा
तदर्थमितीत्याह यदा मानमेयेति व्यभिचारादिति मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तेन द्वौ द्रोणौ परिमाणस्य मानत्वनियतः
परिमाणेवततो मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारी स इति भावः प्रातिपदिके नानियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः परिमाणशब्देन कर्मणि
ल्युट् परिमेय इत्यर्थ इति नाशंक्यं एवं हि षिंहोमाणवक इत्यादौ संज्ञा न स्यात् सिंहसदृशार्थस्य व्यभिचारेण प्रातिपदिकार्थत्वात् तस्मात् द्रो

णाद्येति द्रोणादयः परिमाणएव वर्तंत इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमासिद्धेति प्रश्नः द्रोण इति
यदा मानमेयसंबंधाद्व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तंते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ॥ ॥

णः खारीत्याढकमित्यादौ त्रापि यथा स्यादिति भाष्यस्य विवक्षितार्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीह्यादौ मेयेन्वयेपि यथा स्यादि
त्यर्थः प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात् केयटादिमते पि इत्यत्र मेयवृत्तित्वेपि यथा स्या
दिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च सूत्रभाष्यकृतोः सिंहो माणवक इत्यादेरज्ञानकल्पनाच्चाधिक्यं यदा पोनियतोपस्थितिकः स
तदा प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्वं च मह्याख्यायां शाब्दबोधनैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणे नच परिमाणे प्रातिपदिक

DR BHAU DAJI MEMORIAL

वि०२०३ र्थ इति तत एव तल्लाभात्तत्र प्रथमाविधानं व्यर्थं· द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात्· न च तवमते द्रोणो व्रीहिरिमा
नेप्यपि स्यात् प्रातिपदिकार्थसाहचर्यात्तयोः संबंधे समानविभक्तिकनामांतरार्थेऽन्वय एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात्·
अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादिलक्षणैः समफलता· तन्मते हि सिंहो माणवक इतिवद्द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु· शाब्दबोधस्तु तत्र वैल
क्षण्यानादरेणापि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनात् इति नव्याः· प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवक्षि
तौ वस्त्वंतरंगत्वात्· अतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाशयमन्ये॥ अपरे तु प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमित्यस्य ज्ञापकमित्यु
क्त्याशयः· तदज्ञानान एकदेश्याह· उच्चैरित्यादि· एकदेश्युक्तित्वादेवाह· समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकेनैतद्भाष्येण तत्सूत्रस्यैवाव्ययादा
बिति सूत्रस्य ज्ञापकादव्ययेभ्यः सर्वा विभक्तय इत्यादिभाष्येण च तन्निरोधः तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलांतरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्प
र्यं· एवं प्रत्याख्यातप्रायं प्रातिपदिकग्रहणं· ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्सपुस्तकाप्यसिद्धिः· तिङः समानाधिकर
णे प्रथमैवेति च नियमान्न वार्त्तिकमतेपि दोषः· अथ लिंगत्वादेर्यत्तः कुंडमितीत्यंतस्य इत्यन्ये ब्रुवत इति मतेन कैयटोक्त एवार्थः एत
द्रीत्यैव च द्रोणादिशब्देन सिध्यति· ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिंगमिव परिमाणत्वमपि बोधयंतीत्यधिकार्था

ग्राम० ४१

८६०

अतः परिमाणग्रहणं· न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाभावः सूत्रे भाष्यप्रामाण्येनानुभवादिना च तदंगीकारात्· तत्त्वोन्मा
नादीनामप्युपलक्षणं· तदुक्तं यन्नुदाहरंति द्रोणः खारी आढकमिति· अत्र व्याख्याने नव्यव्याख्याने च भाष्येऽन्वयि व्रीह्यादिपदानुपादानेन
न्यूनता नव्यव्याख्याने द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिश्च· आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवं च· प्रातिपदिकार्थलिंगसा
हचर्येसात्परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्यं च· अत एव द्वंद्वोपपत्तिः· कैयटव्याख्याने पदायोनियतोपस्थितिक इत्याश्रित्य तदक
रणापत्तिश्च जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेपि सिद्धिश्च· किं च पत्रे तानि समुदितानि भवंति तत्रैः स्यादि
त्यनुपदवक्ष्यमाणभाष्यविरोधः· तस्य हि पत्रे स्यादिविध्युद्देश्ये एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवंति तत्रैव स्यादित्यर्थोऽक्षरस्वारस्येन
लभ्यते पदस्यैव लक्षणेति सिद्धांते द्रोणो व्रीहिरित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च· न च द्रोणादिशब्दानामपि यत्ताविशेषावच्छिन्नपला
दिपरिमितव्रीह्यादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्सारिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव लाभात्तत्र प्रथमाविधानं वैय
र्थ्यमिति वाच्यं· लाघवेन तत्समानाधिकरणद्रोणत्वादेरखंडोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्· तत्तु भासमानमान
मपि लिंगावद्धिरोध्यान्वय्येव· द्रोणः परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय· द्वौ व्रीहिलणविति वद्वैति वदंति·॥ ॥४॥

कै०वि०२०३ ननुशब्दे कार्यसिध्यर्थं वचनग्रहणमतआह अर्थेइति प्रातिपदिकार्थो वचनादिति सूत्रेतु प्रकृतेरधिकरणत्वविवक्षयासप्तमीतिभावः
गर्गाः शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदावृत्तेरनुचितत्वेनात्तुसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिः प्रकृतेकथमतआह प्रथमेति प्रथमासिद्धेवेति
तथाचाविधीयमानत्वात्प्राधान्यासिध्यापूर्वेन्यायानवतारइतिभावः नियमार्थेति कर्मण्येवद्वितीयेत्यादिनियमे नियतकर्मादिषुप्राप्त

अथवचनग्रहणमिति अर्थेकार्यासंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नः इहेति प्रथमाविधीयमानत्वा
त्प्राधान्यं नचगुणभेदेप्रधानस्यभेदोभवतीतियत्रैतत्रयंसमुदितंतत्रैवप्रथमास्यात् वचनग्रहणेतुप्रत्येकंसंबध्यमानेशास
त्रयंसंपद्यतेइतिनदोषोभवति प्रत्येकमिति प्रथमासिद्धेवकेवलंनियमापतदनुवादेनप्रातिपदिकार्थादिरित्स्याःसंबं
धोविधीयतेसचसंबंधिभेदाद्भिन्नः अथवान्यायद्वयसंभवेलक्ष्यदर्शनवशात्प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिरितिपक्षइहस्त्रीविध्य
तइतिभावः॥

प्रथमावारणप्रातिपदिकार्थमात्रेणनत्वसंबंधबोधनमित्यर्थः ननुप्राधान्याप्राधान्येनिर्णेतुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यार्थत
योद्देश्यस्यपिप्राधान्यस्यवक्तुंशक्यत्वात् अतएवयागोद्देशेनविधीयमानाअपित्रीह्यादयोगुणत्वेनव्यवह्रियंते अतआह अथवेति॥ ॥ रामः ४२

८६१

नन्वनभिहिताधिकारेपिसंख्याविधेसन्नभ्यपतितत्वाभावोतआह बह्विति इहाधिकृतेनानभिहितइत्यनेनप्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्यप्राति
पदिकेनाभिहिततयासंख्येवविशेष्यतइतिभावः ननुपरिगणनान्नदोषइत्यतआह परिगणनेस्यचेति वचनग्रहणादिति एवंचात्रसूत्रे
नभिहितइत्यस्यासंबंधएवेतिभावः मात्रग्रहणइति मात्रग्रहणंकुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनियमएवाभिप्रेतः नचप्रत्ययनियमेपिप्रातिप

उक्तेष्वपीति अनभिहिताधिकाराद्बहुषुबहुवचनमित्यादिनास्यप्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्यचप्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरे
कत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्यप्रत्याख्यानेउक्तार्थत्वाद्विप्रथमानस्यादिवचनग्रहणान्तुभवति वचनग्रहणस्यपूर्वोचा
र्यप्रसिध्याश्रयेणसंख्यावाचित्वात्तेनाभिहितेवचनेप्रथमाभवतीत्यर्थः संपद्यते कर्मादिविशिष्टइति कर्मण्येवद्वितीयेतिप्रत्ययनिय
मेकर्मादीनामनियमात्तेषुप्रथमास्यात् मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्नभवति तेनप्रातिपदिकार्थमात्रेएवप्रथमाभवतिनत्वधिकेकर्मादि

दिकार्थएवेतिनियमेनकर्मादिषुतद्भूरणसंभवात्तद्वैयर्थ्यमितिवाच्यं यथाकर्मण्येवद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाभावसमानाधिकरणधर्मांतरस्यैव
व्यावृत्तिनतुतत्समानाधिकरणधर्मांतरस्यानेएवंगांदोग्धिपयइत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपिद्वितीयाभवतिएवंचकर्मणिसत्येवद्वितीया
नतुदसत्वेइत्येवंनियमाकारः तथाप्रातिपदिकार्थसत्वेएवप्रथमानतुतदसत्वेइतिनियमेननिरर्थकत्वस्यैवव्यावृत्तिर्नतुप्रातिपदिकार्थस
त्वएवकर्मत्वादेरितिमात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् नचैवंसंख्याधिक्येपिप्रथमानस्यात् द्रोणोव्रीहिरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतयातदाधिक्येप्रवृत्तेः

कै॰वि॰२०३ अर्थनियम इति॰ अत्र पक्षे तुल्यन्यायात् संबोधने चेति सूत्रे लिंगादिग्रहणं अनभिहित इति सूत्रे सप्तमी द्वितीयपक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक्॥ सा

द्वितीयादय इति॰ कर्मणि द्वितीयेत्यर्थनियमश्चाश्रयिष्यत इति भावः॰ अथवेति॰ अत्र पक्षे प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः॰ यदमिति॰ यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा स्यात् तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् सुतरां भानमनर्थकं स्यात्॰ उक्तेऽपीति॰ मात्रशब्दः सामान्यवचनस्त्वाश्रीयते यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वादौ प्रथमा भवति॰ अन्ये त्वाहुः॰ मीयतेऽनयेति मात्रा संख्योच्यते समाहारद्वंद्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृते तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति॰ प्रातिपदिकार्थेति॰ अवधारणार्थमात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकात् अधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यं॰ अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्यात् विशेषणविशेष्यभावस्य अधिकस्य प्रतीतिः॰ न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिंगम् द्वितीयाद्यंतानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समासस्य संभवात्॥ ॥छ॥छ॥छ॥छ॥

सामानाधिकरण्यादिति॰ तयोः पदयोरेकार्थप्रवृत्तित्वात् तत्सत्वनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाच्चेत्यर्थः॰ विशेषणविशेष्यभावस्य॰ विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य॰ रा॰म॰ ४३

८६२

भाष्ये व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति॰ अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः॰ मयूरव्यंसकादित्वात् समासः॰ भाष्ये वीरत्वमिति॰ वीरशब्दात् शक्याद्यर्थजनात् त्वः॰ वीरत्वं वीरसंबंधः तन्निरूपितविशेष्यतेति यावत्॰ यतो वीरत्वं वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषेऽधिकं भासतेऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्थ इत्यर्थः॰ एवं वीरे पुरुषनिरूपितं विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यं॰ तथा वीरत्वं पुरुष इत्यत्र तत्त्वत्वं च नि वीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनियामकः संबंध उक्तः सोऽपि वाक्यार्थ एव एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वंद्वपादनं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे

नवेति॰ वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दांतरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एवं पुरुषशब्दादपि॰ पश्चात्साकांक्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरंगसंस्कारं पूर्ववृत्तं बाधितुं नोत्सहते॥ ॥
त्वादंतरंग॰

भाष्ये कृते॰ एवं च वीरत्वपुरुषत्वसंसर्गस्य भूमेवा न वीरः पुरुष इति बोधः॰ अनपेक्षितशब्दांतरेति॰ अनपेक्षितः शब्दांतरार्थसंसर्गेणोपहितः प्रापितो विशेषणभावः स्वार्थो येन तस्मादित्यर्थः॰ पुरुषसंसर्गेणाहि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणतेति भावः॰ एवमिति॰ पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थः॰ मात्रपदेनांतरंगार्थकृतमेवाधिकं व्यावर्त्यते तेन तु बहिरंगकृतमिति भावः॰ भाष्ये आधिक्यमिति स्वार्थेऽस्य ना स्वार्थः वाक्यशक्तः॰ लिंगमतानामपि शक्तित्वे मंजूषायामुपपादितं॰

कैoविo२०३ ननु विभक्त्यंतराभिहितेपि सुंदरंकटमित्यादौ प्रथमा स्यादत आह- तिङ् कृदिति- अभिहिते इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति उक्तेः स्वादौ नदोषः प्रथमाप्राप्नोतीति पर त्वादिति भावः- न च शक्तिर्गुणाश्रयात तत्र प्रधानमनुरुध्यत इति न्यायेन दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यं- क्रियायोरत्र गु

ति२

अभिहित इति- तिङ् कृत्तद्धित समासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः- तत्र ज्ञवीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येप्यभिहितत्व मात्राश्रयात्प्रथमा भविष्यति- कैयटमतमुद्भावयितुमाह- अभिहितानभिहित इति- आसादआस्त इति- सद्याक्रियाद्युपसाधनाधिकरणशक्तिद्वय सद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रयात्प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः- एवं तर्हीति- यथा देवदत्तः पचतीति- प्रासादआस्त इत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमायाअभावः- तिङो प्रयोग इति- नहि तिङंतपदप्रयोगमंतरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः- उक्तं पूर्वं लोति- आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति-

एतप्रधानभावाभावादित्याहुः- भाष्येतिङ् समानाधिकरण इति- नचोक्तेरित्यादौ प्रथमानापत्तिः- तिङ् समानाधिकरणे प्रथमेवेत्यर्थनियममात्राश्रयणेनादोषात्- उक्तं पूर्वं लोति- पूर्वग्रंथेनेत्यर्थः- पूर्वेण चार्थे लोतिकश्चित्- अनेनानभिहितसूत्रोक्तविप्रतिषेधाद्दूषितवार्तिके प्रोक्षितसूचितं राम ४४

८६२

तिङ् समानाधिकरणे प्रथमायाः अप्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचोर्विधानस्यवाक्यसंस्कारएवप्रवृत्तिरित्याह- देवदत्तेति- ननु एकवाक्यतयाविधानमितिपक्षेतिङ् सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमायाइवकर्मधभावाद्द्वितीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्येविधीयमानशत्रादेरप्राप्तौतिङ् युज्यते तु प्रथमाभविष्यतीत्यत आह- यावत्तिङ् इति- भिन्नवाक्यतयाविशेषणेनत्वन्नानामर्थनिय

त२

शतृशानचोश्चेति- देवदत्त पचन्नित्यत्र स्थितेयावत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्तितावत्तिङ् सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वेस्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यंतपदसामानाधिकरण्येविधीयमानौशतृशानचौप्राप्नुतौ नतुतिङः तेषांतुलङादिरवकाशस्तद्विषयएवचप्रथमायाअपि- कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमेद्वितीयादीनामत्रसद्भावइतिमन्यते- निमित्तमत्रशतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यं

मइतिभावः- सर्वेस्वादयः स्थिताइति- विनिगमनाविरहेणसर्वेपिसमुत्पन्नबुद्धिविषयतयास्थिताइत्यर्थः द्वितीयाद्यंतेतिअप्रथमेतिपर्युदासेनप्रथमाभिन्नविभक्त्यंतसमानाधिकरणइत्यर्थकेनशत्रादेर्विधानमितिभावः- नन्वेवमपिकर्मण्येवाद्वितीयेत्यादिनियमात्स्थिते द्वितीयादीनांस्थितिरत आह- कर्मणीति वार्त्तिककारस्यार्थनियम एवसंमत इति भावः॥

वै॰ सि॰ २॰ ३ नन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पक्षद्वयोपन्यासः किमर्थोऽत आह इहेति॰ उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिबाधप्रकारे विषयमिति भावः॰ इ
यमिति॰ लक्षणैकचक्षुष्कदर्शने लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शने चेत्यर्थः॰ तदेवाह॰ सर्वविषयस्वीकारेणेति॰ स ह्येवं मन्यते॰ शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्त
स्य विषयविशेषेऽपवादेन निवृत्तिरिति॰ कतिपयेति॰ लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शी प्रागेवोत्सर्गस्य अपवादविषयातिरिक्तं विषयं नि

पूर्वं ह्यपवादा इति॰ इह दर्शनद्वयं॰ सर्वविशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः कतिपयविषयावगाह
नेन वा॰ तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्युक्ते विषये उ
॰त्सर्गः द्वितीये तु दर्शनेऽपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते॰ एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेणेनोदितं॰

र्णयति॰ विषयविभागायेति॰ किं विषये निश्चिता प्रवृत्तिः किं विषये बाधकबाध्येति विषयविभागायेत्यर्थः॰ पूर्वं ह्यपवादा इति॰ अपवा
दशास्त्राणीत्यर्थः॰ अभिनिविशन्त इत्युत्सर्गबुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः॰ ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः सन् ल
क्ष्यं संस्करोतीति भावः॰ द्वितीये त्वपवादशास्त्रविषयं स्वयमेव त्यक्त्वोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्नं लक्ष्यं संस्क्रियते॰ शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वक
प्रयोगे एव धर्म इत्यस्मादेव ज्ञायत इति बोध्यं॰

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

राम॰ ४५

८६४

भाष्ये प्रतीक्षत इति॰ अपवादविषयमसंज्ञात्वात्तत्रोत्सर्गबुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः॰ पाक्षिक इति॰ पक्षे भवति इत्यर्थः॰ ध्यात्वादित्वाद्ठञ्॰ कतरस्मि
न्पक्षे इति॰ भवः सदोषः इति शेषः॰ विभक्तिनियमे चापीति॰ अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्याने
श्रितत्वादिति भावः॰ विभक्तेरर्थान्तरसंबंधानवर्तको विभक्तिनियमः अर्थविशिष्टान्तरसंबंधानिवर्तकोऽर्थनियम इति भेदः॰ अत्र पक्षद्व

प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणार्थनियमे पक्षद्वयेऽपि प्रथमनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह॰ पाक्षिक इति॰ अप्रथ
माविधिनेति॰ अप्रथमेति पर्युदासे नञ् द्वितीयादीनां परिग्रहणमित्यर्थः॰ प्रथमा चेति॰ प्रसज्यप्रतिषेधं आश्री ५८
३२ यते इत्यर्थः॰ तद्यदेति॰ कर्मणि द्वितीये नेत्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयो
शत॰ शान चोप्राप्नुत इति दोषः॰ प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्राभावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियम
पक्षेन दोषः॰
तु पक्षं पर्युदासार्थनियमौ पर्युदासविभक्तिनियमौ॰ प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ॰ प्रसज्यप्रतिषेधविभक्तिनियमौ चेति॰ तत्राद्य एव दोषोद्भावन
मिति भावः॰ पक्षद्वयेऽपि॰ पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि॰ प्रसज्यप्रतिषेधे स्थिते॰ यदि प्रथमासामानाधिकरण्यमस्ति इति पर्युदास
आश्रीयते तदापि न दोषः॰ अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्रोक्तिप्रतीतयोगिताकत्वेनाभावादित्यपि बोध्यं॰

वै०वि०२०३ नन्वर्थनयमे शत्रृशानचोरभावे पि ऱ्थविभक्तिश्रवणापत्तिरत आह शतृशानचोरिति अनियमत्वायाश्चेति यदाहि विभक्तौ तस्य प्रयोगस्य यथा प्राप्तिन्नस्त्रन्यासे इत्यर्थः अप्रयुक्तनियमस्य वस्त्र संमतत्वात् तन्न च प्रथमायाः अर्थविशेषपुरस्कारेण नियतायाः प्रातिपदिकार्थ मात्रप्रतिवद्धायाः सन्निधानमस्त्येवेति भावः ननु वार्त्तिकन्यासे पर्युदासपक्षे तन्न्यासे एतन्नियमस्वीकारे प्रथमाया वाक्येप्येवमेव नियमापत्तौ

विधमपक्षेपि न दोषः शतृशानचोरभावात् तिङ्क्ष्वसत्सु तत्समानाधिकरणात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादी नां व्यावर्त्तनात् यदाह इति कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामत्राभावाद नियताया श्च प्रथमायाः सन्निधानात् पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शतृशानचोः प्रसंग इत्यर्थः॥ ॥

देवदत्त पचत् इत्यत्र स्याद्यो विभक्तिसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यंतत्वाभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे राम०
प्रथमांतसामानाधिकरण्याभावेन निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न वार्त्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेधएव प्रथमाविधाव ४६
र्थनियम एवेति न दोषः सूत्रमते तु न यथा पि न क्षतिरिति तात्पर्यात्॥ ॥४६॥ ॥४७॥ ॥४८॥ ॥४९॥ ॥श्रीकृष्ण

८६१

षे

षष्ठी शेषे॥ ॥किमप्रधानमिति। कर्मादिभिन्नविशेषणमित्यतो यत्र शिष्टः सर्वोपयोगे इत्यतो वाचकमिति निष्पन्न इति श्रेषः तत्रापि षष्ठीप्रसंग इति न चैतस्य कर्मत्वादिविवक्षायां चाभिताद्यर्थो न क्रियाकारकभावे नान्वयेत तद्वृद्धिभिर्बाधात्क्षय आपत्तिः अभिहितविषयेपि प्रथमयाबाध्येदि ति वाच्यं ज्ञोविदर्थस्य करणे इत्यादिषु शेषे इत्यनुवृत्तेस्तद्विषयेक्रियाकारकभावे नान्वयेपि परत्वात्षष्ठीप्रसंग इत्येतेआहेति तदर्थान्वेषः

षष्ठी॥ ॥कः शेष इति किमप्रधानं शेषउतोपयुक्तादन्यः पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्र संगः सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोपि शेषार्थो न प्रकल्प्यत इति प्रश्नः कर्मादिभ्य इति कर्माद्यनंतरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्यो न्य मर्थं प्रतिपादयतीत्येन्कः श्रौ इति स्वस्वामिभावादयः संबंधा इत्यर्थः तदुक्तं संबंधः कारकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः श्रुतायामश्रु तायां वा क्रियायां सोभिधीयत इति तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबंधपूर्वको न्यएव स्वस्वामिभावादिकः संबंधः प्रतीयते

शेषशब्दोन्यवाची तस्य प्रतियोग्याकांक्षायामुपस्थितकर्मादय एवेप्रकरणादृग्यंत इत्याह कर्माद्यनंतरमिति ननु कर्मादिव्यतिरिक्ता यो संभव इत्यत आह स्वस्वामीति क्रियाकारकेति स्वत्वहेतु दानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः यतएवैनि धोतः कारकेभ्योन्य इत्यर्थः

विशेषणाभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति· क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणाभाव इत्यर्थः· एतेन क्रियाकारकभाव एव संबंधत्वेन विवक्षितं इत्येव भाष्य· षष्ठ्यर्थेक सांसर्गिकत्वविषयतावक्ष्यात्र भाष्यकारः· राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति· संबंधाभावादिति· दानादिनास्वीकरणादिरिक संबंधाभावादित्यर्थः· सर्वत्रैतस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवश्यंभावादित्यन्वयः· न तु राज्ञः पुरुष

मातुः स्मरतीत्यादौ तु स्मरणमात्रे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षितत्वाद्विशेषणाभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते· मातृसंबंधिस्मरणमिति· अविदिताभिप्रायः पर आह· यद्येवमिति· क्रियामंतरेण संबंधाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यंभावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः· राजा कर्त्तेति· राज्ञा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात्· वृक्षस्येति· लोकप्रसिद्ध्येत्युक्तं· वैशेषिकप्रक्रियायां त्ववयवोवयविनोधिकरणं· विनिमयादिति· परिवर्त्तनादित्यर्थः·

इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंचिद्ददातीति राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानं भवतु नाम· राज्ञो वस्त्रं विप्रस्य गौः· विप्रस्य तिला इत्यादौ तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह· भाष्येण तत्त्वं नामेति· तत्र याञ्चाशब्देन तत्सर्वं कः प्रतिग्रहो लक्ष्यते· अपहरणादिति· यथा पुद्गलक्षत्रियादीनां· क्रयविनिमय योर्भेदमाह· परिवर्त्तनादिति·

न विवक्ष्यत इति· न हि यद्यद्वस्तु स्थितमस्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः· वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलकोवयवावयविभाव इष्यते बोध्यं· असतो विवक्षाया· प्रकृतेन संगतिरत आह· दृष्टांतेति· भाष्ये तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति· पर्यायेणेति भावः· प

एवं तर्हीति· क्रियाकारकसंबंधोपि सर्वत्र यस्तु स्थितमस्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सत्यपि क्रियाकारकसंबंधो न विवक्ष्यते· अलोमिकेति· लोमकार्याकरणत्वं तामपि लोमाभिविवक्षा· अनुदरेति· सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते· असतश्चेति· दृष्टांतरूपेणेदमुपात्तं· असतो यथा विवक्षा न्यासतोप्यविवक्षेत्यर्थः· समुद्रः कुंडिकेति· कुंडिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते· विंध्यो वर्धितकमिति· वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानपुरुषभक्तमुच्यते· तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विंध्यत्वमसदारोप्यते· अर्थानियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते· किमर्थमिति॥ ॥

स्थेति नियमेन योगपद्यासंभवात्· ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्तायां पुनः षष्ठीविधानं स प्राप्तशेषविध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह· समेद्रिति· एवं च मीमांसकमतसिद्धोयं नियम इति भावः· व्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते अर्थानियमे पिडतरार्थशेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं॥ ॥

कै०कि०२०३ शक्यमकर्तुमित्यस्यापाकर्तुं शक्यमित्यर्थः॥ ननु शेषग्रहणाभावेपि शेषसत्वेन न्यासांतरस्यचादर्शनेनेति चेदिदमनुपपन्नमत आह॥ व्याकरणां
तरेष्विति॥ भाष्ये॥ व्यतिरिक्तइत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तयाराजनिरूपितविशेष्यतयासहितइत्यर्थः॥ परंतु षष्ठ्यर्थसंबंधस्यांशेनोपकल्पिष्ट
तयाप्रतीतेस्तेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहितइत्यर्थइति॥ तच्च पुरुषेस्वामित्वकृतं स्वत्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात्सप्तीने

तन्नियमार्थमिति॥ यथासमदेशे पनेनेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसंगेसमविषमस्थानेसमविधिर्विषमनिवारणफलत्वा
न्नियमः संपद्यते तथाषष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः षष्ठीशेषइतिचेदिति॥ अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः संबंधस्यद्विष्ठत्वात्तथा
नादपिषष्ठीप्रसंगः॥ व्याकरणांतरेतुगुणेषष्ठीतिवचनान्नास्तिदोषः॥ प्रतिपदिकायामपिषष्ठ्याप्रातिपदिकार्थमात्रेविधीयमा
नायाः प्रथमायाः संबंधस्याधिकस्याभावादप्रसंगइतिमत्वाह॥ तत्र प्रथमेति॥ यदत्रेति॥ राज्ञइत्येतत्पदसन्निधाने पुरुषस्य
त्वधिमभाष्येणतस्यषष्ठ्यर्थत्वोक्त्यावाच्यार्थ संबंधित्वप्रतीयतेनान्यथापुरुषप्रातिपदिकेतुस्वार्थमात्रेवर्ततइति प्रथमात्तिष्यतीत्यर्थः राम
त्वकृथनानुपपत्तेः॥ भाष्ये षष्ठीयथास्यादिति॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात्षष्ठ्येवस्यादित्यर्थः॥ संबंधस्य विशेष्यविशेषणभावस्य ४८
यदत्राधिक्यमितिभाष्ये॥ उक्तरूपपदांतरसन्निधाने प्रतीयमानत्वाद्वाच्यार्थत्वं संबंधित्वं॥ उक्तसंबंधकृतराजनिरूपितविशेष्यत्वं॥ ॥

८६७

राज्ञः संबंधित्वावगमः॥ संबंधकृताविशेषणत्वावगमः॥ एवंचविशेषणत्वस्यवाच्यार्थत्वेतन्नियामकसंबंधोपिवाच्यार्थएवास्विति
तेपि प्रथमाप्रसंगइत्यर्थः॥ संबंधित्वं विशेषणत्वं॥ अनियतप्रतियोगीति॥ अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थस्तदाह॥ राजापरोप

कुतोन्वितिपुरुषपदसन्निधानएवराज्ञः संबंधित्वावगमोनान्यथेतितेपि प्रथमाप्रसंगः॥ अंतरेणेति॥
राज्ञइति केवलेपिपदेउच्चार्यमाणे संबंधिमेत्वेनियतप्रतियोगिराज्ञोगम्यते॥ यस्माद्राजापरोपकारित्वे
नविवक्षितोनस्वनिष्ठत्वेन॥ ननुचनैतेनेति॥ नहिशब्दभावाभावाभ्यामर्थस्यभावाभावोक्षिप्येतोकिंतर्ह्य
र्थस्यप्रतिपिपादयिषयाविषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौभावाभावावित्यर्थः।

कारित्वेनेति॥ विशेषणत्वेनेत्यर्थः॥ नस्वनिष्ठत्वेन॥ नस्वार्थनिरूपितविशेष्यतया॥ भाष्ये पुरुषेसोर्थइति॥ किंचिदन्यपदार्थनिरूपितंविशेष्य
त्वे॥ शब्देऽर्थयोर्नित्यत्वात्शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह॥ किंतर्ह्यर्थस्येति॥ अर्थस्यशब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिवार्थे
शब्दकृतत्वेनेतिभावः॥ प्रतिपिपादयिषयेस्यविषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वयः

कैयि०२०३ राजनि सोर्थ इति॰ विशेषणत्वं संबंधश्चेत्यर्थः तदाह॰ तत्रेति॰ परोपकारित्वेन॰ विशेषणत्वेन॰ षष्ठी भवतीति॰ तस्य विशेषणता संबंधनि
यामक संबंधबोधिका तद्गतविशेषणताबोधिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः॰ पुरुषस्येत्तूपकार्यतयेति॰ अविवक्षितत्वेनेति शेषः॰ राजादिप
दासन्निधाने तस्योपकार्यतया न्यनिरूपितविशेष्यतयाऽविवक्षितत्वेन स्वनिष्ठतया स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वादंतरंग
त्वात्प्रथमेत्यर्थः॰ द्विष्ठ इति॰ असौ संबंधः परार्थत्वात्॰ परविशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वात्॰ विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः

तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्षष्ठी भवति॰ पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा॰
ननु कं हरिणा॰ द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते॰ तत्राभिधीयमानश्च परार्थेष्वपयुज्यत इति॥ ॥

भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकांक्षितत्वात्तत्र संबंधो व्यतिरिच्यते उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रै
व षष्ठीत्यर्थः॰ विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबंधापेक्षेति भावः॰ तत्र विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीय
मानः प्रधानेष्वपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावात्॰ राजादिनिरूपितविशेष्यतया राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानो याउपकारको भवतीत्यर्थः राम॰ ४९

८६८

किं पुनस्तदिति भाष्ये॰ सोर्थ इत्यत्र तच्छब्दार्थः कः किं विशेषणत्वमेवोतान्यो पीति प्रश्नः॰ उत्तरं स्वामित्वमिति॰ स्वामित्वं तच्छोतं विशेषण
त्वं चेत्यर्थः॰ स्वस्वामिसंबंध इति॰ तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यं॰ स्वस्वामिनोः संबंधः स्वत्वस्वामित्वोभयरूपः स चैकदेशेन स्वनि
ष्ठः स्वामिनि ष्ठश्चेति बोध्यं॰ समासेति॰ स्वशब्दः दैश्वर्य आमिनि च स्वामिशब्द इति भावः॰ भाष्ये किंकृतमिति॰ स्वत्वद्वौ वे च रूपद्वानुपा

स्वामित्वमिति॰ स्वस्वामिसंबंध इत्यर्थः॰ समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमिति वचनात्॰ स्वकृतमिति॰ तन्त्र नियतं स्वमपे
क्ष्य प्रथममेव संबंधाश्रया षष्ठ्युत्पाद्यते पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः॰ तद्यथेति॰ प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः॰
केचित्तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः॰ क्रियाकृता इति॰ क्रियापेक्षया शक्तयः आश्रीयंत इत्यर्थः॰ तत्कृताश्चेति॰ शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इ
त्यर्थः॰

दानादिति भावः॰ उत्तरयति॰ स्वकृतमिति॰ सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः॰ नन्वेवं पुरुषशब्दोपादानं व्यर्थमत आह॰ पुरुषेति॰ ननु स्वा
मित्वप्रतिपिपादयिषायां राजा स्वामीति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठीप्रयोगः॰ प्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः॰ सामान्यनिरूपिते स्वामित्वं च कथ
मित्याशंकां दृष्टांतेनोपपादयति भाष्ये यथेति॰ क्रियाकृताः क्रियासामान्यनिरूपिताः उपजायंते विवक्ष्यंते॰ तदेवाह॰ आश्रीयंत इति॰

कैoयo२०३

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

पदेत्यादि॰ उभयत्रापि भवतीत्यस्यान्त इति शेषः शक्तिलक्षणार्थातिरेकेति॰ अयं भावः सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः शक्तिशक्तिमतोर्धर्मिणोर्भेदाभेदौ॰ तत्र भेदविवक्षायां विभक्त्यः अभेदविवक्षायां तु करणादिशब्दैरभिधानं भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनान्वयविवक्षायामेव भवतीति॰ इयमेव च क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा यत्र स्यां विशेषणत्वविवक्षा प्रातिपदिकार्थतां विभक्तिस

कदाचिदिति॰ यदा क्रियां प्रति व्यापारविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति॰ कदाचिन्नेति॰ यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति॰ व्यभिचरन्तीति॰ यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थता शक्त्यो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः॰ यदा हीति॰ परोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्ष्यत इत्यर्थः॰ तदेवं दात्रेणेति॰ यथा क्रियायां पक्षे भवति तथा दात्र इति स्वापेक्षया॰ यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा दात्रस्वामी स्वीकृतं भवति॰ आख्याभूता इति ताः शक्त्यः संज्ञामेवाश्रितास्तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः॥ ॥ ॥

मभिव्याहारे निमापितदर्थतां॰ अपरोपकारित्वेनेति॰ इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः॰ स्वनिष्ठतया स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया॰ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति॰ तद्वदिति॰ एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्याविशेषणतापि विभक्त्यर्थ इति बोध्यं॰ संज्ञाभेनेति॰ संज्ञाव्यवहारः॰ करणत्वादिव्यवहारस्तु मन्वेत्यर्थः॰
विभक्त्यभावेन शास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात्॰

सधर्मः॰ शक्तिरूपः॰ नाभिधीयते॰ सामान्यतो विशेषतो ना पृथक्त्वाभिधीयते॰ फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः॰ उपकारः॰ स्वप्रकृत्यर्थस्येतराविशेषणत्वानियामकः॰ कर्मादिपदेन संबंधपदेन वोक्तस्येन शक्तिरूपता॰ नापि संबंधरूपता॰ अत्र कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते इत्युक्तत्वात्कृदन्ते सर्वत्रातदन्तभिधानमितिलभ्यते नहि कृत्कर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेषः॰ उभयत्रापि कर्मणीप्रत्ययात्॰ विभक्त्यादिभिरित्यत्रादिशब्दआश्रयनाचीतिबोध्यं॰ उक्तमाशासमभ्यानानोयस्यादधिकमिति सूत्रोक्तरीत्या अभिव्यक्तदत्ते पंचाला इत्यत्र पंचालशब्दाद्द्वितीयेव प्रकृते पु

तदुक्तं॰ स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते॰ विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति॰ पुरुषेपीति॰
संबंधस्याद्दृष्टत्वात् दृष्ट्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः॰ शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः॥ ॥राम॰

रूपपदात्षष्ठी शंकते॰ नाप्येपर्यवतहीति॰ ननु षष्ठ्या उभयत्रापतिवद्द्वितीयादीनामप्युभयत्रापतिः कुतो नकृतेत्यतआह॰ शक्तिस्त्विति॰ संबंधस्तु स्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तिस्त्वमिति भावः॰ यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबंधोप्यद्दृष्ट एव तथापि कर्मत्वीत्यादि शेषत्वबलादिहस्वामित्वस्येव तत्रभक्तेरपितदर्थत्वान्नदोषः॰ क्रियावाचकस्य प्रातिपदिकत्वादपि न तत्प्राप्तिरिति बोध्यं॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥

रामo
५०
८६९

कै०वि०२०३

षष्ठ्यपि हितमिति भाष्ये। अयं भावः कटं भीष्ममित्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीयाप्राप्त्या स्वीकारेण प्रमाणवशप्रकं राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे संबन्धं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र न तव प्रयोगयतमिति। नन्वर्थलब्धे पि स्वामित्वे स्यान्नराज्ञः स्वामित्वादौ षष्ठी दृश्यते। किंच वार्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमितः पूर्वपुरुषमभिप्रायेस्मारयति। गुणप्रधानभावेनेति। रूपान्तरं। विशेषणतानि

राजशब्दादिति। गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमिति क्रमेतत्। तत्र संबन्धो गुणोपदंन्यस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति। गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति। प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते। पुरुषस्येति षष्ठ्यानेन भाव्यमिति प्राप्तस्य बाधयति। न तर्हीति। भवतीति। यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः। भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते॥ ॥

यामकसंबन्धवत्त्वं पदान्तरासमभिव्याहारे पीति भावः। प्रधानं त्विति। पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेषः। रूपान्तरं। अन्यनिरूपितविशेष्यतानि-
यामकसंबन्धं। तस्याख्यानाप्रतीतेरिति भावः। अनयारीत्या पञ्चालशब्दाद्द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यं। तदा पुरुषस्य राजेति। पुरुषसंबन्धी राजे- ५१
ति तदा बोध इति भावः॥ ५०॥ ५१॥

अधीगर्थ॥ ॥एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सिद्धान्ते सूत्रार्थः। कर्मादीनामविवक्षा शेष इति बोध्यं। ननु कर्मविवक्षायां किंनिमित्तेन संबन्धेन मात्रादेः स्मरणेन्वय इत्यत आह। मातुरिति। अवस्थानविषयत्वभवने माता कर्त्री स्मरणमधिकरणं तन्निमित्तकं विषयत्वसंबं

अधीगर्थ॥ ॥मातुः स्मरतीति। मातृस्मरणमौरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः। अन्ये तु स्मरणस्य क्रियारूपत्वात्क्रियान्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः। यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न अन्तरकृतः। कर्मादिष्विति। आदिशब्दोत्राश्रयेनाचीय। यथा विष्णुरादिः। इत्यासनो भीष्मादिश्च सुयोधनः। नेजयन्तिरणेत्यान्यैषां विष्णुः समाश्रय इति। तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते।

यइत्यर्थः। अन्ये त्विति। स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयिभाव एव संबन्ध इति भावः। कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादादिशब्दवैफल्यमत आह। आदिशब्द इति। द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति। द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थः। दिवविषये विनोपसर्गे द्वितीयात्रा इत्यत्र इति सूत्र द्वयारं भसामर्थ्यात्र प्रकरणे शेषग्रहणेनुवृत्तिर्नेति वार्तिकारंभः।

वै०वि०२०३ यदा भावे लस्तदैवानभिहितत्वात्षष्ठी॰ यदा कर्मणि तदाभिहितत्वात्प्रथमैवेत्याह॰ कर्मणि चेति॰ विनापीति॰ अत्र ह्यदन्ते ब्रह्मदत्तशब्दप्रयोगइ
त्यर्थः॰ तत्सभावेऽसिद्धिमुपपादयति॰ नाप्राप्तेइति॰ वस्तुतस्तु अयं पक्षत्रयो ब्राह्मणइत्यादौ लोकेनेति विनाप्यतिदेशविषये स्वाश्रयाणि

अकर्मकाणामिति॰ तेन मातुः स्मर्यतइति भावे लकारस्य सकरवल्त्वर्था भवंति॰ कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभि
हितत्वात्कर्मणः षष्ठ्यानभाव्यमिति प्रथमैव भवति॰ माता स्मर्यतइति॰ तत्करणं किमर्थमिति॰ विनापि वतिना
तिदेशः सिध्यति॰ परार्थेशब्दप्रयोगात्॰ स्वाश्रयमपीति॰ नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशः तद्बाधेत॰ कर्मा
भिधाने हीति॰ यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः ततस्तत्समानाधिकरण्या
त्क्तांतादीनां तदीयलिंगसंख्याप्रसंगः॰ यथा माता स्मर्तेति॰ भावे तु स्मृतौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति॰

वत्तिदर्शनात्तद्इदं चिंत्यं॰ किंतु तत्सभावेऽकर्मकसंज्ञैव स्यात्॰ तथा च स्वाश्रयेन स्यादिति भाष्यतात्पर्यं॰ भाष्येऽकर्मकवद्भावस्य फलांतरमा राम
ह॰ कर्माभिधाने हीति॰ द्वितीयार्थे॰ ५२

८७०
871

इत्येकेइति॰ तत्रेष्टापत्तिरित्यत्रारुचिः॰ भाष्येऽविवक्षिते कर्मणीति॰ एवं चाविवक्षितकर्मकत्वाद्द्रावित्यादयः सिद्धाइति भावः॰ नन्वेवं शे
षषष्ठ्यैव सिद्धेः प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह॰ प्रकरणं चेति॰ मंजूकातु कृत्तेर युक्तत्वात्सूर्वसूत्रेपि शेषइत्यस्य संबंधो बोध्यः॰ साधनैरिति॰ अ

षष्ठीप्रसंगश्चेति॰ यदा स्मृतेः शब्दे कर्मणि लिङ्को विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद्धात्वयस्याद्यपेक्षया य
था मातृशब्दात्षष्ठी न भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते॰ अन्ये त्वाहुः॰ अनभिहिताभिकारानपेक्षणे
न यथा मातृशब्दात्कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति॰ ननु क्रियमाणोऽनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्य
तइत्याशंक्याह॰ अपरआहेति॰ प्रसंक्तव्येति॰ प्रापणीयेत्यर्थः॰ शेषइतीति॰ प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समा
सप्रकरणे व्याख्यातं तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति॰ उक्तं च हरिणा॰ साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रियेपुनः॰
प्रोक्ताप्रतिपदं षष्ठीसमासस्य निवृत्तयइति॰
यमाणक्रियेइति स्वरूपकथनं॰ न च शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासस्य दुर्वारत्वेनेदं व्यर्थं आदिकर्मणि क्तः कर्तरि क्तप्रत्ययांतस्म
तादिभिः समासवारणार्थत्वात्॰ नहि तत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न लोकेति निषेधादिति बोध्यं॥ ॥५२॥ ॥५३॥ ॥ ॥श्रीराम

कै॰वि॰२०३ रुजा॥ ॥कर्मणि षष्ठीविधानेन भावकर्तृकादित्यनुपपन्नमत आह- ल्यब्लोप इति- तत्रत्याख्यानपक्षेप्याह- अथवेति- कर्तृत्वासंभवादिति असत्त्वभूतस्य भावस्यार्थातिरिक्तकर्तृत्वासंभवादिति भावः- कर्तरीति- बहुलवचनादित्यर्थः- अन्येत्विति- बाहुलकाधिकरणबहुव्रीह्या

रुजा॥ ॥भाववतेति- धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात्- भावकर्तृकादिति- ल्यब्लोपे कर्मणि पंचमी- भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः- अथवा भावकर्तृकधात्वर्थकर्मचौरादिकं भावकर्तृशब्देनोक्तं- कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवतीत्युच्यते- भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपोर्थोभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात्- वचनशब्देपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात्- प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते- तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते- अन्ये त्वाहुः- भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणं भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः- नदीकूलानीति- रुजाशब्दो व्याधौ रूढः तत्र प्रसंग एव नास्ति तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणं रुजाशब्देन निर्देशे श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः॥ ॥ राम

अयणं बरमित्यभिमानः- रुजाशब्द इति- ~~[illegible]~~- अन्यथा रुजार्थानामिति निर्देशोनुपपन्न इति भावः- धातुमात्रेति- धात्वर्थमात्रेत्यर्थः- अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भावः- तिङंतं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते- शेषग्रहणानुवृत्तेस्तन्मतेऽभावात्॥ ॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥ ५३

८७१

द्वितीया ब्राह्मणे॥ ॥भाष्ये पूर्वेणापीति- विभाषोपसर्ग इत्यनेनेत्यर्थः- दिव इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषे षष्ठी तत्त्वाविवक्षायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह- अत्र च शेष इति- दिवस्तदर्थस्येति सूत्रे इत्यर्थः- अत्र शेष इत्यस्य संबंधे विभाषोपसर्ग इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यं तथा चानोपसर्ग। इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्याः समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात्-

द्वितीया ब्राह्मणे॥ ॥किमुदाहरणमिति- पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छंदसि द्वितीयैव भविष्यति गांप्रदीव्यंतीत्यादाविति प्रश्नः- गामस्येति- अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति- अत्र च शेष इति नानुवर्त्तते एतत्सूत्रारंभात्पूर्वसूत्रारंभं भाष्ये ज्ञापयते॥

विभाषोपसर्ग इति सूत्रे शेष इत्यस्यासंबंधे तु वेदेपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सोपसर्गे सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरुपसर्गेपि कर्मत्वविवक्षायां दिव इत्यस्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येन सिद्धतया द्वितीया ब्राह्मण इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः- क्वचित्त्विदं न प्रवर्त्तत इति पुनर्विधानं समासाभावायेत्यपि न वाच्यमिति भावः-

त्रि०२०३

परेत्तुदिवइतिसूत्रेशेषइत्यस्यनिवृत्तिव्याख्यानादेव॰नोपसर्गइत्यत्रविभाषोपसर्गइत्यतःपदलाघवाभावात्॰ तिङंतेरूपद्वया
र्थंविभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च छीतितुप्रतिपदविधानेतिनिषेधात्षष्ठीसमासाभावएव॰अतएवतद्भाष्यकृतानप्रत्याख्या
तमित्याहुः॰परेत्तुदिवइतिसूत्रेशेषइतिसंबध्यतएव॰कर्मादिष्वकर्मकवद्भूत्वनमितिवार्त्तिकरीत्याश्रुतस्यदीव्यतेइतिभावे
इष्टःप्रयोगःसिध्यति॰अतएवसकर्मकाअधीगर्थादयःप्रेष्यब्रूपर्यंताःकर्मादिशब्देनोच्यंतइतिकैयटः शेषइत्यनुवृत्त्यावार्त्तिक
प्रत्याख्यानेएवभाष्यतात्पर्यं॰अत्रचेतिकैयटस्याप्यत्रप्रकरणेइत्यर्थः॰एवंचात्रत्यंभाष्यंवार्त्तिकरीत्या॰एवंज्ञोविदर्थस्यकरणेअधीगर्थइति
सूत्रेचनशेषपदसंबंधोमानाभावात्॰अत्रचमंडूकानुवृत्तिरतएवयदाकर्मभिर्विवक्षितमित्येवोक्तंअन्यथाकर्मादिविवक्षितमितिव
देदित्याहुः॥ ॥६०॥ ॥छछछ॥ ॥ ॥राम राम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥राम राम॥ ॥छछछछछछ राम०

५४

८७२

प्रेष्यब्रुवोः॥ ॥हविषःप्रस्थानासंभवादाह॰यदेति॰॥ ॥६१॥ ॥चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि॥ ॥खर्वेण॰अग्निदग्धशरावेण॰अंजलिर

प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने॥ ॥हविषोप्रस्थितस्येति॰यदाप्रस्थितत्वेनह
विर्विशेष्यतेतदाषष्ठीनभवतीत्यर्थः॥ ॥चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि॥ ॥या
खर्वेणेति॰रजस्वलायाःखर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः॰चतुर्थीति॰षष्ठीप्र
करणात्षष्ठ्यर्थेचतुर्थीभवतीत्येकोवाक्यार्थः चतुर्थ्यर्थेषष्ठीतिद्वितीयः॥ ॥

पक्षशरावोवाविहितइतिबोध्यं॰खर्वेणामनः॥ ॥छछछछछछछछछछछछछछछछछछछछछछ

वि०२०३ रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ॰ नसहासीत नास्या अन्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यास्ते ऽथो खल्वाहुरभ्यंजनं वाव स्त्रिया अ
न्नमभ्यंजनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति॰ यां मलवद्वाससं संभवंति यस्ततो जायते सोभिशस्तः इत्यादि॰ मलवद्वाससं रजस्वलां॰ संभवंति गर्भाधानार्थमुपगछं
ति॰ ततो जातो भिशस्तः मिथ्यारोपितपातकः अरण्ये इति संभवंतीत्यनुवर्तते॰ स्तेनश्चोरः॰ पराची॰ लज्जादिना पराङ्मुखी तं वदना मन्य
चितां वा॰ तस्या ह्रीतमुखी लज्जावनतवदनः॰ तस्यैव व्याख्या अपगल्भः॰ अगल्भ इत्यर्थः॰ मरुकोमरणशीलः॰ अभ्यंक्ते॰ तैलादिने
श१५ तिशेषः॰ दुश्चर्मी कुष्ठी प्रलिखते चित्राद्यालिखति॰ खलतिरकेशशिराः॰ अपमारी अपमृत्युयुक्तः अंजने नेत्रयोः कज्जलदाने श्यावदन्
मलिनदंतः याकरणानि ओषध्यादीन् छिनत्ति उद्बंधुकः॰ गले रज्जुं बध्वा मरणशीलः॰ उन्मादुकः॰ उन्मत्तशीलः॰ एतदग्रश्रुतौ मारख
र्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्॰ अंजलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथायाहल्यायै जारमनाय्येतं
तुरिति तस्मात्तिस्रो रात्रीरुक्तव्रतं चरेत्॰ अहल्यायाजार इत्यर्थे ऽहल्यायैजारेत्यादि॥ ॥६२॥ ॥६३॥ ॥६४॥ ॥राम राम० ५५

८७३

कर्तृक॥ ॥यथोक्तेति॰ तस्य कर्मकर्त्रर्थमित्यस्यार्थोत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भावः॰ ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षत्वेन भावत्वपक्षे इति भा
तो रित्यपुक्तमत आह॰ इहेति॰ वाचकं धातुमिति॰ तत्तद्वाचकाक्षेपे पिधात्वाक्षेपे मानाभावः खनतीत्याद्यर्थे जायमानानां तद्धितानामपि क्रि
योपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् तदर्थाभ्याद्यपि कर्तृत्वादि प्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च अयमेव तस्य कर्मकर्त्रर्थ इति तत्तु राशयइ

कर्तृ॥ ॥तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति॰ कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः॰ नेतदिति॰ यथोक्तप्रयोजने कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्य
त इति दर्शयति॰ पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति॰ इह कर्तृकर्मसन्निधाना क्रियासन्निधीयते क्रियायाहि कारकं भवति सा च वा
चकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति भवत्याह॰ धातोर्हीति॰ तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणे कर्तृकर्मविशेषणार्थेनोपयुज्यत
इति दर्शितं॰ इदानीमुत्तरार्थत्वमाशंक्य निराकरोति॰ नक्रम इति॰ नलोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृतो व्ययस्य येक
र्तृकर्मणीत न षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ अव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति॰॥

ति वाच्ये॰ एतद्भाष्यसामान्येन कारकान्वययोग्यक्रियाधातुवाच्यैव न तु तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात्॰ एवं च देवदत्तेन शत्योभ्यत्रास्त्रिकोप
मित्यादयो ऽप्रयोगा एव॰ अत एव हिरुगादियोगेन द्वितीयादयः॰ न चाधिकारवारीकृणेनेत्यनापत्तिरत्र प्रकृत्यादित्वाद् इतो वा ततीयासले नादो
षादिति पंचमे निरूपयिष्यामः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीस्मारक

भाष्ये कृतोऽव्ययस्य येइति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यस्मिंश्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थः । तत्रस्यापि अव्ययप्रयोगेनेत्येवार्थः । त
दंतकर्मकर्तृत्वादिति । कृदंतकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्नत्वव्ययकर्तृत्वकर्मत्वमेतयोरित्यर्थः । तदुपपादयति । अन्यथेति । संदेहे तत्पुरुषस्ये

प्रतिषेध इति । नलोकाव्ययेति सूत्रेऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदं
तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । स्रष्टेत्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैः
शब्दस्येत्यर्थः । तस्याक्रियावाचित्वात् । न देशः । आह । अधिकरणमिति । उच्चैः स्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतोपेइति । एकस्येव कृ
तोन तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे द्विक्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयथा प्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अन्य
थान्तरंगत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अपेति । कृतौ लोके त्वस्याविवक्षा जातिविवक्षा वा तत्पुरुषं च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्री
हिराश्रीयत इति परिहारः । तेनाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते । पद्मवद्भुतरत्ने बहुग्रहणं कर्तव्यं ॥॥ राम॰

वन्याय्यत्वे कृत्यपदोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्बहुव्रीहिरेवेति भावः । भाष्ये प्रतिषेधशब्दो नियमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसा ५६
नमभिप्रेत्येत्याहुः । एकस्यैव विवक्षामिति । उद्देश्यांशे निमित्तगतत्वादिति भावः ॥ ॥

८७४

भाष्ये कृतोयेइति । कृदंतशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थितायाः क्रियाया येत्यर्थः । तद्धितस्येति । तद्धितांतशक्तिग्रहसहकारेणैवोपस्थितक्रियाया येइत्य
र्थः । एतद्वाक्यमन्नाभावे हेतुमाह । तद्धितीयेति । कटापेक्षत्वादिति । कृत इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कार
कांशे नित्यसापेक्षतया असंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यं । नित्यसापेक्षस्यापि क्वचिदेव समासो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये । भाष्ये यो सौ कृतकटयोरिति । यः

अथवा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्याशंकामाह । अथवेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । पूर्वा
दिनिः सपूर्वाच्चेतीनि प्रत्ययः । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति नतः षष्ठीप्रसंगाभावः । कटात्तु कर्मणः षष्ठी माभूदित्येवमर्थं कृ
द्ग्रहणं । नत्वेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः । द्वितीयमेति । नत्वाभ्यामात्तोतदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति । इहाप्य
नभिहिताधिकारात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात्तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः । योसावि
ति । कृतः कटोनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यं । अस्मिंश्चार्थविशेषेण भाव्यं वृत्त्या तस्याः सामान्यविषयत्वात् ।

कृतकटयोः सामानाधिकरण्यरूपः संबंधो वाक्ये दृष्टः स उत्पन्ने प्रत्यये इष्टे प्रत्यये इनौ निवर्तते निवृत्त इति बुद्धिविषयो भवतीति भावः । विष
यकृतेशब्देन वृत्ति सत्वात्तत्रान्यार्थदर्शनात् तद्धितार्थैकदेशीभूतस्य कृतस्य कटेन संबंधाभावादिति भावः ॥ ॥

कै॰गि॰०२०३ ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात् क्वचिद्धात्वर्थफलाश्रयः केनाभिहित इति ज्ञानकाले तदर्थफलेऽन्वितस्य कटस्यानभिहिततया वक्तु
मशक्यत्वाच्च कर्मसामान्ये इत्यसंगतमत आह· भावे इति· अविवक्षितकर्मतमा अकर्मकत्वं फलांशे प्रागाश्रयविशेषान्वयाविवक्षैवात्र कर्माविवक्षेत्याहुः· कृतं पूर्वमनेनेति· अर्थप्रदर्शनमात्रमेतत् न त्वयं प्रयोगः साधुः प्रत्ययोत्पत्त्यनंतरं भाष्ये सामानाधिकरण्यान्वयस्योक्तेर्वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात्· कर्मत्वमिति· अत्रानभिहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः· विशेषकर्मेति· कृतः कटोऽनेनेत्य

तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते· तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन न पूर्वे कृतवा
नित्यर्थः संपद्यते· तत्र करोति नान्यक्रियापेक्षं अस्ति कटस्य कर्मत्वं· तथा हि हरिः· विशेषकर्मसंबंधेन भुंक्ते
पिकृतादिभिः· विशेषनिरपेक्षो न्यः कृतशब्दः प्रवर्तते·· अकर्मकत्वे सत्येवं भावे क्तोऽभिधायिनि॥

स्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकर्मकत्वे दीसंबंधेन भुंक्तेऽपि अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थायां असामर्थ्येन वृत्तिविरहाद्विशेषनिरपेक्षो राम
भाववचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते वृत्तिं लभत इत्यर्थः· तदेवोपपादयन् अविवक्षितकर्मतमैया भावे क्त इत्याह· अकर्मकत्व इति· एवं· ५७
विशेषनिरपेक्षत्वे विशेषरहितसामान्यस्याभावादित्यर्थः· अत्र क्तान्तं भावाभिधायि तदिति क्वचित्पाठः स पुक्ततरः· स प्राप्यंते पाठे भावाभि
धायिनि सति समासे तद्धितोत्पत्तिरिति शेषः·

८७५

एवं सति तद्धितोत्पत्तौ यथाऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति· ततः क्रियावतेति· कर्मणां कटादीनां क्रियावत्त्वत्र्यर्थकेनिनातदंतोपस्थाप्यक्रिय
या योगो भवतीत्यर्थः· तत्रोपपत्तिमाह· अविग्रहेति· विशिष्यप्राधान्येन ग्रहो ग्रहणं तद्रहितप्राधान्येन गृह्यमाणापीत्यर्थः· गुणभूतक्रियया
पि कारकाणां संबंधदर्शनादिति भावः· तदुक्तं भाष्ये· अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति· सामान्येन तदा वृत्तिरिति· अविवक्षितकर्मतया धात्व
र्थमात्रवृत्तिना भावक्तान्तेनेत्यर्थः· विशेषार्थिनेति· कर्मविशेषजिज्ञासानिवर्तकयत्नवतेत्यर्थः· एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्क्वचिदेव तेने

ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणां· अविग्रहागतादिस्थामभाया
मादिकर्मभिः· क्रियासंबध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता इति॥ ॥श्रीः

घटं क्रियते घटं कृतमित्यादिना पादनीयं· छन्दः ग्रहणे कृते तु न दोषः कर्मणः कृदंतमात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाभावात्· सत्त्वास्योक्तरीत्यान क्वापि
पृथक्प्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहाभावात्· अत एव तंडुलानां पाचकपुत्रः पाचकतरः इत्यादौ न दोषः निषेधस्त्रेपिलादिसाहचर्यान्निष्ठांशेऽपि न
धार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः· कटे कृतवत्सु त्रे इत्यादौ चानिषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्यकरोतेः कटेन सामर्थ्यमित्युक्तं न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तं·
मे॰ एवं च सकर्मकधातावीदृशविवक्षायाभावे क्तप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्यत्रेति भाष्यस्वरसाल्लभ्यते· अनेन देशाभिप्रायादोऽनुगत्यर्थाकर्म
कोऽतभावे क्त इति बोध्यं·

कै०वि०२०३ एतच्च विशेषापेक्षायामिति। अत्रैव प्रधान्याभावेन तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामित्यर्थः। विरोधाभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्व

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति। करोतीति कृदिति कर्त्राभिधीयते। तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद्ग्रहणं तेपि भवति। एवं तु तद्धित
भिद्वित्तिर्न कृतास्यात्। भेदिकेति भिदेर्ण्यन्तात्सर्यादिपुल्वुच्। अत्र प्रयोजककर्त्ताएव धर्मस्य प्राधान्यात्प्रधानं तत्र प्रधानाप्र
धानसन्निधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यान्नाप्रधानात्। कृद्ग्रहणं तु भवति। ×प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यादप्रधानं×अ
थ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते। न हि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रेन ममात्कर्मत्वाभावात्
कर्तृत्वस्यैवावस्थानात्। एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र पूर्वत्वं विवक्षितं। प्रधानचरात्कर्तुरित्यर्थः। एतच्चविशेषापेक्षायां
प्रयोजनमुक्तं यदा तु न तीयावत्कर्तृमात्रे षष्ठी स्यात्र्यामितेतदाभिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकवा
च्यतायामभावाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं। तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव॥ ॥॰ रामः ५८

भावः तदुपपादकं भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादि इति बोध्यम्॥ ॥६५॥ ॥ ८७६

उभयप्राप्तौ॥ ॥नियमेनानेनेति। नियमत्र आस्त्रारणां निषेधेत्वासर्यादन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः स्त्रीप्रत्यय एवेति भाष्ये अकाकारयोर्भेदिकाचिकीर्षि
तिकृतिरिति च स्त्रीप्रत्यय एवोदाहरणादानादिति तदाशयः अपरेत्विति नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भावः॥ ॥६६॥ ॥क्तस्य च वर्त॥ ॥नपुंसके भावक्ति

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ ॥षष्ठ्याः प्रतिषेधइति। नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यपि प्रेत्येतदुक्तं। भेदिकेति। पर्या
यादेवुच्। शेषे विभाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तं स्त्रीप्रत्ययएव नान्यत्रेति केचिदाहुः अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाका
रवर्जिते विकल्पमिच्छंति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेतिवा॥ ॥क्तस्य च वर्तमाने॥ ॥छात्रस्य हसितमि
ति। हासोहसितं नपुंसके भावे क्तः तत्र छात्रस्य कर्तृत्वान्नतीयाप्रसंगे षष्ठीविधानार्थं वचनं। शेषश्च कइति। कर्तृत्वेन त्वा
न्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः कर्मादीनामिति। सदपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया पाक्रियते। संबंधित्वमात्रं त्वत्र विवक्षितं छा
त्रस्य संबंधि हसितमित्यर्थः
इदं वार्त्तिकं नपुंसके भावइति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कालोदासीन नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहितक्तयोग एव तेन भूते भावे क्तेन योगे
त्ती येनेति वार्त्तिकमतं यद्यपि शेषत्वविवक्षया पिसिद्धं तथापि कर्तृत्वप्रकारकबोधपक्षार्थमिदमिति वार्त्तिकाशयः। भाष्यकारस्तु शाप एवार्थे
साधुत्वमंगीकृत्य प्रत्याचख्यौ।

कै०वि०२०३ साध्ये पदे च मिति· एवं शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यंगीकारे· अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति· एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थः· तत्र हि क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगति इति विशेषविधाना न्नपुंसके भावे क्त इत्यस्य प्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति शेषत्वविवक्षायाश्च भावविषये भावएवेति वार्त्तिकमते नैश्वर्येण प्रत्याख्यानमते च शेषे षष्ठी स्यादिति चातुः शब्दैरित्यर्थः· तदेवाह· तत्र शेषेति

उत्तरत्रेति· अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र· इदमिति· अत्राधिकरणे क्तः तेनाभिहितमधिकरणमिति इदं शब्दात्प्रथमा कृता· अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी· इहाहिना सुप्तमिति· अत्र भावे क्तः· इहाहिः सुप्त इति अत्र कर्त्तरि क्तः· इहाहेः सुप्तमिति· भावएव क्तः· तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यं उच्यते एवेति परिहारः· ग्रामस्य पार्श्व इति· सप्तमी प्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः· किं तर्हि भाव इति दर्शयति·

कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वे इमानि चत्वारि रूपाणि· सकर्मकत्वे तु अहिना सुप्तो ग्राम इति पंचममपि बोध्यमिति केचित्· सप्तमी प्रयोगेणेति· इहेति सप्तमी प्रयोगेणैवेदं दर्शितं इह पदार्थस्येव चेदं विवरणं भाष्य इति बोध्यं· किं तर्हि भाव इति· इदमिहाहिः सुप्त इत्युदाहरणे कर्त्तरि त्वस्योपलक्षणं॥ ॥६७॥ ॥६८॥ राम ५९

८७१

नलोकाव्यय॥ ॥अपनीयेति· सल्लिङ्ग्रहणेन तस्य फलाभावादित्यर्थः· लग्रहणेनैव सत्कानचू कसूनां सिद्धत्वात् किं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत आह· किकिनौ चेति· लत्वस्य लादेशयोग इत्येवार्थः· लयोग इति तु नशक्यं· आदेशे लत्वस्याविधित्वेन स्थानिवत्त्वायोगात्· लिङ्कार्यातिदेशादि

नलोक॥ ॥लादेश इति· लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं· तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते लिङ्ग्रहणेन कानच्क्वसू लिङ्संज्ञाविधानात् किकिनौ च· लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वादग्रहणप्रसंगः· अथ तावितेि· लिङ्वदिति देशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः परस्तु पयोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोरभिप्रतिपन्नमिति मत्वाह· वा छंदस्यादिति· वक्ष्यामीति· व्याख्यास्यामीत्यर्थः· परस्य पूर्वोक्तातिदेशः कर्त्तव्यत्वेनानेन नोक्षित इति मत्वाह· सत्यमिति· विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्त्तत एव विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात्· तेन लमात्रनिबंधनः षष्ठी प्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्त्तते· तदत्र लिङ्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्त्तिकारंभः· क्वापीति देशाश्रयेणात्र व्याख्यानेति· द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशात् लिङादेशतुल्यावित्यर्थ इति भावः· व्याख्यास्यामीति· संज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामि इत्यर्थः· ननु लिङ्वदतिदेशे पि कथं लमात्राश्रय षष्ठी निषेधः तत आह· विशेषेति· संज्ञा प्रकरणाभावादिति पत्नेदं स्फुटं॥ ॥राम॥

कै०नि०२०३ भाष्ये उकारेति । कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितं तत्फलमाह । उकारांतेति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिः सच्च प्रत्यय एव साहचर्यादिति भावः । तेन कन्यामलंकरिष्णुरित्यादि सिद्धं । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु वर्णग्रहणेन प्रवर्त्तत इति बोध्यं । एतेषां चेति ।

उकारप्रयोग इति । उकारांतप्रत्ययप्रयोग इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चांतवद्भावाद् गृह्यते । उकारोपीति । उश्चो ऋश्चेति द्वयोर्द्वंद्वः पूर्वो क्षिप्यते । ततोऽन्येषां । अन्यथा लवुकेति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषां चालादेशत्वात् ॥ ॥

भूरुषयोः शानजित्यादीनामित्यर्थः । भाष्ये प्रतिषेधार्थमिति । षष्ठ्याः सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्त्तिकमिति भावः । तदेव विध्यर्थमिति । नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठीविध्यर्थमित्यर्थः ॥ ॥६९॥ राम० ६०

८७८

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ॥ स्वरितत्वेति । यथासंख्यसूत्रे स्वरितेनेत्यनुवृत्तेरिति भावः । भविष्यदधिकारेति । इदं च तुमुन्ण्वु

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ॥ यथासंख्यापवादार्थं वचनं । अकस्येति । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः । अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणं । शतं दायीति । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः । ग्रामं गमीति । भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र च चतुर्थी वैषेव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थं । ग्रामं गंतेति । यत्केचिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामं गमीत्युदाहरणोपपत्तिः

लादिसूत्रभाष्ये स्पष्टं । भविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति पक्षांतरमपि तत्र स्पष्टं ॥ ॥७०॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०गि०२०३ कृत्यानां॥ ॥भाष्ये भावकर्मणोरिति॰ तत्र भावे कर्मकाद्विधानेन कर्मणोऽभाव एव कर्मणि तु सकर्मकाद्विधानेपि न स्यादिधानमेवेति भावः॰
न च कर्तव्य इत्यकर्मकादप्यविवक्षितकर्मतया भावे तव्ये पश्चात्कर्मसंनिधाने भावेपि संभव इति वाच्यं॰ भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथावि
वक्षाया अभावादित्याहुः॰ भव्यादीनामिति॰ तत्र हि कर्तरि कृत्यः॰ गेयो माणवकः साम्नामित्यत्र कर्मणि चिकल्पाभावोपि सत्यर्थः॰ तन्नि च इत्यर्थमपीति॰

कृत्यानां कर्तरि वा॥ ॥नेहापीति॰ कालज्ञान न प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः॰ कष्टव्येति॰ कृषेर्द्विकर्मक
त्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानेनाप्रधानकर्मण इति तल्लिङ्गत्यर्थमपि कर्तग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः॥

कृत्यानां प्रयोगे कर्तर्येव षष्ठी केनेत्यत्र कर्मणि सा च वेति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः॰ यद्यप्येवं व्याख्याने गेयो माणवकः साम्नामिति न सिध्यति तथा
प्युभयप्राप्ताविति स्वनुवर्त्य तत्र दोषाभाव इति भावः॰ अत्र पक्षे विधिसंभवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये भवतः॰ कटः॰ कर्तव्यो भवताक राम० ६१
र्तेग्रह इत्यादाद्यत्यादाद्यसिद्धिं च मन्नमिति ध्याय भाष्ये उक्तं एवं तर्हीति॰

८७६

कै०वि०२०३ कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति॰ विकल्पस्त्वनुभयप्राप्तिविषयः॰ आकृष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेनेत्यस्यैवेत्येरित्याशयः॰ व्यविस्त्वरसोप्येनमेव॰ भाष्ये ग्राम
मात्कृष्टव्यस्यस्य देवदत्तेनेति शेषः॰ उभयप्राप्ताविस्यस्य संबंधाज्ञानेन वा तन्मात्रमुदाहृतं देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्तव्यमिति कर्तरि वेत्यस्योदा
हरणं॰ इहापि तर्हि प्राप्नोतीति निषेध इति शेषः॰ ननु चोभयप्राप्तिरिति॰ उभयप्राप्ताविति त्वसूत्र इति भावः॰ बहुव्रीहिरत्युत्तरं॰ पर्यायेणेति॰ कर्त्त
वेर

एवं तर्हीति॰ कृत्यानामित्येतावत्सूत्रं क्रियते तत्रचोभयप्राप्ताविति नेति च वर्तते॰ तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्यु
भयप्राप्तौ कृत्ये न षष्ठी प्रतिषिध्यते॰ उभयप्राप्तिरेवेति॰ पर्यायेणेति मन्यते॰ उभयप्राप्तिर्नामेति॰ बहुव्रीहि
समासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयट
पुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥३॥ ॥❁॥ ॥❁

रिभव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः॰ बहुव्रीहीति॰ कदाचित्कर्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्य सत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्ति राम० ६२
र्नास्तीति भावः॰ अनेन भाष्येण यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितं॥ ॥७१॥ ॥७२॥ ॥७३॥ ॥❁॥ इति शिवभट्टसुत
सतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥३॥ ॥पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ५३३॥ ❁॥

८८०

कै.वि.२.२
६२

इतिद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः॥

८८

अथद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थपादप्रारंभः

कै०वि०२०४

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥द्विगुरेकवचनं॥ ॥तद्धितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव ग्रहणे मानाभावः तस्मात्र ग्रहणे
पि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तेर्वक्ष्यमाणमद्वीस्याभावसाधनत्वेपि तस्मात्तेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह इहेति कर्मसाधनस्य

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥द्विगु॥ ॥किमर्थमिति इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सि
द्धमेकवचनमिति प्रश्नः अस्याधिकरणमिति समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाण
स्य वाचको द्विगुरित्येकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते यत्संख्येद्रव्याभिधाने तत्संख्या
श्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः पंचपूलीशब्देन पंचपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते ततो बहुवचनप्रसंग एकवचनविधाने संख्यासामानाधिकर
ण्याच्चेति अनेन कर्मसाधनत्वे समाहारशब्दस्य दर्शयति भावसाधनेऽद्वैयधिकरण्ये पंचानां पूलानां समाहार इति संख्याशब्देनात्र संख्यावा
चीशब्द उच्यते

येहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतं द्रव्यमिति गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह संख्याशब्दे रा०मं०
नेति उच्यत इति अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्यं पारिभाषिके ग्रहणे हि द्विगाविति पंचमी स्यादिति भावः वचनमिति च सामान्येन पुंसके बोध्यं १

८८९

द्विग्वर्थस्येति एवं चानुप्रयोगेपि सिद्धिरिति भावः षष्ठीसमासे अर्थानुपपत्तिमाशंक्याह एकशेषविषय इति एकशेषे चेति तु भा

संख्यया वद्व्यर्थेयेति एकत्वनिरासपरमेतत् तेन द्व्यर्थोपि गृह्यते संख्या द्विग्रामीति तत्रानुप्रयोगस्येति द्विगुः समास ए
कवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यत इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः उच्यते वचनमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्म
णि ल्युट् एकस्यार्थस्येति वाच्यवाचकसंबंधे षष्ठी एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यत इत्यर्थः तत्र सामर्थ्याद
यमतिदेशः संपद्यते यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकः तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकव
द्भावो विधीयते ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याद्विगोरप्येकवचनं सिध्यति एकशेषप्रतिषेध इति एकशेषविषय ए
कवद्भावउपचारादेकशेषशब्देनोक्तः पंचपूल्य इति अत्रैकशेषकृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

ष्येविषयसप्तमी भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यं तेन सुप्सुपेति समास इति लभ्यते॥ ॥छ॥

कै·वि·२·४ भाष्ये नैतद्द्विगोरिति· द्विग्वर्थस्येत्यर्थः· समुदायस्येति· उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः· यद्यपि शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति आश्रयणादपि द्विग्वर्थ ए
व तथापि न दोष इत्याह· बहिरंगत्वाच्चेति· बहुवचनसमभिव्याहारेणैवास्य प्रतीत्या आन्तसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयः मन्ये· पंचकपालशब्द

कु०

नवेति· प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकत्वेऽपि उक्तस्यानेनैव द्वावः कृत· ततः एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्य द्विग्वर्थत्वाद्बहि
रंगत्वाच्च प्राथमकल्पिकेऽन्तरंगे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्राप्नोतीत्यर्थः· पंचकपालाविति· संस्कृतार्थविहित
त्वाण्णाद्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्· किंपुनरिति· यदि तावदेकस्मिन्संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदापि
चपूल्य इत्यनेन पंचकपालाविति समाधानं· अथ प्रथममेव पंचसु कपालेषु संस्कृतादित्यत्र बहुत्वसंख्यायुक्ताभ्यर्थविव
क्षायां तेनदोषां समाह्रियमाणत्वात्समाहाररूपनास्तीति क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः॥ ॥

स्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्धितार्थे द्विगुत्वानपायात्किं विचारेणेत्यत आह· यदि तावदिति समानमिति· अयमेव पुरस्तादेव चोदितं परिहृते राम०
त्येति भाष्यार्थः· समाह्रियमाणत्वादिति· समुदायरूपत्वादित्यर्थः· समुदायसमाहारो च्चपर्यायावितिभावः· निवृत्तिर्न सिध्यतीति· समाहारानुपादेनेकत्व २
विधानादप्यतन्नसिध्यतीति भाष्याक्षरार्थः

८८२

प्रत्येकमेव समाप्तिरित्यत्र विनिगमकमाह· न हीति· एवं च न वा समाहारैकत्वादिति निःफलं· किंच समासे संख्याविशेषानवगतेः समुदाय बहु
वचनोपपत्तिरपि नेति भाष्याशयः· तिरोहितेति· लक्ष्यानुरोधादिति भावः· अत्र पक्षे द्व्यानयनं तु नांतरीयकत्वाद्द्व्यासक्तोऽभेदन्यायेन वा अवश्य

एवं तर्हीति· न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पंचसु कपालेषु संस्कारः क्रियते अपि तु प्रत्येकमिति भावः· अपरआहेति· न वा
समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतदुच्यते· अयं भावः· तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्वि
ग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्द्वन्द्व इव पृथगादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यं क्रियमाणे तु सू
त्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव· तेन समाहार एव्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति॥ ॥ ॥

चभावसाधन एव समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीयः· अन्यथा पंचखट्वीत्यादावनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्· एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमि
तिबोध्यं· समुदाये शब्दसमाप्तौ पंचगवः पटाइत्यादौ न तद्धितार्थेऽपि समाहारसंभवात्कथं तेनापि तद्व्यावृत्तिरत आह· समाहार एव्यपदिष्टस्येति· प्रतिप
दोक्तपरिभाषया तद्धितार्थद्विगोऽग्रहणत्वाभावादिति भावः·

कै०वि० २०४

पंचपूल्यादि इत्यनेनेदं तुल्यमित्याह। यदा बहूनामिति। असमास इति। वस्तुतः समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसंख्यानवगमेन सर्वत्र समादेकशेषेऽणे
व बहुवचनादीति भाष्याशयः अत एव वैवन्हीत्यादि पाठे हन्ते चेत्यन्ते भाष्यसंगच्छते अन्यथा तदसंगतिमित्यन्ये। उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणे
क०१

यस्तु तद्धितार्थेन त्यन्न भवति तेन पंचभिर्गोभिः क्रीताः पंचगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैव द्वन्द्वाभा
वः। यदा बहूनां पटानां पंचगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यापमविषयः तदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण
सू०३२ पूर्वव्याख्यानेऽसमास्वसतां प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातं। उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे
गुणभावादस्वान्त्यात्स्वपि प्रातिपदिकत्वेततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते।

स्याव्यावर्त्य इत्याह। उत्तरपदे त्विति। सत्स्वपि प्रातिपदिकत्वे इति। तत्वे सत्स्वपि स्वगतसंख्याद्यभावान्न ततः प्रत्यय इति भावः। पंचगवप्रियइ
त्यादौ प्रत्ययान्तत्वात्प्रशस्तार्थवे त्वाभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्यपि नास्यचितं॥ ॥१॥ ॥ ॥ [illegible]

रा०म०
३
८८३

द्वंद्वश्च प्रा॥ ॥पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमंगशब्दसंबंधे युक्तिमाह। नहीति। एवं च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह। तस्मादन्यथेति। अंगान्यपि
त्येवं रूपबहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः। पूर्वपक्षे प्राण्यंगस्य तु योगस्य सादि वचनव्यत्यव्यतिकरः शंकितः सिद्धान्ते तु प्राण्यंगानि

द्वंद्वश्च प्राणि॥ ॥तत्र वेतिरपदग्रहणमिति। यदंगवाचि पूर्वपदं तदंगवाच्येवमुत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो ना
न्यथेत्यर्थः। व्यतिरेके माभूदिति। पाणिमार्दंगिकाश्वारोहा इत्यादावेकवद्भावो माभूदित्यर्थः। प्रत्येकमिति। बहुवचनान्तोंऽगशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः। पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवांगशब्दस्य संबंधः स त्वन्यथा प्राण्यंगत्वं योगसेनांगवाचिनां द्वंद्व एकव
दिति। नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमंगं भवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरंगशब्दस्य सिद्धा तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमा
प्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते।
तामित्यादि बहुवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकत्वाभावस्तत्र फलाभावात् प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरेकवद्भाव इति विशेष इति भावः। केवलप्रातिपदिकस्य पदान्त
रेणान्वयायोगाद्विभक्त्यन्तस्यैवान्वयो वाच्यस्तथा च श्रुतप्रमाणविभक्त्यर्थाविभक्त्यन्तरं कल्पने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवांगशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यं।

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य स्मारकम्

BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰२०४ वाक्यत्रयमिति। बहुवचनमंतोंगशब्दघटितमित्यर्थः। अत्र तूर्यांगशब्देन मार्दङ्गिकाः पाणविका इति मृदंगशंखवीणतराणावाद्युत्पत्याचेतरमिति सूत्रे भाष्यप्र
योगात्। तस्मादहर्चयांङ्ग सेनांगशब्देन रथारूढानामेव ग्रहणं संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातीमिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात्फल
सेनेत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादयएवेत्याहुः॥ ॥२॥ ॥अनुवादे च॥ ॥प्रतिपत्ताश्रोता। अद्यतन्याभिन्नत्वप्राप्तानीति लुङः संज्ञा॥ ॥

तेनोऽस्माद्ग्रहणकवाक्याल्लुक्स्यसंस्कारकं वाक्यं यमुपलब्धवतद्ग्रहीतव्यतिकरो न भवति॥ ॥अनुवादे॥ ॥यदा प्रतिपत्ता प्रमा
णांतरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपादयते तदानुवादो भवति॥ ॥विशिष्टलिंगः॥ ॥जनपदविशेषो ग्रामः। ग्रामे
नाध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरस्यापि ग्रहणदर्शनादुच्यते। अग्रामा इत्यत्रेति। ग्रामनगरोभयावय
वे ग्रामसंबंध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्पं नगरं केतवता ग्रामः। जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः॥ ॥ ॥ ॥

॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥विशिष्ट॥ ॥जनपदविशेषइति। जनपदस्य स्थानविशेषइत्यर्थः। ग्रामप्रतिषेधइति। ग्रामग्रहणेन नगरांतर्ग्र
हणेनेत्यर्थः। भाष्ये उभयतश्चेति। यो ग्रामाणां प्रतिषेधः स उभयतः ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामान्यतरावयवकस्य चेत्यर्थः। नगरसर्वावयवके च
नगराणामिति प्रतिषेध इति भावः। तदाह ग्रामनगरेत्यादि॥ ॥७॥ रा॰ ४

८८४

क्षुद्रजं॥ ॥अर्हार्थ इति। अनेन क्षुद्रशब्दे रगपिशाहार्थः। तेन जंतुशब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितं। भाष्ये स्वशोणितं नास्तीति। जलौकःप्रभृतीनां।

क्षुद्रजंतवः॥ ॥स्मृतीनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रश्नः के क्षुद्रजंतव इति। सोऽनव्याद् इति। अर्हार्थे कृत्यः। ये स्पृश्यमाना अपि न
म्रियंते जलौकाप्रभृतयः ये तु म्रियंते ते पापानि मितत्वात्र क्षोदार्हाः। नकुलपर्यंता इति। एतदेव दर्शनमत्र आपिलयाद्दृश्य
ते। अत एवैतस्य भाष्ये उपन्यासः॥ ॥येषां च॥ ॥यदन्यदिति। चकारेण पक्षेण परो विकल्पो बाध्यते तेनाश्वमहिषं काको
लूकमिति नित्यएकवद्भावो भवति॥ ॥शूद्राणां॥ ॥निरवसिता बहिष्कृताउच्यंते तत्रावधिप्रश्नः कुत इति। प्रागाद
र्शादिति। आदर्शो हयः पर्वतविशेषः। दक्षिणेनेति। एनबंतः एनपा द्वितीया प्रागादिभ्यः प्रथमांतेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्य
यो विहितः एतत्पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः। यस्येति। एतेषामार्यावर्ते द्वावप्येत्यादिति भावः। ग्रामे
इति। एते चार्यनिवसंतीति भावः। तत्र यामिः प्रसिद्धः घोषाणे महिष्यादिनिवासः संवाहोवलीकृप्रधानः॥ ॥

॥८॥ ॥येषां च॥ ॥यदन्येति। पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः॥ ॥९॥ ॥शूद्रा॥ ॥प्रत्ययइति। द्विवृशब्दस्य इत्यादिना स्तानितस्य च मनुष्येति भावः।

डौंडोइति॰ श्मशाननिकटे येवसंतिमृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसंग्राहकाश्चंडालसदृशास्तेडोंबाइत्युच्यंते॰ तस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लृप्तइतिश्रुतेः
शूद्राणांयज्ञकर्मणोऽवहिष्कृतत्वंविरुद्धमित्यतआह॰ शूद्राणामिति॰ पूर्वोक्तश्रुतिस्त्वग्निहोत्रादिविषयेतिभावः॰तक्षादीनामिति॰तेषांसं

संस्पर्शादितिनिवासविशेषादित्यर्थः॥ मृतपाःडोंबाइत्याद्युः॥ यज्ञादिति॰ शूद्राणांपंचयज्ञानुष्ठानेधिकारोस्तीतिभा
वः॰ तक्षायस्कारमिति॰ तक्षादीनांयज्ञेधिकाराभावादितिभावः॥ संस्कारेणेति॰ यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्व्यशुद्धौपठि
तः तेनैवनत्वधिकेनेत्यर्थः॥ ॥गवाश्वप्रभृतीनिच॥ ॥यथोच्चारितमिति॰ गणेयादृशाः कृतावड्ःपठिताः द्व
न्द्वाः तादृशानामेवेदंकार्यमेकवद्भावलक्षणंभवतीत्यर्थः यदात्ववङ्नास्तिविकल्पितत्वात्तदापशुद्वन्द्ववि
भाषाभवति॰ गोश्वंगोश्वाइति॰ एतेनगणपाठरूपंविवक्षितमित्युक्तंभवति॥ ॥ ॥ ॥

तिलोमत्वादितिभावः॰ शूद्रशब्दोत्रसूत्रेत्रैवर्णिकेतरपरइतिबोध्यं॰ स्मृतिकारैरिति॰ भस्मनाशुध्यतेकांस्यमित्यादि॥ ॥गवा॥ ॥भाष्येयथोच्चा राम॰ ५
रितद्वन्द्ववृत्तमिति॰ द्वन्द्वप्रयुक्तमिदंकार्यंगणेयथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थः॰ तत्फलितमाह॰ गणेइति॰ यथोच्चारितमित्यस्यफलमाह॰ पदाविति॥ ॥११॥

८८५

विभाषावृक्ष॥ ॥द्वन्द्वप्रकृतिवर्त्तिपदानियेषांबहुत्वेत्रिप्रभृतित्वेवतिष्ठेवस्यादतआह॰ बदरबइति॰ पदार्थास्तादृशपदार्थप्रतिपादकाःश
ब्दाः तदर्थानांबहुत्वागमकश्चैकवद्भावएवयद्वाबदरत्वेनैवानेकेषांभानंएकवद्भावबलादितिनैकार्थाभावविरोधः॰ एतत्सूत्रानुपात्तफल
द्वन्द्वस्यैहोपादानेबहुप्रकृतित्वानियमापेक्षाह॰ जातिरिति॰ नचजातिप्राधान्यएवजातिरित्यस्यप्राप्तिः तत्रवैचनबद्ववनंतस्याएकत्वात्
अतएवक्षीरोदकेसंयुक्तइत्यंतादिवच्चेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते॰ जात्याख्यायामितिसूत्रंचभगवताप्रत्याख्यातमितिवाच्यं॰ जाति

विभा॥ ॥बहुप्रकृतिरिति॰ बहवोबहुत्वसंख्यायुक्तावर्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानियस्यसबहुप्रकृतिः॰ बदरामलकमिति॰ जातिरप्रा
णिनामितिनित्यएकवद्भावः॰ केचित्तुबदरामलकानीत्यपिपठंति॰ तत्रैवंव्याचक्षतेनित्यएकवद्भावेप्राप्तेविकल्पोनेनवचनेनक्रियते॰

प्राधान्येएवजातौव्यक्तिद्वारकपरंपरयासंख्यान्वयेनतत्संभवात्॰ तदेवंजातिप्राधान्येव्यक्तिद्वारकपरंपरयासंख्यान्वयेबदरामलकमित्येवपा
ठांतरेआद्यव्याख्यायांबदरामलकानीत्यपिव्यक्तिप्राधान्येतुबदरामलकेइत्येवव्यक्तिप्राधान्यमतेद्वित्वविवक्षायांबदरामेकेलबदरामलक
मित्युभयमितिलभ्यतेइतिबोध्यं॰ व्याचक्षतइति॰ अन्यत्रस्यैरूपात्सामर्थ्याद्विकल्पोबहुप्रकृतित्वंचानेनविधीयतइतितदाशयः॰ अतएववा
र्तिकव्याख्यानभाष्येविभाषेत्युक्तं॰

कै०वि०२०४ अन्येत्विति॰ वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाच्यनिकः किंतु विभाषावृक्षेति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादकः॰ तस्मादेषां य एकवद्भाव इति यश्च विभाषा एकवद्भवतीति सर्वोपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः॰ एवमेव पूर्वकाशिकाद्यपि भाष्यं व्याख्येयं॰ अत एवाग्रे बहुप्रकृतिरेव तत्र यथा स्यादित्येव प्रयोजनमुक्तं न तु फलक्षुद्रजंत्वंशे विकल्पोपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः॰ अत्राद्यव्याख्यैव युक्ता॰ भाष्यकारेण फलक्षुद्रजंतोर्विभाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यते॰ तेन वार्तिकप्रयोजनकथनं भाष्यविरोधः॰ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्येव युक्तमि

अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयितुमित्याहुः॰ हस्त्यश्वमिति॰ सेनांगत्वेपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति॰ किंतु नेति॰ अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एवैकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः॰ येषां सूत्रांतरेण नेनचप्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः॰

त्याहुः॰ सेनांगत्वेपीति॰ इदं चिंत्यं॰ तत्र सेनांगशब्देन हस्त्यश्वादीनामेव ग्रहणात्॰ अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात्॰ अत एव संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॰ बहुप्रकृतित्वाभावान्नैकवदिति तु न युक्तं॰ बहुभिरेव तैः संग्रामस्य निष्पाद्यत्वात्॰ वनस्पतिशब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणं॰ एतत्सूत्रानुपात्तानामपि पाठात्॰ प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन संदेहानुपपत्तिरत आह॰ येषामिति॰ एतत्सूत्रोपात्त राम

विषय एव संदेह इति भावः॰

८८६

भाष्ये नित्योयं ह्येकवद्भावः प्राप्नोतीति॰ अस्य नियमेन वारणेपि नित्यः प्राप्नोतीत्यर्थः॰ अविशेषेणेति॰ एषोक्तवचनं द्वंद्वविषयं पक्षे द्वंद्वे च प्राप्नोति न द्वंद्वप्रकृतेरेवेत्यर्थ इति भावः॰ एतेन बदरामलकेत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि चार्थे इति विभाषा स्यादित्यपास्तं॰ पशुत्वेनैव सिद्धेश्ववडवग्रहणं न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमाह॰ पशुत्वादिति नोक्तेति॰ पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवेत्यग्रहणमेवान्याय्यमित्याशयः॰ नपुंसकत्वस्य

यथानदीप इति॰ व्यापित्वात्प्रकरणे पैत्सोयं विषयनियम इत्यर्थः॰ अश्ववडवयोरिति॰ पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः॰ तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति॰ पूर्ववदश्ववडवाविति तदेशात्पुंस्त्वमपि॰ तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते॰ प्रतिपदविधानादिति॰ नात्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्तन्नपुंसकमित्येतद्भवति॰ तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते॰ ततश्च यथैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः॥

प्रतिपदविधित्वं समर्थयते॰ तच्छब्देनेति॰ भाष्ये ज्ञास्यामीत्यंतर्भावितण्यर्थं ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः॰ इह नित्य इति॰ विनिगमनाविरहाल्लाघवाद्गवादीनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येवं विधेयमिति नियम इति भावः॰ अन्यथा एतत्प्रयोजनखंडनपरभाष्ये एषामेव समाहार इति नियमस्येव लाभादेतादृशप्रयोगे इतरेतरयोगाव्यावृत्त्यादृश्यैतस्य नत्ययंतेनित्यो विधिरित्यादिकैयटासंगतिः स्यात्॰ भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखंडनपरं॥

कै०वि०२०४

भाष्ये यदयमिति· एवं चैकवद्भावप्रकरणमनर्थकमिति भावः· सर्वशब्दोऽसंकुचद्वृत्तिरित्यभिमानः एवं चान्यतरनियमस्य तत्प्राप्त्यनिरासेऽन्यत
र एवस्थितइत्याशयेनाह· प्राण्यंगादीनामिति· सर्वो द्वंद्व इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपात्तविषय इति भावः· लिंगमशिष्यमिति·
शास्त्रोक्तलिंगानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः· भाष्ये उत्तरत्र व्यमिति· नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः· स च क्वचिदेकवद्भावाभा

समाहारैकत्वादिति· तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः स च वनपृथ्वादिवदेक इत्यर्थः· इहानित्य इति· द्वंद्वश्चेत्यारम्भसामर्थ्याद्योगा
त्प्रागनित्यो विधिः अनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः· यदयमिति· यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुन
र्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्त्यमेव बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः· पूर्वत्रेति· प्राण्यंगादीनांस
माहारएवेत्येवमर्थमित्यर्थः· उत्तरत्रेति· केचिज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्तविभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थं॥ ॥राम

वेन क्वचिन्नित्यत्वाभावेन एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव उत्तरसूत्रविषयेऽधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितं तदुपप राम
त्तिस्तु यो विभाषा एकवचनो द्वंद्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वंद्वोऽन्यत्र विशेष्यमुत्तैकवचनं नेति वचनव्यक्त्याऽन्यत्र द्वंद्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवे ७
ति फलितत्वात्· एवं विप्रतिषिद्धं चेत्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वंद्वः स यदि विरुद्धार्थानां चेद् द्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनामित
रेतरयोग एव फलति॥ १२ १३ १४ १५॥ ॥

८८७

विभाषास॥ ॥समाहारविषये उपदंशं पाणिपादमित्येव इतरेतरे तु उपदंशः पाणिपादाद्युस्येवेष्यते विपरीतमभिप्रायेणोक्तमित्याशयेन
प्रश्न इत्याह· अनुप्रयोग इति· भाष्ये नैतदस्तीति· सूत्रेण द्वंद्वस्यैकवद्भावविधानेपि अनुप्रयोगानियमः स्तद्वस्थ एवेति नेदं सूत्रप्रयो
जनमित्यर्थः· प्रश्ने उदाहरणशब्दः प्रयोजनपर एवेति भावः· नन्वर्थस्येति· एवं च समाहारद्वंद्वपक्षेऽव्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वानुप्रयोगे
पि द्वंद्वार्थस्यैकत्वादुपदंशमित्येव भविष्यतीति भावः· अव्ययत्वादिति· अव्ययत्वेनासंख्यत्वादित्यर्थः· सत्यपिवेति· भाव्ययीभावात्त

विभाषासमीपे॥ ॥अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः· किमुदाहरणमिति· कः प्रसंग इति· नन्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगस्या
पि सेत्स्यति· नैतदस्ति· यदितावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचनं न स्यात् सत्यपिवा
तस्मिन्नेभावेद्धे उपदंशा इति न स्यात्· अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदंशस्य पाणिपादस्येति षष्ठ्या स्यादुपदंशमिति चेष्यते·

तीयासप्तम्योरित्यारंभादसंख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमिति भावः· अर्थेति· अर्थस्यैकत्वान्नित्यबहुवचनांतस्याप्युप
दंशशब्दस्यैकवचनांतत्वसंपत्तावपि पाणिपादस्येति षष्ठ्यंतसमभिव्याहारे उपदंशस्येति अम्भायमनापत्त्या षष्ठी भूयेतेति भावः· व
स्तुतो नियमे मानाभावेनाभयत्राप्युभयानुप्रयोगः स्यात्· तथा चेतरेतरयोगे उपदंशं पाणिपादाद्युस्यापि स्यादिति भाष्यार्थः॥ ॥राम

कै॰वि॰२०४ एकवचनस्यचिति॰ तावतैवनाव्ययीभावादित्वाद्युपपन्नेः नसंख्यासंबंधज्ञापकमितिभावः॰ पंचमीत्ततीयासप्तमीग्रहणंतुस्वप्रा
र्थमेव पूर्वाचार्यानुरोधात्तौद्यानदनुरोधफलेचतेषांप्रमादबोधनेक्वचित्स्वकृतेःप्रामाण्यबोधनंक्वचित्तुइतिबोध्यं॰ नच्चअप्यार्थेसंख्या

एतदेवमनसिकृत्वाह॰ एवंतर्हीति॰ अव्ययीभावोऽव्ययंनिभक्तीतिविहितः बहुव्रीहिस्तुसं
ख्ययाव्ययेति॰ नद्यदिति॰ अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्यनूत्सर्गत्वादिति
भावः॰ एकार्थइति॰ अभेदैकत्वाश्रयादित्यादुम्यदेति॰ बहुव्रीहेः समीपप्रधानत्वाद्वहुर्थत्वमितिभावः

याअभावादेकार्थइत्यनुपपन्नमतआह॰ अभेदैकत्वेति॰ तथाचभेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यंसमीपप्रधानाव्ययीभाव
स्येत्यर्थः॰ एतेनसमासेविशेष्यांशेपि अंतर्वर्तिसंख्याया अभानेसूचितं॰ बहुवचनादित्वेकशेषणेतिबोध्यं॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८

रा॰म॰
८

८८८

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः॥ ॥इदानींतनसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपिसंभवादाह॰ अनादिरिति॰ अत्रेति॰ शास्त्रे॰ शास्त्रस्यानादित्वादि
दिभावः॰ नचसमाहितिभिरिति॰ तदंशेनित्यसाकांक्षत्वादितिभावः॥ ॥१९२०२१२२२३२४२५॥ ॥परव॥ ॥तत्पुरुषोविधित्वेनचारिता

तत्पुरुषो॥ ॥उत्तरेषुकेषुचिद्योगेषुअन्यथासिद्धिंद्रष्टुमिदमिति॰ किमर्थमिति॰ शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपिनाव
त्स्योजनमाह॰ पश्चात्तनन्यथासिद्धंदर्शयिष्यति॰ नहीति॰ अनादित्वात्संज्ञायास्तेनत्विदानींतनीतिभावः॰ नहीति॰ षष्ठी
तत्पुरुषाद्विनातद्धादित्वासंप्रत्ययः॰ नहिकृमोतद्वति॰ पूर्वपदार्थधर्मोबाहुल्येनचषष्ठीतत्पुरुषाद्विनाबाहुल्यंगम्यते॰
नहिसभांतइति॰ अशालेतिनञ्चनात्तदातवेचनः॰ सभाशब्दोयास्योनचसमूहिभिर्विनासमुदायपत्तिरितिषष्ठीतत्पुरुषस्यै
वग्रहणमितिभावः॰ इदंतर्हीति॰ अत्रतुप्रदेशेमंदबुध्यनुग्रहायाधिकारःकृतः॥ ॥परवल्लिं॥ ॥द्वन्द्वापेक्षयाकिमिदंविध्यर्थमाहो
स्विन्नियमार्थंतथाकिंषष्ठीनिर्दिष्टेनसमासार्थस्यलिंगातिदेशः अथसप्तम्याश्रयेणपूर्वपदस्येतिसंशयानःपृच्छति॰ किमर्थमिति

र्थसंभवादाह॰ द्वंद्वेति॰ विध्यर्थमिति॰ अवयवातिरिक्तःसमुदायोऽलिंगइतिपक्षेइदं॰ नियमार्थमिति॰ उद्भूतावयवभेदःसमूहःसमासार्थःसचाव
यवार्थलिंगेनैवलिंगवानितिपक्षेइदं॰ इदंपक्षद्वयमपष्यंतत्वपक्षेसप्तम्यंतत्वेविदुध्यर्थत्वमेवेतिबोध्यं॰ इदंद्वंद्वांशेनसमाहारनियमं॰ तस्यचि

के॰वि॰ २०४ तत्रषष्ठीपक्षेउद्भूतावयवभेदसमुदाय[illegible]समासार्थत्वादवयवभेदकृतवचनवत्तन्निमित्तानेकलिंगप्राप्तौनियमायमित्याह॰नियम
श्चेनीति॰समुदायार्थोनास्तीति॰उद्भूतावयवभेदस्यतस्यद्वन्द्वार्थतयानावयवार्थादत्यन्तातिरिक्तः सइत्यर्थः॰अपेक्षितपरस्पराविरुद्धे

द्वन्द्वेयमिति॰षष्ठीनिर्देशोनियमश्चेतिभावः॰तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तःसमुदायार्थोनास्तीत्युक्तःपदार्थप्रधानद्वन्द्व
नेनदर्शितंभवति॰तत्रयदाऽपेक्षितपरस्परौविरुद्धलिंगावयवार्थावेवसमुदायार्थस्तदापर्यायेणलिंगद्वयप्रसंगे
नियमार्थमिदंसंपद्यते यद्येवंपरस्यैवसंबंधिलिंगंस्यादितिसादृश्याभावादितिनिर्देशोनोपपद्यते॰नैषदोषः
केवलीकेवलावस्थाभेदाश्र[illegible]येणभेदमाश्रित्यवतिनिर्देशःकृतः॰तत्पुरुषापेक्षयाविध्यर्थत्वंदर्शयितुमाह॰तत्पुरुष
श्चापीति॰

नसमहद्रूपतासमासार्थस्योक्ताविरुद्धलिंगावयवार्थावेवेत्यनेनोद्भूतावयवभेदरूपतातस्यसूचिता॰सचावयवसंख्यावत्अवय त॰प॰ ९
वलिंगग्राहीतिमतेनियमार्थत्वमुक्तं॰पर्यायेणेति॰विरुद्धलिंगावयवद्वन्द्वस्यलेखर्थः॰मयेवमिति॰परस्यैवलिंगेनपूर्वस्येत्यर्थोद्वन्द्वेनो
पपद्यतइतिभावः॰केवलाकेवलेति॰समस्तासमस्तेत्यर्थः॰

८८९

माष्येदैवकृतमिति॰उपमितिसमासः॰समानलिंगपदयोरेवेतितत्रापिनदोषइतिभावः॰सप्तमीति॰अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये॰स्त्रीप्रत्यय
निवृत्तीति॰अतिदेशविरुद्धत्वात्स्वाश्रयस्यापिनिवृत्तिरित्यर्थः॰अतिदिश्यमानधर्मप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह॰कुक्कुटेति॰नन्वेवंसूत्रवैयर्थ्य

दैवकृतमिति॰अयत्नसिद्धमित्यर्थः॰पूर्वपदस्यचेति॰सप्तमीनिर्देशाश्रयेणदोषोद्भावनं॰तत्रह्ययमर्थोभवतिद्वन्द्वेतत्पुरुषेचयत्परं
तद्वल्लिंगंभवति॰तत्रकार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तंपूर्वपदमेवकार्यभाग[illegible]ति॰तत्रमयूरीकुक्कुटाविति
पूर्वपदस्यपुंस्त्वातिदेशेस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसंगः॰कुक्कुटमयूर्याविपत्रस्त्रीप्रत्ययप्रसंगः॰तथार्धपिप्पलीत्यादावपीतिप्रतिषे
धउच्यते॰पूर्वपदप्रतिषेधेचकृतेसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेनकार्यित्वंसंपद्यते॰यदिपुनरिति॰षष्ठीनिर्देशोव्यतिरिक्तसमुदा
यदर्शनंचाश्रीयते॰व्यतिरिक्तसमुदायपक्षेहिमुख्यसादृश्योपपत्तिरितिभावः॰समासादन्यदितिसमासार्थलिंगमुपचारात्स
मासशब्देनोच्यतेतेनोत्तरपदार्थलिंगसदृशंसमासार्थस्यस्वलिंगबाधनायलिंगांतरमतिदिश्यतइत्युक्तंभवति॰

मतआह॰पूर्वपदप्रतिषेधेचेति॰व्यतिरिक्तसमुदायेतितथाचपरपदार्थलिंगसदृशंलिंगंसमुदायरूपार्थस्येत्यर्थोद्वन्द्वपपत्तिरितिभावः॰समा
सात्त्वतएवएकलिंगस्यान्यत्वाद्ध्यर्थविशेषणंसमासस्यातिदिश्यतइतिवक्तुंयुक्तमतआह॰समासार्थेति॰स्वलिंगबाधनायेति॰स्वलिंगंचनपुंसक
मित्यभिमानः॰यदित्वेवंसेनासंघइतिवत्स्यानेकलिंगत्वंतदात्रापिपक्षेनियमार्थत्वमेवेतिबोध्यं॰

वै०वि०२०४ वचनांतरेणेदं द्विवचनविषयमेव निपातनं स्यात् तस्माद् ह्रस्वयोर्लिंगातिदेशोपि तत्रैव स्यादित्यभिमानः समुदायार्थे चेति इतरेतरयोगेपि उद्भूतावयवभेदः समुदाय एव समासार्थ इति भावः कुक्कुटमयूरी इति अंतरंगत्वात् पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घादिति निषेधान्न भवतीति तत्पूर्वस

अश्ववडवाविति परवल्लिंगे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवाविति पूर्वपदार्थलिंगसदृशं पुंल्लिंगं समासार्थस्य विधीयते न तूत्त रपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनात् टाप् श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः निपातनादिति टाप् निवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः पूर्ववदश्व वडवाविति निपातनभाष्यप्रयुक्तं न युज्यते वचनांतरे पूर्वपदलिंगातिदेशाप्रसंगादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वाप्रवृ ति किं निपातनमिति अश्ववडवपूर्वापरेति अश्ववडवौ पूर्वापरेति वक्तव्ये टापोऽनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयो र्टापुनिवर्त्यते उपसर्जनह्रस्वत्वमिति अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् समुदायार्थे चावयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमि तिभावः इहापीति ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति शब्दशब्दार्थाविति लिंगशब्देनालेगाभिधायी प्रत्ययो धेश्चांत्रेणोक्तरो

पेण बोध्यत इत्यर्थः

यणो दीर्घापत्तिरिति भावः द्वंद्वे नेति निषेधेतु अश्ववडवेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यं ॥ ॥ रामः १०

८६०

तस्यानुपसर्जनत्वादिति समुदायात्तस्यात्रिशोदेदित्यर्थः अत एव तदंतस्य प्रातिपदिकत्वमपि बोध्यं अयं हेतुर्लिंगविशिष्टपरिभाषास त्वार्त्तिस्यः यकारत्र पक्षव रोधः न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तेरिति भावः मस्या ढइ

आतिदेशिकस्यश्रवणमिति तस्यानुपसर्जनत्वात्तदंतस्य च प्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वत्वाभावात् द्वौ ष्यङाविति तत्रमस्ये तिचेत्याकारलोपे हौयकारौ श्रूयेयातां हलोयमामिति विकल्पितो लोपः यद्यपि यणेमयइति द्वित्वं च तेनात्र भाव्यं त थापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसंगः पुंवद्भावेनेति मस्याढितद्धितइत्यनेनेति भावः ढौतिशब्दाविति अत्रायमभावान्नास्ति पुंवद्भावः तस्मान्नेत्यादिति उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात् सकलप दार्थप्रधानत्वाच्च द्वंद्वस्य व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वंद्वार्थाभ्युपगमेप्यवयवानां कार्यसंबंधात् फलतः प्राधान्यमेव

ति ष्यङः ष्यपोस्तद्धितत्वादिति भावः अन्वर्थेति अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः अवयवानां कार्यसंबंधादि ति व्यस्तो केलोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः अन्वर्थत्वांगीकारे तु ह्रस्वविधायके द्वंद्वे नेति वचनेन करणं सदोष इति भावः ॥ ॥

कै०नि०२०४

ननु व्यतिरिक्त इति-व्यसंतं व्यतिरिक्तः व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः-अत एव अपेक्षितपरस्परावितिसंगच्छते तेन समूहरूपता ऽवयवयोः सू
च्यते-अत एव क्षत्रियेबोधाविशेषः अन्यथा फलभेदः स्यात्-एतेनायं कैयटः साहित्यमितरेतरयोगे विशेषणमित्येव परं इति वदंतः प

अथवेति-नायंनियमः किंतु विधिरित्यर्थः-परस्यैवेति-एवशब्दप्रयोगेण नियमंनिषेधायदर्शयति-नत्वेवा
र्थे नत्ति विहितः-यथाच नियमपक्षे न वति रूपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितं-इह त्रीणि दर्शनानि-अवयवा वे
वापेक्षितपरस्परौ द्वंद्वार्थो न तद्व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति-तत्र दर्शने नियमार्थमिदं-अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा
समुदायो द्वंद्वार्थः स चावयवलिंगे नैव लिंगवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिंगप्राप्तौ वचनं नियमार्थं-यदा
तु समुदायो द्वंद्वार्थः स चालिंग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदं-

राता:-नियमार्थमिति-पर्यायेण लिंगद्वयप्राप्ताविति भावः-अवयवार्थव्यतिरिक्तो नेति-व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः-स चावयवलिंगेनेति-अव राम०
यवसंख्यया संख्यावानित्यपि बोध्यं-स चालिंग इति-उद्भूतावयवभेदत्वेपि तल्लिंगत्वे मानाभाव इति भावः-नपुंसकालिंग इति वक्तुमुचितं॥ ॥ ११

८६१

अथवेत्यादि भाष्यं च यस्त्विति पुनर्ये भाजातीयमित्यादिनोक्तार्थस्यैवानुवादपरमिति बोध्यं-यदि पुनरित्यादिग्रंथस्यापि विधिपरत्वात् स्वलिंग
बाधनार्थेति व्याचक्षतोपाध्यायेन विधिरनुक्तप्रायमेव-अन्ये तु यस्त्विति पुनरिति भाष्यस्य समासस्येति पदकर्त्तव्यतापरता द्वंद्वे तत्पुरुषयो

अथ पूर्वपदस्येति-अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः-एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं पष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेपि-म
ध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिंगभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वृत्तिः-एकदेशिसमासो नारभ्यत इति-पूर्वा
पराधरेति योगत्रयं नारभ्यते-परवल्लिंगं द्वंद्वस्येत्यनेनावक्रांतिप्रतेस्तत्र मित्यर्थः-अर्धं च सा पिप्पली चेति-अवय
वे समुदायोपचारात्तासामानाधिकरण्यं तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिंगं तत्पुरुषस्य भवतीति नार्धसत्पुरु
षग्रहणेनेत्यर्थः॥ ॥

रितिपदावृत्तिपरता वा अथवेत्यादेश्च नत्वसारख्यानपरतेति वदंति-अतः पूर्वपदस्येति-अप्राप्ते रित्यर्थः-आश्रयभेदादिति-समुदायरूपस्य
केवलस्य चाश्रयभेदादित्यर्थः-एषु द्वंद्वविषयदर्शनत्रयेष्वाद्य उभयपदार्थप्रधान इति भाष्यसंमत एव-विधित्वपरभाष्यसंमतोंत्योपि-मध्ये तु पक्षे भा
ष्यानुग्रहस्त्विंत्यः-एकदेशिसमासानारंभेपीह तत्पुरुषग्रहणं प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थात आह-द्वंद्वस्येत्येतावदिति-

द्वैर्न०२०४ भेदविवक्षायां षष्ठीसमासस्य अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह· अयमर्थ इति· एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भावः· एवमादीति· भेदाश्रयणमुख्यत्वेपीदृशप्रयोगसिध्यर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भावः· मुनि द्व

परत्वादिति· अयमर्थः· ननु प्रयोजनादिषु मुख्यं शब्दार्थलंघनमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं तत्र षष्ठीसमास एव प्राप्नोति· भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितं· समानाधिकरणो भविष्यतीति· एवमादिप्रयोगसिद्धेरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनं मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥ ॥
रात्रा॥ ॥अनुवाक इति· अनूच्यते इत्यनुवाकः· तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंल्लिंगविधिः·

याश्चेति· एवं च सूत्रत्रयविषये षष्ठीसमासस्य साधुत्वं कर्मधारयस्य चेति भावः· पिप्पल्यर्धमित्यपीत्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसंग्रहो बोध्यः॥ ॥२६॥२७॥२८॥ रात्राह्ना॥ ॥अनुवाकादय इति· अनुवाको वाकमिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह· तत्र विशिष्टमिति॥ ॥२९॥ रा०म०

१२

८६२

अपथं नपुंसकं॥ ॥उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिंगत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमत आह· रात्राह्ना इति· पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासांतपथशब्दस्येव ग्रहणं साहचर्यादिति बोध्यं· तेनातिपंथा इत्यादौ न दोषः· सत्पथ इत्यादौ तु स्वतिभ्यामेवेति नियमात्समासांतो नास्त्येव तत एव संख्याव्य

अपथं॥ ॥पुण्याहमिति· रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनं· सुदिनाहमिति· सुदिनशब्दोत्र प्रशंसामात्रवाची· तेन दिनाहःशब्दयोर्युगपद्दीनरूढः प्रयोगः दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः सुदिनो सुसमा सुकार्यमेतत्स्वविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेति च तु पथमिति· षष्ठीतत्पुरुषः समाहारे द्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वं· कुपथमिति· कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे पूर्वसूत्रेणेति चेत्· पूर्वकालत्वात्सूत्रस्य नायं दोषः· द्विगुश्च समास इति· स नपुंसकमित्यस्यानंतरं पठ्यते तो द्वंद्व एव सद्धत्यनेन परामृश्यत इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनेयथासामर्थ्यात्रिमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते· समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थद्विगोः॥ ॥

यादेरित्यस्य व्यावर्त्यमित्याह· पूर्वकालत्वादिति· सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः· द्विगोरप्राप्तमिति· वस्तुतोव्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र संबंधबोधकमिदं· संबोधनं प्रथमैवेति न प्रथमामात्रमित्यर्थः· समाहारद्विगोश्चेति· समाहृतसमाहितोरत्वंतभेदाभावात्त्वपदार्थप्रधानत्वे नांतरंगत्वाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः॥

कैoवि०२०४

यदापंचगावइति·अयंपक्षस्तुतत्रैवभाष्येदूषितः·चार्थबोधकसमाहारपदेपिकर्मसाधनतापत्तेर्बहूपप्लवइतिचिंत्यमेनतत्·क्तेइति·अन्यथातदंतत्वाभावात्तस्यादिभावः·नतुसमाहृयमाणइति·एवंचकर्मसाधनव्युत्पत्तिरसंगतेतितात्पर्यम्·स्त्रियांपंचखट्वेत्यपिरूपमितितिन

पंचगवमिति·यदापंचगावःसमाहृताइत्यत्रार्थेद्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्तदीयंलिंगंप्राप्नोति·यदातुसमाहृतोभिधेयःतदात
स्यव नसेनासंघइत्यादिवदनियतलिंगत्वेप्राप्नोतीतिवचनं·पंचखट्वीति·टापउपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेद्विगोरितिङीप्·यदासमाहृ
तोभिधेयःतदोपसर्जनह्रस्वत्वंसिध्यतिनतुसमाहृयमाणेभिधेयइतितत्रैवसूत्रेउक्तं·पंचखट्वमित्यत्रास्त्यपसर्जनत्वेन
पुंसकह्रस्वत्वेसिध्यतिउपसर्जनत्वेतुतदाश्रयेपरत्वाद्ध्रस्वत्वं·अनोनलोपश्चेति·चशब्देनवास्त्रियांभाष्यतइतिसमुच्चीयतेनलो
पस्तुनित्यमेवक्रियतेउत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिप्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावान्नलोपोनप्राप्नोतीतिवचनं·पात्रादिभ्यइति·ता
दर्थ्येचतुर्थीयं·आकृतिगणश्चपात्रादिः॥ ॥अर्द्ध॥ ॥काशीपत्वादिसंग्रहायाह·अर्द्धर्चादयइतिवक्तव्यमिति·बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति·

वाच्यमितिबोध्यं·परत्वादिति·यौगपद्यासंभवरूपविरोधाभावाच्चिंत्यमिदं·सन्नियोगशिष्टत्वेपंचतक्षमित्युदाहरणानुपपत्तिरतआह·चशब्देनेतिःन
लोपःप्रातिपदिकेतिनलोपसिद्धिमाशंक्याह·उत्तरेति·तादर्थ्यइति·पात्रोतादिप्रयोगसिध्यर्थमित्यर्थः·अतएववृद्धिसत्रेस्त्रशब्दस्यपात्रादित्वेपटसं
मतेपिनत्रिसत्त्रीइत्यादिप्रयोगविरोधइतिबोध्यं॥३०॥३१॥

रा।म०
१३

८८३

इदमोन्वा॥ ॥कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वेवार्तिकानुत्थानादाह·पाश्चादिति·तृतीयादौविहितादेशस्यद्वितीयादावप्रसक्तेराह·ए
नादेशइति·सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः·एवंचसमानाधिकरणग्रहणेनकथितानुकथनमन्वादेशइतिबोध्यतेएवंचो
त्तरवार्तिकंव्यर्थमतआह·प्रत्यासत्त्येति·तदेवाह·भाष्येतद्रूपमिति·तथाचस्वतात्पर्यवार्तिककृतावार्तिकांतरेणव्याख्यातमिति

इदमो॥ ॥पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशःप्रसिद्धइतिव्यधिकरणप्रसंगनि वारणायाह·अन्वादेशइति·इमंचेति·एनादेशः
प्राप्तोनिवार्यते·अन्वादेशश्चेति·प्रत्यासत्त्येदमेवकथितंयदानुकथ्यतेतेनैवतदान्वादेशोभवतीतिभ्रांतिनिराकरणायवा
र्त्तिकं·तत्रसमानाधिकरणग्रहणंकृत्वांतरेणदमावाकथितंयदानुकथ्यतेतदान्वादेशोभवति·द्रष्टव्यमिति·विपरीतत्वादनभिम
तमेवेत्यर्थः·साकच्कार्थमिति·साकच्कस्येद्रूपलोपोनास्त्यकइत्यधिकारात्नापिचेद्रूपलोपेनाभ्यामितिसिध्यति·अंत्यस्येति·त्यदादित्वा
दकारस्येत्यर्थः॥

भावः·कथितमित्यस्यात्ज्ञातंसत्कथितमित्यर्थः·तेनेतमातमित्यादौनादेशइतिबोध्यं·नापिचेति·अभ्युपेत्यवादेने
दं·भाष्येरात्रिरभीतेति·इत्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात्कालेकर्मणिक्तः·संबंधस्याविवक्षणादत्वमसंयोगाविवक्षणाद्वाषष्ठ्यपवादःकालाध्वनोरि
तिद्वितीयातत्त्वमा·मकारस्यादेशोविकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरतआह·त्यदादित्वादिति·परत्वात्त्यदाद्यत्वंमन्यते॥ ॥श्रीश्रीश्रीश्रीश्री

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

भाष्ये येन्ये इति· दीर्घैत्वादयः पररूपं चेत्यर्थः भाष्येऽनुस्वारादय इति· प्रशान् त्वल स्यतीत्यादौ मो नो धातोरिति नत्वाभाव आदिशब्दार्थः अत्र इति निर्देशो विपरीतं गौरवमत आह· समुदायादिति· तस्याः सुपां सुलुगिति लुक्· वस्तुतः सौत्रत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता· एतैकादेशस्यादेशत्वे विवक्षिता सिद्धिरत आह· तत्रेति· एतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः· अत्र न कर्तव्य इत्यादिरेक

अत्र इति· समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति· ततोकारस्यापदान्तत्वादतो गुण इति पररूपं क्रियते तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अत्र इति प्रवर्त्तते अत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्त्तते· अथवेति· आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते· अनुदात्तमात्रमेव विधेयमित्यर्थः नान्वादेश इति· महाविभाषाधिकारात् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्· किं चाकृचिकृते नेन्वादेशे कृते ज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीनात इदं मनुत्पत्तिरेवास्तु चोऽस्तु एवं त्वादेशो नं विधातव्यो भवति·

देशयुक्तिः व्याख्यानसापेक्षत्वात्सप्रक्रियागौरवाच्छकारस्यैव लघुत्वात्· व्यवस्थितेति· अपस्तेवभाष्येवेत्यिक्तशब्दार्थ इति भावः· वस्तुतोभिधानलक्षणः कृत्तद्धितसमासा इत्युक्तेरिन्वेति सत्रभाष्योक्तेरनभिधानादकर्तृत्वेव भाष्यार्थः· किंचेति· निष्फलमप्यन्वादेशेऽकज्विधानमिति भावः· किंचेत्याद्यपि चिंत्यं तदर्थे कुत्सितपदघटितस्याकजघटितस्य वासाधुत्वेन तदुपपत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात्· अनभिधाने तु न दोषः· कुत्सिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्यैवावेकदेशन्यायेन योधादित्याहुः॥ ॥३२॥ ॥ रामं १४

८६४

एतदस्त्रतसो॥ ॥तद्धितापि सर्वानुदात्तसिद्धिं दर्शयति· अत्रेति· अनेन भाष्ये लित्स्वरे इत्यस्य प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्त इत्यादिः निघाते इत्यस्य प्रत्ययस्येत्यादिः· एतदोनुदात्तत्वेनेत्यत्रैतद इत्यस्याश इति शेषं दर्शयति· अन्यथा एतदः आदेशेनापहारात्तस्यो

एतदः॥ ॥अत्रात इत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यश अनुदात्तः करिष्यते· तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः· किमर्थमिति· उदात्तनिवृत्ति· प्रत्ययस्वरेण निसति· लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्त्तते अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तं· लितिपूर्वे इति· औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्विग्योगलक्षणपंचम्यभावः

उदात्तत्वसंभव इति बोध्यं· एतदनुदात्तत्वेनेति कचित्पाठः· तदाऽशानुदात्तत्वेनेत्यर्थः· येन नाप्राप्तिन्यायेनाशानुदात्तस्यैव लित्स्वरापवादत्वान्नित्यत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह· एतच्चेति· भाष्ये उदात्तभावी नास्तीति· अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः॥ गराम

कै॰शि॰०२०४

अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गे प्रवृत्ते कथं प्रत्ययस्वरोऽत आह॰ अपवादाप्रवृत्ताविति॰ णमुल्कूलोपाविति॰ पूरेरिति शेषः॥ ॥३३॥ द्वितीयाद्यौ॥ ॥ननु इदमोऽपि लिप्स्यत इत्यनेन तदुपायः क इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्यं न त्विदमो ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति विप्रतिपत्तिरुचिता॰ अग्रे विधिनिषेधयोरभावादत आह॰ न कर्तव्यमित्युत्तरमिति॰ एवं च नेयं विप्रतिपत्तिः किंतु सामान्याकारेण

प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति॰ अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनादिति॰ गोष्पदमिति॰ वर्षप्रमाणं ऊलो
पश्चास्यान्यतरस्यामिति णमुल्कूलोपौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपद
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति॥ ॥द्वितीयाद्यौ॥ ॥उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद्ग्रहणानर्थक्यमित्याशंक्याह
इति॰ कस्येति न कर्तव्यमित्युत्तरं॰ इदमोऽपीति॰ इदम्शब्दाच्चात्रलोहप्रत्ययेन बाधितस्याप्यादेशविधानमेव स
तानुमानं स्यात्॰
प्रतीयमानं प्रश्नं तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यमिति विशेषाकारेणोक्त्वा तस्योत्तरमाहेत्यर्थः॰ इदम्शब्दादिति॰ एतेन दमस्त्रतसोऽभावादे
तदइत्यत्र तत्संबंधाभावइत्यपास्तं हप्रत्ययेन॰ इदमो हइति विहितेन॰ तथा तसिल्विषयेऽपि इदम इशं बाधित्वाऽयमेव स्यात्॥ ॥

एकंग्रहणकेति॰ इदमस्त्वतीयादौ एतदस्त्रतसोश्चाशनुदात्तौ भवतीत्येव रूपमित्यर्थः॰ एनोतवक्तव्य इति भाष्ये॰ तथा च सूत्रे एनैत इत्युक्त
त्वः॰ तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च नपुंसके लुग्विषयेऽपि भविष्यति तकारोच्चारणसामर्थ्यात्सदा द्वित्वबाधापेक्षया क्लृप्तबाधस्य नत्वमतेतिक॰

नेइत्कगतयइति॰ इह केवलस्यादेश्योंऽशोपादानाद्वश्यापेक्ष्यः स्थानी ननु
पूर्वत्रसाक्षात्स्थानिनिर्देशादिति भावः॰ अथवैकयोग इति॰ एकंग्रहणं वाक्य
मित्यर्थः॰ तदपेक्षिष्यामह इति॰ लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न
तु शास्त्रीयः अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः॥ ॥राम

निषेधस्य बाधएवोचित इति भावः॰ न चैतदस्त्रदाद्युत्सापवादत्वात्त्रकृते सदाद्यलं दुर्लभं॰ द्वितीयेत्यादि सप्तम्या आर्धधातुक इति साहचर्य
र्येणाविषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाभावात्॰ वस्तुतो यद्येन दित्यादि॰ पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्यां मानाभावेनैनादेशः कर्म एव इति बोध्यं॰

वै०सि०२०४ इत्याह इति। अत्रारुचिबीजं तु नपुंसकस्य लुकीवात्रापि लुकि सामर्थ्यादेव तदादेशप्रवृत्तेरंगाधिकारातिदेशेपि न भविष्यतीति भाष्याशयः। बहि

एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदा तेनापि स्यप्रभावे सत्येन भिति प्राप्नोति एनदिति चोच्यते इति वार्तिकारंभः। एन
च्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति तस्य दाद्यत्वमकृत्वा लुकू क्रियते लुकि च कृते
प्रत्ययलक्षणनिषेधात्यदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथा लक्ष्यमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण
संस्कर्तव्यं। तत्र यदा न लुमतांगस्येत्यत्रांगाधिकारो नाश्रीयते तदा प्रत्ययलक्षणेनैतच्छ्रितक इति भाव्यं। अथांग
गाधिकारविहितमप्यंगकार्यं निषिध्यते। तदा देशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याह॥ ॥ छ छ छ

रंगसंतु न लुग्विषये दुर्बलतायै नियामकमिति दिक्। वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वाल्लक्षणस्याप्रमविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यं॥ ॥३४॥श्री राम० ९६

८९६

आर्धधातुके॥ ॥व्यक्ताविति। परसप्तम्या उचिततया तत्सक्षस्यैवाश्रयणमुचितमिति भावः। तत्रापि भवतीति। अत एव जग्ध्यादिष्विष्टस्त्वापि भ
व्यमित्याशयेन भाष्ये उदाहृतं वचेरप्युपलक्षणमेतत्। एषणोय इत्युत्सर्गस्याभावादाह। उत्सर्गे शब्देनेति। भाष्ये एषतः श्रवणमिति। एषत्कार्यस्य च
ध्यादेरित्यर्थः। आकृतीति। एवं चार्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा न तु प्रत्यये परे इति भाष्याद्यादेशे प्रयुक्ते तेषु पश्चाद्यदेव भविष्यती

आर्धधातुके॥ ॥जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन्नवस्थित आर्धधातुक
आदेशेन भाव्यं। तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु पद्यपि दोषाभावः। तथापि भूवी स्त्वात्र सुदो
षः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देन स्यातीति विवक्षितः। आदेशेनापवादेन बाध्यमानत्वात्। सामान्याश्रयत्वादिति। आ
कृतिपदार्थाश्रये त्वंतरं जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह। उवर्णकारांतेभ्य इति॥ ॥राम

तिभायः। जातिपक्षस्येति। सर्वेषां निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरत्वं स्यादित्यभिप्रायेण दोषप्रदानमिति भावः। दितस्य धितस्य
यो यनियतो नावइत्याद्युदात्तत्वं एषानितत्वरितमिति स्वरितत्वमिति भेदः॥ ॥ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

कै०वि०२०४ व्यापकत्वाद्धीति। सर्वदेशस्याश्रयाश्रितत्वादिति भावः। तत्र व्यापकत्वाद्देशकृतं नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः। न तस्मादेतौ हि। तस्मिन्नि
मित्तशास्त्रबलादत्रशास्त्रे विषयसप्तम्यभावं मन्यते। भूतपूर्वस्येति। अंगत्वस्य विधानप्रतिबद्धत्वं मांगाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्य

इदानीमाकृतिपक्षाश्रयणस्यासंभवमाह। पौर्वापर्याभावाच्चेति। सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्य
त्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति सप्तम्याश्चेह परत्वं प्रतिपादितं तस्माद्व्यक्तिपक्षः। परत्वेऽपि प
रमेवाश्रयणीयः। तत्र च भव्याद्यसिद्धिः। लक्ष्यति तत्रेति। हलंतात्क्त्वादिविधानादजग्रहणं तेर
णाप्यजंतादेव यदिति सिद्धेरज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजंतस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः॥ ॥राम राम

अतथा एषलोपाविषयइयण्गुणेत्यादि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकभाष्येणाजतोल्लोपादीनां स्थानित्वपरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य प्रौढिवा राम० ९७
दपरत्वमिति केचित्। वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परिनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः। अंशसंज्ञास्तत्रेऽपि यस्मात्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य विधानं तस्मिन्
विवक्षित एवांगत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याशयः॥

८९७

भाष्येऽसति पौर्वापर्य इति। न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमत एव हलंताच्चेति सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तमतः कथमिदं भाष्यमि
ति वाच्यं। तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य भावबोधितत्वात्। परंपरासंबंधस्यासंबंधतामात्रेण कमन्यपदार्थ इति सूत्रे

अर्थसिद्धिरिति। एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषय इति। बुद्धिस्थ इत्यर्थः। अभिव्यं
क्ष्यतेऽत्रार्धधातुकत्वमित्येनं बुध्या निरूपित इति भावः। अथवेति। व्यक्तिपक्षाश्रयणेऽपि न दो
ष इत्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते यासु भव्यादय आ तत्रार्धधातुके विद्यते ३
र्धधातुकावयवाः शब्दसंहतयस्त्वार्धधातुकशब्देनाशीत्यादित्वात्तदवयवा उच्यंते॥ ॥

भाष्ये उक्तेः। आर्धधातुकावयवा इति। अत एवैषां यङ्लुगंते प्रयोगा नेत्याहुः। लुकि आर्धधातुकावयवत्वाभावात्॥ ॥ ॥ ॥

कै.वि०२०४

प्रतीतिरिति। प्रयुज्यमानास्त्वित्यर्थः। न केवलेति संकेतात्तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते। एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादनित्य

त्वमिति। उच्यन्ते उच्चार्यन्ते इत्युक्तयस्ता एव संहतयः। अन्ये तु उच्चसमवायः इत्यस्य स्थाने युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः। समवायो हि संहतिः। युक्तिरिति। अर्थेन संबद्धा इत्यर्थः। रूढिरिति। परमार्थतो नित्या इत्यर्थः। प्रतीतिरिति। अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारा नित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव दर्शयति। श्रुतिरिति। एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञास्विति। बालव्युत्पत्त्यर्थं प्रकृत्यादि विभागेन संज्ञायमाना इत्यर्थः। ततश्च यस्य चाभावेनेति सप्तमी आर्धधातुकास्तु संहतिषु व्युत्पाद्यमानास्तस्यादीनां स्वादेरयस्यादेशा इत्य कं भवति॥ ॥

त्वं संपन्नमित्याह। व्यवहारेति॥ ॥३५॥ ॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

राम ७

८६८

अदो जग्धिः॥ ॥तकारादिप्रत्ययमात्रेति। स्त्रेधिविषयसप्तमीति युक्तं युक्तं। भाष्ये उपदेशिवद्वचनमिति उपदेशी क्त्वा तद्वत्ल्यपो वचनं कार्यमित्यर्थः। नाविन्त्यवसमासे क्त्वो ल्यबादेश इति भावः। अनादिष्टार्थं हि त्वा ह्यादेशाभावार्थमित्यर्थः। प्रभायेत्यादि हित्वेत्यादि घनादिष्टेषु प्र कृतेषु यथास्यादित्येवानादिष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः। हित्वादिरिति। आदिना हित्वदत्तेत्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते नार्त्तिके य इति सामान्ये

अदो जग्धिः॥ ॥अन्तरंग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्र यत्वाद्बहिरंगः। अनादिष्टार्थमिति। प्रधानप्रत्यये त्वादौ हित्वादिष्वसते इति ल्यप्यथास्यादित्यर्थः। कथं न प्राप्नोतीत्याह। बहिरंगलक्षणत्वादिति। अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिना प्युक्त इत्याह। जग्धीति। अकस्मादिति। निष्प्र योजनमित्यर्थः। सिद्धमद इति जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह। हिप्रभृतीनि ति। त्यक्त्वरतीति। ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधत इत्यर्थः। तदु इति। उ शब्दो निपातोवधारणार्थः तदित्येवेत्यर्थः। जोर

नपुंसकं जग्धिरितिपः सइत्यर्थः। अकस्मात् न कस्माज्जित्यस्य प्रयोजनादित्यर्थः। अनर्थक इति भावः। कुतस्तत्राह। सिद्धमिति। अद इति सामान्येन पुंसकं य नीतत इति चेत् शेषः। एवमेवार्थ इति। अन्यन निबद्ध इति शेषः। मयापि बद्धं इति ध्यतद्दतिना॥ ॥२६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य स्मारक म्

कौ॰वि॰२॰४ हलोवधः॥ ॥हलंतलक्षणेति॰ हलंतलक्षणायाः प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थः॰ ओपसंख्यानिकेइति॰ बहुलंतग्रीलनेनेतिभावः॰ स्थानिवद्भावा
दिति॰ स्थानिवदादेशइत्यनेन॰ अलोपस्येति॰ अचःपरस्मिन्नित्यनेन॰ एवंचजनिवध्योर्श्चेतिसूत्रेवधिग्रहणंनकार्यमितिभावः॰ स्वतंत्रो

हलोवधः॥ ॥किमयमिति॰ किंकर्मधोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इतिप्रश्नः॰ वृद्धितच्चप्रतिषेधइति॰ अवधीदित्य
त्रअतोहलादेर्लघोरितिहलंतलक्षणावृद्धिःप्राप्नोति॰ वधकइति॰ एवुलिवधादेशऔपसंख्यानिकेकृतेऽत उ
पधायाइतियावृद्धिःप्राप्नोतिसाजनिवध्योश्चेतिप्रतिषिध्यते॰ स्थानिवद्भावात्तुहन्तइतितत्वंप्राप्तं॰ इडुधिचेति
अवधीदित्यादावेकाचइतिइट्प्रतिषेधःप्राप्नोतीतिइड्विधेयः॰ अदंतत्वेतल्लोपस्यस्थानिवत्वाद्वृद्धितत्वाभावः॰ तत्वेत
लोऽस्यस्याक्रियतेनत्राकोरोलुप्तत्वात्स्थानीनभवति॰ धकोरोप्यल्लोपस्यस्थानिवत्वादेतोर्नभवतीतिभावः॰ उप
देशेनेकान्तत्वाच्चप्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः॰ रा॰म॰
वधधातुस्तुनास्त्येव॰ अतएवव्यंव्यञ्जनांतेअनधीदित्यादौवृद्धिप्रतिषेधोवक्त ९६
व्यइतिसंगच्छते॰ अन्यथातस्यवृद्धेर्दुर्वारत्वेनतदसंगतिः॰ लुप्तत्वात्स्थानीनभवतीति॰ अतिदेशेनाहार्यबुद्धिसत्त्वेपिषष्ठ्यर्थस्योच्चार
णरूपप्रसंगस्यवक्तुमशक्यत्वात्॰ उपदेशइति॰ बुध्युपदेशइत्यर्थः॰ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाच्त्वस्यविवक्षणादितिभावः॥ ४२४३४४४५४६४७४८

८६६

गाङ्लिटि॥ ॥गाङ्त्वादीत्त्वेति॰ घुमास्थेत्यनेनेतिभावः॰ इणः परस्मैपदित्वेनस्तुघुगातिस्थेतिसिचोलोपादातिदेशौकिङ्त्वभाजोभावा
त्वमेतिस्थिरएवङ्कारेइडभावपक्षेउदाहृतं॰ नतुगाङ्गताविति॰ तस्यापिग्रहणेतुसामान्यग्रहणार्थमितिनिर्देशतुविशेषणार्थमितीतिभावः॰

गाङ्लि॥ ॥स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदंमत्वाह॰ ङित्करणमिति॰ इणादेशस्यापीति॰ ततश्चागासातोयामोदेवदत्तेनेत्यादौ
ङित्वादीत्वप्रसंगः॰ गाङ्कुटादिभ्यइति॰ तत्स्यमानेस्येवग्रहणेभवतिनतुगाङ्गताविस्यस्य॰ एतत्उकारस्यात्मनेपदविधौचरिता
र्थत्वादादेशेनानन्यार्थउकारेणतुल्यताभावात्॰ ज्ञापकंवेति॰ सानुबंधाद्यत्रषष्ठ्युच्चार्यतेतत्राकृतायामेवेत्संज्ञायांतन्निबंधना आदेशः प्रवर्तते कृतायां वेत्संज्ञायां ३
निकार्याणिनप्रवर्ततेइतिज्ञापनार्थंङकारोच्चारणमित्यर्थः॰ शात्शानचाविति॰ सूत्रेसहनिर्दिष्टत्वादत्रापिसहोपादानंशानजे
वत्वात्मनेपदत्वप्रयोजनं॰ युवोरनाकाविति॰ युज्युशाइत्यणीयुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबंधोयुवूसूत्रेनि
र्दिष्टः॰ तत्रादेशप्रवृत्तावेत्स्यातिज्ञापकानुमितत्कार्यप्रवृत्तिरितिहीस्तुमोरभावः॰ तुल्यताभावादिति॰ वस्तुतोभाष्यप्रामाण्येनव्याख्या
नादेवास्याग्रहणंअतएवघटायोमीलितमितिन्यायविरोधोन॰ सानुबंधादिति॰ गाङ्कुटादिभ्यइत्सूत्रेव्याख्यानादिङादेशस्यैवग्रहणंभविष्य
तीत्याशयेनज्ञापकोपन्यासः॰ कृतायांवेति॰ अनर्थक्यविधाविप्रतिषेधस्तुस्थान्यलाश्रयेकार्येअनुबंधश्चलुप्तत्वात्स्थानितिनसंनिधीयतइत्यर्थः॰

कै॰प॰२०४ भाष्येनंद्नेति॰ ल्युः कर्त्तरि पुंसि स्वपरस्य प्रमादः॰ इति चानुदात्तत्वमिति॰ पित्वादित्यर्थः॰ अट्निषेधाभावादू लुङ् ऊर्ध्वस्य॰ निघातप्रतिषेधा
यहि॰ चिंत्यमेतदिति॰ वस्तुतस्तु परस्मैपदानोऽणत्व तु निदोल टोवेस्या दौ यथासंख्यनिवीहाय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थित येंतिपूतस्त्ची

ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं मत्वाह॰ मेस्वेति॰ तस्य स्य मिपामिस्त्रामिपूग्रहणाभ्यनीयमिग्रहणं कृतं व्यमित्यर्थः॰ तेन सानुबंधः स्या
नीन भवतीति पित्कार्यं प्रवर्त्तते॰ अचिन्त्यमिति॰ पित्वान्ङित्वाभावात् गुणो भवति॰ मा हि स्म चिनवमिति त्वानुदात्तत्वं॰ वार्त्तिककार
स्याप्याप्तिमुग्रानयन्नाह॰ अत्यल्पमिति॰ णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबंधकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिंत्यमेतत्॰ भाष्यो
सोवेति॰ दोषबहुत्वारोपेणनिंदामाह॰ तस्मादिति॰ विशेषणार्थं तुङ् ल्कारणां स्थितं॰ विभाषात्मनेपदमिति॰ कर्त्रभिप्राये क्रियाफ
ले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः॰ प्रकृतानामिति॰ तिपस्तझीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः॰ सिद्धं त्विति॰ अनुनासि
कपलोरवादेशोनान्ययोरित्यर्थः॰ ततश्चानिनोरवोगित्वेनासीतिकुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसंगः॥ रा म

त्यादिसूत्रक्रमेणोपस्थितौ सानुबंधकयोरेवोपस्थितिरिति भाष्याशयः॰ निंदामाहेति॰ अन्यथा दोषाणामाधिक्याभावात्सर्वप्रयोगो नुपपन्न इ २०
ति भावः॰ स्यादितजितङ्ग्यत्रवित्यनान्विनोऽनुपादानादाह॰ कर्त्रीति॰ अनुनासिकपणोरिति॰ पुवोरिति विशेष्यं॰ उगित्वेनासीति॰ उकारविशि
ष्टस्यस्योनिर्देशादिति भावः॥ ४९ ५० ५१ ५२ ५३॥

स्या २ ६००

चक्षिङः ख्याञ्॥ ॥ रूपद्वयेति॰ चक्षू शो चक्षू शाख्याविती स्वार्थः॰ भाष्ये ख्यादिरिति॰ कौरवेरयकारादिरित्यर्थः॰ एवं चक्षू शादिः ख्शादिरित्यपि
ककारशकारादिः खकारशकारादिरित्यर्थः॰ अकार प्रश्लेषादिति॰ वस्तुतस्तु तं विनापि मशाकाधम प्रयोजनमित्यादेरिवेवुञ्विधिर्निवर्त्यत्वेन

चक्षिङः॥ गलक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतरग्रहणे कृतनासिद्धिप्रसंगात्स्थिति॰ किं भयमिति॰ असिद्ध इति॰ पूर्वत्रासिद्धमित्यधि
कारेण खविधानानंतरं शस्य यत्वविधानावक्तव्यं॰ तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्त्तते॰ शकारनिमित्तं न प्र
वर्त्तते॰ चर्त्वं तु कर्त्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावात् ख्यातेत्यादिः सिध्यति॰ सोऽप्रत्ययेवुञ्विधिरिति॰ अकारप्रश्लेषात्सोऽप्रत्ययश्च
वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः॰ सुप्रचक्ष इति सुप्रख्यः॰ आतश्चोपसर्गे कः॰ यत्वं स्यादिदं त्वात्सुप्रत्ययस्याभावदृतियोपधलक्षणवुञभावा
त्स्पृहे भवतीति॰ तथा सुप्रख्येन निर्वर्त्तो देशः सौप्रख्यस्तत्रभवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छे भवति॰ निष्ठा
नेत्वमिति॰ नख्यात्येतितु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनद्वस्यैव प्रतिपदोक्तत्वादस्य तु शास्यपत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते॥ ॥
प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थः॰ अग्रिमवार्त्तिकाणामेव व्याख्येयत्वात्॰ अस्य वार्त्तिकस्य भाष्येऽनुक्तमप्यर्थयोग्यतया संभाव्याह॰ न भवतीति॰ लोप
श्चाद्रूपोन्नमादुञिति प्राप्तवुञभावाह्लणादित्वस्यानितिभावः॰ लाक्षणिकत्वादिति॰ अस्मत्तत्राग्रहणे आख्यानमित्यपि स्यादित्यतद्भावस्यर्थः ख्शादि
त्वमिति भावः॥

कै॰वि॰२॰४

वस्तुतः स्वतंत्रख्याधातोरार्धधातुके प्रयोगाभाव एष्टव्यः अन्यथा तमादाय सौ प्रख्यादौ वुमादिर्दुर्वार एव स्यादिति सस्य खशादित्वे वैयर्थ्यापत्तेः न च पाक्षिकः ष्यञादिसिद्धिरेव फलं सस्थानत्वं नमः ख्यात्र इति भाष्यस्य सर्वथा संगतेः जिह्वामूलीयस्यैव कल्पितत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च एवं च नरख्यौ प्रयोक्तव्यो तत्र तद्रूपलोपफलाभावात् तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः ख्याधातुरपि खशादिरितिभ्रोक

पुरख्यानमिति पुमः खय्यम्परे इति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् [illegible] त्वमिति ख्याञः कथं न इत्यस्मादपि परस्य त्वयोगात्र ख्यानादिति निपातनात्सत्वाभावः सस्थानत्वमिति जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा शर्परे विसर्जनीय इत्येनात्र भवति न च स्तारक्ष इति प्रयोगो यद्वोदस्तः भाषायां तु नचक्षोरक्ष इति भवति विचक्षण इति अनुदात्तेत्त्वेह ज्ञादेशिनि मुक्तं बहुलमिति सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते अन्तशब्देऽज्ञप्यभावः वधकमिति एवुलि वधादेशः मात्रमिति दुणञो णत्वे धून्निगादेशः विचक्षणे ख्याञभावः अजिरवीभावाभावः अ जिरशिशिरेतिनिपातनमनपेक्ष्ये

तुन पुनः भाष्यस्वारस्येनाशादेस्यैव पत्वमिति लाभात्॥ ॥निपातनादिति सोऽत्र प्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिंत्य राम
मेतत् एण्वमिति केवलमच इति प्राप्तिः इयं जिह्वामूलीयत्वमित्येषा न च क्षा इति प्रयोगे रक्षो विशेषणत्वेन न पुंसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह क्वोदस २१
इति नन्वयं विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोगेन मश्याम इत्यत आह सर्वप्रकरणेति अनपेक्ष्येति सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्ष्येति भावः॥ ॥५४॥५५

ि०१

अजेर्व्यघ॥ ॥वयप उपसंख्यानमिति भाष्ये धिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी वलादाविति यद्यपि भाष्यात्तच्चैवविकल्पो लभ्यते तथापि पादस्य पदान्त्यार्थीति निर्देशेन हच्च न भविष्यति समाज इत्यादिभाष्यस्योपलक्षणतया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव वक्त्यादि प्रामाण्या

अजे॥ ॥इदमपीति वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः स्कन्नाहेति प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति प्राप्तिज्ञ इति सोत्रीमेव प्राप्तिं भवान्जानाति न तु चार्थाणामिष्टिमित्यर्थः देवानांप्रिय इति देवशब्दो मूर्खवाची मूर्खाणां च प्रियो मूर्ख एव भवति अथवा सुख्यासक्ततया भोगेष्वभियोगो नेन प्रतिपाद्यते पराजितत्वादमर्षेण अहो नु खल्विति वनऊत इति पदद्वयं साम्य संज्ञा इजायां च सुशब्द इति भस्त्रा कुत्सा प्रतिपादना यावद्धुरुते नेति सन्तत आहेति सूत्रेण इत्यस्मात् द्रुकुलवंशात् कर्तरि भत्यादि संज्ञे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वत्तमानेक्तः रथवा हस्वरथ प्रेरणा हस्त इति संज्ञा वायुरिति य जिमनीति वा दुलकाद्युक्तिरूपम्॥ ॥

दितिभावः वर्तमाने क्त इति तेन रथं सतत इत्यनभवति गतहीदानीं प्रियायावितिवक्तव्यमिति व्यवस्थितविभाषयेव यो वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादितिभावः वायुरिति यस्विवाते रुणिवायुः प्रकारान्तरेणसिध्यतिनर्हि घञ्प्रयग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित्॥ ॥५६॥ ॥५७

र्थ

एयक्षत्रियार्ष॥ ॥अत्रत्यवार्त्तिकानिअत्रगिञर्थानीत्याहुः पैलादिदर्शनादिमानिसिद्धानीतिवृत्तिः॥ ॥५८॥५९॥६०॥६१॥ ॥छ

एयसत्रिया॥ ॥तद्राजादिति· तेतद्राजा इतितद्राजसंज्ञकप्रत्ययांतात्परस्येत्यर्थः· औधिरीति·उदुंबरशब्दाभ्यां
साल्वावयवलक्षणइञ्· तदंतात्युनियजिञोश्चेतिफक् तस्यलुक्·माबालिरीति·ञ्बाजस्यापत्यमतइञ्· सचतद्रा
जोनभवतीतिद्वितीयेवचनमारब्धं· तेनतदंतात्फकोलुक्· ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति· तेनतेषुगोत्रादपिसिध्यति·
व्यापकत्वाद्विदमेववचनंप्रमाणं· भंडिजंघकर्णखरकोवैधम्मौ॥ ॥६१॥ ॥इत्युपाध्यायतैयटपुत्रकैयट
कृतेभाष्यप्रदीपोद्दितीयाध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥१॥ ॥श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्री

॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजेनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥१॥ श्रीः

शान
२१
६०२

तद्राजस्य॥ ॥ननुबहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्राजस्यानेनलुग्विधानात्प्रियांगाइत्यादावस्यप्राप्तिरेवनेत्यतआह· इहेति· बहुवचनशब्द
स्यप्रत्ययविशेषसंकेतितत्तयाबहुशब्देनतत्प्रतीतिः कथमतआह· संज्ञानांचेति· विनापिप्रत्ययंस्वौत्तरपदयोर्लोपइतिवचनादितिभावः·

तद्रा॥ ॥इहतेनैव[illegible]ग्रहणाद्बहुशब्देनबहुवचनमुच्यतइतिलक्ष्यते· संज्ञानांचैकदेशपदप्रयोगोदृश्यते यथाभीमसेनोभी
मइति· अर्थग्रहणेतुतेनैवेतिनवक्तव्यंप्रियवाङ्गाइत्यत्रबहुत्वेतद्राजस्यमत्वभावाल्लुकःप्रसंगाभावाद्बहुवचनेतुपरमितिलुकःप्रसं
गेतन्निवृत्त्यर्थेतेनैवग्रहणंकर्तव्यं· अस्त्रियामितितुप्रतिषेधोबहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः· आंगाःस्त्रियइत्यादौस्त्रीप्रत्ययेनबहुवच
नव्यवधानाल्लुकःप्रसंगाभावात्· अर्थग्रहणेतुलुक्प्रसक्तौऽस्त्रियामितिनिषिध्यते· तदेवंपक्षद्वयस्यापिलिंगदर्शनात्तद्गुणदोषनि
रूपणायविचारः क्रियते· तत्रपूर्वेप्रत्ययपक्षोभिधीयते· तद्राजादीनामिति· आदिशब्देनवक्ष्यमाणालुक्भाजोगृह्यंते॥ ॥

प्रत्ययग्रहणपक्षेतेनतद्राजार्थेनैवकृतंयद्बहुत्वंतत्प्रतिपादकेबहुवचनेपरतइत्यर्थः· तत्पदेनतद्राजपरामर्शितात्तदर्थोलक्ष्यतइतिबो
ध्यं· अर्थग्रहणपक्षेबहुषुवर्त्तमानस्यतद्राजस्येत्यर्थः· प्रत्ययग्रहणपक्षस्यतेनैवेतिलिंगमुक्त्वा अर्थग्रहणपक्षस्यलिंगमाह· अस्त्रियामिति·
तत्रपूर्वस्मिन्निति· निषेधसत्त्वादितिभावः·

कै·वि·१·४ प्रियवांग इति समासस्यैकत्वादाह· समासार्थेति· तेनैव चेत्युक्तं बहुत्वमिति भाष्ये· तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके बहुवचने परत इत्यर्थः अन्येति· अन्यपदार्थश्च न तद्घटकमात्रार्थः किंतु समुदायार्थ इति भावः· एकवाक्यत्वासंभवादाह· एतावदिति· प्रश्नरूपार्थानुपपत्ते

समासबहुत्वइति· समासार्थबहुत्वइत्यर्थः न चात्रेति· अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य· भवति वै किंचिदिति· एताव देकं वाक्यं एवं विधं किंचिद्भवतीत्यर्थः· किं तदित्याह· आचार्यो इति· सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वतीत्यर्थः· बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलं· प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावने मार्थग्रहणं स्यापप पति· अबहुत्व इति· समासार्थस्याबहुत्वाद्बहुवचनपरत्वाभावेपि लुग्वक्तव्यः प्रत्ययपक्षे द्वन्द्वत्वउत्पन्न इत्यर्थः नबहुवचने इत्येवेति· शासमेवाश्रित्यांतरंगत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक् रिष्यत इति भावः॥ ॥राम राम राम

श्रुतेः क्रियामात्रे लक्षणे त्वाश्रयेनाह· कुर्वतीत्यर्थ इति· सर्वथा वचनेनैवेति· अत्र पक्षे तेनैनेत्यवश्यं कार्यमिति वार्त्तिककृतात्पर्यमित्यर्थः अबहुत्व इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभाव इत्यर्थ इत्याह· समासेति· सार्वबहुवचनत्वाभावाद संगतिमाशंक्याह· शासमेवेति॥ ॥राम·

शासमेवेति भाष्ये नचात्रेति· लुकोलुगन्तत्वादिति भावः· अंतरंगानपीति न्यायादिति तात्पर्यं· ननु अंतरंगानिति न्यायेनास्यापि लुकोग्रहणे नेदमनुपपन्नमत आह· अस्यैवात्रेति· ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः· वस्तुतस्त्वित्यमेन त· एउ· उस्वात्संबुद्धिरित्यादिसूत्रस्य भाष्य विरोधादिति स्पष्टं शब्देंदुशेखरे· अनेनापि न्यायेन कार्यांतर निमित्तविनाशक लुक एव तदपेक्षया प्राबल्यं बोध्यते न त एवं ज्ञापक

न चात्रेति· अंतरंगानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येपं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञाप कात् अस्यैवात्रसंभवाद्बाधत इति भावः· ननु मतांगस्येति वक्ष्यामीति· यथा स्थितमेवन्यासमेनं व्या ख्यास्यामि· लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदंगं तस्य यत्कार्यं मंगाधिकारविहितमन्यद्वातन्न भव ति· लुकूच प्रत्ययस्य कार्यं न संभवत्यंगस्येति प्रत्ययलक्षणेन न भविष्यति॥ ॥राम राम॥

दिति कार्यं लुकूसु ग्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः· यथा स्थितमेवेति· एवं चानंगाधिकारविहितकार्यं प्रतिषेधाय वार्त्तिककृतान्यांत रमारब्धं तस्यार्थस्य सूत्रेणैव लाभे वार्त्तिकेन कार्यं सूत्रस्य च नप्राप्तिरंगोद्देश्यककार्याभावादिति भावः· न समासस्येति· न संपूर्णस्येत्यर्थः॥ ॥ सां

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

राम
२३

६०३

कै.वि.२.४ इति चेष्यत इति । तस्मादंगस्य तदवयवस्य वा कार्यं निषेधत इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भा
वः । न च ङीलुकः स्थानिवत्त्वाद्बहुवचनपरत्वाभावः लुकि तन्निषेधात् । गार्ग्यश्चेति । युगपदधिकरणवचनता या दूषितत्वादेकवचनांतेन वि

पंचभिरिति । क्रीतार्थस्याहीयस्य ठको ध्यर्थपूर्वेति लुक् लुकि तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तत्र प्रत्ययलक्षणेनाभिसमाश्रित्य
यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । नहि यञ्लुगंगस्य कार्यमिति पंचगार्ग्य इति स्यात् पंचगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्र प्रति
षेधो न भवत्यर्थांतरे पुंस्त्रिसंक्रांतत्वात् इति पदार्थस्येत्याहुः । इदं बहुष्विति आकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च मात्स्यश्चेति द्वंद्वः अ
त्रैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यत्र समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदंतादेव परं न सर्वेभ्यः प्रत्ययानिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दि
ष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुको प्रसंगः । गार्ग्यरूप्यमिति । सुबंतेन केवलेन वा क्षिप्यते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिका
रात् प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्न प्राप्नोति । रा.म.

ग्रहः । अबहुष्विति भाष्यस्य न विद्यते बहुवचनं परं येभ्यस्तेषु वर्तिपदेष्वित्यर्थः । सुबंतात्तद्धिते बहुवचनपरत्वस्य सत्त्वादाह । प्रातिपदिकादे २४
वेति । न लुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकिन सिध्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि केचित् । सामर्थ्यं च सुबंतेनेत्यन्तरमाष्यविरुद्धं ॥ ॥

६०४

जसि परत इति । उदात्तलोपशब्देन चोदात्तघटितलोप उच्यते इति भावः । अपूर्ववचनात्त्व शंकां वारयति । व्याख्यानादिति । अंबष्ठस्येति । क्षत्रि
यनामेदं तत्रेवा नामधेयस्येति वृद्धत्वे आंबष्ठस्येति पाठे तु सम्यगेव । अचः परस्मिन्निति । यद्यपि अंतवद्भावेन चादेत्स्थाने विधिरिति न
पूर्वविधित्वं तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थाद्दोषो यद्यपि यशब्दोपि स्थान्येव सकर्मं ततः पूर्वस्तथापि यत्किंचित्स्थानि

अत्रय इति । अत्रेरपत्यानि इत्यत्रेयः आत्रेया इति ढक् । किंत इत्यं दौतोत्तत्वं तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप
इति जस उदात्तत्वप्रसंगः । अर्थनिर्देशाश्रयणपरिहारमाह । सिद्धं त्विति । सुग्वचनात् लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आंबष्ठा इति । आंबष्ठस्याप
त्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति वृद्धत्वात्सजा आदा आ इ यङश्चाबिति चाप् एकादेशः स चांतवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसंगे प्रत्ययपक्षा
दिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एकादेश इति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामि
ति वक्तव्यं । इह इति । एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्यययोस्तत्त्वोसत्त्वा बहुत्वाभावात् प्रत्ययपक्षेस्य ताव ह्लिङ्ध्यतीति मन्यते ॥

भूतात्पूर्वत्वमस्त्येव । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र न यानं । स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवत्तो लुक् एकादेशव्याख्यानिर्देशो वा
ध्यः । एतेन न्यायेतस्य कथं चापाष्यव्यधानमित्यपास्तं । तदेवमिति । अस्त्रियामित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य त्यापकमिति भावः । न्यायं दोषो बहुवचनग्रह
णोपीति कथं परं प्रत्ययस्योपन्यासोऽत आह । अंतस्य तावदिति । एवं चार्थपक्षे प्रमाणमेव लुग्वाच्यः प्रत्ययपक्षे त्वनेनयोरेवेति भावः ॥

वै.वि.२.४ बह्वर्थे सूत्रे इति॰ यदा विशेष्यांशेऽपि न संख्याभानं तदैकत्वेन बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्यः॰ तस्य॰ गोत्रप्रत्ययस्य॰ बहुवचनपरत्वा
भावादिति॰ प्रत्ययलक्षणं तु नत्वमते तिनिमिद्धमिति भावः॰ ननु अस्त्रियामित्यस्य यथाऽर्थान्तरानुपसंक्रान्तस्त्रीविषयत्वात् तथा बहुष्वित्यस्या
र्थान्तरानुपसंक्रान्तबहुत्वविषयकत्वान्नात्र दोषः॰ द्व्येकयोरस्याप्यसंक्रान्तत्वादिति चेन्न॰ बहुष्विति बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुत्वस्य
ग्रहादित्याशयः॰ अत एवोत्सङ्गादित्यादिसिद्धिः॰ इदमेवाभ्यनुज्ञातुं सूत्रकृताऽस्त्रियामिति विभिन्ना विभक्तिर्निर्दिष्टा॰ अतः प्रकृतसूत्रे बौतिकृत

अर्थपक्ष एव दोषमाह॰ गोत्रस्येति॰ अपत्यप्रत्ययलोपमात्रपदार्थबहुष्वर्थे सूत्रेऽपि युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरेऽक्लिष्टविशिष्ट
कत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वात् लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः॰ प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावान्न लुगिति भवति॰

रणं तु एतदुदाहरणविषयीभूतमङ्गानामपत्यं माणवक आङ्ग इत्यप्युदाहरणं बोध्यं॰ गोत्रेऽलुगचीति समाधानमपि साधारणमेव एतत्स
त्रविहितस्यापि तेनालुग्विधानात्॰ यत्तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया यस्कादिभ्यो गोत्र इत्येतत्प्रकरणस्थस्यैवालुगिति॰ तन्न॰ अस्यापि राम॰
तत्प्रकरणस्थत्वात्॰ अत एव गोत्रेऽलुगचीति सूत्रे भाष्ये प्राप्तस्यास्य लुकोऽलुगिति हि भवतीति वक्ष्यते॰ उत्तरसूत्रोदाहरणं तु उत्तरसूत्रविषये २५
रेत एव तत्र बहुष्वित्यादीनामनुवृत्तेः॰ अत्र यस्कादयो गोत्रप्रत्ययान्ता एव प्रकरणत्वात्॰ स्यपविचारस्तुल्य इति बोधयितुं अत एवोपक्रमेणाद्राजादीनामित्युक्तं॰

६०५

भाष्ये न चात्रानादिमिति॰ यस्मिन्विधिरिति परिभाषालब्धमेतत्॰ वर्णाश्रये इति॰ अजादि प्राग्दीव्यतीयविषये इत्यर्थेऽपि लुकोविषयस्यापहाराद्दो
ष एवेति बोध्यं॰ भाष्युच्चारणमेव हि विषयत्वं॰ अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षेऽव्याप्तिमाह॰ भाष्ये एकेति॰ बहुषु लोपी यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकै

द्व्येकयोरिति॰ द्व्येकयोः शब्देऽदित्वेकत्वनतीव प्राप्तोऽन्यथा बहुवचनं स्यात्॰ बैद इति॰ बिदस्यापत्यानि बहूनी त्यत्र प्रत्ययमस्तदन्ताद्युन्य
तद्वतीञ्॰ तस्य एव पक्षमार्गे जित इति लुक्॰ नाचीत्येवेति॰ गोत्रे लुगचीत्यनेन॰ अजेन्तमिति॰ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते
बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते॰ काश्यपा इति॰ कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ्॰ ततः काश्यप इव नलतिष्ठन्त
य इत्यत्रार्थे इवे प्रतिकृतौ विति कन् प्रत्यय इत्यस्मिन्नर्थे स्तैस्ते स्तत्स्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिभ्यश्चा सुपूजनार्थ
सु चित्रकर्म ध्वजेषु इति पाठाद्धा लुप् एतदजन्तं बहुव्रीहिषु वर्तत इति लुक्प्रसंगः॰ अत्र प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्येका
बहुष्विति विज्ञायमानेनाप्तिलुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः॰ प्रत्ययमात्रदर्शनस्यैव लुगादिसेज्ञाविधानात्प्रत्ययपाएवकार्य
भाक्त्वाद्बहुष्विस्तनेनान्वीक्ष्यते॰
कवचनाद्यं तस्य बहुषु सुवेत्वविषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रवृत्तौ संख्यान्तरव्यवस्थेतद्धितस्य लुग्वक्तव्य इत्यर्थः॰ इति पाठाद्धेति॰ आ
पचाभिप्युक्तानेषां होनन्वेता बतादिदमार्षमिति बोध्यं॰ अभेन यद्बहुष्वित्यर्थेन्यायविरोधमयमप्याह॰ प्रत्ययादर्शनस्यैवेति॰

कै·वि·२०४ तमो यमाहेति·प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगिति पक्ष्यमाणे सोऽयं स्वपक्षदोषकथनोत्तरमाहेत्यन्वयः·किमाह द्वंद्वे बहुषु लुग्वचनमित्यस्य प
रिहारोऽयमित्याहेत्यर्थः·पदानां बहुर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य बहूर्थत्वाभावाद्भाह·प्रत्ययान्तमिति·स उत्तरत्रेति·ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या
तत्र दोषं परिहरिष्यति एवमप्यांगस्य प्रातिकूल्यपदत्वात्तदंतग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक् प्राप्नोतीत्यत्रापि गोत्र इति वर्तत
इति चेन्न·अत्रापि सत्त्वे गोत्र इत्यपकर्षणे नादोषात्·तद्राजस्यापि सत्त्वादारोपि म गोत्रत्वमस्त्येव·यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्य

इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते·तत्तोऽयमिति·नवेति·एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति
लुङ्न सिध्यतीत्यर्थः·यश्च तदंतपक्षे दोषः काश्यपाइति स उत्तरत्र परिहरिष्यते॥ ॥रामरामराम

वश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपी त्यक्तं तदेतेन परास्तं भाष्यविरुद्धं च·वस्तुतः सर्वासां द्वंद्वे बहूर्थानीति भाष्यस्यायमर्थः·आश्रयतया व
हुत्ववदर्थप्रतिपादकानीति·द्वंद्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या तेऽर्था वस्तुतो बहुत्ववंत एवोपस्थाप्यं राम·
ते पर्याप्त्या बहुत्ववदर्थप्रतिपादकत्वविशेषे न किंचिन्मानं·युगपदधिकरणविवक्षामात्रस्यापि युगपद्द्व्याप्नोमेकत्रान्व २६
यविवक्षायां द्वंद्व इत्येवार्थः·युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वंद्वसूत्रे दूषित एवेति न तन्मादायास्य ग्रंथस्य व्याख्योचिता॥ ॥

९०६

अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षेणैनानावलंबित इति मत्वास्य पक्षेऽपि दोषाभावं द्रष्टुमाह·भाष्ये तत्तोऽयमाह यस्य बहुवचनइति·
अर्थवादिकृताव्याप्तिपरिहारानंतरमित्यर्थः·चुदिः प्रत्यर्थत्वादिति·व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्वे तद्विकर्मकत्वं सिद्धमित्ययं प्रयासो
व्यर्थेति वस्तुतस्त्वं·न लुमतांगस्येति तन्त्राचां गोदृश्यककार्ये एव निषेध इति नात्र निषेधप्रसक्तिरिति भावः·न लुमता तस्मिन्निति बाधि

अचोद्यं चोद्यइति·अचोदनार्हं वस्तुतत्पाः हं चोद्यं द्र इत्यर्थः·चुदिः प्रत्यर्थत्वाद्धि प्राचीनत्राभिग्रहणाद्द्विकर्मकः·लुकि कृत इति·
अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति भावः·पंचगर्ग इति·प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाभावात्लुङ्न प्रवर्तत इत्यर्थः·सम
र्थादिति·समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात् सामर्थ्यं च सुबंतेनेति सुबंतेन द्वितीयस्य पदस्य संबंधे वक्ष्ये पदस्यैव प्रयोगार्हत्वा
त्·प्रातिपदिकाधिकारस्तु बहु इति विशेषणार्थः·

त्यासेऽपि प्रत्ययात्सिद्धप्रकृत्युद्देश्यककार्य एवनिषेधोनतु तद्वयवोद्देश्यक इति तात्पर्यं·विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तो
बाधकाभाव इति न दोषः·एवं चासंगइत्यपि सिद्धं·अत्रेदं बोध्यं·युगपदधिकरणवचनतया दूषितत्वात्स्वयपक्षेऽयं दोषः स्थित एवेति·
भाष्ये पंचगर्ग इति·अलिप्यामिति निषेधस्त्वांतरानुपसंक्रांतस्वविषयइत्युक्तं·सुबंतेनेति·तेस्य लुकाप्युक्तन्यायेन प्रत्ययलक्षणेनाबहु
वचनपरत्वेन लुङ्न सिध्यानदोष इति भावः॥ ॥

कै॰वि॰२०४ लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापीति। तस्याप्यपत्याधिकारबहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः। नतु लस्यैलक्षणस्येति न्यायेन
पुनरप्रवृत्तिः। किञ्च यूनि लुगित्यत्र सूत्रे कोऽर्थो गोत्रे लुगिति सूत्रे युवातिरिक्तापत्यस्यैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणात् युवबहुत्वाश्रयलुकः कथमलुक्।

अहमिति। योऽहुरयो द्वौ षोनतमे कश्यो वृद्धः। तस्यापि ह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति। अनयोरुभयोरपि साधारणः परिहारः
यदि वेति। यथैवेत्यर्थः। यथा तृणेढु इतीमागमः। अयं भावः। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययस्वाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति।
यथा गोहितमित्यादावड्वादयः। इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात्प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते। एवं गोत्रे लुगचीत्य
जादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते। हलिनेति। यथा गार्ग्यरूप्यमिति। पुनरस्येति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्या
पत्यमात्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यत्रञोश्चेति लुग्भविष्यतीत्यर्थः। पुनरिति। लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्यापाता दिति भावः।

अपित्वैंन चास्यामवस्थायां पत्युपसंक्रान्तात्कश्चिद्द्विवक्षितोऽस्तीति चेन्न। अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात् गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनात्रोपयुक्त राम॰ २७
यत्रगोत्रे वर्तमानस्य लुक्प्राप्तस्याप्यतिरिक्तार्थविवक्षायां तीये थे वो जादित्वेऽप्यर्थस्य शब्दस्वरूपादपाला भावात् अतिरिक्तगोत्र एव विहितत्वेन द्वितीयस्या
प्यभावः। अत एव न तृतीयोपि।

९०७

समर्थानां प्रथमस्येति। अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्य उत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलं प्रकृतोपयोगितु प्रथमादित्येव। तस्यचा

समर्थानामिति। प्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिलभ्यार्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवतीति प्राथमक
ल्पिकेऽप्यत्यपार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्ग्याद्इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणे द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽन्तः
शब्द इति प्राथम्याभावः। आत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीति तत्र्यादिभ्यो ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ्। ततउभाभ्यां
युवबहुत्वे तदन्तस्य एषस्त्रियार्थेतिलुक्। आत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीति। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति वुन्। वुनीति वुन्
तस्यांकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यर्थमुपसंक्रान्तस्यापि लुक् स्यात्तदा गोत्रे लुगचीति प्राप्त्यातो लुगत्रे प्रसज्येत
त्यर्थः। वशिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादपि ऋष्यण्। ततो लुक्। ततोऽणन्तो लुक् वुन्। अत्रिर
सिकेति। ऋष्यणः। पत्यत इत्यत्र तस्य लुक् तत्र ण्यत्रोलुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्सर्वं तत्॥ ॥राम

तुवन्तस्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः। अवश्यं चैतदित्यस्यार्थमाह। यथाप्त्यासेपीति। ततोमात्रोरिति। अनिंगुकृत्त्यवशिष्टगोनमांगि
रोग्यश्चेस्युनेनाण। यत्रञोश्चेस्यत्र इत्यर्थः।

कै०वि०२०४ ज्ञापनार्थेति· प्रथमाद्विवेति त्संबंधज्ञापनार्थेत्यर्थः· भाष्ये नियमार्थमित्यस्य न त्संबंधबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः· पूर्वव्याख्यानात्तत्सं
बंधः इदानीं तु तत्रैवार्थज्ञापकमुक्तमिति भेदः· भाष्ये अंतं यद्बहुच्छिति· बहुच्छित्यस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिकारकतया सोऽसमस्तलाभेन दंत विशेष २न

गर्गभार्गविकेति· गर्गशब्दाद्यञ् तस्य लुक् भृगुशब्दादण् तदंताद्द्वन्द्वात् वुञ् तस्य लुक् गर्गभृगूणां मैथुनिके
ति वुन्· अत्रेति भरद्वाजेति लुक्प्राप्तौ गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते· यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतस्या
प्य लुक् कस्मात् गोपवनादिषु नेपठ्येत पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः· अर्थान्निर्देशाद्वादी परिहारमाह·
यद्यपीति· लौकिकस्येति· अपत्यस्येत्यर्थः· प्रतिकृतिबहुत्वे यञंतो वर्त्तते तेन त्वपत्यबहुत्वे इत्यर्थः· न
चैतदिति· यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तं॥ ॥ ॥

णत्वमिति भावः· तस्यायमधिको दोष इति· युगपदधिकरणवचनतामाश्रित्य त्वाहुं द्वंद्वे बहुषु लुग्वचनमिति दोषोऽस्त्येवेति तस्याप्यु राम०
पलक्षणमिदं अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनापि तद्दोषोद्धार उक्तः· २८

९०८

एकैकमिति· द्वंद्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तो समुदायस्य प्रत्येकानतिरेके एकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः· यद्वा समु
दायाभिधायीत्यस्य समुदायगतं बहुत्वमाश्रयाभिधायीत्यर्थः· भाष्येऽर्थसतत्त्वमिति· तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ· पंडितद्वय प्रकारं दर्शयति· त
त्रेति· अन्ये तु मतं तु न युक्तं· न हि गार्गी शब्देन स्त्रीत्वयुक्तो वृद्धो गार्ग्य उच्यते· गार्गी चेत्येकचैवेनोतेन भाष्ये विग्रहकरणात् समासे संख्या

इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह· यस्येति· तस्यादिति· अर्थपक्षे लुकोऽपरनिमित्तकत्वादत्र पद इत्यादौ तन्निवृत्तिनिमित्तस्वराप्रसं
गः· अस्त्रियामित्येतत्कृतमेव गार्गी चेति· एकैकशब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वथा लुकाभावं प्रसज्यप्रति
षेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्सभ्रमः· देवाइति· दिव्यदृशो देवा इति पंडिता इत्यर्थः· तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवान्नाप्यत्वमिति के
चिदाहुः· अन्ये तु ब्रुवते गार्गी शब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यञो लुक्का न भाव्यमन्ये यां तु भाव्यमिति॥ ॥राम

विशेषानवगमाच्च युगपदधिकरणवचनतापक्षेपि वात्स्यादयः स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यंते· अनुभवविरोधात् इत्याहुः· पर्युदासप्रतिषेधयोरपि
गार्गीशब्दे लुगभावोऽन्यथा लुकीत्यर्थ इतीतत्त्वे· द्वंद्वार्थ उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्यांउपसंक्रांतत्वेनाभ्यंतरानुपसंक्रांतत्वयोऽभावादिति परे॥

कै॰वि॰२॰४ बहूर्थ इति॰ बहुत्वाश्रयोऽर्थ इत्यर्थः॰ अथ तेनैवेति वचनादिति॰ प्रत्ययग्रहणपक्षे तेनैवेति वचनान्नान्यत्र लुक्॰ अर्थग्रहणपक्षे तदभावा
त्प्राप्नोतीति तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव तेनैवेति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाशय इति भावः॰ ज्ञापकद्वयमिति॰ एवं च तेनैवेति न कार्यमिति भावः॰

अथेति॰ लोपभाजामन्येषामपि यः समास इत्यर्थः॰ यदा लोपभाग्युगपदर्थाभिधानाद्बहूर्थस्तदा तदाश्रयेण कितस्य लुक् क्रियता
म् अथ तेनैवेति वचनाद् लोपिसन्निधिकृते बहुत्वमिति माकारि लुगिति प्रश्नः॰ उभयं हीति॰ ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयमेव वती
ति भावः॰ गार्ग्यवत्साग्रायणेष्विति॰ अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नञादिषु गतो न लोपी द्वयोश्च लुक्कृतः॰ अगार्ग्यकाश्यपगाल
वानामिति॰ द्वौ लोपिनौ गालवस्तु अन्यपतनो नलोपी॰ न च लोपिनो लुक्कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयस्य फलावाल्पयोगद्वयोपपत्तिः॰
॥ ॥यञञो॥ ॥यञादीनामिति॰ इतः प्रभृतिप्रत्ययाबहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः आदिशब्दस्याव्यवस्थावाचित्वात्॥

तेनैवेति कुर्वता पितृगुवत्साग्रायणेष्विति प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्॰ एवं च गार्ग्यश्च चैत्रश्च मैत्रश्चेत्यादौ द्वंद्वे यथा
प्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्थाबोध्या॥ ॥६२॥ ६३॥ ॥यञञो॥ ॥इतः प्रभृतीति॰ अतः पूर्वविषये आगकुलमित्येवेति भावः॥ ॥६४॥ ॥६५

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

राम॰ २९

६०६

बहूच॥ ॥सामान्यविशेषयोर्द्वंद्वासंभवादाह॰ गोबलीति॰ इदमेव तयोरपि समासे ज्ञापकमिति भावः॰ वस्तुतो गोबलीवर्दमित्यादौ सामान्यवि
शेषभाव एवनेत्येकशेषप्रकरणं ते स्पष्टमुक्तत्वेनात्र सौत्रत्वाद्द्वंद्वः सामान्यविशेषभावेऽपि वाचिनोर्द्वंद्वो नेति वक्तव्यमिति नत्रैव भाष्योक्ते

बहूच॥ ॥द्वंद्वं तत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः॰ किमयमिति॰ गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वंद्वसं
भवः॰ औद्दालकिरिति॰ उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः नृपः॥ ॥विदाघंतर्गणो गोपवनादिः॰ नचैतत्समासविषये णे वृत्तेर
णपठितमित्यागणेनाद्बहूद्दलं प्राप्नोतीत्याह॰ गोपवनादिप्रतिषेध इति॥ ॥उपकादि॥ ॥द्वंद्वेऽपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः
किमर्थमिति॰ आष्टकिकापिष्ठलय इति॰ अस्मादेवोदाहरणान्निकञ्चित्वा दिस्य पाठो नार्थ इति लक्ष्यते॰ द्वंद्वोऽधिकार निवृत्त्यर्थ
मिति॰ अधिकारशब्देनात्र शास्त्रीयोऽधिकारस्वरितत्वानिमित्तो न गृह्यते॰ न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वंद्वशब्द आसन्नस्वरितः॰
किं तर्हि॰ लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणोऽनुविवर्तिषितः द्वंद्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते॰ तस्य न आनिषेधो
त्पत्ते॰ तेनायमर्थो द्वंद्वइह नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन द्वंद्वे चाद्वंद्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः॥ ॥रामरारारामं

रीति बोध्यं॥ ॥६६॥ ६७॥ ६८॥ ॥उपका॥ ॥पाठोनार्थ इति॰ वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः॰ आसन्नस्वरितइति॰ फलाभावादिति भावः॰ स्वरितत्वासंगाभाव
स्येवान्वाख्यानं वार्त्तिकमित्यन्ये॥ ६९

के·वि·२·४ आगस्त्यकौण्डिन्य॥ ॥प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह·प्रकृतेरेवेति·अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः·भाष्ये रथ्यभावः

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्॥ ॥प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसंगस्तत्स्वाग
स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशो कृते ऽवद्धत्वाच्छोनस्यादित्याह·प्रकृतिनिपातनमिति·प्रकृतेरेवादेशो निपातनीय इत्य
र्थः·लुक्प्रतिषेध इति·गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभावादगस्त्यशब्दाच्छ इत्य
ति·प्रत्ययांतनिपातने हीति·यस्मिन्प्रत्यये तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः·कौण्डिनाइति·कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्·अस्य विशे
षाभावप्रदर्शनायोपन्यासः·अधिकारात्सिद्धे·लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते तेन प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः संपद्यते·

स्यादिति·एवं च छोनस्यादिति भावः·पूर्वेषु तावद्वद्धसंज्ञाभावेन स्यादिवद्भावेन तल्लाभ इति बोध्यं·अस्य विशेषेति·यद्यपि कौण्डिना इति सिध्य
ति तथाप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः· राम०
३०

ई१०

ननु प्रत्ययवाचकपदाभावेन बहुष्विस्त्यस्य प्रसंगात् समुदाये एवान्वये तस्यैव लुक्स्यादत आह·बहुष्विति·यः प्रत्यय इति लुगाक्षिप्तोऽयं प्रत्यया
दर्शनस्यैव लुक्त्वादिति बोध्यं·षष्ठीनिर्दिष्टस्येति·स्थानषष्ठीसामर्थ्यस्यप्रतिबंधिकेति भावः·तत्रेति·एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतं·यद्य
गोत्रे इत्यनुवर्त्य गोत्रे कृतस्य लुगित्यर्थान्न दोषः·पर्यायाभाव इति·विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादिस्यपि बोध्यं॥ ॥७०॥७१॥७२॥७३॥ ॥

बहुषु लुग्भवतीति·बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः·प्रकृत्यादेशाविति·सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः·प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरे
वावशिष्यते·एवमपीति·षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः·ततश्च लुक् आदेशयोश्च पर्यायप्रसंगः·यथाप्यरि
भाषितमिति·तत्र स्थानिभेदात्पर्यायाभावः॥ ॥यस्कादिभ्य॥ ॥यञञोश्च॥ ॥अत्रीस्त्र स्युतिः·यद्यत्र लुक्स्यात्तदा न लुमतो
गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न लोपो न स्यात्·अतो लोपः यस्येत्यत्र इतिलोपे तु प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव॥ ॥अत्री·

यञोन्विः॥ ॥यञ्ञसाहचर्यादत्र प्रत्यय एवात्र गृह्यते॥ उनोचि·उतः परस्य यञो विलुगित्यर्थः·अत्रेति·न धातोरिति सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्तुल
क्ष्यविशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव·भाष्ये इत्येवं भवितव्यमिति·योद्यमोसेरूपइत्यत्र बाहुलकाद्वा लुगभाव एवेत्यर्थः॥ ॥७४॥७५॥७६॥

कै.वि.२.४

गातिस्था॥ ॥इणो गा शब्द इति भाष्ये इको पीएव ग्रहणान्न दादेशस्याविसिद्धिरिति भावः॥ यः स्थानीति स्थान्यादेश संबंधे षष्ठीति भावः॥ ननु पा
तेश्पि पिबादेशः किं नेस्त त्राह शितीत्येति॥ अरादिलुकेति शितपः कर्त्रा द्यर्थके त्वाभावाद्विकरणेनन्यासमाप्ति इति बादि नां मते पि तस्य गौतीरि
ति स्यादित्याशयः॥ न च गेशब्दे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणत्वं शितप्यपि एवमेव रूपेण निर्देशः संदिग्ध इति वाच्यं लाक्षणिकत्वेन तस्याननुकरण

गाति स्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै॥ ॥पिबतेरिति पिबते र्यः स्थानी दृष्टः पा शब्द इत्यर्थः शिति च पिबादेशो विहि
त इति पापाने इत्यस्यैव गौवादिकस्य ग्रहणं॥ अमासीदिति गेशब्दे पारक्षणे अनयायेमरमननमाता सक्के इति सगागमः
सिवग्नेइट् निर्देशादिति गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वोदादिलुक्कागाशब्द शितपि निर्दिष्टः सर्वत्रेति घुमास्थागापेत्व
दावपीत्यर्थत्वेन पायतेइति पातेरीत्वाभावः॥ गोपलार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात् पारूपस्य ग्रहणाभावः॥ ॥राम

व शितपि एवमेव रूपं तस्यैव ग्रहणं अन्यथा गास्था घु इत्येवमेव वदेदिति भावः॥ गाङः स्तु नानुकरणं परस्मैपदपरत्वाभावात्॥ गामादाग्रहणेष्व राम
विशेषइति शितपू रहितगाल्लिर्देशाविषय मिति बोध्यं॥ गापोः लुग्विकरणस्येति॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येत्यनयोरर्थः॥ ॥ ३१
७७॥७८॥ ॥तनादिभ्यस्तथासो॥ ॥अत निष्ठेति॥ मध्यमपुरुषबहुवचनं॥ ॥७९॥ ॥८०॥ ॥श्रीश्रीश्रीश्रीश्री

९११

आमः॥ ॥यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति च्लेर्ग्रहणे तथाप्यत्र योग्यतावशाल्लिटएव ग्रहणमिति वार्त्तिकं॥ निपातनादिति विदांकुर्वन्त्विति त्वन्यत
रस्यामिति अभ्युत्सादयामित्यादिनिपातनादित्यर्थः॥ तत्रिति लेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटोर्निपातनाश्रय
णमयुक्तमित्यनपेक्षावीजं॥ तरबादेरिति त्वावस्थायामेव लुक्॥ प्राप्त्याश्रकेदं तत्वास्तातिपादिकत्वेन तरबुत्पत्त्य इत्याशयः॥ आदिना

आमः॥ ॥लिग्रहणमिति॥ निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति॥ तत्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः॥ प्रत्ययमात्रस्येति तरबादेर
पीत्यर्थः॥ एवं ह्यादेति॥ व्यनहि तविषयेस्त प्रयोग निवृत्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः॥ आमे तस्यानभिव्यक्तपदार्थ
त्वाच्च स्वाभाविकेनानुत्पत्तिस्तरबादेर्लुकृद्वारेणान्वाख्यायत इति भावः॥ ॥ ॥राम राम राम॥

तमप्॥ तरं तानैमप्॥ दुसन्न आम्न यात्वः॥ व्यवहितेति॥ तरबादौ सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः॥ नन्वानभिव्यक्तपदार्थकत्वेनाविशमाद्यायोगा
त्तरबनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह॥ आमं तस्येति॥ प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनमिष्यत एवाभ्युपेत्येति भाष्याक्षराणीति भावः॥ ॥

कै·नि·२·४ नन्वर्थवत्त्वाभावान्नामसंभवीत्यत आह· आम्प्रत्ययवदिति· भाष्ये सन्निपातेति· लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषया वा सुसा
यमेतत् तदाकृतेष्विति· विरोधाभावाद्देवा देवान् रंगत्वात् इत्यर्थः लुग्भावेऽपि न वाच्यमिति भावः· विहितानां नियम इति पक्षाश्रयणं तु भ्रमोस्तु

अर्थवत इति· आम् प्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान्· अमगत्यादिष्वित्यस्य णलिवत्पौ द्विर्वचने·
एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वात्सलो लुक्प्रसंगः· किं पुनरिति· यदा विशेषविधिस्सामान्यविधेर्बाधक इ
ति न्यायप्राश्रीयते तदा कारान्तरेषु सावकाशस्तिवादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्त इति आदेशापवादो लुकु
संपद्यते· अथ तद्विरोधादृत्विक्संभवे परस्या दित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुक्प्राप्त्यमिति संदेहात्प्रश्नः
लुगिति· सत्यपि संभवे बाधनेन तत्क्रदानेन वदधिदानस्येति भावः॥ ॥रामरामरामरामरामरामरा

राम·

त्वतं· सत्यपीति· न चामुत्पत्तिकालेऽपरत्वात्ततः प्रागेव यादेशाः किं न भवन्तीति वाच्यं· अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः प्रकल्प्यचापवादविषयमिति न्यायात्· ३२

ई१२

ननु अतिङ् इत्यनेनातिङन्तस्यानिष्टयोग्यस्य तस्य कृत्संज्ञाप्रतिषिध्यत इति कथं लिटः कृत्त्वमत आह· तिङ्भाविन इति· यद्यप्यामङ्त्यनेन सुपोऽपि लु
क् सिध्यति· लेशितानि कृतेस्त थापि तदनुकृतिमते पिलुकं साधयितुमाह भाष्ये अम्यादिरिति लुगिति· द्विवचनेनेति· तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्यस्य

कास्यति· तिङ्याताद्देशित्तिङ्का येस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः कथमिति· अतिङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य अयं तु तिङ्भावीन
भवतीति भावः· सुपः श्रवणमिति· यद्यप्येकवचनस्य आमः प्रत्ययलक्षणात्प्रत्ययइति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रश्नः ∧ इच्छा
दिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसंगः· कृदंतमिति· कृन्मेजंत इत्यत्र कृदंतस्याविशेषणं मेजंतग्रहणं न तु कृ
तः· स्वरादिषु पुनर्यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात् तद्धितसाहचर्याद्धा तद्धितएव गृह्यते· मस्त्रकारमांच कारेति· अत्र
प्रशब्दस्यानुदात्तत्वं सिध्यते तच्चातिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङ्ङिति चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः॥ ॥राम·

श्चः नच कृत इति· तद्विशेषणत्वेऽपि कृतोमांतत्वाभावान्न सिध्यतीत्यर्थः· कृद्विशेषणत्वपक्षे तु लेशितिनिबन्धे आम इत्यनेनैवेति बोध्यं· न तद्धितप्रकरणादिति·
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिपाठेऽस्यास्त्विहितत्रैव पठितास्य तस्य पुनस्तद्धितपदमनुवर्त्तत इति भावः· अननुवृत्तावपि न दोष इत्याह· तद्धितसाहचर्याद्वेति॥

कै·पि·१२०४ समासे कृते इति· गतिसमासउत्तरार्थः· स च नित्यइतिसमासाभावे स्वरो न सिध्येदिति न वाच्यं· उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यादनभिव्यक्तपदार्थ
केनकारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शंकनीयं· तिङ्कृतपदत्वेसत्यत्रसमासो न स्यादित्यनिष्टं तथा चेत्यनेन नसूचितं· हेतुं दर्शयति आमंतस्येति·

कृदंतप्रकृतिस्वरत्वादिति· प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्त
योः कृत्स्वरस्ततः षष्ठीनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः· तस्य चेति· आमंतस्यातिङ्त्वान्निघातो न प्रवर्त्तते· त
स्मात्सरतिङ्तेतु चकारादिनिहन्यते न कारयामिति· न तथ्येन लोपादिप्रसंगः· न चकारेति· नञोलिङंते न सामर्थ्यं
प्रदर्शयति· न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगरेनेस्य अभिव्यक्तप
दार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः॥ ॥ ॥रामराम रामराम राम राम राम राम राम राम

नलोपादीति· आदिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं· भाष्ये न चकार न हारयामिति· क्वचित्तु नजहार हारयामिति पाठः· तत्र चकारे सत्तदर्थत्वेनिवद्धं· राम०
जहारेति· तत्र सामान्यविशेषयोरभेदान्वयादित्याहुः॥ ॥८१॥ ॥ ॥श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री ३३

९१३

अव्ययादा॥ ॥ननु मामहं लिंगं तत्र शाखो लोमित्यादौ स्त्री सामानाधिकरण्यादेवटाप् तस्य चानेन लुग न आह न चेति· भूतमिति· सामान्येन नपुंसकं· ननु
स्त्रीराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृतमित्यादाववयव्यापस्य टापः संभवति चेन्न· अव्ययादिति विहितविशेषणत्वात्· यद्वापि सुपभ्यामाक्षिप्तांगस्याव्ययरूपस्ये
व प्रत्यासत्त्याग्रहणान्न दोषः· एवं च कृन्मेजंतस्त्र भाष्यमपि स्प स्वरसतः संगच्छते इत्याहुः· ननु सुपोलुक्स्तौ कथं लुक् कथं वा प्रत्ययलक्ष

अव्ययात्॥ ॥लिंगाभावादिति· न च स्त्री सामानाधिकरण्यपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमिपंब्राह्मणीत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसं
गादिति भावः· किमिदमिति· संख्यायात्प्रथमावास्तुपापि नोत्पन्नमव्ययमिति भावः· प्रत्ययलक्षणमिति· स्वाभाविके सेवसुपो लुपलब्धि लु
कूद्वारेणपदत्वनिबंधनरुत्वादिकार्यसिद्धये न्वाख्यापत इत्यर्थः· उच्यमानेपीति· प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानादनु
त्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः· एकत्वादिष्विति· वाक्येकवाक्यतया विशिष्टएवार्थे स्वादिविधानादिति भावः· अविशेषेणे
ति· वाक्यांतरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः· मदयमिति· एकवाक्यतापक्षेपि तापेकात्लुबुक्तेतिरित्यर्थः॥ ॥रा

एतमत्राह· स्वाभाविकेवेति· अव्ययास्वरसुवदर्शनमेव लुक् संज्ञमिति भावः· ननु पर्वौकरीत्यादि इष्टं किं सुबुत्सखेलाशंक्याह· प्रसक्तेति· स्वादिका
वैएकत्वादीनामनुपादानादाह· वाक्येति· वाक्यांतरनिरपेक्षत्वादिति· उत्पन्नानां नियमइति भाष्यस्यार्थमिषमएवेत्याशयः· एकवाक्यतापक्षेपीति·
सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेपीत्यपि बोध्यं· अत्रपक्षत्रयेपि सप्तानामपि विभक्तीनां लुगित्यादि बोध्यं॥८२३॥

वै.कि.२०४ तृतीयासप्त॥ ॥तत्रवर्तिपदानामिति॥ एकविंशतिर्भरद्वाजा इत्यत्र यो: स्वार्थोपसर्जनसंख्या इत्यर्थोभिधायित्वादित्यर्थः एकत्रिंशद्गानतिक्रान्तो

नाव्ययीभाव॥ ॥योगव्यवसानमिति॥ योगविभाग इत्यर्थः तृतीयाप्रकरण इति अवधारणे तु वर्तते तेनानामिवापचम्यास्तु कृतु
पंचम्या अपीत्यर्थः संपद्यते आपाटलिपुत्रमिति आङ्योगेत्र पंचमी नत्वपादान इत्यभिभाविभवतीत्यर्थः नचेति अव्ययीभावा
द्विहिताया: पंचम्या: अमादेशप्रतिषेधोत्रतत्तरपदाद्विहितापंचमीतस्याश्च समासप्रातिपादिकत्वाद्भुकि कृते समासात्सुपो
लुक्यतेतस्यामभावः नचाप्रिनदीति अमतएवेत्यर्थः आउपकुंभादिति कुंभस्यसमीपमित्यव्ययीभावः तत्रआङ्योगे
पंचमी॥ ॥तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ ॥सुमद्रमिति मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः॥ एकविंशतिभारद्वाजमिति एकविंशति
र्भरद्वाजावंश्यास्त्रिपंचाशद्गोतमावंश्या इतिसंख्यावंश्येनेतिसमासः तत्रवर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थतराभिधायित्वाद्गौतम
भारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः ततः सप्तमी नित्यामभावः बहुलग्रहणलब्धमन्यायमर्थोदर्शितः॥ ॥ राम० ३४

गइतिनसिध्येत् तस्माद्भाष्यकारप्रयोगात्तत्र लुगभावइतिहरदत्तः सुकरत्वेचैतत् अन्यभाविवक्षानामपसंबेदइत्यादि सिध्यर्थंतद्रान्तस्तेउक्तवार्तिकोप
व्यासंगात्योपत्तिः एतद्भाष्यप्रामाण्याद्धित्रौ उपकादिषु बोध्यावितिबोध्यं॥ ८४॥

९१४

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

लुटः प्रथमस्यडारौरसः॥ ॥प्रथमतः परत्वादेत्वेसत्यइतिन्यायेनडारौरसोनप्राप्नुवंतीत्याशयेनवार्तिकंभाष्येटितामिति डाद्यस्तुपरस्मैप
देष्वरितार्था इतिभावः पूर्वविप्रतिषेधेनडादौसत्यइतिन्यायाप्रवृत्त्यादेत्वाभावइति नासुर्येतद्धनयन्त्राह तिप्तस्झीनामिति आत्मने

लुटः प्रथमस्यडारौरसः॥ ॥श्वः कर्तेति तिप्तस्झीनामत्रडारौरसः कृताः आत्मनेपदानामिति लुट आत्मनेप
दानांच प्रथमसंज्ञकानांडारौरसोभवंतीतिवक्तव्यं ततश्च विशेषविहितत्वादेरेशे एत्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषे
धार्थेनेति पूर्वविप्रतिषेधस्य यस्य योजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः किंपुनरिति कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्शास्त्र
तरत्वमितिसामान्येनप्रश्नः इहतु कृतेकरोषाणां द्वयोर्दुष्टत्वान्नैव प्रशस्य इतिनवेदपक्ष: प्रश्नः॥ ॥राम

पदानांचेति चेनपरस्मैपदं भाष्ये पुनः प्रसंगोति पुनरेत्वं तु न लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायादितिभावः प्रश्नेलेकृते कशेषद्वंद्वपक्षस्य दुष्टत्वा
त्तन्याउपपत्तिरत आह सामान्येन प्रश्न इति अत्रेतिभाष्यस्येवं विधेविषय इत्यर्थे उदाहरणं तरोविषयः प्रश्न इतिभावः॥ ॥राम०

कै॰वि॰२॰४ बहुशक्तिकिटकमिति॰ जातिरप्राणिनामिति सेकवत्त्वं॰ बहुशब्दोपात्तबहुत्वान्वयानुपपत्त्याद्धृते एकशेषाणामत्र द्वंद्वः॰ बहुशक्तिकिट
कानीत्यत्र बहुवचनान्यथानुपपत्त्याकृतद्वंद्वानामेकशेषइति बोध्यं॰ तस्माद्दुमममपि न्याय्यं प्रकृते तु कृतद्वंद्वानामेकशेषो न्याय्य
इति बोध्यं॰ डीयाविकारे इत्यर्थेनुपपत्तिरत आह॰ ज्आदेशइति॰ कर्मधारयइति॰ नानुबंधकृतमिति॰ अनुबंधत्वयोग्यकृतमित्य

डारौरसः कृते टेरेत्वेइति॰ परत्वादेरेत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् डारौरसोमवंति॰ यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्व
चने एष एवार्थः आर्ययादर्शितः॰ आंतर्यतइति॰ य एवासौ त्रयः स्थः पंते त एव सर्वेषां संतु ज्आ निकारइति॰ ज्आदेशइत्यर्थः॥
नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य स्यादिति डाररत्व्यः॰ भवः कर्तेति॰ तिपोड्डादेशस्तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति॰ यत्तु
तिङ्तिङ इति निघातः सन्लुङिति निषिद्धः डितीति॰ आकारेडितिपरतः सतकारस्य डित्संज्ञकस्य लोपः॥ ॥रामश्री
त्वं
श्रीः॰ ध्वनितं चेदमनेकाल्त्वशिदितिसूत्रे भाष्ये॰ भाष्ये निघातप्रसंगइति॰ ×स्तु× शित्वे शित्वे च सर्वे धायं दोषइति स्थचियितुं तु शब्दः॰ राम॰ ३५
ननु भवः पदयोगे तिङ्तानिघातएव भविष्यतीति भिन्नेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह॰ यस्त्विति॰॥ ॥रामश्री

९१५

माध्येअनित्यत्वादिति॰ इयमेकदेशयुक्तिः॰ अनुबंधयोग्यत्वेनतत्कृतानेकाल्त्वस्याभावात्॰ चुटूइत्यादौ प्रत्ययशब्देनोपदिश्यमानप्रत्यया
वयवपरोपीति अंत्यादेशोपि डस्येत्वसिद्धिः सर्वादेशश्च तस्मिन् कृते एकादेशइति॰ कृते कादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य

डित्करणसामर्थ्यादिति॰ ननु एवानङ् स्यापीति बोद्धव्यं॰ नह्येतस्य ज्आदेशे कृते सतकारमंगं प्रत्यये परतोंगसंज्ञाविधा
नात्॰ अनित्यादिति॰ अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः॰ अंत्यस्येति॰ प्रत्ययस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययसकारादेः समुदायस्य प्र
त्ययत्वात्॰ अश्लिष्टनिर्देशादिति॰ तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते सर्वादे
शे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते सिद्धमत्वं सविकारादिति॰ यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति॰ यदा तर्हीति॰ अत्कप
रिमाणस्य तिङ्संज्ञा संबंधो निशब्दस्यात्वादेशे कृते रूपांतरयोगात् तिङ्ग्रहणेनाग्रहणस्य दत्त्वेन स्यादित्यर्थः॥ ॥

नैव प्रवृत्तिरित्यर्थः॰ ननु तिङ्वयवमादायैव सा किं न स्यादत आह॰ अत्कपरिमाणस्येति॰॥ ॥श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्री॰

कै॰वि॰२॰४ भाष्येनन्यवदिति॰ आर्धधातुकमिकारात्तस्यापेनासिद्धेः स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरूपलक्षणमिदमिति बोध्यं॰ भाष्ये तत्रांगत्वादिति॰
तासेः परं लसार्वधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य वस्तुपेक्षत्वादित्यर्थः परत्वाट्टिलोपेनेति॰ उत्सुसामर्थ्येनांगत्वेपत्वे वैकल्पेपिटेरितिशास्त्र
स्येव प्रवृत्त्यात्तस्य परत्वादितिभावः एवं चानुदात्तेउदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तौ दात्तत्वमेवस्यात इति

एकदेशविकृतमिति॰ यथापचतुपचंवितिसादौ॰ न्याय्यएवायमिति॰ पूर्वप्रदर्शितोयंहिडारौरसामंतरंग
त्वात् न्याय्योयं तु न्याय्यः अथवा परविप्रतिषेधएवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते॰ इ
दमिहेति॰ डारौरसमुकृते पुटिलोपस्य कृते संप्रसारणेयम॥ ॥राम राम राम राम राम राम राम॥ रामम॰

तात्पर्यं॰ किमपेक्षयान्याय्यत्वमित्याशंक्याह॰ पूर्वप्रदर्शितइति॰ न्याय्यएवेतिभाष्यस्यन्याय्यत्वपमित्यर्थः अथवेति व्याख्यातुं चिंत्या॰ ३६
पूर्वविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यं॰ टिलोपात्सर्वमेतत्संप्रसारणपान्त्रसंभवादाह॰ डारौरसविति॰ टिलोपे चेति॰ परत्वादितिभा
वः॰ भाष्ये पुनः प्रसंगविज्ञानादिति॰ पित्यपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यालसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः॥ ॥राममराराम राम

९१६

कै॰कि॰२॰४ नन्वकृते इति॰ अपिद्धिषयइत्यर्थः नन्वदात्तनिवृत्तिस्वराभावेपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य
सकृद्गतिन्यायेन बाधितत्वात्पुनरनेप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरित्यत आह॰ पुनः प्रसंगेति॰ तत्र अनुदात्तस्य यत्रेत्यत्र॰ तत्र च उदा
त्तनिवृत्तिस्वरानुदात्तत्वयोः संप्रसारणयुक्तेनेत्यर्थः ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोपेउदात्तनिवृत्तेरेवाभावात्कथ

नन्वकृते नु दात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरोनैव प्राप्नोतीति तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह तदेतदिति॰ तिपोनुदात्तस्य स्थाने उदेशः स्थानिवद्भावा
दनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति॰ यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तेन त्र परत्वाट्टिलोपे कृते ऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्व
रो न सिध्यति॰ पुनः प्रसंगविज्ञानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः सोसावीति॰ शाकटीयस्तत्रानुदात्त[illegible]युक्त इत्यर्थः वृत्ति सन्नियोगशिष्ट इ
ति॰ वृत्तिः प्रवृत्तिः यदैवतासिः प्रवर्तते तदेवापवादाभावात्तत्त्वयुक्त इत्यर्थः पूर्वोक्तएवार्थः श्लोकेन संगृहीतः॥ ॥८५॥ ॥
॥ ॥इत्युपाध्यायश्रीजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥द्वितीयोध्यायः समाप्तः॥ छ

पुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽत आह॰ भाष्ये तासेर्वर्तीति॰ एवं च प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वमंऽतरंगत्वादपवादप्रसक्त्यभावात्चोदात्तत्वयुक्त एवोसद्य रामः
त इतिभावः॥ ॥८५॥ ॥ ॥ इति श्रीशिउपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितभाष्यप्रदीपोद्योते द्वि ३७
तीयोध्यायः समाप्तः॥ ॥२॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥इ॥ अत्राध्यायेत्राह्निकानि॥ इ १० ॥ ग्रंथसंख्या॰ ४२०० ॥ ६१८ ॥ छ

तोनग्रह्यतेकिंतर्हुदात्तलाभाय३

९१६

917

द्वितीयसमाप्त २७२

तृतीयाध्यायप्रारंभ

कै॰वि॰ ३॰१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥प्रत्ययः॥ ॥अधिकारेणेत्यस्य प्रयोजनमाह-यदित्विति-अनेकस्येति-प्रत्यासत्त्याश्रयणेनेसिपः पकारेण व्याप्त्याश्रये
तश्च तनथनाश्चेति तपः कोपि रेणे त्यर्थः-एवंच गौरवातिव्याप्त्यादिदोषपरिहाराय अधिकार एव कर्त्तव्यस्तथाच प्रकृत्यादिष्वतिप्रसंग इति भावः।

श्रीगणेशायनमः॥ ॥प्रत्ययः॥ ॥अधिकारेणेति-यदितु प्रकारांतरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो नस्यादतिप्रसंगः
यदातु गौरवादिप्रसंगपरिहाराय अधिकारेण क्रियते ततोतिप्रसंग इत्यर्थः-अत्र यदि सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरन् तदा गौरवं स्या
त्-अथ सप्रत्यय इति सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञाविधीयते तदाने कस्य पकारस्य संभवात्संदेहः स्या
त्-ननु प्रतियोगमुपस्थाने पि वाक्यभेदप्रसंगात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यतित आह्-हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोः कर्मणि रूपपदयोः
पशौ कर्त्तरीन्प्रत्ययो भवतीत्येकवाक्यं ते च हरतीति दृतिनाथ पशवः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यं-न चैकवाक्यतायां संभवत्यां वाक्यभेदो युक्तः॥

तमाप्त्विपति-नन्विति-विधीयमानस्य सनादेः प्रथमांततया प्रत्यय इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबंधः-अन्येषां तु विवि राम॰ १
भक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैव संज्ञासंबंध इति भावः

६१७

संभवत्येकवाक्यत्वे एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसंभवे इति समाधत्ते-नैतदिति-ननु विविभक्तित्वात् कथं प्रत्यय इत्यनेन तेषां संबंध इत्यत आह्-विभक्त्यंतरेति-
ननु सनादिविधानार्थत्वात् प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह्-सनादीति-अन्यत्राप्रधानत्वेपि अन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वे ऽवि

नैतदस्ति-सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञाविधेयानह्यसतः संज्ञिनः संज्ञाविधानमुपपद्यते तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः
अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः-नतथ्यथासनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्था
न सामर्थ्यात्संज्ञासंबंधप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यंतराध्याहारेण प्राप्नोति-सनाद्युत्पत्तिवाक्ये एव प्रथमनेतेषां पारार्थ्यमवगतं।
द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपादनपरे वाक्ये संज्ञासंबंधप्रतिपत्तौ स्वार्थतास्यात्-यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्य
भेदेनोपपदसंज्ञा अधिकारात् भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥

रोध इति भावः-ननु प्रकृतीनां प्रत्ययविधावुद्देश्यत्वात् तथानासामेव संज्ञायामेषुद्देश्यत्वं न्याय्यं नतु प्रत्ययानामिति चेन्न-समानविभक्तिकत्वेन
प्रत्ययानां प्रकृतौ दृश्यतया विभक्त्यंतराध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्संभवादित्यभिमानः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰ वि॰ ३॰२ श्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भाविते त्यत आह॰ उपाधिशब्देनेति॰ तुल्यन्यायत्वादिति॰ प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रत्ययोर्द्धे तुल्यन्यायत्वमित्य
र्थः॰ एवं चोपाधिपुत्रद्भावनेनैवंविधविशेषणेष्वुद्भावितं वेति भावः॰ तदंत वाच्यः॰ प्रत्ययांतवाच्य इत्यर्थः॰ समानशब्द इति॰ प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्य
तादृशायां समानाधिकरणशब्दबोध्यो यः॰ असौ प्रत्ययांतशब्दवाच्यः सन्नुपाधिरुच्यत इत्यर्थः॰ यथा पंचालानां विषयः पंचाल इत्यत्र देशाद्

उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते॰ क्वचित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते॰ यथा न्योपाधे रुपाधिर्भवति विशेषण
स्य वा विशेषणमिति॰ अर्थविशेषउपाधिस्तदंतवाच्यः समानशब्दोपः। अनुपाधिरतोन्यः स्यात् श्लाघादिविशेषणं यद् इति॥ ॥
एं॰

तिहरिरित्यादौ चश्वादिः पशुः नानार्थत्वात्संदेहवारणाय इति हरिः श्वेत्यादौ विशेषनियमार्थोपस्थप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरण
कर्त्री २ शब्दप्रयोगोपि॰ आभ्याम पर्स[redacted]दीनास्तु पाधित्वव्यावृत्तिः श्लाघादिव्यावृत्तिश्च श्लाघादीति॰ आदिना धातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्या
दिः॰ अतएव तदसमानाधिकरणमेवगार्गिकया श्लाघत इति पदांतराभिधेयं च तदप्रयोगे च तु जों साधुत्वमेनार्थविशेषउपाधिरित्यादिका त्वो
पनवचनमितिन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः॰

६१८

नच प्रकृत्यादीनामिति॰ नच प्रातिपदिकत्वाभावः फलं ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्वज्ञापनात्॰ ननु प्रतिसंक्षिप्तरूपत्वे
रूपस्थानात् प्रकृत्यादयो न विधिविशेषानुपादानेपि संनिधानात्संज्ञिनादेरेवपरे भवंति त्यत आह॰ नचेति॰ पुगपदिति शेषः॰ समासे इति॰नि

किं च स्यादिति॰ न हि संज्ञाप्रवृत्तिमात्राद्देवदोषो भवति॰ किं तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात्॰ न च प्रकृत्यादिना तन्निमित्तं किंचित्कार्यं संभ
वति॰ परत्वेतावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नं॰ न च गुमादीनां सनादीनां च परस्परापेक्षं त्वेमुज्यते विरोधात्॰ उ
पपदस्यापि समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः॰ उपाधेरपि योर्थो परधर्मस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात्स्पितस्येव
च परत्वस्य शास्त्रेणानुवादात्॰ शास्त्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वाद् धर्मस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः॰ आ
द्युदात्तत्वमपि न भविष्यति यथा स्वेन लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात्॰ अंगसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता
इति तेषु परतः सान्यस्य न भविष्यतीति प्रश्नः॰

त्वसमासे इत्यर्थः॰ लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाभावादुपाधेरपि परत्वाभाव इत्यन्वयः॰ तत्र हेतुमाह॰ स्थितस्येवेति॰ तदन्यसाधुत्वस्यैव
विधेयत्वमिति भावः॰ विधायकत्वाभावादिति॰ परत्वादिविधायकत्वाभावादित्यर्थः॰ तद्विधायकत्वेप्याह॰ अर्थस्येति॰ यथात्वमिति॰ तेषामनेक
रात्वेन बाधकत्वमिति भावः॰

रा॰ भं॰
२
पर २

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रह

कै·वि·३·१

पर्यायेणेति· यौगपद्ये हि विरोध इति भावः· सनादीनां परत्वबोधनेनैव सत्त्वोपपत्तौ सन्निसादेर्विभक्तिविपरिणामादिना र्थान्तरवर्णनमनुप
पन्नमित्यत आह· शब्दान्तरापेक्षमिति· प्रकृत्यपेक्षं त्विति· तासां पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः· ननु राजादीनामपि प्रातिपदिकादेः कादितिनिर्दिष्ट
त्वात् प्रत्ययसंज्ञायां परश्चेत्यस्य प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्यत एव काशत्वमत आह· भोक्तुं व्रजतीति· अत्र समासाभावेन उपप

परत्वमिति· प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य· उपपदस्या
पि परत्वादुपसर्जनं पूर्वमित्येतदग्रजः पुरुषादिषु साचकारो बाधितत्वापरत्वं स्यात्· भोक्तुं व्रजतीत्येवं चानित्यं स्यान्न तु व्रजति भोक्तुमिति·
उपाधिवाचिनोपि प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियमः स्यात्· यः प्रत्ययः स परइति परिभाषणात् आद्युदात्तत्वमपि स्वरान्तरं बाधितं स्यात्·

दस्य परत्वं स्यादिति भावः· अर्थे परत्वासंभवस्योक्तत्वादाह उपाधिवाचिन इति· स्वरान्तरमिति· योनवकाशत्वद्विषये तान्तरतः सावकाशविष
येतुस्यादिति तात्पर्यं· न च प्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशाच्चदंशो सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यं· स्वरान्तरगतं नित्यत्वं
बाधितं पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात्·

राम·
३
६१६

सिद्धेति· टकितो पदस्य तदनुवादेन टको विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानानुमानमिति भावः· ननु कुतश्चित्सूत्रं स्याद्विधिनीसीति
कथमसंगतत्वमत आह· आक्षेपादिति· तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः· पूर्वापेक्षेपि परत्वे इति· अनुमितो विधिः
सामान्यत एवं पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्रविधानं· वस्तुतो टकादेर्मानान्तरेण सिध्याभवतु तद्ध्यनुमानं प्रकृत्यादीनां तु मानान्तरेण सि
सिद्धतयात द्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः· चिंत्यमेतदिति· इत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवंति ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवंती

अंगसंज्ञेति· ननु विधानमति बद्धेन संज्ञा न चेह प्रकृत्यादयो विधीयंते· नैष दोषः· सिद्धशब्दान्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रे
ण विधानात्· परत्वेन च पूर्वस्यावधेराक्षेपात्· ननु पूर्वापेक्षेपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यंगसंज्ञा न भविष्यतीति चिंत्यमेतत्·

त्वत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शब्दं· प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानं अत एव सर्वोपि विशिष्ट
विधिरेव प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु कस्यचिद्गुणविधित्वमिति मीमांसकाः· न हि यस्मात्स प्रत्ययविधिरित्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायलब्धवि
धेयत्वमेव गृह्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यंगसंज्ञाप्रयोजनं नेमेव· ननु विधिग्रहणसामर्थ्यान्न्यायलब्धविधेयत्वस्य ग्रहः स्त्री ईयती त्यादौ इदम्नि
रूपितांगत्वस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्याभावादिति चेन्न नेकिमिनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात्·

कैयि·३·१ प्रकृतविभक्त्या· सिद्धत्वबोधकविभक्त्या· ननु भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह· वाक्यभेदेनापीति· द्वि
तीयवाक्यस्यापि गुणिजनिकत्वाद्योयः सत्प्रत्ययः इत्येवंरूपस्येयस्वीकारेण तत्राधिभूतविभक्त्यानिर्देशसार्थ्यमेव प्रकृत्या

निमित्तस्येति· प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पारार्थ्यात् स्वसंस्कारं प्रति
प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः· तत्र वाक्यभेदेनापि विधीयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबध्यते· तेषामेव नि
मित्तत्वात् तां प्रति प्रयोजकत्वात्· संज्ञासंबंधप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशात्॥ ॥ ॥

दीनामिति भावः· तेषामेव तां प्रति प्रयोजकत्वे हेतुमाह· संज्ञासंबंधेति· न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामः· योग्य शम० ४
विभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारितार्थ्यादिति भावः·

६१२०

युक्ततरमप्याह· द्वयोश्चेति· प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षावत्सकृत्साद्यपेक्षायामपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपश्ली
ष्टानां संज्ञां प्रत्यपेक्षाभावात् प्रत्ययसंज्ञा नेत्यर्थो निमित्तकार्यिपर्यत्वाद् इत्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः· उभयाकांक्षयासंबंधस्यान्याप्यतरत्वादि
त्यभिमानः· वस्तुतस्तु गुणादिभ्यः सन् प्रत्ययः परो भवतीत्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसंभवाद्भिन्नवाक्यत्वे मानाभावात्
न प्रकृत्यादीनां संज्ञा· न ह्युद्दिश्यमाने तस्योद्देश्यतावच्छेदकसंबंधलाभाय वाक्यभेदमन्वते न्यायविदः· तत्रोद्दिष्टसंज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य वि
धानात्· शब्दार्थयोरभेदाच्छिन्नोन्वयायोग्यता नापि लक्षणा· अन्यथाऽसतः संज्ञानुपपत्तिवत् आद्युदात्तस्यापि विधानासंभवात्· प्रत्ययस्य

द्वयोश्च परस्पराकांक्षायां संबंधो न त्वन्यतराकांक्षायां सीतारावणयोरिवेति संज्ञायास्त्वाकांक्षायां सत्यामपि प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वा
दनाकांक्षत्वात् संज्ञासंबंधाभाव इत्युक्तं भवति

रश्च तासे वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति लुटः प्रथमस्येति सूत्रे शेषस्य भाष्यविरोधः· ये देवता
स्तिः प्रवर्त्तते तद्देवोदात्तत्वमुक्तं इति कैयटः· किंच संज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य पूर्वोक्तत्वात्· संज्ञी सतो मांसपिं
डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यमित्यादिभाष्यसंमतत्वेपि प्रकृते अस्य सूत्रस्य शटकं वयेत्यादिवत्संज्ञावि
शिष्टविधाने बाधकाभावात्· अयमेवानमित्तिकार्यार्थत्वादिति भाष्यस्यार्थः· अयं भावः· निमित्तिनो निर्ज्ञातत्वात् नैवाक्यतया विशिष्टवि
धिसंभवः· निमित्ते ष्वन्वये तु वाक्यभेदआपततीति वाक्यभेदभियानैतस्याः संबंध इति·

कै·वि·३·१ अर्थप्रतिपादकानामिति· अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः· उपाध्यभावेनेति· काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपाध्यत्वेनाश्रित्यान्वा
ख्यानादित्यर्थः· तदनुगुणेति· तत्रानिमित्तित्वानुगुणेन प्रथमा· अन्याः प्रायेण निमित्तत्वानुगुणा इत्याहुः· बहुषु निर्धारणे डतरोनुपपन्न इत्यत आ
ह· किंपदिति· प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशंक्याह· प्रत्ययसंज्ञेति· पूर्वप्रत्ययसंज्ञायामाकांक्षाभंग

किंपुनरिति· नित्यत्वाच्छब्दानां निमित्तनिमित्तिभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः· प्रकृतीति· प्रतिपादकानां शब्दानामुपाध्यभावेन शास्त्रेण व्यवस्थाप
नात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः· कतर इति· किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति
सूत्रद्वये उपाधिप्रत्याख्यानाद्बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः· प्रधान इति· प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रवृत्तये प्रधानमपेक्षते न तु पार
तंत्र्यादप्रधानमित्यर्थः

त्यप्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाभाव इत्युक्तं इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूते शब्दे आकांक्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः· वाक्य राम०
भेदभिया तैस्तस्याः संबंध इति प्रागुक्तं अनेन तु तत्रान्वयप्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्त्वं· भाष्यकोपातीति· उत्तरस्य वैकल्पिकत्वात् द ५
प्रयोगः उभयोः संप्रत्ययो भवतीति· तत्र कथमपि तु संप्रत्ययस्तन्मूलकः प्रयोगः· तथा भाष्याचार्यैस्तत्र नैवतोस्यार्थेन प्रयुक्तवान् शिष्याणां च तथैव तत्र बोध इति

६२१

प्रयोजनकृतमिति· प्रयोजकत्वकृतं प्रेरणकृतमित्यर्थः· भाष्ये यथा पुनरिति यथा अस्तु पुनरित्यर्थे· किंकृतमिति· प्रेरकत्वाभावादि
तिभावः· अपूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह· तदर्थत्वादिति· तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः· प्रयोजकत्वादिति· प्रयुज्यत इति प्र

किंकृतमिति· भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषां इह तु कथमिति प्रश्नः· अर्थकृतमिति· प्रयो
जनकृतमित्यर्थः· अपूर्वेति· तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः· यद्येवमिति· ननु येनावस्थाकृ
तेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रकृतित्वसंज्ञया न संभवन्त्वेते ये तु प्रत्ययस्य तेन कृत्यहेणेन गृह्यन्त एव
वेति नास्त्यनिष्टप्रसंगः नैतदस्ति· प्रकृतिविकारागमानां तत्संबंधित्वेपि प्रयोजकत्वात्प्रधानत्वाद्धि स्यादे
व प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंबंधिनामपि तदवयवत्वेपि पृथक् प्रत्ययसंज्ञा स्यादेव योग्यतासंभवात्॥ ॥

योजकः प्रयोज्यः तत्वात् निमित्तित्वादित्यर्थः· प्रधानत्वाद्धेति· अपूर्वोपदेशादित्यर्थः· योग्यतासंभवादिति· समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यता
संभवादित्यर्थः

नहि परत्वनिमित्तेति॰ तद्व्याप्येत्यर्थः॰ तथाहि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः॰ अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति चिंत्यं॰ राजपुरुषइ
त्यादौ प्रत्ययत्वाभावेपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात्॰ अकचामिति॰ अकचः प्रत्ययत्वफले प्रत्ययस्यादितीत्वं॰ परविज्ञानमिति॰ परश्चेति परिभाषा॰

न

विकारागमेष्विति॰ यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे तेन प्रत्ययसंज्ञा भविष्यतीत्येवं न व्याख्येयं॰ नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अ
पितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वं तेन व्यापकाभावेपि भृ बहुजकचो प्रत्ययसंज्ञा भवति तस्मादेवं व्याख्यायते॰ प्रयोजनाभावाद्विकारागा
मानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति॰ तथाहि॰ परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलं तत्तेषां न संभवति [illegible] षष्ठ्या स्थानसंबंधस्यावयवसंबंधस्य च प्रति
पादनात्॰ आगमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः॰ विकारा अपि येऽन [illegible] स्तेनस्वरभाजः येतु सा [illegible] स्ते प्रवृत्तिकाल एवांतरं
गत्वात्स्थानिस्वरयुक्ताः॰ अंगसंज्ञापि तन्निमित्तान्यस्य न प्राप्नोति साहि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा॰ प्रयोजनसद्भावेतु भूत आगमत्वेपि श
कारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव॰

प्रत्ययसंज्ञा चास्यालिंगं॰ प्रत्ययसंज्ञकः परो भवतीत्यर्थइति भावः॰ अंतरंगत्वात्स्थानीति॰ आंतरतम्येनेत्यर्थः॰ आद्युदात्तत्वंतु तत्वादौ चरितार्थमितिभा
वः॰ साहीति॰ प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रतिबद्धेत्यर्थः॰ शकारस्येत्संज्ञार्थमिति॰ अतएव तृण हइत्यादिनिर्देशाः संगच्छंते॰ श्नमः शकारस्तु श्नान्नलोपइ
त्यत्र विशेषणार्थ इति भावः॰

नन्वेवं परविज्ञानादिति पंचमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादत आह॰ फलमपीति॰ भाष्येन च विकारागमाः परे इत्येव पाठः॰ तदुत्तरं संभवतीत्यपाठइत्या
शयः॰ अन्ये तु॰ प्रत्ययइत्यादीनां त्रयाणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्यन्याय्यत्वेन नान्योन्यं
प्रत्यन्योन्यस्योद्देश्यतान्याय्येति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं कथं चाद्युदात्तत्वमिति॰ अतएव लुटः प्रथमस्येत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधः तस्मा

परविज्ञानादिति॰ विभाषागुणेऽस्त्रियामिति हेतौ पंचमी फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते यथाध्ययनेन वसतीति॰ न तथ्या मम अर्थः प्रत्ययसं
ज्ञायां परत्वफलं तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावान्नभविष्यति॰ किंतु नहीति॰ परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनमिति
भावः॰ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति॰ षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य संबंधस्य प्रतिपादनाद्विरोधासरत्वाभावइत्यर्थः॰ पंचमीनिर्दिष्टाच्चेति॰ पंचमीनिर्देशेप
र्यायेण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः॰ प्रत्यये इति॰ षष्ठीनिर्देशो छिति भावः॥ ॥

त्ययमर्थः॰ स्थानषष्ठ्यादिनिर्देशाकांक्षायां विकारादीनामभावेन परइत्यस्यासंबंधे संनियोगशिष्टन्यायेन प्रत्ययइत्यादीनामप्यसंबंधइति पर
विज्ञानादित्यस्य तत्संनियोगशिष्टत्वादित्यर्थः॰ कथं तु तृण हइमित्यादिनिर्देशात् तयासयोरितिज्ञापकाच्च संनियोगशिष्टन्यायानित्यत्वेन प्र
वर्त्तत एव संज्ञेति दिक्॰ एतदेव ध्वनयन्विकारागमेषु परश्चेत्यस्याप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये किंपुनरिति॰ पूर्वोपपादितस्येति॰ स्थानसंबं
धस्यावयवसंबंधस्य चेत्यर्थः॰

कै॰वि॰ ३.१

आनंतर्यसंबंधे इति॰ धातोरिति पंचमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः॰ ननु धातोरित्यनुवृत्त्यावयवोनुवृत्त्या च याक्यभेदेन प्रत्ययस्यापि विधानस्यादत आह॰ श्रुतयोरेवेति॰ नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यंतविशेषणतया कथं प्रत्ययविधिरत आह॰ प्रकृतिप्रत्यये ति

क्षेति॰ गाग्योष्ट्रगित्यादावानंतर्यसंबंधे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः॰ हन्तस्त्चेति॰ श्रुतयोरेवस्यान्यादेशयोरागमागमिनोश्च संबंधप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यांतराभावाच्च प्रत्ययविधिर्नप्रकल्प्यत इत्यर्थः॰ इह तावदिति॰ प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययोपि विधास्यते विकारागमाभावेत्यर्थः॰ यद्येवमिति॰ हंतेरादेशविधानुषमयोगाद्विभक्तिकल्पाच्च धातोरविशेषितत्वादिति भावः॰ अयमर्थ इति॰ पूर्वलिंगेन धातुश्रुतिहंतावुपसंहृता॰ इदानीं वाक्यभेदेन संतानधानादेतिस्तकारसंबंधं च प्रतिपद्यते धातुं चाविशिनष्टीत्युच्यते अर्थाश्चमस्यात्रेति॰ अन्वर्थसंज्ञाश्रयणेदर्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानां चानर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः॰

ननु हंतिना धातुविशेषणत कथं धातुमात्रात्संभवोऽत आह॰ हंतेरिति॰ भाष्येयः स्वमर्थमिति॰ प्रत्यायकत्वं च शब्दस्यस्वार्थविषयमेवगत्य तेयोग्यत्वादित्यर्थः॰

रा.म॰ ७

८२३

पूर्वीपातेति॰ यौगिकार्थस्य शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वांगीकारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः॰ संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं वोध्यं॰ प्रकारांतरं॰ अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेपि महासंज्ञाविषये तादृशार्थवच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि॰ इरु

किंवक्तव्यमिति॰ पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवंतीति प्रत्यायकः प्रत्ययइत्येवं वक्तव्यमितिमत्वा प्रश्नः॰ महतीति॰ महत्त्वात्प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते तेन यः प्रत्यायकः स प्रत्ययः महत्त्वसूचितं प्रकारांतरमपि यद्वर्तिनत्त्वत्वीक्षिसूत्रे व्याख्यातेनतएवावधारणीयं॰ नहितेद्विति॰ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योर्थोनावधार्यते तदभावेपि केवलायाएव प्रकृतेस्तदर्थावगमात्॰ नापितरवादिवत्कश्चित्तदोसोर्थइतिभावः॰ यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति प्रकृत्यर्थ एवतेषामर्थ इति॰ तदपि कल्पनामात्रं॰ सत्यर्थे पर्यवत्वे प्रत्ययसंज्ञयाभाव्यमित्यभिहितेतदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वेकादीनांनोपपद्यत इत्यकृत्स्य दुरुत्तरत्वात्॥ ॥ ॥

तरत्वादिति॰ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्यार्थाभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाभावे शंकिते प्रकृत्यर्थ एवास्यापर्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः॰ स्वार्थे इत्यस्य चार्थराहित्य एवतात्पर्यमितिभावः॰

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कै·वि·३·१

कादीनां केनापि प्रत्याय्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वमर्थस्यैव तु प्रत्यायनीति तत्राह· अभिधेयेति· अभिधानं शब्दः एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह· एकएवेति· निपातनादिति· वस्तुतोऽन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र प्रत्यय इति वक्तुमुचितं· प्रत्ययस्येति· अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वेनागमानामिति भावः· वधनमविरंगाद्यादेशानामपि न स्वीयार्थप्रत्यायकता· किंतु स्थान्यर्थप्रत्यायकतैव· अतएव कोशा

प्रत्याय्यतइति· अभिधेयधर्मस्याभिधाने उपचारादेवमुक्तं· अयमत्रार्थः· यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात् प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति· एवमपीति· नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भावः· योगुपादिसन्नप्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छा सनेवात्राभिप्रेतः· एवेतर्हीति· एकएव शब्दो नेकक्रियाभक्तियोगादंगीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोभिधीयते· तत्रयथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते एवं तस्य निपातनाद्भिणिलुक्· एवमपीति· आगमस्यार्थवत्त्वं निराकर्तुमुपन्यासः· अन्यत्रापीति· प्रत्ययस्यागममंतरेणापि प्रयोगादर्थवत्त्वावगतिः· आगमस्य प्रत्ययमंतरेण प्रयोगाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यतइत्यर्थः·

दोतेषां पृथगर्थो निर्दिश्यते· अतएव चनन्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारकस्तदर्थबोधो नाभिहित इति न तु कदाचिदपि न भवति इति· येपि शास्त्रानभिज्ञास्तेपि वृद्धव्यवहारात् तथैव प्रतियंति· एतदृर्थमेव भाष्ये स्वमर्थमित्यत्र स्वमिति पदोपादानं स्यादिनोनर्थत्वादन्येन प्रत्याय्यमानार्थकोपि नेति दिक्॥ ॥१॥

राम०
८
६२४

परश्च॥ ॥पंचमीति· परशब्दाध्याहारएव व्याख्यास्यते· ननु पूर्वशब्दाध्याहारो गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्या आनंतर्यार्थत्वेन धातोरिति पंचम्याः पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः· परशब्दाध्याहारेणेति· तदर्थघटितवाक्यार्थस्यएकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः· एवं पूर्वशब्दाध्या

परश्च॥ ॥किमर्थमिति· पंचमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेणापि पंचमीविधानात्परत्वं सिद्धं· षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानंतर्यसंबंधे षष्ठीविज्ञानादिति भावः· परइति· पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पंचमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनं तथानंतर्यस्य पूर्वत्वेपि भावात् षष्ठीनिर्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः· यमिच्छतीति· बहुजे बपुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुच्चि पूर्वदेशस्यानियतत्वादन्यः प्रत्ययः परएव भविष्यतीत्यर्थः· मध्येतर्हीति· षष्ठीनिर्देशेपु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः·

हारेणेत्यपि व्याख्येयं· पूर्वेशब्देति· व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति भावः· आनंतर्यस्येति· हलोनंतराः इत्यादौ तस्याव्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः· प्रत्ययनियमेऽन्येषां परदेशनियमस्यालाभाद्भिमतदेशनियमं दर्शयति· बहुच्जे वेति· पचमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहारासंभवादाह· षष्ठीति· व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ·

अव्ययसर्वनाम्नामित्यादौ प्राक्टेरित्युपादानं विनाटेः प्राग्विधेरसिद्धेः कथं नियमोऽत आह·अव्ययेति·मध्यश्च तत्र टेः प्राग्भूत एव ग्राह्योऽव्याख्यानादित्यभिमानः·केचित्तु प्राक्टेरित्यावर्त्यनियमो व्याख्येय इत्याहुः·प्राक्टेरित्युपादानात्कथं मध्यमात्रापेक्षो नियमोऽत आह·मध्यमात्रेति·म

मेध्येपीति·अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच्च प्राक्टेस्सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थं अकजेव प्रकृतिमध्येप्रवर्तते नान्य इति·मध्यमात्रपरिग्रहेणत्वनियमो विज्ञायतेन स्वकेनेन प्राक्टेरित्येवमध्यविशेषाश्रयेण·अन्यथा मध्यांतरे प्रसंगांतरं स्यात्·मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमानेनास्ति दोषः·एवमपीति·बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्येयातां·पुरस्तादेव बहुच्·प्राक्टेरेवाकजित्येवमिति भावः·

यांतरे इति·व्रीहित्वादेरेफेकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति भावः·सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्थितिबीजमाह·यन्मध्यसामान्यमिति·नन्वत्र देशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात्किंच देशनियमासंभवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्ये एवमपीति·तदाशयमाह·बहुजकचोरिति·

नन्वेवं देशो नियम्यत इति भाष्यमनुपपन्नं मत आह·प्रत्ययनियमेपीति·ननु देशनियमेऽप्रधानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोचस्तत्र प्रधानसंकोचापेक्षयाऽप्रधानसंकोचस्यन्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न·आगंतूनामंते निवेश इति न्यायेन तदग्रे एवेव कारनिवेशात्·कर्मणि द्वितीयेत्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसंकोचकप्रत्ययनियम एव तात्पर्याच्च·किंच लोकेपि प्रधानस्य राजादेरेवस्थाननियमादिदृश्यते राज्ञा अत्रैव

देशो नियम्यत इति·प्रत्ययनियमेप्यनियतदेशप्रसंगो विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्येत्युक्तं·मातुर्वत्स इति·अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शनेमातृस्थानीयत्वमुच्यते·परवच्चनमिति·तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवानियमस्य सिद्धत्वादिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

स्येयमित्यादि प्रकारेणेति दिक्·सकृदपि चिरपूर्वः कदाचित्परइति·प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विनिगमनाद्·तस्मादिति·तेप्राक्पात्तोरित्यादौ उत्तरांशविकल्पाय इवपश्चेति कृतेपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोत्तरांशविकल्पायाद् इवच सूत्राभावे पक्षांतरविकल्पायोः प्रवृत्तिरितिगूढाभिप्रायः॥

राम· ६

६२५

कै·वि·३०१

उक्तमभिप्रायमजानानः शंकते· भाष्ये सतस्तत्रेति· कार्यिशब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह· यत्रेति· उत्तरस्येति षष्ठीनिर्देशादिति भावः· स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनेत्यत आह· नित्या इति· नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह· प्रदेशेष्वि

सतस्तत्रेति· यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति परिभाषा नियमार्था वर्तिष्यते अत्र तु सनाद्यो ऽप्राप्ता एवोत्पद्यन्त इति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः· कस्य सत इति· असत्त्वे च सनादिर्नोच्यत इति भावः· इहापीति· नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्ते स्वभावत एव गुपादिभ्यः परस्य सतः सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः· एतद्धीति· तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रदेशेष्वर्थाभिव्यक्तिर्भवति· तत्त्वयत्र सदेव कार्यित्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यित्वं भवतीति कार्यापेक्षा सैव षष्ठी यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तृषष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः·

ति· तत्रोपस्थितं भिन्नाभिन्नमेवेत्यर्थः· उत्तरस्य भावो भवतीति· भाष्ये परत्वं स्वादित्यनेन सूचितं प्रत्ययः परो भवतीत्यनेनास्य समानार्थत्वादिति भावः॥ ॥ राम· १०

६२६

निर्देशेति· लघुनिर्देशेत्यर्थः· ननु प्रत्ययस्यानियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह· अयमर्थ इति· एवं च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् परशब्दाध्याहारे आवश्यके अन्याध्याहारे मानाभावान्नान्यदेशस्यास्य साधुत्वमिति भावः· अनियतदेशा भवेयुरिति· अप्युप

परस्य कार्यमिति· उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः· नन्वेवं सति सन्नित्यादि प्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थको ऽकृतार्थत्वात्स्यात्· नैष दोषः· निर्देशमात्रार्थो प्रथमा स्यात् उत्तरकालं तु षष्ठी प्रकल्प्यते· यत्तु तत्रोच्यते न च प्रत्ययावधौ पंचम्याः प्रकल्पिका इति तदेतच्चिन्त्यं तत्रेत्युपस्थितं द्रष्टव्यं· × इति ×· अर्थेनेति· अयमर्थः· उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु पश्चात्तु सत एव परस्य यद्धातुत्वप्रत्ययादिसंज्ञाकरणस्य कार्यं विधीयते नान्यदेशस्य· यदि चास्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात्प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः· विकारागमेषु चेति· तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः· गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद्धातोः परष्टग्भवतीति गापोस्तदनन्तर इति व्याख्येयं·

गमवादेनोक्तं· भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वार्थः· परश्चेति सूत्रारम्भलाघवानुरोधात्प्रत्ययसंज्ञासंभवत्यपेक्षवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यं· तदेवेति· धातोः प्रातिपदिकादित्याद्यनुवृत्तेस्ततः पर एव भविष्यतीति न ततः परत्वेन बाधसंदेहस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै०वि०३०१ पूर्वंप्रयोजनानुक्तेर्वाशब्दं भाष्यकृत्तदर्थे व्याचष्टे इत्याह· वेति· शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यंतापरदृष्टेत्यत आह· परेणेति· ननु पर
त्वोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वप्रयुक्तो लोप इति पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत आह· तेषामिति· ततश्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाप्रा
प्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः· अपृक्तसंज्ञा कदाचित्स्यात्पत्त्ववतोपीति भावः· ननु पूर्वभूतेति· तथाच्चाग्निचीत्यपि कदाचित्स्यादि

अत्यंतापरदृष्टानां वेति· वाशब्दस्तदर्थे परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न कश्चिद्दृष्टा पेक्षिवादयस्तेषां नित्यशब्ददर्शने वासत्त्वा कार्यशब्ददर्शने२
या अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्याप्रस्याप्तिभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनं· अस्मिन्हि सति क्विवादयः पर
भूतालुप्यंत इति बुद्धिरूपजायते तत्राग्निचिद्वित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिध्यंति न तु पूर्वभूतक्विवादिलोपे इति भा
वः· ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः क्विवादयो भविष्यंति· नैतदस्ति· नहि तेषु भावबुद्धिरस्ति लोपविधानेनाभावबुद्धे
रुत्पादात्स्वरूपलाभोपि भावः· नैते कदाचित्स्वरूपं लभंते· शास्त्रविधानेन तुल्यत्वात्· अत एवात्यंतापरदृष्टानामित्युक्तं· केवलं प्रत्ययलोपवचनेन
कार्यमात्रं तेषामसंतासत्त्वेपिविधी शम०
तिभावः· नहि तेष्विति· एवं चोत्तरस्येत्यस्य तत्रासंबंध इति भावः· परत्वे सत्यकरणे तु तत्सामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टैवा ११
द्धिर्वत्वर्य इति तात्पर्यं· नन्वत्यंतासतामुत्पत्तिर्लोपो वा किमिति विधीयत इत्यत आह· केवलमिति· प्रसक्तादर्शनं स्थैवे लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्ध्या उत्पत्ति ६२७
बोधनमिति भावः·

णित्कार्यं तत्वो· परभूतेति· कितिणितिपितिकृतीत्यादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः· यदेति· यद्विषये इत्यर्थः· एकविषयेत्वाबत्यानानादित्याविभाने
मानाभावात्· युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनान्वयासंभवः· एवं पक्षे इत्यस्याधिविषयाविशेष इत्यर्थः· अन्यथा संगतिः स्पष्टैव· अत एव स्पृशा इत्य

पदयमिति· यदि पूर्वभूता लुप्येरन् तदाऽनुबंधासंगोऽनर्थकः स्यात्· सर्वस्यानुबंधकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात्· नन्वनियतदे
शत्वेपि यदा परभूतलोपः तदाऽनुबंधासंगस्य चरितार्थत्वात्कथं लिंगत्वमिति केचिदाहुः· तदयुक्तं· एवं पक्षेऽनुबंधासंगस्यानर्थकाम
भ्युपगतं स्यात्· स्पृशोनुदक इत्यादौ चसकृत्संचमीश्रुतासा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवति अथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दा
ध्याहारेण पंचम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबंधासंगस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबंधासंगो न लिंगं स्यादिति भाष्यविद आहुः· प्रयोगनियमा
र्थं वेति· पूर्वं प्रयोजनेस्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः पठितः· भाष्यकारेण तु लिंगेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तदर्थे व्याख्यातः

त्विमग्रंथसंगतिः प्रकारांतरेण व्याख्याने तदसंगतिः· विषयविशेषमेवाह· स्पृशा इति· अत्रैकस्यस्यैव एवलक्ष्यत्वान्नलक्ष्यभेदे नापिल
क्षणवृत्तिः एवं चाकित्वसामर्थ्येनोत्तरस्य बोद्धाभावो भवतीत्यर्थो वक्तुं शक्यः· परग्रहणाभावेपीत्याशयः॥ ॥ ॥ ॥

कै॰बि॰ ३०१

भाष्येऽपरभूतानामिति॰ नपरभूता अपरभूता इति नञ्विग्रहः तेपरभूता येषामिति चार्थः॰ तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः॰ तदेतदुक्तं अप्र
त्ययिकेत्यादिना भाष्ये॰ प्रकृतिरर्थाभिधाने कर्त्तव्ये तैः प्रत्ययिकापि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः॰ तथा च तेषां लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादना
यपरश्चेति सूत्रमिति भावः॰ भाष्ये यो बभ्रुर्मेदुर्लभकः स देवदत्तः केत्यर्थः॰ देवदत्तस्तु नोदाहरणं अन्यथा बाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रुरित्यादिप्रयु

क्तः स देवदत्त इति॰ देवदत्तादयस्तदपत्ये वर्त्तमाना दृश्यंते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते नेन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्र
त्ययः प्रयोक्तव्य इति॰ ननु सोयमित्यभिसंबंधादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात्कथमसाधुत्वं नैतदस्ति॰ गर्गादेरपि साहचर्यादिभिन्नाभेदाध्यारोपद
र्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत॰ तदुक्तं हरिणा॰ सोयमित्यभिसंबंधात्तद्धितेन विना यदि॰ बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेदिति॥ ॥

न्यते इति कथनवत् दैवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात्॰ क्वचित्तथा पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे॰ देवदत्तादय इति॰ बभ्रुरित्या
दौ प्रकृतिसुप्रत्ययपयोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कथमस्यासाधुत्वमुच्यते इत्यत आह॰ तदपत्ये इति॰ नच चेदोपचाररूपलक्षणया प्रयोगे साधुत्वनिश्चया
त्कथमस्यासाधुत्वनिश्चयात्कथमस्यासाधुत्वमिति शंकते॰ नन्विति॰ नापत्ये भेदोपचारेण प्रयोगः गर्गादेरपि प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युत्तराशयः॥

अनेदोपचारं विनोपात्तसंबंधापत्यमित्यर्थं प्रतिपिपादयिषया प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चासाधुरित्याह॰ तस्मादिति॰
बहुवचनांतवदित्यनेन तत्र बभ्रुसंबंध्यपत्यमित्यर्थविषयलक्षणां दर्शयति॰ अनेनासाधुत्वमिति॰ उक्तरीत्यापत्यार्थबोधविवक्षायां बभ्रु
रित्यस्य प्रमाणमित्यर्थद्वयसत्त्वात्रस्येत्यर्थः॰ अयं भावः॰ समानेर्थेन्वाख्यातेनान्वाख्यातस्य निवर्त्तकत्वात् कृते तत्रार्थे प्रत्ययपरस्य साधु

तस्मादभेदोपचाराद्गिनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनांतवदेकवचनांतान्न्वादयो मा प्रयुज्यंतेति नियमार्थं वचनं॰
क्तः स देवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः॰ क्तः स इति यथासुपोलुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना गृह्यते तथा बभ्र्वादयो पीति दृ
ष्टांतोपन्यासः॰ किमस्य द्रूप समिति॰ किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थे यं प्रयोगो दृश्यते तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते॰

त्वकथनात् केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति॰ रघूणामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारोपेण रघुत्वेनैव रूपेण तेषां बोधान्नासाधुत्वम॰
तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे हि अण्समासयोरेव साधुत्वमिति सूत्रार्थात्॰ बभ्रुमजून् गर्गादीन्नलमकानेजादिरूपकादिश्च॰ प्रागुक्तयुक्तिभिः पर
त्वेसिद्धे परश्चेत्यत्र प्रत्ययः परो नैव सवेति नियमार्थं॰ तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम्॰॥ ॥ ॥

राम
१२

६२८

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै॰वि॰३॰१ प्राधेभवतिनाइति॰ एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयाभावेपिजातत्वाद्याश्रितावृत्तिजद्ध्यसादिसदृशाः प्रमाणमेबहुसदृशसंख्यादिवाचिबहुशब्दवत्द्ध्यसादयोपिसाधवः स्युरितिनद्धूरत्वार्थे परश्च्येतिइतिभाष्यार्थः॰ बहुजपेक्षयाभिन्नार्थत्वादस्तुबहुशब्दस्यसाधुत्वं॰ एषां त्वर्थान्तरवृत्तित्वाभावादसाधुत्वमेवेतिभावस्तदाह॰ अवृत्तिनाअपिभ्यांस्येति॰ तत्सदृशानुपूर्वीकस्यान्तरर्थस्यभ्यांस्येत्यर्थः॰ प्रत्ययःपरश्च

काद्यतिथीति॰ काद्यद्याद्संख्यायाःपूरणीत्यर्थः॰ नहुतिथीत्यादौचतिथिशब्दमुपलभ्यभ्यांस्याकेवलमपिप्रयुंजते॰ यस्तुतिथिशब्दान्ङीषिकृतेतिथीशब्दःससाधुरेव॰ द्ध्यसजादयइति॰ वृत्तिनाअपिभ्यांस्याकेवलालोकेप्रयुज्यमानाद्दृश्यंतेइत्यर्थः॥ ॥

वेतिनियमेप्यर्थतः शब्दतश्चयः प्रत्ययजातीयःसपरएवेत्यर्थेनास्यासाधुत्वंबोध्यं॰ अन्यथाऽस्यप्रत्ययत्वाभावेनकथंनियमे राम॰
नासाधुत्वंबोध्येत॰ एतेनप्रकृत्यैकदेशेनैवप्रत्ययानांविधानात्केवलस्यप्रत्ययस्यासाधुत्वेसिद्धेकथमिदंपरश्चेत्यस्यप्रयोजनमि १३
त्यपास्तम्॥ ॥

५२८

अन्येत्विति॰ अत्रपक्षेबह्वोरपिद्ध्यसादितुल्यत्वेनदृष्टांतत्वानुपपत्तिरित्यरुचिः॰ धातोरिक्रियायांवासन्प्रत्ययसंज्ञोभवतीत्यर्थेप्रधानबाधस्यान्याय्यत्वेनाप्रधानसंज्ञायाएवविकल्पःस्यात्॰ नचसइष्टः॰ परग्रहणेतुतत्सामर्थ्यात्प्रधानस्यापबाधेनसन्नएवविकल्पइतिवाबचनेचेत्यादिभाष्यस्यतात्पर्यार्थः॰ तमुपपादयति॰ तस्मादित्युत्तरेति॰ परश्चेत्यस्यसत्त्वेपिअप्रधानत्वात्परत्वस्यैवविकल्पःस्यादितिदूषयति॰ नत्वत्रेति॰ नियतत्वा

यथाबहुरिति॰ ईषदसमाप्तौयोबहुच्प्रत्ययःतत्सदृशोबहुशब्दःसंख्यावैपुल्यवाचीयथालोकेप्रयुज्यतेतथाद्ध्यसजादयोपीतिकेचिद्व्याचक्षते॰ अन्येत्वाहुः॰ केवलएवेषदसमाप्तौयोबहुशब्दोलोकेप्रयुज्यतेसदृष्टांतोऽसाधुत्वेद्ध्यसजादीनामुपात्तः॰ वावचनेचेति॰ तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैवप्रत्ययस्यसिद्धेपरत्वेपुनःपरत्ववचनंवावचनेप्रत्ययस्यपक्षेऽनुत्पत्तिंप्रतिपादयति॰ वापरःसन्भवति॰ परत्वेपलक्षितःसन्पक्षेभवति॰ पक्षेतुनैवोत्पद्यतइत्यर्थः॰ नत्वत्रपरत्वंविकल्प्यतेपक्षेपूर्वोभवतीतिपरत्वस्यप्रयोगेनियतत्वात्तस्मादितिवचनोच्चानित्यत्वात्॥ ॥

दिति॰ तथाचनद्विकल्पोनेष्टइतिभावः॰ तस्मादितिवचनाद्धेति॰ तेनसन्त्रेणउत्तरस्येत्यस्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेननित्यंपरत्वस्यबोधनेनपश्चात्तद्विरुद्धविकल्पस्तस्यबोधयितुमशक्यइत्यर्थः॰ आद्येवापरइत्येतदभिसंबध्यतइति॰ यःपरःसवाभवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

कै॰नि॰३॰१ तस्या एवेति॰ प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्याप्यन्याय्यत्वादिति भावः॰ प्रत्याख्यातइति॰ सत्वेपि न संज्ञायाविशेषणं तद्विकल्पानिषेधः परश्चे
ति सत्वेपि परत्वविकल्पाभावेपत्॰ तत्र सामर्थ्यात्तत्वात्ताकबाधन्नमानित्वत्यर्थ त्वन एव विशेषणं वा ग्रहणं॰ ध्वनितं चेदं समर्थानां प्रथ
मादिति सूत्रे भाष्ये इत्यपि बोध्यं॰ प्रयोगार्थमिदमिति॰ प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः॰ क्वचित्तु न धेवपाठः॰ भाष्ये प्रत्ययपरै वेति॰ सा

काङ्क्षियमाण इति॰ प्रतियोगे प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् कृते त्वस्मिन्परस्याधिकारे प्रतियोगमु
पस्थिते परो वा भवतीति॰ परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते॰ नित्यत्वात्स्तन इति॰ वृत्तिपक्षेनि
त्य एवसन्निष्यते कर्तुमिच्छतीति अवृत्तिपक्षे नैवसन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्याख्यातेवाच्चचने प्रयोगनियमार्थमिदं॰
सिद्धं तस्मादितिवचनात्स्परत्वे नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यान्माकदाचित्स्परोन प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्याद्भयनियमलाभः॰

मर्थ्याः प्रत्ययोनिस्संसदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेने तन्नियमसिद्धिरित्यर्थः॰ ननु पर एव स्यादिति नियमेवन्सुरित्यादेरपि साधुत्वं स्यादिति चेन्न॰ राम॰
परः स्यादेवेत्यर्थात्॰ तत् ध्वनयन्व्याचष्टे॰ नित्यं पर इति॰ मा कदाचित्स्परोन प्रयोजीति॰ तेनोभयनियमफललाभ इति भावः॥ ॥२॥ ॥ २४

६३०

आद्युदात्तश्च॥ ॥एते त्रयोप्यधिकाराः मनुपरश्चाद्युदात्तश्चेत्येतयोः परिभाषात्वमुक्तं॰ तन्न॰ लिंगाभावात्॰ न च प्रत्ययसंज्ञैव लिंगं॰ एकवाक्यतया त्र
याणामपि विधानेनान्यतरस्यान्यतरलिंगत्वायोगात्॰ सह विधानं चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्फुटतरं॰ भाष्ये॰ तोदात्तो माभूदिति॰ अस्वरकाचउच्चारण
भावेपि आद्युदात्तत्वनियमोन स्यादित्यर्थः॰ नैतदिति॰ अस्वरकोच्चारणभावादनियतोतोदात्तत्वादौ प्राप्ते चित्तइत्यादिश्चित एवेत्यादिनियमार्थ
मित्यर्थः॰ प्रत्ययाविषयैर्नियमैरन्येषुस्वरेषु प्रतिबद्धेष्वस्वरकोच्चारणसंभवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः॰ ननु लोकेत्रैस्व

आद्यु॥ ॥अनु॥ ॥अस्वरकस्याचउच्चारणभावात्स्वरांतस्य प्रत्ययांतरेषु नियतत्वात्सामर्थ्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः॰
किमर्थमिति॰ येषामेवेति॰ चित्तादीनामनियतस्वरप्राप्तौ अंतोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं स्यादन्येषां त्वनियतस्वरप्रसंग इ
त्यर्थः॰

र्यनियमाभावेनास्वरकस्याप्युच्चारणमस्त्येव॰ उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात्॰ एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः॰
न च दूरात्संबुद्धावेकत्वसापि नियमता॰ विभाषाछंदसीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः॰ तेनात्रापि पाक्षिकास्त स्याद्दुर्वारत्वमिति चेन्न॰ लोके त्रैस्वर्यपक्षे वेदे चाद्युदा
त्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद्व्यर्थमिति भाष्याशयात्॰ पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः॰ अनियतस्वरेति॰ पूर्वनियमैस्तु चितोऽन्यस्वरव्यावृत्त्या
नियताशास्त्रार्थानापत्त्या इष्टानुरोधाद्वा स्वाभयविधिनियमेमानाभावाच्चांतोदात्त एव चिदित्येव न नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्यादित्यर्थः॥ ॥

ष्ये संज्ञासंनियोगेनेति·अत्र करणे त्र्याणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया जितयविशिष्टत्वादेर्विधानात्·अन्यत्र करणे तु प्रत्ययानुवादेन विधानान्न संनियोग इति भावः·भाष्ये द्विराद्युदात्तग्रहणमिति·प्रत्ययस्य चेति करणे पि तस्याद्युदात्तग्रहणं लघुत्वमिति भावेनेदं·तदादेराद्युदात्तत्वमिति·तदादेरिति तत्पुरुषः·तदंतस्येति बहुव्रीहिः·उत्पन्नः प्रत्यय इति·प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषाया अनुवादविषयत्वा

प्रत्ययाश्रयाणामिति·तदंतग्रहणादीनामित्यर्थः·आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सत्युत्पद्यमानए
वत्वादिराद्युदात्तो भवत्येवेति वाच्यं नुदात्तइति दोषाभावः·प्रत्ययाश्रयाणामिति·उदकाहरणादीनामित्यर्थः·
यद्यमिति·प्रत्ययस्य चेत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनारंभणीयं स्याद्यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः॥

दिति भावः·तत्प्रश्नयन्व्याचष्टे·उत्पद्यमानएवेतिं·तथा चेह करणे प्रत्ययस्यानुवाद्यत्वाभावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भावः·ञ्नित्यादिरिति·ञ्नि राम·
दंतस्य ञ्नितिपरे पूर्वस्य वाद्युदात्तविधायकं·ननु प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे ञ्नित्यादिरिति सूत्रं स्वस्मिन्नेव तदादितदंतग्रहणाभावस्य ज्ञापकं किं न स्यादि ९५
ति चेन्न·प्रथमे ञ्नित्यादिरिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्येत्यस्य वा भएवेतदुपस्थित्यात्तैवतदभावकल्पनेनाप्राप्यात्॥ ॥

६३१

प्रातिपदिकांतोदात्तत्वमिति·स्वरविधौ संघातः कार्यीत्यर्थस्य षष्ठेवक्ष्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यं·इर्वे प्रयोजनं स्यज्ञापकेन खेऽनादाहत
र्थं इति·अन्यथेति·षष्ठे सूत्रकरणेड इत्यर्थः·तस्मादागमानुदात्तत्वसिद्धये इह वचनमिति भावः·एतदुत्तरं भाष्ये मकदेश्युक्तिः·भाष्ये वक्ष्यामीति·

यत्र हीति·यातीत्यादौ यिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं भवति यातो यातीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्बाध्यते कष्टतर इत्या
दौ च प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं श्रूयते·यदि च प्रत्ययांतस्यानुदात्तत्वं स्यात्तन्निर्विषयं धातुप्रातिपदिकांतोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः·आस्ते ऽत्ते
इत्यादौ तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वाद्ज्ञापकमिति चेत् तत्रापि तदंतविधिप्रसंगात् ज्ञापकत्वमेव·आ
गमानुदात्तार्थं वेति·वाच्या हस्तह्यर्थे·लविता व्यमित्यादौ न व्यस्यास्यति काल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिड्रागमैः क्रियमाणेः शेषनिघा
तेनानुदात्तो भवति·अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तद्रूपकत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिटएव प्रसज्येतेत्यर्थः·
केपुनरिति·अन्योन्य प्रश्नाद्द्रष्टव्यः·न तु मेनन वेस्तलेस एव प्रश्नोति विरोधात्॥

व्याख्यास्यामि ज्ञापकादिरित्यर्थः·अन्यो त्रेति·शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वादी·केपुनरित्यस्य शेषनिघातेन यत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः॥ ॥ ॥

कै·वि·३०१ तन्नतृजंतत्वेप्यनितीतिचित इति चोदात्तत्वे शेषनिघातेन सिद्धे राह·लुङिति·षष्ठाध्याये प्रत्ययस्यैवेति सूत्रकरणं वा दीर्घस्य इटो लिटि विभाषेट्
इलविनेति·तत्र ध्वनयन्नाच्चष्टे·तासिभक्त्यादिवदुदात्तइति·एवं चलविते त्वादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैतोदात्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तवचनस्य
षोडशसूत्र्यादिमते फलमित्यर्थः·अपरः फलं नास्तीत्याह·भाष्ये तु तत्त्वं न प्रयोजयतीति·षष्ठतीययोरन्यतरत्र पाठे पिक्ष्यंतरंगत्वात्पूर्वमेवाद्युदा
त्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेन टो नुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरसिद्धिरित्यर्थः·परांतरंगत्वमपयन्नस्य मते परत्वेन पूर्वप्रवृत्तिमंस्थापयितुमाह·

लविनेति·लुङ्इति पृज्जातासिइट्·अत्र यदीटो नुदात्तत्वं न स्यात्तदा तासिभक्त्यादिरुदात्तः स्यात्त शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्तइत्य
दात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरश्चाकारस्य न स्यात्·इटस्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकारएवोदात्त इत्यदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति·स्वरभिन्न
स्येति·रूपवत्स्वरोपि श्रुतिभेदहेतुत्वाद्बहिरंतरंगत्वमेव करोतीतीति भावः·

इट्दृग्मिहे स्यादिनापरत्वादिडागमइत्यंतेन·अपरः स्वाशयं प्रकटयति·अंतरंगं तर्हीति·षष्ठेसत्त्वकरणेपिज्ञापकात्तदादिविघ्नभावेनांतरंगत्वा राम०
त्पूर्वं स्वरपश्चात्क्षिटि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धेरागमानुदात्तत्वं निष्फलमिति भावः·उत्पत्तिसंनियोगेनेति·उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्य ३६
र्थः·नेदं भाष्येत्तृतीये सत्त्वमिति पक्षे उपक्रमोपसंहारविरोधात्·अत एवलुविति व्यमित्यपि न फलं·अंतरंगत्वात्पूर्वे स्वरप्रवृत्तेः॥ ॥ ॥

६३२

इटू विधौ प्रकृतिप्रत्यययोर्भयाश्रयणे वीजमाह·अंगस्येति·अंगसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः·एवं च तस्या उभयाश्रितत्वाद्वस्थापितत्वमिति भावः·
एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिना षष्ठेसत्त्वारंभवादिनं प्रति आगमानुदात्तवचनस्येदः प्रयोजनाभावे उक्ते प्रयोजनांतरमा

प्रकृतिरप्याश्रितेति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः·अंतरंगमेवेति·न तद्रूपेण प्रयोजयतीत्यर्थः·लविषीयेति·आशिषि लिङ्·
अत्र विशेषविहितत्वात्सूत्रपरत्वाच्च लादेशात्पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः·तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एव स्यात्ते
आगमा अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुटोनुदात्तत्वे सति इटो दिलकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः·पिदर्थमिति·चिनुयादित्यादौ पित्
भक्तत्वाद्यासुटोनुदात्तत्वप्रसंगे उदात्तवचनमित्युज्ञापकमित्यर्थः·

ह·सीयुट्तर्हीति·अनवकाशत्वे सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह·परत्वाद्विति·लादेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यासुट्
दिरवकाशः·आशिषीदृत्यादौ तु सार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुटः सावकाशः·प्रकृते उभयप्रसंगे परत्वात्सीयुडित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

वि० ३०१

लावस्थायां तु न स्वरस्त्वस्यानर्थकत्वात् न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वान्न समुदायस्य व्यवहितत्वान्निर्दिश्यमानस्यैवादेशा प्रवृत्तिरेवस्या
दिति वाच्यं धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वांगीकारेण व्यवहितेपि प्रवृत्तेः एवं च ततीये एतत्सूत्रपाठेपि आगमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्या
ह भाष्ये क्रियमाणेपीति यद्यपीति वादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धं तथापि अधिकृतस्यासंबध्यमानाभावइति प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन लकृते
परस्येत्यस्याप्यत्र संबंधे योनोभा बाधकाभावः धातोः परत्वस्यापि सत्त्वात् न च ततीयेसूत्रे लस्य स्थाने उदुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल एवस्व
रविधानादनुवादविषया यदागमाइति परिभाषाया अप्रवृत्ते रागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्यो आर्यमाणसजातीयस्येट एवाद्युदात्तत्वे सी
युटः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यं आगमसंनिधाने विधीयमानस्यापि तस्य प्रत्ययसंज्ञाविशिष्ट एवाद्युदात्तत्वं च तत्संनियोगेनाविशिष्ट ए
वेत्यभिमानात् अन्यथा तावत एव पृथक् प्रत्ययत्वे सीयुट् तस्यागत्वं स्यात् तथा च तदंतस्यापि तद्विधौ ह्लिमित्यादौ गुणः स्यात् ॥ ॥कैयटे इदो
शिष्वकारस्येति अत्र स्वरितत्वं नाशंक्यं औपदेशिकप्रत्ययत्वाभावात् दित्वाच्च भाष्ये पदद्वयं यासुडिति न चैवं परस्मैपदनिमित्तकत्वादस्यादेशोत्त
रं प्रवृत्त्या पूर्वमेव अंतरंगत्वात् स्वरस्य प्राप्त्या आद्युदात्तत्वे ततो यासुडः स्वरकोवास्यात् शेषनिघातेनानुदात्तो वेति चारितार्थ्यमुदात्तग्रहणं कथं ज्ञा
पकमिति वाच्यं परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य लावस्थायामेव यासुटि कृते लादेशात् निमित्तकाद्युदात्तत्वे यासुटः सिद्धे उदात्तग्र
हणं ज्ञापकमित्याशयात् भाष्ये शावामेवेलघुमिति एवं सीयुटेदलघुरोवंनत्त ह्रस्वग्रहणमेवेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ता०
१७

८३३

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्तर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

यद्येवं वचनादिति तस्मिन्निति परिभाषासत्त्वेन विषयसप्तम्यनुचितेति भावः अथापीति उक्त आशयः आगमेष्वित्ययं दोषः षाष्ठवादिमतइत्या
हः आरभ्येत्विति ततीये आरभ्येत्वित्यर्थः प्रत्ययसंज्ञेति लानस्थायां सीयुड्डाप्यवाद्युदात्तत्वे केवलस्यैवेति शूर्द्रेजाता अपि शेषनिघातेना

आगमैरिति विच्छिन्नत्वादादित्वस्यलविषीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः
आरब्धेनुसूत्रे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन कृते आद्युदात्तत्वेभवत्यागमा इति न दोषः ॥ ॥:

नुदात्ता भवंतीत्यर्थः एवं च तस्यानुदात्तत्वाय आगमानुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यं अंगसंज्ञा तु न तस्योपदागमा इति न्यायेन विशिष्ट
स्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् एवं च यासुटोपि शेषनिघातेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकासंभवोपि ध्वनितः

वि०३०९

एवं चलविषीयेस्तूदाहरणविषयाक्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे इत्यादिरेकदेशयुक्तिरसंगतेति बोध्यं· ननु तृतीयेस्मि
न्मते पि अनुदात्तं पदमित्यस्य परिभाषात्वात् नैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधिकाले संनिहितानामेव तेन निघातविधानात्स्वश्चात्संनिहि
तस्येतो निघातप्राप्ते रागमानुदात्तत्वबचनमावश्यकमिति चेन्न· किंतु तइत्याद्यौष्मोरनुदात्तत्वसिद्धये संनिहितस्यापि तेनानिघा
तावत्त्वंभावेन पदग्रहणं परिमाणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वारीत्यान्यापत्तिसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्यानावश्यकत्वात्· न चैकपदे विशे
षविधिं विना हूमोरुदात्तयोरभावात् उदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वरकस्याच्उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम्· एकश्रुति
विषये उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्त्वात्· एकश्रुतिरात्रस्य विध्यर्थत्वे संभवति नियमार्थत्वासंभवाच्च· अत एव अनुदात्तं
पदमित्यस्य चारितार्थ्ये किंतु इत्यत्र शेषनिघातप्रवृत्तिस्तु हेरपि त्वस्य अष्टइहीत्यादौ चारितार्थ्येन प्रकृतेऽतरंगानपीति राम
न्यायेन स्वरात्पूर्वं लुकः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यतापन्नस्यानुदात्तेपदमित्यस्याप्रवृत्तेरिति बोध्यम्· आगमा अनुदात्ता इति न कर्त १८
व्यं किंतु ते अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह· षाष्ठवादी भाष्ये आगमा इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

९३४

च॰

लविते इत्यस्य लुङ् तत्वेन झंतत्वे वाऽऽगतो दात्तत्वेन स्वरितत्वस्याभावादाह· तन्नेतत्वादिति· कृतेऽपीति· सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्रहितप्रत्ययस्ये
वाद्युदात्तत्वे शेषनिघाते नागमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः· शेषनिघातप्राप्तानुदात्तत्वाद्यत्नपेउदात्तग्रहणं चरितार्थमिति दिक्·

ई२

एवमपि लविलेति· तन्नेतत्वाद् आद्युदात्तेनैतत्पदयमिति· यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमानामिति हन्येपुनः न
दाः किंतु मामामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात् सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्नकुर्यात् कृतं तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमाना
मविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः· लौघ्नीति· विभज्यान्वाख्याने लौघ्न अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चित्वाद्युदात्तत्वाद्यस्येति लोपे कृते
उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन त्वाद्युदात्तविधानेन दोषः॥ ॥ ॥

तरत्ता२

एवं च आगमानुदात्तत्वं नतारीयस्य फलं· षाष्ठे पि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेशी उत्तरवार्त्तिकस्यं वाशब्दं तदर्थं व्याचष्टे· आद्यु
दात्तस्य नहीति· प्रागुक्तवैसर्गस्यानितहीत्या ज्ञापकासंभवेनेतु आगमानुदात्तस्वरूपं प्रयोजनेस्थितमेव· ननु उङ् त्सत्तेः प्राग्वा एङ् उदात्तत्वे कृते उ
दात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धः· तत्राह· विभक्त्येति· आदि

कै॰वि॰३०१ बहिरंगइति॰ तेनानिभज्यान्वाख्यानेपिनदोषइतिभावः॰ अथवोऽगस्येत्यादिचिंत्यं॰ संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणादित्युक्ते
पूर्वमेयादेशाऊठिति॰ योयमत्रान्तरङ्गौ षितिभावः॰ भाष्येनचापवादेति॰ त्रित्स्वरमिवप्रत्ययस्वरमपिबाधित्वापरत्वादस्वरकस्येवलोपे

बहिरंगलक्षणइति॰ स्वार्थादीनांक्रमेणप्रतीतिरितिस्त्रीत्वनिमित्तईकारोबहिरंगइतितन्निमित्तोलोपोबहिरंगः॰ अ
थवोंगस्येत्यस्येत्याद्यपेक्षणलोबहिरंगः॰ औत्सीति॰ उत्सेजातावुत्सादिभ्योञ्॰ ङीप्यञ्चात्रपरत्वाल्लोपः॰ आद्युदात्तत्वंजि
त्स्वरत्वंबाधेततदाप्रत्ययस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्यस्यादित्यर्थः॰ कंसिकीति॰ कंसेनक्रीताकंसाद्विठनितिठ
निङीपिचठकारस्याकृतेइकादेशेउदात्तत्वंमन्यते॰ आत्रेयीति॰ अत्रेरपत्यंइतश्चानिञइतिढक्॰ स्यायन्नादिपूर्वदेशि
वद्भवनंस्वरसिध्यर्थमितिपूर्वमेयादेशाऊठिपूर्वान्त्योदात्तनिवृत्तिस्वरोनस्यात्अंतरंगत्वेतुस्वरस्याश्रीयमाणेदोषाभावः॰

औत्सीकंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरोनप्राप्नोतीतिभावः॰ प्रतीक्षतेइति॰ लोपोत्तरमपिप्रत्ययलक्षणेनतत्स्वरत्त्वरितिभावः॥ ॥ ॥ रामः १९

८३५

ठचइति॰ अत्रेदंचिंत्यं॰ अकारविशिष्टस्यप्रत्ययत्वेतस्यांतरतम्यादिकादेशेआद्युदात्तेप्राप्तेअंतोदात्तार्थंतत्सार्थकं॰ व्यंजनमात्रस्यप्रत्ययत्वे
तत्राद्युदात्तत्वाप्राप्त्यातद्विधेयाआद्युदात्तेप्राप्तेऽप्येतस्यसामर्थ्यात्तदादेशेप्रवृत्तापत्तौतद्बाधायतत्सार्थकंस्पष्टमेवेतिकथमस्यज्ञापक
त्वंप्रत्ययाअकारविशिष्टास्तत्रव्यंजनमात्रस्यव्यंजनांतइकाद्यादेशइतिपक्षस्तुठस्येकइतिसूत्रस्यभाष्यस्वग्रंथविरुद्धः॥ नैषादक

कंसिक्यामिति॰ ठञ्चञ्चित्त्करणत्पूर्वमिकादेशः॰ ततःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमितिनास्यु
दात्तलोपइत्यर्थः॰ कित्स्वरमिति॰ ततउदात्तनिवृत्तिस्वरोनस्यादित्यर्थः॥ ॥ ॥

र्षुकइत्यत्रहृस्वाविधानंसंगतश्च॰ गौरवग्रस्तश्च॰ किंचात्रापिव्यंजनस्यप्रत्ययत्वेतदेकवाक्यतापन्नस्यतत्रफलाभावाद्दारेशोत्तरंतत्रैव
स्वरप्रवृत्तिरुचितांअकारविशिष्टस्यापिप्रत्ययत्वेतस्याद्युदात्तत्वेततस्थानेआंतरतम्यादाद्युदात्तएवेकादेशइतिज्ञापकोपन्यासेफलंचिंत्यमि
तिदिक्॰ ततइति॰ किस्वरस्यमस्येतिलोपेनबाधेएयस्यप्रत्ययस्वरप्रवृत्तावप्रवृत्तौचदोषइतिभावः॰ भाष्येएतस्यांचसत्यामित्यादि॰ एवंवाद्युदात्त
स्यचालोपार्थमितिरवंडितं॰

कै॰वि॰३०१ इदानीं प्रत्ययसंज्ञेति· अनेन हि पूर्वं प्रयोजनानां खंडितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेति स्पष्टोऽर्थो लभ्यते स तु न युक्तः एषामग्रे भगवतां खंडनात्· यथा न्यासे स्वितिः अत्र पाठे हि विप्रतिषेधो न्याय्यो भवति· पाप पाठे हि धातोरित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः· भाष्ये पञ्चानुदात्ता प्रकृतिः समत्वमिति· ननु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्राचारितार्थ्यात् यत्रानुदात्ते त्यादि व्यर्थमिति चेन्न·

इदानीं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह· प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति· यदाग्नित्वादिर्नित्यमित्यस्यानंतरं प्रत्ययस्य चेत्क्रियेत तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत यथा न्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते· पित्स्वरादिति· एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिध्यति नान्यत्रेति भावः

प्रकृतेरुदात्तस्वरितत्वे प्रत्ययोऽस्त्यनंतरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघातप्राप्त्या तदपवादश्चास्य वाच्यं· एवं चवा ध्यसामान्यचिंतया धातोरित्यस्याप्यपवादः स्यादिति शंकावारणाय तदुक्तेः नान्यत्रेति· तथा चातित्स्वरात् पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः॥ ॥७ प्राम॰ २०

६३६

कार्यस्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति· तत्रैकादेशस्येति· प्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तेति· ननु न्यासेऽपि अपेक्षिते धातुसंज्ञातः परत्वात्पूर्वविषयभेदात्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्तमानस्य धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमस्त्येवेति चेत्सत्यं· संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन

कार्येति· स्वरितत्वात्यागे कादेशो मन्यते· तत्रैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् तित्स्वरः प्राप्नोति परं प्रत्यादिवत्त्वात्तु पित्स्वरप्रसंगः· नवेति· प्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तस्वरस्यांतरंगत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः· परत्वात्स्वरितत्वमिति· अंतरंगत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तं स्त्रीत्वापेक्षया निमित्तो ह्येकादेशो बहिरंगः·

विरोधाभावात्स्वरत्वाप्रवृत्तेः· यौगपद्यमपि न ज्ञानयौगपद्यासंभवात्· स्त्रीत्वापेक्षेति· वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वात् अर्थाधिकापेक्षात्वं बहिरंगत्वमप्रयोजकमिति भाष्याशयः· कार्यत्वस्याविभज्यान्वाख्यानेऽदृष्टम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰३०१ भाष्येपदस्यस्वरितत्वमिति॰ अनुदात्तंपदमित्यनेनैकवाक्यत्वादितिभावः॰ एवंचवर्णसमूहरूपपदसापेक्षत्वात्स्वरितत्वंबहिरंगमित्य
भिमानः॰ परिभाषाणांधर्मिति॰ पदस्वंयावद्भवतियावतश्चभवतितावत्तावतिचसंनिहितमेकवर्जंसर्वमनुदात्तंभवतीत्यर्थइतिभावः॰ते

आंतर्येनेति॰ स्वरितत्वेत्वनुदात्तोपिविधास्यतइतिस्वरितानुदात्तयोःस्वरितोंऽतरतमः॰ चा
पीति॰ यदिसामान्यग्रहणंविघातार्थंस्यमेवचकारस्याभविष्यत्तदाप्रकरणएवमर्थःस्यात्
व्यवधास्येतेइतिभावः॰

नपदसमुदायस्यन॰ स्वरप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितस्यचसिध्यतीतिबोध्यं॰ अतएवधातोरित्यादिनास्यैकमात्वतेतिदिक्॰ सामान्यग्रहणेति॰ अ रा॰म॰
नुबंधकत्वसंपादनद्वारेतिभावः॰ एवंचनीषतिघातद्वारागमानुदात्तत्वसिद्धमेवां॰ त्रास्यसूत्रस्यपाठः॰ आगमानुदात्तार्थंवेत्येवोपक्रमोक्तासिद्धौ २१
स्फुरुकिः॰ वचनांतरकरणेगौरवंज्ञापकेनुनास्तीतिपूर्वमेवनिरूपितं॥ ॥३॥४॥

६३७

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ ॥परक्षेत्रेचिकित्स्यइतिव्याधिप्रतीकारादावेवव्यवहरात्जुगुप्सादेर्निंदादावेवव्यवहारात्तदुपगोपनेनिकेतनइ
तिप्रयोगाच्चविचिकित्सात्संशयइत्यादिकोशाबलाच्चार्थविशेषोपहितेभ्यएवसन्नितिबोध्यं॰ वेदेविचिकित्सतीतिपरस्मैपदप्रयोगद
र्शनादाह॰ अनुक्रमेति॰ अत्राग्रहणेसूत्रेएवतदभावआचारोकेनेतितन्निबोधस्यापेक्षार्थः॰ भाष्ये अनुदात्तेत्करणंकिमर्थमितिवक्तव्येअ

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ ॥अनुक्रमप्रदर्शनायकितिः पठितोनत्वयमनुदात्तेत्तनापिस्वरितेत्॥

नुबंधकरणमित्युक्तिर्दीक्षशानोर्वृत्त्युक्तस्वरितत्वबोधनाय॰ पत्नुदात्तादौवधेरप्यनुदात्तेत्त्वमुक्तंतत्प्रमाणंचिंत्यं॰ भाष्यविरोधश्च॰ एवंकितेःप
रस्मैपदित्वेपिभाष्यानुग्रहश्चिंत्यः॰ वैदिकपरस्मैपदप्रयोगास्तुछांदसत्वात्सुसाधाः॰ लोकेत्वात्मनेपदमेवोचितं॰ एवंचवधेरपिस्वरितत्वंपरस्मै
पदित्वमेवोचितमितिवदंति॰

कै॰वि॰३०१ केवलेभ्य इति। सनंते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः। तदर्थवृत्तीनामेवानुदात्तेत्त्वादिति भावः। अत एवार्थांतरेनुबंधकत्वमिति यत्त्वाद्युक्तं भाष्ये

गुपादिष्विति निःस्पसन्नविषयत्वात्केवलेभ्यो लङाद्यनुत्पादात्प्रश्नः। आत्मनेपदार्थमिति। सनंतेभ्य इति भावः। पूर्ववदिति। लिंगातिदेशादिति भावः। न चैतेभ्य इति। कार्यातिदेशे लिंगातिदेशोऽनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसंग इति भावः। एवं तर्हीति। सनाद्यचधातोरपीति भावः। अथ वेति। अत्राप्यसंलिंगासंगस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः। किं पुनर्भाष्ये पूर्ववत्सन इत्यत्र नैरंतर्येणाख्यातेन तत एवावधार्यं॥ ॥ ॥

न चैतेभ्य इति। सनंते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः। नापि परस्मैपदमिति। वधूरास्त्रानमिप्रायेणेदं यत्रानयवे इति भाष्ये अनयवेकृतमित्यस्यानिष्पन्नं बोधितिचोद्यो बोध्यः॥ ॥५॥

राम॰ २२

६३८

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ ॥ननु परत्वादित्त्वे दीर्घप्राप्तेः कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह। सामान्येति। भाष्ये उत्पत्तिसंनियोगेनेति तुनु भातु मान्बोद्देशेन सन्नसन्निमित्तकाभ्यासोद्देश्यक इत्त्वदीर्घ इति कथं तयोः संनियोग इति चेन्न। बोधसंनियोगेन तदुत्पत्तिसंनियोगोपीत्यभिमानात्। वचनाभ्यासमिति। एवं च संनियोग एवासिद्ध इति भावः। अत एवं पूर्वं विशेषविधित्वेनेत्त्वबाधकत्वमुक्तं केयटेनात कोचितः।

मान्बधः॥ ॥सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधक इत्याह। अभ्यासदीर्घत्व इति। अथ कथमिति। यथाभ्यासस्येति वचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनांतरविहितमित्त्वमपीति भावः। अभ्यासविकारेष्विति। एतच्च दीर्घो कित इत्यत्र सिद्धरूपेण ज्ञापयिष्यते॥ ॥

परेतु तद्धोपसंनियोगेनानैमित्तिकत्वरूपमंतरंगत्वं बोध्यत इति वदंति। न प्रतीक्षत इति। किंतु निरोधविधित्वादंतरंगत्वाद्धा बाधत एवेति भावः। नवाभ्यासविकारेष्वपवादैरिति। अपवादपदं बाधकोपलक्षणं एतेन यत्रान्यतरप्रवृत्त्युत्तरमन्यतरस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वाभावस्तत्रैवेदमिति परास्तं। एतज्ज्ञेतिवयस्य तद्व्याख्येनुष्ठानं भंतरत्वाभावाद्दीर्घा प्राप्तो चरिकर्त्री त्यादौ रिकोरीकविधिसामर्थ्येन तदप्राप्तो व्यर्थमिति तदिति प्रकृतार्थस्यापकमित्यर्थः। तेन यथायोगं पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्तिः। अपवादप्रवृत्तावपि नापुनरुत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यं।

यद्यपि ईचाच इत्यत्र चाचइत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वयेपि न क्षतिः तथापि सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वादाह अजंतस्येति ईचाचोभ्यासस्य दीर्घ

ईचाच इति अजंतस्येत्यर्थः न चाकृते हलादिशेषे जंतत्वं भवति अभ्यासस्य विकार इति सचेत्स्मेव न तथाहि लोपस्य तावदादेशो विधातु मशक्यः तस्याभावरूपत्वात् ईषदिच ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात तद्धितेनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् दीर्घश्रुत्या च पदिभाषोपस्थानादजंतस्य दीर्घ विधानात् दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात् तस्मादित्त्वमेव तद्धितेन प्रसाध्यते अथ वा आ हलसंनियोगविहितो वि कारः सन्नंत इति तस्येव यद्गुणे यिड्गायते हृस्वं मानादीनां मिवचपोरपिपर्ञ्य यलुषणप्रत्ययो भवति॥ ॥ ॥ ॥

अथोतोभ्यासस्यातपक्षद्वयेपि सत्त्वमेदोद्भूषणं न तु तद्धितेन ह्रस्वग्रहणे बधिर्व्यावर्त्त्यः तत्र फलाभावेन ह्रस्वाभावादत आह ह्रस्वस्येति अत्र नवाभ्यास विकारे ह्रिसेवसमाधानं युक्तं ॥६॥ ॥

धातोः कर्मणः ॥ ॥ शब्दस्य धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वासंभवात्तत्रे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः ताभ्यां नार्तिकोक्त धातुग्रहणप्रत्याख्यानानुपपत्ति श्चेत्यत आह अर्थद्वारकेति नन्विच्छायामिति सप्तम्यंतत्वात् कर्मणइत्यादिनान्वमायोग्यमितिद्वारकत्वे अर्थ भाव्यंतरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि सन्स्यादत आह नेनचेति संनिधानाद्विभक्तिविपरिणामेन तयो साविशेषणमिति भावः न केवलं संनिधानादेव तयोरिच्छापेक्षत्वं किंतु प्रकृतिप्रत्यया

धातोः ॥ ॥ धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे तेचेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेपि संनिधानानदपेक्षे एव गम्येते एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबंधः स्यात् वार्त्तिकावतारणाय प्रश्नं करोति धातोरिति किमर्थमिति अयं भावः धातु रेव क्रियावाची उपसर्गस्तु विशेषकः ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति सोपसर्गादिति संघातेन विशिष्टा क्रि याप्रतिपाद्यत इति ततएव सनुत्पत्तिप्रसंगः ततश्च संघातादेरेव द्विर्वचनादिप्रसंगइतिभावः अर्थयोः सामर्थ्यानुपपत्त्यापीत्याह एवं हीति वार्त्ति

कावतारणायेति धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते तन्निष्ठिसदंतरेणापि भवतीति वार्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः सोपसर्गव्यावृत्तिर्न फलमिसाह धातुरेवेति प्रकृष्टस्य क्वाविषयत्व प्रतीतिर्विषयसामानाधिकरण्यात् कष्टसामानाधिकरण्यात् भीष्मादेः कर्मत्वमिवेतिभावः भाष्ये प्रावि कीर्षति यद्यपि द्विर्वचने दोषस्तथाप्यदृक्तमधिके दोषं वक्तुं लुङ् आह न संघातेनेति धातुपदाभावे विशिष्टस्यैव इच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात् नव्यचकारेदेवसन्प्रसं

कै॰वि॰३०१ सुबंतार्थस्यापि कर्मत्वान्नतः सन्नस्याद तआह॰ एतदिति॰ ननु ध्वनयन्नाह॰ भाष्ये कर्मणः समानकर्तृकादिति॰ प्रतिषेध इति॰ तुजकाभ्यामित्यादि
याजकादित्वात्समासइ त्यन्ये॰ धातुरेवेति॰ संघाते न विशिष्टक्रियावगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्यादिति भावः॰ तत्र दृष्टांतमाह॰ य
थोक्तमिति॰ प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे दृष्टांतोयं॰ यद्यपि तत्र तद्विशेषणेपि साक्षात्क्रिरितितास्यर्थे॰ तथापि समानाधिकरणविशेषणएवेत

कर्मग्रहणादिति॰ एतदुपलक्षणं॰ तेन समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यं॰ सोपसर्गमिति॰ संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः॰
कर्मविशेषक इति॰ अतएव वचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधो नित्यः॰ अयमर्थः॰ धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्मत्वेन न तूपसर्गार्थ
स्यापि॰ यथोक्तं॰ कटएव कर्म तत्समानाधिकरणत्वभीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यतीति॰ अथापि विशेषस्य पृथक्कर्मत्वं॰ यथोक्तं॰ कटोपि कर्मभी
ष्मादयोपीति॰ तथापि कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति॰
थोपसर्गार्थस्तु व्यधिकरणइतिदिक्॰ अथापि विशेषस्येति पाठः॰ धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः॰ क्वचित्तु विशेषणस्येति पाठः॰ त राम॰
त्राप्ययमेवार्थः॰ समुदायस्याकर्मत्वादिति॰ ननु प्रतिष्ठासत इत्यादौ प्रसमभिव्याहारेणान्तरेव प्रतीयमानत्वात्सेव॰ कर्मेति धातुग्रहणाभा २४
वेतस्यातिवादकात्सोपसर्गादेवस्यादिति चेन्न॰ तत्रापि आदिकर्मद्योतकतायाः प्रशब्देनवादिसत्त्रेभाष्येउक्तेः॥ ॥ ॥ ॥

९४०

यात्त्वधिकारेपीति भाष्ये॰ नन्वस्यास्वरितत्वात् अधिकारपदप्रयोगोयुक्तइति चेन्न॰ नेदमधिकारपदं स्वरितपरं किंतु करणं कारः अधिकः कारः अ
धिकारः धातोरित्यस्याधिकस्य करणेपीत्यर्थः॰ अनवयवस्याकर्मत्वादिति॰ कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः॰ अवयवषष्ठ्यां समुदायस्य कर्मत्वे
पि न दोष इत्यत आह॰ षष्ठ्योस्त्विति॰ अनुपसर्गान्नेति न च व्यपदेशिवद्भावः॰ अग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः॰ तस्मादिति॰ तेनाचार्येणनमोः पृथक्पृथक्

सोपसर्गस्य हीति॰ यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात्तदावयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्नस्य येन स्यात्कर्मणइत्येषा हि पंचमीषष्ठ्योतु सत्यां कर्म
णोवयवयाद्धातोः सन्निसाश्रीयमाणेनुपसर्गान्नस्यात्॰ तस्मादजादीनां व्यवस्थायै पृथक्केनप्रकल्पनाद्धान्नूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः॰
सुवंतादिति॰ विकल्पितत्वात्सनः पक्षेसावकाशः क्यजादय इति भावः॰ प्रातिपदिकादिति तु नोक्तं कर्मणइति वचनात्कर्मत्वे च सति सुबंतता यान्त्र
वश्यंभावात्क्यजादीनामिति॰ कर्ममात्रात्सन्विधिः कर्मविशेषात्सुबंतात्क्यजादय इति भावः॰ यत्र चोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्तेउत्स
र्गोन भवति अपितुवाक्यमेव॰
न कल्पनात् क्रियावाचिनां च धातुत्वादुपसर्गरहितएव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः॰ पार्थक्यकल्पनाफलं चाजादि
व्यवस्था॰ समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव सनो विधानमिति न तद्विशिष्टात्सनिति भावः॰ कर्मत्वेच सतीति॰ कर्मत्वादिद्योतकत्वाद्भिन्नत्वेति
भावः॰ कर्मविशेषादिति॰ क्यजादीनामप्यर्थाभावएव प्रवृत्तेः सनभावे तदभावात्क्यजादीनां सावकाशतेति भावः॰ एतेन क्यजाद्यभावे सन्नस्यादित्यपास्तं॰
तद्धुनयन्नाह॰ यत्र चेति॰

लक्षणाश्रयेति॰ बोधनं लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वादिति भावः॰ भाष्ये आलेख्यायामिति॰ कर्मीभूतादिति शेषः॰ साध्यस्यैवेति॰ साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः॰ साध्यता प्रतीयत इति॰ सा चैनं कारकान्वयिनावश्यं दिकेति भावः॰ साधनाश्रय इति॰ कर्मत्वलक्षणशक्त्याश्रय इत्यर्थः॰ क्रियाणामेव साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्

इयं तावदिति॰ लक्षणाश्रमात्वस्य स्यव्यवस्थान्यायात्वस्याश्रयेण तुलक्षणव्यवस्थापनं गत्यंतराभावादिति भावः॰ व्यपदेश्यं सदिति॰ सत्त्वेन व्यपदेशार्हं तन्न व्यपदिश्यति॰ न च सुवेतस्येति॰ पुत्रादेः सत्त्वस्तार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनत्वेन संबंधयोग्यत्वादिति भावः॰ कटं करोतीत्यादावपि सुबंतेन सिद्धरूपोर्थोभिधीयते शब्दांतरसंनिधानात्तु साध्यता प्रतीयते॰ यथोक्तं हरिणा॰ निर्वर्त्यो वापि कार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः॰ क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोभिधीयत इति॰ आसितुमिच्छतीति॰ तुमुनं तस्य साध्यरूपाभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योग इति भावः॰ यद्यपि मांताव्यय प्रतिषेध इति कृत्सत्राप्ति षिद्धः तुमुनो कृत्वादिति॰ तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः॰ न च इच्छतीत्यस्य प्रयोगं वापि त्वासनं भवतीति युज्यते वक्तुं॰ उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे भावप्रसंगात्॰ सिद्धरूपत्वसिद्धत्वेनैव सप्रतीयत इत्यर्थः॰ तुमुनं राम॰
तस्येति॰ अव्ययकृत इति वचनात्तस्य साध्यरूपभावाभिधायित्वेत्यर्थः॰ तुमुन इच्छावाचकत्वाभावादाह॰ तुमुन्निमित्तेति॰ समानकर्तृकेषु तुमुन्निति त्यत्रेच्छार्थेष्वित्यनुवृत्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वे॰ तदभाव इति॰ सनस्तुनोपपदत्वेन हासेत्ताविरोधात्॰ २५

९४१

नन्वनस्य सिद्धरूपभावाभिधायित्वेन कथं कर्तृसंबंध इत्यत आह॰ धातुवाच्येति॰ भाष्ये योसेन स्थिनिति॰ यत्साशब्दजन्यबोधविषये इत्यर्थः॰ इच्छतीति॰ तुमुन्नेतेविग्रहः॰ वाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्ते समानकर्तृकत्वविषयसनो विग्रहवाक्याभावविषयत्वे

आसनमिच्छतीति॰ ल्युट् भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थे ष्वपपदेष्विति भावः॰ धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति॰ इहयोविशेष इति॰ समानशब्दस्तदंतवाच्योर्थ उपाधिरयस्तु विशेष इति भावः॰ कथित्वभेदेन व्यवहारः॰ आसितुमिच्छतीति॰ वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यं आसिसिषतइत्यस्य चासितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः॰ आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहात् समानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यतीति न्याय्यतः सन्तुल्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमंतर्भावयितुं शक्नोतीति भावः॰

नेतु न दनिश्चयान्न तत्सनो विग्रहवाक्यमिति नासनशब्दात्सनुत्पत्तिरिति भावः॰ नह्यत इति॰ विग्रहेतरप्रतीतेर्न ह्यासनशब्दगर्भे समानकर्तृकत्वप्रतीतियोग्ये विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्तत्सत्तौ निवृत्तिरेवानुमीयत इति भावः॰ पश्यामीच्छतिदेवदत्त इत्यादौ तिजंतात्स्यादिति तु नापाद्यं॰ कर्ममात्रबोधकत्वाभावादतिरिक्तस्य कर्त्रादेरविधानादित्याहुः॰

वै॰सि॰३९ अर्नातात्क्तोतेऽविशेषं दृष्टाह॰ केवलस्येति॰ यद्यपीति॰ संगंतुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन्प्रकृति धातुगर्भस्य संभवादिति भावः॰ नन्वनभिधा
नादिति भाष्यमनुपपन्नं समानकर्तृकत्वादेर्द्योत्यतांगीकारेण तदभावे तस्य द्योत्यत्वे प्रमाणलाभात्॰ तस्मादगतिकगतित्वाच्चेत्यत आह॰ इच्छाया

संगतमिच्छतीति॰ केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात्क्तप्रत्ययोपादानं धातोरेव सन्प्रसंगदूरतः स्तते॰ अत्र च किमात्मकर्तृकं संगच्छते
मिच्छतीत्यथ परकर्तृकमिति संदेहात् यदा समानकर्तृकत्वेनावधार्यते तदा न भाव्यं यदा तु समानकर्तृकत्वे प्रतिपादयिषितं
तदा भावितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति॰ कर्मेति॰ इच्छायाः कर्मणा वत्सं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्र
यिष्यते न तु तद्व्यतिरिक्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति॰ प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यत इति देवदत्तस्य भोजन
मिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतत्स्यायमन्नत्वमनभिधानं॰ इह नित्यानां शब्दानां संकीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शा
स्त्रारंभः॰ न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थे जिगमिषति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोप्यस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशे
षणोपादानेनेत्यर्थः॰

इति॰ सविषयत्वादित्यर्थः॰ करणद्याकांक्षा तु न नियतेति भावः॰ व्याप्तिन्यायोऽयमणेपि समाधत्ते॰ इह नित्यानामिति॰ तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारक राम॰
बोधो लोकव्युत्पत्तेरेव॰ न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमस्तीति भावः॰ २६

९४२

ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकाः स्वस्य येंगपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह इच्छायां वेति॰ न कर्तव्यमेवेति॰ उक्तस्त्र कर्तव्यं आत्मन इत्यत्रैव कार्यं तत्रेच्छायामात्मन इत्य

अंगपरिमाणार्थं त्विति॰ इच्छायां चेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराक्षिप्यते तथापि प्राग्विकीर्षदित्यादौ सोपसर्गस्यां
गत्वं स्यात् यदा तु साक्षात्स्वकृतिर्विशिष्टा निर्दिश्यते तदांगपरिमाणं ज्ञापते॰ अन्यतरस्यामिति॰ वितमे प्रत्याख्याते ऽन्यतमस्यामिति वक्तव्ये समान
कर्तृकग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसंगादिति मत्वान्यतरस्यां त्यक्तं॰ धातुग्रहणमेवेति॰ कार्यांतरस्यापि संपादनादित्यर्थः॰ धातुशब्दोच्चा
रणेन धातोर्विहितस्यार्धधातुकसंज्ञोक्ता तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सनः तदभावान्नगुप्त इत्यादाविडभावः एतत्सूत्रे विहितस्य
तु सन आर्धधातुकत्वाच्चिकीर्षतीत्यादाविड्गुणौ भवतः॰ नन्विको झलिति किं स्वमार्धधातुकनिमित्तगुणनिषेधार्थं सनः आर्धधातु
कसंज्ञाया ज्ञापकं भविष्यतीति नेत्याह॰ सामान्येन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसंगो विशेषविषये त्विगंतप्रकृतेरेव स्यादिति धा
तुग्रहणं कर्तव्यं॰ स्वपक्ष इति॰ यद्यपि सर्व एव स्वपक्षं वर्णयंति तथापि परपक्षदूषणमिति वेशेषदर्युक्तोपि स्वपक्षो वर्णित इत्यलंकान्वति॥

स्यकर्तृत्वेनान्वयस्य कृप्तत्वादंतरंगत्वाच्च धातावपि तेनैव संबंधेनान्वयः एवं च प्रत्यासत्त्योभयकर्त्रैकत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः॰ धातुशब्दोच्चारणेनेत्यस्य

कै॰वि॰३०१ क्रियाविशेषस्य॰विशिष्टक्रियायाः॰प्रक्रमात्॰बोधनात्॰विशिष्टेवेति॰उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टेवेत्यर्थः॰साधनेन॰तत्तत्संयुक्तकार्येण॰निर्वर्त्यते॰
उत्पन्नबोधविषयीक्रियते॰उत्पन्ना॰उत्पन्नबोधा॰अन्यतउत्पन्नेन॰अन्यतउत्पन्नबोधेन॰तथाप्यसतीति॰कर्मणइत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः॰स्यादिति

युक्तमिति॰यदेवन्याय्यंतदेवग्राह्यंनतुदुरभिनिवेशः॰कार्यइत्यर्थः॰यत्सोपसर्गमिति॰धातूपसर्गसंघातेनहिक्रियाविशेषस्यप्रक्रमादर्थद्वा
रकंतस्यैवकर्मत्वमित्यर्थः॰विशिष्टैवचक्रियासाधनेननिवर्त्यतेनतूत्पन्नासतीविशेषणेनान्यतउत्पन्नेनापिसंबध्यते॰तत्रयद्यपिधातुर्वाच
कउपसर्गस्तुद्योतकः॰तथाप्यसतिधातुग्रहणेवाचकद्योतकविभागस्यशब्देनहानेगीकृतत्वात्संघातादेवोत्पत्तिः॰स्यादितिभावः॰उपपदमति
ङि॰त्यत्रचसाधनंहिक्रियांनिर्वर्तयतितामुपसर्गोविशिनष्टीत्युक्तत्वात्तिविशिष्टाया एवक्रियायाआश्रित्योक्तमित्यविरोधः॰अथवासर्वधातोः
पूर्वंसाधनयोगेइषिकर्मत्वमिहविशिष्टायाएवक्रियायाःप्रतिपाद्यमितिपूर्वमुपसर्गेणसंबंधेधातुग्रहणेऽसतिसोपसर्गात्सनउत्पत्तिप्रसंग
एव॰
भावः॰उत्पत्तिविशिष्टायाएवक्रियायाइति॰विशिष्टायाएवक्रियायाधातुमात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः॰एवंपक्षांतरत्वादितिभावः॰अथवेति॰सा
धनसंबंधोत्तरमपिउपसर्गसंबंधेइष्टइत्यर्थकसन्संबंधापेक्षयांतरंगत्वात्पूर्वमुपसर्गसंबंधः॰अतएवनाविशेष्यांशलाभेनेच्छायानिवृत्तिरित्यभि
मानः॰

पि

राम०

२७

९४३

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

व्याप्तिग्रहणायेति॰व्याप्तिलाभायेतिअर्थः॰बहुलक्ष्यसंबंधलाभायेतियावत्॰॥ ॥परेतुगन्तिर्गत्तावितिसूत्रेवक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योप
पदमतिङितिसूत्रोक्तरीत्याचपिपठिषतीतिसिध्युत्तरमुपसर्गयोगेनसर्वसिद्धेर्धातुग्रहणानर्थक्यमेव॰युक्तंयत्सोपसर्गकर्मत्वे
वसिद्धोत्क्तिः॰तस्यचोपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थःकर्मेतिअर्थः॰समानकर्तृकादित्युक्तत्वात्सनंतकारकेणास्यसंबंधेसाध्यत्वप्रतीताबु

किंतर्हीति॰व्याप्तिग्रहणपपष्ठीपक्षआश्रीयतेपंचम्यांहिसत्याप्युपसर्गादेवोत्पत्तिःस्यान्नतुसोपसर्गात्॰ष
ष्ठीपक्षेतुसोपसर्गादपिसिध्यति॰एषोपीति॰प्रयोगभेदान्नानारूपस्यकर्माभिधायिनोऽवयवःसन्प्रवृ
त्तित्वेनाश्रीयमाणोधातुरित्यर्थः॰काममिति॰इच्छयेत्यर्थः॰इच्छायाव्याघाताभावादित्यर्थः॰

पसर्गसंबंधात्॰अतएवनविशेष्यांशलाभेनेच्छानिवृत्तिः॰इतरइदमबुध्वाशंकितवान्सोपसर्गस्यकर्मत्वेइत्यादि॰तत्रएकदेशिनःकर्मणः
इत्यवयवषष्ठीत्युक्तंतरं॰यदिकैयटरीत्यासनुत्पत्तेःपूर्वमुपसर्गसंबंधः॰स्यात्तदात्रैवधातूपसर्गयोसमासोदुर्वारइतिउपपदमतिङिति
सूत्रस्यभाष्यविरोधइत्यादुः॰व्याघाताभावादिति॰व्याघातःप्रतिबंधः॰

कै॰वि॰ ३०१ सन्निधावपि वाचनानर्थक्यं चेत्यनेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाह॰ अथवा धातुरेवेति॰ पृथगुपस्थितस्य यत्रेतरापेक्षा स सापेक्ष इति भा
वः॰ एवं चानुपसर्गस्य कर्मत्वमित्यसंतमसंगमितिभाहुः॰ वृत्तेरिति॰ नचास्य पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थी

असामर्थ्यादिति॰ सुबंतात् सन्निधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः॰ सन्निधौ तदुपस्थानात्सापेक्षादपि
सन्नउत्पत्तिः॰ अथवा धातुरेवविशिष्टोक्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः॰ वाचनानर्थक्यं चेति॰ वृत्तेरेका
र्थीभावविषयत्वात् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वात् बाध्यबाधकभावाप्रसंगादिति भावः॰ नच संज्ञायामिति॰ अनर्थः प्र
कृतवाग्रहणात्॰ भवति प्रत्ययसंज्ञायां विकल्पे सति तन्निबंधनकार्यविकल्पप्रसंगात्॰

भावविषयत्वमिति चेन्न॰ भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात्॰ प्रत्ययसंज्ञायामिति॰ परत्वस्यापीदमुपलक्षणं॰ आ रा॰म॰ २८
द्युदात्तश्चेत्यस्य तेतादृश्येन संबंधः नित्यत्वादिति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६४४

अत्रापि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति अर्थेवार्तिककाकासंमतिं दर्शयन्नुदाहरति॰ भाष्ये तुमुन्नितीहेति॰ वचनसामर्थ्याच्चेति॰ अत एव चोपपदा
पि॰२ भावे तुमुन्वृत्तिविषये इति बोध्यं॰ बाहिरंगत्वादिति॰ सन्संनियोगेन विधानात् बहिरंगत्वं लुक इति भावः॰ वस्तुतस्तु सुप्तुमुनोर्लुक्यपदत्वे

तुमुनंतादिति॰ लच्वे चलक्षणेन भवतीति भावः॰ वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीयेर्थे सन्प्रत्ययो भवतीति
इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशार्थं चावश्यं कर्तव्यं॰ अत्र चोदयति॰ तुमुनंतस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते नित्यं सतीत्यादेर्नलोपादी
निप्राप्नुवंति॰ नैष दोषः॰ तुमुनो लुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वान्न लोपादीनि न भविष्यंति॰ एतस्मिंस्तु सत्यन्यासे भातोरिति सन्
नो विधानाभावादार्धधातुकसंज्ञा सनो न प्राप्नोतीति इको झलिति कित्त्वविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये॰
आशंकायामिति॰ आशंकासंभावना॰ तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः॰

नैकदेशविकृतन्यायावतारः तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावात् अर्थविकारात्॰ नापि स्थानिवद्भावः तुमुन्नंतस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावात्॰ इष्टसिद्ध
ये इति॰ अनेन सर्वेषां कार्याणामाभात्वाभिरसाहृत्साहुः आशंकेति॰ सान्प्रयोक्तृधर्मः॰ शंके कूलं पतिष्यतीत्यर्थावगमात्॰ तद्विशिष्टेति॰ तादृशमत्यवि
शिष्टेत्यर्थः॰

आत्मनेपदप्रयोगेबीजमाह·घुताद्दिषिति·रलोव्युपधादितिकित्वाद्गुणाभावः·संभावनाविषयलुठनेभविष्यत्वप्रतीतेराह·वर्तमानसामीप्यइति·
प्राष्येएवंमन्यतेचेतनावतइति·वस्तुमात्रेणाभिप्रायेणमन्यतइत्युक्तिः·कार्येणेति·इच्छानुमितिजनकेकार्यरूपंलिंगंतुल्यमित्यर्थः·नन्विच्छाया
अचेतनेबाधात्कथंबाधितविषयानुमितिरतआह·वास्तवेति·वास्तवसत्त्वस्य·वास्तवमसत्·प्रपंचः·तदनपेक्ष्यव्यवहारमात्रेणासतइतर

लुलुठिषतइति·रुठलुठलुठप्रतीघातइतिद्युतादिषुपठ्यतेवर्तमानसामीप्यइतिलट्प्रत्ययेः·मुमूर्षतीति·शुनश्चेतन्येपिजीव
नस्यप्रियत्वाद्याघ्यायभिभवेपितिर्यक्कृत्वामर्तुमिच्छानास्ति·नवेति·कार्येणेच्छानुमीयतइतीच्छानुमानकारणंकार्येलिंगं·तुल्य
मिति·वास्तवसदसत्त्वानपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेणासन्नप्रयुज्यतइत्यर्थः·उपमानादिति·यदिच्छानिमित्त
कंकार्यंतदचेतनेषुनास्तियच्चास्तिनतदिच्छायाःकार्यमितिमत्वापरिहारांतरोपन्यासः·

स्येवास्योअपितेनसत्त्वाकार्येणानुमानमितिभावः·बालकादेरस्तुरुवृक्षाद्यारोहणंकुर्वतोमर्तुमिच्छत्ययमितिव्यवहरतिलोकइतितात्पर्य· राम०
भाष्येभूनाक्षाइति·प्रसृताक्षाइत्यर्थः·सृन्याक्षादितिपाठेविषयाग्राहिचक्षुषइत्यर्थः·यदिच्छानिमित्तकमिति·बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः· २६

६४५

तिङंतार्थेनेति·क्रिययेत्यर्थः·भाष्यपस्योपमानशब्दस्यसादृश्यमित्यर्थइतिभावः·केचित्तुतिङंतेनोपमानबोधोनास्तीतिभाष्यार्थमाहुः·तदुप
पादयति·क्रियायाइति·सिद्धरूपतयाप्रतीयमानस्यवस्तुनइदंतदितिपरामर्शविषयत्वादुपमानत्वंभवतिनान्यस्येत्यर्थः·इदंतदितिपराम
र्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभावइतिविशेषेणसंबंधः·तथापरामर्शाभावेहेतुमाह·साध्यैकेत्यादिना·तथापरामर्शाभावेपिकुतोनसइत्य

नवैतिङंतेनेति·तिङंतार्थेनेत्यर्थः·क्रियायाःसाध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदंतदितिपरामर्शाविषयगोचरत्वादुपमानोपमेयभा
वस्येदंतदितिपरामर्शाभावादितिभावः·इवशब्दप्रयोगेतुअध्यारोपस्तुविद्यतेरोदितीवगायतीवत्यतीवगच्छतिदेवदत्तइतिपरिपूर्णेन
चन्यूनस्योपमानंभवतिक्रियाचसर्वास्वाश्रयेसमाप्तेसतिन्यूनत्वासंभवस्तस्यां·तदुक्तं·येनैवहेतुनाहंसः·पततीत्यभिधीयते·आतौतस्यसेमा
नत्वादुपमार्थोनविद्यतइति·

तआह·इदंतदिति·शास्त्रशब्दशक्तिस्वभावोवस्तुशक्तिस्वभावएववाबीजं·अत्रोपमानोपमेयभावस्येतिउपमेयग्रहणंचिंत्यं·सत्रिपवदधीतेइत्या
दौक्रियायाउपमेयत्वस्येष्टत्वादितिबोध्यं·कथंतर्हिरोदितीवगायतीत्यादिप्रयोगोऽतआह·इवशब्देति·अत्रवाकेतुशब्दइयफलंचिंत्यं·अध्यारोप
उत्प्रेक्षा·तिङंतार्थस्योपमानत्वाभावेयुक्त्यंतरमप्याह·परिपूर्णेनेति·समाप्तत्वादिति·पातस्यसंपूर्णत्वादित्यर्थः·आतिःपक्षिविशेषः·एवंचैकस्यांक्रिया
यांभेदासंभवान्नोपमानोपमेयभावः·

कै·वि०३०१ भिन्नजातीयासु तु साधारणधर्मरूपसादृश्यासंभवान्नोपमानत्वं तदाह·भिन्नेति·समानजातीयास्वपि यथा न तथोक्तं·यथा वैश्येनोनिपत्यादन्तेएव मयंभ्रातृव्यो निपत्यादन्ते इत्यादौ यद्धर्मवत्स्येन कर्तृकमादानं तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थं वगतेयत्तथा मैक्यमापन्नं तद्धर्मनिर्त्तीकृत्स श्येनयागयोः पश्चात्सादृश्यबोध इति न तत्र क्रियोरुपमानोपमेयभाव इति बोध्यं·इच्छासदृशेपीति·पूर्वं व्यवहारादिच्छांतत्रापीगीकृत्य प्रत्यय

भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति भुंक्त इव गच्छतीति·एवं तर्हीति·इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं·तत श्चेच्छासदृशोपि व्यापारे सन्नुभवति·गौणमुख्यन्याय श्चकचिल्लक्ष्यापेक्षयानीगीक्रियते·सर्वस्य चेति·आत्मादेतद्दर्शनेनेति भावः·अविरि ति·वेदः·सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः·वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलंभात्सर्वं चेतनधर्मप्रसंगः·सर्वत्रेनोद्भावनीयः·इम इति· शाश्वास्यनं विकरणास्त्रपइत्यर्थः·तत्रेति·इच्छेति निपातनेत्रयाणामपि संभवतीति मन्यते·छत्वभाविन इति·इति छे·श प्रत्यययोगभावश्च निपात्यते·छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तत्र शाविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः·

इत्युक्तं·इदानीं तु इच्छासदृशेर्थे प्रत्यय इति भेदः·वैचित्र्येणेति·चेतनेषु म नुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिति भावः·सर्वत्रापीणमदर्शनेन चेतनाधिष्ठानं विना चतदसंभवात्सर्वस्य तद्धिष्ठितत्वं ज्ञापत इति तात्प र्यं·मन्यत इति·छत्वमपि निपातनादिति तद्भावः·यगभावश्चेति·भावे शस्य सत्वाद्यकः प्राप्तिरिति भावः·शविकरणस्यैवेति·गामियमिसाहचर्येण कार्यवि करणस्यैव ग्रहादिति भावः· राम० ३०

९४६

तौदादिकस्यैव स्त्रिमामिच्छेति निपातनात्कथं यस्येत्यादिना समाधानमनुआह·अर्थविशेष इति·यस्येति भाव्यस्य मदर्थकस्येत्यर्थः·लोके कांतिशब्दस्य तेऽभायां प्रसिद्धत्वादाह·कांतिः कामनेति·ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिषिकर्मत्वं चस्य ष्टमेवेति कथं संदेह स्तत्राह·क्रिमाद्यपीति·

यद्येवमिति·अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैवरूपमिति भावः·एवं तर्हीति·अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः·कांतिकर्म णइति·अकांतिः कामनाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः·अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थो न तु कामयत इति सन्नुभवति·अ र्थे हीति·क्रिमाद्युपसंनिधानाच्चंक्रमणादिकामस्य गमनमात्रेप्यसंभवादन्यस्य चोभयेप्यसंभवात्सम्यक्·इषे रूपे इति·योहि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रियायोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः·यद्येवमिति·इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः·परसाधन इति·परस्येषेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः॥

चंक्रमणादिकामस्य·अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य·अन्यस्य·ग्रामप्राप्तिकामस्य·इषिकर्मत्वइति·उभयोरिषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वा भावं मन्यमानस्य चोद्यमिति भावः·परस्येति·गम्यपेक्षयेत्यर्थः·यदर्थक्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि ततो धातोर्लादयुत्पत्तिरित्यर्थः·

कै॰वि॰ ३०१ नन्विषेरुभयकर्मत्वे कदाचित् गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इष्यते ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह· इष्यते ग्राममिति· ग्रामार्थत्वादिति· ग्रामप्राप्त्युद्दे
श्यकत्वादित्यर्थः· अत एव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वादप्राधान्यं तदाह· अप्राधान्यादिति· एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तं· भिन्नकक्ष्य
योरिति· प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः· नन्वेवं कदाचित्प्रधाने एव स्यादत आह· प्रधाने इति· न चैवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्ततो
द्वितीया स्यादेवेति वाच्यं क्रियोपयोगापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह· इषिक्रियाया इति· एतेन युगपदुभयग्रामस्य शाब्दान्वयासंभवात् कदाचिदिषेर्गन्तुर्वि

एवं तर्हीति· इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्ष्ययोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्य
याद्ग्रामस्यैवाभिधाने लकारो लभ्यते· इषिक्रियापाश्चात्यात् वाच्यत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहित
वच्च कासनाऽस्मिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः

कदाचिद्ग्रामो शाब्देऽन्वयः· तत्र यदा पत्र शाब्दोऽन्वयस्तदा तन्न द्विभक्तिरिति इष्यते ग्रामो गन्तुं इष्यते ग्रामं गन्तुमित्युक्तयमपीष्यत इति परास्तं· एवं त राम॰ ३२
र्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे कर्मणीति भाष्यविरोधात्· कस्य किं कर्मेत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनया ऽस्यापि भाष्यस्य एकप्रयोगे उभयत्र ग्रा
मस्यान्वयात् शाब्दान्वयपरत्वलाभात्· तथा सति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्म कदाचिदुभाविषेरित्येवं स्पष्टत्वाय वदेदिति दिक्॥ ॥ ॥

९४७

नन्वेकस्याः इच्छाया उक्तावपि इच्छान्तराभिधानाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत आह· इच्छाया एकत्वादिति· तत्तदिच्छार्थविषयेच्छात्वेनैकादिति
भावः· इच्छाविषयेच्छायां तु न प्रत्ययः इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः· नन्विच्छाविषयेच्छाभावात् कथमत्र सन्नित्यत आह· कश्चिदालस्यादी

त्येति· प्रयोगदर्शनाल्लक्ष्यानुसारा वाच्य इच्छति· भवितव्यमिति· इच्छाया एकत्वान्न स्यात्पूर्वोक्तसन्नोऽनभिहितत्वा
दपरः सन्न भवतीत्यर्थः· तर्हीति· इषिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात्सन्न प्राप्नोतीति भावः· एकस्येति· इच्छतीत्यत्र
यद्गतेत्यस्यैषितुमित्येतत्स्य वाच्यत्वेन कर्मेत्यर्थः· तथाहि· कश्चिदालस्यादुपहतोऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति
सर्वकालस्येति· समानकर्तृकेषु तुमुन्नित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात्·

ति· तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति तुमुनो भविष्यति विधानात् कथं सर्वकालः प्रत्ययः तत्राह· समानेति· ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰ ३०१ तत्स्वरूपेणैव न तल्लक्षणप्रवृत्तेः तत्स्थस्य यांतेति सनादिप्रत्ययांते इत्यर्थः न्यायानुवादोयमिति अनुवादफलं चान्यत्रव्यक्तिपक्षाश्रयणेन त्वादिसिद्धिः
घटत्वत्वमित्यादौ अनुवादेनात्रैव तदाश्रयण बोधनादित्याहुः परे तु आर्धधातुक इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वाश्रयत्वाभाववत् तद्वद्धित्वा

शैषिकादिति सन्प्रसंगेनान्योप्यनिष्टः प्रत्ययो निवार्यते प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वा चनिकोनिषेधः आकृतिपक्षे तु सकृल्लक्षणप्रवृ
त्तौ तत्स्थस्य यांतप्रकृत्यसंभवात्तरं तात्तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्नभविष्यतीति न्यायानुवादोयं संपद्यते तत्र शैषिकोठञ्विकः सरूपो न भ
वति शालायां भवः शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनः छो न भवति विरूपस्तु भवति आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः तत्र भवः आहिच्छत्री
यः तथा दंडो स्यास्तीति दंडिकः सोस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति विरूपस्तु भवति दंडिमतीति सेनेति सनं तान्न सनिष्यत इति सरूपइत्यपे
क्ष्यते सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते तच्चार्थ द्वारकमिती क्षासनंतादित्यर्थोलभ्यते॥ ॥इति कैयटे तृतीयस्य प्रथमे प्रथममाह्निकम्॥

भावात् त्वछादित्वादिजातिपक्षस्याश्रयितुं न शक्यत वचनमेवेदं अत एव त्वांत त्वसिद्धिरित्याहुः शाब्द इत्युक्त सादृश्यग्रहणे व्यावर्त्यासंभ
वाद्दाह तच्चार्थेति॥ ॥७॥ ॥ ॥इति शिवभट्टसुत सतीगर्भज नागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥१॥ ३२

६४८

सुपआत्म॥ ॥वक्ष्यमाण इति केषांचित्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूपइत्यर्थः पश्चादिति एवं चांतरंगत्वात्प्रत्ययस्वर कृतैवान्यथासिद्धिरुक्तेत्यर्थः
ननु यत्किंचिदनुबंधयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाभावो वचनमंतरापि सिध्यतीत्यत आह स एवेति उच्चारित एवेत्यर्थः वचनसामर्थ्यात्त्स्या
वधारणेत्वद्व्रीहिरास्त्रीयते अत इत्यादावपि शब्दघटितत्वस्याश्रीयत इति भावः काठ्ठेत्यनुबंधकस्यानकस्य ग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्यम्

इ
सुप॥ ॥किमर्थमिति वक्ष्यमाणेभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह चित इति प्रत्ययस्वरेणेति यद्यपत्र धातुस्वरेणा
द्युदात्तत्वं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति पश्चात्सतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रमः तदनुबंध इति स एवपस्यानुबंधः तस्य ग्रहणं यस्य तु सच्चान्यश्च
तस्यन ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्याद्वाश्रीयते आत्मेच्छ त्यमिति आत्मन इच्छेति रोषषष्ठ्याः समासो न तु कर्तृषष्ठ्याः सुबंतद्वारकस्या
त्मन इच्छयासंबंधो न तु साक्षात् तेनायमर्थः आत्मनः सुबंतार्थयदेत्व नितदाय थास्यादिति एवं परेव्यपामिति व्याख्येयं

अथात्मग्रहणं किमिति इच्छापेक्षया कर्तरि षष्ठीति प्रश्नः ननु क्रियेति तथा सति राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादावपि प्रसंग इति भावः शेषषष्ठ्यामपि सा
क्षात्संबंधेनान्वये शेषत्तदवस्थ इत्यत आह सुबंतेति आत्मशब्दः पत्वयायणपित् परः आत्मनः पुत्रे परस्य दास्यमिच्छतीत्यादौ तु न दोषः इच्छाया स्व
णरूपस्यात्मसंबंधेत्वाभावात् परेच्छेति परसंबंधि सुबंतार्थेच्छायामित्यर्थः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डा॰ भाऊ दाजी स्मारक

तारमिति । स्वत्वात्मपदार्थ इति २

कै.वि.३०१ कर्त्रीयं षष्ठीति । अनेनैव संबंधेनेत्यांतरत्वात् परंपरासंबंधस्तु न षष्ठ्यर्थस्तदाह । क्रियाकारकसंबंधस्येति । अंतरंगत्वं साक्षात्संबंधत्वं अत
एव सुबंतविशेषणत्वेन स एवात्मपदार्थ इति परिहारः । एषि भावाभाव्ये एवमात्मकाद्धि स्यादिति । एवं स्वभावादि परस्यैव दुःखमिच्छतीत्यर्थः । दुःखमि
ति पापवाचिनाघशब्देन तत्फलं दुःखं लक्ष्यत इति भावः । दुःखीयतीत्युरवहेतोरित्यादि प्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य सुखत्वभ्रमेणेत्यायां बोध्याः

आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः । आत्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणेपादानसामर्थ्यान्न
त्वेषितारमंतरेणेत्यत्र वर्तीतव्यभिचाराभावादित्यावादिविशेषणस्यानिष्पत्तेस्त्वात् । कथ्यात्मन इति । अपि प्यसनेइः स्वमु
च्यतेन आत्मनो न कर्तरि वृत्तीत्यर्थः । परयमिति । ततदाचारकजर्थं इदं स्यपशब्दाद्दाचारे क्यचः प्रयोगाभावादिति भावः

भाष्ये विष्यर्थं भविष्यतीति । ननु सुविस्त्यस्याभावे प्रातिपदिकात्सुबंतान्नो सत्यमविशेषात्तत्र लेइ स्यस्य नियमार्थत्वेनांतेभ्यः प्रातिपदिकादु रा.म०
स्तौ नलोपो न स्यात् विध्यर्थत्वे तु वाच्यतीत्यादौ सुबंताद्रुत्पत्तिप्रसंगे जश्त्वादि पदकार्यं स्यादिति चेन्न । धातोः कर्मण इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्त्तते ३३
तत्र च धातुरूपं कर्म परिनिष्ठितस्यपयोजकप्रत्ययांतत्वानाक्रांतमतस्तस्माहच्यर्थानादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात्सुबंते अप्राप्तेरिति भाष्याशयात् ।

६४६

भाष्ये मीमहदिति । तिउत्तानुनरोकितः । तस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाभावात् । ननु माहांतं पुत्रमिति विग्रहेपि क्यचि सन्महदिति समासे आत्वे च माहापु
त्रीयतीत्येव भाव्यमिति तदानभावतव्यमिति कथमत आह । यद्यत्रेति । परस्परस्येति । अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्न पूर्व्यपरस्परेण सामर्थ्याभावादि
ति भावः । वस्तुतस्तु निरिष्यैकार्थीभावाभावेप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थसूत्रादिस्य भाष्यसंमततया आत्वेन वत्वेव । स्वरे तु भेदः । सातिशि
ष्टत मासमासस्वरेण पुत्रीतीकारोदात्तस्वरूप इति भाष्याशयः । तदा नभवितव्यमिति मिति भाष्ये क्वचिदिति शेषः । तथा च स्वरेण दृष्टमिति भावः
रस्य
महांतं पुत्रमिति । यद्यत्र सुबंतसमुदायात् स्यच्प्रत्ययः स्यात्तदा प्रत्ययाभिधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्सरस्य समासाभावादुत्तरपदनिबं
धनमात्वं न स्यात् समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदाये नैव योगादृत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
सगुणस्य हि पुत्रस्यैषिणा संबंधो न केवलस्येति भावः ॥
तदा च प्राप्नोतीति । क्यजिति शेषः । नैतत्सुबंतमिति । समुदायः कर्मेति भावः । प्रत्येकं कर्मत्वे
कर्मसमुदायस्याकर्मत्वादेवाप्रसंग इति बोध्यं । समानाधिकरणानामेकेन संबंधिनो योगादिति नार्थः । ऋद्धत्वविशिष्टराज्ञः पुरुषेण संबंधादित
आह । मध्ये इति । निर्द्धारणे षष्ठीति भावः । अयोगादिति । इच्छत्यादीनामिति शेषः । न केवलस्येतीति । सविशेषणप्रयोगे विषयोद्भूति भावः ॥ ॥ ॥

कै·वि·३०१ भाष्ये यस्य च सामर्थ्यमिति· वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः· तद्भावादेव तन्त्रस्य एकार्थीभावो नेति भावः· गुणैश्चेति· इदं चिंत्यं· तस्मात् प्रातिपदि-
कसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन समुदायात् स्यात्· किंच महान्तं पुत्रमिच्छन्नपत्रे च द्वितीयानुपपत्तिरेवेति तत्त्वं· भाष्ये यदि पुत्रो नेपि कर्मेति·
यतः पुत्रो नेपि कर्मेत्यर्थः· ननु महत्कर्मेति वाच्ये पुत्रए चेत्यनुपपन्नमत आह· तस्यैवेति· प्रधानत्वाश्रितत्वमुक्तं सामानाधिकरण्यनिबं-

द्वितीयानुपपत्तिरिति· यदि केवलस्य प्रातिपदिकत्वस्यापि संबंधो नेष्यते तदा कर्मत्वाभावात् केवलात् प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नो-
ति· नापि समुदायात् तस्याप्रातिपदिकत्वात् गुणैश्च संख्याया विवक्षितत्वात्· पुत्रए चेति· तस्यैवेप्सिततमत्वाद्गुणानां चेप्साप्रकर्षा-
भावात् त्वमपि कर्मत्वे पि तत्सामानाधिकरण्यनिबंधना विभक्तिरित्यर्थः· सविशेषणानामिति· एकस्यैकदाव्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादि-
ति भावः·

वनेति· समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः· एकस्येति· सुप्ग्रहणेन पदविधित्वात् समर्थपरिभाषो- सम०
पस्थितेरिति भावः· व्यपेक्षेति· विशेषणेन व्यपेक्षा विशेष्येणैकार्थीभाव इत्यर्थः· इदमेव सुप्ग्रहणस्य फलमिति बोध्यं॥ ॥ ॥ ३४

६५०

सविशेषणानामिति सापेक्षोपलक्षणं· अत एव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र ऋद्धपदेनापि न समासः इत्याशयेन शंकते· भाष्ये मुंडयति माणवक-
मिति· एतेन मुंडस्य गुणवचनत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वात्तस्यैव विशेष्यतायामाव्यत्वेन मुंडस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तं· अनुमानादपीति·
साध्यनुमानादित्यर्थः· अपिना स्मारणसंग्रहः· वस्तुतोऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपि नायाह्यं· भाष्ये एतस्माद्धेतोरिति· अपशब्दः स्यादिति हेतो-

रागमकत्वादिति· लौकिके प्रयोगेऽनुमानादपि गाव्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवन्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य
महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्मास्त्वित्यर्थः· सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासायान्वाख्यानेऽपि तेन त्वप्रयुक्ताः पूर्वश-
ब्दतुल्याः दनाय· नन्वमदिति· अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयं च प्रयुक्तत्वादपशब्दव्यपदेशा-
स्यापि न भाजनमित्यर्थः·

वृत्तिर्नैति नन्वस्तः· किं तर्ह्यगमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः· तदेवाह· सिद्धानामिति· अर्थप्रत्यायनायान्यासाधूनामिवास्य प्रयोगाभावान्न किंत-
न्निवृत्यर्थं नवचनेनेत्यर्थः· भाष्ये यच्चागमकमिति· मुंडयतीति प्रयोगे मौंड्यस्य क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षतया गमकत्वमिति भावः·

कर्मभावेति॰लकारवाच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः॰नन्वेवंकानिसाधनानीति प्रश्ने भावइत्युत्तरमसंगतं॰तस्यक्रियारूपस्यसाध्यत्वेनसा
धनत्वाभावादत आह॰भावस्य चेति॰लकारनिमित्तमेवसाधनशब्देनोच्यत इति भावः॰नियतविषयायाइति॰कर्मविशेषणेनैकार्थीभावादित्य
र्थः॰अतएव कर्मान्तरेणान्वयः॰राजपुरुषोभार्याया इति वदिति भावः॰ध्वीवाक्यएवेति॰कजर्थाचारस्यनियमेनोपमानविषयत्वेपि उपमानस्योप

भावः॰कर्त्ता चेति॰कर्मभावप्रतिपादनपरमेतत्॰अधिकरणादौहि ल्युडादयो यथायोगं भवंत्येव॰भावस्य च लकारायुत्पत्तिनिमित्ततया
साधनव्यपदेशः॰अभिहितमिति॰ततश्चजीवतीत्यादिवदिह्वाकांक्षेतस्याकर्मकत्वात्कर्मत्वाद्यभावः॰नचेदानीमिति॰नियतविषया
याइच्छायाः कजंतेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वंतराविषयीकरणाभावादिति भावः॰कथं तर्हीति॰अत्रापिपुत्रकर्मणोस्त्यंतर्भाव इति प्रश्नः॰
हेइति॰वाक्यएवकर्मत्वद्वयमाकांक्षितमित्यर्थः॰

मेयसापेक्षत्वात्कर्मद्वयसद्भाव इति भावः॰तत्र मुख्यं कर्मोपमेयमेव॰उपमानेतु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति त राम॰
स्यांतर्भूतत्वेपि न क्षतिरिति तात्पर्यं॰उपमानपुत्रकर्मकउपमेयमाणवककर्मक इति बोधः॥ ॥ ॥ ॥ ३५

१५१

ननु मुंडयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुंडं करोति माणवकमिति विग्रहे दर्शनात् इति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह॰मुंडगुणेति॰मौंड्यस्य कर्मत्वे सति तस्याश्रय
सापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रसंगात् मुंडगुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमुपेयं॰तस्य च धात्वर्थेंतर्भाव इति भावः॰विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारे ऽसामर्थ्यमिति
शंकते भाष्येनन्वेति॰विषयविभागेति॰मुंडशब्दादेर्णिचि गमकत्वं कप्यगमकत्वमिति विषयविभागेत्यर्थः॰मौंड्यमेवेति॰वस्तो मुंडशब्दो भावप्रधानः

मुंडयतीति॰मुंडगुणविशिष्टकर्मणो धात्वर्थेंतर्भावादिति भावः॰अत्रापीति॰एयंतो धातुर्द्रव्यमात्रमंतर्भावयितुं शक्नोति नतु विशेषं
माणवकादिकमिति भावः॰ननु चेति॰यद्यप्येतच्चोदितं चपरिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरु
पन्यासः॰नान्तो भावेति॰मौंड्यमेव करोति पुत्रमिति मौंड्यं करोतीत्यर्थे वा पुत्रं मुंडयतीति णिजुत्पद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

अतएव भाष्येनहि माणवकत्वं क्रियत इत्युक्तं॰तस्य च वस्तो साध्यावस्थत्वेन भानात् क्रियात्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यदोषः॰धर्मिपरत्वे
हि गुणविशिष्टद्रव्यस्य उत्पादनेनासामर्थ्याद् वृत्तिर्नस्यादिति भावः॰वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाभावेपि गमकत्वेन वृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यं॥ ॥ ॥

कै॰नि॰३०१ एकस्यैवेति मुंडस्यैवेत्यर्थः मौंड्यरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादितिभावः माणवकपदार्थस्यसर्वथाकरोत्यन्वयायोग्यत्वमेवेतिबोध्यं द्वितीयस्मा
त् माणवकशब्दात् ननु माणवकोपिविशेष्यत्वसामानाधिकरण्यान्मुंडाद्द्वितीयेतियुक्तं नतुविपरीतम् आह गुणप्रधानेति परिच्छेद्यपरि
च्छेदकभावइत्यर्थः परिच्छेद्यसमानशक्तिकत्वंपरिच्छेदकस्येतिभावः एवंचवाक्येपि मुंडस्यैवकरोतियोगइतिभावः तदाह माणवकादय

मुंडं करोति माणवकमित्यत्रतु वाक्येकर्मत्वमेकस्यैवतत्सामानाधिकरण्यात्द्वितीयस्मात्द्वितीयोपपत्तिः गुणप्रधा
नभावश्चविवक्षावशादनियतइति माणवकादयो मौंड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतिनायुक्ताएव
नभवंतीत्यर्थः मुंड्यन्ते श्वश्रुमाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षमाणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकंमुंडयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः

इति यद्यपिवाक्ये मुंडशब्दोधर्मिपरस्तथापि तस्यसामान्यशब्दत्वात्तद्विशेषाकांक्षायांतदन्वयेपिमाणवकस्यन साक्षात्करोतियुक्तत्वमिति रामं०
बोध्यं एवंचात्रवृत्तौकृतोपिकर्मभीष्मादयोपीतिन्यायोनास्त्येवेतितात्पर्यं ननु तस्यकरोतियोगाभावेकथंवृत्तौ माणवकस्यकर्मत्वंकथंच ३६
द्वितीयातत्समतआह मुंडयतेश्चेति मौंड्यरूपक्रियाश्रयत्वात्कर्मत्वमितिभावः एवंचकृतपूर्वीकटमितिवद्वृत्तिरितिभेनत्वम् ॥ ॥ ॥

९५२

ननुबलीवर्दत्वस्यक्रियमाणत्वासंभवादाह बलीवर्दमेवात्मसंबंधित्वेनेति बलीवर्दशब्दस्यचित्रादिपरत्वेतुनचांकापि प्रयोगोनभवतीति
राजपुरुषादेयरत्नस्येसादृशिवासामर्थ्यादितिभावः उभयोः कर्मत्वेति दृष्टिनिरूपितेइतिशेषः सापेक्षत्वादिति मुंडस्यमाणवकंवेः समानाधिकर
णंविशेषणमितिसापेक्षत्वमितिभावः एतावताण्यंतेगमकत्वेकार्यगमकत्वमितिदर्शितं भाष्येमाणवकस्यमसाविति एवंचतद्वारामाणवक

तद्यथेति बलीवर्दमेवात्मसंबंधित्वेनकरोतितंचमुंडंकरोतीतियुगपदुभयोः करोतिकर्मत्वेविवक्षितेमुंडयतिबलीव
र्दमितिप्रयोगोनभवतीत्यर्थः कर्मतर्हीति अत्रापिमौंड्यमेवेष्यतेमाणवकस्तुतदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्तइतिभा
वः उभावत्रेति माणवकस्यमौंड्यकरणेनसंस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वेसापेक्षत्वादकृतरस्मात्समासोत्पत्तिर्नभवतीत्यर्थः ॥

स्येवाविषयत्ववत्करोत्यर्थविषयत्वमपीत्यभिमानः यद्यपीषिफलेछाश्रयत्वेनतस्यकर्तृत्वमुक्तंनतुकरोति[illegible]तोसत्त्वाश्रमत्वंतस्येतिउभयोःक
रोतियुक्तत्वाभावस्तथापिविशिष्टवैषम्यात्तस्यापितदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनःशंकेयं एवंचमुंडपदार्थस्यविशेषसापेक्षत्वेनासा
मर्थ्यंवृत्तावुभयत्रापिमुंडशब्दोधर्मिपरइतितद्भावत्वमभ्युपेत्यपरिहरति एवंतर्हीति ॥

कैवि० ३०१

गुणवचनादित्यस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तकादित्यर्थः सापेक्षादित्यस्य परिशेषविशेषसापेक्षादित्यर्थः ननु मुंजो नित्यसापेक्षोऽन्यथा वानावृषा
राजपुरुषादौ सकर्मकात्स्यापि समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवत्त्रापि समासापत्तिः नांतः शिञोप्यनापत्तेः असापेक्षेचारितार्थ्यादिति शंकते
नन्विति नैष दोष इति वचनादिति भाष्यस्य तत्करोतीति सिद्धवचनेन सामर्थ्यादित्यर्थ इति भावः नच तत्करोतीत्यनेन प्रातिपदिकादुत्पत्तेः

गुणवचनाश्चेति वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपि मुंजादिभ्यः प्रत्ययो भवति क्वचित्प्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति मा
णवकं मुंडमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति नच यमपि णिच् गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो मुंजयत्यनेनापितः प्रवीणो मौंज्यकरणे
इत्यर्थावगमात् नतद्वद्द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययोन प्राप्नोति नैष दोषः तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मुंजा
दिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव धातवइति सौत्रा धातवो मुंजादयस्ते भ्यश्चुरादित्वात्स्वार्थिके णिजित्यर्थः नचैवेति यद्यपि क्रियाविशेषा
भिधायित्वं मुंजादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेवतदवसीयत इत्यर्थः यथाच कंडूदयो धातुक्रियास्तथा मु
जादय इति भावः।
सुबंतादिदमुत्पत्त्यर्थमावश्यकं विशेषाभावात्सिचि भस्त्वं च सौत्रा इति उत्तरसूत्रस्य धातुग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः
भाष्येनचैवेति शंका क्रियावचनत्वेसूत्रमिति व्याचष्टे यद्यपीति यथाकंडूादय इति तथाच धातुभ्याणिच् प्रातिपदिकेन वाक्यमिति भावः॥

भाष्ये परिहारांतरमाह मुंडविशिष्टेनेवेति ननु पक्षद्वयेपि पूर्ववत्कर्तृत्वेन मुंडसंबंधः पश्चान्माणवकस्य संबंध इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह
पूर्वस्मिन्निति अथवानेदमुभयमिति परिहारे इत्यर्थः तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्यानपेक्षणात्संबंधः उत्तरत्र त्वपेक्षायामपि बहिरंगत्वात्त
पूर्वसंबंध इत्युच्यत इत्थं विशेष इत्यर्थः गवा इर्वमिति प्रधानव्यापारेणाप्यमानत्वादिति भावः पश्चादिति विशेषणव्यापारेणाप्यमान

मुंडविशिष्टेनेति पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तं अस्मिंस्तु यथा गोदोग्धि पय इति शुद्धस्य
दुहेर्गवा पूर्वसंबंधः पश्चात्तु गोदुहिना पयसः एवं तु शुद्धः करोतिर्मौंड्येन संबध्यते मौंड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेत्युच्यते अनै
नेवन्यायेन माणवकं मुंडमिच्छतीति कस्मान्नोतीत्यत आह अथवेति व्यापारो नाश्रयणीयः यत्नमंतरेणापीष्टस्य सिद्ध
त्वादित्यर्थः

त्वादिति भावः अंतस्पितत्वस्तु विभागानुकूलव्यापारो हि दुहेरर्थः मौंड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति मौंड्यद्वारेत्यर्थः व्यापार इति सापेक्षेभ्यो
पि मुंजादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्येवंरूपो धातवइत्येवं रूपो वानेदमुभयमित्यादिरूपो वेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामं० ३७

९५२

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰३०१ आगमकत्वादिति· अयं भावः· एयंतवृत्तौ मुंडशब्दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन भवति वृत्तिः क्यजंतवृत्तौ धौतु धर्मिपर एवातस्तत्र नेच्छाक्यजः सामर्थ्या
त्· अत एव क्यजंतत्वस्मादाचारार्थप्रतीतिरेव तदाह· सदपीति· न्यायतः संभवदपीत्यर्थः· आचारक्यचा हृतं निरवकाशीकृतं· निरूढतया तदर्थस्यै
व प्रतीतेरिति भावः· अतस्तद्वाक्यवाच्यमेव· माणवकं मुंडमिच्छतीत्यनेनैव बोधनीयं न तु क्यजंतेनेत्यत्र हेतुमाह· अतद्इति· क्यजंतादव्यतिरि
क्तेरित्यर्थः· यथा क्रमादिष्वनुषुक्तभ्यासः पौनःपुन्यं वाक्येनैव वाप्यते· न तु यङंतस्य वृत्तिकस्य तस्य कौटिल्ये निरूढेरिति भावः· अन्यत्रा

क्यच्त्वगमकत्वान्न भवति· तदुक्तं हरिणा· सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचाहृतं· वाक्यवाच्यमतो यक्ते पथाभ्यासः क्रमादिष्विति·

क्तं हरिणा· सदपीच्छाक्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते· प्रसिद्धेस्तद्धनः शाब्दो भावगृहीति· अपिना· अभ्यासेतु स्य रूपोपि न यङं ततः प्रवर्तत इति·
एतेन वेदर्शादिविषयोभ्यासो यथाक्रमादिषु व्यज्यत इत्यर्थः· यद्वा विसर्गरहितपाठे नाभ्यासेन वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणे राम०
कारोक्तोपाशस्तः· एतदेवात्र मुख्यसमाधानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुल्लेखः· एवं च मुंडादिसूत्रं प्रपंचार्थमेवेति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ३८

६५४

नन्वकर्मकत्वात्क्यजंतात्कर्मणि प्रत्ययानेति प्रागुक्तमेव तत्किमर्थे हेत्वनेनोच्यत इत्यत आह· इच्छाक्यजंतादिति· कर्मणोभिधानायेति·
पुत्र इति प्रथमांतस्येष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसद्भावेपितस्य तद्वाच्यकत्वाभावान्न ततः क्यचितेन कर्मणोनभिधानादिति भावः· ए
वं सर्वत्रानभिधानविषये बोध्यं· इष्टशब्देति· एवं च तत्सामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मवाचिनात्केनाभिधानात्प्रातिप

अथेहेति· इच्छाक्यजंतात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारांतरेणाशंक्यते· तथाहि· यद्यत्र क्यच् भवति तदेच्छामात्रस्य
क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यं· यथा पुत्रीयतीति कर्त्रेभिधानायेति पा· स्वश
ब्देनेति· इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्र इत्यनेन निर्भुक्तेपि क्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थे प्रतिपादनादित्यर्थः॥ ॥
स्य
दिकार्थमात्रपरत्वेन पुत्र इति सुबंतस्य कर्मवाचित्वाभावात्न ततः कश्चिदिति भावः· निर्भुक्तेति· इतरसामानाधिकरण्याज्ज्ञातकर्मभावस्य न
तु स्वत इत्यर्थः· निर्भुक्तेति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः· स्वशब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य त्वं कर्मत्वेन द्योतकशब्देन क्तेन कर्मत्वो
क्तेः पुत्र इत्यस्य सुबंतस्य कर्मत्ववाचकत्वाभावान्न भवितव्यं तदर्थे क्यचेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदा क्रियाफलस्येति· तथा च लिप्यहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वात्तदर्थे मकाचूक्रं तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थद्वन· कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वमिष्टः पुत्र इत्यादौ समानाधिकरण्यानुरोधेनाव न्यमंगीकार्यमिति भावः· कर्मण इति· कर्मसे

यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि तु कांजं ततः तस्या कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् तच्चथा त्वर्थ इति द्वाभ्यां प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयं तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा प्रत्यये तु सन्नेव कर्मकत्वात् कर्मप्रत्ययो न भवति॥ ॥

त्वा प्रयोजकस्येत्यर्थः· इवस्तुत इयं व्याख्या इह भवेत इति मतेउचिता· कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थः· इत्येवैतद्याख्योचिता· अपिमत्ते इत्येतु वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टोयः तद्वाचकादित्यत्रार्थ इत्याशयः· इह भवत इति· सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वमेव च्चिप्रभृत्यादौ नग्रहेपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्वमिति तदाशयः· राम ३९

६५५

नाषेमांताव्ययानामिति· मांतत्वं न तु वंतविशेषणं पुत्रीयतीत्यादेरसंगत्यापतेः· किं तु मांतप्रकृतिके इत्यर्थकं तेन कमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यं· तत्र त्व वर्णेति· यद्यपूनुकरणे त्व कारांतं त्वृकारांतं ऋकारांतं च संभवति तथापि तत्र क्यचः प्रयोगादर्शनाभावइत्यर्थः· ऋकारांतस्य चेति· असंभवादित्युपकर्षः· वस्तुतस्तादृशानुकरणस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्याभाव इति तात्पर्यं· मतभेदेति· तथा चेदं मतमरुचिग्रस्तमिति भावः·

नासौजानुचिदिति· प्रत्ययांतस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययोसत्यसंभवादित्यर्थः· गोसमानाक्षरेति· अकारादयो दशसमानाः· तत्रत्व वर्णेतस्य प्राप्तिः पदिकस्यासंभवादीकारांतस्य च सप्तानां ग्रहणं· अस्मिंस्तुन्यासे अव्याप्तिः वाच्यतीत्याद्यसिध्धिप्रसंगात्· भाष्यकारेणतु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासि·

अन्ये तु अजंतेभ्यो गोसमानाक्षरेभ्य एव· अनुनासिकांतेभ्यस्तु नांतेभ्य एवेत्यस्यार्थः· एअतएव रैशब्दात् क्यच्छंदस इत्युक्तं स्यान्नेंतरतमस्त्रे भाष्ये वाच्यतीत्यादौ च न दोषः· वाच्यतिस्तुच्यतीति च न क्लेइ इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः॥ ॥८॥ ॥ ॥

के॰वि॰३०१ काम्यच्च॥ ॥ननु चस्यादितः पाठे सूत्रभेदः स्यादत आह अंतेपीति नियमार्थत्वादिपाठफलं संपन्नमित्यर्थः वा क्काम्यतीति क्किप् वचिप्रच्छीति वार्त्ति
केन क्किप् दीर्घो संप्रसारणाभावश्च अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढमानं चिंत्यं पूर्वपरिहार इति यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः वाच अमित्यवस्थायां काम्यच् प्रव

काम्यच्च॥ ॥आदित इति अंतेपि कृते आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते तथाहि यदादौ क्रियते तदा ककारस्याना
दित्वादित्संज्ञा न भवति एवमंतेपि कृतः चित्कार्यं तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते चिदेवायं व्यपदेशो न त्वनुबंधां
तरेण किदिति यजादिभ्यो यो विहित इति अयं तु सुबंताद्विहितः अथापीति यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनै
व यजादयो निर्दिश्यंत इति भावः अथ वेति विन्नुपेकदसीति विचः छंदसि विधानादिह वाक्काम्यतीति संप्रसारणं कि
त्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वः परिहार आश्रयणीयः अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्॥ ॥ ॥

सेनीयं वच्यादिभ्यो विहितः काम्यच् चित्करणानर्थकमिति वार्त्तिकविरोधेन पुत्रकाम्यतीत्यादौ सति शिष्टस्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा राम॰ ४०
स्यादिति चित्त्वमिति हरदत्तोक्तमपास्तं॥ ॥९॥

९५६

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ ॥एकवाक्यतोपपादकं संनियोगार्थे चेत्यादि एतावतैवैकवाक्यतेति व्यवहारः एतेन विधेयानेकत्वात्कथमेकवाक्यतेति
परास्तं इत्याहुरिति अत एवोपक्रमभाष्ये पयायते इत्यत्रैव क्यङ् स्यात् सलोपसंनियोगशिष्टत्वादिति दोषे कायान्तस्य योगाभावरूपं समाधानमन

उपमाना॥ ॥कुद्यामिति उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यंतमिति कर्मविवक्षायामेतद्योगासंभवाद्वृत्तिकारंभः॥ ॥
कर्तुः क्य॥ ॥सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदंतविधिसद्भावात् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः सलोपसं
नियोगेनेति एकवाक्यतां संनियोगार्थे चशब्दं मत्वा चोद्यते वाक्यभेदमन्वाचये चशब्दमाश्रित्य परिहारः अपर आहेति मतभे
दप्रदर्शनायोपन्यासो न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः क्रियावचनतेति आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितः धातुपाठे
द्विपाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धैव

भिधायान्यदेव समाधानं कृतं क्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थविशिष्टानां पठितत्वादेव सिद्धत्वादाह आचारेति॥ ॥ ॥

भाष्येनचैवह्यर्थोइति· अस्यधातुपाठइतिशेषः· अर्थाइत्यस्य सर्वेऽर्थाइत्यर्थः· क्रियावचनतेति· तादृशक्रियेत्यर्थः· गम्यतइत्यस्य लोकतइति
शेषः· अनिर्दिष्टार्थधातूनामेवानेकार्थत्वमित्येतज्ज्ञाप्यार्थमन्ये· चाक्ते इति वार्तिके इत्यर्थः· अकारस्येति· ननु क्विप इकारस्येवानुदात्तत्वमनुना
सिकत्वं च प्रतिज्ञायतां किमनेनानुबंधत्रयकरणेनेतिचेन्न· भ्व्वतीत्यादावभ्यासनेपदापत्तेः· अतिरिक्तक्विप्परिकरणेतु गौरवमितिभावः·

न चैवहीति· अनेकार्थत्वाद्भूतृतामाचारक्रियावृत्तित्वस्यसिद्धत्वादित्यर्थः· अभ्वतीति· प्रातिपदिकादेवायं क्विप् विधीयते
नतुसुबंतात्तेनपदत्वाभावान्नोगुणइतिपररूपंभवति· एतच्च सर्वेभ्यइति वक्ष्यमाणसर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिवचनाल्लभ्य
ते· आत्मनेपदार्थमिति· चाकिंकारस्यानुदात्तत्वादेंतुनासिकत्वेनैंप्रतिज्ञातइतिभावः॥

भाष्येआत्मनेपदार्थमित्यादेराम्विषयेक्विप्सन्नियोगेनेतिशेषः· आसंस्यामीति· तद्गुणविशिष्टमवर्णांतरं प्रश्लेषेणोपदेक्ष्यामीत्यर्थः· तएवेत्सं
ज्ञा· अन्यथाक्लीबादीनां पचाद्यजंतानां क्विबर्थमनुवादेनोपदेशाभावात्तान्नस्यात्· प्रश्लेषेतु तस्यमानांतरेणासिद्धभावादुपदेशएव· तद्विशिष्ट राम
स्यक्लीबादेरप्युपदेशएवेति· अनुबंधानामेकांतत्वेकरणसाधनेउपदेशशब्दे चनदोषोअएवप्रत्ययांतादामोमित्वेनचिशेषइतिदुस्त्वनद्यापि ४१
इतिसूत्रस्यभाष्येसंगच्छते· अन्यथागल्भादिहलंतप्रकृतिकेविशेषःस्यान्नत्वहलंतेभ्यस्त्वाचारेक्विबिति तदाशयः॥ ॥

९५७

भ्रशादिभ्यो॥ ॥ननुभ्रशादीनां हल्घटितानामेवसत्त्वात्तत्रैवप्राप्नोतीत्यस्यव्यावर्त्याभावादिच्छतआह· हलेति· आवृत्त्याविभक्तिविपरिणामेने
तिभावः· अन्यथाहि सर्वत्र हलोलोपः स्यादित्यापादयेदित्याशयः· भ्रशलोकाद्इति· अधिकालोकाइत्यर्थः· भवत्यर्थेवा· एविधानेनच्विनोक्तत्वादित्य
त्य२ संगतमितिआह· च्विसहचरितेनेति· भाष्येऽजंतादपीति· क्वचिदितिशेषः· वचनप्रामाण्यस्यक्वचभवतौहेतुत्वेकथंतत्समभिव्याहारेभवते

भ्रशादिभ्योभुव्य॥ ॥हलइति· हलाभ्रशादयोविशेष्यंते· तेनहलंतानामेवक्यङ्लोपाभ्यांभवितव्यमित्यर्थः· भ्रष्टानशिष्टइति· वा
क्यभेदेनसर्वेभ्योभ्रशादिभ्यः क्यङंविधायहलंतानांलोपोविधीयतइत्यर्थः· अन्यथाअनर्थकःपाठःस्यादलंहेतानां· क्वचिदाभ्र
शाभवतीति· येशाब्दोभ्रशाभौलोकाद्सेनपत्नेशिवसेक्यमदेशोभवंतीत्यर्थः· अचाभततद्भावाभावः· च्विनोक्तत्वादिति· च्विसहच
रितेनभवतिनेत्यर्थः· जाचिवचनप्रामाण्यादिति· अप्रयुक्तएवभवतौभवत्यर्थविवक्षायांवचनप्रामाण्याच्चेविधायभवत्यर्थेक्यङ्वि
धीयतइत्यर्थः·
रपिप्रयोगःस्यादतआह· अप्रयुक्तेइति· भवत्यर्थेइति· ऊम्बलियोगइत्यस्यउच्चिधायानुवृत्तस्यतदर्थयोगइत्यर्थः· च्विविधौतुशब्दपौर्वार्थइति गइत्ले२
भावः· ऊम्बलियोगइवकपूयोगेपिउज्जितिज्ञाप्यतइतियत्नग्रंथस्यापीदमेवतात्पर्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै०वि०३०१

माप्येऽक्रिममाणमिति॰ अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः॥ नञिवयुक्तमितिन्यायेइवयुक्तमिति दृष्टांतार्थं॰ अन्यस्मिंस्तत्सदृशेदृष्टत्वेनाभेदेपिसा
दृश्यस्तीतिसूचयति॰ प्राक्प्रकृतेःपाठेनप्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसंभावितोऽतआह॰यदेति॰ समस्तासमस्तत्वाभ्यांपक्षद्वयंदूसंभवइतिभा

यथान्यासमिति॰ अच्वेरितिपर्युदासाश्रयेणदोषद्वयस्यापिपरिहारइत्यर्थः॰ इहकाश्चिदिति॰ यदामनःशब्देनासमस्तएवसद्भुरभ
यइतिपक्षस्तदाप्रत्ययार्थविशेषणत्वेनभवंतिमनःशब्दश्चवृत्तिविषयेतद्वृत्तिवर्तते॰ मनस्वीसुखुभवतिउद्भवतिदुःखुभवतित्रा
भिमुख्येनभवतीत्यत्रार्थेकाद्वविधिः॰ अन्येत्वाहुः॰ प्राप्त्यर्थस्यात्रविवक्षितेभवतेर्ग्रहणंतेनमनः कर्मशोभनंप्राप्नोतीत्यादिरर्थः
क्यङंतस्यभवति॰ यदातुमनःशब्देनस्वादीनांबहुव्रीहिरितिपक्षस्तदाप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनभवंतीतिविचारःक्रियते॥ ॥

वः॰ असुमनाःसुमनाभवतीत्यर्थस्यक्यङंतासतीतिः समासएवावश्यकोऽतआह॰ मनःशब्दश्चेति॰ तदर्थंमतुवादीनामेवसाधुत्वात्लक्ष
णयापिप्रकृतिमात्रस्यासाधुत्वंस्यादतआह॰ अन्येत्विति॰ असुमनाःसुमनाभवतीत्यर्थस्तुपक्षद्वयेप्यार्थइतिभावः॰ मनःकर्मेति॰ मनःकर्तृशोभ
नंकर्मप्राप्नोतीत्यन्वयः॰

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

राम० ४२

७५८

प्रकृतेःप्राक्पाठेएवअसमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यांपक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह॰ प्रकृतेरेवेति॰ अवयवसंबंधेषष्ठीप्राक्त्वंचावयवांतरापेक्ष
येतिभावः॰ बहुव्रीहिविवक्षयैवयुक्तमित्याशयः॰ नचेदेवंज्ञायतेविचारणेत्यस्यसमस्तत्वासमस्तत्वाभ्यामितिशेषः॰ समासाभावादिति॰

प्राक्प्रकृतेरिति॰ प्रकृतेरेवावयवाःपूर्वभूताःप्रयुज्यंतइत्यर्थः॰ ध्वनिघातइति॰ मनःशब्दात्क्यङ्प्रकृतेमनायतइत्यस्य
तिङंतस्यपदस्यातिङंतात्स्वादेःपदादुत्तरत्वात्॰ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेतुसुमनायतइत्यादिकिङंतंसंपद्यतइ
तितद्व्यतिरिक्तपदांतराभावान्निघाताभावः॰ उपसर्गस्यतुधात्वंतर्भावात्तनःपूर्वमडाटौप्राप्नुतः क्यङंतेचतस्यानु
प्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावात्ल्यपोप्रसंगः॰ क्यङंतान्नसन्निकृतेसोपसर्गस्यद्विर्वचनप्रसंगः॥

क्तांतेनसमासाभावादित्यर्थः॰ अनञ्पूर्वेसमासेविद्यमानस्यक्त्वोल्यबितिसूत्रार्थइतिभावः॰ तत्राड्द्विर्वचनयोरनिष्टदेशोप्राप्तिःल्यपस्तु
सिद्धिरेवेतिभावः॰

कै०वि०३०१ अवश्यं संग्रामयतेरिति भाष्ये · संग्रामयतेः सोपसर्गादुपधाउत्पत्तिर्भवतीति तिङन्त धातोरुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः · अवश्यमित्यनेन चास्य फ-
लान्तरमपि सूचितं · तच्च समः पूर्वमट् अन्यथा तत्करोतीत्यनेन सिद्धे तदुपयोगस्य स्पष्टमेव तत्त्वेन पल्लुदाहरति · असंग्रामयतेति · यद्यपि
संग्रामशब्दे संशब्दो नोपसर्गस्तथापि सोपसर्गादित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः · ननु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव णि-
चूसिद्ध इति चेन्न · अजयतीत्यादावुपसर्गसहितस्यैव धातुतायाः दृष्टत्वेनात्रापि तद्विहितणिजन्तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय तत्त्वात् · प्रकृ

अवश्यमिति · ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते · सामान्यतो दृष्टाद्यनुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः · तथा च बापदोतस्येति
परसवर्णविकल्पो भवति · उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्देऽभ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात् ·

ते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वेनोपदेशात् त्वादीनां वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याशयात् · तदाह · ग्रामशब्द एवेति · अनेनेतर- रा०म०
द्योतकसाम्यं बोधितं · सामान्यत इति · क्रियावाचकप्रयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेनात्रापि युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इ- ४३
त्यर्थः · उपसर्गसदृशानर्थकेति · अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते तत्सदृशो निपात इत्यर्थः · इदं चिन्त्यं · उपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थ-
कस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात् ·

९५६

तत्रेति · युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्यर्थः किं सामर्थ्येन संपूर्वाद्भविष्यतीति णिचूतद्विशिष्टादेव चातिङ्भविष्यतीति भावः · नियमार्थ इति · सं-
ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद्धातोस्तिङुत्पत्तिर्नान्यस्मात् सोपसर्गाद्धातोस्तिङुत्पत्तिर्न तथा प्रत्ययोत्पत्तिरिति नियमार्थः · त-
त्फलितमाह · प्रत्ययोत्पत्ताविति · प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथक्करणेऽपि सामर्थ्यान्नाद्भुपमं केवलस्यासुबन्तादित्वं ज्ञेयं तस्माद्विहितस्तदादीत्यंश

तत्र ग्रामयुद्ध इत्येवं वक्तव्यं संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते यथा द्रुकुम्भरणे इङ् अध्ययन इत्यनयो-
रधिः · नियमार्थस्तु संग्रामेति पाठः · नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गाः पृथक्क्रियन्ते धातोरिति वामनं तर्भावा-
द्यथेष्टमडादिः सिद्धः · प्रत्ययार्थविरोधपक्षे तु विरोधादभूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते ॥ ॥ ॥

प्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः · पृथक्करणं च नातः समासाभावः अत एव सुमनायतेत्यादौ पुनः ह्लो नेन समासेत्व प्रसिद्धिरिति ज्ञेयं ·
ननु प्रत्ययार्थविरोधपक्षो संगतः तत्र मनस्वी सुष्ठु भवतीत्याद्यर्थेऽभूततद्भावाभावादत आह · प्रत्ययार्थेति · एवं चैतादृशोद्धादेव प्रत्यया-
र्थविरोधपक्षोऽसंगत इति भावः ·

कौ०नि०३०९ संग्राममयतिरनुदात्तेदिति। संग्राम युद्धे इत्यत्र अकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये न भवेते च तस्माच्चरितार्थ्यात समुदायविशेषक
तेतिभावः। नन्वकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञाने तत्सामर्थ्यादुच्चारणकालाव्यवहितोत्तरकाले इत्संज्ञालोपे उपस्थितमांत ग्रामशब्दस्य
तदंतस्य वा लोके युद्धे वर्तमानत्वाभावेन युद्धे यो यं ग्रामशब्द इत्यनुवादासंभवेन संपूर्वस्यालाभे न च संग्राम युद्धे न वर्तते तत्प्रणिजि

अत संग्रामयतेति। संग्रामयतिरनुदात्तेत् बोद्धव्यः॥ ॥७॥

त्यर्थे विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न। द्वितीयमकारं प्रश्लिष्य तस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये इति तत्तात्पर्यात् राम०
अत्रानुदात्तत्वमानं चिंत्यं। भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकत्वेन पदेनोपपत्तेः। भाष्ये एवं तर्हि भ्रूणाशूयते इति उपसर्गस्येति भ्रूणादिषु पठितस्योपस ४४
र्गस्येत्यर्थः। तेनाभि भ्रूणायते इत्यादौ न निघातः। देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ त्वसौरपि तिङ्ङतिङ इति निघातः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

९६०

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ ॥भाष्ये तु गणरत्नपठितेगं तेभ्य एव स्यादिति। पिच्छेयतीरीढ्य स्येति लोपः। ननु कुतीतिनियमो अस
येत्यपि सिद्ध्यतत आह। यदीति उत्तरमिति। अस्त्यथा भवने यमाच्चमहे इति श्रुत्यर्थः। अप्रत्ययांत टावंतादिभक्तेः छांदसो लुगिति भावः। अथ

लोहितादि॥ ॥भुर ल्युडिति। कंड्वादियगंतादुप्रत्ययः। उरूयेति। सुपांसुलुगिति तृतीयास्थाने याडेशः। पित्र्यमिति।
पितुरागतमिति पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः। यदीति। यादेशा इवेरवानवर्ततेन तु दीर्घविधानपितदा। सुवसुत्राक्ष्यां
पूर्वं बद्धा दाशो कृते दीर्घाभावादत्स्यावस्थेति न सिध्यति। अस्तपतेः कंड्वादियगंतस्याल्स्यावस्थत इति छांदस
जंतस्यावस्यमेत्युत्तरं। अथ वेति। यर्णं अस्यायेन दीर्घः क्रियत इत्यर्थः। यदीति। अनेन नकारः प्रसारव्यातः॥ ॥

नेति। पक्षे प्रापणे वै सुभिष्यायन्तो महत्स्यर्थः। भाष्येनार्थः किंद्रूपेणेति। अत एवक्यादादीपसदृशस्यांगवृत्तपरिभाषा ज्ञापकत्वं संगच्छते।

कें०वि०३०१ नियमार्थमिति· ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्यासम्यादिशब्देभ्यः आचारक्विबन्तेभ्यः पक्षे तद्रूपं स्यात्तत्र चाव्ययस्यार्थप्रकारोच्चारणमिति चेत् न· एतच्छास्त्रप्रामाण्येन मूलभूतानुबन्धकृदन्यत्वानिमित्तमादायाचारक्विबन्ते एतत्सूत्रकरणप्रवृत्तेः अनभिधानादीदृशविषये आचारक्विपोऽभा

इदानीं षकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते· अथ किमर्थमिति· पाश्येति· पाशादिभ्यो यद्ग्रहणे तिसमूहे यप्रत्ययः याप्यादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते· दापि कृते एकादेशः स्यां तद्बाधनाय प्रत्ययान्तमेतत्· नैतदस्तीति· सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमेतदिति दोषः· लोहितडाज्भ्य इति· आदिशब्द प्रत्याख्यानमेतत्· अपठितसंग्रहार्थो यादिशब्दो न भवति· तस्य वार्त्तिककारेण दूषितत्वात्॥ ॥

वएवेत्यन्ये· भाष्ये भृशादिष्वितराणीति· ननु अभूततद्भावे क्यङ् भृशुत्तदभावेऽपि दूपार्थमावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न· अत्राप्यचेरित्यनुवर्त्यास्यापि अभूततद्भाव एव प्रवृत्तेः अत एव नित्यास्तने पदार्थे भृशादिपाठ इत्युक्तं· अपठितेति· तेन वर्मायति वर्मायते इत्यादि वत्साद्युक्तमसंगतमिति बोध्यं॥ ॥ राम० ४५

९६१

॥ ॥कष्टाय क्रमणे॥ ॥कष्टशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् क्रमणेऽर्थे क्यङ् स्यात् अर्थविशेषो न लभ्येत तदर्थं निपातनमित्याह· विधावित्ति·

॥कष्टाय क्रमणे॥ ॥कष्टायेति किं निपात्यते इति· विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्येत इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणं· सत्त्रेति· सत्त्राद यो त्रवृत्तिविषये पापपर्यायाः कक्षं पापमुच्यते· कुटिलायेति· दुरध्येयत्वादनुवाकस्यानार्जवमस्तीति भावः· अजइति· अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः· कष्टाय यदिति· कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाय यत्प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणेऽर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थः· क्रमणविशेषश्चानार्जवमपि धानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते व्यवस्थितविभाषाज्ञापनाच्च पापादिभ्योऽपि प्रसंगाभावः·

॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥श्रीविष्णु॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीसुत॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥गोपाल॥ ॥ ॥

वि०३०१ भाष्ये क्रमणे नार्जव इति। यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणं शब्दार्थः तदा कष्टाय कर्मणे कुटिलो भवतीत्यर्थः स्यात् न चायमर्थः कष्टायत इत्यतो
गम्यते। किंच सत्राद्भ्य इति वार्त्तिकभाष्ये सत्रादिभ्य इति किमर्थं कुटिलायाः वाकाय क्रामतीत्युदाहरणे कुटिलामेलस्यैवमर्थापत्तिः
किंच चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थं अनार्जवमुक्तं पंथानं गच्छतीत्यर्थे कं अजः कष्टं क्रामतीत्युदाहरणं भाष्ये दत्तमसंगतं स्यात्। अनार्जवरूपे
क्रमणेऽभ्यन्ते धर्मिविकलत्वात्। तस्माद् नार्जव इत्यस्यानृजुविषये क्रमण इत्यर्थः। स्वार्थिकाणं तार्जवशब्देन नञ्तत्पुरुषः। एवं चानृजौ
वर्तमानात् कष्टशब्दात् क्रमणेऽर्थे क्यङ् इत्यर्थः फलति कष्टाय कर्मणे क्रामतीत्यस्य स्थाने कष्टं अनृजु कर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः। अनृजुत्वाच्च तेन
पापार्थकः कष्टशब्दः स्तथ्यमित्यर्थः लाभार्थे निपातनं तेन दुःखपर्यायात् दुःखमनुभवितुं क्रामतीत्यर्थेन एतदेव ध्वनयता कष्टाय कर्मणे इति कर्म
पदं प्रयुक्तं। अतएव सत्रार्थव्याख्यानोत्तरं अस्त्यस्मिन्निदमुच्यते कष्टाय क्रमण इति सत्रादिभ्यः कएव चिकीर्षायामिति वक्तव्यमित्युत्तरभाष्यं संगच्छ
ते। पापचिकीर्षायां गम्यमानायामित्यर्थः। न च चिकीर्षासामर्थ्यतस्य गम्यत्वे क्रामतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिः गमनरूपक्रमणपदार्थेनोत्सा
हस्य गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्थत्वाभावात्। न व्येसुवृत्तिसर्गतायनेषु प्रोत्साहार्थस्य मेवाभिव्यक्तिचिकीर्षापाए वोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमभिसत्क्र सम० ४६
क्रमत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तं तदृशाप्यविरुद्धं। अनार्जवमेव क्रमणमिति अनृजुविषयमेव क्रमणमित्यर्थः। तदुक्तं यन्न लक्ष्यति अनार्जवयुक्तं पंथा
नं गच्छतीत्यर्थ इति। अपरत्राह इत्यनेन च परस्परं वाक्यानां व्याख्येयव्याख्यानभावो गम्यते इति न कश्चिद्विरोधः। अवस्थिते तिः अनभिधानादिति तत्त्वं॥

५६२

कर्मणो रोमंथ॥ ॥भाष्ये ऽवगीर्णस्य वा मंथ इति। मंथो मंथनं तच्चोद्गीर्णस्य चर्वणं। अन्यस्यावानरूपं हनुचलन इत्युक्तत्वादुद्गीर्णविषये एव प्रयो
गः। तदुपपादयति। सहचरितमिति। अभ्यातीत्यर्थ इति। वर्त्तलं करोतीत्यर्थ इत्यन्ये। नलिति। एवं च तत्र प्रयोगाभावात् किंतन्निरूपार्थं नयलेनेतिभा
वः॥ ॥१५॥ ॥१६॥१७॥ ॥सुखादिभ्यः॥ ॥भाष्ये सुखं वेदयतइति। मुखप्रसादादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः। यद्यप्यंतरं

कर्मणो रो॥ ॥उद्गीर्णस्येति। मुखप्रदेशोआकृष्टस्येत्यर्थः। अवगीर्णस्येति अपानप्रदेशान्निस्सृतस्येत्यर्थः। हनुचलनस्य हचरितं च
र्वितस्य मुखप्रदेशाआकृष्य चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः। कीट इति। अपानप्रदेशान्निस्सृतमभ्यातीत्यर्थः। अनभिधानादिति। रोमंथा
यत इति कथं। तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाभिधानेन तत्त्वर्थांतरस्येत्यर्थः॥ ॥सुखादि॥ ॥किंतर्हीति। वेदनायाः कर्त्तार
मंतरेणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि विशेष्यंते। कर्तृग्रहणं च सुपो सुलुगिति षष्ठीलुकानिर्दिष्टं तत्र वेदयितायदात्म
संबंधीनि सुखादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो नान्यदीयसुखादिवेदने॥

गत्वात् कारकेत्वेन वेदनायामन्वयोन्याय्यः तथापि सामर्थ्यात् सुखादिभिरन्वय इत्याह। वेदनाया इति। समस्तस्यान्यत्रान्वयासंभवादाह सु
पां सुलुगिति। वेदनाशब्दे विदचेतने इति चौरादिकण्यंतात् ण्यासश्रंथो युच्। नान्यदीये इति। मुखप्रसादादिना लिंगेनेति भावः॥ ॥१८॥

कै०वि०३०१

नमोवरिव॥ ॥नमस्यच्छब्दस्य प्रकृत्यंतरत्वेपि नमः शब्दात्क्यचो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह॰ नमस्येतीति॰ निपात एवेति॰ अ
व्ययत्वोपलक्षणमेतत्॰ अन्यथा साक्षात्प्रभृतीनां तेन कृञ्योगे एव च्व्यर्थे एव च निपातत्वविधानादत्रेतदभावेनासंगतिः स्यात्॰ अर्थ

नमोवरि॥ ॥प्रकृत्यंतरत्वादिति॰ नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमः शब्दसदृशशब्दांतरावयवकल्पना क्रियते॰ परमार्थ
तस्तु अविद्यमानावयवार्थो नमस्य शब्दः पूजावाची प्रकृत्यंतरमित्यर्थः॰ ननु चेति॰ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवायमि
तिभावः॰ अर्थवत इति॰ नमस्य समुदायस्यैवार्थवत्त्वादितिभावः॰ अथवेति॰ अर्थवत्त्वाभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थो
गीकारेण परिहारांतरं॰ चतुर्थ्यास्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादिरवकाशः॰ नमस्करोति नारायणमित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति॰
कजादिष्विति॰ करणग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसंग इति वचनं॰ वरिवस इति॰ सपर्या सेवा परिचर्या
यामितिपाठांतरं॰

वत्त्वादिति॰ अस्पष्टरूपत्वेन वर्तते जेहत्स्वार्थत्वादिति भावः॰ इत्यर्थांगीकारेणेति अनेनैतत्सूचयति॰ नायमर्थोतः प्रतीयते किंतु वरिवस्यादिशब्द
स्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिर्यदस्मात्प्रजामात्रप्रतीतिरित्याद्यएवसमाधिरत्रपुकौयं न त्वेकदेशिन इति॰ करणपदानुवृत्त्या क्रियासामान्येविधा
नपिप्रयोगवशादेवतद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमनेनेत्यत आह॰ करणग्रहणस्येति॰

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

४७

भाष्येसाधनेतव्यादय इति॰ भावोपि क्रियारूप एवेति भावः॰ शब्दांतरेति॰ स्वार्थिकत्वात् वसंतोद्यंतानां द्रव्यवाचित्वेपि शब्दांतरवाच्यक्रियाकारके
तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यत्र चयः॰ तत्र दृष्टांतो वक्ष्यमित्यादि॰ तव्यादयस्त्विति॰ एवं च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वेमानमितिभावः॰

परसाधन इति॰ शब्दांतरवाच्यायां क्रियायां तत्कर्मादिकारकं तत्र तव्यादीनां वृक्षं पश्येत्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचि
त्वेपिकजाद्यंतानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः॰ न परसाधन इति॰ द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात्तस्य च द्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामा
ण्यात्तु परसाधन उत्पत्तिर्भविष्यति॰ तव्यादयस्तु धात्वंतरेषु क्रियावाचिषु स्वसाधने सावकाशाः॰ परसाधने नोत्पद्यंत इत्यर्थः॰ अ
थवेति॰ अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादृतेरेणप्यर्थादेशानंधिशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः॰ चित्रयतीति॰ चित्रं वै चित्र्यस्य
करण इति चौरादिकस्य रूपं अनेकमार्गमाश्रयतीत्यर्थः॰ क्रियासामान्य इति॰ सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात् कश्चित्तस्य यः क
श्चिद्विशेषो भवतीत्यर्थः॰ न च वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः॰ तयोर्विरोधाभावात्॰

भाष्येऽप्यवाधातवएवेति॰ क्रियावचनाएवेत्यर्थः॰ करवल्लयीति॰ पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात्॰ कचिदर्थानिति॰ अनेकानूक्तचित्वेकमि
त्यर्थः॰ क्वचिन्नेति॰ एकमपिनादिशतीत्यर्थः॰ एवमप्यर्थादेशानमिति॰ मनसः शज्ञायामित्यादि॰ वोध्येरन्निति॰ निवृत्तप्रेषणात्स्वार्थेणिच्॰ बुध्येर
न्नित्येवकेचित्साठः॥१९॥२०

नाः२

कै०वि०३०१ ॥ ॥मुंउमिश्रश्लस्णाल वणःत्रतस्त्र हल कलब्रतत्सेऽपोणिच्॥ ॥निर्देशादेवाकारांतनिर्णयेन प्रश्नानुपपत्तिरत आह· किमिकारेति· भाष्ये
इमाविति· समर्थाविसर्थः· यद्यप्यकारांतयोरेवग्रहणे पितयोर्नियमार्थत्वादिकारांताभ्यां णिजभावे न सर्वदोषपरिहारोऽस्ति तथाप्येकदे

चे२

मुंउमिश्रश्लस्णा॥ ॥कयोरिदं ग्रहणमिति· किमिकारांतयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताकारांतयोरेवेति प्रश्नः· किं प्रयोज
नमिति· हलिकलीत्येवकस्मान्नकृमत इत्यर्थः· शब्दांतरस्येति· यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनि
कत्वस्यानित्यत्वं· अथवाऽन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्यत्वं॥ ॥ ॥ ॥

स्याह· भाष्ये माविति· नियमश्चएतत्सजातीयानुपूर्वीकानामेतदर्थकानां चेद्धलकलयोरेवेति· प्रकारांतरेणाप्येकदेश्युक्तिं त्वमस्यानुपदं वक्ष्यते· रा म॰
भाष्ये वृद्धिरपिनित्येति· कार्यमात्रं नित्यमिति भावः· वस्तुतस्तदपि×वाचनिकमिति· शब्दांतरस्येति वचनमिति भावः· ×न्यायसिद्धमत आह· अथवेति· ४८

९६४

प्राप्तौ सत्यामिति· अत्र तत्सयोरनित्यत्वयोः परत्वादंतरंगस्यैव वृद्धिर्न तूपधाकारस्येति भावः· तदनास्थायामपि स्माहितमित्यत्र तात्पर्यं·
ननु पूर्वमेव वृद्धिप्राप्तावपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्याऽनित्यत्वमिति शंकते· यद्यपीति· भिन्नत्वभावेति· भिन्नस्थानिके

अन्यस्य कृते लोप इति· अत उपधाया इत्यस्य प्रवृत्तिरेव स्थानिवत्वेन नास्या· अचोञ्णितीत्यस्य चानित्यत्वेनाकारस्ये
त्यर्थः· ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात् कथमकारस्य प्राप्नोतीति नेष्यदोषः· प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबंधः क्रियते· पूर्ववि
धौ स्थानिवद्भावविधानात् अप्रवृत्तौ तु पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भावाएवन स्यात्· यद्यपि भिन्नलक्षणभिन्नस्वभावाच
वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दांतरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितं· तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्य
त्वं यत्कथ्यं· न्यायपद्युत्पादनाय तत्त्वन्यथाभिहितं·
त्यर्थः· वस्तुतोऽचोञ्णितीत्यस्य लोपेन बाधेपि अत उपधाया इत्यस्याप्रवृत्तिरेव स्थानिवत्वेन बाध्या· अचोञ्णितीत्यस्य चानित्यत्वे लोपे
कृते प्राप्त्यैवेत्याशयेनाह· तत्त्वतस्त्विति· न्यायेति· पूर्वोक्तेत्यर्थः·

परेत्विदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः· भिन्नलक्षणयाभिन्नस्यानिकायाव द्धेनेत्यस्योक्तेःसिद्धांत्युक्तिःत्वाभावात् ऌतेलोपेस्यानिवद्भावेनवद्धेर
प्राप्तेरपितदुक्तेस्तदुक्तित्वाभावात् अतएवसौ चडीति लोपस्यशास्त्रांतरप्राप्याव द्धेर्लोपोनरमप्राप्योभयोरनित्ययोः परत्वो द्धृद्धिरिति
आशंक्यनाग्लोपीतिसूत्रेग्रहणाद्वृद्धेर्लोपो बलीयानितिसिद्धांतितं·तेनात्रसस्यैकदेशयुक्तिवंस्पष्टमेवोक्तं इदमेनाभिप्रेत्यसप्तमेकैय
टआह· अनाश्रित्यज्ञापकमस्थानिपातनमुक्तं·ज्ञापकोश्रयणमेवतुल्यायइति·प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइति·चुरादिगणसूत्रमिदमितिभा

सूत्रंचेदंप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइतिणिचिसिद्धेप्रपंचार्थमित्याहुः·नचतत्करोतीत्यादिनातत्रभाष्येषर्विनियमः क्रियते·रा
जानमतिक्रांतवानत्यरराजदित्यादावपिणिचोदर्शनात्·मुंडं करोतिमाणवकमित्यादौसापेक्षेभ्योपिणिजर्थंवा॥ ॥

वः तत्करोतीतिहेतुमतिचेत्यत्रवार्तिकादिदंगणसूत्रमप्रामाणिकमतएवसत्यापेतिसूत्रेपाशादिग्रहणंचरितार्थंवार्तिकेकरोतिर्धात्व
र्थोपलक्षणंतेनात्यरराजदित्यादीनांसिद्धिः·सत्यापेतिसूत्रेनुवृत्तकरणइतिवदित्यन्ये·धात्वर्थेनियमइति·एवंचधात्वर्थमात्रेविधानार्थं
स्यात्·करणेइतिचधात्वर्थमात्रोपलक्षणंस्यात्·अतएववर्मणासंनह्यतिसवर्मयतीत्यादिसिद्धिरितिभावः·सापेक्षेभ्योपीति·अयमन्युक्ते
यइतिसुपआत्मनइत्यत्रभाष्येस्पष्टं॥ ॥२१॥

धातोरेकाचो॥ ॥इहेति·यथाभूलादीनां समभिहारश्चोत्तरार्धे·तेनक्रियायाविशेषणमनुपपन्नमित्यर्थः·एककालस्येति·एकदेशस्यापुप
लक्षणमेतत्·ननुदिदेविषजिगीषाक्रीडाद्यनेकार्थत्वदर्शनादाह·युगपदिति·नतुविषयभेदात्वतिभेदात्पाकादीनांनानात्वेनकथमेकैवेत्यतआह·
साचेति·एतद्ध्वंग्यमेवसाध्यत्वमित्याह·साध्यैकेति·अतएवभवद्भिरास्यतइत्यादौबहुवचनंनेतिभावः·अधिश्रयणादीनांनानात्वादाह·अधीति·

धातो॥ ॥इहसमभिहारोनाममूर्तस्यानेकस्यैककालस्यभवति·धातुनाभ्यातुक्रियैकैवयुगपदेकेनधातुनानेकस्याभिधानात्·सा
चानेकत्वभेरासाध्यैकस्वभावत्वात्धातुनाप्रत्याय्यते अधिश्रयणादीनांचक्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्चक्रियासमभिहारो
नसंभवतीतिमन्यमानः·२ हति·समभिहारइतिकोयमिति·इतरस्तुद्धृपरीक्षार्थंपृच्छतीत्याह·समभिपूर्वादिति·यदोपेकेतिमुख्य
स्यसमभिहारस्येहासंभवान्दौणआश्रीयते·बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतःपौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयोवेत्यर्थः·

युगपदिति·उत्पन्नविनाशित्वादितिभावः·अमूर्तत्वाद्धेत्यपिबोध्यं·भाष्येकोयमित्यस्यकिमर्थकोयमित्यर्थः·मालाभिहारेकर्मधारयः·उत्पलाभिहारे
षष्ठीतत्पुरुषः·बुद्धीति·अनेकासांसकलानांअवयवक्रियाणांबुद्धिविषयत्वेनयौगपद्यमितिभावः·बुद्धौयुगपदवस्थानमत्रसमभिहारइति
बोध्यं·प्रधानेति·पौनःपुन्येनतस्याएवानुष्ठानादितिभावः·अत्रापिसमभिहारोगौणएवेतिबोध्यं·

कै॰वि॰३०१ क्रियाया जातित्वरूपसामान्यत्वासंभवादाह॰ साधारणीति॰ सकलावयवसाधारणीत्यर्थस्तदाह॰ समूहरूपेति॰ गुणभूतैरिति॰ क्रमजन्मनां अ-
धिश्रयणादीनां बुध्याप्रकल्पितो यो भेदस्तद्रूपसमूहस्तैरेव गुणभूतैरवयवैः सह त्रिमेलक्यात् तद्रूपत्वान्वयः॰ ननु प्रकृतः कृ देवदत्त इत्यादौ क-
थं भूते कृ इत्यत आह॰ समूहः स इति॰ तथाभूतः उद्भूतावयवः समूहेषु अवयवेषु प्रतिभेदं प्रत्येकं अभेद इति बुद्धिकृताभेदेपीत्यर्थः॰ तस्या

सामान्यक्रियेति॰ साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः॰ यथोक्तं हरिणा॰ गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुध्या
प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहेषु समाप्यते तद्भेदे कालभेदस्य संभव इति॰ अथ
वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनात् गुणत्वादवयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते॰ तदुक्तं॰ अनंतरं फलं यस्याः कल्पते
तां क्रियां विदुः॰ प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यतेति॰ कार्त्स्न्येनेति॰ विजातीयाव्यवहिताः साकल्येनेत्यर्थः॥ ॥ ॥

श्चेति॰ यद्व्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः॰ अनंतरमिति॰ अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः॰ अन्यासां तु तादर्थ्यात्तदाख्य राम॰
ता गौणो व्यवहार इत्यर्थः॰ विजातीयेति॰ यथा द्रव्याणां द्रव्यांतरैरव्यवेतानां समभिहारस्तथा क्रियाणामपि क्रियांतरैरव्यवेतानामेव सहत्व ५०
र्थः॰ पुनः पुनर्वेति भाष्ये॰ समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेपि साजात्यात्तत्त्वे पुनः पुनरनुष्ठीयत इति बुध्या पौनःपुन्यमिति तात्पर्यं॥ ॥ ॥

९६६

धातुरेवेति॰ क्रियासमभिहारे इत्यस्य समभिव्याहृत्य क्रियावाचकादित्यर्थ इति भावः॰ क्रियावाचकादित्यर्थोपि संभाव्येते स्फुटतरं॰ सनिति॰ एवं चा-
र्धधातुकसंज्ञार्थं धातुग्रहणं मित्याद्यपि तत्त्वसमत्र बोध्यमिति ध्वनितं॰ तत्फलं च सो सूच्यत इत्यादौ लिङ्लोपः॰ प्राप्यत इति॰ सत्रं तु केवले

अथेति॰ धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्युक्तं भावः॰ प्राप्नोतीति॰ धातूपसर्गसमुदायस्य
क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात्ततः सोपसर्गस्याद्वित्वं न प्रसज्येत प्रागाद्यैत इति चेष्यते॰ सेत्सूत्रोक्तं च स्त्रिहा
यातेर्द्विर्वर्तिः॰ यद्यपि धावति धातुरधिकारे यीति॰ पापच्यत इत्यादौ॰ गुर्णोतेश्चेति॰ यभान्यासे सिध्यभावादुच्चनं॰ कार्यांतरसिद्धये
उच्यमानत्वे तेर्णुवश्चावोवाच्यत्वे नैव पक्षोपि सिद्धिरित्याह॰ वाच्य इति॰ तत्र यद्भिभावाति देशात्मिको स्वभावातिदेशात्सिद्धे नैतेर
भावात्॰ इदुपग्रहइ इत्प्रतिषेधः विभाषा गुण इति पंचमी॰ फलस्य चात्र हेतुत्वे यथा ध्ययनेन वसतीति॰ उदाहरणनि प्रोर्णूयते प्रो
र्णूनाव प्रोर्णुनः प्रोर्णुत्वानिति॰

धातोश्चारितार्थ्यमिति भावः॰ एकाजादित्य हल प्रत्याख्यानादाह॰ यथान्यासे इति॰ वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवाभावादाह॰ कार्यांतरेति॰ इ-
दुपग्रहेति॰ फलत्वेन हेतुत्वाभावादाह॰ फलस्य चेति॰ प्रोर्णुत इति॰ श्रुकः किति इति इट्प्रतिषेधः॥

कै·वि·३०१ इति चेति। वस्तुतस्तु वार्त्तिकस्य लोड् इति पक्षे वेति लोड्विधायके वक्ष्यते। न बलत्वेति। नित्यत्वी प्रयोरित्यनेन। सामान्येति। लोडन्तार्थः सामा
न्ये। अनुप्रयोगार्थश्च कर्त्राद्यालिङ्गितत्वाद्विशेषः। अन्यथा। अर्थभेदाभावेन धातुसंबन्धाभावात्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः। भाष्ये लोड् भवतीति वि

षडेव च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति वा क्रियासमभिहारे द्विर्भवत इति या द्विर्वचनं न भवति। यदा तु भृशार्थे
पिपौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते पापच्यत इति द्विर्वचनं भवत्येव समभावादिति। सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदाश्रयो धातुसं
बन्धः स इति। भृशार्थपौनःपुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन्यङ् प्रत्ययः अपरस्मिंस्तु लोट् लोट्प्रत्ययेनैव लस्य समभि
हारमभिव्यञ्जतुमसामर्थ्यात्तत्रैव तस्य द्विर्वचनं प्रवर्तते। तत्रैति। लोडन्त्यवाह्निङ्गः कर्त्रादयपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च विभाषा
पड्ति। आतोऽनुपसर्गे कः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्।

प्रतिषेधेनेति। पुनःपुनर्लवनाभिन्नं वर्तमानेन लवनमिति विवक्षायां धातुसंबन्धस्य सत्त्वाद्द्विर्भवप्राप्तिः। ननु निप्रतिषेधाश्रयणे लोटा भाव्यं राम०
स्वार्थिकत्वाद्यङोऽन्तरङ्गत्वेनैव भाव्यमिति किमुच्यते भवति चेतीत्यत आह। भृशार्थेति। तत्रैकतरार्थे धातुसंबन्धे यङ् कृत्वा परार्थे धातुसंब ५१
धे लोडिति भावः। लोट् चेति। विध्यादिष्वपि लोटो विधानादिति भावः॥२२॥

९६७

नित्यं कौ॥ ॥उत्तरयोरिति पदस्वरसादुत्तरे काच द्वितीसूत्रे वेदं वार्त्तिकमिति लक्ष्यते तेनेत्तः पूर्वे नित्यमित्यादिसूत्रद्वये लोखो लेख कप्रमादा
त्। तत्राद्यविषयं नित्यग्रहणमनर्थकमिति द्वितीयविषयं क्रियासमभिहारे चेति तथैव भाष्य उदाहरणादिति सुधियो विभावयन्तु। नासावि ति।
कुटिलं पन्थानं क्रामतीत्यर्थे प्रत्ययादित्यर्थः। अर्थान्तरे। पथि। तत्कौण्डिन्यन्यायेनेति। चिन्त्यमिदं विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाधउक्त

नित्यं कौ॥ ॥नहीति। चंक्रम्यमाणस्यत इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्या
ययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति। अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयि
तुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। क्रियासमभिहार इति। तत्कौण्डिन्यन्यायेन कौटि
ल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमाहारोऽभिरादात्स्विद्योपस्वीकृतत्वादिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

गोपवादस्यले इत्यत्रैवापं दृष्टान्तो मिदृष्टोत्सात्स्तत्रैव भाष्ये उक्तः नहि विशेषानुवादेन सामान्यानुवाद बाधे दृष्टान्तो लौकिकोऽस्ति। नाप्येतद्विषयेनि
यमेन तत्रास्ति रस्ति। तस्मात्त्वकारेण क्रियासमभिहारे चेत्यत्रापि विशेषासंप्रत्ययादित्यस्य संबन्धात् भृशं जपतीत्याद्यर्थे विशेषस्य यङन्तादप्रत्यया
दित्यर्थ इत्याहुः॥२३॥२४॥

के॰कि॰ ३०१ सत्वापपाठ॥ ॥सर्वत्र सामर्थ्यादेव लोपवारणे नानामतोपन्यासोव्यर्थो तआह॰ आचार्येति॰ अपि चोपुकसिद्धये आह॰ तत्रेति॰ प्रा
तिपदिकास्ति(इति भावः॰ यद्यप्यत्रापि लोपप्राप्तिरस्ति तथापि दूषणोतर सद्भावात्तदनुपन्यासः॰ अनर्थकं स्यादिति॰ न चाटिलोपबोधनद्वा

सत्वापपाठ॥ ॥एवं नई ति॰ आचार्येन तमेदप्रदर्शनार्थो नेकपक्षोपन्यासः॰ टिलोप इति॰ णाविष्ठवदित्यति
देशादिति भावः॰ अकारितः इति॰ तत्र पररूपे कृते ऽचो ञ्णितीति वृद्धौ कृतायां पुगागम इति भावः॰ अनाकारांत
त्वादिति॰ यद्यत्र वृद्धिः स्य विधानमनर्थकं स्यात् अगमेगेमंतरेणापि तस्याप्रसंगात्॰ ततश्च तद्बाधनार्थए
वागागमः स्यादिति भावः॰ पुडिति॰ तस्य चाणिजन्तकत्वादकारस्य पूर्वस्याटिलोपे सति सत्यापपतीत्यादि सिध्यतीति

रावद्धिसिध्यर्थमेव तदिति वाच्यं अंत्यादे काकारविधान सामर्थ्यनैवटिलोपबाधे सिद्धे आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्येन वृद्धेरपि बाधः
स्यादित्यभिमानः॰ भाष्ये एवं तर्हि पुडिति॰ अन्वत्र पक्षे चाटिशोचङीति ह्रस्वानापत्तिः॰ आपुकि प्राप्नोतीति फलभेद इति चेन्न॰ लुङ्यस्यानभिधानात्॥२५॥ राम ५२

८६८

हेतुमतिच॥ ॥हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने संदेहः पापादपि दुःशक्यत्वातमाह॰ कृत्रिमस्येति॰ तस्यैव व्याख्यानं॰ कचित्पारिभाषिकस्येति॰ तत्प्रयोजको हेतु
रित्यस्य सर्थः॰ उत्कृष्टेनं निकृष्टप्रेरणं प्राथं विपरीतं द्वितीयं॰ प्रयोज्यव्यापारानुकूलमाचरणं तृतीयं॰ यथाभिक्षावासयतीत्यादौ॰ पाकाद्यप

हेतु॥ ॥कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह ग्रहणं तदीयो व्यापारः॰ प्रेषणाध्येषणे तत्समर्थाचरणलक्षणे हेतुमानिहगृह्य
ते॰ ननु सकलकारकसाध्यपाकादे रपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशेन तु तदर्थाव्यापारस्य साध्य प्रेषणाद्यपेक्षः यथा काष्ठस्य पाकोपे
क्षं करणत्वं न तु त्वलनापेक्षं तद्वेत्तु कर्तृत्वमेव॰ तस्य च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः॰ नैष दोषः॰ णिचः प्रकृत्या
धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशित तत्प्रयोजनाभावात्तत्रैवार्थे णिचो नुत्पादात् प्रयोज्योपि हेतुमच्छब्देनगृह्यते तस्य द्रव्यत्वात्
च स्वभावतः करणाधिकाराद्धि क्रियानाचित्वात्॰

स इति॰ तद्विषयत्वात्प्रेरणया इत्यर्थः॰ तनुतदर्थेति॰ तन्निमित्ते त्यर्थः॰ हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वति रूपकस्य तत्कार्ये पाकादेरेव प्रती
तेस्तत्रैव णिच्स्यादित्याह॰ पाकादेरेवेति तत्रैवार्थे इति॰ न चान्यप्रयुक्तः पचतीत्यर्थप्रतिपादनाय णिच्॰ णिजन्तेनतादृशार्थाप्रतीतेरिति भावः॰ न

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०३०१

एवमपि हेतुसंबंधि कार्यरूपार्थाभिधायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यते ऽत आह तस्मादिति लब्धः पाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुश्चोपलक्षितश्चासौ प्रयोजकश्च तत्साध्यो व्यापार इति विग्रहः तत्प्रयोजक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकाराण्णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्धेतुत्वोपलक्षिते इत्युक्तं सच व्यापार एव करणे इत्यधिकारादिति भावः तत्र मतुपः साधुत्वं तु हेतुः कर्तास्येत्यर्थे नेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति

तस्मात्साधिशेष्यात्ताकाद्यर्थो यः प्रेषणादिलक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते कथमिति यदा पचती त्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते तेन प्रयोजकसाध्योपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संबध्यते यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाभिधीयमानादिवत्प्रयोजकव्यापारोपि पचादिवाच्यो भवति यथा पंचभिर्हलैः कृषतीति तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति न ह्यत्र णिचः प्रत्ययो द्योतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः

पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्ययार्थेनेति वक्तव्ये प्रत्ययार्थविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह यदेति प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः प्रकृतिविशेषणेति भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वाविशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः द्योतकयोः सार्थस्य विशेषणत्वेनियमात् राम० ५३

९६९

कै०वि०३०१

नंदिग्रहि॥ ॥भवः स च इति भाष्ये पाठः॥ ॥१३४॥१३५॥१३६॥ ॥पाघ्राध्मा॥ ॥द्वेचिदिति भाष्ये जिघ्रः संज्ञायामिति आदेशोऽकारस्योच्चारणार्थ इति पंचमीति भावः। केचित्तु जिघ्रभाषस्येति वार्त्तिके जिघ्र इति षष्ठ्यंतं मन्यंते केनचित् आकारलोप इति आतो लोप इत्यत्रार्धधातुक इत्यधिकारादिति भा

नंदि॥ ॥अपचेति कर्मण्यण् एवाध्यतेन्यं कादि पुष्पपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे सोपि भवति॥ ॥ ॥इति श्रीमन्महोपाध्यायजैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं॥ ॥६॥ ॥समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ ॥

वः श्लाघ्यस्तयोरित्यस्य प्राप्तिरेव न अरविंदोऽर्धर्चादि॥ साधुकारिणीति सममिहारग्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः॥ ॥१३७ १३८ १३९ १४० १४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९॥ १५०॥ ॥इति श्री कालोपनामक शिवभट्टसुत सतीगर्भज नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठमाह्निके पादश्च प्रथमः समाप्तः॥ राम १३८

जीमहादिरचितेभाष्यप्रदीपोद्योते १

54

970

के.वि.३.१

५४

इतितृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादःसमाप्तः

१८०

अथतृतीयाध्यायस्यद्वितीयपादप्रारंभः

कै॰ वि॰ ३॰ २ ॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥कर्मण्यण्॥ ॥यस्य सतीप रिणामिनी प्रकृतिर्नाश्रीयते यस्य वाविद्यमानात न्निर्वर्त्यमित्युच्यत इत्यर्थः तदेवाह यस्येति कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तीत्यर्थः यथाम्बुदं घटं करोतीति विवक्ष्यत इति कार्याभेदेनेति शेषः तदा विकार्यं कर्मेति॰ अवस्थाद्वयानुगमेन पूर्वाकारपरित्यागेनाकारांतरप्राप्ति वगमादिति भावः भेदविवक्षायामिति कर्मणः सकाशादुपादानस्य भेदवि

॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥कर्मण्यण्॥ ॥निर्वर्त्यमानेति हरिणानिर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः सती वाविद्यमाना वाप्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रवक्ष्यते यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं यथा कटं करोतीति यदा तु उपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते मृदं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म भेदविवक्षायां तु मृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म विकार्यमपि द्विविधं प्रकृत्युच्छेदसम्भ [illegible]
वक्षायामित्यर्थः मृदा घटमिति करणा [illegible] त्वविवक्षा तं किंचित्काष्ठादि भस्म वा किंचित् गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिवि यांतृतीयानोचेत्सं बंधसामान्यविवक्षायां मृदो घटमिति षष्ठीति बोध्यं विकार्यमपीति पूर्वरूपस्य सर्वात्मना परित्यागतदभावाभ्यामित्यर्थः

राम॰ १

त॰२

दर्शनादिति प्रत्यक्षादित्यर्थः निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो विकार्ये विकाररूप एव सः घटं करोति स्वर्णं कुंडलं करोति काष्ठं भस्म करोति अनुमानाद्यथा पुत्रः सुखं करोतीति अत्र सुखस्वरूपलाभो मुखप्रसादानुमेयः निसत्तत्र कृत्ये ऽविच्छिन्नपारं

प्राप्यमपि क्रियाकृतविशेषणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वात् द्वांतरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते वेदाध्याय इति निसोवेदः स्थित एवाधीयत इति निर्वर्त्यत्वाभावः छत्रधार इति वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् तत्प्राप्यमेव न विकार्यं न हि धारणेन छत्रस्य कश्चित्क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योस्ति॥

पर्य इत्यर्थः ननु वेदाध्यायादीनामित्यादिनैव सर्वसंग्रहे सिद्धे पत्रे च निपुणकं इत्यादेर्वैयर्थ्यमत आह वेदाध्यायादीनामिति वस्तुतः प्रपंचार्थमेवतानीति बोध्यम्॥

[illegible]

शास्त्रेणाभिकर्मण्यणीतिसामान्यशास्त्रेणाभि·ननुसार्वधातुकेभ्योऽज्विधानेन कुंभकार इति कथमणो वकाश इत्यत आह·यदेति·सार्वधातुविष

अनभिधानादिति·नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रं न वादिसंपश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादिसदृशादयः शब्दा लोके प्रयुज्यंत इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नानुमास्यंत इत्यर्थः·कर्मोपपदस्येति·यदा गणपाठवितधातुविषय एवाच्प्रत्ययस्तदा अयं प्रतिषेधो यदा तु सार्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्यापवादस्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादाण्प्रत्ययस्यापवादत्वादुपसर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोऽनुपपन्नः तथाव कारोऽतेरच्प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्टस्य कर इति तत्रश्च कुंभकारादिरपि नाणो वकाशः तत्राप्यच्प्रत्ययप्रसंगादत एव भाष्यकार उदाहरणांतराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति॥ ॥

यश्चाच्प्रत्ययअवश्यक इत्याह·तथान्येति·उदाहरणांतराणि·काण्एवविषयाणि॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥ ॥

काण्डाविति·इगुपधज्ञेति कः कर्मण्यण्·भाष्येऽर्थज्ञः कर्मोपपद इति विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वातोनुपसर्ग इति क इति तास्यर्थे एतन्नास्य र्थमजानान एकदेश्याह·नैषयुक्त इति ज्ञान विषये काण्डोऽर्थ इत्यर्थः·नेवांण इति श्याद्व्यधेति विहितः तत्र हिश्यान्त्रादिति षेद् त्सय थैवेति·वाधे सामान्यचिंतयाऽणोपि स बाधक इत्यर्थज्ञः·सिद्धो विप्रतिषेधं विनापीत्यर्थस्तदाह·प्राप्तिमात्रस्येति न तु कर्मोपपदस्येति·एवं च विप्रतिषे

काष्ठभेद इति·सर्वधातुभ्यो विधानादचो सर्गस्य काणावपादोतयो विप्रतिषेधादणेवात्र भवति·सयथैव क इति·प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्योक्तं दुच्यते·यदा तु प्राप्ति विशेषोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्तिरिति न्यायात्तस्यैव कोबाधको न तु कर्मोपपदस्याणः॥ ॥

धोपुक्त एवेति भावः·नन्वर्थज्ञ इत्यत्राणं विधातुं न कप्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किं त्वातोनुपसर्गे क इति कं विधातुं·एवं चेगुपधेति कस्याण बाधे पि आतोनुपसर्ग इति केन तृतीयकक्ष्याप्राप्तेन तृतीयकक्ष्याप्राप्तस्येगुपधेति कस्य विप्रतिषेधः संभवत्येवेत्याह·सिद्धं त्वेकदेशी कर्मोपप

दोपीति·अणः क इति·आतोनुपसर्ग इत्ययमिति भावः॥

कै॰वि॰ङ॰२

उभयोरिति॰ सोपपदनिरुपपदयोः कयोरित्यर्थः कर्मण्यपि पदस्य कस्य कस्य विषय इति अनाकारांतत्वादिति भावः किंतु गोदइत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमि
तितात्पर्यं क्रममाह द्वेति अर्थतः कर्मोपपदे भवति विप्रतिषेधे स्योदाहने सुत्र रंनैष युक्त इत्यादिर्युक्तो विप्रतिषेध इ त्यंत भाष्यं स्वेकदेश्यु

कः पुनरनयोः अत्वयोर्विशेषः उच्यते कर्मण्युपपदे सति नित्य समासो भवति अकर्मोपपदे तु विकल्पेन षष्ठीसमासः स्यात् नन्व
र्थेऽजइत्यत्राताेनुपसर्गेकइतिकः प्राप्नोति नत्वणत्र सपस्त कथमुच्यते कर्मण्युपपदस्य सएवेति॰ नहि कुंभकारः कर्मो
पपदस्य सएवेतित्रकस्य विषयः एवंतर्हि काणोर्धिप्रतिषेधेपरत्वादण् बाधते अणमपि कर्मोपपदः कोपवादत्वा
दितिक्रममाह द्वेतदुक्तमित्यदोषः मांसकाम इति मांसशब्दः सप्रत्ययांतों तोदात्तः कल्याणशब्दो लघावंते द्वयो
श्च वक्तुषोगुरुरिति मध्योदात्तः नेयमन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते॥ ॥श्री ॥

क्विरिति तृतीयस्य प्रश्नः उक्तमेव अस्य विप्रतिषेधस्योदाहरणांतरमाह॰ अनुपपदस्येत्यादिना भाष्ये कालर्हि गतिरिति तृतीयस्य प्रश्नः
समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपदस्वरान्दर्शयति॰ मांसेति॰ एकस्मिन्नंते लघौ द्वयोर्लघ्वोः सतोर्वक्तृषः बह्नक्त्स्येत्यर्थः॥

रामं॰
३

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

भाष्ये ईकारश्चमाभूदिति अतोणः कृतइतिभावः स्वासंतस्य क्ष भ इति भक्षेः कर्मण्यच् घञजपाः पुंसि इति नित्यं पुस्त्वं एतेनेदं मावपत्त्विषयमेवे
त्यपास्तं॰ भक्षणं भक्ष इति भावे जितिभावः कर्माजिं तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिस्तु नानभिधानात् तत्त्वेन वाप्यावश्यकमेवेति बोध्यं
भाष्ये तज्ज्ञापयत्याचार्य इति॰ नन्वणोस्ति मांसभक्षीति प्रयोगः स्यादिति तद्वारणेन चरितार्थं बान्निकं कथं ज्ञापकमिति चेत्

भक्षयतेरिञितिरण एवं तानां इत्येतन्मुनित्रयेस्य मतेनास्ति कल्यादिभ्यः प्रतिषेध एवास्ति ननु च बहुव्रीहौ
सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे भक्ष इत्यंतोदात्त त्वं प्राप्नोतीति पूर्वपद
प्रकृतिस्वरोन सिध्यति नैषदोषः भक्षणं भक्षः बहुषु भक्षो स्येत्येवं व्यधिकरणपदत्वे बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तर
पदश्रमाभावात् बहुव्रीहौ प्रकृत्येति स्वरो भविष्यति॰ कांडानिलावोस्येति॰ लावयतेरच्॥ ॥श्रीराम॥ ॥

अनभिधानादणभावं मन्यते॰ लावयतेरचप्रत्यय इति निवृत्तप्रेषण प्रकृतिकस्तार्थणिजंतादच्प्रत्यय इत्यर्थः अन्यथा कांडानि लुनाती
त्यनेन समानार्थत्वं नस्यात् कांडानि लावइत्यत्र लाव इति ज्ञातावेकवचनं बोध्यम्॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै·वि·३·२ अएरबाधनार्थमेवेति अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारीति भावः भाष्येन त्वं मोभिगमेति अंमोभिगमानुनेष्यतेतस्मादनभिधा
नमेव तदर्थमाश्रयणीयं न त्वेकप्रयोजनार्थं सामान्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः लूयत इति लव इति न चनिवृत्त प्रेरणादि तिआगु

भवति बहुव्रीहिरयी तितेन ज्ञापनप्रयोजनाभावाद् एरबाधनार्थमेवेदं वक्तव्यमिति सर्पः न त्वं मोभिगमेति तेनात्रानभिधानाद्ब
हुव्रीहिर्न भवतीति भावः नैषोस्तीति· कांडाभिलुनातीति प्रकृत्यर्थविवक्षायामभावाल्लिचः लूयत इति लवः
कांडानिलवोस्येति विग्रहेणभाव्यमिति भावः अन्नादायेति अन्नमत्तीत्यणः प्रसंगेन्नस्य यः क्रियते तन्मात्रत्रआ
दायेसेवमवग्रह उपपद्यते·॥

करीसात दृषोलावश्चोप्यस्तीति वाच्यं· साह्निकत्वनाकचिदिष्टप्रयोगसिद्धयेन त्वनिष्टायेति भावः चतुर्थ्यंतप्रयोगएवशंसयोके
स्तत्राविशेषोऽणचोरत आह· अवग्रह इति नल क्षणेन पदकारानुवर्त्याइत्यादिभाष्येणावग्रहार्थं ता याल क्षणस्यं दूषितत्वादि
दंमर्थं इसनेन सूचितं॥१॥ ॥ रा·म· ४

॥ ॥आतोनुपस॥ ॥प्रसारिणेनः संप्रसारणभाजः ब्रह्मज्य इति· केहिसंप्रसारणे इयङ्· स्यादिदं तिभावः भाष्ये किमुच्यते सर्वत्रेति सर्वत्रे
त्यस्य कमात्रेइ सर्पः तमाह· अन्यत्रापीति· आतश्चोपसर्गे इत्यत्रापी सर्पः एवं तर्हि वार्णादिति· इयापेसादिसिद्धयेऽस्याविभि

॥ ॥आतोनु॥ ॥ब्रह्मज्य इति ब्रह्मजिनातीति उप्रत्ययः वर्णादांगं बलीय इत्युक्ते यो ब्रूयात् समानाश्रयांगवार्णविषय
मेतदिति तं प्रत्याह· एवं तर्हीति· भित्यमिति· संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते अं
तरंगमिति· वर्णादांगं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमेवेत्युक्तं एवमपि न सिध्यतीति आह इत्यादिरूपमि
ति शेषः॥

ननिमित्ते केऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः समानाश्रये तितदनाश्रयपणे प्याहेतु तिवक्तुमुचितं एवं वएवं तर्हीति किं वे सर्पकमिति भा
वः भाष्ये तरंग पूर्वत्वमिति यद्यपि वार्णपरिभाषया पि आल्लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेणे वास्य गंयस्य प्रवृत्ते र्नदो
षः प्रकारांतरेण तदुपपादयितुमाह· थस्येति·

के॰वि॰३॰२ मत्वनादिष्टादचइति अत एव न पदांतसूत्रस्थ सवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं न धातुसूत्रस्थं भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति
बोध्यं समाधानांतरस्य संभवादनित्यमिदं ना श्रितमिति तत्त्वं कुधा तु ना सिद्धमिदं रूपमत आह केय इति वर्णाशंगं बलीय इति ध्र
योनादिष्टादिति॰ उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति न चनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावा
दनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यतीति नैतदस्ति शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वपनादिष्टादचः पूर्वत्वं लौ
किके॰ आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः जुहुवतुरिति॰ केत्रो लिटि कः संप्र
सारणं भ्यस्तस्य चेति संप्रसारणेनंतरत्वादात्वमिति अशितीति पर्युदासाश्रयेणोक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे चनेमि
वैरूप्यं बाधित्वा लोप इति पक्षे प्यस्यासिद्धत्वद्विर्बोध्या॰ भाष्ये तरंगत्वादात्व तिकत्वादात्वमंतरंगं न चांतरंगबहिरंगयोर्युक्तो विप्र
मिति॰ एवं चात्वे पूर्वपदरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वार्णादिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यादिति भावः॰ एवं तर्हीति प्रा
ग्वत् एवं किं चेत्यर्थे प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति॰ वचि स्वपि इत्यत्र किति इत्यपि यदि विषयसप्तमी तदा भाष्यं संगच्छते वा राम॰ ५

भाष्ये आत्वे कृते संप्रसारणमिति आत्वे कृते लोपे कृते प्राप्त संप्रसारणे कृते प्राप्तो वङ्ि स्थानिवत्त्वाभावेपि असिद्धत्वादुवङोसि
द्धिरिति भावः समाधत्ते॰ एवं तर्हीति॰ योगविभागसामर्थ्यादंतरंगमप्यात्वं बाधित्वा पूर्वं संप्रसारणपूर्वत्वं चेति उव

एवं तर्हीति॰ एङः पदांतादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन॰ आका
रं॰ तल्लक्षण इति॰ अशितीति पर्युदासाश्रयेपि क्वाव भश्रेति ज्ञापकादाकारांतलक्षणे कृत्र स्य
ये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः उक्तार्थसंग्रहाय श्लोको ॥

उ॰ सिद्धो जुहुवुरित्यादाविति भावः॰ पर्युदासाश्रये चेति॰ अन्यथान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः॰ आभीयासिद्धानित्यत्वेनापि जु
हुवतुरिति सिध्यति॰ कः॰ के कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणं यतो नित्यं स्व॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री

कै०वि०३.२ नित्यत्वं दर्शयति। कृतेति। एवं च क्रोयण फलतीत्यर्थः वार्णादित्यादिव्याचष्टे। तत्र कृते इति। यतो नादिष्टादचः पूर्वत्वेस्थानिवत्त्व
मतो भगवान्कात्यः प्रसारणं प्योङ्ग्रो वाच्ये त्यन्वयः प्रत्यास्व्यानवाधाहतेनासिद्धिर्यण स्तु न इ ति तेनाभादिति सूत्रेण
यतोऽसिद्धिरतो यण स्विस्यर्थः। ग्रो वाच्य भगवान्कात्यइत्सुत्त्या उ विधानस्याकृ सिध्यर्थमावश्यकताध्वनिता। तथा च

नित्यं संप्रसारणमिति। कृताकृतप्रसंगित्वादिति भावः। तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादांगं बलीय इति
वचनादाकारलोपो भवति न पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्वादुवङ् नास्तीति क्रोयणश्च वर्त्तत इत्यर्थः। इत
स्त्राह। यो नादिष्टादिति। तेनासिद्धिरिति। असिद्धवदत्राभादित्यत्राकारलोपस्येत्यर्थः। तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो
भवत्वित्यर्थः। जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यथा स्यात् इत्यार्थक्रोणङः पूर्व इति। आक इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वस्या

दमेवज्ञापकमीदृशे विषये आभीयासिद्धत्वाद् दित्याह। आतः क इति लिःणेनेति लिङ् धातुमात्राद्धितीयतेन त्वाकारांतादेवेत्यर्थः॥ यम०
भावस्य वर्णादांगं भिसे तद्भावस्य वास्थानिवत्वाश्रयणस्य वेति जुहुवतुरित्यादिसिद्धियोगविभागस्य तथापि कर्त्तव्यत्वेन गो ६
रवस्य तदवस्थत्वादिति च ध्वनितं एवं च तेनासिद्धिरित्युक्तिरेकदेशिनः प्रौढेति च ध्वनितं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ २)

॥॥सुपिस्थः॥ ॥भावे भावे चेति चात्कृत्त्रिरिकृच्छ्रेणपिवतीति॥ अत्र कर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थेसुपीति योगविभाग इति भावः सत्येत्यर्थे इति॥ एव शब्दो वाक्याले
कारे संभवति यो ग्येऽर्थे सदर्थो भ्रमेण अनुत्पादनमयुक्तमित्यर्थः नित्यसमासेति॥ उपपदमतिङ्। त्यनेनेति भावः घञर्थे कविधानमित्येतदुदाहरण

॥ ॥सुपिस्था॥ ॥कृच्छ्रेणपिवतीति॥ अत्र केचिदाहुः कृच्छ्रं पिवतीत्येवमसंतमप्य वयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः कोविधास्यते किं योगविभागे
नेति नैतत्साधु यतः कृच्छ्रेणपिवति राभ्यापिवतीत्येतस्मिन्नसत्येवार्थेऽसदर्थाभ्युपगमः कृच्छ्रशब्दानामपि व्युत्पत्तेरयुक्तत्वात् यत्तु सर्वोत्पन्ना
धीनुगमो नात्पयत्नपायिकेति तत्वेवासदर्थाभ्युपायासत्तिः क्रियते॥ भावयथास्यादिति॥ अत्रज्ञाह॥ घञर्थे कविधानामिति कः
सिद्ध इति॥ एवं तर्हि समासार्थं स्यादित्यनेन उपपदात्सुपः कोविधीयते॥ अन्यथापादित्रः षष्ठीसमासः स्यात्॥ अनिर्दिष्टार्था इति॥ प्रत्या
सन्नत्वात्स्वार्थिस्येति भावः यद्येवं स्यादित्यनेन भावे विधीयमानः कः कृत्वैरिवाधेत॥ तथा च समस्यविषमस्य इति कृत्वैरिन स्यात्॥ ॥

परे स्यादस्तायाविधिहनि पुष्यार्थमित्यत्रस्यादयं तु कर्माघर्थमिति कोप्ये प्रत्यासन्नत्वादिति॥ अतएवास्य नित्यमेकत्वमेव न तु घञादिवाच्यवद्वित्वादि
योगोपीति भावः॥ ॥
॥ ॥

कै०वि०३०२ तङ्कौंडिन्येतिविधेयविषयएवसन्यापेनानुवादविषयइत्यन्ये॥ ॥तुदृशेरा॥ ॥तन्नसामर्थ्यादिति॥एवंहिसतितेगम्येभवतइत्यर्थः॥ ॥तुदपरिमृजे
मृजेरचिकिंतिवेतिपक्षेरङि:प्राप्नोतिसाभवत्येवसत्यभिधानेपञ्चचीत्येवरङ्येमृजादावित्सुङ्केरादिग्रहणसामर्थ्यान्नुरव्याजादावेवप्रव

नैषदोषः यद्यत्रसाह्याद्भावशब्दोपादानेनभावेक्तोविधीयेततदाभावःक्तोरंतङ्कौंडिन्यन्यायेनबाधेत॥सामर्थ्यात्वयं
भावेभवतिसृतइतिभावेननबाध्यतेक्तो॥ ॥तुदशोकु॥ ॥आलस्यसुरवाहरणायादिति॥आलस्येगम्यमानेसुखेत्सादने
चप्रत्ययोभवतीत्यर्थः॥तत्रसामर्थ्यादलसेक्तेरिसुखस्यचाहर्तरिप्रत्ययोभवतीत्सुङ्के भवति॥शोकापनोदइति॥यः
संसारानित्यतोज्ञानादिनाशोकमेवनिवर्त्तयतिनतुसुखमुत्पादयतिसशोकापनोदः॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥॥

निरितितनन्तत्तदभावात्॥यस्मिन्विधिरितिपरिभाषालभ्यादियहणस्यैवतत्रानुवादत्वमुक्तभाष्यस्वरसान्नत्वकित्यदेनातिदेशिकक्तोरेवग्रह
णंव्याकरणांतरेसंज्ञमपदेनतयोरेवग्रहणात्तेतिपरेमूलविभुजादिभ्यस्तिलादर्थेचतुर्थीकाकषुकाइतिकाक्षेभ्योग्रहीतव्याइत्यर्थः॥घंजर्थेकवि राम०
धानमित्यनेनापिसिध्यत्येतत्॥सरसिसरस्यांवारोहतिकोमोदतइत्यर्थः॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥॥ ७

॥ ॥यापोरवन्॥ ॥भाष्ये॥बहुलंतणीतिपक्षेआपोनुपसर्गेइतिकः याबालणीसुरापेति॥सुरांपिवतीत्यर्थेरगवांयप्रयोगइतिबाहुलकास्यय
णम्॥ ॥हरतेर॥ ॥लिंगेतितत्कलंतुदेवदत्तसरवीइत्यादौजरभावःघार्थइतिग्रहणप्रकृतकथारणलाद्गणिकात्यहेरित्यर्थः॥ ॥समिधा॥ ॥

॥ ॥गापोष्टक्॥ ॥पिबतेरिति॥लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनं॥ ॥हरतेरनु॥ ॥अव्युत्करणइति॥घ
ट्यूहणेनैवसिद्धेघटीग्रहणंलिंगविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थं॥ ॥शमिधातोः॥ ॥शंगरेति॥
पृषोदरादित्वात्संज्ञायांगकारव्यत्ययेनशंकराशब्दस्यसिद्धत्वात्तदर्थंधातुग्रहणंनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

ककारव्यत्ययेनेतितैषाशंकरेतिभाष्यविरोधाच्चिंत्यमेतत्धातुग्रहणंनकर्त्तव्यमितिरबाधनार्थंनकर्त्तव्यमित्यर्थः क्विपोबाधनार्थंतुतदावश्यकमितिस्यः
॥ ॥कचेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥ ॥

कै.वि.३.२

॥ ॥अधिकरणेशेतेः॥ ॥मयूरव्यंसकेतिदिग्धसहपूर्वतापायोगिकीवोध्यापरयत्नदिग्धसहशब्दस्यसिद्धभावात्गिरौशेतइत्यर्थेतद्धितस्याविधानात्हयोगिरा
विति॥अन्येत्वाहुरितिअन्नाद्विसत्वदंतशब्दासिद्धिरव्ययत्वापत्तिः॥शशःस्वार्थिकत्वेगिरौगिरौशेतइतिविग्रहासंगतिस्वैरेतिवीरस्येदंवीरतयावावीरा

सह१

॥ ॥अधिकरणे॥ ॥दिग्धसहपूर्वाच्चेति॥दिग्धशब्दस्यसिद्धत्वात्तदर्थेसमुदायस्यपूर्वत्वमाश्रीयतेनतुप्रत्येकंतत्रदिग्धेनसहशेतइतिअस्विद्वतेमयूरव्यंसका
दित्वात्समासः॥तद्धितोवेति॥योगिरौशेतेगिरिरस्यास्तीतिलोमादिषुदर्शनात्शप्रत्ययः॥अन्येत्वाहुः॥गिरौगिरौशेतइतिसंख्येयकवचनादितिसमस्य
ताच्छस्प्रत्ययःअमत्रिर्हिपथाकथंचित्कल्प्या॥उपायानामनियमात्॥तदुक्तंहरिणा॥वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः॥केचित्त
यंचिदाख्याताःनिमित्तावधिशंकरैरिति॥छंदसीतिवचनाद्भाषायांगिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

दागतेतद्भवमिति॥वसिष्ठस्येदंतेनवृत्तंप्रोक्तंवा॥गिरौशेतेगिरिंरपतिवागिरिशः॥निमित्तमर्थेःअवधिःप्रत्ययानांप्रकृतिस्तत्संकरैरित्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥राम॥

चरेष्टः॥ ॥कुरुंस्मरतीतितान्ताच्छीलार्थःपघर्थभेदोनस्यात्तर्हिंद्विनीयोनात्प्रत्ययानुत्पत्तिप्रतिपादनेच्यर्थस्यादतस्राहयस्त्रेति॥भिक्षाचरेचरतिःचरणकरणका
जीनेलाद्वर्गिकःभक्षणार्थोवातत्रैवतापप्रयोगइष्यतेभाष्यप्रामाण्यात्॥एतेनभिक्षापाहेतुनाचरतीत्यर्थकभिक्षाचरप्रयोगसाधकेनतत्रत्रेणविपरीतंकर्म
णीत्यस्यसंबंधएवनास्येतेतिपरास्तं॥सेनान्ग्रहणस्यज्ञापकत्वंतुनोक्तं॥सेनांचरतिसेनायांवेत्यर्थद्वयेपोष्टः॥एवंचाधिकरणइतिकर्मणीतिचोभयोरप्यपि

॥ ॥चरेष्टः॥ ॥कुरुंस्मरतीति॥यस्यकुरवएवप्राप्याःसकुरूंस्मरतीत्युच्यतेयस्तुकुरुषुभ्रमतिसकुरुषुचरतीत्युच्यते॥दिवाविभा॥ ॥
दिंसद्धिति॥वार्त्तिकेनस्त्रस्यबाधितत्वात्॥रस्याभावेहेत्वादिषुअन्यत्रचकिकरीत्यसाधुरित्याहुः॥ ॥ छ ॥ ॥

त१

कारोपपायोगेचसंबंधइतिध्वनितं॥ ॥दिवाविभा॥ ॥इत्याहुरिति॥अत्रारुचिबीजंतुवार्त्तिकस्यहेत्वादौदवाधनेनचरितार्थेयांस्त्रस्यविमादिग्रहणस्यभाष्ये
प्रत्याख्यानेनचाहेत्वादौसत्त्वेकिमादिग्रहणसामर्थ्याद्दोभवत्येवेति॥नचविपरीतमेवास्तु॥स्त्रस्यकिमादिग्रहणस्यसार्थक्यानुपपादनात्॥ ॥८॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै.वि.३.२ फलेयहिरा॥ ॥भाष्येस्रात्मनेमुमितिसमासेकृतेनलोपेचकृतेततःप्राग्वामुमुनिपात्यइत्यर्थः॥नासिकास्त॥ ॥एताबान्योगतइतिएतदन्तारव्यापकंवा
ह्निकमित्यर्थः वार्त्तिकस्यापीतिसूपिनानाडीमुष्टयोश्चेतिसूत्रस्यापि॥मुष्टौश्चेतिवार्त्तिकंनाडीमुष्टयोश्चेतिपठितसूत्रस्यव्यवस्थापकमेव॥नैतावतानतस्

॥ ॥नासिका॥ ॥स्तनेधेट्इति॥यथासंख्याभावार्थएतावान्योगःकर्त्तव्यइत्यर्थः॥ ॥
वार्त्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन्भाष्यकारस्राहश्वस्वत्वमिति॥ ॥ ॥ ॥

तमप्रामाणिकमितिभ्रमःकार्यः यथासंख्यसूत्रस्यभाष्येस्पष्टंतस्त्वोपादानात॥यद्यपिनाडीमुष्टिविषयेतत्सूत्रेयथासंख्यमुक्तंतथाप्येतद्भाष्य
वार्त्तिकविरोधात्तद्भाष्यंप्रौढिवादइतिबोध्यंएवंचानेनाडीशब्देनध्मएवसंबंधोमुष्टिशब्देनोभयोरितिबोध्यंएवंवार्त्तिकदूषणेननाडीशब्दसंबंधोप्युभयो राम० ९
॥ ॥दित्साहनासिकानाडीत्यादिसूत्रधमधेटश्चेतिवर्त्तते॥ ॥

स्राख्यस्तुभङ्गः॥ ॥रखुनभावेवकररोल्युटोवरूपंसत्विनाखुरितिवर्थमित्याहभाष्येरखुनामुक्तेइति॥भाष्येसत्यवस्तुरःल्तित्वरलित्वराभ्यांल्युटाभाव्यमिति॥सूत्ररूप
भाव्यमित्यर्थः नदपुक्तेमितिभाष्यविरोधादित्यर्थः॥उत्तरार्थत्वंवदताइत्यर्थत्वाभावस्यभाष्यकृताबोधितत्वादितिभावः केचिदेवेति॥स्पष्टंप्रतीयमानक्रियाके

॥ ॥स्राख्य॥उत्तरार्थमिति॥उत्तरत्रविप्रतिषेधस्यचरितार्थत्वादाखीकरणमितिल्युटाभावं॥नत्वपदन्येरुत्तंप्रतिषेधसामर्थ्यात्खुन्नसतिल्युडपिनभ
वतीतिल्युटोप्यपवादःततःप्रतिषेधइतितदयुक्तं॥रूढिशब्दप्रकाराइति॥यथारूढिशब्देषुक्रियापाकेवलंव्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयतेगच्छतीतिगौरितितेनगम
नक्रियारहितोपिगौर्भवतिगौरित्यादिशब्दान्योर्योगमनविशिष्टोपिगौर्भवतितथाताछीलिकासूपिक्रियाविषयंताछीलिकसुपादायक्रियावेशाभावेपि
प्रयुज्यंतेकेचिदेवतुगतिनासंबध्यंतेश्राणमुकःप्रवक्षुकइतिनतुसर्वेयथाकामुकइतिनहिभवतिप्रकामुकइतिस्रत्तएवप्रकारग्रहणंसादृश्यार्थरूढिशब्दानांनकेषांचिद्गतिसंबंधोभवतिताछीलिकानांतुभवतिकेषांचिन्नसर्वेषामितिप्रतिपादयति॥द्रव्योपलक्षणायक्रियायाःप्रक्रान्तत्वात्तस्मातिशयप्रतीकोद्दायाम्भावात्तदतिशयद्योतकार्थगतिसंबंधाभावस्ताछीलिकेष्वित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रादितिभावः द्रव्योपलक्षणायेति॥सूत्रस्याविशेषविशिष्टस्योपलक्षणायेत्यर्थःनतुक्रियाप्रकारकोबोधइतितात्पर्यं॥वस्तुतस्तुस्रभिधानस्याभावात्॥केषांचिदेवग्रह
॥ ॥सप्रयोगाणांगतिसंबंधोनसर्वेषामितिभाष्यतात्पर्यं॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥भाष्ये इत्युजितिभुवश्चेत्यनेन॥ ॥प्रदेवदन्नइत्यत्र प्रशब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां चान्वयो नाद्य इत्याह तद्वयवस्य चेति तद्वयवस्येति बहुव्रीहिः व्याघ्रादेराकृति
संज्ञाशब्दे कर्मयोगतिसंबंधेन ग्राहव्याघ्रादय इति॥ ॥कर्तृरिभवः॥ ॥भाष्येनचुह्लड्विति पाठः उदात्तत्वादिति तेन एकाच उपदेशे इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ननुक
स्योकेस्युजिति सत्रेत्वेन नः स्वराभावादाह नञ उन्नरस्येति मुनेरोदात्तविधायकमिदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ननु तदनुबंधकपरिभाषया इत्युच एव ग्रहणं भ

प्रदेवदन्नइतिप्रकर्षेण देवनक्रियाविशेष्यते देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वान्न तद्वयवस्य च देवदन्नशब्दस्येत्यर्थः व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रूढ
िशब्दाइतिल ह्यतिरिक्तगम्यं ततयो गस्तेषांनास्ति॥ कर्तरि॥ ॥नञ इति पंचमीनञ उन्नरस्य स्वरसिध्यर्थमित्यर्थः॥ मुपमपीति कृ
स्वहृइत्यपः क्रियते चकारस्सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते॥ विस्मुविकृत्ते इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न तदनुबंधकपरिभाषानाश्रीयते॥ ०॥

विष्यति न ग्विस्मुच इत्यत आह॥ इकारोच्चारणेति॥ चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लब्धे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबाधे च स्वृस्मुचः कृरणेन षत्वणत्वयोरसिद्धत्वाभावे
च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति मुपमपीति कृते इति भाष्यतात्पर्यम्॥ न सिध्यती त्यादित्वन्न देश्युक्तिरिति बोध्यं॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

स्पशोनु॥ ॥एकाचोयमिति भाष्ये॥ यङ्लुगंतात्तयेन विन स्युनभिधानादिति भावः ननु क्विय ग्रहणे क्विपोपि ग्रहणे स्यादत आह तदनुबंधेति॥ सुश्रस्त्रे कर्मण्णीति संबध्य
तथव॥ मंत्रस्थ्मित्यादि तु क्विपा सिद्धे क्विन्सूत्रस्य पस्येति बहु ब्रात्याभ्युपगमात्कृत्वमपि सिद्धं॥ ॥ऋत्विक्कद॥ ॥स्युतोदात्तत्वं चेति॥ इदं च क्विनो नकारसत्त्वे उक्तं सुगुष्णि
ष्ठितहो निपातसमानत्वस्तु नः स्यष्टत्वान्नत्वोक्तं कुंचामिति निपातनान्नलोपाभाव इति परे सूत्रे स्फुरे भाष्ये स्पष्टं॥ ॥त्यदादिषु॥ ॥ञकारः केवलस्वरार्थ उतान्या

॥ ॥स्पृशोनुदा॥ संदेहः स्यादिति॥ किमेकप्रकारको निर्देश उत द्विप्रकारक इत्यर्थः व्याख्यानत इति तदनुबंधकपरिभाषया चक्विपो ग्रहणाभावः॥ ॥त्य
दादि॥ ॥ञकारस्य कार्यद्वयं प्रतिपुक्तत्वप्रत्याहारेण प्रदर्श्यते॥ किमर्थ इति॥ कृदर्थानुपपत्तिरस्त्विति॥ यः कृतोर्थः सताद्दशादिशब्दवान्योन
भवति ताद्दशाद्योहि सद्दशलक्षणमर्थमाचष्टे तेन नु दर्शनक्रियायां कर्मेत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

र्येपीति विचारतात्पर्यमाह ञकारस्येति भाष्ये यादितिकाज्ञापीति॥ नच घानुबंधकत्वादस्य कनो ग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ येनानुबंधेन घानुबंधकत्वं तदनुच्चारणेन
वत्सरत्वे॥ ॥यः कृतोर्थ इति॥ प्रकृते दृशेः कर्मेत्यर्थः भाष्ये इवार्थे यत्तद्धित इति सूत्रं भावः यथा द्दग्द्दशावतुष्विति सूत्रे दृक्षे इति वार्त्तिक वलादनुक्तोपि क्सः कस्यते
तथा इवाधिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो द्दग् द्दश द्दक्षाः प्रत्ययाः कल्प्याः द्दशद्दक्षिताशु ङीबपि सिद्ध इति दिक् इति सूत्रे कञ्ग्रहणमपि न कार्यमिति लाघवमिति॥ ॥

भाष्ये तमिवात्मानं पश्यतीति॥ प्रेरणा कृत्वापि स्वं तर्भावित ण्यर्थत्वान्न णिच्॥ तमिवात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः स्वत्र प्रेरणा णबुध्याधिकार्थत्वेनाज्ञानार्थत्वं कर्म
ण्युपपदे एवार्थं॥ तेन निवृत्त प्रेषणतया स इव पश्यतीति विग्रहो नुचितः सत्सू द्विषेति सूत्रे एव कर्मणीत्यस्य निवृत्तेः सत्सू इति सूत्रे भाष्ये मुन्निसहेनाज्ञानुवृत्तेः
सत्त्वात्॥ ननु कर्मकर्त्तैति व्यवहारो नुपपन्नः कर्मत्वाभावात्॥ कर्मवद्भावाच्चेत्यत आह कर्मण एवेति॥ ॥सत्सू॥ ॥कर्मण्येवोपपदमिति॥ कर्मणीत्यधिकारादिति

कर्मकर्त्तैति कर्मण एव कर्मो कर्यात्क र्त्तेव दिवृक्षायां कर्त्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः॥ ॥सत्सूद्विष॥ ॥सदादीनां केषां
चित्सकर्मकत्वात्कर्मैवोपपदं प्राप्नोतीति मन्वाह सदादिष्विति॥ वेदिषदिति वेद्यां सीदतीति क्विप् पूर्वपदा
दिति षत्वं॥ दुरोणे सीदतीति दुरोणसत्॥ दुरोणं गृह॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावः स्वग्रहणं तु तन्निवृत्तिद्योतनायेति बोध्यं॥ वस्तुतः स्वग्रहणमेवात्रानुवर्त्तते कर्मणीति निवृत्तमित्यन्वाख्यानमेवैतत्॥ अत्र सूत्रे उपसर्गेपि ग्रहणं अनुपसर्ग इ
त्यस्य अर्थातोनुपसर्ग इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्यैव निवृत्तिद्योतनाय भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव स्वग्रहणस्योपसर्गेतरस्वप्परत्वव्याख्यानादुपसर्ग इत्यस्या
नधिकारं द्योतयति॥ तत्फलं ज्ञापकस्य ऽस्यासार्वत्रिकत्वेन प्रष्ठ इत्यादिसिद्धिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु वदः सुपीत्यत्र गदमदेत्यतोनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्त्तिकं मा भूर्वक्ररण परम तथाह अनुपसर्गैतियत्रचेति यत्रस्पृशोनुदकइत्यादावनुपसर्गग्रहणानुवृत्ति
र्न संभाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यत्र च पः इदं चिंत्यं॥ अत्रापि अर्थातोनुपसर्ग इत्यतोनुवृत्तिसंभवात्॥ ॥अदोनु॥ ॥भाष्ये आमादित्येव मर्थमिति॥ लोके एत
त्सिध्यर्थमित्यर्थः क्रव्याद इत्यणैवेति आममांसभक्षण कर्त्रर्थसिद्धौ इति भावः पक्वमांस शब्दे उपपदे अदेरण उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् तन्न भाष्यानुग्रहः क्रव्य

॥ ॥तन्नवक्तव्यमिति॥ ॥अनुपसर्गे ग्रहणानुवृत्तिर्नसंभाव्यते॥ स्पृशोनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनं तेनोपस्पृशतीत्या
दौ क्विन्न भवतीति॥ ॥क्रव्ये च॥ ॥वासरूपो मा भूदिति तेन क्रव्याद इत्यण न भवतीत्यर्थः॥ ॥मंत्रे॥ ॥ऽश्वेतवहादीनां ड इति॥ णिवन्त्र त्य
यबाधनार्थ इति भावः॥ पदस्य चेति॥ भाविपदाश्रयेणेदमुच्यते यत्र ड संतस्य पदत्वं भविष्यति तत्र ड स्यान्त्यो ण एवन्न णिवन्त्रेवेत्यर्थः॥ ॥

शब्देन तद्वोपान्नु एवं वक्रयाद इत्यसाधेवेति वहवः॥ ॥मंत्रे श्वेत॥ ॥भाष्ये श्वेतवहादीनामिति॥ अनंतरयोर्गष्ठी॥ पदस्येत स्यपदंते पदत्वस्य संभावनायामित्य
र्थः केचित्तु तत्संबंधिनो णिवनः स्थाने ड स्च वक्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः॥ ननु ड स्तु त्पत्तिवेलायां कथं पदत्वमत आह भावीति॥ भाष्ये क्रियते वेऽर्थमिति॥ तेन हक्रारादीनामेव क्र
॥ ॥ ॥ ॥त्वमिति भावः भाष्ये ऽवस्य शासशब्दस्येति॥ तस्य वृत्तिकस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

तन्नवक्तव्यमिति॥ ननु वाक्यरूपत्वाभावेन ङसस्वित्वविधेरितरेणोपि सत्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न॥ एतज्ज्ञापकप्रमाणाभावेनादेशपक्षस्यैवोचितत्वात् ङेपरे ङस्युरस्य पद इति व्यवहारः॥ स्यादिति ज्ञापकत्वस्य प्रत्ययत्वेनेति बोध्यं स्युरपि न कर्तव्यमिति ङसारंभे तात्पर्यं॥ नतर्हीदानी मितिरादीनामेव हलंतविधेयं दीर्घस्युरिति वक्तव्यमिति सिद्ध

॥ ॥तन्नवक्तव्यमिति॥ ङसे वृत्तिकृतान्निपातनं कर्तव्यमित्यर्थः॥ वक्तव्यमेवेति॥ स्वयाः इत्यादीनि प्रथमांतान्येव निपात्यन्ते इति स्तेनतोभ्यामित्यादि रूपमन्यथान स्यात् सुपापि पदत्वाविशेषेनिपातनमाश्रीयतेतत्पाप्यनरस्तविडीपमानमाकारान्नस्यात् तस्मात् संबुध्यर्थे निपातनमपि कर्तव्यं ङसयुक्तार्थे वक्तव्यः॥ सिद्धमिति किं लोपे निपातसमासे॥ ङस्यशाइत्येतदपि संबुध्यर्थे निपातनं कर्तव्यं ङस्यशोभ्यामित्यादि सिद्ध्यै ङसापि वक्तव्यः॥ एवं तर्हि न लोपे निपातसमानेन ङौ स स्यामृत्वं न स्यात्॥ यदि मं त्रेदर्शनमस्ति॥ ॥ ॥ ॥ = ॥ ॥ = ॥ ॥ ॥ ॥

इति भावः॥ अन्यथा॥ ङसभावे इत्येतदपि संबुध्यर्थमिति॥ पदांते ङसंतत्वादिति भावः॥ ननु ङसेवमास्तु तत्राहो ङस्यशोभ्यामिति यदिमं ङेइति ङस्य शस्तस्य शब्दस्येति भाष्याच्छ सेनं लोपोपधारध्यभावयोनिपातनाच्छांसे कैंपधाहृस्वनिपातनात्संबुध्यभावे ङस्यशोभ्यामित्यादि ङेइति॥ स्वस्य सिद्धेः शासेर्वि दिसंबुध्याद्युक्तस्यसा इत्स्या
॥ ॥ ॥ ॥पित्सिद्धेर्द्वयमपि कार्यमित्यन्ये॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥स्यः कृत्॥ ॥सप्तमी निर्देशादेवत्वपादिति यौलक्ष्यो पुनर्वक्तव्यादिति वचनं मुख्यवचनादिप्रतिपत्त्यर्थमिति तदंतं प्रत्याह भाष्यकारवचनेनेति॥ यद्यपावानइति प्रयोगस्य तु निपातसिद्धिमाश्रित्य तत्स्वरसास्यानाचाह भाष्येति सूत्रएव ध्यायते॥ संप्रसारणमिति वा न्निकेदधातेर्वाधीरितिभाष्ये क्विप्यपोतंवत्तं॥ वस्तुतो भाष्ये क्विप्यदेनसादृश्या दिज्ञुच्यत इतीत्याप्रसक्तिरेवात्रेति बोध्यं भाष्ये कृद्धिपावितिति॥ आतोनुपसर्गे इति क्विपेति विहितो तत्रकृस्यवाधेशंस्य इतिनसिध्येत॥ तदर्थं स्यः कोविधेयः कृत्स्वचान्

॥ ॥स्यः कृत्॥ ॥संस्याइति ईत्वमवकाशादिति वचनाज्ज्ञापकारवत्तुनप्रमाणत्वाद्यायुत्वयलत्वगुणेने
त्वाभावः॥ ॥स्तुप्य॥ ॥लिन्दिपावितिति॥ अतो छीत्वार्थमिदं एवं इत्यगिणेवेदइति॥ ॥०॥ ॥

वाधकत्वेन क्विपकादत्वाभावात्परत्वेन क्विपो निरवकाशत्वात् एषयक्विव पिविधेय इति भावः॥ नचात्रैव संस्याइत्यस्य सिद्धत्वेन क्विपोवाधेफलाभावः॥ शंस्याशब्दात्तस्य सिद्धा तोलोपानापत्तेः॥ दूरदतिङिः तिस्त्रस्यभाष्योक्तरीत्यैकादेशस्य स्थानिवत्त्वात्॥ पुरस्तादिति न्यायेन रस्येवतेन वाध इति तु न शंक्यं॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन क्विपएव वाध ङसस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्॥ तस्माद्वाधकत्वमात्रं चिंतयोभयोरपि सवाधकः स्यादिति तात्पर्यं॥ ॥स्तुप्यजातो॥ ॥भाष्ये नुपसर्गे इत्येवमिति॥ उपसर्गे पीतियुह एातज्ज्ञापकादित्यर्थः॥ एतेन स्तुप्यत्यत्र मनुपसर्गेनिवृत्त्यर्थमिति व्याख्या रोक्तमपास्तम्॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

कै·वि·३·२ ॥ ॥व्रते॥ ॥स्थायीत्यत्रेति॥ नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्याभावात् इति चेत् न॥ उत्तरसूत्रात् बहुलग्रहणमपकृष्य तद्बलादपि विधानेनादोषः उत्पन्न एव वाप्यभिव्याप्तिमत्त्वपवेदमात्रेण एवं संकल्परूपं व्रतमेतत्॥ तिष्ठन्मूत्रयत इत्यादि वै रुत्थाने स्थाधातुरत्रेति परेऽयत्यादि णिनिं तस्यैव वा प्रकरणाद्व्रते परत्वे परिसंख्यया एवं

॥ प्रश्ने॥ ॥उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः किमिति॥ यदा सा वृत्ति॥ ननु भुक्त्वा प्रयुक्ते श्राद्धा श्राद्धभोजनं प्रसक्तं तत्र श्राद्धं भुंक्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इति शशादिव्यतिरिक्त पंचनखभक्षणं निवर्त्यते न तत्कथं व्रतलोपः स्यात्॥ स्थंडिलस्थायीत्यत्र तु स्यान्न विपरीतगमनाचरणे प्रवृत्ते व्रतलोपः॥ उच्यते॥ अश्राद्धमया भोक्तव्यमिति यन संकल्पः कृतः स यदा भुक्त्वा यासत्यायेऽस्मिन्नहनि श्राद्धं न भुंक्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः॥ ॥

यद्वा विधिमाश्रित्य परिहारः यस्मिन्नहनीति॥ एकादश्यादौ॥ भाष्ये तद्यथा स्थायीति॥ स्थायीत्यत्रोपपद्विरुक्त्याश्रा स्थायीति पदमन्ये स्थंडिलस्थायीति पाठ इति केचि
॥ ॥त्तदुभयमपि भाष्यकैयटविरुद्धम्॥ ॥

व्रतविषय इति॥ नहि तादृशाव्रतसंभवः व्रते णिनेः प्रवृत्तत्वाच्च प्रागुसंकल्पस्तत्प्रसिद्ध एवेति भावः अश्रयनानुवर्तत इति॥ उपमाने शब्दार्थे इति सूत्रस्य याद्वभाष्येऽयमपि पक्षो

॥ ॥ नश्राद्धभोजीति समासार्थप्रक्रियावाक्यभिदेन तु लौकिके नहि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते॥ अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात्॥ एवं स्वरइति॥ अश्रय पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वेनाद्युदात्तं पदं स्यात्॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे नांतोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः॥ ननु चणिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः॥ अश्राद्धः यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामिति अनुवर्त्तते तदा संज्ञायामस्ति स्वरभेदः अयनानुवर्त्तते स्वरभेदाभावः॥ नभो जीति॥ एतदपि भुजिना संबंधं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तं नहि केवलस्य भोजिशब्दस्य प्रयोगः सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात्॥ तदेतदुक्तं भवति न श्राद्धं भुंक्त इति वाक्ये वृत्तान्नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासविधायाम्श्राद्धशब्दे उपपदे णिनिः कर्त्तर्यणिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामन्तोदात्तस्वरः॥ ॥ ॥ ॥

दृश्यत इति भावः अत्र पक्षे स्वरभेदोऽस्ति रेक देशप्रवृत्तिरिति बोध्यं वा सु भाष्यं चैकदेशप्रवृत्तिभाष्ये भुजिप्रवृत्ति धात्विन इति तदर्थं बोधकस्य नञ इत्यर्थः सुप्युपपदे इति॥ बहुलग्रह
॥ ॥ णं तु क्वचिदिष्टसिद्ध्यर्थ इति भावः॥ ॥

दाम० १३

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

॥ ॥आत्ममाने॥ ॥पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनेदमसंगतमत आह पदेतिकेवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेनवा न कर्तृकर्मविरोध इति भावः आत्मग्रहणमनर्थकमिति॥ यद्यप्युभयप्राप्ताविति नियमादपि न कर्तरीति वक्तुं शक्यं तथापि उभयोः प्रयोगाभावादत्र तदप्राप्तिः किं च तेन षष्ठ्याः समासाप्राप्तिः कर्मणि विनिषेधादित्याशयमाह तत्र दर्शयतिभाष्य इत आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणीति लं तस्येति इदमुपलक्षणं कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियत्वस्यापि वस्तुतः कर्मकर्तृ

॥ ॥आत्ममाने॥ ॥आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोतीति॥ कर्मकर्तरीति॥ यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पण्डितं मन्यते तदा सो कर्म भवतितत्र यदि कर्तरि खश् स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः॥ कर्मापदिष्ट इति लं तस्य कर्ता कर्मवदित्येतदनपेक्ष्य कर्मकर्तरि खश्प्रत्ययोपादानेपि प्रयोगत्वात्कर्तृत्वाभावाद्यपेक्षणीयत्वात्॥ अविशेषेणेति॥ सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः॥ ॥इति भाष्यप्रदीपव्याख्याने द्वितीये प्रथमाह्निकम्॥ ॥

ग्रहणमिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः यथास्यापि कर्मकर्तृत्वेन ग्रहणे व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यक्षरार्थः श्यन्नैव न तत्फलसिद्धा तस्तत्वादत्र भाष्येपदपंतासेदितिल्लाघवस्यापांस्यत्तासेराकृत्सीत्तुवाच निकमेवेदं बोध्यं॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य द्वितीये प्रथमं ॥ ॥ ॥ ॥समाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥ राम० १४

॥ ॥भूते॥ ॥यस्य त्वसन्नाव्यपवृक्तेति प्रतीतेत्यर्थः॥ तस्येवेति॥ अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगेमैणइति भावः एतदाशयानभिज्ञस्य न वेइत्यादिरेयइति तात्पर्यमनुक्ताप्रतिबंधाभ्यामिति॥ तद्रूपाभ्याम् अर्थाभ्यामित्यर्थः॥ तत्रानुत्तयास्थित्युत्पत्तिहेतुः प्रतिबंधेन प्रलयहेतुः ईश्वराधिष्ठितत्वेन चलदुपपत्तिः ननु नित्यैकाले तत्सत्ताया व्यपवृक्तत्वाभावात्कथं भूतत्वव्यवहारस्तत्राह मत्र संसर्गीति॥ तत्क्रियया उपाधिभूतया योभेदस्तदुपधेयस्य तन्तू तो मासादिव्यवहार इत्यर्थः अन्यत्त्विति॥

॥ ॥भूते॥ ॥यस्य त्वसत्ता अपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तत्रविशेषज्ञानाय पृच्छति कस्मिन्निति॥ इतर आह काल इति॥ तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः॥ तत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुवृत्ताः प्रतिबंधाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते॥ तत्र संसर्गस्पर्शादिक्रियाभेदाभ्युपेता मासादिभेदव्यवहारो भूता आख्याप देशश्च॥ अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणा क्रियादित्यस्पन्दादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेशाः काल इत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥

तथा च तस्या अनित्यत्वात्सिद्धएव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः आद्यपक्षे लक्षणपाधेर्निर्वक्तुमशक्यत्वं॥ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियेति चेत्तस्याविशेष्यविशेषणसंबंधरूपत्वेनपाणमपि स्थिरत्वात्तस्य व्यवहारनियामकत्वाभावः प्रतिरिक्तत्वसिद्धोतिरिक्तः क्षणपदार्थ इति तत्पत्रयेरवकुल्लाम्पुहर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमखंडेन तेन स्पष्टं चेदं कालाः परिमाणेनेत्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः स्मृत्यादिष्विति बोध्यं॥ अन्ये त्विति मतेपि एषदोषोस्त्येव किं च प्रसिद्धपरिमाणोस्तु न रसंगतातस्या अपि क्रियांतरस्यैवपरिच्छेदकत्वे अनवस्थापत्तिरिति दिक्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दस्येति॥स्वाभिधेयप्रतिपादकत्वरूपतया विशेषणसंबंधायोग्यत्वादिति भावः॥तदाह गुणस्येति॥नित्यत्वाद्धेतोरनेकत्वादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति॥वैयर्थ्यादिति॥
प्रवृत्तिनिमित्तानुपपत्त्या विधेरसंभवादिति भावः॥न चशब्दस्येति भाष्यं॥तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायांसंभवो नेत्यर्थः॥अनित्यत्वपक्षेपि यथा स्थितं नशब्दस्य भूतादि

॥॥नवैकालाधिकार इति॥तत्र सामान्यशब्दस्य विशेषेः वस्थानेन लभ्यत इत्यर्थः॥नचशब्दस्येति॥शब्दस्यार्थे गुणभावाद्गुणस्य विशे॥॥
षणसंबंधायोग्यत्वान्नित्यत्वाच्छब्दस्यानित्यत्वेपि भूतानुत्पत्तिविधानासंभवाद्भूतित्वलक्षणभूतत्वाश्रयत्वेन विशेषणत्वं वैयर्थ्यादि॥॥
तिभावः॥भूतकालेनेति॥भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्यो न च भूताधिकारमंतरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्य॥॥
भ्यते॥नचभूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमंतरेण भूताधिकारउपपद्यतेतत्स्माधिकारार्थो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयस्त्वाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः॥

त्वसंभवेन तथा भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रवृत्तित्वसंभवइति योजना बोध्याक्रियायां भूतापास्तिरिति॥तस्यां भूतत्वं चविशेषणाद्ध्वंसप्रतियोगिकालत्वं तन्निरन्वयभूतकालेनेति भू
तकाल क्रियावाचकेनेत्यर्थः॥ध्यायनिर्देशादिति वार्त्तिके॥व्यपपदमर्शयाग्रजंतेन्यासांतरपरं चेत्याशयेनाह प्रत्ययत्वेतिसंज्ञायामेष इति॥प्रत्ययस्य भूतेशब्दस्य निर्देशा
॥ ॥दिति वार्त्तिकार्थ इति भावः॥ ॥ राम० १५

विशेषणार्थेनेति॥साधुत्वज्ञानेन शाब्दे कारणं नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबंधकमिति यथाः परमतेपि शिष्टोच्चारितत्वेन साधुत्वानुमानात्को धः शास्त्रं जनत्वम त्तुपपद्यमानमिव्य
तीत्यदोषः॥यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्यः स्यात्स्यादयं दोष इति भावः॥भाष्ये नवेतीत्यादि विधमर्थे न प्राप्नोतीत्यत्र त्वर्थः शास्त्राभावे पित दर्थप्रत्ययाप्तिरिति भावः॥तद्गुणे ये देन
निसत्त्वमित्यर्थः इति तु पुनर्नवेतीति॥ब्रूतिविषयसप्तमी॥कस्मिन्विषये विधमर्थे न प्राप्नोति विरूपे विधमर्थे न प्राप्नोतीत्यर्थः॥तत्रोत्तरमाह भाष्ये लोकतो विशेषादि

एवमपीति॥नशास्त्रमयमव्ययत्वमभिक्रांतं किंतर्हि नित्यत्वमित्यर्थः॥ततो नित्यो भूतशब्दो तिक्रांतार्थवाचीनित्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वंद्विनासंबंधोधिक्रियत
इत्यर्थः॥कुमारघातीति॥यदा हन्तेर्भूताधिकारेण क्रियते तदाकर्मणि हन इति णिनिः सामान्येन विधीयते॥कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्यस्यापवादत्वेन॥ ॥ छ ॥ ॥

तिसन्निधानस्येति॥तस्मिन्निधानं यस्येत्यर्थः॥भूतशब्दवर्ततेपिस्वभावत एव भूतमात्रवाचकोभवंति किं प्रधिकारेणेति भावः॥सामान्येनेति कालसामान्येनेत्यर्थः॥सामान्य इति सम
भ्यत पाठस्तु प्रक्रमेवनतु रत्नौकर्मणीति स्वे कुत्सितग्रहणं कृतमिति प्रकृत्सितार्थं तदितिचेन्न॥कुत्सितग्रहणस्य भाष्येऽभावात॥शब्दशक्तिस्वभावसिद्धं चेतत्रापि तिभाष्या
॥ ॥शयः॥ ॥

कौ.कि.३.२

ननु तेनैव सिद्धे कुमारेत्यादौ व्यर्थमिति चेन्नाह पुनर्विधानं त्विति कुमारहंतेत्यादिव्यावृत्तये इत्यर्थः विशेषविहितः उपपदविशेषे विहितः इत्यर्थः भूतेपीति इत्ययमपि भूते प्रसज्ये
तेत्यन्वयः॥ तक्रकौंडिन्येति॥ कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो णिनिः कर्मणि हन इत्येतं बाधेत तद्वत्तेनापि णिनेरेव विधानेन णिनेर्विधीयस्य वक्तुमशक्यतया तत्सहचरितभूत
कालो बाध्यते इति वर्तमानभविष्यतोरेव कुमारेत्यादिणिनिर्भवति एवं च तद्बाधेन चरितार्थं शास्त्रमिति वासरूपन्यायबाधे मानाभावेन कुमारहंतेत्याद्यपि सिध्यती

कालसामान्ये पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् ततश्च विशेषविहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूतेपि प्रसज्येत सति तु
भूताधिकारेण तक्रकौंडिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्यनेन भूते णिनिर्बाध्यते भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते॥ ॥

न्ति भावः॥ कुमारघातीत्यादौ दीयमानः कुमारेत्यादिणिनिर्भविष्यद्वर्तमानयोर्यथा स्यान्न तु भूतार्थे निवृत्तिश्च यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्याशयः॥ इदं चिंत्यं
तक्रकौंडिन्यन्यायस्य विधेयविधेयविषयत्वात्॥ तस्माद्भूताधिकारसामर्थ्यात् कर्मणि हन इत्यज्ञाप्यमेव णिनिर्भूते इति वृत्तिरिति भाष्यार्थः॥ ॥ ६२ ॥ ॥ राम० १६

यथा स्याण्णिनेरधिकाराभावेपि स्वभाववत एव भूते वृत्तिः स्यात् कुमारेत्यस्य स्वभाववत एव भूते निवृत्तिर्भविष्यतीत्यरुचेः प्रयोजनांतरमाह भाष्ये आरब्धुहेति यज्ञसंयोग इति यज्ञ
संयोगविषये शतादिनियमस्तु कालेषु पक्षे दोषमाह यदीत्यन्वयः प्रसंगः वर्तमानाधिकारस्यापि प्रयोजनप्रदर्शने॥ वार्त्तिके भूताधिकारस्येत्युपलक्षणं तद्धुः निष्भूताधि

आरब्धुहेति सति भूताधिकारे ब्रह्मादिषु हंतेर्भूते क्विब्भवतीति नियमेन भूत एवोपपदांतरे क्विब्भवति न तु कालांतरे इत्यारब्धुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपप
न्नो भवति॥ सुत्वानः॥ सुन्वंत इति॥ सुयजोर्यज्ञसंयोग इति शतृप्रत्ययः तद्यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियेत तदा यज्ञसंयोगे विशेषविधीयमानः शता
कालत्रयेपि ङ्वनिपं बाधेत ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात् सुयजोर्ङ्वनिपू इति ङ्वनिब्विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वन्निति कालभेदेन स्यात् सति त्वधिकारे का
लभेदेन तयोरवस्थानं भवति॥ सुपुपुष इति॥ सुसति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेनानेन जरालिटो बाधनं स्यात्॥ ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधिर्नास्ति॥
॥ ॥ सति त्वधिकारे भूते लिङ् वर्तमाने न जिड इति बाध्यबाधकभावाभावः॥ ॥

कारे शता वर्तमानाधिकारेङ्॥ निपुंसुयजोर्ङ्वनिपिति विहितं॥ कालभेदेन स्यादिति॥ वासरूपेण वर्तमानेपि ङ्॥ निपु॥ प्राप्नोतीति भावः॥ न जिङ इति सुपितृयोर्न जिङ् सुयं वर्तमा
नाधिकारे लिट् भूताधिकारे लिटः छंदसि लिट् लिटः कानज्वा क्वसुश्चेत्यस्य॥ भाष्ये सर्वकालापवाद इत्यस्य सर्वकालधातुकप्रत्ययापवाद इत्यर्थः भूतकालेपि लिडपीति यावत्॥ ॥

अस्त्यधिकार इति॥ वर्त्तमाने इत्यधिकारे सतीत्यर्थः सतीति स्थितिः॥ वर्त्तमान इत्यधिकारे सति उणादय इत्यस्य तदधिकारस्थत्वात् भूतेऽपि वर्त्तमानकाल इति भावः स्त्रीछशब्दस्तु
देवोणादिषु वा सरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यं एतस्य योजनोक्तिरेकदेशिनः उणादीनामव्युत्पन्नत्वे संभवात् एतुल्यं चोरपि वर्त्तमानकाल एव साधुत्वस्य तत्तद्भाष्ये
उक्तत्वेनान्यज्ञानार्हत्वेऽस्यासंगते भूतेऽस्त्यधिकार इति भूतवर्त्तमानयोरधिकारयोरसत्वेऽपि स्पर्धः॥ कानच् इति॥ द्वयोरप्युपलक्षणमिदं पदकानजुपलक्षितस्य

चानेशा इति॥ नन्वाहन्तलट् चेति भूते लिट्प्रत्ययोऽस्त्यधिकारे सर्वस्मिन्काले लट् चं बाधेत सतीत्यधिकारे वर्त्तमानकाल एव णादिकं लटं बाधते॥ चानशिति॥ भूत
त्यधिकारे कानच् शब्दानश्याद्बाधकः स्यात्तकः पुनरनयोर्भेदः यावता भूतस्तानामादिरिति लसार्वधातुके विधीयते॥ नसार्वधातुकमात्रे॥ एवं तर्हि परगृहमभेदः
कानजात्मनेपदस्थात्तकर्त्रभिप्राय एव भवति चानश् पुनरविशेषेणास्तीत्यधिकारे भूते कानच् वर्त्तमाने चानशिति बाध्यबाधकभावो भावः॥ ॥

लिट् इत्यर्थः लसार्वधातुके इति लज्ञ चानशः सार्वधातुकत्वेऽपि लादेशत्वाभावः कानचो लादेशत्वेऽप्यार्धधातुकत्वमित्युभयत्राप्यंतेऽपन्नत्वमेवेति भावः कर्त्रभिप्राये एवेति॥ अत्र
स्मिं स्तुक स्तुवीति भावः भाष्ये वान्यपरतादिभ्यादिषु सर्वकालापवादो माभूदित्तु ज्ञरमग्निमादधानस्येसेव पाठः सुषुपुषो नेहाग्निमित्यपाठ॥ आदधानस्येत्येवान्य
चेतिभूतार्थातिरिक्तवर्त्तमानत्वविवक्षायां कर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्रियेऽच आदधानस्येत्येव भूतेन कर्त्रभिप्राये एव तथा॥ अकर्त्रभिप्राये तु चकृस्तुरे वेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ राम० १८

॥ ॥ ब्रह्मभ्रूण॥ ॥ किं धातूपपदेति॥ भाष्ये नियमार्थोऽयमारंभः किमविशेषेणेत्येव पाठः ब्रह्मादिष्वेवेत्यादि नियमप्रकार लेखस्तु लेखकप्रमादात् अन्यथानाकारप्रदर्शनेनैव
नियमांतरतिरस्कारात्पुनः प्रश्नानुपपत्तेः उपपदविशेष इति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् हंतेः क्विप् उपपदविशेषे एवेत्यर्थः एतस्मिन्विशेषे इति भूत इत्यर्थः तेन

॥ ॥ ब्रह्मभ्रूण॥ ॥ किमविशेषेणेति किं धातूपपदकालप्रत्ययानामुत्तरेऽपि नियम्यं तेभ्यः किं विदेव नियम्यत इति प्रश्नः॥ उपपदविशेष इति पुनेन
धातोर्नियमं दर्शयति ब्रह्मादिष्वेव हंतेर्भूते क्विप् वृत्तिनोपपपान्नमेतेन पुरुषं हतवान् इत्यत्र क्विप्न भवति॥ अपीति॥ कर्मणि हन इत्यनेनेति
भावः॥ क्विबेवेति॥ ब्रह्मादिषु हंतेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययांतरमिति क्विप् भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोऽयं भवति॥ ॥ ॥ ॥

भूते हंतेः क्विप् ब्रह्मादिष्वेवेति नियम इति भावः तथाह॥ नेनेति धातोर्ब्रह्माद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालावच्छिन्नेऽर्थे वर्त्तमानात् क्विपोऽसंबंधबोधकत्वादिति भावः॥ भाष्येऽथेति॥
एतन्मात्रनियमांगीकारे इत्यर्थः॥ कालनियम इति भूतकालावच्छिन्नार्थात् धातोः क्विव्यतिरिक्तासंबंधबोधकत्वादिति भावः तत्र केवलधातोः प्रत्ययांतरसंबंधस्याबा
॥ ॥ एतत्॥ तात्पर्यंतः कालनियमोऽयमिति बोध्यं॥ ॥ ७ ॥ ॥

कै.वि.३.२

नियमद्वयमिति ब्रूलादिष्वेव क्विवेवेति चकल्प्यमानस्यैव कारस्य प्रत्युपस्थापितत्वयोन्याप्यः स च भाष्यप्रामाण्यादुभयत्रापीति तत्तं उत्तरस्य वचनार्थ इति सापेक्षत्वेपि ग मकत्वात् समासः धातुनियमस्यैदं मानमिति दर्शयति ॥ यस्मादिति नन्वेतदर्थं छंदसीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदांतरे भविष्यतिविं बहुलग्रहणेनेत्यत आह भाष्येन त्र

एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितं ॥ ब्रूलादिषु हंतेरेव भूते क्विब्भवति ॥ ब्रूलादिषु हंतेः क्विब्भूत एवेत्येतन्नु नियमद्वयं नाभ्युपगतं ॥ अन्यैस्तु द्वौ पु
नुषिकयाच तुर्विधो नियमो व्याख्यातः ॥ स भाष्यविरोधान्नादरणीयः ॥ तथा चेति यस्माद्ब्रूलादिष्वेवेति नियमो न क्रियते तस्मादुत्तरस्य योग
स्य वचने प्रयोजनमस्ति ॥ उपपदांतरे पि हंतेर्म्लेच्छ इति क्विव्यथा स्यादिति ॥ ॥कर्मणि ॥ कर्मणि कुत्सित इति यस्य सोमपृष्ठादेः शास्त्रेण वि क्र
यः प्रतिषिद्धः तत्कर्म विक्रये कुत्सितं ॥ ॥अन्येष्वपि ॥ अन्येष्वपीति सप्तमी निर्देशादुपपदांतरमेवाश्रितं न तु धात्वंतरमित्याह अन्येभ्योपीति ॥ ॥

वृतिमुग्धिवेति ताभ्यां योक्तो क्विवेति नियमाद्दण्नस्यासंभवत्वित्येतदर्थं वचनपदमिति भावः ॥ ॥कर्मणीति ॥ ॥ननु कर्मणः कथं कुत्सितत्वमत आह ॥ यस्य सोमेति ॥ ॥

राम० १८

॥ ॥लिटश्च ॥ ॥लोपश्च दिति वचनमित्यादि वार्त्तिकं लोपित्रदि निरस्य वेलेत्समानन्यायमिदमित्याह भाष्ये अनुसंसक्तयोरिति ताविम्बुक्तेति अनुग्रहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शात्
२। यहति भावः भिन्नजित्यादौ गीतः क्त इति वचनमानक्तः यदि पुनरिति भाष्ये एवं कृते पुनरुक्तमित्याशंक्याह योल्लो हि कृतेः इति न इत्यावित्यनुबंधविशिष्टेन इत्यादि त्यर्थः ॥
कथमप्रकृतत्वमत आह एतदुक्तं भवतीति भाष्ये इत्यप्रकृतयोरिति लीनः क्त इत्यादौ सूत्रशास्त्रकानां तत्र प्रत्यभिज्ञानात्तयोरनुबंधविगमे पि इत्यनं बोध्यं ॥ भाष्ये

॥ ॥निष्ठा ॥ ॥यदि पुनरिति ॥ योल्लो हि कृते प्रयोगेन इत्येनापीह शास्त्रे प्रकृतौ क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञा विधीयते ॥ एतदुक्तं भवति ॥ इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति
सूत्रे कृतेर्वध्यपे भ तेक्तक्तवतू तौनिष्ठासंज्ञौ भवतः तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधानमनुमास्यते इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति ॥ इ
इत्प्रकृतयोरिति ॥ यद्यपि क्तक्तवतुरन्यो नास्ति तथापि संज्ञाविधाने इयोः स्वरूपनिर्देशादपि इह वचनेन निर्देशेन तु हित्वं स्ववृत्तिं तं ॥ शक्नुतेत्तेनेति ॥ सामान्ये
नेत्यर्थः ॥ नहि संज्ञाविषयेति ॥ इष्टादिकासंज्ञा ॥ विषयनित्यत्वात्त्विति ॥ आकारादयोपि प्रयोगे विद्यंते तत्र म्लेच्छेदि इत्यादिना सापुत्वमात्रमन्वाख्यायते म्लेच्छेदि

डिः क्तेति नद्दोधकं ग्रहणमित्यर्थः क्तक्तवतू भूते ॥ लौकिकेति सामान्येनेति ॥ एकत्वपदेन तदापूयोलत्वने ॥ साधारणपर्यायप्रत्येकशब्द इत्यन्येन कृत्य स्यादि संज्ञापि स्वविम
ला द नित्ये वतत्रयं तशायं सम्बधिर्नेह स्यतयाह बृत्याधादि केति विषयनियतत्वादिति संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे चैव रूपत्वेन संत्ति नो नित्यत्वात्संज्ञानित्या सा पुत्रान्वा
॥ ॥रव्यानस्यच संभवो नैवं प्रवृत्ते इति भावः ॥ ॥

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

ननुसंज्ञायाः स्वतोभाविलमनुपपन्नमतआह संज्ञिनइति॥सामर्थ्यादिति॥ स्वस्यसंज्ञास्पनिष्ठासंज्ञायाअभावादितिभावः॥ आदिकर्मणीतिकर्मशब्दः क्रियावाची॥ एककलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपाचक्रिया॥ तत्रकार्त्स्न्येनफलंदर्शयति॥ आद्येति॥ संपूर्णसमूहस्यव्यापारत्वेनहिभूतत्वव्यवहारइतिभावः क्रियाक्षणेष्विति॥ अ३ क्षणशब्दः सूक्ष्मयात्क्रालोपलक्षणं॥ अन्यथाक्षणरूपत्वेक्रियायास्तहदेवसूक्ष्मकालार्हत्वान्तप्रत्यक्षत्वानापत्त्यापश्यमृगोधावतीत्यादेर्लोपापत्तिरिति

क्तक्तवतूनुत्सानुबंधकोप्रयोगेनविधेयतेइतिनित्यत्वाभेवंसंज्ञिनोभिप्रेत्येनउक्तं॥ भाविनीसंज्ञेति॥ संज्ञिनोभावित्वात्संज्ञाभाविनीति॥ तथाहिनिष्ठेत्युक्ते संज्ञावा कोक्तक्तवतूनिष्ठेतिस्मर्यतेतत्रसामर्थ्यात्क्तक्तवतुविधानंसंपद्यते॥ आदिकर्मणीति॥ आद्येषुक्रियाक्षणेषुभूतेषु सर्वस्याः क्रियायाभूतत्वाभावात्प्रिष्ठान प्राप्नोतीतिवचनंनचादिकर्मणिक्तः कर्तरिचउदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्येतदर्थादेशनमादिकर्मनिष्ठाज्ञापकम्॥ ॥ ॥ ॥

बोध्यं॥ क्तस्तुलः क्रियांप्रत्यक्षेवफलानुनेयाच॥ तदस्तीतिभाष्येऽस्येतापरदर्शेति॥ अवयवरूपेणसमुदायरूपेणचाप्रत्यक्षेत्यर्थः पश्यमृगोधावतीत्यादिप्रयोगस्तत्कालसं योगदर्शनाभिप्रायेण॥ इष्टेकेज्ञानसामान्यलक्षणन्निरूपयिष्यतेचेदंवर्तमानेलडितिस्त्रे॥ आद्येषुक्रियालक्षणेष्वितिक्वचित्पाठः तत्राद्येषुक्रियावयवेष्वित्यर्थः॥ ॥ रामः १५२

जीतः क्तइतियदितद्विषयमेवस्यात्तर्हिमानमेवगृह्णत्कुर्यादितिविंत्यमिदमितिहरदत्तः ते नक्तानुमानेपिक्तवत्यर्थवचनमावश्यकमित्यपरेयस्मात्क्तइतिधात्वर्थस्यव र्तमानत्वएवयतोलोकेविकल्पेनप्रयुज्यतेऽतोवक्तव्येत्यर्थः पडवंत्यर्थेवाभाष्यतइतिभाष्येऽन्वयः॥ भाष्यआदिरवेतिआद्यक्रियाक्षणइत्यर्थः ननुतस्यभूतत्वेपिफल

जीतः क्तइत्यादिनावर्तमानकालविषयस्यक्तस्यसंभवात्तस्यैवैतदर्थादेशनंस्यात्॥ यत्राभवंत्यर्थइतियस्मात्तदेर्थेविकल्पेन भाष्यतेनिष्ठातस्मात्तद्वक्तव्येत्यर्थः॥ न्याय्येति॥ आदिभूतएवावयवेसमूहरूपस्यसमाप्तत्वादस्तिभूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ तउ क्तेहरिणा॥ समूहस्सतथाभूतः प्रतिभेदंसमूहिषु॥ समाप्यतेततोभेदेकालभेदस्यसंभवइति॥ बाधाघतन्यमिति॥ पउक्तेभवं सर्थेवाभाष्यतइतितस्यव्यभिचारेऽलुङोपिविषयेनिष्ठायाअप्रयोगः तस्मादवश्यमाद्यपवर्गाद्भूतत्वंव्याख्यस्ययात्तुङः प्रयोगोन

र्थस्यक्रियायानमतआह आदिभूतएवेतिसमाप्तत्वात् आरोपितत्वात्प्रतिभेदंप्रत्यवयवं॥ समूहिषु॥ अवयवेषुसमाप्यतेआरोप्यतइत्यर्थः स्वभेदे॥ अवयवेसमूहाभेदे॥ ॥

कै॰वि॰३॰२ तेन क्रियानद्दश्यते इति भुक्तं न मवयवशः समूहस्तु न दृश्यत इत्यर्थः ॥ अवस्थानाद्वेति भुनेनावयवस्थाप्यप्रत्यक्षत्वं हृतीक्रत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ॥ कुमात्सदसत्ता
मिति कुमात्सदसतामिति भूयोवयवसन्निकर्षः समूहप्रत्यक्षे कारणमिति भावः ॥ चक्षुरादिभिरसंबंधे हेतुः सदसत्तु विषयैरिति ॥ येन शब्देनेति सामानाधिकरण्ये

किंशब्दं तइति ॥ यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियायामनुपसंतन्तत्र भुवस्तु प्रमाणवाभीशब्दः
प्रयुज्यत इति भावः ॥ अनुमेता परद्दृष्टेति परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षं ॥ अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रियानुमीयते ॥ अवयवसमूहस्य प्रत्यक्षत्वात् ॥
दनवस्थानाद्ध ॥ तदुक्तं कुमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिना ॥ सदसत्तु विषयैर्यति संबंधं चक्षुरादिभिरिति ॥ येन येनेति ॥ शब्देन प्रत्याय्य
नायेन येनावयवे न संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते तत्रावयवानां कालत्रययोगात्क्रियाया अपि कालत्रययोगः ॥ ॥ऽ

तच्छब्देनापि तस्यैव परामर्शात्तशब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात् ॥ न चसाधुक्तिमती भूतो वै अधिकरणेपन्यासा येनावयवेनेति संबध्यते यत्र यत्रावयवे भारोप्यत इत्यर्थः ॥ राम॰ २०
यो योवयवः फलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते तत्रावयवे समाप्ते समूहस्य समाप्यते तीति भवतीत्यर्थः ॥ वेणिकाकरणं चरमावयवः तदंतः कृदइत्यस्यतदंतकृदं
॥ ॥ ॥ निर्वृत्तः क्रियासमूह इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

लिटः कानज्वा ॥ ॥ वासरूपविधिरिति ॥ ननु हशमुतो लेडिति ज्ञापकाद्देशगतेरेकरूप्यकाद्यपवादविधौ वा सरूपो कानोस्तुक्तं एवेच प्रवृत्तेस्यादेवनच प्रत्ययविधि विषयस्या
देशेष्वभावः स्यादेशविधावपि प्रत्ययस्यैवोपस्थितेरेषु दान्न क्षेति सत्रभाष्यसंमतत्वात् इति चेन्न गत्का यहणादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थिति कल्पनात्
तत्फलं तुसदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेवन परस्मैपदे इति भावः ॥ उत्तरवेति केचित्तु तस्य धातु संबंधे पदे भूतसामान्ये लिट्स्यानि कृति ङः अप्रवर्णार्थमिदमावश्य

॥ ॥ लिटः कानज्वाक्वसुश्च ॥ छंदसिति ऊोदर्शनादिति ॥ वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्तीत्युक्तं ॥ अनेनेति ॥ छंदसि लिडित्यनेनेत्यर्थः ॥ तस्यैवलिटइहानुवृत्त
त्वात् पानंतयीदिति भावः ॥ तदेतदिति उत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः ॥ बहुधानस्यैति ॥ बंधबंधने छांदसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्य
भावे रूपं जशरदसीतिदकारः ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कमित्याशयो भाष्यस्येत्साकृत्यनुवृत्तौ लिडित्यनुवृत्तौ विभक्तिविपरिणामेनसिके लिटः ग्रहणेन लिण्मात्रस्यादेशो ज्ञाप्यते इति वा वृत्तमावश्यकमेवेत्युक्तं तन्न प्रकृति भाष्यवि
रोधादित्याहुः भाष्ये पुनः किन्तु रेणादिति ॥ ऋारिवानित्यादौ गुणस्तु अदन्तस्तृतामित्यत्र अकारान्तरप्रश्लेषेण अधातोः पुनर्विधानाद्दोष्य इति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥

कै.वि.३.२ ॥ ॥भाष्यायांस॥ ॥इति मत्वाहेति॥ एवं च विकल्पमात्रविधाने ऽस्य तात्पर्यमिति भावः॥ अनद्यतनपरोक्षयोरिति वचनस्य तयोरपि क्वसुर्विधेयः तेन च तद्विषयो लिङनु
मानत्वाः स च वेत्यर्थः ननु भूतसामान्ये नुमितस्य विशेषपरित्यागो भविष्यति किमनेनेत्यत आह भाष्ये अपवादेति॥ तद्याचष्टे॥ लुङोपवाद इति॥ ननु अनद्यतना

॥॥भाष्यायां॥ ॥इत्युक्तस्यादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्यो नुमीयते स विशेषविषयत्वाल्लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह भाष्यायामिति॥ अपवादविप्रति
षेधादिति॥ लुङोपवाद एतस्य ज्ञानुमितो लिट् तथा ऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिडिति च तत्रास्य लिटो लिङो ऽस्य विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ् दोस्यातामित्यर्थः अस्य
तुभूतसामान्यमवकाशः एतदादेशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः क्वसुर्नतु परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य लिटः ... तस्यापरत्वात
तस्य क्वसुः परोक्षे नित्यमिति॥ नित्यग्रहणं चेति प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः क्विङाम्बवणार्थं॥ अपरोक्षग्रह
णेनेति॥ अनद्यतनपरोक्षयोरिति वचनेन वा लिड् यं विधीयते तत्र यस्मिन्नक्षे यं लिण्ण भवति तत्र लङ्लुङौ भवतः तनमपरोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः स्थानेतरवि
हितत्वात् क्वसुभावाल्लिङो भवतीति॥ भाष्यायां सदादिभ्यो वा लिडिति लिटः कानक्वसू त्यतो वेत्यनुवर्तते॥ तत्र क्वसुः कासवध्यते दिं तर्हि लिट्॥ तत्रवावचनात्परोक्षे लु
ङावः क्विध्यति॥ ततोऽनद्यतने॥ लङ् परोक्षे लिडिति सत्रस्य स्वस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरिति सदादिभ्यो वा लिङ् भवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥
क्षे लिङ् वैकल्पिकलस्य नित्यं क्वसुरित्युपसत्पादितं तस्यादत आह एतदादेशेति अनद्यतने त्यादि वृत्तेन तयोरप्यनेन लिङनुमानान्न दोषः ननु वाग्रहणानुवृत्तौ क्वसोर्विकल्पः राम० २९
॥ॐ॥ ॥ स्यादत आह तद्युनेति॥ व्याख्यानादिति भावः॥ ॥ ॐ ॥

॥ ॥उपेयिवान्॥ ॥इडागमादिति॥ वस्वेकाजाद्घसामित्येकाज्ग्रहणादित्यर्थः द्वित्वे कृते नेकाच्त्वान्नेड्प्राप्नोतीत्यत्वमिड् इति भावः॥ नन्वेकादेशे कृते एकाच्त्वान्नत्स्यामिति

॥ ॥उपेयिवान्॥ ॥उपसर्गस्यानेत्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्यादावपि भवति॥ उपेयुषीति॥ इणो लिट् क्वसुः तत्रेडागमात्परं नित्यत्वाद्द्विर्वचने दीर्घ इणः
कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते॥ न च दीर्घस्यावकाशः ईयतुरित्यादिः तत्रापि परत्वं पदविधेरेकादेशस्य पूर्वविधित्वान्न
न कृतेऽपरोदेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसंगात् तत्रानेकाच्त्वादिट्प्राप्नोति पातनमित्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

तिसोपि नित्य इत्यत आह तत्सामर्थ्यादिति॥ न चेति॥ तत्र द्वित्वे सवर्णदीर्घबाधित्वे ऽणो यणो निमित्ताभावादेकादेशाप्राप्तौ दीर्घस्यावकाश इति भावः॥ ॥ छ ॥ ॥

विशेषेति॥ हलादित्वरूपेत्यर्थः॥ तदा जाघ्रदिति॥ प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवसंभवादिति भावः॥ किं च पूर्वस्येव विधौ स्थानिवत्त्वेन पूर्वपरयोरित्ति सिद्धांतादीयतुरित्यादौ न प्रवृत्त्या सवर्णदीर्घप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्यैकादेशबाधकत्वमिति इसिद्ध एवेति न तद्निपातफलमित्यपि बोध्यं॥ ईयादेश इति सुन्वधेदित्रूते रखोय णित्तिस्यादिति भा

मजाघ्रवति प्रसंग इति॥ यदा पूर्वं इणिनपात्यते तदा विशेषानुपादानाद् जाघ्रवपि प्राप्नोति यथा स्यति सोपुरित्यत्रोभ्नंतिस्य प्राप्येवत्तु भिन्नोविघातीति॥ यदि त्वनेन निपातनेन कादि नियमश्रा त्तस्य वस्व काजा ह्यसाविंत्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसव माश्रिमितः किं चनेन त्व पूर्वो विधिस्तदा मुजाघ्रवति प्रसंगाभावः॥ इदानीमजाघ्रवति प्रसंग परिहाराय प्रकारांतरमाश्रयति॥ एकादि स्वस्येति॥ द्विर्वचने कृते अभ्यासदीर्घत्वे चैकादेशस्तस्य ईयादेशो निपात्यते यद्यप्युपेयिवाच्चिन्त्येतद्यादेशनिपातनेन सिध्यति न चापि समीपिवान्नित्यादि न सिध्यति नीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते॥ वृत्तिनुभाष्ये इपि

॥ ॥ तिपाठः सउपेयिवानिमेत इपसिद्धापेक्षो द्रष्टव्यः॥ ॥

वः तदर्थमिति ईयादेशे दीर्घोच्चारणमसंधुच्चारणं चायेत्यस्यापि विवक्षापंवीजं द्रष्टव्यं भाष्येऽपि तिहृस्वपाठे ईपिवानित्यपि च्छांदसो वर्णव्यत्ययो बोध्यः लोके तु उपेयि

॥ ॥ वानित्येव साधु उपेत्य विवक्षायं मानाभावादित्याहे॥ ॥

भाष्येन हि दीर्घत्वमिति ईयतुरित्यादौ प्राप्तुवन्नरीत्या चादिनार्थादिति भावः नहीति किंतु शास्त्रातिदेश इति भावः॥ रूपाश्रय येति॥ भ्रकृअच्यदाभ्यां तत्र रूपेणोपस्थि

कत्वर्हीति॥ इणो यणित्यनेनाजादेशे विधीयमान इत्यर्थः॥ ननु चाक्रमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्व वाणां दांगं वलीयइति यणि कृते स्था निवत्वादेकादेशः प्राप्नोति न तस्माद्यवश्यमभ्यासदीर्घत्वे नैकादेशो बाध्यः॥ नैष दोषः॥ नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते॥ रूपाश्रयत्वे पूर्वपरयोरेका देशेनयकारस्य भवितुमर्हतीति अयथा यणादेशेन वाणां दांगमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात॥॥

तयोरेव दीर्घ इति भावः॥ ननु कार्यातिदेशे दोषस्तदवस्थ इत्यरुचेराहुश्रुयवेति वस्तुतः पूर्वस्येव विधौ स्थानिवत्त्वमिति नाश्रस्थानिवत्त्वमिति बोध्यम्॥ ॥ छ ॥ ॥

भाष्ये॥ निष्ठ्युतिंदंदइति॥ एकदेशात्पूर्वमिदोभावेनयणप्राप्तेरितिभावः यणादेशोनिपात्यतइति॥ एकादेशबाधकतयेतिभावः॥ इलोभाषायामिति॥ पूर्वसव

र्णं जनइति॥ अभ्यासदीर्घत्वेकृते जादेर्विधीयमानइत्लोपयणितियणादेशोहल्परत्वेनप्राप्तेरिति॥ निपात्यतेतत्रनेकाच्त्वादिकाजहुसामित्यनेनैवेत्युवतीत्यजादिन भवति॥ नोपिपिवाननिति॥ इत्लोभाषायांकेवलंरूपमात्रेवालिटिदुधेयः नत्स्यचनित्यंकृत्सरादेशःकार्यांतरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः॥ अन्येषामिति॥ चिदादीनांदिर्वचनेकृतेऽनेकाच्त्वादियोःप्रसंगादनित्यत्वम्॥ ॥

सर्वेलग्रहणंकार्यमितिभावः भाष्येस्यपुनर्लिट्चेति॥ द्वित्वेकृतएकादेशेतस्यासेरितिभावः नविहन्यतेत्वस्येति॥ अस्येदोनिमित्तंद्विर्वचनेनविहन्यतेयत इत्यर्थः राम० २३

॥ ॥ लकाराणांभावकर्मणोरपिसत्वेनतत्राप्यनन्वयःस्यादतोभाष्येकर्त्तरीति॥ ॥

॥ ॥ लुङ्॥ ॥ भाष्येलुङ्लङ्चेतिति॥ तुल्यन्यायत्वात्लङोप्युपन्यासः कालविशेषेति॥ अगमामेत्याद्युदाहरणेष्वनद्यतनरूपेत्यर्थः सतोप्यविवक्षयेतिसलामेवलो

॥ ॥ लुङ्॥ ॥ लुङ्लङ्चेतिकालविशेषसङ्ग्रावाभूयेणचोद्यं॥ सामान्यविवक्षभूयेणप्रतिसमाधानंमवेति॥ धर्वेलविति॥ विशेषविशेषाभावात्सामान्यस्यैवयुक्ताविवक्षेतिभावः॥ असतश्चेति॥ विवक्षापारूढएवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेनदृश्यतिइहतुसदेवविशेषेषुसामान्यमात्रेष्वनुत्पल्लुङादिप्रयोगउपपद्यतएव॥ विशेषविवक्षायांतुलङादिप्रयोगइतिनकश्चिद्दोषः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

न्तोसत्वेनाविवक्षयानन्द्यतिप्रयोगइतिभावः नन्वसतोविवक्षानिरूपणस्यप्रकृतेनोपयोगस्तत्राहविवक्षेपेति॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारकम्

भाष्येन्याय्ये प्रत्युत्थानेइति॥ प्रत्युत्थानं जागरणं तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः प्रत्युपस्थितमिति पाठे प्ययमर्थः॥ उपस्थितमिति व्युत्थितस्तत्रापि प्रत्युत्थाय प्र
स्थितमित्यर्थः सचरात्रेश्चतुर्थं यामरुवतत्रस्मरत्याश्रद्धा धस्याक्तेः तदाहरात्रेरिति॥ अतिक्रांतरात्रिप्रहरत्रये जागरितवानिति॥ एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितं के

वसेर्लुङि·ति॥ रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धोपदावाक्यं प्रयुंक्ते अमुत्रावात्समिति तदातत्राति क्रांतरात्रिप्रहरत्रये वसनमनद्यतनमिति॥ स्वे स्व॥
लङ्·प्रसंगे लुङ्·न्याय्यः एकस्याः रात्रेश्चतुर्थो यामोऽदिवसश्चसर्वो द्वितीयाया श्चरात्रेः प्रथमोऽद्यतनइत्याहुः॥ जागरणसंततावित्ति॥ पर
प्रयोक्तासकलमतिक्रांतरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लुङ्·प्रयोगः॥ यदा तु स्वप्ना प्रबुध्य प्रयुंक्ते तदा लङ्·प्रत्यय एवेत्यर्थः॥ छ॥

चित्तरछतीतियंथस्यासंगतिः स्वापं विना प्रत्युत्थानासंभवात्॥ तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरणसंततिरिति भाष्यार्थः तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लङ्·वेत्यर्थ इति केचित्॥ ॥

॥ ॥ अनद्यतने लङ्॥ ॥ अनद्यतन इति यदि तत्पुरुषः पर्युदासश्च नञ्व्याभिश्रे दोषः प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासोऽभूतसामान्ये च स्यादतआह भाष्ये बहुव्रीहिरि
देश इति॥ तथा चाविद्यमानाद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङित्यर्थः एवं च व्यामिश्रेन भूतसामान्येपि नेति भावः॥ गौणपारत्वाश्रयणेनवीजमाह नतु तत्त्व

॥ ॥ अनद्यतने॥ ॥ अपदेशिवद्भावेनेति॥ यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति तदेति शतीति तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदाये
द्यतनेऽवयवाश्रद्यतनास्त्यंती अनद्यतनोन भवतीत्युच्यते न तु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तो वसमुदाय आधारोस्ति॥ तदुक्तं हरिणा॥ कालस्याप्यपरं क्र
लेनिर्दिश्येत्येवलोकिकाः॥ न चनिर्देशमात्रेण अतिरेकोऽनुगम्यतइति॥ परोद्देवेति॥ अनन्तुभूतत्वात्परोक्षोपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय
॥ ॥ इतिविरोधाभावः॥ ॥

इति कालस्यापीति॥ यथा दिने मुहूर्त इति॥ न चतावतामुहूर्तसमुदायातिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः॥ अनुगम्यते॥ प्रमाविषयो भवति भाष्ये जघानेति॥ कंसवधो
हि नेदानीतनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्यो मान्यर्थः॥ अरुणदित्युदाहरणे तु तुल्यकालः प्रवृत्तेति बोध्यम्॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

कै.वि.३.२ ॥विभाषा॥ साकाङ्क्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः। तत्रैकस्य साकाङ्क्षत्वेऽप्युभयत्र कथं लिडिति शङ्कते भवेत्स्वमिति तच्चाचष्टे॥ यदतीति वासगमनादेर्लक्षणत्वे हेतुमाह
तत्रैति यत्परबोधनार्थमुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः। यत्तु स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि स्मृतिभवतु लक्षणं साकाङ्क्षमित्यन्वयः। यद्यपि पुरुषगतत्वा

॥ ॥विभाषा॥ भवेत्स्वमिति॥ यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तल्लक्षणं तत्परार्थमुपादीयमानं सत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रतिभवतु सा
काङ्क्षं लक्ष्यं तु प्रधानमपरोपकारित्वं साकाङ्क्षमित्यर्थः॥ भूतस्मिन्निति॥ सह शब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोऽर्थ उच्य
ते लक्ष्यलक्षणयोः परस्परापेक्षत्वात्तद्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः॥ सर्वत्रेति॥ यदीत्युक्तानुवृत्तेः तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

काङ्क्षापेवार्थानां साकाङ्क्षत्वव्यवहारः साकाङ्क्षा या क्षेतनधर्मत्वात् तथापि तस्यापि गमनेन सङ्कल्पानं बोधयिष्यामीत्येवाकाङ्क्षान्तु विपरीतेति भावः॥
द्वयोरपीति॥ उक्ताकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः परस्परापेक्षत्वादिति चिन्त्यं लक्ष्यलक्षणानपेक्षाया भाष्ये दर्शितत्वात्॥ ॥ ॥ ॥ राम० २५

॥ ॥परोक्षे लिट्॥ ॥इन्द्रियाविषय इतीन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः। तस्यापीति॥ यस्य क्रियायां व्यभिचारस्तस्याप्येकस्य परोक्षत्वं किमिति प्रश्नार्थ इति भावः। इन्द्रिया
गोचरत्वेन वपरोक्षत्वं तत्साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरयति परमित्यादि मयूरेति तत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यं योगविभागस्वभा

॥ ॥परोक्षे लिट्॥ ॥किं परोक्षमिति॥ यद्यपीन्द्रियाविषयोऽर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाविशेषेण न
र्थक्यमिति पृच्छति॥ परमक्षादिति॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। अव्ययत्वं तु परशैरव्यज्ञाजिति योगविभागाद्दत्त एव तानिपातनादव्ययीभावसं
तः॥ प्रत्यप्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः इति टच् समासान्तः स तु यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्यादिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समा
सान्तरे विज्ञायते॥ उक्तिविषये चादिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः। अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात्॥ अत एवा
न्तरदर्शनपर्यायोऽयमक्षिशब्दो न भवतीत्यस्यारोऽदर्शनादिति चासमासान्तं कुर्वीत ततोऽपीन्द्रियान्तरमिन्द्रियगोचरतामनापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः॥

योऽर्थदर्शनादाह अत एवेति प्रतिपरेति शरत्प्रभृतिगणस्यैवेन्द्रियाजन्यज्ञानं परोक्षमत एव परोक्षं ज्ञानमित्युपपद्यते। अंशेऽनाद्यचात्वविषयोऽपि तथा अत एव
॥ ॥वक्तियायां परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगऽउपपन्नः॥ ॥

कै॰वि॰३॰२ निर्भाग इति सभागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः॥ अवयवार्थाप्रतीतेश्चेदं द्विपाणोचरार्थवाचीति॥ तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यं ननु कालः सर्वेष्वपि इ
न्द्रियमित्यादिव्यवहारेणापरोक्षत्वेऽतस्तं गृह्णाति तेनैव परोक्षत्वमेव सिध्यतीत्याह यथेति नित्यपक्ष इति॥ नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः॥ भाव्यप्रत्यक्षपरोक्षताया मिति प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशे

॥ अथ पुनरिति॥ किंचतुरेवाद्विशब्दो नोच्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः॥ अभ्रोतेरिति॥ अत्यन्ति हारेणविषयव्यापनात्सर्वेमिंद्रियं चक्षुर्विषयेऽदिश
र्वो वह्नीत्यर्थः॥ सिद्धं वेति॥ निर्भागः समुदायो वै द्विपाणो चरार्थवाचीनिपातनइत्यर्थः॥ कालइति॥ यथा कालस्यानित्यपक्षे उपाधिभेदादू
तादिव्यपदेशः तथापरोक्षत्वमपि॥ अनित्यक्रियारूपकालपक्षेतु स्वतएव परोक्षत्वं॥ न च शब्दस्येति॥ प्रत्यक्षकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्या
नुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचारं च तस्य विशेषणं न संभवति एवं परोक्षत्वमप्यसंभवाद्विशेषणमित्यर्थः॥ ॥

षणतायामित्यर्थः तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य व्याप्यभावान्नद्दुपादानमसंगतमतआह॥ यथा प्रत्यक्षत्वमिति॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥ राम॰ २६

युगपत् संनिधानादिति अतः सहस्रविषयैरिंद्रियैर्न गृह्यते इत्यप्रत्यक्षैवेत्यर्थः एवं चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्षएवमुत एवपिंडीभूताविद्
र्शयितुमशक्यत्वमुक्तमिति भावः वस्तुनोवयवशोप्यप्रत्यक्षत्वमेवेतिउक्तं प्राक् किंचावयवशः प्रत्यक्षत्वेणैकैकावयवेसमुदायरूपारोपेण भूतत्वादिवत्॥

कः पुनरिति यद्येकैकः क्षणो धात्वर्थः तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवान्न युक्तं विशेषणं तु॥ अथ समूहस्तस्य युग
पत्संनिधानाद्प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः॥ क्रियेति॥ समूहरूपेति भावः॥ सा
धनेष्विति॥ शक्ति शक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिर्मतिद्रव्याणयुच्यते॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥॥

प्रत्यक्षत्वस्यापि संभवेनतथात्वं परोक्ष इति विशेषणोपपत्तिः साधनादिप्रत्यक्षत्वेप्युपपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् अतएवासंतापरदृष्टेः सातेन पदं चरितार्थं न त्व
वयवानां सोदृश्यादिप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादतआह अशक्येति पिंडीभूतापि निर्दर्शयितुमशक्यावयवानां हृष्णीकृतेन पिंडीभावस्यैवाभावादिति ॥

साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यते इत्यर्थः ॥ नन्वेवं कस्याप्यपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्तत्समुदायग्रहणं कथमत आह समुदायेति तिस्यानुमेय
त्वादिति ॥ तत्त्वे चातीन्द्रियत्वाद्बोध्यं ॥ ननु तंडुलोदकदर्शनकाले पाकस्याभूतत्वाभावात् ॥ कथं लिङ्प्रयोगो ऽत आह इच्छापीति साधनस्येत्यर्थः

इतरेतरयोगमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति साधनेष्विति ॥ गुणसमुदाय इति ॥ शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः ॥ समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रि
यानुमेयत्वात् ॥ यासिद्धेति भिन्नत्वादिविशेषात्साधनत्वप्रतिपादनार्थं तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साध
नमिति ॥ साधनमपीति ॥ शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् ॥ अप्रत्यक्षत्वादिति ॥ शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः ॥ तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य
क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानस्तत्परोक्षत्वे किं पापरोक्षत्वमित्यर्थः ॥ यदि तावदिति ॥ इच्छापि तंडुलोदकं यदा न लिप्सितं वा तर्हि किमेते तंडुलाः पच्यंते
स्वयमूर्ध्वं तैः पक्ष्यंते इति तदा प्रमाणांतरेण यदा कालांतरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुंक्ते तदा साधनस्य संरंभरूपस्य प्रत्यक्षत्वात् सपाचेति प्रयुंक्ते ॥

त्वाश्रयस्य ॥ संरंभरूपस्येति संरंभः शक्तिस्तदविवक्षुरूपस्येत्यर्थः संरंभशब्दो ऽशिश्राघजेतः पपाचेति प्रयुक्तमिति पाठः ॥ ॥ छ ॥ ॥

भाष्ये सीत्कारान् फूत्कारांश्चेति पाठः क्रियाक्रिन्नविशेषप्रत्यक्षत्वेपीति अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेपीत्यर्थः इंद्रियागोचरसाधनेति ॥ तत्र क्रियाकृतविशेषरूपसीत्का
रादिविशिष्टस्य संरंभरूपस्य वेंद्रियागोचरत्वे बोध्यं ॥ अविच्छिन्नव्याक्षेपस्थले उन्मास्मिकादिरूपनिस्त्रयन्वच्छिन्नव्याक्षेपे तदुदाहरणमाह सुप्तेति जागरेभ्मत्ते

सुप्तेति ॥ क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वेपि तु पपाचेत्येव भवितव्यमित्यर्थः ॥ कथं जातीयकमिति ॥ यस्मिन्नस्
तानद्यतनपरोक्षे लिङ्भाषांतत्स्वरूपतामापृच्छतः ॥ केचिदिति मतभेदप्रदर्शनाय अनेकदर्शनोपन्यासः ॥ इंद्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रिया
वाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः ॥ तथा हि पपाचेत्याद्यपि भवति ॥ सर्वथेति ॥ आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमान इति भावः ॥
स्तु समंतयोरिति ॥ वस्तु समन्नग्रहणं विच्छिन्नव्याक्षेपनिमित्तोपलक्षणं ॥ अप्रसाविन्ध्यादिति ॥ विषयांतरेण रूपत्वान्नपाद्यभिभावादिति भावः ॥ ॥ ॥॥

त्वविपरीतं दर्शयति ॥ अथवेति वैयाकरणाः शाकटायन इत्यनेन तस्याप्यनतोक्तान्यविच्छिन्नताद्यभाष्ये वर्तमानकालमिति वर्तमानकाले वृत्तिरित्यर्थः मनस इतिय
द्यपि यावत् जलानामंतः करणं व्यापकं तथापि तत्परिमाणाविशेषो मनः किंचिदस्यापि मध्यमपरिमाणस्य संकोचविकासशालित्वात् ज्ञानकारणमिति भावः अतएव
॥ ॥ वस्यानज्ञानयौगपद्यं वदान्ति तन्मते यौगपद्यमपि इति दिक् ॥ ॥

कै॰वि॰३॰२

जनपदइतिकलिंगरवंडिकादिषुत्वयाभुक्तमितिशेषः॥तत्कादित्याभृतगमनप्रतिषेधादत्यंतापह्नुतोन्नेतिबोध्यम्॥तस्यसोममिति॥तद्देशाभृतंसोममित्यर्थः॥
फलितमाहअत्विगरुत्विति॥त्वयायोग्याधितिदाद्धिदेशीयादितिशेषः॥कोमनुष्यइति॥यतोहंनप्रतिजग्राह अतइत्यादिः परेतुमरुन्नस्त्वपिप्रहरिष्यती

अत्येतापह्नुवेचेति॥नकेवलंतद्देशस्यभोजनादेरपह्नुवः॥यावन्नदेशागमनादेरपियदिभवतीत्यर्थः॥खंडिकानामजनपदः॥त्वया॥
ज्योयाजितइत्युक्तः कश्चिदाहनकारिसोममिति॥कारीयाजकऋत्वुयुक्तेतेनस्यसोमंनाहंपपौअत्विगऋत्वासोमंनपीतवान्॥
अपितुयजमानएवअत्वेत्यर्थः॥अत्विक्तमेवापह्नुतेतयाप्रतिग्रहस्त्वयाऽयोग्याद्गृहीतइत्युक्तआहनदार्वजस्येति॥दार्वाजनपद॥
विशेषः नञ्जातस्याहंनप्रतिजग्राहेतिसर्वथाप्रतिगृहीतत्त्वमपह्नुते॥कोमेमनुष्यइति॥कोमनुष्योवधायममास्मत्पारेपरोनप्रहरेदित्यर्थः॥

त्यग्निकोह्नेदंइस्येदंवाकांखंडिकादिषुभोजनवतःअयाज्यऋत्विक्कर्मकृतवतोऽसंतोदार्वजात्प्रतियहीतुर्वामनुष्यप्रहारेणमम॥तद्देशागमनस्येवाभावा साम॰
तऋत्विक्त्वस्यवाकरणात्दार्वजतःप्रतिग्रहस्यैवाग्रहणमस्थितस्यनप्रहारेसामर्थ्यमित्यर्थमाह॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ २८

॥॥लट्स्मे॥ ॥प्रथमेवार्त्तिकेइति॥यद्यप्युपसंजातविरोधात्द्वितीयवार्त्तिकेलक्षणापुनःतथापिलक्ष्यानुरोधादन्निमभाष्याद्युत्केवलक्षणेतिभावः॥तन्वलक्षणाप्रयाणेवी
जमाह॥तन्नस्मेतिभूतमात्रस्यविधानादितिप्राद्यवार्त्तिकेइतिभावः॥निषेधादिति॥अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेनिषेधतात्पर्यादित्यर्थः॥एकस्मिन्विषये॥

॥॥लट्स्मे॥ ॥इतआरभ्यपंचसूत्र्यांकालविभागप्रतिपादनायवार्त्तिकद्वयं॥स्मपुराभूतमात्रेअस्मपुराद्यतनइति॥तस्यायमर्थः प्रथमेवार्त्तिकेस्मपुरा
शब्दाभ्यामाद्येनाभ्यांपंचसूत्रीलक्ष्यतेतत्रभूतमात्रेप्रत्ययोभवतिस्मपुरालक्षणेऽस्मपुरयोःद्यतनेनभवति॥एतदुक्तंभवतिलट्स्मे॥अपरोक्षेच॥
पुरिलुङ्चास्मेइतिसूत्रत्रयेणानद्यतनेभूतविशेषेप्रत्ययोभवति॥ननोरथप्रतिवचनेनन्वोर्विभाषेत्येताभ्यांतुभूतमात्रेप्रत्ययः॥तन्नस्मपुरेति
वार्त्तिकद्वयेविधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्यविधानात्तस्यैवचाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेननिषेधादेकस्मिन्विष
येएकस्यविधिप्रतिषेधयोरत्यंतविरोधात्सौत्रोविषयविभागआश्रीयते॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

लट्स्मेअपरोक्षेचपुरिलुङ्चास्मेतिसूत्रत्रयविषये॥भूतमात्रविधिअद्यतननिषेधयोर्विरोधःपरत्वात्इतिआद्यपंचसूत्रीलक्षणरूपः॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मृतिसंग्रहः

मध्यमौ योगौ लङ्स्मेत इति॥ आद्यंताभ्यां पंचम्सूत्रीयग्रहणेपि सत्स्वन्यभूतमात्रइष्विविशेषोक्तेर्मध्यमयोरेवैतत्फलमित्याशयेनेदमुक्तं॥ ननादितिनन्वोरितिचमध्यमौ॥

किमर्थमिति॥ स्मपुराभूतमात्रेइत्यत्रवार्त्तिकेस्मपुराशब्दाभ्यांयदि पंचसूत्रीलङ्स्मेतेतदामध्यमौ योगौभूतमात्रेभवतः नस्मपुराद्यतनइतिवचनात्तुस्मपुरालक्ष ॥
विधिरनद्यतनएवस्य अस्मपुराभूतमात्रेइत्यनेनस्मपुरालक्षणस्यैववृद्धिधेर्भूतमात्रेनिर्दिश्यतेनस्मपुराद्यतनइत्यत्रवार्त्तिकेस्मपुराशब्दाभ्यांमध्यमौयो
गौलङ्स्मेतेनतदानत्वोपृष्टप्रतिवचनेननन्वोर्विभाषेत्येताभ्यांयोगाभ्यामनद्यतनएववृद्धिधिनाभवितव्यमितिप्रश्नः॥ विंवातइतिएवकृतरस्मिन्वार्त्तिकेस्मपुरा
शब्दानुपलक्षणत्वेनाभ्युपलीघातन्नएवेस्मिन्परस्मिन्वाविशेषमपश्यन्नृप्रच्छति॥ इतरोवार्त्तिकप्रत्याख्यानायमयाविकल्पितमेतदित्याहस्मादिर्विधि
रिति॥ लङ्स्मेअपरोक्षेचपुरीलुङ्चास्मेइत्येतेषुयोगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्याइष्टस्यार्थस्यासिद्धत्वान्नस्मपुराद्यतनइतिवार्त्तिकंनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥॥ ॥॥

योगौ॥ इतिप्रश्नइति॥ तत्रविनिगमकाभावादितिभावः॥ भाष्येस्माद्यर्थमित्यतत्फलसंविज्ञानोबहुव्रीहिरितिबोध्यं॥ विशेषमपश्यन्निति॥ अत्तरलाघवगौरवरूपंवि
॥ ॥निगमकमित्यर्थः॥ अन्यथापफलविशेषस्यस्वएवतयानदसंगतिःस्पष्टेव॥ ॥

अपरोक्षेनद्यतनआविनीति॥ अपरोक्षेचेतिसूत्रस्यमपरोक्षेयग्रहणमितिबोध्यं॥ एवंचतन्निवृत्तेरिवानद्यतनइत्यस्यापिनिवृत्तिर्भविष्यतीतिनिषेधवार्त्तिकंव्यर्थमित्या

यदिलङ्स्मेइत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्त्ततेतदाननौपृष्टप्रतिवचनेननन्वोर्विभाषेत्यनयोरप्यनुवर्त्तेतेत्यतआह अपरोक्षानद्यतनाविति॥ तेनभूतमात्रेएताभ्यांयो
गाभ्यांविधिरित्यर्थः॥ पुरिलुङ्चास्मेइत्यत्रैषुयोगेष्वानद्यतनग्रहणनिवृत्तौभूतमात्रेविधिःप्राप्नोतीत्याहनपुरेति॥ तत्रचापीतिपुरिलुङ्चास्मेइत्यत्रानद्य
तनग्रहणमनुवर्त्ततइत्येतल्लुङ्ग्रहणेनज्ञाप्यतेयदितुभूतमात्रेयंविधिःस्यात्लदानन्वोर्विभाषेत्यतोविभाषाग्रहणानुवृत्त्याविकल्पेनलटोविधाना
त्पक्षेलुङ्सिध्यतिकिंलुङ्ग्रहणेनअनद्यतनानुवृत्तौतुलुङ्ग्रहणमंतरेणपक्षेलुङ्लभ्यतेलङापवाधितत्वादितिभावः॥ अद्यतनवत्तुलुङिति॥ लङ्स्मे
पुरिलुङ्चास्मेइत्येतावाधंतौयोगौयदिभूतमात्रेभवतइत्यर्थः॥ स्मपुराहेतवइति॥ स्मपुराशब्दौप्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्तेइत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥

शयः॥ नन्विनिवृत्तौयत्फलितंतदाह॥ तेनेति॥ इत्यत्रानद्यतनेति॥ पंइकस्रत्येतिभावः॥ ज्ञापकत्वमुपपादयतियदितिवति॥ द्वितीयपक्षेपिवैयर्थ्यमुपपादयतिभाष्ये॥ अ
॥ ॥ लुङिति॥ भूतमात्रेलटः स्मपुराशब्दौहेतूइत्यर्थः॥ ॥

कै॰ वि॰ ३॰ २ निवर्त्स्यते इति॥ लङ्लकारस्मे इत्यत्र परोक्षानद्यतनयोर्निवृत्त्या सन्भूतमात्रे सिद्ध एवं चापरोक्षे इत्यस्यायमर्थः उत्तरसूत्रद्वये परोक्षे इति निवृत्तमिति तेन तत्रानद्यतन

तत्रापीति॥ अयमर्थः न स्मपुरा द्यतन इत्यत्र निषेधोपधायकतोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तत्र नकर्तव्य एव॥ अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने न न्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते तदनुवृत्त्या नद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते यस्मात्परोक्षाः नद्यतनयोः प्रवृत्ते नान्तरनिवृत्तिर्यत्ने न क्रियमाणा इति तस्या नुवृत्तिमनुमापयति॥ अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते यथा इहयहणं इहाधिकारनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं स्नानीमपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं प्रत्याख्यातुमा हस्मादाविति॥ स्मादिशब्दग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्तः इत्येषपक्षो लक्ष्यते॥ लट्स्मे इत्यादिसूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

नुवृत्तिर्भवतीति उत्तरवार्तिकं व्यर्थमेवेति भावः॥ प्रत्याख्यातुमाहेति॥ प्रथमपक्ष इति शेषः प्रथमपक्षेनाघवेन सरलपक्षः परित्याज्य इति बोधयितुमिति भावः॥ ॥ राम॰ ३०

॥ "इदानीमिति"॥ ॥
इदानीमिति॥ तत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वं प्रत्याख्यातुं समर्थयितुमित्यर्थः मध्यमो त्विति॥ परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्यात त्सहचरितानद्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः भाष्ये एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणे पुरालक्षणे चानद्यतने इति॥ तत्र स्मलक्षणे इदं ज्ञापकं पुरालक्षणे तु लुङ् ग्रहणमिति वि

इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह स्मादेष्विति॥ यदि त्वमध्यमे लट् स्मे इत्यत्र परोक्षग्रहणं निवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् प्रविष्यतीति तर्हि परोक्षे चेत्येतत्सूत्रे लेति॥ तत्र॥ यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कृतं॥ लट् स्मे इत्यत्र योगः परोक्षानद्यतने वर्तते यदि तत्र परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदानद्यतनग्रहणमपि निवर्त्तेत तस्मादपरोक्षे चेति सूत्रारंभात् लट् स्मे इत्यत्र योगः परोक्षानद्यतनविषयोऽपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः पुरि लुङ् चास्मे इत्यत्र तु लुङ् ग्रहणादनद्यतनविषयः मध्यमो तु भूतमात्रविषय इति तस्मादेवं वक्तव्यस्यापाः सिद्धत्वात्तदर्थी ज्ञातिकारंभे लोत्वर्थः॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने इत्ययं च योगो येन नाप्राप्ति

विको बोध्यः॥ नन्वेवं ननुयोगे नद्यतने लङ् लिटोः स्यातां॥ ताभ्यां येन नाप्राप्तभावेन तद्बाधायोगादत आह॥ ननाविति॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥न्यायेन लुङो बाधकः परत्वेन लङ् लिटोः॥ ॥

कै॰वि॰३॰२ ॥ ॥ननौपृष्टे॥ ॥असमाप्तिविवक्षार्थं हेतुमाह॥ तत्त्वतस्य प्रमादेरिति॥ प्रत्याख्यानमिति स्तूत्रारंभे इष्टासिध्येति भावः ननुशब्दयोगे लुङ्लङ्लिटामनभिधान

॥ ॥ननौपृष्टे॥ ॥असमाप्तिरिति॥ निरुक्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्त्वतस्य प्रमादेरनुवर्तनात्तस्याः एतासमाप्तिविवक्षायां लडिष्ट इत्यर्थः॥ इष्यते इत्यने
न शक्त्याख्यानं ङपतिपदितः स्वप्रयोऽलङ्क्रियेतत्तदावृत्तिमात्रापादिकाऽदर्शनविहितस्यलघोविधीयमानो शक्ष्या नचाऽस्य लयोनस्याता॥ अपृष्ट
पृष्टग्रहणं किमर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति॥ नैतदस्ति॥ विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुखमर्पितया वचनं वचनं प्रतिप्रतिवचनमित्यनेका
र्थसंभवात्स्पष्टग्रहणं कर्तव्यं॥ ॥परिलुङ्॥ ॥अमः सर्वेभ्य इति परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेनच॥ ततश्च पुरिलुङ् चास्मे इत्याचास्मरतिनबाध्यभवतीतिभावः॥

माध्यमणीयमितितात्पर्यं॥ ॥पुरिलुङ्॥ ॥पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥ पुरिलुङ्चास्मे इति स्मेलडित्यतः पूर्वइतिभावः ननु अस्मे इत्युक्तेः स्मयोगे पुरिलुङि तस्याप्र रामं॰
॥ ॥सेःकृत्येविप्रतिषेधोऽनस्मृतननेति॥ ॥ ३९

॥ ॥वर्तमानेलट्॥ ॥ननु प्रवृत्तेन च विरतं प्रथम च न वर्तमानमिति विरुद्धमाहुस्त्रेह इहेत्यादि न चतद्विरतमिति सर्वे धान्नसमाप्तमित्यर्थः क्रियारूपत्वाभावादिति॥ भूतभवि ॥
ष्यद्वर्तमानव्यवहारविषयत्वस्य भावत्वात्तस्येति भावः त्रिविधव्यवहारविषयएवहि साध्यत्वमित्यभिमानः ननु विधमानकालसंबंधित्वरूपं वर्तमानत्वमसाध्यस्या ॥
पिसंभवतीत्यतो भाष्ये भूतेत्यादितद्याद्यपेसाध्यस्येति॥ अनित्यत्वात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् उत्पन्नस्यापीति॥ भावस्येति शेषः तेन ध्वंसव्यावृत्तिरितिके [illegible]
॥ ॥वर्तमाने॥ ॥प्रवृत्तस्येति॥ इहाधीमहे इत्यध्ययनं प्रवृत्तं शरत्कुंतनतद्विरतं यदाच भोजनादिकाः क्रियाः कुर्वतोऽप्यधीयते तदाधीमहे इति प्रयोगे न प्राप्नोतीति वचनम्॥ अ
वर्तीतिलटः पूर्वाचार्यसंज्ञा॥ विरम्य प्रवृत्तेचेति॥ पर्वतास्तिष्ठंतीत्यादौ स्थाप्यादेः सर्वदाभावात्साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति
भावः॥ भूतेति॥ सा अस्यानित्यत्वाद् वृश्चं भविष्यत्वेन भाव्यं उत्पन्नस्यापि नाशात् भूतत्वेनेति भूतभविष्यत्वरहितः वर्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्वाभावात्तत्र

विनवस्तुनो ध्वंसस्यापि प्रलये दर्शनरूपो नाशोऽस्त्येवनत्वभावनाशः प्रतियोगिरूपत्वेनेति नियमः अपितु प्ररूपत्वादिति परे प्रतिद्वंद्व इति प्रतियोगिसत्ताकालेन
योरसंभवात्तद्विरोधिवर्तमानत्वमिति भावः वर्तमानत्वाभाव इति भूतादिविरोधिवर्तमानत्वाभाव इत्यर्थः॥ तादृशमेव वर्तमानत्वसूत्रेविवक्षितं पूर्वं भूतेइत्युक्तेरपि च
भविष्यतीति वदसमाप्तत्वादिति भावः क्रियारूपत्वाभावश्चेति॥ यतोऽस्तभविष्यद्विरोधिवर्तमानत्वाभावोऽतः क्रियात्वाभाव इत्यर्थः तदुक्तं क्रियाभेदाय कालस्तु संख्यास
॥ ॥ सेत्स्यभेदिकेति॥ ॥

कै॰वि॰३॰२

भाष्ये आरंभो वेतिकर्मणि घञ् आरब्ध इत्यर्थः अध्ययनस्येवेति भोजनादिकं विना तदनिर्वाहात् तदपवृत्तेनैव तस्याग्रह इति भावः अवधानमिवेति अव्यवधाय
कोपि अवधानमिव प्रायोपेति अनिरन्तरोपि निरन्तर इव दृश्यत इत्यर्थः अन्तराल प्रवृत्तिभिः हासादिभिः अविरामात् फलानिर्वृत्त्याविरामाभावात् विच्छिन्नरू
पोपि विच्छिन्न इव भासमानोपि फलानिर्वृत्तेर्निवृत्तेसर्वधानिवृत्त इत्यर्थः सर्वैवेति तथा चानांतरीयकत्वात्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः प

न्याय्यात्वितिअध्ययनेयदप्रवृत्तेनचोपरतंतदा तस्य भोजनादिक्रियानांतरीयकत्वादव्यवधायिकाअध्ययनस्यैवावयवक्रियेतिभावः त
दुक्तं हरिणा अवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते क्रियासमूहो भुज्यादिरंतराल प्रवृत्तिभिः न च विच्छिन्नरूपोपि सोऽविरामान्निवर्तते सर्वैवहि
क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते तदंतराल दृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया साहचर्यात्सतिभेदे तु तदंगत्वेन गृह्यत इति ॥ ॥ ॥९॥ ॥ ॥

द्यांतरमाहतदिति तन्मध्यदृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः एवंचस्वावयवक्रियायथास्वस्यनव्यवधायिकातथाहमाअपीत्यर्थः एवंचात्रपक्षेभोजनाद्यपिअ
ध्ययनशब्दार्थत्वेनाभिमतमितितात्पर्यं ननुकथंतदवत्वेनग्रहोतआहसाहचर्यादिति तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः सतिभेदेत्विति तु रप्यर्थेअत्यंतभिन्नापि अ
॥ ॥पिक्रियायामध्यपातित्वात्तदंगत्वेनग्रहात्तांगेनव्यवधायकत्वमितिभावः ॥ ॥ राम॰ ३२

भाष्येनावश्यमितिक्रियत्वर्धं सत्त्वादपीत्यर्थः ननु कालः क्रियाधिकरणं न तु क्रियेत्यत आह प्रसिद्धेति वस्तुतो नवस्थापत्याचिंत्यमिदं भाष्ये क्रियापदेन तदधिक
रणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तं तिष्ठतेरिति तत्क्रियाविशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः यतः कालत्रययोगोऽतः क्रियारूपत्वमित्यर्थः आत्मा इत्यं न विकल्प्यते इति

नित्यप्रवृत्ते चेत्यस्योत्तरं संतीति इहेति प्रसिद्धपरिमाणक्रियेयवृत्तिमांतरपरिच्छेदात्कालस्तूक्तं तत्र राज्ञो स्थितिर्भूतादिभेदेन ॥ ॥
भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेतिक्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः उक्तं च हरिणा परतोभिद्यते सर्वमात्मातु ॥ ॥
न विकल्प्यते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेणभिद्यते प्रसिद्धभेदा या पारा विरूपावयवक्रियाः साहचर्येणभिद्यते सरूपावयवक्रिया इति ॥

नस्वरूपेणभिन्न इत्यर्थः विरूपावयवक्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः ननु साध्यभेदा इत्यर्थः सरूपावयवक्रियास्तु गिरिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येणभि
॥ ॥द्यंत इत्यर्थः साहचर्यमत्र कालघटितं बोध्यं ॥ ॥

कै॰वि॰३॰२

तासामेवेति अत्रयदुक्तं चांतदुक्तं क्रियाकारणत्वादिति आधारतयेतिभावः क्वचित्क्रियाधिकरणत्वादित्येवपाठः इदानीं क्षणभंगवादीस्वत्रमाक्षिपतीत्याह अथ रश्चाहनास्तीति वर्त्तमानकालात्क्रियानास्तीत्यर्थः एवंचक्षणभंगुरे पदार्थमात्रे क्रियाश्रयत्वासंभवात् ॥ क्रियायांभूतभविष्यत्प्रतिद्वंद्विवर्त्तमानत्वाभा

ताइति ॥ तासामेवकालरूपत्वात्कालस्यचक्रियाधिकरणत्वात्क्रियाकारणत्वादितिभावः ॥ नास्तीति ॥ निष्प
न्नस्यार्थस्यभूतत्वादनिष्पन्नस्यार्थस्यभावित्वात्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेणरूपांतरस्याभावः ॥ ॥

वेनकालविभागानवगतेर्वर्त्तमानेलडिति सूत्रमसंगतमितिभावः तथ्रन्यपत्याचष्टे ॥ निष्पन्नस्येति ॥ रूपांतरस्याभावइति प्रतिक्षणनश्वरत्वाद्वर्त्तमानक्रिया
श्रयस्याभावेनसर्वथावर्त्तमानत्वाभावइतिभावः अतीतानागतानांतस्यादेवनवर्त्तमानत्वेनव्यवहारप्रयोजकतात्क्रियाप्रतिद्रव्यस्यसमवायिकारण
॥ ॥ तयोरुत्तरक्षणेक्रियावाच्यानुत्तरक्षणेन्यस्यैवभावादितितात्पर्यं ॥ ॥

तदुपपादयतिभाष्ये अपिचात्रेत्यादिनावर्त्तन्तेब्रुवमित्यादिवर्त्तमानप्रयोनिराले वइत्यर्थः तदाह परिवर्त्तिनेति ॥ अत्रविचेष्टितालोकोनास्तीत्यनेनदृश्यस्यक्षणभं
गुरतास्त्विता ॥ यद्यप्ययंलोकःक्रियाश्रयोनात्मायतोयंकूटस्थोपरिणामीत्यर्थः नायंलोकःदृश्यःपदार्थयतोदृश्यमेवाश्रयःस्थिरोनास्ति प्रतिक्षणप
रिणामित्वात्पदार्थानामितिसंसारानित्यत्वातिशयद्योतकस्तथाप्याध्यायार्थमापादक्षणभंगवादिनास्वसाधकत्वेनोपन्यस्तःएवंयोवेत्तीतिपयाकृष्यं वि

नवर्त्तत इति ॥ परिवर्त्तनक्रियायावर्त्तमानत्वाभावादितिभावः ॥ कूटस्थ इति ॥ स्वरूपस्योनतुवर्त्तमानक्रियाविशिष्टइत्यर्थः ॥ अन
एवाहनविचेष्टितेति ॥ व्यापारस्यनकर्त्तेत्यर्थः ॥ एवंयोवेत्तिसोधनंधः किंपुनर्यानुष्ठातायोगीत्यर्थः ॥ सत्यविकृतमात्मतत्त्वभावय
त्प्रत्यक्षीकरोति ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति ॥ ॥

जानातीत्यर्थः अपियोत्यमर्थमाहकिंपुनरिति ॥ सर्वदातथाभावनावानित्यर्थः एवंचचक्रादेःक्रियाराशिन्यज्ञानवानपियोगितुल्योस्तितास्थिरत्वस्यदृश्येष्वग्रहा
त्मात्मनपरिणामित्वस्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तंभवति ॥ अविकृतमात्मतत्त्वंप्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः ॥ अत्रैवार्थेसंमतिमाह तथाचेति ॥ प्रकृतिपुरुषविवेका
द्वहितयासाक्षात्कारइतियोगसांख्ययोःसिद्धांतः ॥ — ॥ + अविकृतमात्मतत्त्वं ॥ अपरिणाम्यात्मतत्त्वं ॥ सहितथाजडंभावयत्तत्कारणया + २

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

३३

कै॰ त्रि॰ ३॰ २ ऽयपदार्थानां स्थिरत्वेपि वर्त्तमानकालाभावमुपपादयति भाष्ये मीमांसक इति॥ मन्यमानः आत्मानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः संमतश्चेतीति अर्थानेमेधा
विनामेवेति गम्यते पृच्छतिस्म पप्रच्छ॥ लट् स्मे इति लट्॥ भाष्ये॰ तिङ्गतेचनपतसीत्यन्वयः काकुपर्यायकाकुतशब्दस्य काकुतेति संबोधनं॥ ॥संप्रति॥ ॥प्र

मीमांसक इति॥ विचारकः पुवेत्यनेन प्रज्ञायां पाटवं दर्शयति॥ मेधाविसम्मत इति॥ मेधावी चासौ सम्मतश्चेति विशेषणसमासः॥ षष्ठी
समासस्य तु क्तेन च पूजायामिति निषेधात॥ पतितलक्षणमिति॥ पातः पतितं तस्य किं रूपं नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः॥ अनागत इति॥
अनागतत्वादेवासत्त्वात्तत् क्रियायाः पतसीति व्यपदेशोनुपपन्न इत्यर्थः अतिक्रांत इति॥ तथैव क्रियाया असत्त्वात॥ सर्वलोके इति॥
क्रियाया वर्त्तमानत्वाभावेपि यदि पतसीति व्यपदेशः तदा विशेषाभावात्सर्वदापि पतसीति व्यपदेशप्रसंग इत्यर्थः॥ ॥ ॥॥

योगकाले वर्त्तमानत्वाभावेपीति॥ क्रियावर्त्तमानत्वाभावेपि यदि पतसीति व्यवहारस्तदायं सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थस्तदाहहिमवानपी
त्यादिभाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः अयं भावः विलक्षणस्यापि न्यायस्यापि क्रियाया अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वरूपदोषवशात् ज्ञानासंभवेनाज्ञातेन च व्यव यम॰ ३४
॥ ॥हारासंभवे ज्ञातेन च व्यवहारे तिप्रसंग इति॥ ॥

उक्तमेवार्थं सदृष्टांतमाह॥ अनागतमिति॥ एकएवद्रव्ये उपलभ्यत इति॥ उपलंभयोग्यो भवितुमर्हतीत्यर्थः नैवेकस्येति॥ एकद्रव्यवर्त्तिपदार्थगतः क्रियाविशेषोज्ञानयो
ग्यः संभवतीत्यर्थः ननु कालकाचकवान्सदेति भाष्यमतमाह कालेति॥ भाष्ये सर्वखेत्रेत्यस्य काले इति शेषः सर्वदेशगति नीस्तीत्यस्योपलब्धियोग्यानास्तीत्यर्थः॥

अनागतमिति एकएवद्रव्ये उपलभ्यते नातीतोनाप्यनागतो नैवेकस्य द्रव्यस्य गमनादिक्रियावेशः संभवतीति भावः॥ सर्वदेशेति॥ कालस्यनित्यत्वा
विवक्षायां तदाप्रत्ययो न स्यात॥ क्रियाप्रवृत्ताविति परिहारः॥ हेतुः प्रयोजनं गमनस्य देशांतरप्राप्तिः॥ तदर्थं फलार्थमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

ऽनुपलब्धिप्रमाणेन तु तदभावनिश्चय इति भावः लक्षणं भंगवाधेतावद्वक्तेति तु न युक्तं तस्य मेधाविसंमत इति विशेषणानुपपत्तेः यदि संप्रतीयादेतन्मते उक्तिसंभवा
भावाच्च॥ इदानीं सिद्धांतमाह क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये॥ क्रियारंभे योहेतुः प्रयोजकः फलं तदर्थं यदि चेष्टितं क्रियासमूहस्तं तदनुकूलत्वेन समीक्ष्य बुद्धिविषयीकृतवो
॥ ॥समूहस्य दोर्दंडवर्त्तमानत्वमादाय गच्छतीति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥

क्षणभंगवादेनुक्तेरप्येवंस्यान्मुभावादाह॥इहेति॥कदाप्यवर्त्तमानस्यशशविषाणादेस्तुल्यस्यभूतभविष्यतेःपितत्संमतेनसंभवतइतिगच्छतीत्यबाधितप्रत्ययस्तत्सत्ता
यांमानमितिभावः गच्छतीतिप्रत्ययोऽबाधितउत्पद्यतइतिसत्त्वेतावदवगम्यतइतिरत्नेनावयवशोविभुप्रसक्तत्वंस्थितंभुन्यथावयवगतस्यसमूहेप्यारोपइत्येववर्द्ध
तनतुभ्यवयवानामभावेसमूहोसंभवीतज्ञानेकेतिबोधोवेकल्पिकएवायंसमूहइत्यर्थः शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतिपातंजलोक्तेः समूहस्यवर्त्तमान

रहप्रत्यभिज्ञानात्क्षणभंगनिरासेदेवदत्तस्यदेशांतरप्राप्तिर्निर्हेतुकानसंभवतीतिगमनक्रियैवतस्यानिमित्तंतत्कालेवनश्च गच्छतीतिप्रत्ययोऽबाधितउत्पद्य
तइतिसत्त्वंवदवगम्यतेक्रियायाः वर्त्तमानत्वाभावेतुभूतभविष्यतोरप्यभावप्रसंगः वर्त्तमानोहिभूतत्वंभविष्यत्त्वंचप्रतिपद्यतेतज्ज्ञानेकक्षणसमूहा
त्मकंक्रियाप्रबंधरूपंबुध्यासंकल्प्यगच्छतीत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः॥अविचारयन्निति॥कृत्स्नसकलंतदरोहितमित्यर्थः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥॥

त्वंतुप्रारब्धापरिसमाप्तत्वमुक्तमेवतदपिबोध्यमेवतस्य॥भुनेकक्षणसमूहात्मकत्वेनप्रसिद्धंक्रियाप्रबंधरूपेतत्त्वेनचप्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव
बुध्याविषयीकृतेत्यर्थः अन्यथापूर्वंसर्वथावर्त्तमानकालाभावस्योक्तत्वेनतमसाधेर्वेदशोक्तेरसंगत्यापत्तेः॥ ॥ ॥॥ छ ॥ ॥ ॥॥ राम० ३५

एवंवास्तववर्त्तमानक्रियाभावमंगीकृत्यानुमितबोध्यसमूहरूपक्रियांतद्वर्त्तमानत्वंचबोद्धमाभिप्रायप्रयोगानुपपाद्येदानींवास्तववर्त्तमानक्रियांतत्रत्यएवर्त्तिनीयोगि
प्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्यसमाधत्तेअपरआहास्तिवर्त्तमानःकालइतिक्रियाणांत्रिलक्षणवस्थायित्वादितिभावः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यतेप्रत्यक्षेणेतिशे
षः क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनोप्यगतिदूरत्ववशान्नकृतिरनुमेयातथातिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियासाक्षात्॥कालानवच्छिन्नत्वादेकैकक्षणावच्छिन्नक्रियाप्यनुमेयेति

विसस्येतिविसस्यबालाः विसेदह्यमानेदह्यमानस्यापिनप्रत्यक्षंदह्यमानत्वेनावसीयतेकिंतर्ह्यनुमानेनविसांतर्गतत्वान्नदाहेतेषाम
पिदाहः प्रतीयतेतथाकारकसन्निपातेएकैकक्षणग्रहणेक्रियावेशलक्षणविवृतिःप्रत्यक्षेणनलक्ष्यतेतानुविभागाअप्यस्तीतिनिश्चि
एवंतितिविषुकालेषुभावोभावनायेषांतेविभागायोगिनोपिभावनावशेनत्रीनपिकालान्योगिप्रत्यक्षेणविंदंति॥ ॥ ॥ ॥

भावः ननुकार्येणांतरदेशसंयोगादिनाएकैकक्षणवर्त्तिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियायाः कथमनुमानमतआहभाष्येअपिचेति॥विसदाहेबालदाहवत्कारकसंनिपाते
विवृतिरेकैकाक्रियायद्यपिनलक्ष्यतेतथापिविभागायोगिनस्तामस्तीतिवेदयंतेइत्यर्थः॥अनेनयोगिप्रत्यक्षंप्रमाणंदर्शितम्॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

कै.वि.३.२ नन्वस्मदादिव्यवहारः कथमत आह सूक्ष्मो हीति समूहालम्बनानुपपत्तिर्वर्तमानेलडिति शास्त्रं च तदनुमापकमिति भावः॥ एकैकक्षणग्रहणे॥ एकैकक्षणस्य वर्त-
मानग्रहणेन ग्रहणे न क्षणावच्छेदेन क्रियाविशेषलक्षणाविवृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इति सूत्रार्थः नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आ-

सूक्ष्म इति॥ अनेकक्षणासमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्यार्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसन्निधानादनुमेयत्वमित्य-
र्थः॥ ॥ ॥ ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥

हअनेकेति एवं चावयवरूपा समुदायरूपा च क्रियानुमानगम्यैवेति तात्पर्यं अत्र पदेनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपारोपेण वर्तमानप्रयोग इ-
त्याशय इति दिक्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥ राम० ३६

॥ ॥लटः शतृ॥ ॥आख्येलस्येत्यादि समानाधिकरणेन प्रथमांतेन लवाच्यस्य कारकस्यायोगादित्यर्थः ननु पचंतं देवदत्तं पश्येत्यादौ तत्सामानाधिकरण्यमस्त्येवे-
त्यत आह इहेति गुणभूत इति॥ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतादिति भावः॥ इति क्रियेति इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः क्रियांतरयोगाभावादिति॥ एवं चे-
शेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयायोग्यत्वे इत्वाद्यतिरिक्तानभिहितशाक्तयुतरावेशाभावेन नियमेन प्रथमांतेनैव सामानाधिकरण्यादिति भावः॥
॥ भलटः शतृ॥ ॥लस्येति॥ इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादय-
ति तथा च पचत्योदनं देवदत्तः ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियांतरयोगाभावाच्छत्रंतरावेशाभावः अन्ये तु लुतः प्राधान्येन कर्त्रादीन् प्र-
तिपादयंतीति तथा च क्रियांतरयोगे शत्रंतरावेशो भवति पाचकं पश्य पचंतमिति तत्र लङादिवल्लवृत्तोपि क्रियान्तरयोगाभावात् द्वितीयाद्यनुत्प-
त्तावप्रथमांतेन सामानाधिकरण्येनोपपद्यत इत्यर्थः॥ अपचदिति॥ तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥
प्राधान्येनेति॥ सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः लङादिवदिति॥ लङादिवाच्यकारकसमानाधिकरणवल्लुङ्वाच्यकारकसमानाधिकरणस्येत्यर्थः प्रथमांतेन तदर्थेन॥
इत्यादि प्रसज्येतेति शतृशानचोर्विलक्षणपि लकारार्थे कर्त्रादौ प्राधान्यस्यादिति भावः पचत्यंतरंगप्रथमांतयापि प्रधानानुरोधित्वेन वल्लवृत्तीद्वितीयेव स्यादित्यर्थः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰ ति॰ ३॰ २ कर्त्राद्यभिधानमिति॥ तदभिधानशक्तिरित्यर्थः द्वितीयादीति द्वितीयाद्यन्तार्थेत्यर्थः प्रतिपन्नमित्यर्थ इति लङ्वाच्यस्याः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति लङ्वा
च्यस्य भवति पन्नत्वं किं कारणं प्रतिपन्नुशक्यं स्वभावातिरिक्तं न किमपीति भाष्यार्थ इति भावः तत्र शब्दादि [illegible] लदोस्येव शास्त्र विधायक शास्त्र वलल व्ध स्वभा

वहुविधिति तिङ्गाविनोलकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानं शब्दादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानं तथा च क्रियान्तरनिमित्त द्वितीयादिसा
मानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः॥ शक्यं कर्त्रेति प्रतिपन्नमित्यर्थः॥ अथ वेति लिङ्गानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तं तत्र पचतं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयो
गदर्शनात्स्यादिना तिङ्लदः प्रक्रियायां विहितस्य प्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः॥ विषम इति मुनिधूमयोर्हि प्रत्यक्षे
णसंबन्धोगृह्यते लकारस्य तु प्रयोगाभावाद प्रथमासामानाधिकरण्येन कल्पनं लभ्यमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वादप्रथमासामानाधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यं॥ ननु लस्य क्वापि प्रयोगाभावेन कथमीदृशस्वभावावगतिरतः पक्षान्तरमाह भाष्ये अथ वेति॥ ननु यावदप्र राम॰
थमासामानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेशत्वं न युज्येत तेन च शानुमानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राह लिङ्गानामिति लिङ्गानामित्यर्थः॥ प्रक्रियायां विहितस्येति ३८
॥ ॥ अनेन प्रक्रियायाः कल्पितानामबोधकत्वं दर्शयति॥ ॥

विषम उपन्यास इति वदन् दृष्टान्तयः किं प्रत्यक्षेण बाधितसाध्यादनुमानेन उत व्याप्तिग्रहणाभावादिति न आद्य इत्याह यद्यपीति॥ प्रत्यक्षस्तेजस्वीत्यादिद्वयेनापि भाव्येत इ
बाधितसाध्याभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यं॥ प्रत्यक्षेणत्रापि संबंधग्रहण प्रत्यक्षेण तु तेजो गृहीतो न तु बाधः प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थात्॥ लकारप्रयोगनिमित्तक
भवतीति॥ यद्यपि लदोप्रयोगाद प्रथमासामानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकारप्रयोग
निमित्तत्वाद्भावग्राहिणा व्याप्त्यन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन लदोः प्रथमासामानाधिकरण्यावगमो न त्वन्यादेशस्य
तदुपपद्यत इति भावः॥ तद्यथेति॥ स्वास्नुसंचारात्त्र्यगोतिरन्यघतेरूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्याने क्वचिद्रूपस्य पुनर्ग्रहणादन्यथासिद्ध्या
नुमाने न द्रव्यत्वाभासो व्याप्यते॥ तदुक्तं हरिणा॥ स्पर्शप्रबंधो हस्तेन यथा वक्रस्य संततः॥ न तथा ज्वालचक्रस्य छिन्ने स्पर्शेतिहितदिति॥
त्वेनान्यथासिद्धत्वाद्भावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधकत्वमित्यन्वयः सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभिन्नलिङ्गकेन॥ न त्वन्यथेति॥ एवं च शास्त्रप्रमाणवैयर्थ्यरूपानुकूलत
र्कसहितमनुमानं त्वन्यथासिद्धप्रत्यक्षात् प्रवलमिति भावः रूपसहचारिणस्त्विति॥ सुक्ष्मभास्वररूपवायुवत्स्पर्शत्वं नमस्तु तन्नत्वं न स्पर्शस्योद्भूतस्येति द्रष्टव्यं
॥ ॥ तेन दीपप्रभायां स्पर्शाग्रहेपि अनेकदिक्कारूपस्य पुनः पुनर्ग्रहणेपि न दोषः॥ ॥

आमिग्रहणाभावं समाधत्ते भाष्ये कस्यचिदिति॥न ख्यावष्टेनभूय इतिनतुल इत्यप्रथमांतसामानाधिकरण्यवाचूतदनुवादेनविहितादेशस्यानित्यादिसनुमानं॥
नत्रदृष्टांताभावेनकथं आमिग्रहइतिचेन्नपःस्यात्।सखुादेशसमानधर्मितिसामान्यतोव्याप्तैनसहकारिविशेषबलादिशेषानुमितिरत्रापिशास्त्रविधायकशा
स्त्रमेकानुकूलस्तर्कइत्याहुःवृत्तपर्णयोर्जातित्वादेकवद्भावःस्यादतआहभाष्यकारेत्तिव्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादितिभावः।भाष्येपदन्यत्रयस्मात्समानाधि

करस्यचिदिति॥नभूयोदर्शनेनैवसंबंधग्रहणमपितुसकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः॥वृत्तपर्णयोरितिभाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भा
वोनकृतः॥किंपुनरिति॥यद्यपिप्रसज्यप्रतिषेधेवाक्यभेदात्गौरवप्रसंगःतथापिलक्ष्यसिद्ध्येशास्त्रेक्वचिदशाविंशीकृतइतिविचार्यते॥कौर्वतइति॥कु
र्वतोदेवदत्तस्यापत्यमित्यत्रसापेक्षत्वात्तद्धितोनोत्पद्यतेपदांतरनिरपेक्षत्वेचपदांतरेणसामानाधिकरण्याभावाद्देशाप्रसंगइतिभावः॥ ॥ ॥॥

करणस्यलटइतिफलति॥यथाश्रुतेतुकौर्वतइत्यादावादेशापादनासंगतिःस्पष्टैव॥ननुत्रापिकुर्वतोदेवदत्तस्येत्यादिपदांतरंसमानाधिकरणमस्त्येवेत्यतआह॥
+करणादिति॥नञावध्यवधिमतोःसाजात्यात्सुप्पर्यंतंचित्समानाधिकरणमिवगर्हतेतेनाप्रथमांतेनसमानाधि+र॥कुर्वत इति वृत्तिघटकातिरि
॥ ॥ततविशिष्यापेक्षत्वेपिसापेक्षमितिभावः॥पदांतरेति देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः॥ ॥

देवदत्तादिनापदांतरेणेति॥प्रथमांतेनेतिशेषः पूर्वस्मिन्नपीति॥समानाधिकरणसमानरूपंकुर्वीडद्धिभावेरित्यादि॥कुर्वन्नरइत्यादिष्व॥कुर्वडन्नेपुंवत्कर्मधा
रयेतिपुंवत्॥नत्रलक्षणांतरेऽपचत्कल्पंदेवदत्तइत्यादौस्यादतआहलक्षणशेषइति॥अतर्वर्त्तिसुपाप्रत्ययपरत्वेनैवसिद्धेकिंसुपपदग्रहणेनेत्यतआ

कुर्वडन्नेरितिषष्ठीसमासःसमानाधिकरणसमासेतुप्रसज्यप्रतिषेधेपिदोषः॥सचवस्तुतएवकुर्वन्नरइतिप्रत्युदेवदत्तादिना
पदांतरेणसमानाधिकरणत्वादेशाप्रसंगः॥पूर्वस्मिन्नपिपक्षेएवदोषः॥सिद्धंत्विति लक्षणशेषःकर्त्तव्यइत्यर्थः।पृथग्उत्तरप
दग्रहणमंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइतिलुकिकृतेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्प्रत्ययपरत्वार्थं॥उत्तरपदनिमित्तइ
ति॥सत्युत्तरपदेशत्वशानचौभवतःतयोश्चवत्वात्सुबंतनिमित्तःसुब्निमित्तःसमासःसमासनिमित्तंचोत्तरपदमित्यर्थः॥ ॥

तदर्थमिति॥भाष्येआदेशनिमित्तइति॥तस्मिन्नर्थप्राप्तिपदित्तत्वेस्वतंत्रत्वेनतद्धितेइत्युत्तेरितिभावःसुपउत्तरपदनिमित्तत्वंउत्तरपदस्यचसुबंतनिमित्तत्वं
॥ ॥इष्टोयति॥ ॥

कै॰वि॰३॰२ तिङादेशाद्विति तिङ्पादादेशादित्यर्थः एवं च पचॄन्ऌत्यत्र तिङो बाधित्वात्सुपि समास उत्तरपदे शत्रादिति अंबाधकमिति भावः निमित्तं चं तावि ति उत्तरप

दवेति॥ लस्य कृत्वात्तु तुमुन्त्वैस्त्वा मत्यादिषु तरन्तादिषु चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति वास्ती तरे तराम्भुप दोष इत्यर्थः॥ उत्तरपदे इतरेतराम्भूयं परिहरति तिङादेशादिति॥ वीर्द्य माणस्येति॥ सुज्ञास्ते शानच्चकारान्तत्वाभावादिनो प्रसंग इत्यर्थः॥ पचतितरामिति॥ तिङ् इत्येव तन्त्रल कारांतरार्थे स्यात्सुपचन्तरामिति॥ पचतीति॥ सुज्ञापि लस्य कृत्वात्तु पुत्वैन्न प्रत्यये विधीयमान स्त्रादेशः स्यादित्यर्थः तिङांतु लिङादयो वक्ताशा॥ तदेतदिति॥ व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सुपपद्येऽप्रयोगासिद्धिः॥ नतहीति॥ व्यवस्थितविषयैवस्ति कृत्वान्नित्य योरादेशयोरिति भावः॥ नित्याथेमिति॥ लटः शतृशानचावित्येकोयोगः क्रियतेतश्च विभाषेति वर्त्तते॥ ततो प्रथमासमानाधिकरणे इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्ट

॥ ॥तिपन्नित्ये स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः॥ ॥

द्रूपनिमित्तस्य संपन्नत्वादपवादत्वेन शतृशानचावेवेति भावः ननु पचतीत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरभावात्कथमादेशप्रशक्तिरत आह॥ सुज्ञापीति सुवेव प्रत्यय राम॰ ३ली

॥ ॥इति भावः॥ ॥

लक्षणहेत्वोः भाष्ये क्रियाया गुणे इति॥ क्रियायाः कारके इत्यर्थः कारकनिरूपितं यल्लक्षणत्वं धात्वर्थस्य तदर्थमिदं॥ तदाह गुणशब्देनेति॥ यदास्थानादिनेति॥ कृपमयं मत्र वतीत्यादि प्रश्नेऽपदेदस्नऽरं तदा तथा सा लक्ष्याभवती क्षोध्येयदान्विति॥ यदा क्रियया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः॥ देवदत्तो लक्ष्यते॥ इति स्वरूपस्य समानकालिकस्थानक्रियेत्यर्थः गृह्यते इति गुणशब्देनेत्यर्थः अत्रपक्षे भुक्तित्वादि गुणस्यैव देवदत्तलक्षणं न तु क्रिया या इति भावः अत्रपक्षे

लक्षण॥ गुण इति॥ गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते॥ तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ यदा स्थानादिना सूत्रादि क्रिया लक्ष्यते तदास्त्वेवैणेवादेशसिद्धिः यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदंवचनं॥ वहुप्रसववत्सु कोदेवदत्तः इत्युक्ते य स्तिष्ठन्मूत्रयतीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते भुज्यताखैनेत्यादि गुणो गृह्यते॥ कर्त्तृत्वेति॥ यदा सर्वं वाक्ये गुणस्याधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धेऽपर्यायार्थः यदा तु शैत्यादे गुणस्य तत्त्वग्रहणं तदा विध्यर्थः॥ तत्राख्यान इति॥ स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः॥ नत्यासनं वर्द्धते लक्षणं किं तर्हि स्वभाव न्मात्र कथनं आशीना वर्द्धते दूर्वा आसीनं वर्द्धते विसमिति॥ सदादयश्चेति॥ वा ग्रहणस्यायं प्रपंचः॥ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्यमित्यर्थः भाष्ये कर्त्तृत्वेतिकर्त्तृ लक्षणभ्रतयोः क्रिययोर्वर्तमानाभ्यां पर्यायेणेत्यर्थः सदादयश्चेति प्रथमासमानाधिकरणार्थमिदं॥ वाग्रहणस्याप मिति लटः शतृशानचावितिविभक्तिसूत्रेनुवर्त्तमानवाग्रहणस्य सदादयश्चेत्यादि वचनसमुदाय इत्यर्थः॥ ॥

कै·ति·३·२ ननु क्रियपयोरेव लक्ष्यलक्षणभावो देवदत्त इति प्रश्ने कुरुक्षुत्तरं न स्यादत आह स्थितिक्रियेति॥ सर्वनामपरामर्शी इति॥ यत्तदूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितं अन्यथा वचनांतरारंभेऽपि तिष्ठतेः शत्रन्तापत्तिः निहितघात्याक्रियादेवदत्तस्य लक्षणं किं तु तदुपलक्षितमत्र एव क्रियेति बोध्यं समुद्गीय

सच्छब्दो विद्यमानवाचीति सत्तादृशास्सदादिशब्दे नोपात्ताना न्यस्मात् इ उ जुहोत्येभ्यति॥ माध्याक्रोशा इति॥ लुडि प्राप्ते स्मादेव वचनात्लृड् उत्पद्यते॥ तिष्ठतिक्रियेति॥ स्थितिक्रिया लक्षिता मत्र एव क्रिया यत्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शी देवदत्तस्य लक्षणं तत्कृतस्य वा सुश्रोत्वादेरिति भावः नैतदिति समुद्गीयमानं क्रियाद्वयेपरस्परस्यालक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः॥ शेतिक्रियेति तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति यथा चैतन्य लक्षणः पुरुष इति भावः॥ ॥ = ॥ छ ॥ = ॥

मानेशतृकर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यन्वयः॥ यथा चैतन्येति तत्त्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वारोपेण शब्दप्रयोगस्तथा ज्ञापितं तदारोपेण प्रत्यय राम० ४०
+मानमिति परस्परलक्षणतामनापन्नं समुद्गीय + इति भावः भाष्ये इति वक्तव्यमेवेति लक्षणहेत्वोरित्यनेनासिद्धेः यथा स्थितस्य इत्यासे स्ये वा यहण

॥ ॥ नुवृत्तेरभावाद्वित्यभिमानः॥ ॥

॥ ॥ तौ सत्॥ ॥ प्रत्ययविधिरिति॥ सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः॥ भाष्ये प्रवृत्ताविति॥ एवं च प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्यानन्वयापत्त्या संज्ञाविधिरेवेति भावः
धर्मासंबद्धयोरपीति॥ लृटः सद्देत्यादिविहितयोरित्यर्थः ननु भ्रते शतृशानचोर्विध्यदर्शनादाह वर्तमानसामीप्य इति॥ अतिदेशादिति॥ तेन प्रत्ययवत्संज्ञाप्यति

॥ ॥ तौ सत्॥ ॥ तौ ग्रहणमिति॥ शतृशानचोरनुवर्त्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः॥ शतृशानचाविति॥ असति तौ ग्रहणे प्रत्ययविधिर
स्यान्तु संज्ञाविधिरिति भावः॥ तौ सदिति तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लृटः स्यानिवृत्त्यादि धर्मासंबद्धयोरपि संज्ञा भ
वतीत्यर्थः॥ ननु चेति॥ असत्त्वरितत्वादप्रेक्षणं हेतिभावः॥ भ्रतेति॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वचनाद्भूतेऽपि शतृशानचौ भवतः॥ ॥
किं पुनरिति॥ अतिदेशाद्भूते शतृशानचौ भविष्यतः लृटः सद्देति वचनाद्भविष्यतीति प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशेनैव सिद्धत्वात्स्यामपि वर्तमानाधिकारे विहितत्वात्॥ लृटः सद्देति वचनादेव भविष्यदर्थयोरपि सत्वासिद्धेरित्यर्थः शतृशानचावित्यस्य सत्संज्ञाविति शेषः॥ ॥

ननु क्तरीत्यासत्संज्ञासिद्धिरत आह वर्त्तमानवदित्यादि॥ ननु संज्ञेति मनधिकारादिति भावः ननु लटः सद्वेत्यनेनसच्छब्दे न विधानात्प्रहितयोः सासिद्धेत्यत आह त यालट इति॥ भाष्ये ब्राह्मणस्य पश्यन्निति॥ यद्यपि पूरणेतिसत्रेः ज्ञासामर्थ्यात्समासो नेति भाष्ये उक्तं तथापि तत्र त्यसिद्धांतोदाहरणस्य ब्राह्मणस्य देसत्रइत्

पूरणेति॥ वर्त्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेवभवेतेशतृशानचोः स्यात्ननु संज्ञा॥ प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्ययएवातिदिश्यते न तु संज्ञा॥ तयालटः सद्वेति संत्से तत्प्रतिरूपवृत्तिधानंस्यात्तथापि श्यैप्रः सिद्धाः क्रियंतामिति तदाकाराः द्विपंते विहितयोस्तुतयोः सत्संज्ञा विवंधनकार्या प्रसंगः॥ ग्रथेति॥ सन्निहितस्यैववस्तुनः सर्वनाम्नापरामर्शादिति प्रश्नः॥ यद्यप्यत्र प्राप्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ तौ ग्रहणंक्रियतेतथापित्र प्रयोजनानुवर्त्तिप्रमाणं ग्रपितु प्रमाणानुवर्त्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपितौ ग्रहणं प्रयोजनसंपादनायनालमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

स्योपलक्षणमिदं संनिहितस्यैवेति॥ संनिहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः तादृशस्यैव तत्रबुद्धिस्थत्वादिति भावः कालमिति॥ वाच्यत्वस्यात दर्थप्रतीतेरिति तात्पर्यं॥॥ राम॰ ४१

शाब्देनैवेति॥ योगविभागबोधनद्वारावोध्यत इत्यर्थः शब्द इति भाष्ये ग्राद्यादित्वात्तृतीयांतात्तसिरिति भावः भाष्ये सदिति योगे इति सदिसेवसत्रे इत्यर्थः योगं गमिति॥ योगः सूत्रसमुदायरूपाष्टाध्यायीतदंगंसत्रत्वेन तत्र योगविभागे सतीत्यर्थः ननु स्थानिनिर्देशाभावात्प्रत्ययाधिकाराच्चग्रादेशत्वं कथंप्रत्ययस्येति चेत्कथं लक्षमित्यत आह प्रत्येसत्रे इति॥ प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययस्येति लक्षमिति भावः ग्रनुवर्त्तमानप्रत्ययपदं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति बोध्यं॥ ननु धातोरि

त्याविति षाढ्त इति॥ प्राब्देनैवाभिमतोर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः॥ तावेतावित्ति॥ एवं सत्रे तयोरादेशप्राप्तादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः

॥ कारकइति॥ तजादीनां विधानसामर्थ्यात्तृशतृशानौ चो न भविष्यतः॥ क्विबादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्ययः स्रादेशेन निवर्त्तितेतस्य तदादेशापवादेशात्शानचौ शाप्नत इत्यभिप्रायेण एवुलुगाहृतः एवं चनंदनाद्यप्रत्ताहार्यो त्रयोरनाकावित्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः॥ ॥ ॥ ॥

त्यधिकारान्तृतीयधात्वधिकारविहितानामादेशे पि नवादीनामपि प्रसंगः कस्मान्नोक्तेत आह तजादीनामिति॥ लोपविधानसामर्थ्यान्न भविष्यत इत्यनुषंगः॥ एवुलविधानेत्वादेशप्रवृत्त्येवस्यात्॥ नहि सद्भावित्वयोगे प्रवृत्ते इत्यभिमानः नियमं साधयति भाष्ये योगविभागेनेति॥ तावितियोगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो लटः सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः॥ तद्याचष्टे एवं तर्हीत्यादि॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

तावेवेतिताविसनेनपुनर्विहितौ॥सदित्यनेनचप्रक्तोतत्वाविशेषात्सर्वेषामपिसंज्ञानत्वेवमपिद्विषोमित्रइत्यादिविहितशतुःसंज्ञानस्यात्इतिचेन्न॥ल्टःस
द्वितिज्ञापकात्तच्छ्रवणशात्तशानचृत्ताभ्यामेवपरामर्शेनतुल्यस्यानिकृत्वादिविशेषस्याप्याप्रत्ययमिस्याशयात्लटइवेतिपूर्वविहितशानस्या

तन्नवक्तव्यमिति॥कथमितिचेत॥उच्यते॥तावित्यन्योगेऽप्रथमासमानाधिकरणादीन्विशेषाननुवर्त्यशतृशानचौविधीयेतेतेनावेवल्टःस
दित्यनेननियम्येते॥चेत्यनेनतुप्रथमासमानाधिकरणेपिलटइवविकल्पेनविधीयते॥शाज्ञानादितिइङ्धार्योःशाच्छ्रितिभिः॥पूङ्यजोःशानन्
ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानशितिप्रत्ययान्तरग्रहणंतत्रलटोनुवृत्त्यनन्तुहृत्तिभ्यांपदद्वयसंभवः॥उक्तरयोरिति॥लादेशेषुवासरूप
विधिर्नास्तीतिउक्तत्वादितिभावः॥साधनाभिधानंचेति॥तदर्शनिष्टस्यापिसाधनस्याभिधानंप्राप्नोतिकर्तुरेवचेष्यते॥स्वरइति॥चित्
स्वरंतुनिघ्नानाइत्यादौसावकाशं॥उपग्रहस्येति॥आत्मनेपदसंज्ञायाइत्यर्थः॥अन्यथापरस्मैपदिभ्यःशानज्नस्यात्॥ ॥ ॥॥

ज्ञानुवादेनद्विकल्पोनेनविधीयतइत्यर्थः॥एवंचलट्लटोरुभयोरपिप्रथमासामानाधिकरण्येप्यादेशविकल्पसिद्धिरितिभावः॥एवंचयथान्यासेप्ययंविकल्पःप्रथ
मासामानाधिकरण्यविषयएवेतिध्वनितंलादेशेष्वितिवासरूपन्यायस्याप्यनादेशप्रत्ययविषयत्वादितिभावः॥साधनाभिधानस्येष्टत्वादाहअनिष्टस्यापी
॥ ॥ति॥निघ्नानाइत्यादावितिअनुपदेशात्स्वरत्वाभावादितिभावः॥ ॥

॥ ॥त्रन्॥ ॥अताच्छील्यार्थमिति॥अनुपसर्गस्येतिविशेषणवत्त्वमित्यन्येतन्नभावेकथंप्रशास्तेत्यत्रआहत्रजेवेति॥नन्वेवंप्रशासितेतिस्यादतआहत्रन्नन्वावितिः॥
शंसिछदादिभ्यइतिहरदत्तोक्तपाठेनुवृद्धिनलोपोइलेभेोनन्वेउगतिसमासेउभयथाप्यव्ययस्वर्ईपदप्रकृतिस्वरएवेतिकथंस्वरेविशेषोऽतआहतादौचे

॥ ॥त्रन्॥ ॥त्रन्विधावितिअतच्छील्यार्थमिदं॥प्रशास्तेतित्रजेवभवतितंस्तृचौशास्तिच्छदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटाविसनेन॥स्वरेचविशेषःत्रन्निता
दौचन्नितिहलन्तानावितिगते॥प्रकृतिस्वरोभवतित्रविहलन्तस्वरः॥नेवेति॥नयतेस्तुगुणेननस्यात्॥नेषतेस्तुअत्वविजिन्दनिवसमाण
दनित्वचनात्सर्वोपसंख्यानशेषादिभावः॥नेत्याहेति॥त्विषेःस्वतएवानिटत्वादितिभावः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

त्यादि॥धुकीति॥प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयांतरंगत्वाद्गुणात्पूर्वमेवधुक्स्यादितिभावः॥ननुनेषतेरिट्दुर्वारोऽतआहनेषतेस्त्वति॥त्विषेरिति॥तथाच
तत्रानुपयोगात्सर्वशेषइतिभावः॥आप्येदत्तेति॥धारधिकृतोरप्यसत्त्वनक्षेत्याह॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

वै·वि·३·२ ॥ ॥ग्ला॥ पजिनन्नुनकटयमुपलभ्यतेतत्राह लद्देति॥ तेनेतिनिर्देशेनासिद्धत्वं बाध्यत इत्यर्थः तदभावादिति॥ असंहितायां तार्धमात्राकालेनविच्छेदादव
सानविषयत्वमितिभावः ननु संहितायामविवक्षायां विसर्गोपि कथं न ज्ञापि संहिताधिकारादिति स्पष्टमप्रमे भाष्य इति चेन्न॥ पूर्वेण संहितायामेवावसा

॥ ॥ग्लाजि॥ ॥क्नुरिति ग्रवणात्किं त्वं निमित्तत्वात् आह क्नोः कित्त्वइति॥ एवं तर्हीति॥ गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्यायत इत्यर्थः॥ ककार इति॥ प
रभूत इत्यर्थः॥ एतच्च लक्ष्यमला व्याख्यानाल्लभ्यते॥ सोऽपि इति तेनासिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः॥ अपवेति संहि
तायामुत्वविधानादिह तु तदभावादवसानविषयत्वादिह विसर्जनीयो भवति॥ ॥शमित्स्व॥ ॥चिनेणयमिति॥ उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभ
वान्नस्योच्चारणार्थत्वं न स्यादिति भावः॥ इष्यत इति॥ विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम्॥ ॥

नकार्यनिमित्तत्वादिति भावः॥ ॥शमित्व॥ ॥उच्चारणार्थत्वमिति केवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः शमिनीतरेति ननु ह्रस्वाभावे तसिलादिष्विति पुंवत्त्वं प्रक्र राम०
मितिकथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न॥ ताच्छीलिकानां प्रायेण रूढितुल्यतायाभ्यगवसोक्तत्वेन संज्ञात्वात्संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधादित्याहुः॥ ॥ ॥ ॥ ४३

॥ ॥निंदहिंस॥ ॥जातौ बहुवचनमिति तद्बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये जात्याश्रयणे फलाभावाच्चेदं चिंत्यं प्रयोग बहुत्वाश्रयं बहुवच
नमिति परे॥ ॥जुचंक्रम्य॥ ॥स्वकर्मकार्थमिति॥ अनुदात्तेतश्चेति सूत्रे चलनशब्दार्थादित्यतोऽकर्मकादित्यनुवर्तते॥ सकर्मकत्वं च सोपसर्गत्वेनानभिवित

॥ ॥विन्दु॥ ॥वुञमनेकाच इति जातौ बहुवचनम्॥ अत्र रूपशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात्॥ ल्वजादिप्रतिषेधार्थं वेति॥ प्रत्ययसामान्यापेक्षं
वचनापकर्षमाश्रीयते न तु एवुल्भावार्थमेव॥ ॥जुचंक्र॥ ॥परिग्रहणमिति॥ न च सकर्मकार्थं परिग्रहणं॥ अनभिधानादनेन सकर्मकादति
धानात्॥ ॥स्पृहि॥ ॥शपविकृत इति॥ तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते॥ न तु तिङ्ग्रहणमिति भावः॥ ॥

पपर्यित्वेन वेति बोध्यं सूददीपेति पुञ्जिन्ये धकं॥ ॥स्पृहिगृ॥ ॥ननु अतो दीर्घ इत्यत्र तिङीत्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ इत्यत आह तुरस्तु इति॥ अत एव ज्ञाजनोर्जे
॥ ॥तिदीर्घविधानस्यैतगवत्तपरिभाषाज्ञापकत्वं संगच्छते॥ ॥

प्रयोजनाभावादिति नेत्संज्ञेति शेषः उभयत्रैकादेश इति ल्लित्स्वरे प्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण गुणरूपेणैकादेशे इत्यर्थः एवं चेत्तेलकारोच्चारणं वैयर्थ्येन सामर्थ्या
न्नेत्त्वमिति भावः ननु एवमपि अश्रद्धालुरिति स्यादत आह अश्रद्धालुशब्दस्यापीति ल्लित्स्विति शेषः धेट इति कृदन्तस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तस्य च भौवा
दिकत्वात् शप्लोरभावेन ङित्त्वाभाव इति भावः ङिदाश्रय इति ॥ घावाश्रय इति भावः ॥ अथ वेति संज्ञापूर्वकतया प्लोरभावेन ङित्त्वे नेत्यर्थः ङित्त्वत

एवेत्तहीति ॥ ननु लुङि सति लकारस्येत्संज्ञा प्राप्नोति अश्रद्धालुः न सिध्यति अदद्युरिति प्राप्नोतीत्याहुः ॥ नैष दोषः ॥ यदि ल्लादित्संज्ञा न भविष्यति
यकारश्चालुप्रनिर्दिष्टः ॥ प्रयोजनाभावादाह ननु ल्लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तः स्यादात्त्वस्यभावात् ॥ अ
श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाच्छन्नामत्वविषये धात्वर्थे वर्तमानस्य धेटोऽभविष्यति ॥ ननु शिदाश्रयोऽशितीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि अश्रद्धाश्रुद्धेसाकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति अथवा दधातेरेव संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते ॥ ॥ ॥ ॥

संज्ञापूर्वकं ॥ विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकस्येव तेनानित्यत्वबोधनादित्याहुः भाष्यानुक्तत्वेन संज्ञापूर्वकत्वस्याप्रामाणिकत्वेन तु इदं चिन्त्यं परे तु अनुजस्याथिष्यामि
वा ज्ञापकमिति समुदायात् प्रत्यय इति न कार्यविच्छेदे इत्याहुः ॥ द्वयोर्घड लुकनास्यैनभिधानादिति बोध्यम् ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ४४

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

॥ ॥ आदः ॥ अकारगुणनिषेधार्थो ऽदिति ॥ अधातोः क्ङिति नोर्गुणनिषेधादिषेध घयोः फलेविशेषाभावमाशङ्क्याह रिरिति रूपमेव गुणे ॥ तन्निषेधेऽपि अतमादेरिति दीर्घे
यणि च तदेवेति भावः अरकारनिर्देशेति दीर्घग्रहणेत्यर्थः जगुरिरित्यादौ कित्त्वादगुणाभावे अप्राप्त्या पूर्वत्वाभावेऽपि छान्दसत्वात् किंत्वे भाष्यकारवचनेति स्वेसाधि

॥ ॥ आदृः ॥ दकारो मुखसुखार्थः असंदेहार्थो वा ॥ नकारे तु सति लादपि परस्य परः इश्च कारस्य तपरत्वाद्दृकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥ अकारगुणनिषेधार्थो
वेक्ङिति क्ङित्वात् ककारनिर्देशोऽवशायः ॥ सासहीति ॥ पापतीतिनिपातनाद्घिङ्नीगभावः द्विर्धौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् ॥ तेनाप्यकृत्सान्ये वो
दाहरणानीति ॥ अथ ल्लिङ्ङ्त्वाद्वेक्ङिनोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति तथा चात्मनेपदिभ्यो देङ्कृञादिभ्यो न प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः ॥ लादेशानां प
रस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य अथवा कृत्स्वत्पु तर्हि ल्लिङ्ङ्क्ङिनौ प्राप्नुतः एकोऽप्यदोषः उत्सन्नयोः कार्यातिदेशाद्वा अग्निकर्त्ते रित्युदित्यनेनोत्स्येद
वाक्यत्वात् कर्तरि तयोर्भवति वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानइति भूतकालतापि विरोधात् ज्ञापितेऽप्यतिदिश्यते स्वरूपबाधेन चकार्यपि तिर्दिश्यन्ताइ
ति क्रसुकानचावपि क्ङिकिर्नभवतः ॥ ॥ ॥ ॥

बहुसहचरितस्यैव घ्यतेस्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य तद्भावः घहासिरस्य घतेर्ग्रहणं नेदेवादिकस्य तस्य चेदं रूपम् ॥ ॥ ॥ ॥

कै.वि.३.२ ॥ ॥अन्येभ्योपि॥ ॥ग्रावस्तुइति॥ विघुतोपि उपलक्षणं॥ तत्रकृतेइति॥ प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वान्तरंगत्वाद्दीर्घत्वेकृतइत्यर्थः नतुदीर्घत्वेनस्यादित्यपुक्तं
अस्यानुवादत्वेनविधि ल्लिङोः संभवादतआह संभावनेइति॥ दीर्घत्वसंभवेदितिनेत्यर्थः यद्यपिदीर्घवचनसामर्थ्याल्लक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायबाधे
नपुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेवतुंयुक्तातथापीष्टानुरोधात्संप्रसारणभाव एवभाष्यकृतोक्तः भाष्येकार्यीकृतत्वादितिविकारकृतेलक्ष्यभेदस्तुनात्रन्यायेप्रा ॥

॥ ॥अन्येभ्यो॥ ॥क्विब्विधिरिति॥ क्रुधेत्यत्रसुपुपसर्गेपीतिचवर्तत इतिभावः॥ अपेति॥ पूर्वसूत्रेग्रावस्तुशब्द इत्यर्थः॥ अग्राक्वेरिति॥ अभिविधा
आकारः॥ दीर्घवचनसामर्थ्यादिति॥ दीर्घश्रुत्यासवर्णपरिभाषयोपस्थानाकारःद्विप्रच्छ्योरचोदीर्घत्वेनभाव्यंतत्रकृतेसंप्रसारणेपूर्वैकादेशेचदी
र्घविधानमनर्थकंस्यादितिभावः॥ नस्यादिति॥ संभावनेल्लिङ् पूर्वमेवप्रवृत्तत्वात्तुनदीर्घोनप्रवर्तत इत्यर्थः॥ दिद्युदिति॥ द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस
संप्रसारणं॥ जगदिति॥ गमः क्वावितिमलोपः॥ जुहूरिति॥ दीर्घसमुच्चीयमानेदीर्घश्रुत्यासवर्णपरिभाषोपस्थानाकारवाचकंदतविधानाश्रयणजुहोतेरेवाजह

श्रीयतेएतद्भाष्यप्रामाण्यात्वचिप्रच्छ्योर्ह्रस्ववाग्निकेस्त्रेऐवद्विपिसिद्धेदीर्घत्वाथेमेवग्रहणमितिबोध्यम्चेनदीर्घसमुच्चयेदिद्युदादेरपिस्यात्॥ असमुच्चये
जुहूनेसिद्धदतआह॥ दीर्घइति॥ द्युतिगमिभ्यामन्वयेवैयधिकरण्यापत्तिभियातभ्यामसंबंधादीर्घस्येत्यर्थः भाष्येदीर्घत्वेवेति॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव॥
दधातुर्दीर्घाद्यावर्थबोध्यः॥ जीजतेवेति॥ अत्रपदेऽउत्वंचेनविधेयं॥ दधातेर्वेतिघुमास्येतीत्वं॥ इत्वमविकारापदाविति वचनेतुभगवताप्रत्याख्यास्यते॥ ॥ राम० ४५

कै.वि.३.२ ॥ ॥मतिबुद्धि॥ ॥प्रत्ययविधानादिति॥ तेनहिविधेयविषयेयंन्यायोनानुवाधविषयेइतिज्ञाप्यतेकालस्त्वनुवाधइतिभावः तेनपूजितोयःसुरासु
रैरित्यपिसिद्धं॥ भाष्येशीलितइत्यादि॥ अनुक्तसमुच्चयार्थेनचेनैषांसंग्रहइतिभावः कृसंभविष्यतीतिकथिष्यतीत्यर्थेकष्टशब्दइत्यर्थः पूर्वव

॥ ॥विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायां॥ ॥किंप्रयोजनमिति॥ क्विपासिद्धिंमन्यमानस्यप्रश्नः॥ ॥मतिबुद्धि॥ ॥क्तस्यभूतकालाद्यर्थेभ्यः परस्यभूतविषयतापिवर्तमान
विषयतयातत्कृतोऽन्यन्यायेनबाध्यते॥ ज्ञातमित्यत्रानुभूतेपिभवति॥ तेनेत्यधिकारात्तृतीयान्ताउपज्ञाते प्रत्ययविधानात्वर्तमानेहिक्तस्यच
वर्तमानइतिषष्ठ्याभवितव्यम्॥ ॥इतिश्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेतृ
॥ ॥तीयमाह्निकम्॥ ॥पादश्चसमाप्तः॥ ॥ ॐ ॥ ॥

तशीलिताछुघतांतवत्वर्तमानेइत्यर्थस्तदाहनम्रियंतेइति॥ ॥इतिकालोपनामशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेमहाभाष्यप्रदीपोद्योतेतृती राम० ४६
॥ ॥यस्यद्वितीयपादेतृतीयमाह्निकम्॥ ॥

कै·वि·३·२
४६

इतितृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादःसमाप्तः

१०३५

अथतृतीयपादप्रारंभः

वै० वि० ३.३ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥उणादयो॥ ॥शास्त्रान्तरेति॥ व्याकरणान्तरेत्यर्थः॥ साधुत्वेति॥ वर्तमानकालेन तत्तात्पर्यमिति भावः॥ प्रकृतेरित्यस्यतन्त्राभ्य इति व्याख्यानमन्वयमुखमतस्त्राह जातावितिनन्वेतन्नु शब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणेन तया कथं समासोऽतस्त्राह॥ तन्नु शब्द इति तथा चेत्समास इति भावः॥ तानन्वमिति व्याकरणान्तरे तासामाल्पत्वे दृष्टेत्यर्थः॥ बाहुलकमिति बहुनर्थान् लातीत्यर्थे बहुलशब्दाद् भावे वुञ् सिद्धमिति बोध्यं बहवोर्था अ

उणादयो बहुलं॥ ॥बहुलवचनमिति॥ प्रकृतेरिति जातावेकवचनम्॥ उणादय इत्येवमत्र मुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्तिति भावः॥ ॥बाहुलकमिति॥ ॥प्रकृतेरिति जातावेकवचनम्॥ ननु शास्त्रान्तरपठितविषये उणादिमात्रवक्तव्यः प्रकृतीनां तानन्वदृष्टा बाहुलकं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बहुर्थादान मुक्तम्॥ तेनापठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति यथा हृषेरुलच् हृषेरपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयन्तन्तु साकल्येनेति बहुलवचनाद् विहितास्तेऽपि भवन्तीत्यार्थे तेनाऽन्यैः फिड्फिड्डौ भवतः अफिड् अफिड्डु इति सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि बहुलवचनात्त्व विहितान्यपि भवन्तीतेनखंड इत्यत्र सन्त्वाभावः सकारस्य वायत्वं भवति॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ॥ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयोऽत्र उक्ताः बहुर्थादानमिति॥ बहुर्थग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ तेनापठिताभ्य इति व्याकरणान्तरेऽपठिताभ्य इत्यर्थः भाष्ये उणादयो दृश्यन्त इत्यादेर्व्याकरणान्तर इति शेषः॥ तदाह यथा हृषेरुलजित्यादि प्रायेण समुच्चयनमिति व्याकरणान्तरे इत्यर्थः॥ छ ॥ ॥ ॥

ननु सन्तं ज्ञाणाम्यर्थीणमेवंनस्तंशब्दं कृतमिति पर्यनुयोगोऽयुक्तोऽत आह तावन्तेस्वेव भवन्तीति प्रश्न इति तत्नु प्रकृतीनां निर्देशो नेत्यादित्वया केनमाने नज्ञात मिति भाष्याक्षरार्थः तद्भिन्नैगमरूढिभवमित्यर्थः॥ जातावेकवचनमिति॥ साधव इत्यनेनानन्वयः॥ ते सुरक्षिति पाठस्तु सम्यगेव तस्य चाशेषेण संग्रहो शक्यस्तस्य साधुत्वं च सर्वसम्मतमतो ज्ञायते प्रकृतेरत्तुदृष्टेरित्यादीति भाष्यार्थः सुसाधकः कथं स्युरिति भाष्यस्योत्तो बाहुलकमिति शे

॥ ॥किं पुनरिति॥ ॥यावन्त्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्त्विति प्रश्नः॥ नैगमेति॥ निगमश्छन्दस्तत्र भवा नैगमा इत्यण्गयनादिभ्य इत्यण्॥ रूढिः प्रसिद्धिः तत्र भवाः रूढिभवाः संज्ञाशब्दा इत्यर्थः ते सुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थम परिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते अपरिपूर्णानां हि परिपूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियत इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेऽस्मिन्नस्तु सादस्तार

॥ ॥संदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः॥ ॥

वः॥ ॥ते पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः कथं स्युरित्यर्थः॥ पाणिनिना बोधितसाधुत्वमेव सुसाधुत्वं संप्रतिप्रयोगार्हत्वात्॥ तदाह॥ अपरि पूर्णानामिति सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानं तु ब्रह्मणोऽपि दुरूपपादमिति भावः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

राम० ३.३

कै॰ वि॰ ३.१

ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कृतं वैयाकरणैः कृतमित्याशंक्याह भाष्ये नाम चेत्यादि तच्चाष्टे नाम खल्वपीति नाम धातुजमित्येवमहुर्नैरुक्ता इत्यन्तरार्थस्तदाह॥
अन्ये इत्यादिना॥ पाणिनेस्तु तान्यव्युत्पन्नान्येवेति भावः॥ इदं चायनेयान्नीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च तत्तायत्याद्युणादिसूत्राणि शाकटायनस्ये
ति सूचितं धातुजं नामेति निरुक्ते नाति निरुक्तकारः शाकटायनश्च स्वकृते व्याकरण आह॥ धातुजं नामेति भाष्येऽन्वयः पदार्थ इत्यत्रार्थशब्दः प्र

अन्येऽपि त्वाचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह नामेति॥ तोकमित्यपत्यमित्यर्थः॥ यन्नेति॥ पदमर्थः प्रयोजनं यस्य
व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिः विशेषपदार्थः सो पदार्थव्युत्पाद्यत्वेन समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः॥ प्र
कृतिमिति॥ प्रसिद्धामन्वादिकामित्यर्थः॥ प्रत्यय इति॥ फिडादिकः॥ प्रत्ययं चेति॥ प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः॥ तेन तृचेरुल इति प्रत्ययोर
ह्याशंक्य प्रकृतिरूह्यते तेन सिद्धशंकुलेति॥ न सर्वत्रोहः कर्तव्यः किंतु साधुत्वेनाभिमतास्विति संज्ञास्विति प्रदर्शयति॥ संज्ञास्विति॥ ॥

योजनवाचीत्याहार्थ इति॥ प्रयोजनमिति॥ विशेषपदार्थसाविति॥ प्रकृतिप्रत्ययादेर्यत्नसमुत्थिते॥ विशिष्टायाऽज्ञातायाः प्रकृतेरूह्यप्रत्ययोत्पादनेन व्यु
त्पादितमित्यर्थः संज्ञासु धातुरूपाणीत्यवतारयति॥ न सर्वत्रेत्यादि संज्ञासु॥ प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥

राम॰ २.१

भविष्यतीति॥ विशेष इति सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्यैव विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयेणानिः अनद्यतनाद्यस्तु विशेषः पश्चात्प्रय॥
शब्दमहिम्ना गम्यते इति भावः विशेषवतीति प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः॥ अपवादेति॥ लृटो हि तदपवादो लिङ्लुङ् च॥ नन्वेवं श्वो गमि

भविष्यति॥ अनद्यतन इति॥ भविष्यत्त्वेऽभविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेऽनद्यतने तस्य तु विषयत्वात्तत्र गम्यादयो भवि
ष्यच्छब्दार्थेऽन्वाख्यायमाना अनद्यतनेन लिप्यन्ते इति वार्त्तिकारंभः॥ इतरेतराश्रयं चेति एतद् इतरेतरत्वं व्याख्यातं तत एवावधारणी
यं॥ न वेति विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्त इत्यर्थः॥ विशेषविवक्षायां चापवादविषयेतिविधास्तु उ एव भव
ति॥ श्वो गन्ता ग्राममिति॥ वासरूपइति वचनात् लुडपि भवतीति तेन गमिष्यतीति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते॥ ॥ छ ॥ ॥

ष्यतीत्यादिप्रयोगानापत्तिरिति निराबाधाय दत आह वासरूपेति सामान्यविवक्षायामिति भावः॥ भाष्ये पुरा पचतीत्यत्र पश्चाद्धात्वायेति॥ भविष्य
त्येवानद्यशब्दत्वं यथा स्यात् अन्ते तत्तदर्थमित्यर्थः॥ ॥ छ ॥॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥

नेसे१

मा१६३

कै·वि·३·३ तदाहसतीतिभविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौभविष्यत्वेपानेनसाधुत्वंक्रियतेनतुभूतेवर्त्तमानकालेसाधुत्वाभावेतन्मानंभाष्यादलाभात्कालस्यानुवाघतया
तक्रकौंडिन्यन्यायप्राप्तेश्चभविष्यत्कालेनवर्त्तमानकालस्यबाधनादितिकैयटश्चिंत्यः।भूतेपीति॥भविष्यत्त्वस्याभावेयावदितिलक्षणंप्रवृत्तिर्नेल्लट्ततो
न्यत्रापियथास्यादित्यर्थःस्यात्॥एवंचभूतेपिसाधुत्वंस्यादितिभावः।दूषणांतरंशब्दोयातीतिमनुवादविषयेतक्रकौंडिन्यन्यायाभावादिदंचिंत्यं॥ ॥या

वत्पचतीति॥सतिभविष्यदधिकारेभविष्यत्येवयावत्पुराशब्दयोगेलटस्साधुत्वंभवतिभविष्यत्कालेनवर्त्तमानकालस्यबाधनात्
मसतिभविष्यदधिकारेभूतेपिसाधुत्वंलटःस्यात्शब्दोपात्तकालविशेषविधानाभावेवर्त्तमानकालस्यबाधोनस्यात्॥ ॥लिप्स॥
॥अकिंवृत्तार्थइति॥पूर्वत्रतुकिंवृत्तग्रहणंलिप्स्यमानसिद्धिरहितायालिप्सायामकिंवृत्तेलङ्निवृत्त्यर्थम्॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

वत्पुरा॥ ॥यावत्पुरादिष्विति भाष्येआदिनाइतआरभ्यतुमुन्सूत्रपर्यंतस्त्रसंदर्भसंग्रहः॥लङित्येतदनुवर्त्तिष्यतेइति॥इत्यादिस्त्रसंदर्भोपलक्षण
मिदं॥ ॥लिप्स्यमा॥ ॥भाष्येनलिप्स्यमानसिद्धिरपिलिप्सैवेति॥लिप्साव्याप्यैवेत्यर्थः।एवंचलिप्सायास्तत्रापिगम्यमानत्वमस्त्येवेत्याशयः॥सि
द्धिरहितायामितिभवान्नघृतालाणानामंत्रयिष्यतीत्यादौ॥सिद्धिविषयोदाहरणंतुयोभक्तंददातिसस्वर्गंगच्छतीत्यादौ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ राम० ३

तुमुन्ण्वुलौ॥ ॥भाष्येइत्यत्रषष्ठ्याइति॥अत्रसूत्रेकस्यभविष्यतीत्यन्वाख्यानवार्त्तिकेचेत्यर्थः।ननुसामान्यएवल्लेवायंनिषेधोस्त्वतआहसतीति॥तदनुवादेनवि
हितोहितदर्थकोभवतीत्यर्थः।भाष्येयएवासावितिभविष्यत्क्रियावाचकप्रकृतिकत्वमेवण्वुलिभविष्यत्वमितिभावः॥धातुसंबंधइतिलस्यंतइतिधात्व
र्थसंबंधोत्रेतिभावः।नचधातुसंबंधइत्यनेनापिकालांतरेप्रत्ययाविधीयंतइत्यस्यापिभविष्यत्कालत्वमस्त्येवेतिवाच्यंधातुसंबंधेइत्यादिनातत्र

तुतम्॥अकेनोरिति॥सतिभविष्यत्कालेण्वुल्विधौतदनुवादेनषष्ठीनिषेधोविधातुंशक्यतेनान्यथेतिभावः॥लस्यंतेऽस्येति॥याजकशब्दो
भविष्यतिवर्त्तते॥यस्मात्तेनयाजयिष्यंतितन्तुतेयाजितवंतः।तत्रभविष्यदधिकारविधानाभावादस्येतिषष्ठीनप्रतिषिध्यतेअस्ययाजकाइति
एतच्चव्यात्त्वेयएनमिति॥कर्त्तर्हिभूतकालइतिशब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्यभूतकालविषयत्वमितिभावः॥धातुसंबंधइति॥ ॥
॥ ॥याजकत्वस्यैवभविष्यत्त्वंप्रतीयतइत्यर्थः॥ ॥

त्याख्यानप्रकारस्मारणेनादोषात्॥याजकाइत्यस्यतथाव्यवहरिष्यमाणाइत्यर्थात्तदाहयाजकत्वस्यैवेतितद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः॥यस्तर्हीतितत्रल
क्षणयानप्रमाणमितितत्रशब्दार्थएवभविष्यत्वमितिभावः।तत्रापिप्रकरणाल्लक्षणेत्युत्तरम्॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

संबंधशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह ॥ सचनादिति तदाभाविया जकत्वादि लमारोप्येति ॥ तद्व्यवहारमित्यर्थः ॥ स्रोदनंभोजको व्रजतीत्यादौ चभवि
ष्यत्त्वेनैव धात्वर्थप्रतीतेर्नि षेधसिद्धिरिति भावः ॥ कर्त्ता व्रजतीति ॥ करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थ इत्यर्थः ॥ ॥भावचनाम्भ ॥ ॥ज्ञापकेनेतियद्यपि तुम् ॥ ७ ॥

संबंधादिति भाविया जकत्वादि लमारोप्य तथाऽभिधानादित्यर्थः ॥ तृजादिप्रतिषेधार्थमिति ॥ तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्र
जतीत्यादिन प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ॥भाव ॥ ॥प्रतिपदविध्यर्थ इति ॥ ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदसंज्ञादिधानार्थो योग
इत्यर्थः ॥ यथाविहिता इति येन प्रकारेण विहिता यथाविहिता इत्यसमस्तं पदद्वयं ॥ अपवाय यथाविहितं विधानं येषां ते यथा
विहिता इति बहुव्रीहिः ॥ अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् ॥ वचनग्रहणमिति ॥ वचनग्रहणेन लोकप्रसिद्ध ॥ वाचकत्वमनुगम्य

त्वर्थीभावोऽसत्त्वभूतः ॥ घञादिवाच्यस्तु सत्त्वभूत इति तुमर्थे से से इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तं तेन तेषां कथं तुमाल्यवाचाधः ॥ तथापि स्रवांतर वि
शेषाविवक्षया भाष्येको ध्येत्यत्रेदश प्रतिकीर्णम् इदं भाष्ये यथाविहिता इति सादृश्यद्योतकत्वान्नाव्ययीभावः लोकप्रसिद्धमिति यथाविधानं विहितस्तनामेवत
॥ ॥वाचकत्वमिति भावः ॥ ॥

अस्त्कर्म ॥ ॥प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति ॥ कांडलावादेः वासरूपेणानभवंतीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं सिद्धा तु वादेन चतन्निषेधनिवृत्तिरत एवावर्ण्
विध्यपेक्षया लाघवं अपवादकादिविषये तु परत्वाण्णवुलेव स्यान्न तलन्- + ण्वुलावाधितस्याप्यणः प्राप्त्यात्तृजादयो वासरूपेणानभवंतीति- + न च परत्वाद

ण्वुल्कर्म ॥ कथं पुनरिति ॥ अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव ण्वुलं बाधित्वाऽणस्यात् कांडला
वो व्रजतीति तथा चापवादविषये न स्यादिति प्रश्नः ॥ वचनग्रहणमपीति तत्र वचनग्रहणात्कर्मण्युपपदे
अणि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेप्यणिसिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

येकादीनामपि बाधकः अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः ॥ ततश्चेति अण्णवुचनौ वा वृक्षो भवतीत्यर्थे कर्मण्युपपदेण्वतस्य वाचकत्वमिति भावः ॥ ॥

कर्मण्येति॥ एवं च तत्सामर्थ्यात् परत्वेनापवादकादिविषयेऽपि प्रवृत्तिप्रसवविधित्वमस्येति भावः॥ ननु क्रियार्थोपपदे विधानार्थं भूतेऽस्येवास्तु कर्मग्रहणं व्यर्थं केव
लकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेणाणु कर्मण्यणित्यनेनैव सिद्धेरतस्तत्राह वचनं त्विति कर्मग्रहणं त्वित्यर्थः॥ भविष्यति काले क्रियार्थोपपदे सत्यपि केवलदाय इत्या

कदाचिदितिवचनं तु भविष्यति काले ण्वुलादिबाधनार्थं स्यादिति भावः॥ एवमपीति॥ ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञा
याभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः॥ प्रत्येकं चेति॥ कर्मणि क्रियायामिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात् प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवतीति भिन्नसूत्रत्वा
दित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दोकादिबाधनार्थमेवस्यादिति भावः॥ भाष्ये चेत्येवेति॥ उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय इति भावः॥ एतत्पोतरमाह प्रत्येकं चेति न चाचष्टे कर्मणीति॥ ॥ राम॥ ॥ राम० ५

लृट्शेषे॥ ॥क्रियायामिति तत्रिरर्थकं वो भयत्रसिद्धिरिति भावः॥ ण्वुला बाधितत्वादिति॥ वासरूपन्यायाभावस्य ज्ञापनात्॥ ॥वासरूपन्यायेन लृडिति हरदत्तस्तु
चिंत्य एव॥ ॥शेषग्रहणादिति तत्सामर्थ्याद्योगविभाग इति भावः॥ सूत्रपाठस्तु चकाररहित इति तात्पर्यमन्यथा शेषवचनं क्रियार्थक्रियत्योपपदविध्यर्थमिति

लृट्शेषे च॥ शेषग्रहणमिति क्रियायां क्रियार्थायामिति निवृत्त्यर्थमिति भावः॥ लृडीति स्वयं भावः लृडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यात्रैव स्या
त्॥ करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्॥ शेषग्रहणात्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य सन्निधिरनुमीयत इति न ज्ञापितं इति
ध्यति शेषे च विषये॥ साधीयस्त्विति॥ विपर्ययसाधनं प्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः॥ एवं तर्हीति च शब्दसंहिता शेषग्रहणं क्रियायामप्युप
पदे लृट्सिध्यतीति वार्त्तिककारस्याशय इत्यर्थः॥ इदानीं योगविभागमन्येन चकारं प्रत्याख्यातुमाह सत्येतर्हीति॥ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ॥

भाष्यासंगतिः॥ चकारसत्वे हि तस्यापमर्थो न शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव न तु तत्सामर्थ्यात् क्रियोपपदे नेत्येव कल्पनास्यादिति मत्वाशंकते साधीय इत्यादि भाष्येण वि
भज्यते॥ विभज्यत इत्यर्थः॥ अक्रियार्थोपपदत्वादिति क्रियार्थोपपदभिन्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः॥ स्वाशयं प्रकटयति एवं तर्हीति च घटितः पाठः कर्त्तव्य इति भावः॥
॥ ॥वार्त्तिककारस्येति तेन वार्त्तिककृता तु तोयं च शब्दघटितो न्यासः इति सूचितं चकारं वार्त्तिककृदुक्तम्॥ ॥

कृ.वि.३.३ ॥ ॥लुटः स॥ ।स्त्ङ्गोपाङ्गानामिति॥ इदं च कृत्यादिव्यवहारात् प्रयोगबलाच्चावशेयं॥ अनद्यतने अनद्यतने पीति॥ लृट् शेषे चेति सूत्रेण केवलभविष्यति ज्ञापकेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः तत्रान्यतरनिर्देशे अन्यतरस्मिन्न स्यादत आह तेनेति॥ एकशेषेणेति॥ विभक्तस्यैकशेषेणेत्यर्थः॥ एतच्च ज्ञापकं सद्विषयलुट एवेतीति

॥लुटः स॥ सद्धि यितीति॥ अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं स्वाङ्गोपाङ्गानामर्थानामिति संबोधनं लक्षणं हेतु प्रक्रियायामुच्यते॥ ॥अनद्यतन॥ ॥एवं चेति भविष्यच्च स्यात् अद्यतनेपि वर्तनात् तेनैकशेषेण वा अयं भविष्यदूर्ध्वं प्रादि ईशादिति भावः॥ भविष्यत्यर्थ इति॥ भविष्यतीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लृड् उच्यते॥ अनद्यतन इति॥ प्रयोगदर्शनवशात् अत्र लोप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति॥ पदरुज॥ स्पृश इपता पद इति॥ उपतापो रोगः स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः॥ अन्यत्र पचादच्च भवति स्वेरेति

हि॥ वयल्लटो न घने अस्माधुत्वमेवेति केचित् सामान्यत एव ज्ञापकमित्यन्ये भाष्यपदिदेवनमनुशासनं स्वतन्त्रं तिलुटः संज्ञा॥ भविष्यत्यर्थे लृड् इत्यर्थे भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः॥ येवमिति॥ विलेखितं॥ अनभिपुक्तः अभ्यासहीनः अनद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयं॥ ॥पदरुज॥ ॥स्पर्शो नामेत्युदाहरणं॥ अन्यत्र व्याधिरिति॥ ॥ राम० ६६

सृ स्थिरे॥ ॥कालान्तरस्य प्रापक इति प्राप्तिमानित्यर्थः॥ कालान्तरस्यापीतियावत्॥ सुस्थिरार्थ इति॥ विशारो मत्स्य इत्यत्र एकदेशस्य स्वकालान्तरप्राप्त्या स्थिरत्वं लेखांशः सारो बलमित्यपि शरीरे दृढमुक्तं शस्येव बलपदार्थत्वादुपपन्नं स्याद्यस्यापि दृढत्वादेव तत्रापि सारशब्दः सिद्धः एवं भूते पि॥ खदिरसारादौ तैयरो

॥सृ स्थिरे॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते॥ व्याधीति॥ सुस्थिरार्थवचनं॥ भावे॥ सर्वलिङ्ग इति॥ लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात् सर्वसंख्यास्वपि बोद्धव्यं॥ पुलिङ्गेनेति॥ तत्र भूशब्देन योर्थः प्रतिपाद्यते पुल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति समानाधिकरण्येन संबन्धस्यासंभवात् स्त्रियां क्तिन्नादिरचकारः क्तिन्प्रत्ययः स्यात् भावे तु पुंसि॥ एवं नपुंसके भावे क्तः त्वत्राकर्त्रादिः चकारकः तस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्त्रादिः स्यात्॥ भावे तु पुंसि सिद्धित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाकाइत्यादौ प्रत्ययानस्युरित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तेः स्थिरत्वाभावश्चिन्त्यः तस्मात् तत्र स्येवविषयपरिगणनमिदं विशेषेकरूपास्थिरत्वस्यैकपदे क्तः स्थिरत्वप्रतिद्वन्द्विनो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्ये॥ ॥भावे॥ ॥ ततश्च शब्देनेतिभाव इति शब्देनेत्यर्थः योर्थः सिद्धावस्थः नन्वेवं स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रासंगतिरत आह स्त्रियां भाव इति॥ नन्वेवमपि नपुंसके भावे इत्यसंगतं स्यात्तत्रार्थान्तरानुवृत्त्यभावादत आह एवमिति॥ कर्त्रीति कर्त्रादिकरदित्यनेन लब्धेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लिंगसंख्ययोर्नांतरीयकत्वमुपपादयति सत्त्वेति॥ प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदंतं प्रत्याह शब्देति न केवला प्रकृतिरिति निषेधादिति भावः॥ आख्येकयाचि
द्विभक्त्येति संख्ययेत्यर्थः॥ विनार्थ इति एवं चेयद्विना यन्न भवति तन्नांतरीयकमित्यर्थः॥ भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेति वा शब्दो हेतौ॥ तुतो हेतोः पृषोदरादित्वमि
त्यर्थः॥ नलोपाभाव इति॥ निषेधार्थकोऽननुबंधको नशब्दोऽत्र स्ये वेति भावः॥ ननु कंटकस्य पुंस्त्वात्कंटकानीत्यनुपपन्नमत आह कंटकशब्द इति अर्द्धर्चा

॥नांत्रेति॥ सत्त्वभूतोऽर्थो विना लिंगसंख्याभ्यां न निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादाने॥ शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः॥ नांत
रीयकत्वादिति॥ अंतरशब्दो गहादिषु पठ्यते स चैवं नार्थे वर्त्तते॥ अंतरे भवमंतरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्भाष्यकारवचनप्रामा
ण्याद्वा नलोपाभावः॥ ततः स्वार्थिकत्वप्रत्ययः॥ तुषपलालान्नीति॥ तुषसहितानि पलालानि तुषोत्तरपदलोपी समासः॥ द्वंद्वे तु जातिरप्राणिना
मित्येकवद्भावप्रसंगः॥ एवं सकलकंटकानीति बोध्यं॥ कंटकशब्दस्तूभयलिंगः॥ एवमिहापीति॥ प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः प्रयोगे च स
र्वलिंगसंख्याभावे प्रत्ययानादर्शनादिह च लिंगसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ ॥

दित्वादिति भावः॥ प्रयोगमूलत्वादिति॥ अनुवादगतत्वादविवक्षेति तत्रं नत्वेतेति भाष्यस्यात्रानुवादेत्यर्थः॥ क्वचिदविवक्षायामपि न दोष इत्याह॥
पृथवेति॥ भाष्ये कृत्योदाहरणांतरग्रहणं॥ ॥ घसमभिव्याहारे साधुत्वेन भासमाने मुख्योऽर्थ इति तस्याः सामान्यवाचित्वम्॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ राम॰ १

भिन्नलिंगेति॥ पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः॥ भिन्नलिंगसंख्यानुगतेषु तद्विशिष्टेषु॥ सामान्यं॥ सत्त्वभावरूपसिद्धत्वाख्यं॥ तत्रैवं पुंस्त्वानुगतं चेति अत एव प
क्तिर्भाव इत्याद्युपपद्यते धर्मपरस्यापि धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाधिकरण्यं तदाश्रित्येति॥ एवं च लिंगसंख्ययोर्विवक्षायामपि न दोषः न चैवं पक्तिरित्यादौ
पुंस्त्वापत्तिः तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्यानेकलिंगत्वात्तस्त्रीत्वाद्युपपत्तिरिति

॥पृथवेति॥ पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिंगसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं यथा बलेयादि विषयगोत्वे विद्यते तत्रै
कं पुंस्त्वानुगतं चेति तदभिप्रायप्रत्ययाद्विधास्यंत इत्यर्थः॥ पश्चात्रेति॥ भावः सामान्यमेव॥ पश्चादयो विशेषा एवेत्यर्थः॥ इतिभेद
नमित्यपि पाकादिकर्तृभेदाद्भेदविशेषरूपभावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः॥ तद्यथेति॥ यथैव स्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्या
यत्वं च भिन्नसंबंध्याश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं तथा पाकादिष्वपि विशेषरूपताभावशब्दवाच्यं च सामान्यं॥ ॥ ॥ ॥

भावः॥ सामान्यमिति तत्कृतसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः विशेषा इति तदाश्रयाव्यक्तय इत्यर्थः ताश्च भावविकिनत्वप्रत्ययांतवाच्या अनेकलिंगा इति भावः कर्त्रादि
भेदादित्यपि कोऽयं क्वचित्तु कैयटे तथैव पाठः सामान्यानुगत इति सिद्धत्वरूपसामान्यानुगत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥

कै॰वि॰३॰३ सन्निधिरिति॥प्रकार इत्यर्थः॥यथा एकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वे संबंधिभेदात् तथा एकस्मिन्नेव पाकादिषु पदार्थेषु साध्यत्वविशिष्टत्वं क्रियात्वरूपविशेषरूपताभाव
शब्दवाच्यं सामान्यं चेत्यर्थः॥तत्र तत्र यथा निरूपकभेदाद्भिन्नत्वं एवं प्रकृतेपि कारकभेदात् कारकनिरूपितं साध्यत्वं क्रियांतरानिरूपितं च सिद्धत्वमिति बोध्यं॥वाच्य
त्वेनेति॥अनेकार्थत्वाज्ज्ञानानां सिद्धत्वमपि घञंतभूधातोरर्थ इति भावः॥यत्सामान्यमिति साध्यत्वविशिष्टत्वं क्रियात्वरूपविशेषसत्वेपि यत्सिद्धत्वाख्यं सामा

तदुक्तं हरिणा॥आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते॥संबंधिभेदादर्थात्मा सन्निधिः पक्तिभावयोरिति॥भवतोयदिति भवतेर्धातोर्वाच्यत्वेन व्य
वस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः॥तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह॥प्रत्य
यभागस्तु सत्वरूपतां॥तदुक्तं हरिणा॥आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता॥प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥साध्यत्वेन
॥ ॥क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना॥सत्वभावस्तु यस्तस्यास्स घञादिनिबंधन इति॥ ॥

न्यं पच्यादिधर्मगतं घञंतं भवति वाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः॥न चैतस्यैकत्वात्संख्यान्वये चिकीर्षा इत्यादौ टाबादि न स्यादिति वाच्यं तस्य भावस्य सिद्धत्वरू
पस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य पदविशेषणत्वेन लिंगाद्यन्वयमकृत्वा तद्विशेषणत्वेन भासतापि तेन स्त्र्याद्यन्वयस्य लिंगाद्यन्वययोग्यतापन्नीयत इति न दोषः सत्वरूपतामिति॥ राम॰
एवं च सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः॥आख्यातशब्दे॥पचतीत्यादौ भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां साध्यसाधने क्रियाकारके वा ८
॥ ॥ध्योतत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

अकर्त्तरि च॥ ॥विधिप्रतिषेधयोरिति एकविषयत्वे विकल्पापत्तेरन्यदितरकारकविषयतास्त्विति भावः नतु भावविषयत्वमेव स्यादत आह भावे चेति॥ननु स्वार्थे वि
धानमपि भावे इत्येव सिद्धमत आह साध्यमानेति॥अकर्त्तरीति तु सामान्यप्रापकं ईर्ष्यासंबंधार्थं स्यादिति भावः भाष्ये विहित इति एवं च सामर्थ्यात्कारक एव भवि

॥ ॥अकर्त्तरि॥ ॥कारकग्रहणं किमर्थमिति॥अकर्त्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृशब्दस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते॥
प्रसज्यप्रतिषेधे प्रविवाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्त्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाज्ज्ञावेव पर्वस्तत्रेण ति
हितत्वात्संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबंधिनि कारक एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः॥स्वार्थ इति॥साध्यमानेरूपः स्वा
र्थ इत्यर्थः॥विहित इति भाष्यभेदमनुध्यमानेन आह॥आवाह इति कन्याया आनयनमुच्यते विवाहस्तु नयनम्॥ ॥

ष्यतीति भावः॥इतर आह तेनेति॥अकर्त्तरि संज्ञायामेवेति सामान्यतः कर्त्तरि प्रसक्तिस्तत्र प्रापकं कर्त्तरि न किंतु भावे तत्र च संज्ञायामेवेत्यर्थः संज्ञाभूत इति
संज्ञात्वं प्राप्त इत्यर्थः भावः॥भावप्रत्ययांत इत्यर्थः यस्येति विधिरिति नियमविधिरित्यर्थः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰३॰३ योगविभागात्सिद्धमित्यभिप्रेत्याह कर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति नित्यमपि वैकल्प्यं॥नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यादित्याहुः॥ उक्तो भावभेदो भाष्य इति शंकिते इतिरिक्तस्य छात्रस्य वा क्वमिस्येके भ
गवतएवेत्यन्ये भाष्येन त्रिवधुक्तमिति॥प्रत्ययप्रतिषेधात्सर्वे दासोऽस्याप्य इति भावः॥घञनुक्रमणमित्यादीति॥परिमाणाख्यायामित्यादिघञ्विधा

तन्नास्वर्वेइति॥अन्यथाभावे संज्ञायामित्येकमेव योगं कुर्यात्॥योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्य योगस्येत्यर्थः॥अन्यइति सत्त्वभावमाप
न्न इत्यर्थः॥अनेनेति साध्यमानरूपो धातुवाच्यस्ताभ्यंतरः॥उक्त इति॥सार्वधातुके यगित्यत्र भावभेदः प्रतिपादितः॥उक्तरार्थमि
ति॥तेन परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन घञ्कारके भवति न तु भाव इति॥एकातिलोच्छितिः हेसूताइत्यत्र भावे घञोऽप्रसंगादेत
॥॥दंष्ट्रैर घञनुक्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति॥॥

नमनच्छोरेव बाधकेन तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं हितदाक्षेकमिति भावः॥ननु परिमाणाख्यायामित्यत्र कारक इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि स्थिते कथं घञ्याभ रामं॰
दिस्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न॥परिमाणाख्यायां भावग्रहणवद्भिन्नं मन्यते अभिधानस्याभावादिति न दोषः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ धी

परिमाणाख्यायां स॥ ॥परिमाणं परिच्छित्तिः तस्या आख्या आख्यानं कथनं तत्रेत्यर्थः परिच्छित्तिश्च प्रत्ययार्थस्येति भावः सचैकादिशब्दे रुदाहरणेषु स्पष्टैव पुनर्विधा
नादेवाजपविषये भवतीत्यत आह अन्यथेति उपादानादनेनैवेति॥परिमाणाख्यायामित्यनेनैवेत्यर्थः निरभ्योः पूल्वोरिति च न कार्यमिति भावः निष्पाव इ

॥॥परिमाण॥ ॥अजपोरपीति॥अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ्बाधेत नापमिति भावः॥द्वौ सूर्पौ निष्पावा
विति॥यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वोपवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः
॥सर्वग्रहणमिति॥आध्यमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

वाख्यावीरुर्मरिकि घञं तौ तंडुलशब्देन सूर्पशब्देन च तत्पुरुषः निष्पूयते सभावस्याधनो निष्पावो राशिः अत्र राशेरेकत्वेन परिच्छेदः निष्पूयते तुषा घप
नयनेन स निष्पावस्तंडुलराशिः अत्रापि संख्यया परिच्छेदः निष्पावेयह इव इति अप्राप्तिः बाध्यमात्रापेक्षयाभिति॥सामान्यचिंतायामिदं॥बाध्यविशे
॥ ॥ ॥ ॥ यद्चिंतायामपि प्रकारविशेषमाह समुदायापेक्षायां वेति॥ ॥ ॥ ॥

कै.वि.३.३

ननुभावाद्यस्मिन्नेनैवसिद्धमतआहकर्मण्यपीति॥ ॥परिमाणाख्यायामर्थे भाष्येएकादिपदोपादानं॥भाष्येऽप्यापीति॥एवंचपाकादिशब्दानामसंज्ञात्वात्अकर्त्तरि
चेत्यनेननसिद्धमित्यर्थः एवंचासंज्ञार्थं परिमाणाख्यायामित्यस्यचारितार्थ्यात्अजपोर्विषये घञर्थं सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः समाधत्ते अजपावपीति॥
एवंचतंडुलनिश्चाय इत्यादावप्यसंज्ञात्वादप्राप्तेःपरिमाणाख्यायामित्येवघञ्सिद्धइतिनार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः अजपोःसंज्ञाविषयत्वेउदाहरति यथा

एकः पाक इति॥ कार्म्मण्यपि घञ् भवतीति भावः॥ सर्वेभ्यइति॥ सर्वेभ्यइतिताद र्थ्ये चतुर्थी
तेनायमर्थोऽस्मृत इति भावः॥ तेनाधिकरणेवेवाधिक्याद्घञ् भवति॥ ॥ छ ॥ ॥

जातीयक इति॥ अन्यथासंज्ञायांतयोर्व्याप्तितार्थेन घञपवादत्वमेवनस्यादिति भावः वृंदोऽम्पत इत्यर्थः॥ ननुधातुविशेषणात्सर्वेभ्यइतिपंचम्यंतात्सर्वेभ्यइ राम० १०
तिपंचम्यंतात्सर्वेभ्यइतिकथंलभ्यते अतआहसर्वेभ्यइतितादर्थ्येइति॥ नन्वपादानेनैव इरिकारकइत्युक्तेः सिद्धमतआहतेनाधिकरणेति॥ अपादानेतुइष्टंतादर्थ्य
॥ ॥मितिभावः तदुदाहरणं अधीयतेतस्मिन्नित्यध्यायइतिस्वाध्यायकालइत्यर्थः॥ ॥

ञि३

एवस्त्रियामितिसर्वेभ्यइतिव्यावचोरीत्यादेषुजादिविषयेपीत्यर्थः भाष्येकर्मव्यतिहारेइत्यादि॥ नवृणान्दिधावकेत्स्वेतेस्त्रीयहणंयतिपालोवर्त्तत इत्यवृणजभावार्थम
स्त्रियांक्तिन्नित्यतःपृथग्ग्रहणंतुव्यावचोरीत्यादेरणासेतियुजादीनांवाधकानांबाधनार्थंनचव्यतीत्यादिषुउरोऽसुहल इत्यस्यापिबाधप्रसंगः स्त्रियांक्तिन्नित्यधिका
रेणवकर्मव्यतिहारेणकृततोणिचइतिन्यासेनसिद्धेरितितत्तात्पर्यार्थः॥ इयुरासर्वेभ्यइतिसोऽरविलामित्यादौभावक्तादिविषयेपीत्यर्थः अभिविधावितिश

भृत्यासाधुयइति॥ सर्वेभ्यइतिपंचमीनिर्देशादयमर्थोलभ्यतइतिभावः॥ अर्थात्मृपइति॥ स्त्रियामित्यर्थेनिर्देशपक्षि
नेविधानाद्यथाप्रयत्ने॥ एकेति॥ ननुकाकान्तुरआभावेघञ्नभविष्यति॥ नैतदस्तितुभयाधिकारात्॥ ॥

यराक्तिस्वभावाख्यावेरएवेनुरस्तिक्रोभावग्रहणेवासरूपन्यायेनपक्षप्राप्तक्तादिनिरत्यर्थंनपुंसके भावइत्यनंतरमेवक्तक्येएवग्रहणंतुक्तस्यबाधकानांरव
लर्थानामपिवाधनार्थंपूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः क्तत्वल्युटोबाधस्युनेष्यत इत्याहनतुल्युडितीतिरतपार्ष्णिकार्थः उभयाधिकारादितिपरिमाणाख्यायोभा
वेपीशेइतिभावः॥ उदाहरणमप्यभावेक्तिन॥ पूर्वसूत्रस्यभाष्यस्वरसात्॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

घञाद्यर्थेति॥ एषाम्प्रयोगोनु जनी जृषक्नस्विति मित्त्वेन जारशब्दे हृस्वापत्तिरिति भावः। ननु ज्यूणातिरपि ज्ञाद्युपयतेऽप्रत एवत ह्यार न्नये जनी जृषितिगणसूत्रे चकारो ज्ञारणं एवं चत स्यामित्वेन तस्मात घञि णिलोपेनापि सिद्धं जार इतीति चेन्न मितो जर इति रूपप्रसङ्गस्यार्थत्वात्॥ दारपतेर्यं घञि पचाद्यचा सिद्धं तथा प्यवक्तावशक्ला विति स्वर आर न्नयेइदं करणे घइति॥ पुंसि संज्ञायां घइत्यनेनेदमुपलक्षणं ल्युटोपि॥ ॥इउञ्॥ ॥ननुस्व्रेणैव सिद्धमत आहप्रर तेति॥

दारजारा विति णिलोपे सति तस्यस्थानिवत्त्वात घञाप्रयाप्र वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग्विधीयते तस्याद्विप्र परनिमित्तत्वात् किं तु उपधा त्वेतिप्रतिषेधाद्धास्थानिवत्त्वाभावा ज्ञारशब्दः सिध्यति॥ करणेवेति॥ अपनतयोर्दिवदणाति जीर्यतोः करणे घञाद्ये घञेवो च्यत इत्यर्थः॥ ॥इउञ्॥ ॥प्रहृत्याप्रययस्येवादोन्नञावा धके न भावंनत्वर्थाप्रयस्यापि क्लिन इति मत्वाह इउ श्रेति॥ भूवा स्थिति॥ अहेरिवितिप्राप्तेव चने॥ शार इति कर्मणि घञ॥ अवृत्तनीशार इतिप्रवृता प्रापदन इत्यर्थः॥ ॥समिमु॥ परिमाणनाति मुष्टिशब्दाप्रयेण प्रतःपद्दः अंगु लिसन्निवेशवाचा प्रयेण तु परिहारः॥ ॥

सजातीयत्वादित्यर्थः तथा चस्त्रियां क्लिनेवा घार्थे सिद्दमिति भावः॥ कर्मणीति॥ हरदत्तस्तु करणे इत्याह वि क्रियते नेनेति लिर तमाच्छादनं अाहुलकाल्करणे क्तः तदाह अवृता च्छादनेति॥ ॥समि॥ ॥अंगुलीति॥ दृष्मुष्टिता तेनाञ्चास्व्यायते॥ मुष्टिक संतिभाष्ये॥ मुष्टेः कुशल इत्यर्थे अाकर्षादित्वात्कन निपा॥ ॥तनमधःपातनम्॥ ॥

कर्मेच्य॥ ॥भाष्येव्यतिपाकार्थे मिति॥ पुलिङ्गे भावे माभूदित्यर्थमित्यर्थः अकर्तेरकारे तु नाभिधानादिति भावः प्रकरणेत्कर्षादिति॥ स्त्रियां क्तिनि त्येत दपेद्य इति भावः बाधकान्नामिति व्यावचोरी त्यादौ ण्वासेति युजादीनामित्यर्थः अर्द्धेदं वो ध्यं क्तिनोपमपवादः अत एव पक्षे वासरूपविधिनासोपि॥ अन्येषां तद पवादानां तु पृथक्त्वात्तेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनया बाधकः अतएव व्यतीहाया असिद्धिः शंकिता भाष्ये॥ ॥विप्रतिषेध विषयेवासरूपाप्रवृत्तेः णिग्रह

॥ ॥कर्म॥ ॥प्रथग्ग्रहणमिति॥ प्रकरणोत्कर्षात्क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः॥ व्यतीहादिष्विति॥ अप्रत्ययात्गुरोश्च हल इति अकारस्यापि बाधप्रसंगादित्यर्थः॥ सिद्धत्विति॥ यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्लिच प्राप्नोति व्या त्युक्षी चन सिध्यति॥ नैषदोषः॥ कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात्॥ ॥ ७ ॥ ॥

णं चेति॥ इदं व्यावचोरीत्यादौ बाधकवाधनार्थं॥ व्यावक्रुष्टिरिति स्य ष्टत्वापं प्रयोगो वासरूपस्त्वे॥ व्यात्युक्षी ति क्रमाधकाद्ये क्तिन्नेतिस्युधिकारेवास रूपसूत्रस्यप्रयोगानुसारुपभाष्यविरोधात्तसिद्धं त्वित्यापेतत्र सूत्रस्यवार्त्तिकमेकदेशयुक्तिरिति भावः व्यावृचोरी व्यतीहावहुलग्रहणात्साधु इति तात्पर्यं॥ उत्तरं तु स्त्रियामित्यकरणप्रवृत्तौ घवा हाहुलकस्यतवाप्यावश्यकत्वाद्वार्त्तिकोक्तमेवयुक्तमिति॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

कै·वि·३·३

ञ्जमिति॥ ॥द्व्येरपिप्रवृत्तेर्द्धिति॥ प्रवर्त्तने इत्यर्थः द्व्येपिप्रवृत्ते इतिपाठांतरं॥ भावेणेवेति णत्वादिति भावः मध्येपवादाइति॥ बाध्यसामान्यचिंतयेदं सिद्धमिति वासरूप
न्यायेन पक्षप्राप्तयोरपितयोर्बाधकार्थ्यभावग्रहणमिति भाष्याभिप्रायवर्णनमुचितं वासरूपइति॥ स्युधिकारेण वासरूपनिषेध इति प्राक्प्रतिपादनादिति भा

॥ ॥अमति॥ ॥भावेकारक इतिद्व्येपिप्रवृत्तेशाब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावएवेतुण्भविष्यतीतिमत्वाहभावग्रहणमिति॥
नपुंसक इतिमध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इतिल्युण्क्तमेवबाधेतनतुक्तादीन्भावग्रहणं त्वधिकविधानार्थं क्ता
नपिबाधत इतिभावः॥ अन्येति॥ नपुंसके भाव इत्यस्यानंतरमिदं वक्तव्यमिति भावः॥ एतच्यग्रहणमिति॥ वासरूपोस्त्रि
यामितिवचनात्पक्षेकादयः स्युरितिप्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

वः॥ भाष्येयेतस्येति ण्वुलस्य बाधकाः स्वलर्थाइत्यर्थउहितः द्वैपरोक्तार्थेनाहतस्वारस्यं भावग्रहणफलादविशेषस्यसज्ञाप्येवं करणात्सर्वेप्रतिषेधकल्पनेति तात्पर्यं राम०
॥ संकूटनमित्येवेति संकूटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः॥ अतएव पुंयोगादितिसूत्रस्यः सोकूटिनमिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १२

एरच्॥ ॥भाष्यकारवचनादितितलोबाहुलकात्स्युडपीतिभावः स्वरेइति॥ अपिम्राघुदात्तं अचोंतोदात्तमित्यर्थः॥ ॥ग्रहवृ॥ ॥भाष्येस्राणवचस्वरे इतियाथ घञिति
स्वरेणेति भावः स्तेयेवर्त्तते इति॥ हस्तादन्नविषये इति भावः द्धिं तर्हि घञ्जेवेति हस्तादन्नविषये इत्यर्थः प्रवृत्तस्तेन्निक्षिग्रहणं स्तेयार्थं चेत् घञोप्राप्तेरचैव सिद्धं
अस्तेयार्थे चेततत्रनिष्ट्वचिनोत्ते: पूर्वविप्रतिषेधेन घञ्चत्रणेवेष्टेरितिभाष्यार्थः घञ्चेतिपाठेचशब्द एवार्थोद्रष्टव्यः स्वत्स्वरेणेति॥ गतिकारकोपपदादितिविहिते

॥ ॥एरच्॥ ॥वर्षमिति॥ वर्षणमित्यपि भवति वृषभोवर्षणादिति भाष्यकारवचनात्॥ कल्प इति॥ एवं तेभ्योपिप्रतिषिद्धे घञेवभवतिएर
जएषतोशामितितुवचनमनार्थं॥ जवसवादिति॥ अपिप्राप्तेः अज्विधिः स्वरेविशेषः॥ ॥ग्रहवृ॥ ॥स्वस्वर इति॥ मध्योदात्तत्वेनतत्स्वरेणभ
वति॥ वशिरण्येविति घञिप्राप्तेवचनं॥ वशनंवशः॥ रणंसस्मिन्निति रणः॥ घञर्थ इति भावः कर्तृवर्जितेचकारकेघञर्थः॥ ॥अंते॥ ॥
घनस्वर इति अंतोदात्तत्वनसिध्यति अयरेणाघुदात्तत्वप्रसंगादित्यर्थः॥ अकारांतइति॥ तत्रांतोलोपेकृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप्उदात्तत्वंभ

न॥ ॥स्तंबेक॥ ॥अनेकेनेति घनोत घनप्रघणप्रघाणेति घनापघनरूपेणेत्यर्थः अप्स्वरेणाद्युदेति॥ निपातनेतु निपातनात्विशेषोत इति सिद्धिरिति भावः॥ तत्रांतेलो
प इति॥ प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वाद्विधानात् आर्धधातुकलोप इति भावः॥ आदेशावस्यापि स्वरेणांतरतम्यादंतोदात्ता इति तात्पर्यं॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰३॰३

तस्यसर्वापवादत्वादिति॥यद्यपिपुंस्ययंचरितार्थस्तथापिबहुलग्रहणादितिभावः॥आद्येऽजश्व्यामितिहेतिरितिनिपातनमप्यकृतएवचरितार्थमितिभावः
निपातितहेतिशब्दः शस्त्ररूढइत्यन्ये॥ ॥स्त्रियांक्तिन्॥ ॥क्तिनावाधिष्यइतिवचनंगुरोश्चहलइत्येतत्प्राप्तियोग्यविषये॥निष्ठायांवासेटोकारवचनादित्यनेनस

त्वंवध्रेति॥कृप्रत्ययेरूपं॥तस्यसर्वापवादत्वादितिभावः॥सोवहेतिरिति॥निपातनस्यसर्वापवादत्वादितिभावः॥ ॥स्त्रियां॥ ॥स्त्रक्तिरिति
सोमाधुंसेतिनैवभवतीतिभावः॥ ॥स्थागा॥ ॥स्थादिष्यइति॥बाध्यमात्रापेक्षायांबाध्यसमुदायापेक्षायांवापुरस्तादपवादन्यायोनास्ती
तिभावः॥एवुलिजादिति॥विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरित्यनेनविहितौ॥पुरस्तादिति॥अनंतरबाधनेनलब्धावकाशोविधिः परत्वाड
त्तरेणबाध्यतइतिभावः॥श्रूयजीतिलुडाधनार्थवचनं॥व्रज॥ ॥क्यपिहुधिरिति॥उत्तरसूत्रेइतिभावः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

मानयोगहेतुमत्वात्तस्याहुःएवंचनिष्ठायामनिटस्तत्रप्राप्तिविषयाऽपवादइतिफलितं॥ ॥स्थागापा॥ ॥बाध्यमात्रेति॥बाध्यसामान्यचिंतेयं॥बाध्यस रामं॰
मुदायेतिविशेषचिंतायामपिप्रकारविशेषः॥ ॥व्रजयजो॥ ॥उत्तरेति॥भाव्येतद्विषयोदाहरणदानादितिभावः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम॥ १३

वा॰

॥ ॥कृतः शच॥ ॥वचनमितिइदमेवज्ञापयतिवक्ष्यमाणयोरपिपयोगविभागोगरीयानितिभावः॥इच्छा॥ ॥शेषगभावइतिभावार्थेकृत्साधकः प्राप्तिः॥ ॥षिद्भिदा॥ ॥
ननुगुहान्तगिरिरतआह गिरिशब्दइति॥ ॥एपास॥ ॥भाष्येनपुनरादेरिति॥एवंचपाक्षिकानिष्टप्रसंगइतिभावः॥यत्तुप्रथमातिक्रमेकारणाभावाद

॥ ॥कृतः॥ ॥चकारेणानंतरस्यक्यपएवसमुच्चयेनतुव्यवहितस्येतिनइतिमत्वाहचात्रतन्मिति॥तेनक्रियाकृत्याकृतिरितिरूपत्रय
सिद्धिः॥ ॥षद्भिदा॥ ॥आङिरिति॥आङोङिश्चउपसर्गादतिधातावितिवृद्धिरेकादेशः॥गुहादिर्घोषयोरिति॥गिरिशब्दोऽत्र
गिर्यवयवेवर्त्तते॥एपास॥पूर्वोरितिअन्यथानिरनुबंधकत्वादस्यैवग्रहणंस्यान्नतुल्यगादीनामितिभावः॥अनुनासिकवचना
दि॥तत्रल्यगादीनामप्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्ग्रहणंभविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

देरेवस्यादितितन्न॥तत्राद्यस्यसूत्रशास्त्रेनंगीकारात्॥अतएवाघुपात्तश्रुतिसार्थकंअतएवतित्स्वरितमितितत्याद्यन्तंतत्स्वरितस्विद्धिरितिबोध्यमंतस्ये
तिआदेरस्याघुपात्तश्रुत्यनेनसिद्धइतिभावः प्रतिज्ञानसामर्थ्यादितिइदंचचित्यमपितदनुबंधकपरिभाषयास्युरेकग्रहणशंकावारणायावश्यकमितिभावः॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰३॰३ ॥॥शेखरव्याख्यायाम्॥ ॥धातुवृत्तोऽर्थः साधनमिति भूमेवारयति क्रियेति भावाधिकारे पिकारकनिवृत्त्यर्थमिदं इत्यु॥ स्तिपोकृचित्रेति भुवो वुगित्यादौ॥ शिल्पकरणादिति॥ शिल्पकरणस्यापि वाधादेशविधानेन द्योतितार्थात् इदं चिंत्यं तस्मान्निर्देशे रेव विकरणः साध्यः भाष्ये पचैः पचते इति कर्मणः शेषत्वविवहेत्यप्यष्टौ प्रयोगः

॥ ॥शेखरव्या॥ ॥धात्वर्थनिर्देश इति॥ क्रियानिर्देश इत्यर्थः॥ इकृश्तिपाइति॥ बहुलवचनात्तु क्वचिन्न भवति श्तिपः शिल्पकरणादकर्त्रेवाति न्यपि तस्मिन् शब्दाद्यो भवति॥ पचापिकृचिद्भवति॥ यथाति भाषात्ती यतेरिति सूत्रे हि लालाडोऽर्थकाश्तिपि निर्देशः कृतः॥ श्पवितुलाडः एव ग्रहणं स्यात्तेन तुलिनाते॥ वर्णादिति॥ वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः॥ बहुलग्रहणात्तु क्वचिन्न भवति सुस्वा विति यथा॥ तथा कं चिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि एवकार इति॥ कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न भवति॥ नन्वनुकरणं कारः स्वस्य कारो स्वकार
॥ ॥ ॥ ॥इत्येव सिध्यति॥ नैतदस्ति एवं हि विज्ञायमाने स्वकारकरणमित्यादि न सिध्येत॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥॥

निति शेषो वा धात्वर्थनिर्देशेप्येतौ बाहुलकात्॥ अत एवेदते नाशवं सूत्रे ह प्रभृतादिभ्यः गच्छतौ परदारादिभ्य इति प्रयोगः संगच्छंते॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ राम॰ १४

त्सं ज्ञेति॥ बाहुलकादितन्येएवं मत्वर्थीय इति॥ प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिरित्यर्थं स्पार्थधातुकत्वाभावादतो लोपाप्राप्तेः स्वादितामावेनाभत्वाद्यस्येति लोपाप्राप्ति आहभाष्यकारेति बहुलग्रहणादिति सारं तत्प्रस्यपरोभाष्यकारवचने हेतुः दण्डी स्वार्थिकोपं छः षष्ठी तत्पुरुषात्गणादित्वाच्छे न तन्मितत्साधयति॥ ॥हल

कारप्रत्ययस्य कृदतिङिस्वधिकारादधातुविहितत्वेपि कृत्संज्ञानतस्तदंतस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः एवं मत्वर्थीय इति॥ अकारलोपस्तु ज्ञाभते पिभाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा॥ सपदादिभ्य इति लिङ्गपि बहुलवचनाद्भवति संपन्निरिति॥ ॥कृत॥ ॥कृतल्युटइति कृत्यग्रहणमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्त्तव्यं तस्मिंस्तु कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्त्तव्यं तस्यापि कृत्वात्॥ सोऽग्नीति॥ अनघतनेपि ल्युड्भवति॥ गोचर॥ प्रायवचना दिति॥ हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्त्तनात घञः क्वचिदभावाद्घ एव भवतीत्यर्थः॥ हलश्च॥ ॥अध्यायन्यस्त्वैन्पा यौरावापशब्दो वार्त्तिकेदर्शना दभियुक्तैः प्रसिद्धेः॥ ॥उदंकौ॥ ॥प्रायवचनादिति॥ छन्दतश्चोपिन भवतीति ल्युडेव भवति॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

श्च॥ ॥भाष्ये एत्येति॥ अङोर्थप्रदर्शनमिदं वेत्रश्नात्वेत्र्तोपृस्तिति पुंस्त्वं॥ ॥उदंकौ॥ ॥घञ्वतघोपीति सप्तति सत्वे सुनुदरू इति प्रतिषेधसामर्थ्यात्॥ प्रत्याख्या
॥ ॥नैप्रायग्रहणादिति भावः॥ ॥

॥ ॥कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे॥ ॥स्वल्पभवितीत्यस्योदाहरणमाह स्वाध्येन स्तुभ्यत इति॥ स्वित्करणसामर्थ्यादिति॥ नच कृत्यलयुट्‌ इत्यादिवद्बहुलग्रहणेनापि कर्तर्य्यहणपरिभाषया मुख्यवर्जं कर्त्रेन तद्ध्वरितार्थमिति वाच्यम्॥ भाष्यप्रयोगेरेव व्यवस्था कृत्स्नमादिति तत्त्वं॥ बहुलग्रहणेनेत्यन्ये तुः सर्वोप्युपपदात्मेति॥ समासस्तु पर्यायेणेति

॥ ॥कर्त्तरि॥ ॥स्वार्थ्यपेरिति॥ तेनाभ्रततज्ञात्वाद्यत्र स्वल्पभवति स्वाध्येन स्तुभ्यतइति स्वगतिमत्वात्स्वशब्दस्य धातोः प्राक्प्रयोगः॥ स्वाढ्यं भवं भवतेत्यादौ स्खलः स्वित्करणसामर्थ्यात्कालो स्नं तरं कृत्रिकर्म्मणि प्रयुज्यते॥ तदाचार्यइति॥ एतद्व्यवित्करणं दनव्ययस्य मुमर्थाल्ले भ्यते॥ चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुस्सवोप्युपपदान्यभिधीयते॥ ॥युवेभ्यो॥ ॥भाषायामिति॥ छंदसीत्यधिकाराज्ज्ञायते न प्राप्नोती तिवचनम्॥ ॥ ॥ ॥इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥ रामायनमः॥ ॥ छ ॥॥ ॥

बोध्यं॥ ॥युवेभ्यो॥ ॥छंदसीत्यधिकारादिति छंदसि गत्यर्थेभ्य इत्यतः॥ ॥ ॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतोपाध्यायोपनामकसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य तृतीये प्रथमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥रामायनमः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ रामं० १५

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा॥ ॥समीपमेवेति॰ कालप्रकरणात्कालेन सामानाधिकरण्यार्थमिति भावः॥ अत्रापि पक्षे षष्ठीसमास एव। समासाप्रसंगइति भूतभविष्यन्निरूपितं वर्तमानस्य यत्सामीप्यं तत्र वर्तमानवत्प्रत्यया इति देशोऽनर्थकः। यो हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेपि तस्मिन्नसिद्धा एवातो वर्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः तथा च वर्तमानपदेन समासाप्रसंगइति भावः सामीप्यसंबंधइति तत्तृतीयातत्पुरुषः सामीप्यनिरूपितः संबंध इत्यर्थः

ना वर्तमा॰ समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञ्‌ ब्राह्मणादित्वादिति॥ अन्ये समीपस्य भावः सामीप्यं वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते। ननु भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययामिति देशात्तयोरेव सामीप्यसंबंधो न वर्तमानस्येति समासाप्रसंगः। नैष दोषः। पारंपर्येण संबंधसद्भावात्। अथास्मिन्पक्षे गुणेनेति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति॥ ॥ ॥

सामीप्येनाश्रयतारूपः साक्षात्संबंधस्तयोरेवेत्यर्थः॥ पारंपर्येणेति तत्र समीपद्वारा सामीप्येन संबंधइति भावः॥ प्रतियोगितासंबंधेनान्वयः वर्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सतीत्यर्थः इत्यन्ये भूतादौ वर्तमानसामीप्ये सति वर्तमानवत्प्रत्ययाइति वाच्योर्थः एवं च तत्समीपे भूतादौ फलं तिइति बोध्यं॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥

तद्गुणितत्वात् सामीप्यगुणितत्वादित्यर्थः तद्गुणत्वादितिपाठे बहुव्रीहिः॥ अयमेवयुक्तः पाठः वर्तमान इति प्रथमांतेन वर्तमानेये प्रत्ययादृ इत्यर्थः कथं लभ्य

अत्र केचिदाहुः। गुणे तृजादीनां रूपादिविशेषणानां समासप्रतिषेध इति अन्ये त्वाहुः। अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध इति। अप रे त्वाहुः गुणशब्दस्य संबंधि शब्दत्वात् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः॥ न च वर्तमानः सामीप्य गुणीभूत भविष्यतोस्तद्गुणत्वात्॥ वल रूपमिति वर्तमाने इत्येतावतैव वर्तमान सहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः॥ धातुमात्रादिति वर्तमानग्रहणेनानुसाहचर्यात्स्यप्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्यते ततश्च संकरोपि स्यात्। यस्माद्धातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्भूतकालांतरादपि स्यादित्यर्थः॥ उभयेति दृष्टांतोक्तिरिति भावः॥ छ॥ छ॥

तेऽतआह। सहचरितानामिति लक्षणयेति भावः। रूपमात्रमिति० नतूपाधिविशिष्टमित्यर्थः॥ वत्करणे तु वर्तमानेर्थे यथा भवंति तथा सामीप्येपि भवंतीत्यर्थान्न दोष इतिभावः॥

लक्ष्म्यांचेति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये भाष्ये योग इति शत्रानाविति अर्थः॥ ननु अयमेव वर्तमानसमीपभूत भविष्यतोर्विधीयमानः कथमविशेषविहित इत्यत आह व र्तमानलक्षणादिति भाष्ये योग इति० एतद्योगविहित इत्यर्थः प्रयोजनांतरमप्याह भाष्ये शत्राद्यर्थमिति इच्छु जादयोपि वर्तमान एव विधीयंत इति भावः॥

शत्राद्यर्थमिति लट शतृ शानचावित्यनेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृ शानचौ भवतः नतु कालांतरविहितस्येति भावः। लडादेशाविति लसमानादेशौ॥ वर्तमानग्रहणस्यतत्रानपेक्षणादिति भावः॥ योतहीति। पूङ्यजोः शानच्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् इत्युं धातुभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः॥ वर्तमानविहितस्येति लट् स्म इत्यादि विहितलडादिनिवृत्त्यर्थमिवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणस्य तंत्रत्वमपेक्षणीयमि तिभावः॥ अविशेषविहित इति वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

स्त्र अः शतुर्नलिङः चानशश्च सर्वकालत्वमुक्तं भूतद्वृत्तिसूत्रे भाष्ये इति शानश्रुक्तिः कैयटे चिंत्या॥ श्रीः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आशंसायां॰ सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये आशंसा नामेति आशंसाया भविष्यत्कालत्वं कथमत आह आशंसेति॰ ननु भविष्यंत्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मान्नेस
त आह इह चेति॰ एवं च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थे एवान्वयस्य क्लृप्तत्वान्नाशंसायां तदन्वय इति भावः॰ अपवादस्येति भाष्यस्याऽपवादस्य निमित्तमुपादाया

आशंसायां॰॥ ॥आशंसेति॥ ॥आशंसा अभिमतार्थवांछा सा वर्तमानकालापि विषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काले
त्युच्यते इह त्वाशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता आशंसायां विषये आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्र
त्यया भवंतीत्यर्थः संपद्यते। नवेति। अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोनद्यतनः तत्र सामान्यातिदेशे विशेषान
तिदेश इति न्यायाल्लिङ् लिटौ न भवत इत्यर्थः

तिदेशातिंभावात् इत्यर्थः। तदाह नाशापवादस्येति निमित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः। ततः किमत आह प्राशेति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ १७

कथं हृद्विति॰ विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषारंभादिति भावः॥ शब्देति तस्य भिन्नत्वात् भिन्नार्थत्वमिति भावः॥ उत्प्रेक्षणमिति तदपीच्छाविशेष एवेत्यभिमानः
नन्वाशंसायाः संभावनावयवत्वं बाधितमत आह अवयवशब्द इति प्राप्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूप प्रधारितत्वस्याशंसाविषयेऽसंभवादाह मनसेति संकल्पात्म

आशंसासंभावनयोरिति यद्यविशेषः कथं द्वंद्वनिर्देश इति चेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः आशंसासंभावनयोरर्थभे॥
दाभावादविशेषः॥ आशंसाऽनागतवस्तुवांछा॥ संभावनमपि भाविवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः॥ नवेति॥ ॥अवयवशब्दः पृ
थक्भाववाची संभावनात्पृथगेवाशंसेत्यर्थः॥ प्रधारितोर्थ इति। इदं भूयादिति मनसा विषयीकृतोर्थः आशंसाविषयत्वादा
शंसाशब्देनोक्तः

केनेत्यर्थः। अनेनेच्छारूपताशंसाया उक्ता। आशंसायाः प्रधारितार्थत्वासंभवादाह आशंसाविषयत्वादिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कें०पि०३०३

अनिश्चित इति अत एवेच्छाविषयः। तेनेच्छाविषयरूपता तस्याउक्ता। विधुरप्रत्ययः विपरीतकारणं तेन संभावितस्यार्थस्य शाक्यप्राप्तित्वं सूचितं संभावनं नामाप्रधारित इति पाठे एककोट्युत्कटत्वेन पि अन्यांशेऽनुत्कटत्वज्ञानसत्वादनिश्चयरूपज्ञानविषयस्तेन ज्ञानरूपता काप्रधारितोर्थ इतिपाठे अंशेऽवश्यंभावित्वेनानिश्चित इस

अभिनीत इति कारणायोग्यतावशाच्छक्यप्राप्तिरित्यर्थः ततोन्योऽनभिनीत इत्यर्थः। अन्ये त्वप्रधारित इति पठंति। अ
निर्धारितो वश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः। संभावनं चासति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञानमि
त्यनयोर्भेदः॥ यद्यमिति। यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्यते तदाव्यभिचारिभावादलमिति विशेषणं नोपादद्यादित्यर्थः॥

र्थः॥ अभिनीत एवेति शक्यप्रातिप्राप्तिरित्यर्थः। ज्ञानमिति ज्ञानेच्छयोर्भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तयोर्भेद एकदेशपुक्तं युक्त्यंतरमाह भाष्ये ऽर्थसंदेहो वेति तयोरर्थाविशेषे
प्यालमर्थ्यानालमर्थकृतो भेद इति भावः॥ तद्दूषयति आचार्येति नालमर्थ्यमिति नियमेनालमर्थ्यं न गम्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० १८

य
क्षिप्रवचने भाष्ये निष्पन्ने इति भूते भविष्यति प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। अनाशंसार्थमिति आशंसायां पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्तः सिद्ध इति भावः आशंसाभावं
दर्शयति भाष्ये देवश्चेत् वृष्ट इति तदेवाह वस्तुस्वरूपेति नत्वस्याशंसाविषयतेति भावः॥ दृष्टे जातायामेव वादो लोकस्य भाष्ये लोक इति यत्को कोभविष्यत् प्रयोगं न
नमृष्यतीति तस्मान्न मुख्या निष्पत्तिर्निष्पदे ऽर्थः किं त्वन्य एवेत्यर्थः॥ तमेवाह [illegible] पूर्णा लीति अयमेव निष्पत्तिपदार्थो ऽभिमतस्तस्येति भावः॥ शालीनामिति पूर्वा

क्षिप्रव॥ ॥ अनिष्पन्न इति अनाशंसार्थमिदं वृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनं सिद्धं त्वि
ति अपूर्णाशालि बीजसंयोग एव निष्पत्तिः। शालीनां तत्रैव निष्पदे वर्त्तमानत्वादिति भावः॥ ॥

न्वयितत्रैवेति अपूर्णाशालि बीजसंयोगरूपनिष्पत्तावेवात्र प्रायोनिः पूर्वक पदेर्वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः निष्पदेरिसुपलक्षणं संपदेरपि निष्पत्तेरिति पाठेप्ययमे
वार्थः इतिपा निर्देशात् त्रयत्तुकर्त्रर्थकत्वाभावान्नकृतः। यद्वा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पन्ने वर्त्तमानत्वं आद्यव्याख्यानमेव युक्तं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

भाष्ये हेतुभूतेतिहेतुभूतस्यकारणत्वंप्राप्तस्यकारणस्यकालंकार्येऽऽरोप्यप्रयोगइत्यर्थस्तदारोपफलमाहकारणांतरेतितेनचावश्यभावित्वंफलतिकारणस्यैवे
ऽऽपाभिप्युपादानकारणत्वादिति·अन्यथेतिदृष्टेःप्रागपिमेघोत्पत्त्यनंतरमीदृशप्रयोगस्यदर्शनात्तत्रचदृष्टेरपिवास्तवभूतत्वाभावात्तदुपपत्तिमपिदर्शयितु

हेतुभूतकालसंश्लेषित्वाद्वेति·कारणसंबंधीकालःकार्यस्यव्यवस्थाप्यते·कारणांतरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः।हेतुभूतस्यव·
र्षादेर्यःकालःसएवकार्येसंश्लेषितःकारणस्यैवकार्यरूपतयाविवक्षितत्वात्कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः।भाष्यका
रस्त्वेतदेववस्त्वन्यथाव्याचष्टे।हेतुभूतकालेवर्षेति·हेतुभूतस्यहेतुत्वंप्राप्तस्यमेघादेर्यःकालःसएववर्षस्य।वर्षस्यचयःकालःस
एवनिष्पत्तिक्रियायाइत्यर्थः।जननादीनीति·जननमभिव्यक्तिः।एतदुक्तंभवति।विद्यमानोप्यर्थोऽनभिव्यक्तोऽर्थक्रियांनकरोतिनचेतो

मितिभावः।मेघादेरिति·मेघाद्युत्पत्तेरित्यर्थः।नत्वाद्यपक्षेशंकतेभाष्येतर्हीति·स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः।निष्पत्तिस्त्वंकुरस्यशालिबीजसंयोग एवतत्रापिकार्यसत्त्वादितिभावः।तद्
दूषयति·एतदिति·

कारणसामग्र्येति·ननुकार्यसमधिगम्यंसामग्रीत्वंतथाचकार्यानुमानेइतरेतराश्रयइतिचेन्न·दृष्टपरंपरयासामग्रीत्वग्रहात्तेनावश्यंभावित्वेनकार्योत्पत्तावनुमितायांतत्र
कारणकालेऽऽरोपेणभूतप्रयोगेपिस्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यजननोत्तरमेवार्थक्रियाकारित्वमितिभावः।नन्वस्त्यर्थानामित्ययुक्तं·नह्यस्तिःकेषांचिद्भूतानामर्थोति

कारणसामग्र्याकार्योत्पादनानुमानात्स्थूलेनतुरूपेणाभिव्यक्तोऽर्थक्रियांसंपादयति·अस्त्यर्थानामिति।सत्तावाचिनामित्य
र्थः।भवंतीशब्दोलटःपूर्वाचार्यसंज्ञा।कर्तुर्विद्यमानत्वादिति·ततश्चसत्तायावर्तमानत्वंनतुभूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः।अववाद
दिति·अविकल्पितत्वादित्यर्थः।एतदेवाहयत्त्वाभाष्येतदितिएतदुक्तंभवतियदिवचनेनवर्तमानेलडादयोविधीयेरन्तदा
लोकेविकल्पेनप्रयुज्येरन्कूपोभूदितिप्रयोक्तव्येकूपोभविष्यतीत्यपिप्रयुज्येत॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आहसत्तेति·अस्तेरर्थोर्थोयेषामित्यर्थइतिभावः।कर्तुर्विद्यमानत्वेपिक्रियायाःकालत्रययोगदर्शनादाहततश्चसत्तायाइति·कर्तृसत्तयोःसमनियतत्वादिति
भावः।अविकल्पितत्वादितिप्रयोगइत्यर्थः।यन्त्वेति॰प्रयोगेइतिशेषः।वचनेन·अस्त्यर्थानामितिवार्तिकेन॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै०वि०३०२

असिद्धविपर्यासइतिभाष्येपिलोकेइतिशेषः चोदितोयंतत्रशिष्टलोकानामसिद्धोविपर्यासोविपरीतःप्रयोगोऽतोनविकल्पेनप्रयुज्यंतेन्यैरतोत्रयथाकालमेवप्रत्ययाइ
त्यर्थः। किंपुनःकारणमिति किंपुनःकारणंवानभाष्यतेकिंचकारणंशिष्टानांविपर्यासासिद्धिरितिभावः। वास्तवकालभेदस्याभावाद्वचनेनैवसाधनेप्राप्तोस्त्येवविपर्यासा

तदेवदर्शयति असिद्धविपर्यासश्चेति इहकिंचिदिति इंद्रियव्यापारकालरूपसत्तांप्रतिभेदकत्वेनाश्रयणात्तस्याअर्पितकालत्व
मित्यर्थः। तदुक्तंहरिणा। सताभिंद्रियसंसर्गात्सैवसत्ताविशिष्यते। भेदेनव्यवहारोहिवस्त्वंतरनिबंधनः॥ अस्तित्वंवस्तुमात्रस्यबुध्या
॥ ॥ यत्समासादनाद्भेदःसतत्रनविवक्षितइति॥ ॥

दिकमितिभावः। इंद्रियव्यापारःतत्प्राप्तिः। इंद्रियपदेनात्रकर्मेद्रियंसतांवस्तूनामिंद्रियसंबंधात्तत्कृतप्राप्तिसंबंधादेकैवसत्ताकालभेदमापद्यते० वस्त्वंतरं इंद्रियव्या
पारः। तदेवाहसमासादनादिति। तत्रबुद्धिकर्मव्यवसायविषयेवर्तमानेति वर्तमानार्थिकेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥० रा०म०२०

नानद्य॥ ॥अपूर्वेति अद्यतनत्वारोपादनेनकस्यापिविध्यभावात्तत्रदृष्टत्वमात्रेणातिदेशोवाच्यः। तथाचभूतादिरूपेद्यतनेलङपिस्यादितिभावः।
लुङ्लृटोरिति भविष्यस्यनद्यतनेलुङ्भूताद्यतनेलट्स्यादिति अप्राप्तेति लुङ्लृटौभविष्यतोरद्यतनेदृष्टौतत्राद्यतनवद्भावमानेतस्मिन्नेवाद्यतने स्म
तयोरीतदेशोनर्थकइतिकश्चिदंशस्तोन्यः तत्राद्यतनांशसागेनातिदेशोभूतानद्यतनेलुङ्भविष्यतितत्रल्लृडितिप्रयोगासिद्धावपिअद्यतनवदितिविरु

नानद्य॥ ॥तत्रलङ्विधिप्रसंगइति अपूर्वविधानेद्यतनेलटोदृष्टत्वात्भूतभविष्यदनद्यतनेप्रसंगः। लुङ्लृटोश्चेति ननुवत्करणात्सादृश्यार्थत्संकरोनभविष्यति नैतदस्ति अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्यभूतभविष्यदारोपादनेनलुङ्लृटोर्विधानेप्य
नद्यतनेदृष्टत्वमात्रेणयथाकालमपिप्रसंगउच्यते वत्करणंतुतदीयविध्यर्थमेवस्यात्प्रतिषेधोपादानेतुवत्करणमनद्यतनवि
शेषविहितानामपिप्रतिषेधार्थं। अन्यथावत्करणमनर्थकंस्यात् नानद्यतनइत्येवब्रूयात्तेनपरोक्षेलिट्। हशश्वतोर्लङ्। लङ्पुरि
॥ लडाद्यस्तेइत्येतत्स्वविहिताअपिप्रसक्ताःप्रतिषिध्यंते॥ ॥ ॥

ध्येतत्स्मात्भूताद्यंशपरित्यागेनातिदेशोआश्रयणीयोऽयथाकालप्रसंगइतिभावःभाष्येयथाप्राप्तमेवेति स्वैरेवविधायकैःस्वेषुस्वेषुकालेषुभवंतीतिनसंकरप्रसं
गइत्यर्थः। तेनपरोक्षेइति परंत्वत्रमानैचित्यंभाष्येलङ्लुटोरेवोपक्रमेउक्तेरितिदिक्॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥

के०वि०३०२

॥भविष्यति॥ ॥उत्तरसूत्रेसप्रयोजनमेतदितिपाठः॥त्रिंशाद्रात्र इति॰ संख्यापूर्वेरात्रंक्लीबमितितस्मादेवभाष्यप्रयोगाल्लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्युक्तेश्चानि
त्यमितिभावः॥सोयमध्वापरिमाणइतिअपरिमाणइतिछेदः॰नियमार्थमिति॰क्रियाप्रबंधविषयइतिभावः।विधीति।अक्रियाप्रबंधादावितिभावः॥ ॥कालवि॥ ॥

भवि॰ ॥ ॥अक्रियाप्रबंधार्थमिति। एतच्चोपलक्षणंतेनासामीप्यार्थंचेतिद्रष्टव्यं॰वचनसामर्थ्याच्चक्रियाप्रबंधसामीप्ययोरिनि
वृत्तं॰अनहोरात्राणामिति उत्तरसूत्रस्यप्रयोजनमेतत्स्यादितिभावः।अनिष्टत्वादिति॰क्रियाप्रबंधसामीप्ययोरहोरात्रविभागेप्यनद्यत
नेप्रतिषेधइष्यतइत्यर्थः।मर्यादावचनइति॰नियमार्थमेतत्स्यान्मर्यादायावचनएवेतिभावः।अत्रापीति॰विधानियमसंभवेविधेर्ज्या
यस्त्वात्॰ ॥कालवि॰॥ ॥तद्विभागइति॰अनहोरात्राणामितिसंबंधसामान्येषष्ठी।नकर्मणिनापिकर्तरि॰तेनयदाहोरात्राणाम
न्येनकालेनविभागः।अन्यस्यवाहोरात्रैःअहोरात्राणांवाहोरात्रैः सर्वथाप्रतिषेधइत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदंचआग्रहायणीत्यादिवत्अहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागेएवस्यादतोवार्तिकं अनहोरात्राणामितितद्व्याचष्टेसंबंधसामान्येइति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २१

रामः॰

परस्मिन्॰ ॥ ॥एकयोगेति॰सामर्थ्यात्कालविभागविषयएवनिषेधः॰नहिदेशविभागस्याहोरात्रैःसंबंधोस्तीतिभावः।पृथग्योगेति॰कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चेतिबोध्यं॰इ॰२८॥

परस्मिन्॰ ॥ ॥योगविभागकरणसामर्थ्यादिति॰इहभविष्यतिमर्यादावचनेपरस्मिन्ननहोरात्राणामित्येक
योगेकर्तव्येकालविभागेचानहोरात्राणामित्येतत्पृथग्योगकरणंपरस्मिन्विभाषेत्यत्रकालविभागग्रहणा
संबंधार्थमेवेत्यर्थः॥ ॥लिङ्निमि॰॥ ॥साधनातिपत्ताविति॰साधनंमांसादि॰तस्यातिपत्तौक्रियानिष्पत्तावपिल
ङ्भवतीतिभावः।अभोक्ष्यतेति॰मांसस्यात्रानिष्पत्तिर्भोजनक्रियायास्तुनिष्पत्तिरेव॰साधनातिपत्तिश्चेदिति
करणाभिन्नाद्विनैवभोजनाक्रियातेनमांसातिपत्तौमांसभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लिङ्निमि॰ ॥ ॥कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियायाअनिष्पत्तिःक्रियातिपत्तिः॰साधनातिपत्तिःसाधनवैगुण्यादेवक्रियातिपत्तिरित्यर्थः॥१३९॥ ॥ ॥

कै·वि·३०२

भूतेच॥ ॥६॥ उताप्योः प्राग्वाइत्यस्याऽधिकारइत्युक्त्यान्यस्यत इत्युत्तरमप्यधिकारइतिलभ्यते· तदन्वाचष्टेइत्याहवक्ष्यमाणेतितत्रेतितत्रापीत्यर्थः॥ लृङ्प्रत्ययइतिनित्यमितिशेषः॥१४०॥ ॥वोताप्योः॥ ॥भाष्येविभाषागर्हाप्रभृतावित्ति॰ गर्हादिविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयविभाषापदघटितविभाषाकथमि[illegible]लिङ् चेति सूत्रप्रभृती

॥भूतेच॥ ॥भूतइतिवक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचनलभ्यंचैतत् उताप्योरित्यारभ्यप्राक्लिङ्मित्तंतत्रभूतेक्रियातिपत्तावनेनलृङ्प्रत्ययःप्राकृततोविकल्पइत्यर्थः॥ ॥वोताप्योः॥ ॥विभाषेतिगर्हायांलडपिजात्वोरित्यनेनलङ्विधानात्प्राक्लिङ्मित्ताभावाद्विभाषाकथमिलिङ्चेत्यंतःप्रभृतिप्रागुताप्योःसमर्थयोरित्यंतःसूत्राद्यप्राक्लिङ्मित्ततत्रलृङ्विकल्पः॥ मर्यादायांचात्राङ्नाभिविधावित्यर्थः॥ ॥गर्हाप्रभृतौ विति·गर्हादिविशिष्टेप्रकृत्यर्थइत्यर्थः॥ ॥गर्हायां॥ ॥इष्यतेइति·॥ तौचसूत्रारंभेसत्यवर्तमानेकालेविहितत्वाल्लटानप्राप्नुतइतिदोषवानेव सूत्रारंभइत्यर्थः

सर्थः॥ अनंतरसूत्रस्यागेवीजमाह गर्हायांलडपीति॥१४३॥ गर्हायांलः॥ ॥अपिमांयाजयंतमिति· ताच्छील्यप्रतिपादनेनगर्हायद्नेनाक्रियतेतत्सर्वथायाजनार्थमितिसर्वदायाजयन्तेवासाविति क्रियायाःसमाप्तिरविवक्षितेतिभावः॥ ॥१४२॥ ॥१४३॥ ॥१४४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ २२

॥अनवक्लृ॥ ॥ननुकिंवृत्तेनेत्यर्थात्कथमुपपदत्वमतआह· अकिंवृत्तेति उपपदसंज्ञायाअन्यदाकिंभावात्तदाभविष्यतीत्यनुपपन्नमतआह उपपदसंज्ञाकार्यमिति·१४पापु॰॥ शेषेलृङ्॥ ॥संभावनेतात्पर्येणेति· यदिरात्रिदृस्यसंभावनार्थत्वेनसंभावनंप्रतीयतइत्यर्थः॥ तदेवाहसंभावनेहियदिशब्दइति· भाष्येनहियत्वावितिचित्रीकरणंत्वाश्चर्यपरंनतुअभो

॥अनवक्लृ॥ ॥इदंतर्हीति· अकिंवृत्तग्रहणेनकिंवृत्तादन्यत्पदंपर्युदासाश्रयणेनगृह्यतेतस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणंतेनकिंवृत्ताकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञासिध्यतीतिभावः॥ अतिङितिप्रतिषेधइतिनविद्यतेतिङस्मिन्समासेसोतिङितिबहुव्रीहिसमासाश्रयणेनेतिभावः॥ उपपदसंज्ञेति॥ उपपदसंज्ञाकार्यसमासइत्यर्थः॥ ॥भविष्यदधिकारविहितस्येति· लृटः सद्वेत्यत्रभविष्यतीत्यधिकारात्तभविष्यतीत्येवंविहितस्यलृट्इत्येषेवेत्यस्यलृट्स्थानंतयदिरात्रग्रहणं वो॥ अविशेषेति· कालमात्रेविधानादयंलृङ्यद्यपिभविष्यतिभवतितथापिभविष्यदधिकारविहितोनभवतीतिरात्रग्रहणंचावश्यनभवतः॥ शेषे॥ ॥नहियदावितिआश्चर्यं यदिसभुंजीतेयत्रसंभावनंतात्पर्येणप्रतीयतइतितन्निमित्तएवलिङ्भविष्यतिसंभावनेलमितिचेदित्यनेनेत्यर्थः॥ संभावनेहियदिशब्दःप्रयुज्यते॥ ॥श्रीः

नामपर्वतमारोक्ष्यतीत्यादावुदाहरणइवतत्समभिव्याहारंविनापिगम्यमितिभावः॥ ॥१५१॥ ॥१५२॥ ॥१५३॥ ॥१५४॥ ॥१५५॥ ॥

कै०वि०३०२

॥ ॥हेतु॥ ॥लक्षणहेत्वोरितिक्रियायालक्षणेहेतौचवर्तमानाद्धातोःकर्तरिशतृशानचावित्यर्थःसूत्रस्यकिंचलक्षणयोर्वादेस्तद्योत्यत्वेपिद्योतकसमुच्चयस्यदृष्टत्वादिति

॥हेतु॥ ॥देवत्रातइति॥व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिभावः॥तेनदेवत्रातइतिसंज्ञायांभवतिनतुदेवत्राणइति॥ ॥गलग्रहश्च
दृश्यते॥इति शरणयोगेभवतिनतुगरइति॥विषेतुगारइतिनतुगलइति॥ ० जलचरेग्राहएवनतुज्योतिषिग्रहएवइतिशब्दप्रयोगेच
सत्संज्ञेनप्रवर्तेति॥ ० गवाक्षइतिवातायनेनित्यमेवावङ्भवति॥शंसितव्रतइतिव्रतविषयेप्यतोनित्यमित्वंभवति॥ ० भिथइतिप
रस्परेणादेवत्राणादिभिरनेकस्मिन्विषयेनविकल्प्यतेइत्यर्थः॥ एषुचनुद्वविरोदज्ञोतिवानत्वं॥ ० आचार्यविभाषेतिवात्वं॥ ० विभा
षाग्रहइतिवाणप्रत्ययः॥ ० लक्षणहेत्वोः क्रियायाइतिशतृशानचौ॥ ० नन्वोर्विभाषेत्यतोविभाषानुवर्तनादिकल्पितौ॥ ० अवङ्॥ ०
स्फोटायनस्येतिविभाषा॥ अवङ्॥ ० शाङ्गोरन्यतरस्यामितिवेत्वंइत्येतेविषयाः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्देनद्योतनेपिशत्रादिप्राप्तिरितिभावः॥ ५५६॥ ॥इच्छार्थेषु॥ ॥कामप्रवेदनमिति॥प्रयोक्तुःस्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः॥ १५७॥ १५८॥ १५९॥ १६०॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इस्तलिखितसंग्रहः

राम०
२३

विधिनिमं॥ नियोगेतिनियोगःप्रवर्तनाप्रवर्तकनिष्ठःप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारःएतदेवप्रेरणं॥भाष्येव्यापारणेतिप्रवर्तनेत्यर्थः॥ एतेननियोगइष्टसाधनताज्ञान
मितिपरास्तंहेतुमतिचेतिसूत्रस्यलिङादिषुणिचोःपर्यायत्वशंकापरभाष्यविरोधापत्तेः॥ प्रेत्याङः॥ ॥न्यायेतिशब्दशक्तिविषयेत्यर्थः॥ अयंभावः॥ निमंत्र
णादिशब्दानांप्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्यसर्वसंमततयाविधिशब्दस्यापिप्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचित्वेनतत्त्वइष्टसाधनत्वादिवाचकत्वमि

॥ ॥विधिनिम॥ ॥विध्यधीष्टयोरितिउभयोरपिनियोगरूपत्वादितिप्रश्नः॥ ॥प्रेषणमितिभृत्यादेःकस्मिंश्चित्क्रियायांनियोजनमित्य
र्थः॥ ॥अधीष्टंनामेतिगुर्वादेःस्तुतिपूजनस्यव्यापारणमधीष्टमित्यर्थः॥ ॥प्रपंचार्थन्यायव्युत्पादनार्थंचार्थभेदमाश्रित्यभेदेनोपादानंवि
धिनिमंत्रणादीनांकृतं॥ विधिरूपेताभिःसर्वत्रान्वयिनतिघते॥ सन्निहितेनेतिधात्वर्थेनासन्नादिनाप्रयोगइहभवान्नासीतेतिसन्निहित
मासनंतदनुपरमार्थंचनिमंत्र्यते॥ असंनिहितेनेति॥ यथेहभवान्भुंजीतेतिभोजनमसंनिहितंतदर्थमामंत्र्यते॥ ॥ ५८॥ ॥

तिसत्त्वात्रप्रयुज्यमानलिङादिरूपः॥ सचप्रेरणात्वेनलिङःशक्यः॥ प्रेरणात्वेचावच्छेदकोपाधिःएकस्यैवरूपभेदेनशक्यवाचकत्वेउपपद्यते॥ सचलोकेपु
रुषनिष्ठः॥ वेदेइश्वरनिष्ठः॥ वेदस्याकर्तृकत्ववादिनांमतेशब्दनिष्ठःशब्दरूपत्वात्सशाब्दीभावनेत्युच्यतेइतिमंजूषायांविस्तरः॥ विधिरूपतेतिप्र
॥ ॥रणेत्यर्थः॥ ॥

त

कै०वि०३-२ यन्नियोगतः कृत्नेऽयं ब्राह्मणादिस्य निमंत्रणत्वाभावादाह निमंत्रणविषयत्वादिति भाष्ये ब्राह्मणेनेति सिद्धे ह्ययं कर्तव्यं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तेऽर्थाद्ब्रा
ह्मणं प्रति तन्त्रप्रत्याख्यानं ब्राह्मणस्याधर्म इत्यर्थः॥ ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यदीयनिमंत्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मणस्यैव तेपि ह्ययं कर्तव्यातिरिक्तविषयामंत्रणे
प्रत्याख्यातेनाधर्म इति लभ्यते॥ यदाप्य इत्यादि व्याख्याने कैयटकृतं वा जं भाष्यानुग्रहसूचितः सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्राद्धादिनिमंत्रणप्रत्या

॥यन्नियोगत इति॥ अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमंत्रणमिति निमंत्रणविषयत्वान्नदेवनिमंत्रणे॥ अधर्म इति॥
यदा श्राद्धे ब्राह्मणेनोभोक्तुं न लभ्यते तदा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः॥ तस्य च प्रत्याख्याने अधर्म इति स्मार्तः समाचारः॥ आ
मंत्रण इति काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा॥ कथमिति॥ किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्याभिधेयत्वेन निर्दिश्य
उत विषयभावेनेति प्रश्नः॥ निमंत्रणादीनामिति॥ आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् विधिरपि गृह्यते॥ ॥ ॥छ॥ ॥

ख्यानेऽधर्म इति। धर्मः स्मृतिषु विस्मर्यते इति बोध्यं॥ काम्यकर्मणीति॥ यत्र भोजनाद्यनुष्ठानेपि न प्रत्यवायस्तद्विषया प्रवृत्तिर्नामंत्रणमिति तात्प राम०
र्यं॥ उत विषयेति लिङादयस्तुधीतकाङिति भावः॥ विध्यादीनामर्थ इति वक्तुमुचितमत आह॥ आदिशब्दस्येति प्रैषे भवंतमित्यादि तदुदाहरणं बोध्यं २४
॥ ॥निमंत्रणादीनामिति भाष्यस्य निमंत्रणादिपदानामित्यर्थः॥ ॥

भाष्ये निमंत्रयेदित्याद्युपलक्षणं निमंत्रयेरित्यादेरपि न तु निमंत्रयेरित्यादेरपि न तु निमंत्रणस्यैकत्वेपि कर्त्रादिसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्य
त इत्यत आह नाप्राप्ते विति॥ एवं च कर्त्राद्युक्तौ त्यापत्तिरपि दूषणांतरं बोध्यं कर्त्रादिगतायाः संख्यायाइति॥ क्रियायामारोपितायाइति शेषः॥
वस्तुतः प्रवर्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोज्यकर्तृकत्वाभावान्न तत्संख्यारोपेण मानं॥ वाच्यत्वे च तस्याएव विशेष्यत्वेन सा च एकैवेति द्विवचनाद्य

॥प्रकृत्यभिहितत्वादिति॥ प्रकृत्यायोऽर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्यं न तु प्रकृत्यभिहिते सुप्तिङ्विध्यादिष्वर्थे उक्ता
र्थानामप्रयोग इति न्यायात्॥ विषयपक्षाश्रये तु प्रकृत्याभिहिते सुप्विध्यादिषु तत्तज्ज्ञापकात् भूयः प्रत्ययः सिध्यति
द्विवचनेति॥ नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्यादयो यानिर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसज्जेतीति कर्त्रादिगतायाः संख्यायाः

नापत्तिर्धात्वर्थस्य कर्त्रादित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वान्न द्विवचनादिनियामकता॥ कर्त्रादिबाधस्तु न युक्त इत्ययं स्फुटं न विष्यति॥ अत एव
भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादित्येव हेतुरुक्तः॥ विवृतं चैकोयमर्थो निमंत्रणं नाम तस्यैकत्वादिति॥ अनेकत्वेपि सर्वत्र मपि निमंत्रणमेकमेवेति तदर्थः॥
एतेन विशेषणगतसंख्यैव वचनादिबोध्येति सूचितं अत एवाव्यपदेशभाव कर्त्रादौ तां बोधयन्नापत्तिरिति दूषणेनोक्तम्॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

कौ०वि०३.३ माध्येऽहापि प्राप्नोतीति लङादयस्तेभ्यो न स्युः अनेन लिङा बाधितत्वादिति भावः॥ द्योतकतापक्षीयं दूषणमुद्धर्तुमाह सिद्धं त्विति॥ द्वितीयाकांक्षा धातोः प्र
वृत्ते प्रत्ययार्थे कर्त्रादौ लिङित्यर्थः कर्त्रादीनामपि द्योत्यत्वपक्षे प्रत्ययार्थ इत्यस्य प्रत्ययद्योत्य इत्यर्थः॥ ननु वेदं पक्षं गोधावतीत्यादावपि लिङ् स्यादत आह॥
द्वितीयं विध्यादिकमिति॥ द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यते इति भावः॥ नियोज्यः प्रेष्यः नियुज्यते प्रेर्यते॥ प्रेरणाविषयधात्वर्थे यदा धातोर्लिङ्गण

सिद्धं त्विति॥ द्वितीये विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थस्याकांक्षा स्यात् तदा लिङ् प्रत्ययः यदा च धात्वर्थे संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते
तदा द्वितीयाकांक्षा सिद्धत्वे इहतु देवदत्तो भवंतमामंत्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकांक्षत्वमिति लिङ् भवति॥ ॥ ॥

तदा प्रकृतेऽर्थे प्रत्यय इति भावः प्रकृते प्रत्ययार्थे इत्यनेनामंत्रणादीनामर्थ इति पक्षेऽपि तद्गत्यागः सूचितः विरोधाभावात्॥ कर्त्रादयो द्योत्या इति पक्षस्य तु क्र
मोऽरिति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वाद्बाधे मानाभावाच्च॥ अत एव वाचकत्वपक्षे द्विवचनाद्यसिद्धिवत् तिवाद्यसिद्धिः कैश्चिदुक्ता भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदवि राम० २५
धानेन तद्विधानात्॥ युष्मदस्मच्छेषसामानाधिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषाद्यसिद्धिश्च नोक्ता नियमस्तु नोक्त इति दिक्॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

भिन्नमामंत्रणं प्रतीति धात्वर्थातिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः प्राप्नोतु भवानित्यादेरंगीकरोतु भवान् आमंत्रणांगीकारविषयप्रेरणेत्यर्थः ननु पाकं पच
तीतिवत् प्रवृत्तिनाविशेषरूपामंत्रणस्यापि तद्विशेषामंत्रणान्तरविषयाकांक्षेत्यत आह भेदपूर्विका या इति॥ तत्र सामान्यविशेषतया भेदान्वयीननुतया प्रकृते

प्राप्नोत्विति धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामंत्रणं प्रत्याकांक्षा विद्यत इति भावः॥ आमंत्रयेऽइति॥ आमंत्रणस्य
धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद्भेदपूर्विकाया आकांक्षाया आमंत्रणं प्रत्यभाव इति भावः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

इति भावः॥ आमंत्रणं प्रतीति धात्वर्थव्यापारातिरेकेण प्रेरणं प्रतीत्यर्थः अत्रेदं तत्त्वं स्वविषयप्रेरणानुकूलप्रत्ययार्थः स्वेच्छयैव तत्प्रवृत्तिसिद्धेः स्वप्रवृत्तेः
स्वप्रेरणानपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाभावात् इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबंधक इति न्यायविदः॥ अत एव भगवतोत्तमपुरुषविषये एवं शंकितं॥ ॥

विशिष्टकर्मकमिति॥ संबोध्यकर्मकमित्यर्थः अवश्यकर्तव्यतालक्षणं अवश्यानुष्ठेयत्वलक्षणं॥ ॥ततो भोजनादिष्विति॥ ॥तद्बोधनार्थं च निमंत्र
येइत्यादिप्रयोग इति भावः॥ नन्वेवं निमंत्रयै निमंत्रणमित्यादौ निमंत्रणादिपदप्रयोगः प्रयुक्तः लोटेव तदर्थप्रत्यायनादलमाह नत्वयं लौकिक

निमंत्रये निमंत्रणमिति प्रकृतिवाच्यं निमंत्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत्तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमंत्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्ये
वद्वितीयाक्रांतत्वं॥ तदयमर्थः तत्कर्मकभोजनादिषु निमंत्रणं समानुष्ठेयं ततो भोजनादिषु त्वां निमंत्रये इति॥ अत्र चामंत्रये आमं
त्रणं निमंत्रये निमंत्रणमिति प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामंत्रणसद्भावप्रदर्शनार्थामंत्रणनिमंत्रणशब्दौ प्रयुक्तौ॥ तत्त्वयं लौकिकः प्रयोगो लोटेव
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामंत्रणादेरभिमतत्वात्॥ तदयमर्थः॥ आमंत्रये आमंत्रणमिति आमंत्रये इत्यत्र लोडिप्रयुज्यमाने आमंत्रणधात्व
॥ ॥र्थविषयमाकांक्षमाणमस्ति॥ ॥

इत्यादि धातूनामनेकार्थत्वात् निमंत्रणामंत्रणशब्दावर्हत्वार्थकौ अर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तं एवं चार्हकृत्यत्वं चेत्यनेन लिङ्लोटावुत्तम
पुरुषविषये इति डक्तं भवति इति बोध्यम्॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ २६

भाष्ये कथं पुनरिति धर्मिणो हि धर्माक्रांतत्वान्न तु धर्मस्येति प्रश्नः स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेनेत्यस्य स्त्रीता शब्द उदाहरणं प्रवर्त्तनाविषयएककर्त्तृकः पाक इति बोधः अहं पाच

॥ ॥इच्छिरिति॥ राधितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छायोर्भेदाप्रयोयोगः॥ स्त्रीत्वमिति॥ कुमारीत्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं॥
यथा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेनेति॥ सएवमर्मेति॥ निमंत्रये भवंतमित्यवश्यकर्त्तव्यं भवता भोजना
दिषु मया निमंत्रणमिति निमंत्रणस्यावश्यकर्त्तव्यतालक्षणं निमंत्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥

येयमित्यादौ पाकप्रवर्त्तनाऽवश्यानुष्ठेयेति बोधः॥ भाष्ये यावता चावेति यद्यपीत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

कै०वि०३०३ बहुवचनेति॥ अत एव सर्वलकारान्ते लः कर्मणीत्यकारि वस्तुइदं चिंत्यमेतौ वा अस्तु ल इति तत्सूत्रस्य भाष्यस्वरसं थाभ्यां ल इत्यस्यैकवचनोत तत्र याएवलाभात्॥
सुपां कर्मादयइत्यस्यापंभावः धात्वर्थक्रियायाइव प्रेरणायाः स्वतएकत्वेपि प्रेर्यगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थेइव स्वविषयकप्रेरणायामप्यारोपात् द्विव
चनादीति॥ वस्तुतो यावता चाजेत्यादिर्थ्य एकदेशिनः एतेन प्रत्ययार्थव्यापारे संख्यान्वयेपि प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभंग

सुपामिति॥ विध्यर्थादिभिर्विरोधाभावात्लः कर्मणि चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंग्रहार्थो ह्येभयानुग्रहाय कर्त्रादयो
नबाध्यन्तइतिकर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबंधनानि द्विवचनबहुवचनानि भवंतीत्यर्थः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥

इत्ययास्तमेकदेशयुक्तित्वेनाद्वतेः नन्वेवमपि नियमेन नस्यादधिकार्थस्याभिभानादत आह प्रसिद्धइत्यादि तत्र सर्थेस्यत्रद्योतकतापक्षेप्युक्तः उक्तप्रयुक्तेः पचेत्यादा
वपि तत्प्रतीतेरस्तु॥ संख्याकालकारकाणामिवास्याप्यपिद्योत्यतापक्षे वैचित्र्यात्तु एवं च प्रवर्तनाविषयः पाकइत्येव बोधइतिबोध्यं॥ १६१ छ १६२॥॥ राम० २७

कै०वि०३०३ ॥ ॥प्रैषा॥ ॥भाष्येस्त्रियाः प्राग्गिति॥ इदमपिज्ञापकं स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वृद्धिह्रस्वरूपविध्यभावस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेश

॥ ॥प्रैषाति॥ ॥कुत्सोपंध्यमिति॥ अग्निस्तोकं कुत्सेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं नतु प्रैषादिप्रतिपत्तिः॥ घनघास
मिति॥ घनेनलोहादिना घात्यमिति कठिनत्वादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे तृ
यस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥

भट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥॥ राम० २८

के.वि.३.३
२८

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

१०४४

के०वि०३०४ श्रीगणेशाय नमः धातुसंबंधात्वोः संबंधइत्यर्थेऽव्यावर्त्तकमेतत् धातोकारकसंबंधस्य कारकाणां वा धातुसंबंधस्य सार्वत्रिकत्वात् धातोः
संबंधइत्यर्थेतु समासोनुपपन्नः पादः । त्वन्नोसंख्याविशेषस्याभानात् तत्राह संबंधस्येति द्वित्वएव गम्यत इति वस्तुतो द्वित्वावोधेपिधा
तुद्वयबोधइति बोध्यं गुणभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधात्वोरेवाश्रीयतां कर्मत्वसमान

धातुसंबंधेप्रत्ययाः संबंधस्यानेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद्वित्वावगतिसंख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते धात्वोः संबंधो धा
तुसंबंधः धात्वर्थे धात्वोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते न हि स्वार्थे गुणभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबंध उपपद्यते धात्वर्थ
योस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबंधोपपत्तिः तत्र धातुसंबंधे कालांतरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन्काले साधु
त्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रं

कर्त्तृकत्वादिवत् इति चेन्नः गोमानासीदित्यादौ प्रक्तापत्तेः न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोपि संबंधो वक्तुं शक्य इति भावः अर्थ राम
यो श्रवकः संबंध इत्यत आह विशेषणेति सच प्रत्ययार्थद्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यं अन्यस्मिन्काले इति उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थाना १
तु न बाधः वर्त्तमानसामीप्य इत्यारभ्यकालान्वलस्येव प्रतिपादनादिति भावः ॥ ॐ रम श्रीमयूरमुकुटधारिणं नमामि ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारंभः

प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः । वर्त्तमानसत्त्वेति । वनदस्यास्तीत्यत्र संख्यावद्वर्त्तमानकालोप्यविवक्षितइति भावः । दंडिनमान

प्रत्ययइतिवर्त्तमानइति यद्यपिस्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः तथापीहसंज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थको
विज्ञास्यत इति भावः । अधातु प्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात्प्रत्ययग्रहणात्तु सर्व
प्रत्ययपरिग्रहार्थात्त्रिहितानामपिकालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानस
त्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थे युक्तेपोविहितः धातुसंबंधेतु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वे साधुर्भवति । वृहपथ्यामइति । अग्निष्टोम
याजपस्यपुत्रोजनितेतिकालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रं तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबं
धास्मिन्भविष्यतिकाले भवति तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालपरित्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबंधाद्भूतेकस्मा
न्नभवतीति प्रश्नः

येस्तु तेऽतीतदंडस्याप्यानयनापत्तेरुदंचतत्रैवस्पष्टं भाष्ये भूतकालइत्यादयो वहुव्रीहयः ॥ ❁ श्रीवृंदावनविहारिणे नमः राम

अथतृतीयाध्यायस्यचतुर्थपादप्रारंभः

कै॰वि॰३॰४ श्रीगणेशाय नमः धातुसंबंधात्वोः संबंधइत्यर्थेऽध्याववर्तकमेतत् धातोः कारकसंबंधस्य कारकाणां वा धातुसंबंधस्य सार्वत्रिकत्वात् धातोः
संबंधइत्यर्थे तु समासो दुरुपपादः । तत्र संख्याविशेषस्याभानात् तत्राह संबंधस्येति द्वित्वएव गम्यत इति वस्तुतो द्वित्वाबोधेपि धा
तुद्वयबोध इति बोध्यं गुणभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधो धात्वोरेवाश्रीयतां कर्मत्वसमान

धातुसंबंधे प्रत्ययाः संबंधस्यानेकाश्रितत्वात्सामर्थ्याद्धात्वोरिति संख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते धात्वोः संबंधो धा
तुसंबंधः धात्वर्थे धात्वोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबंध उपपद्यते धात्वर्थ
योस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबंधोपपत्तिः तत्र धातुसंबंधे कालांतरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन्काले साधु
त्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रं

कर्तृकत्वादिवदिति चेत्तत्र गोमानासीदित्यादौ प्रसक्त्यापत्तेः न च प्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोपि संबंधो वक्तुं शक्य इति भावः अथ राम
योग्यकः संबंध इत्यत आह विशेषणेति स च प्रत्ययार्थद्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यं अन्यस्मिन्काल इति उपपदोपाधि प्रकृत्यर्थाना १
तु न बाधः वर्तमानसामीप्य इत्यारभ्य कालान्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ॥ ॐ राम श्रीमयूरमुकुटधारिणे नमामि ॥

प्रसक्तानामिति प्रकरणादिति भावः वर्तमानसत्तेति चनदस्यास्तीत्यत्र संख्यावद्वर्तमानकालोप्यविवक्षित इति वाच्यं दंडिनमाज

प्रत्यय इति वर्तमान इति यद्यपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः तथापीह संज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थको
विज्ञास्यत इति भावः अधातु प्रत्ययानामपीति अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् प्रत्ययग्रहणात्तु सर्व
प्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्विहितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति गोमानासीदिति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानस
त्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थे युक्तेर्थे विहितः धातुसंबंधे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वे साधुर्भवति । हूहपस्यामइति अग्निष्टोम
याज्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रं तत्र विशेषानुपादानाद्भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबं
धास्मिन्भविष्यतिकाले भवति तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालपरित्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबंधाद्भूते कस्मा
न्न भवतीति प्रश्नः

यत्तु केऽतीतदंडस्यापि आनयनापत्तेरिदं च तत्रैव स्पष्टं भाष्ये भूतकाल इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥ ॐ श्रीवृंदावनविहारिणे नमः राम

कै॰ वि॰ ३ ४

नाविव्यपदेशोतिभाविव्यवहारेत्यर्थः अग्निष्टोमयाजीत्युत्तरं इतिव्यवहरिष्यमाणा इति शेषइति भावः यष्टेतीतिइत्यर्थः प्रतीयतइ
तिशेषः भाविव्यपदेशाविति। भाविव्यवहारविषयाग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः वाक्यार्थवशादितिजनितेत्येतत्सम

यथाकालविधानादितिसूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरं अग्निष्टोमयाजीतिभूतएवणिनिर्विधीयतेजनितेत्येतत्संबंधा
त्तुभाविव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्यसूत्रस्यशाटकंवयेतीत्यर्थः। इतरोऽगृहीताभिप्रायआह कथंतर्हीति। पुत्रोस्यजनि
तास्यचाग्निष्टोमेनयष्टेतितत्रयदिभूतेणिनिर्विधीयते तदायागस्यभविष्यत्त्वा[illegible]त्रारंभे[illegible]गमोनप्राप्नो
तीतिप्रश्नः। उपपदस्येतिभाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्यकालात्ययत्वंवाक्यार्थवशादस्त्यपिसूत्रारंभेप्रती
यतइत्यर्थः

भिव्याहारात्तत्प्रतीतेस्तस्यवाक्यार्थत्वमित्यर्थः व्यवहारस्यभविष्यत्वंविषयभविष्यत्वकृतमितिभावः श्रीकृष्णायनमः राम॥
श्रीरामश्रीरामश्रीरामश्रीरामश्रीरामश्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीरामश्रीराम श्रीरामश्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीरामराम राम २

वैपरीत्यनिवारणाययुक्तिंदर्शयतिविशेष्यायाइतिभाष्ये उपपदस्येत्यस्यगुणभूतस्येत्यर्थः सूत्रारंभेतुनायंन्यासः न्यायेन
वचनसंकोचेमानाभावात् धातोः संबंधेताभ्यांधातुभ्यांप्रत्ययास्तेऽन्यत्रापिकालेभवंतीतिवाक्यार्थोविस्त्याशयः सू

विशेष्यायाअाख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात्स्वकालएवावस्थानं। विशेषणभूतायास्तु क्रिया
याउपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगमइत्यर्थः। इतरोयथोक्त
मभिप्रायमबुध्वासमीपेश्रूयमाणं पदेषुपपदमित्यवगम्यचोदयति कुतइतिततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्यपुत्रोजातइ
त्ययमपिवाक्यार्थः कस्मान्नभवतीतिप्रश्नः। आचार्यदेशीयआह एवंतर्हिस्यादितिभिर्योगइति। भावभिकारावभा
नुग्रहणेसिद्धे धातुसंबंधइतिपुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थंते नास्तिभूजनिसंबंधएव प्रत्ययानांकालांत
रेसाधुत्वमन्वाख्यायतइतिसूत्रारंभेसतिविपर्ययोनभवतीत्यर्थः श्रीमद्गोपवेषधारिणंकृष्णंनमामि॥

त्रारंभेइतितथाचसूत्रस्यधातोरस्यादेः संबंधेसतिधातोः प्रत्ययाः कालांतरेइत्यर्थः इतिभावः श्रीमद्गोपवधूजनप्रणयिनेनमः॥

कै॰वि॰३०४

नन्वस्त्यादि प्रकृतिकत्वाभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह अस्त्यादिविशेषणायेति। पूर्वोक्तेनेति गुणप्रधानभावरूपेणान्वयाश्र यणेनेत्यभिप्रायेत्यर्थः भावि शब्दस्येति। यदि यत्कालं भावितयाव्यवहृतं तदासीदितिहितदर्थउचिता नतु अतीतमासीदितित थासतियर्ष्यवत्वापत्तिरिति भावः इत्येतन्नास्मिन्निति इत्येतत्पदं तस्मिन्नभवितेत्यर्थः एवंप्रत्याख्यातेसूत्रेवसन्दर्शेत्यादौ वर्त्त मानत्वमारोप्यशतातत्फलं तु तत्समानकालत्वस्यदर्शनेलाभः शतस्यलेत्क्रिययोः समानकालत्वमतीतेः यद्वा

अस्त्यादिविषयाइति अस्त्यादिविशेषणायप्रयुक्ताइत्यर्थः आचार्यैः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणसूत्रप्रत्या ख्यानेनैवनवाक्यार्थस्यापययति एवंतहीति। अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः भाविकृत्यमासी दित्यत्रभाविशब्दस्यभूतकालत्वेभाव्यासीछब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगोनस्यात (श्रीरामश्रीरामराम)

दर्शनकालिकं वा सस्य वर्त्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः एवमेव ननु चोत्पत्तेत्तैवं वचनलोपं चोदिताः स्म इति सरूपस्त त्रस्यभाष्यप्रयोगोपपत्तिः गोमानासीदित्यत्र देवत्त्रस्य विद्यमानत्वेपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद्भूते प्रत्ययः तत्राप्यीह्यवामे

॥ क्रियासमभि॥ भाष्ये हिस्वयोरिति तद्विधायकेइत्यर्थः। ननु परत्वात्तिङ्क्कृतेषुतिषामेवैतौभविष्यतइत्यतआह सामान्येति तस्य

क्रियास हिस्वयोरिति सामान्यविहितानां तिङां शत्शानज्ञामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थे परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। लकारः कृदिति। तत्रस्थानिवत्त्वात् हिस्वयोरपिकृत्वात्तस्यप्राति पदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः विभक्तीति विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हि स्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः व्यतिकरोमाभूदिति यदिलकारस्यैवस्थानेहिस्वौविधीयेयातां तदालः परस्मैपदमिति हयोरपिपरस्मैपदसंज्ञास्या ततत अवह्यावपिपरस्मैपदिभ्यएवस्यातामित्यर्थं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः (श्रीकृष्णं नमामि ॥) ॥

तत्त्वेपि हिस्वयोः किमायातमित्यत आह तत्रेति अव्ययत्वमिति तदंतस्यविभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमितिभावः हिस्वयो रिति यस्य हिस्वांतयोरित्यर्थः

कै॰वि॰३॰४ ननु व्यतिकरीनामात्मनेपदिभ्योपि हि: परस्मैपदिभ्योपि स्विइत्याकारः स चानुपपन्नः आत्मनेपदसंज्ञाभावेन लादेशत्वेन
परस्मैपदसंज्ञासत्वेन चात्मनेपदिभ्यो विधानानुपपत्तेरत आह यदीति॰ ननु तङ्गे हि स्वेन च तावन्मात्रे पदं तस्य पद तदं२
त्वादिति पदादेशस्येत्यपुक्रमत आह पदशब्देनेति निमित्तानीति निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः केचित्तु नामैकदे

कयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानिवत्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति
तध्वमोः स्थानि ४

नवेति परिशिष्टस्य वहि स्वो स्यातां तदा तध्वमोर्ह्रोः स्थानित्वेनोपादानात् लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदा
त्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः॰ पदादेशस्येति पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यंते। अन्यथा सर्व
सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङं तस्य हि स्वाता देशप्रवृत्तिः॥ पित्वस्येति तिप्सिप्मिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानि
वद्भावात्पित्स्यात्तत आङि त्वाभावाल्लुनीहि लुनीहीतीत्वं न स्यात् ॰ श्री महोपवेषधारिणं कृष्णं नमामि ॰ राम

शग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदे पदशब्देनाभाष्ये उच्येते इत्याहुः स्थानिवद्भावासिद्धिरिति॰ न च सार्वधातुकमपिदित्यतिदेशात् ङित्वं स्यात्पर त्वादि तिङ्कि
तिवाच्यं॰ एतद्धि यद्येपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या अतिदेशिकपित्वमादाय पिदिति निषेधे प्रवृत्तेः अन्यथा त्वकरवमित्यादौ गुणानापत्तेरि राम॰ ४

समवानित्यादाविति आडिखंडेइति शेषः तध्वनयन्नाह परस्येति॰ नन्वनंतरस्येति न्यायात्पावानित्यसंगतमत आ
ह योगविभागेति॰ भाष्ये भुंक्ष्व सस्यानुप्रयोगे भुनजै इति पाठः पित्वेनस्वादेश इति पाठः कैयटे सर्वे यातिडामिति ति

अनुदात्तं च वहे: प्रसज्येत लुनीहि लुनीहि समवानित्यादौ परस्य हृत्तुनीहि शब्दस्यतस्य परमात्रमेडितम
नुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं भवति॰ यानानीति योगविभागकरसासामर्थ्यादानंतर्यन्तापेक्ष्य इत्यर्थः। भुंक्ष्व भुंक्ष्वे
ति॰ परत्वाद्दाप्टि कृते तत्र मस्य पित्वेव स्वादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यादिति ङित्वाभावाल्लोपाप्रसंगः॰ समसंख्या
र्थत्वमिति सर्वे यातिडां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः॥ एतदेवेति॰ हृद्द कुमारीवरन्यायेन क्रियासमभिहा
रविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः॥ कुतोन्वितिज्ञापकं विघटयति। विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात्क्रियासमभि
हारविषयस्यं तस्ये वादेशयो द्विवचनार्थ ग्रहणं स्यादित्यर्थः। (श्रीवंशपाणिरामायकृष्णायनमः) ॰ ॥ ॰

ङादेशत्वे ज्ञापिते प्ययं दोष इत्यर्थः हृद्द कुमारीति एतच्छाब्दवार्त्तिक स्वरसात् क्रियासमभिहार इति वार्त्तिकं लोडंत विषयमि क॰२
वद्र्यक्यं॰ अन्यथा तस्येतो भिन्नवचनत्वे गौरवं स्यात् इत्याहुः ॰ ॥ ॰ ॥ ॰ ॥ ॰ ॥ ॰ ॥ ॰

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

दोषांतरमप्याह भाष्ये लोट्मध्यमेति॰ ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसंभवः परस्मैपदादिग्रहणाभावात् तत्राह प्रसंगइति शेषः इति दोषांतरमप्याह भाष्ये सूत्रं चेति लोडादेशाविति लोडित्यस्य च लोड्विहितस्येत्यर्थः स्थानिवत्वेनैव लोड्धर्मातिदेश

सर्वेषामिति। प्रसंगइति शेषः। लोटो यावितिं लोडादेशौ यौ हिस्वौ दृष्टौ तत्तुल्यावेने न हिस्वौ भवत इत्यर्थः ते न तदीयकार्यातिदेशात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः तेन परस्मैपदिभ्यो हिरात्मनेपदिभ्यस्त्व स्वमवति हि शब्दस्य कर्त्रीवाच्यः स्वशब्दस्य भावकर्मणि कर्त्रीरः तिङ् च भवतीति ङुतिङः इत्यादिका र्यं भवति पुरुषैकवचनेसंज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेनाविधानमन र्थकं स्यात् वचनांतरेणतयोः सिद्धत्वात् तत्वं भाविन इति मुख्यार्थासंभवे गौणी कल्पनाश्रीयते तत श्चतत्वं भावित्वाल्लोडिवतत्वं शब्दाभ्यामुच्यत इति भावः॥ श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीरामराम

स्यसिद्धेः पुनर्लोड्विदितिवचनं लोडस्थानिकौ हिस्ववदतिदेशार्थमिति भावः अतिदेशफलमाह तेनेति॰ वचनांतरेणेति पुरुषादिसंज्ञायां पुरुषत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च भाव्यं तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधिरिति भावः श्रीमद्गोपालायनमः ॥ २ ॥ ३॥

॥ यथाविध्य॥ ॥ ननु क्रियाहृत्यार्थप्रतीतिः कथमनभिव्यक्तपदार्थैकत्वमतआह संख्येति न ह्येकस्याइति एतेन समुच्चयेएवसामान्यवचनस्येति नियमेपि प्रकृते न पर्यायस्यान्निवृत्तिरित्ययास्तं समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनान्यायवाधपि प्रकृत विविषयेतन्न्यायवाधेमानाभावाद्विनापि वचनं सिद्धमिति

॥ ॥यथावि॥ ॥ हिस्वांतमितिं संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् एतदपीति समुच्चयएव आत्वं तरस्यानुप्रयोग इति नियमं क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति। ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात्तत्र अवधात्वतरस्यापि लोट् प्रकृतिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगः स्यात् तेनेतदस्ति न हि एकस्याआक्रते श्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्चतृतीयस्याश्च भवतीति न्यायात् लाट् प्रकृतिरेवानुप्रयोक्ष्यते। पूर्वं व्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा यतस्तदर्थो योगः स्यात् ॥४॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

माप्याक्षराचिः नेष्टेति अतएव लुनीहिलुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्ये व्यवहितप्रयोगः संगच्छते तेनानुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचारउक्तः पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदाभिधानात्वारणीयः यद्बहुलस्येत्याहुः ॥ ४ ॥

कै॰वि॰३॰४० ॥ ॥समुच्चये सां॰ श्रोष्येल घुत्वाविति॰ सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य संनिहितविशेषे

॥ "समुच्च॰" ॥ लघुत्वाविति॰ एतच्च लाघवं क्वचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादृिमतेन सर्वत्र अन्यथा तरु
कुमारीनामेव प्रयोगः स्यान्न वनस्पेत्यादिशब्दानां॥॥॥ श्रीमद्गोप युवतिलपनांबुजभृंगायकृष्णाय नमः॥ ॰:॰:

पर्यवसानात्सर्वेषां कालाद्यभिव्यक्तोसिद्धायां विशेषवाचकनाना भ्रातुप्रयोगे गौरवादिति भावः क्वचिदेवेति
अपर्यायविषयेइत्यर्थः एवं च तरुकुसुमवनस्पत्यादिषु पर्यायेषु लाघवगौरवानादरात् न दोषः इह त्वपर्यायत्वं स्प
ष्टमेवेत्याहुः॥॥॥॥ श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण राम
५॥६॥७॥ ६

॥ ॥उपसंवादा॥ ॥इदं निरुक्तं लोडिधानार्थेतदाह नित्यार्थमिति पूर्वसूत्रेहि लिङर्थे लिङित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तत इति
भावः व्यवस्थितेति वेदेस्त्रापाद्यरूपाभावात् सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वाद्दोषः इत्यन्येकरणं हेतुरिति तदुत्तरकालत्वाद्दान
वरु स्येति भावः करणमेधिरिति॰ तद्दस्तदानस्य तत्करणभावेपि बहुशोद्दृष्टत्वात्तत्करणे सत्यपि बहुशस्तद्दानाभावाद्व्यक्तिविशेष
योः सत्यपि पूर्ववर्त्तित्वे नियमघटितकारणत्वस्य नैतच्छेदतो भानं कित्ववध्यवभिमद्भावस्येवेति भावः भाष्ये इदमेवाशंकायामप्यु
क्तं॰

॥ ॥उपसं॥ ॥उपसंवादेति नित्यार्थमिदमिति चेत्छंदसि सोलेदृष्टयतइत्यत्र प्रमाणाभावः व्यवस्थितविभाषयावानित्यं लेङु
विष्यति। हेतुहेतुमतोरिति॰ उपसंवादः कत्रीर्थपणबंधः यदि समवानिदं कुर्यात् अहमपि तइदं दद्यामिति तत्र करणं हेतुर्दानं हे
तुमत् आशंकापि कारणत्का र्यत्वे हेतिहेतुमद्भावः॥ अपरइतिकरणमधिर्मा स्यव भ्यवभिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते ननु हेतु
हेतुमद्भावः आशंकायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः लोके लिङ्प्रयोगसिद्धये व प्रपवक्त्र्योलिङ् न तु सत्रप
लाख्यानायैव
दाहरणं संभावनापरत्वेन तद्व्याख्यानस्य संभवात् संभावनेव चात्राशंका तदा ह्याशंकायामपीति अकारणस्कार्यत्वेद्वाया अपि दर्शना
दित्यपि बोध्यं लिङ्प्रयोगेति लोकेपीत्यर्थः एवं च अनयोरपि लिङर्थत्वात् लिङर्थे लिङित्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः॥॥ ॰:॰: ॰:॰: ८ ॰:॰:

४ हेतु ४ दनिमवधि

॥ ॥तुमर्थे॥ ॥ननु कर्मादिपरानुपादानात्कर्मतेषु प्रसक्तिरत आह क्रियेति॥ ननु भावप्रत्ययकृतो भाववद्द्ख्येतत्सत्वे घञादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः स्वार्थे विधानेतु साध्ये भावे इति विशेषोत आह साध्यमानेति वार्त्तिकेपि भावशब्देन साध्यभावस्यैव ग्रह

॥ ॥तुमर्थे॥ ॥वुनोन्विति क्रियया कर्मादीना माद्वेपात्रे प्येवतुमुन्स्यादितिभावः॥ तवक्तव्यमितितुमर्थग्रहणानुत्तत्वात्क्त्वा दीनांभावेसिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्चभावः क्त्वादीनामर्थः सत्वभावस्त्वर्थः घञादीनांतुधात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपोवाच्यः॥ ॥उदीचां॥ मातुर्बंधत्तामिति॥ एतत्त्वतापनमनुबंधानामेकांतत्वउपयुज्यते अनेकांतत्वेस्वत एवैतंतत्वात्तापनप्रयोजनाभावः पृथक्तनिर्देशोनाकांतत्वादित्येतदापृप्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते॥ राधामादाविल्पत्रदेपोपिपृथक्प्रतिषेधोवक्तव्यः अनाका तंतत्वाद्वायपाभावादित्यर्थः॥ अयमयतइतिं वस्तादिकं परिवत्र्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

६॥१८

णमितिभावः तुमर्थेइत्यनुवादाच्चतुमोपि भावेसिद्धिरितिबोध्यं॥ ॥उदीचां॥ ॥माङोमानुबंधेतितेनानुबंधविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः एकांतत्वेइतिअयमेवपक्षोत्याप्यइतितस्यलोपइतिसूत्रेभाष्ये॥१९॥२०॥ राम ७

॥ ॥समानकर्तृकयोः॥ ॥ननु कर्तृशब्देन शक्तेरभिधानात्ततस्याश्च क्रियाद्वयविषयाया भेदान्नैककर्तृकत्वं युक्तं क्रिययोरत आह शक्तीति शक्तिमर्हतैकत्वस्य शाक्योशयोपणेक कर्तृकत्वोपपत्तिरितिभावः भाव्येस्वशब्देनेति नात्र धातोः पूर्वकालविशि ष्टक्रियावृत्तिता किंतु स्वार्थमात्रवृत्तितेति भावः पूर्वकालश्च क्त्वा द्योत्यस्तदाह पौर्वकाल्ये द्योत्ये इति॥ नत् क्त्वा योनामितित्वा यस्यविषयोसंद्योतकस्यले प्रापस्तदप्रवृत्तेः तथ्चनयनवस्यतिइहकस्मान्नभवति आस्यते भोक्तुमिति अन्यथा तत्रतुमु

॥ ॥समान॥ ॥समानशब्दएकवाचीशक्तिशक्तिमतोर्भावभेदविवक्षायां क्रिययोरेककर्तृत्वं। स्वशब्देनेति पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयतेनतु विषयइतिभावः पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापिनभवति अ ग्रादीनांसाधनेपौर्वकाल्यविषमाणांतत्र ग्रहणात्

नासित्क्रियानिष्ठपूर्वकालस्यद्योतितत्वात्तदसंगतिः स्यष्टैवेति दिक्॥ भाष्येस्वशब्देनेति पूर्वशब्देनेत्यर्थः तन्वत्रविभाषाग्रेइ तिसूत्रेणभवत्येवक्त्वात आह पूर्वशब्दस्येति॰ तत्र ग्रहणादिति॰ अन्नचेदमेवमाध्यमानं

कै·वि·३·४ ॥ ॥भोक्त्रन्तरेति॥ ॥कर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्त्रन्तरसाध्यस्वजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थ इति भावः तच्चानयन्नाह कर्तृपौर्वेति पूर्वकालत्वादिति तत्र भोजनफलकं पूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः तुमुन्समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं तुमुनर्थो न प्रतीयते एवं च तत्र क्त्वाप्राप्त्यादिति तात्पर्यम्· एवं च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं त

॥ ॥नैतदिति॥ ॥द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रत्ययः भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते तत क्त्वाग्राहिसूत्रेण अत्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यं क्रियाविषयत्वात्कालस्य महारस्य। आस्यत इति आसे पूर्वकालत्वात् भावस्य च प्रतिपाद्यत्वादासित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः

तत्क्वात दाह लङ्गात्र वासरूपेणेति· अन्यथास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वासरूपेनासः समानार्थत्वे हि तत्सूत्रप्रवृत्तेः एवं च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमिति बोधः

राम ८

॥ ॥ननु अधिकारात्परतोपि वासरूपविधेरभावात्कथमत्र तेन लडित्यत आह वासरूपइतित इत्थं वासरूपविधिप्रभावस्तु क्वचित्क इति भावः ननु वासरूपेण लटः सिद्धावपि कदाचित्तुमुनपि स्यादत आह यदा त्विति नहीति· तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रतिविशेषणत्वनियमात् क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रतिविशेषणत्वनियमात्तत्र चेत्तुमर्थो युगपत्सम्भवतीति भावः सामानकर्तृकेति समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः निर्धारणे षष्ठीत्यत्र हि वचनं बहुव

॥ ॥लङ्गात्रेति॥ ॥वासरूपौ क्त्वाणमुलावित्यत्र स्त्रियाः प्रागिति पक्षो नाश्रितः किं तर्हि क्त्वाधिकारे वासरूपविधिर्नेति यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेस्तु तुमुन भवति अनभिधानात् नह्यासित्वा भोक्तुमित्यादावभिधानमस्ति तस्मात् लडाद्यपि एव भुङ्क्ते भवतीति आसित्वा भुङ्क्त इति क्रियाप्रधानत्वादिति समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य तन्तान्तरीयकत्वादुपात्तं हि वसनत्वाविवक्षितमित्यर्थः

च नान्यतरावश्यंकत्वे नैकतरोपादाने न्यत्र न स्यादिति सा भुक्त्वा यथैव तत्र ननु विवक्षितमिति तात्पर्यं इमौ च द्वाविति तौ स्यातां द्वे ये स्यादि दमौ बध्यमित्यादौ लोके द्वित्वस्याप्यविवक्षादर्शनात्

कै॰वि॰३॰४ ॥ ॥गुणानां चेति॥ ॥ प्रधानक्रियान्वयेसंभवति गुणभूतक्रियान्वयोनुचितइतिभावः प्रत्येकानंतर्यविवक्षायामिष्य

॥ ॥ लोकविज्ञानादिति॥ ॥ अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वं भोजयेत्युक्तेऽयं क्रमः सर्वेषामादित्वस्य एव नीयते तत्र हापयित्वा
भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति त्वा तस्यैव पूर्वकालत्वात्तेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः॥ सर्वेषामिति॰ आ
ख्यातवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वात्त्वान्तान्त्वां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेण संबंधः। यथोक्तं॥ गुणानां च प
रार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति॰ अपरकाल इति॰ यद्यपि स्व व्रजनं नां व्यादानात्पूर्वकालतातत्र्यापि व्यादानानंतरं भा
विस्व प्नक्रियापेक्ष व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः

सिद्धिमव्याहमाव्यएवं चक्रत्वेति॰ तेन प्रत्येकानंतर्यविवक्षायां क्त्वानसानुरित्याहुः ॥ ॥२१॥ ॥ २२ ॥ ॥ राम॥२३॥ ॥ राम राम ए

॥ ॥विभाषाग्रे॰साधनेति॥ ॥ साधनांतरजन्यस्वसजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यविषयाऽयमित्यर्थः नन्वक्रियेति एककर्तृकभिन्न
क्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषयाऽयमित्यर्थः साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव ग्रहणे प्रमाणमाह तेषां हीति पूर्वादीनामित्य
र्थः मानांतरमप्याह भाष्यकारेण चेति प्रकृतसूत्रभाष्यपर्यालोचनयाप्यवमेवेत्याह यदि चेति॰ निःसंदेहान्निःक्रांतेति

॥ ॥विभाषा॥ ॥ उहाग्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषयास्सतेन तु क्रियापौर्वकाल्यविषयास्ति यां हि क्रियापौर्वकाल्य
विषयेत्वेतैरेव पौर्वकल्पस्योक्तत्वात्क्त्वाणमुलोर्गताभिवानुत्पस्यानभाव्यं न चैतस्सूत्रारंभात्क्त्वेपि पौर्वकाल्येतयो
रुत्पत्तिरिष्यते वक्तुम् अस्य सूत्रस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाग्राह्युपपद्यते चरितार्थत्वाद्धि भाष्यकारेण च समाना
दिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वा प्रसपस्यात्स्त्वपन्नेः प्रतिपादितत्वात् यदि चात्राग्रादयः क्रियापौर्वकाल्य
विषयाः स्युरेवं तदा अप्राप्तविभाषेव निःसंदेहास्यादिति किमियं प्राप्तविभाषेति संशयो नोपपद्येत यस्मादाभीक्ष्ण्ये ण
मुल्चेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्य एव विधीयते

समासः संशयानुपपत्तिं दर्शयति॰ यस्मादिति॥॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰ वि॰ ३॰ ४॰ ॥ ॥तदाभीक्ष्ण्ये इति॥ ॥ उक्तार्थत्वेन क्त्वाणमुलोरप्राप्तिरिति भावः ननु पौर्वकाल्ये क्त्वावपि आभीक्ष्ण्यप्रतिपादनाय तयोः प्रा
प्तिरत आह आभीक्ष्ण्ये चेति एवं चावश्यकद्विर्वचनेनैव तद्द्योतनसंभवेनानयोस्तत्राप्यप्राप्तिरिति भावः तयो

तद्यदा यादिभिरुच्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्त्यावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् आभीक्ष्ण्ये च द्विर्वचनमंतरेण क्त्वा
णमुलस्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनाय विहितयोर्विधानं नोपपद्यते तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषयायं ह्याग्रादय इति
स्थितं। यद्यपि तेः शब्दविशेषवचनोऽग्रशब्दोऽस्ति प्रभोरग्रे भुंक्त इति तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरे
व गृह्यते। अभिव्याविभाषेति आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ इष्येते अग्रे भोजं भोजं व्रजति अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीति।
लङादयस्तु नैवेष्यंते अग्रे भुंक्ते भुंक्ते ततो व्रजतीति भावः। अन्यत्रैवेति आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्याम नाभीक्ष्ण्ये
क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः

र्विधानं तयोः प्राप्तिः पूर्वप्रथमेति यद्यपि पूर्वशब्दो देशवाच्यपि तथापि प्रथमसाहचर्यान्नियामकमिति बोध्यं॥ श्रीराम श्रीराम॰ राम १०

॥ ॥निमित्तस्य चेति उपपदमिति महासंज्ञया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं न हि अभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति
भावः भाष्ये न वक्तव्य इत्युक्ते अवचने हेतुमाहोक्तं चेति चो हेतौ यत उक्तं पतो न वक्तव्य इत्यर्थः उक्तं चेति पाठोऽपवा
शब्दोत्र चार्थ एव बोध्यः अनत्रनैवेकल्पिके हेत्वंतरानुक्तेः ननु वननुवृत्त्यावपि आभीक्ष्ण्यपरत्वादिदमेवोचितमित्यु

॥ ॥अप्राप्तविभेरिति॥ ॥ अप्राप्तविभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसं
ज्ञां विनानुपपदसमासः प्रतिषेध्यः॥ प्राप्तविभाषायामस्यां त्वग्रादीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं न तु प्रत्ययो
त्पत्तौ तयोः क्त्वाणमुलोः प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपपदत्वमिति भावः॥ न
वक्तव्य इति अप्राप्तविभाषात्वमनेन दृढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वाभीक्ष्ण्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्भ्यां भा
व्यमित्युभयत्र विभाषापीयं न भवति ननु वणमुल्प्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यां सोभयत्रविभा
षेयं युक्ता

भयत्र विभाषात्वमुचितमित्यत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति ननु चेति साधनपौर्वकाल्यविषये क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्त्वादिति भावः वा
सरूपेण लङादीनां सिद्धत्वाद्विभाषाग्रहणं किमर्थमिति शंकायामपि तात्पर्यकार्थमित्युत्तरं बोध्यं॥ ॥

कै॰वि॰३॰४॰ ॥ ॥वासरूपन्यायेन लङादिसिद्धेर्व्यर्थमितदिति शंकते कः पुनरिति॰ वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञापकार्थेत्युत्तरं॰ एवंच प्रकृतसूत्रविषये लङादिसिध्यर्थं विभाषाग्रहणं॰ ज्ञापनफलं तु पूर्वसूत्रेयदितुणमुल्विषये वासरूपो नास्तीत्येवं ज्ञाप्यतेतदोक्त

॥ ॥नैतदस्ति॥ ॥समानादिसूत्रविहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव वासरूपविधिनैव पक्षे लङादीनां सिद्धत्वात् कः पुनरस्य क्त्वः समानादिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेत्॰ णमुल्सहितत्वमेव विशेषः णमुल्सहित क्त्वा विधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्थं संपद्यते॰ क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति तेनाभीक्ष्ण्ये पौर्वकाल्ये लङादयो न भवंति तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयते विभाषा श्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेति क्त्वोप्यनुवादः कर्त्तव्यः

२सूत्रविषयेपि क्त्वा लङादयो न स्युः तच्च मन्नाह तत्र यदीति व्याभीक्ष्णप्रेति सूत्रे इत्यर्थः अभिमतमर्थं यत्र सह विधीयेत इत्येवंरूपमित्यर्थः॥२४॥२५॥ ॥

॥ ॥स्वादुमि॥ ॥भावि प्रत्ययविषयेति॰ णमुल्विषयेत्यर्थः स्वादुमीत्यनूद्य प्रत्ययविधानात् प्रत्यये भाविनि सतिपूर्वमेव निपात्यते इति भावः भावप्रत्ययविषये तिपाठे प्ययमेवार्थः यत्तु एतं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं तेन क्त्वो योगे पी

॥ ॥स्वादुमि॥ ॥ईकाराभावार्थमिति मांतत्वमावि प्रत्ययविषये निपात्यमाने विहतनिमित्तत्वाद्धेतो गुणवचनादितिङी पन्भवतीत्यर्थः॥ घंतस्य चेति स्वसुआपिस्वैत्र मुम्न सिध्यति अनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः यद्येवं मांतत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्त्व स्वमुम्नेव विधेयः॥ नैतदस्ति अव्ययार्थमिव मांतनिपातनं स्यादितिङीष्स्यादेव णमुलि तु मांतत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं घंतस्य च कारांतार्थे विज्ञायते अवश्यं चोत्तरार्थं णल्विधेयइति लाघवाभावादिहैव विहितः॥

तितन्न स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुंक्ते अस्वादुस्वादुं कृत्वा भुंक्ते इति भाष्यप्रयोगविरोधात्॰ स्वाद्वीं कृत्वेतिवत्स्वादुंकारमित्यत्रापीकारः स्यात्तदभावार्थं निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य विरुद्धेति॰ उकारांतत्वाभावादित्यर्थः अव्ययार्थमेवेति अपूर्वविधानात् प्रतिपन्नत्वस्य लघुत्वादिति भावः

टी १

राम ११

DELHI BHARU DAUJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

आचतुमुनइत्यत्रचकारः किमपेक्षइत्यत आह पूर्वोक्तेरिमांतनिपातनमित्यस्य वक्तव्यमिति शेषः अभिविधौ चेति एवं चतुमु न्नंताधातुसंबंधाधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः तुमुन्नसामान्यात्तुमुनाणमुलावित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यं॰ अत एवाग्रे भोक्तुं पोदनः पच्यत इत्युदाहरणं संगच्छते समानाधिकरण इति॰ स्वान्वयिसमभिव्याहृतात्ख्यातवाच्यकारक इत्यर्थः भाष्येनुप्रयोग

आचतुमुन्नइति॰ पूर्वोक्तवाक्याभिधेयपासमुच्चयप्रतिपादनार्थश्चशब्दः नकेवलं ख्णुभिमांतनिपातनमपितुचिर मपि वक्तव्यमित्यर्थः॥ शकधृषादिसूत्रविहितक्तुमुन्नरपते अभिविधौ चापमाकारः॥ णमुलेति अत्रसत्यस्मिन्वचने कर्त्तरिकृदिति णमुलाकर्त्तुरेभिधानमिति भावः॥ अनभिहिताश्रयइति अनभिहित इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्र सज्यप्रतिषेध इति भावः॥

शद्बेनेदमेवेच्छितेसमानाधिकरणेकारकेवर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थस्तेन तस्य धात्वर्थप्रतिविशेषणत्वमेवेति न बोधेवैषम्यं॰ न नुसत्यन्यस्मिन्कारकेकर्त्रैवकस्मादभिधीयतेऽतआह अस्सत्यस्मिन्निति॰ तनभिहितेप्रतिषेधात्कथमनभिहिताश्रयोवि धिरत आह पर्युदासइति राम १२

भिन्नधात्वर्थेतिपाके ओदनोगमने ग्रामइत्यर्थः अस्य वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितुमित्यन्वयः॥ भाष्येसइहदोषोनजाय तइति॰ ननु अनभिहिताश्रयात्तृतीयासिद्धाद्वितीयाप्राप्तिरूपोदोषश्च न तत्किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजनं दर्शयितुमु

पदिक्तनारिति अव्ययकृतः कर्मणीति वचनं यदिक्रियतइति भावः॥ अयानेनेति आचतुमुनइत्यनेन वचनेत्यर्थः अ नेकप्रयोजनत्वमस्यवचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति॰ पक्त्वौदनं ग्रामोगम्यते देवदत्तेनेति भिन्नधात्वर्थविषयकर्म त्वेऽपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः॥ अव्ययकृतइति यद्येवं पक्त्वौदनं भुंक्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति त्क्वाप्रत्ययेनकर्तृकर्म्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षयात्तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः॥॥ ॥

पन्यासइतिकैयटासंगतिरिति चेदत्रवदंतिदर्शयितुमितिकैयटस्यविचारयितुमित्यर्थः सदोषइहनजायतेतस्मान्नार्थएत दुदाहरणविषयेइतिभाष्यार्थः यदि प्रवर्त्तेततदाएतत्प्रयोगाभावरूपमनिष्टं चस्यात्तस्मात्समानशब्दएकपर्यायइतितात्प र्यं॥

कै॰वि॰३॰४ आख्यातादिपदवाच्येति अत्रेदं तत्त्वं उपात्तकारकाणां प्रधानान्वये संभवति न गुणे शाब्दान्वयः अर्पित एव तद्विय कारकाकांक्षा
शांतौ तत्रान्वये मानाभावात् तद्द्वारक इति क्रियाद्वारकः गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणभूतेति भावः नन्वार्थोन्वयेपि तत्क्रिया
निरूपिता शक्तिस्तत्रास्त्येवान्यथा ग्रामाय गंतुमिच्छतीत्यादि न स्यात् एवं च द्वितीयादिकं स्यादेवात आह तत्र प्रधानेति अत्र प्रधान
शब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव तच्छक्तेरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात् अत एव

उच्यते आख्यातादिपदवाच्यक्रियाविशेष्यत्वात्प्रधानं विशेषणभूताश्च प्रधानं तत्क्रियासाधनयोरपि शक्त्योस्तत्
द्वारको गुणप्रधानभावः तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवद्भवकाशते ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

वह्नुर्धं प्रति हंतुं शक्यमित्यपि भवतीति यस्य शास्त्रांके यदेनोक्तं संगच्छते तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां प्रति गुणत्वेन स्व राम
समानाधिकरणेतरशक्त्यभिभवे सामर्थ्याभावात् इति दिक् अन्ये तु समानाधिकरण इत्यस्यानुप्रयोगेणैव व्याख्यानात् अप्रयुज्य १२
मपि प्रयोगश्चिंत्य एव तद्वचनवाधिमतेः सिद्धेर्नैव तद्व्याख्यातं तानु प्रयोगविषयं त्वदुपहंतुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिध्यापत्तेः
तुमुना कर्मणोनभिधानाद्द्वितीयापत्तेरित्याहुः ॥ राम राम राम राम राम राम राम

पयस्कादिति भिन्नत्वाद्विरुद्धं यत्स्वं कार्यं तदारंभकत्वाभावादित्यर्थः एतेन यदा यत्र शाब्दोन्वयस्तदा तद्विभक्तेः साधुत्वं ओदनं
पक्त्वा भुज्यते पक्वौदनो भुज्यत इत्युभयमपि साध्विति परास्तं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यवार्तिकयोरनुक्तसंभवग्रस्तत्वापत्ते
रित्यलं यत्तु हरदत्तेन वयं तु ब्रूमः सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्यां संबंधाभावादेकेनैव प्रधानेन शाब्दोन्वयः इतरेण तु संनिधा

प्रधानानुरोधाद्गुणानां तन्मुख्यप्रेक्षित्वात्पक्त्वाद्विरुद्धस्वकार्यारंभाभावात् ॥

नाद्यर्थ इति गुणनिरूपिता शक्तिस्तत्र नास्त्येवेति उक्तं तन्न ग्रामाय गंतुमिच्छतीति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः ग्रामस्य
गतिकर्मत्वाभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः मम तु शाब्दान्वयाभावेपि तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्वेन परत्वात् कर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्या न
दोषः एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि साध्विति दिक् ॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥

कै०वि०३०४ ॥ ॥वर्षप्रमाणे॥ ॥गोष्पदं प्रातीतिपूरयतीत्यर्थः नन्वस्मोत्कल्पयिष्यन्तौ प्रमित्यनुस्वारश्रवणेन स्यात् णमुलंतात्तु भवती

॥ ॥वर्षे॥ ॥तस्मादेषकइति गोष्पदं प्रातीत्यातोऽनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वं नपुंसकत्वे। गोष्पदप्रं कल्यं गोष्पदप्रं तरामित्यादिप्रयोगासिध्यर्थं मूलोपानविधेयः एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात्। अनभ्युपगमस्तु लोपप्रत्याख्यानात्पद्यानुपपत्त्याविज्ञायते गोष्पदपूरमित्यादेरपि घञासिद्धत्वात् णमुल्कस्मान्नप्रत्याख्यायते· स्वरदोषप्रसंगात्तु थाहि· यदि करणे घञं विधाय कर्मषष्ठीतत्पुरुषः क्रियते तदा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति। भावेतु घञि व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः णमुलितु लित्स्वरेणोकारउदात्तः। गोष्पदपूरंतरामित्यादि चासिध्यति गोष्पदप्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः कप्रत्यये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वात् णमुल्मूलोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्॥ ॥ राम० ९४

स्यत आह गोष्पदप्रमिति। करणेइति· तथा सति बहुधात्वर्थेन सामानाधिकरण्यं भवति बहुव्रीहावितिगोष्पदस्य पूरः पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः। लित्स्वरेणेकारइति· ततउपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरेणेति प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण

स्वर्थः॥३२॥ ॥३६॥

॥ ॥करणेह॥ ॥बाहुल्येनेति अन्यत्तु हंतिर्हिंसार्थे एव पठत्यादौ हिंसारोपइत्याहुः भाष्ये पाण्युपघातमिति· पाणिना चेदं हंतीत्यर्थः। हिंसा च प्राणिविषयति भावः सामान्येति· यत्रानुप्रयोगेणमुलंतयोः सामान्यविशेषभावेनान्वयस्तत्रेदमेव यत्र तु भेदसंबंधेनान्वयस्तत्र तु नैवेति भावः। हिंसार्थानामिति णमुलित्यती या प्रभृती न्यतरस्यामिति चैके ल्यकाः स

॥ ॥करणेहनः॥ ॥बाहुल्येन हंतिर्हिंसार्थो दृश्यत इति मत्वाह हनइति दंतैः सर्वविप्रतिषेधइति द्योर्हिंसार्थानामित्यत्र दंडोपघातं गाः कालयति दंडेनोपघातं गाः कालयतीत्युदाहरणं नोपपद्यते नैषदोषः यत्रैकएवधात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्यभावमनुभवतिसोस्य विषयः कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादत्यंत भिन्नधात्वर्थसंबंधेतु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति॥ ॥अधि॥ ॥ग्रामबंधइति णमुलि सति ग्रामबंधं बद्धइति प्राप्नोति॥ प१

३२।४०

मासः॥ ॥अधिकरणे॥ ॥ग्रामेबंधइति· यद्यपीदं वाक्यरूपत्वादेव घञासिद्धंतथाप्यर्थादसमपि प्राप्नोतीत्याह ग्राम बंधमित्यादिना· ग्रामेबद्धइतिलपपाठः कर्मणि कृत्स्वषिबयेभावविषयणमुलोऽप्राप्तेः यद्यप्ययं साध्योभावः स च सिद्धस्वभावस्तथापि सिद्धस्यापि

विवक्षितस्याद्गतेः॥

मुञित्यादौ प्रत्ययपक्षः तदैतदर्थग्रहणस्य प्रयोजनं आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् आग्रहणे २×

।५२।५८। ६०।६१।

कै॰वि॰३॰४ माभूदेवं वक्ष्यामीति॰ संज्ञायामित्यनेनैकवाक्यतापन्नं॰ कथमिति संज्ञाखाभावात् अत्र उपमानेइति॰ एवमनधिकरणे विषये पि तेनैव लाभ्यमिति भावः ॥ तिथेच्च ॥ ॥ तिथे कृशरो ॥ नत्वनुवाची अपवर्गः समाप्तिस्तद्वाचीव नहीति॰ सौत्रत्वे नशास्त्र प्रहत्तौ तु तद्विनाश प्रसंगो बीजमित्यन्यदिति भावः ॥ ॥ ताधार्थे ॥ ॥ तथा चेति तदा चेत्यर्थः क्षेधंकृत्येति॰ डांते न समासे

॥ ॥ तिथे ॥ ॥ सौत्रो निर्देश इति अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसंगस्तेन परिहारो न हि प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणं ॥ ॥ नाधा ॥ ॥ द्वैधं कृत्येति यदा हि अत्र धान्यग्रहणं तत्सिध्यति तथा च धमुत्रंतात्स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्येति नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्त्तव्यं अन्यथा निरनुबंधक परिभाषया नाञो ग्रहणं न स्यात् ॥ ॥ ॥

विभक्तिलोपः एतद्राप्यस्वर सात्वत्वयपक्षएवतत्र न्याय्य इति तत्वं नार्थमपीति निरनुबंधकमादाय रूपाणां सिद्धेरनिष्टा भावाच्च तदर्थत्वं चिंत्यं हि रुगिति नाधित्वा त्वाप्तिः ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ राम १५

॥ ॥ कर्त्तरि कृत् ॥ ॥ ननु भावे इति सूत्रं धातुमात्रात् घञ्विधेयआवश्यकमत आह घञित्येतावदिति॰ भावपदोपादानं विनापि अन्य प्रत्यय वक्ता र्थेविधानेनैव भावविसिद्धमिति भावः ततः पदरुजेति॰ कर्त्रर्थमिदं घञ्प्राप्नोतीति धः स्पृक्तित्येकं वाक्यं

॥ ॥ कर्त्तरि कृत् ॥ ॥ किमर्थमिति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥ अनादेश इति यत्र वचनेनार्थो नादिश्यते तत्र प्रत्ययास्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति यमिच्छतीति अ सत्यस्मिन्सूत्रे घञित्येतावत्सूत्रं कर्त्तव्यं धातोर्घञ्भवतीति तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावे घञ्भविष्यति ततः पदरुजविशस्पृश इति द्वितीयं सूत्रं कर्त्तव्यं तत भावइति न कर्त्तव्यं क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य इति ततो धात्वर्थोऽस्मिन् कर्त्तरि कृद्भविष्यति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ कर्मणीति तस्यापि धात्वर्थेनात्मेयादिति भावः ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन्निति ॥ ष्ट्रन्नेव कर्मणि नान्य इति नियमो विज्ञास्यते ॥ यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकांतरे पि ष्ट्रन् प्राप्नोति नैष दोषः ॥ एकमिदं वाक्यं धः कर्मणि ष्ट्रन्निति तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकांतरे स्यात् ॥

विध्यर्थं॰ ततः कर्मणीति नियमार्थमिति भावः परिहरति एकमिदं वाक्यमिति कथं कारकांतरे इति॰ एकवाक्ये पि विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः

कौ.वि.३.४

नन्वेवं विधित्वमेव स्यात् विशेषणोपादानात् कर्मण्येवेत्येव स्यात्तत्तु न्यूनेवेतीत्यत आह अप्यवेति· ग्राह्यत्वेति भावः भाव
योश्चित्ते कर्मण्यपि प्रसिद्धेर्नियमार्थत्वमिति तात्पर्यम् एवं करणाधिकरणयोरित्यत्रापि बोध्यं· सार्वधातुके यगित्यत्रेति·
नन्वाख्यातेरपि भावेन भविष्यतीति तुमर्थे सेसेनित्यत्र तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे ल्यपादीनां नियमादिति चेन्न· सति ह्यस्मिन्नत्र तुम
र्थग्रहणेन भावग्रहणं· असति त्वस्मिन् विधित्वसंपन्नयत्तुमर्थग्रहणेन कर्तुरेव ग्रहणं स्यात्तुमनोस्युक्तन्यायेन कर्त्रर्थे वप्र
सक्तेरित्याशयः लः कर्मणि च भावे चेति भावग्रहणं तु न नियमः शक्यो विज्ञातुं· अकर्मकेभ्य इति विशेषणयतदावश्यकत्वात्

अपवादद्वितीयो नियमः करिष्यते कर्मण्येव स्युरिति· यद्दानीमिति ननु कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ कर्त्तरि
वर्षिदेवतयोरिति कर्त्तुरपि नियमः प्राप्नोति नैष दोषः उभयत्र करणानि इत्यात्कर्त्तृ इत्यतिविध्यर्थैव न नियमार्था·
उक्तं इति· सार्वधातुके यगित्यत्र चाख्याभ्यन्तरयो भावकर्मणोर्विशेषोर्थितः

भाष्ये खलुनादयः कर्त्तरीति अयं भावः खल्वविधायकैर्विहितानां प्रत्ययानां पञ्चादेर्नानापदेशनमिति पक्षे पञ्चात्य
जादीनामर्थ आदिश्यते एवं खल्वादीनामप्यतिश्येता विशेषात्तत्र श्रूयतेऽप्यनेन कर्त्तरि स्युः तत्र हृष्णावे उपादानात्करणादि
ष्विचेति ॥

॥ ॥करणादिरर्थो विशेषविहितत्वादिति कार्यशास्त्रवादेर्यस्यापि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विषयत्वमिति भावः भाष्येननुवा
पवादत्वादिति· खलुनादिशास्त्रोपात्तः करणाद्यपकृत्यर्थः इहापि कालभेदेनेति· पूर्वं करणविधानं तदा तु न कर्त्रर्थोप
स्थितिरिति बाधाभावः विधानोत्तरं पश्चादुपस्थितस्य कर्यबाधः तत्राप्येककाले तस्यैव प्राप्त्यभावात् यथापराह्णे तत्करा

॥ ॥ ननु चेति ॥ ॥खलुनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति भावः नानावाक्यत्वाद
ति' इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति
तक्रेण दधि बाध्यते यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामि
ति अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति तदा तक्रेण दधि न बाध्यते तद्वदिहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्य
बाधकभावो नास्तीत्यर्थः यत्त्विग्नाख्येयद्येकं वाक्यं तत्रेदं च ततस्तत्क्षेपः अपनानावाक्यतदाप्यबदर्स्युक्तेत इदं संभवाभ्य
वेण ॥

नेन पूर्वाह्णे दधिदानस्य न बाध इति भावः नन्वेको गुणस्त्वद्वीतिसूत्रेण नानावाक्यत्वमंगीकृत्य कथमपवादत्वोक्तिरत आह यथोक्तेति तत्र संभवाश्रयेणेति
अलोन्त्यस्येत्यस्योपस्थित्यसंभवाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

१६

वै·वि·३·४· तदेवाह परेतीति क्तत्वादेर्नेनेति· विष्णुस्तरकालं अर्थसमर्पकेणेत्यर्थः तत्रानेकस्येति करणयोः स्वातं त्र्यस्वातं त्र्याभ्यामभि
न्नकर्तृत्वादिति भावः योग्यमिति· अबाधकारेण नानाबाधकत्वरूपं रूपत्वमित्यर्थः तेन तुल्यमिति तस्यापि तद्बोधकत्वादिति भा
वः इत्येव मर्थमिति परिवाध्यबाधकभावः स्यात्तदा भावकमेभ्यां कर्तृबोधसंभवात् हे यर्थस्यास्य मेव· तस्मादेवकारेण

त·३ प्रसंगस्येति गम्येस्तावयवावयविसंबंधेनेवष्वीतदास्थानप्रसक्तिभावादलौत्यस्येत्यस्यानुपस्थानं तदेव चापवाद
त्वं एष्वनादरलक्षक्तत्वादनेन कर्तरि स्युः करणादिष्वक्त्या चकारेण दिष्वित्यत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभ
वात्पर्यायः स्यात् कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु· तदुक्तमिति योग्यमर्थे उक्तस्तेन तुल्यमेव कारकरणमित्य
र्थः तथा हि क्तत्वात्कर्तरि क्तस्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपक्ष्यं ते भावकर्मणोरेव प्रयास्युरित्येव मर्थमित्य
र्थः भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितेवाक्यं दर्शयति किं प्रयोजनमिति एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञा
ती पनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः॥

ज्ञाप्यते ऽर्थस्यापीति तदेनबाधकमिति भावः ननु भावे चेत्याद्यंशोच्चारणं किमर्थमत आह भावे चेत्यादि· ननु क्तत्वादीनां कर्त राम० १७
र्यप्रवृत्तिरेवकारप्रयोजनमिति ज्ञातत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह एवेति॥

वाग्रहणेन तत्सिद्धमत आह भव्येति कर्तरि भवंतीति कर्तरि क्तादिति शास्त्रादिति भावः इति हेतोर्न कर्तव्यमित्यन्वयः नन्वे
वमपि कर्त्रा भावकर्मणोर्बोधः स्यादत आह नेनेति अनेन कर्त्रा समावेशेति करणस्तुल्यत्वात्समावेशज्ञापकादेवकारक
रणादित्यर्थः प्रत्ययस्यैकत्वात् प्रयोगोपपत्तिर्बहुवचनमनुपपन्नमत आह जातावितिजातिविवक्षायामेकवचनस्य व्यक्तिविव
क्षायां बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं चिंत्यं प्रयोगभेदेनार्थवा तुल्याद् बहुवचनमिति व

तद्भव्याद्यर्थमिति भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यं तदंतरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवंतीत्यनेन समावेशज्ञापना
देवकारकरणाद्भावकर्मणोर्न बाधिष्यते इत्यर्थः इदानीं तत्र स्युनादिषु तिषेधः इत्यस्य परिहारमाह अपि देवतयोरि
ति क्तद्भिरिति जातौ बहुवचने अत्र च यथासंख्यं वार्त्तिककारस्यानभिमतं यथासंख्येऽपि हि विशस्तृज्ञापकत्वं न स्यात्तस
मावेशाभावात् तद्भव्याद्यर्थमिति भव्यगेयादिसूत्रे न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः

लुंपुत्तं भाष्ये क्तद्भिरित्यस्य क्तस्य कर्मकर्तृकरणयोरित्यर्थः ननु तत्र कर्मकरणे देवतायां कर्तरीत्यन्वयात्समावेशश्च नास्ती
त्यत आह अत्र च यथासंख्यमिति तत्स्थले हि तथासंबंधार्थमेव चस्य सापेक्षत्वात्सति प्रयोजने ज्ञापकत्वं न स्यादिति भावः
भाष्ये समावेशवचनमिति· समावेशबोधकचकारवचनमित्यर्थः सत्रेनेति भव्यादीनां कर्तरि चेति भाष्यस्वरसेन सत्त्वाभावस्यै
वलाभादिति· भावः॥

कै॰वि॰३॰४॰ ननु तव्यत्त्वाभावे पूर्वोक्तरीत्यान्योपि कृत्यः कर्तरि स्यादुत आह अन्ये त्विति । यत्तावदितीति कृद्युत्पत्तिवाक्यानां मेलापं श्रोषः । तथा च समानकालत्वमार्ग निर्दिष्टार्थे पुनरितार्थस्यास्य विशेषार्थनिर्देशेन बाध इति भावः । यद्वा तेनाभ्य र्थो शेनिराकांक्षत्वात्तेष्वनुपस्थितिरेव तत्रादिविधौ तु तेनामर्थाकांक्षत्वात् कर्तरीत्यस्याप्यर्थेवत्याकांक्षासत्वे

अन्येन कृत्यादयो नभिधानात्कर्तरि न भविष्यंतीति भावः । इदानीं भाष्यकारो वार्त्तिकद्रूषणमाह यत्तावदिति । न विशेषस्यमिति न कालभेदाज्ञानाद्वाक्यत्वं भवति शास्त्रे विशेषस्यानामप्यवांतरवाक्यानामाकांक्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् देशग्रहणं चात्र कालस्योपलक्षणं । शक्यं कत्वं कालकृतत्वात् चतुर्थ्यपवादयोरिति च लुप्येतोऽलुगचीति षष्ठ्याः लुगनुपदइति तदुक्तं तरिण । अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यस्यापवादयोः एकमेव स्थात्तेकेऽश्चिद्भिन्नरूपमवस्थितं । नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्चत पासतिर्हितीयलुगाख्यातस्तोच्छेषमलुकं विदुरिति ॥

नोमयाकांक्षयात तैवान्वयः सत्युनादिषु साहार्थो निर्देशेनतेषां निराकांक्षत्वात् इतितत्वं अनेकाख्यातयोगः यदा भवतिदीर्घो भवतीत्यादि रूपः स्याप्युत्सर्गः विधिशेषइति पादेनियमप्रतिषेधौ विधिशावेवन नुरुवतं त्राविलर्थः तदुदाहरणमाह हितीयेइति विशेषश्चतपोतिपादैवशेषोपचारस्तत्रितयं विधेयैकवाक्यतापन्नमित्यर्थः ॥ राम॰ १८

नकर्तव्यं भवतीति । न च वार्थेऽहं त्रिमाश्रित्यस्त्रमेवनकार्यं अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्धारणीयइति प्रागुक्तं न युक्तं अनभिधानेन प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वादित्याहुः एवं चस्वार्थेकृतां व्यात्तत्रयेस्त्रकामेखलुनादिषु चकरणलुप्यार्थे नवाभावन्नदोषः तत्र च किं भिस्मपूर्वेतपार्थे योग्यवप्रत्ययमितशर्येभ्यो व्यावर्तयतिकिंवात त्रार्थे लोके प्रयुज्यमानस्य वक्तृदादिसंज्ञेतिप्रतिपादयतीतिसंदिह्यतत्रहितीयस्यासिद्धांतत्वकरणेनायिखलुनादीनां तत्र प्रतिषेधइतिवार्त्तिके

कथमितिरेवकारस्य लौकिकेप्रयोगेनक्वचिदार्थे सत्रित्वं दृश्यतइतिभावः । उत्तरमितिकर्तरिक्त दित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः । तद्वेतिभस्यगेयादिसूत्रेवैतिनकर्तव्यंभवतीतिर्थः । वरयमितिं आदिकर्मणिक्तः कर्तरीत्येतावत्स्तनार्थे अवशादेनसमावेशोप्येवकारत्यापितोभविष्यति । कृतत्कावशरोनायपति आदिकर्मणीत्यस्मात्सत्रात्परेषु योगेषु समावेशो भवतीति । किं पुनरितिविदेशराद्येसंबंधइतियदुक्तं तस्मादयिलुवचार्थेन । प्रत्ययोन यमइतिधातोः परः कृत्सुत्ययः कर्तरिवर्तेतामितिकर्तव्यं त्रहणे येकृत्प्रत्ययोनियम्यते ।ः॰ः । श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण

प्रत्याख्यातु मुपक्रमतेभाष्येकिंपुनरिति कृत्प्रत्ययोनियम्यतइति एतावानेवसत्रस्यार्थः कर्तरिं नुवनकृत्संज्ञइत्यादि तु सकलशास्त्रैकवाक्यतालभ्यार्थकथनमिति बोध्यं ॥

कै·वि·३·४· ननु सिद्धान्तग्रन्थव्याख्याने कथमाचार्यनियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह कार्यशब्देति तत्र ह्यपसेकृत्वात्ययः कर्त्त
रि वर्त्ततामिति उक्तेर्थाद्स्य ग्रन्थस्याप्रत्ययनियमः द्वितीये तु अर्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तद्विधसंभवेन कृत्यसंज्ञा

नियोगत इति कर्त्तरि कृत्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः कार्यशब्दाभ्युपगमेनास्य पक्षस्य संभवः आहो
२२ स्विदिति नित्यशब्दार्थसंबंधाभ्युपगमनिबंधनोयं पक्षः यः स्वभावतः कर्त्तरि वर्त्तते स एव कृत्यसंज्ञो नान्य
इति कृत्यसंज्ञा नियम्यते यद्येवं ल्युनादीनां कृत्यसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः एतस्य तत्र व्यापारो नियम्यते क
रणे ल्युन्नित्यादावप्ययमेव विचारः किमयमर्थः करणे ल्युन्वर्त्ततामिति उतयः स्वभावतः करणे
वर्त्तते तस्य साधुत्वमिति कृत्यसंज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ल्युनादिष्वपि वर्त्तत एव

यान्यप्यधिकारेण सिद्धत्वेन कर्त्तारं ब्रुवते वक्तव्यप्रत्ययसंज्ञकोनान्यादृशा इति तत्र कथाश्चैकवाक्यतया संज्ञानियम इति राम०
भावः ल्युनादीनामिति करणादिषु वर्त्तमानानामिति शेषः एतस्य तत्र व्यापार इति एतत्सूत्र विषय इत्यर्थः कृत्यसंज्ञा नि १९
ति प्रत्ययसंज्ञायाः अभ्युपगमे प्रतिसूत्रमुपस्थानेन नर्थेन सर्वेऽत्र प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः ॥

वचनादित्येवेति कर्त्तरि कृदिति वचनादित्येवेत्यर्थः नन्वेवमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियोगेन कर्त्रर्थकत्वमाख्या
यतेन त्वन्येषामपीत्यत आह उत्पाद्येति धातोः परः कारक कर्त्तर्येव वर्त्तते उत्पद्यते इति भावः अर्थविधानं च प्रयो
गेद्दृश्यमानानामेवेति नानुबंधा भेरकाइति तात्पर्यं अत एव भाष्ये कारोकशब्दो वा नियोगत इत्युक्तं नियोगः निय

काचभिदव्वाक्षण इति अनित्यशब्दाभ्युपगमे काव्यभेदस्यत्राप्यण् प्रत्ययो वचनादेव कर्त्तारमाचष्टे उ
त्पाद्यशब्दपक्षे चाकाराणां विशेषाभावात्ब्राह्मणशब्दाकारस्यापि कर्त्तरि नियोगत्वं प्राप्नोति आचार्यनि
योगाच्च कर्त्तारं ब्रुवतः कृत्यस्य पसंज्ञाप्रसंगः तत्र कृत्यसंज्ञायां सत्यां स्वाद्यत्पत्तिप्रसंगः प्रत्ययसंज्ञायां च स
त्यां तन्निबंधनं गसंज्ञाश्रय आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति ननु नायं धातोर्विहितः ततो दोषाभावः नेतर
स्तिं लक्षणचशाकुरा यसंबंधव्यवस्थानुविधानं कुतोयं नियमः अयं धातोर्विहितो नायमिति ॥ ॐ ॥

मः नियोगत्वमिति योऽनियोगाद्विषयत्वमित्यर्थः धातोः परः कृत्प्रत्यय इति सर्वे संग्रह प्रदर्शकं कृत्प्रत्ययसंज्ञेति प्रकृतसूत्रे
विद्यमानानुवर्त्तमानकृत्प्रत्ययपराभ्यामित्यर्थः गुण इति कुतोऽतिनिमित्तसप्रमीति द्विचाश्रयो निषेधो नेति भावः ननु नायं
धातोरिति धातोरसेवंविहितस्यार्द्धधातुकत्वादित्यर्थः ॥

वै॰वि॰३॰४ ननु कार्यशब्देऽपि यदि एतेन क्तसंज्ञकास्तत्रच्छात्रैर्निष्पन्नास्ते कर्त्रर्थे वर्तन्त इत्यर्थः एवं च कथमस्याकारस्य नियोगेन
कर्त्रर्थकत्वमित्यत आह काष्ठशब्दो हीति एवं च स्वरूपे विशेषाभावेन सादृश्यादस्मिन्नपि तत्त्वबुद्धिरस्त्येवेति
धातोर्विहितत्वबुद्धिरप्यस्त्येवार्धधातुकत्वमस्त्येवेति भावः नन्वेकवाक्यतयैवार्थविधानान्न दोषः इत्यत आह यदा
हीति प्रत्ययानामिति प्रयोगे दृश्यमानरूपाणामित्यर्थः धातुरेवेति छिदिप्रभृतिरित्यर्थः धातुरेवेत्यर्थः सर्वैरभिधानमिति वे ४

काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं छिदिर्धातुः तस्माच्च परोऽकार इति तस्य कर्तरि स्यादेव नियोगः यदा हि स्वव्याकरणे वि-
हितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषे नियोगः क्रियते तदा विशेषाभावात्स्यादपि नियोगः प्राप्नोतीति छिदिप्रभृतिभ्य
श्चानुरेव कर्त्रर्थे नियुक्त इत्यकारस्य कर्त्रर्थो न भविष्यतीति चेत् यावत्कारिकेवत्वार्थेऽभिधानमस्त्यलौकिका-
र्थानपेक्षात्वं हि धातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञा कर्तरि नियोगः संज्ञानियमोऽसिद्ध इति न चाकारो लौकिके प्रयोगे
कर्त्तारं ब्रवीति प्रतिषेधवाचित्वादिति कृत्प्रत्ययसंज्ञयोरपृथक्त्वादित्यर्थः॥

सर्वैरभिधानमित्यर्थः एवं कृदादिसंज्ञा अपि विहितानामेव पश्चात्क्रियन्ते इति लौकिकार्थानपेक्षया शास्त्रेणैवा- राम॰
र्थविधाने धातोः परत्वात्स्यादेव प्रत्ययत्वादीत्याह लौकिके तिन चन्नेति एवं च वस्तुतोऽपि लोके कर्त्रर्थे न त्रेस्तन्नेतस्या- २०
नुपस्थानमिति न कर्त्रर्थकत्वप्रसंग इति तत्त्वातिबोधोऽस्यार्थ इति भावः॥

ननु साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसंगतमत आह असाधुत्वं मन्यते इति एवं इति न सिध्यतीत्यत्र इत्येते
युक्तस्य कर्तरि असाधुत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः असाधुत्वे बीजमाह क्रियाकारकसंबंधेनेति

प्रत्ययनियमबाधमाह यदीति। अत्र हि कृतः स्वभावतः कर्त्तारमाहश्चात्यन्निर्गोभि असामानाधिकरण्यात्
तत्र कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते। क्रियाकारकसंबंधेन विभक्त्यादीनां कर्तरि न त्रिरन
भिमतेति शेषोपन्यासः प्रकारांतरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः गत्यर्थाक-
र्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः कर्त्तरि नियुज्यते नहि तत्र भजिपिबती परिगणिताविस्यर्थः॥
संज्ञानियमवादाह विभक्त्यादिष्विति। भमापि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेन दंडचारितं तत्र गत्यर्थादिभ्य एव कृतः
स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन् कृत्प्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां कृत्यकर्तरि साधुत्वाप्रसंगः।

धनकर्मकविभागकर्त्तार इत्यर्थ इति भावः प्रकारांतरेण मत्वर्थसंबंधित्वेन बोध इत्यर्थः कृतः कर्तरि नियुज्यत इति शास्त्रे-
ण बोध्यत इत्यर्थः।

कै॰वि॰३॰४॰ माष्येप्रकृतेः प्रत्ययेति॰ प्रकृतिविशेषावगत्यादेः परस्य क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि साधुत्ववचनादित्यर्थः॥ तदाह क्तप्र

प्रकृतेरिगत्यर्थादिकाया इत्यर्थः॥ प्रत्ययपरवचनादिति। क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि वर्त्तमानस्य साधु
त्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः॥ तदेवं स्थिते मेतत्स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधान
द्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते। इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति न तर्हीति। ननु
कर्त्तरीति। तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः॥ विभक्तमिति। भिन्नमिति भावः॥ पीतमिति। उद
कमित्यर्थः॥ आकृतिगणश्चार्शआदिः॥ अयं चेति। गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोगश्च लोपोऽभिमतः॥
विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्यैवाध्याहृत्य कर्मत्वं तद्वाचकपदस्य लोपश्च यते। पीता गाव इत्यत्र चाप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वा
रोप्यते।

त्ययस्येति भवति साधुर्ननु कर्त्तरीति भाष्यात्प्रत्यकर्मणि स्वरसतो विधानं तत्रेति लभ्यत इत्याशयेनाह धनमिति भाव इति॥ एते
नैवं भाष्यं सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तः साधकमुपन्यस्यंतः परास्ताः॥ उत्तरपदलोपविधायकवच नाभावादाह गम्यमानेति॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

॥ ॥लः कर्मणि च॰ केचिदिति॥ ॥ उच्चारणार्थोकारेण स्वरेलस्येति षष्ठ्येकवचनं तत्र प्रथमैकवचनं जातो एतावा
अल्लोपः इति परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानात हिषये लक्षणेति तद्भावः। अपर इति लस्य प्रयोगास्त
मवाप्यत्वात्तस्यायं कथनं व्यर्थं भाष्ये लक्षणप्रसंगश्चेति तद्भावः वर्त्तमाने लडित्यादौ प्रतिज्ञा प्रापितश्चोतक

॥ ॥लः कर्म॰॥ ॥केचिल्ल इति प्रथमां व्याचक्षते अपरे षष्ठीं लस्य य आदेश इति तत्र लकारो द्विविधः ति
ङ्भाव्यतिङ्भावी चेति तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात्कर्त्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे
विधानं प्राप्नोति अतिङ्भाविनस्तु कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्रर्थे साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनं किमर्थमिति
वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः॥ लडेतेष्विति। लकार इत्यर्थः अत्र बालस्य य आदेश इति भावः॥ भावकर्मणोरिति।
अस्मिन्नपि सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्त्तरीति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्म
कर्त्रर्थोऽनुमास्यते।

सं पद्यालकारस्यतथाप्यविभविष्यतीति आद्यमतमेव युक्तं अंत्येऽपि वा केनकदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणयासमला
न तनुभावादिष्वात्मनेपदादिविधानेऽपि लां किमागतमत आह अस्तीत्यादि भावकर्मणोरात्मनेपदेति॰ भावकर्मणोर्ल
स्यात्मनेपदमिति तदर्थः॥ ने।

कै॰वि॰३॰४॰ आदेशानामेवेति लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः तस्य लुकेति एतद्धि पदनिष्कर्षमात्रेणैव स्यात्
अनुप्रयोगेति एवं च सति निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्त्येतदनुसरणस्यावश्यकत्वादिति भावः स चाप्यमेवेति विहित इति सो

लकारस्य प्रयोगासमवायाद्धा लादेशानामेवैते योग्या भविष्यन्तीत्यर्थः॥ एतावानिति। नन्वाम्विषयोऽपि लो वि
द्यते। नैष दोषः तस्य लुकापहारात् अनुप्रयोगलकारेणैवाचार्याणां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमिति। यदीदं ना
रभ्येत तदा यथा भावे विधीयमानानामारम्भः सकर्मकेभ्यो न तिङ्श्रोतस्यापाकः सूत्रस्य कृतिरिति। तथा भाव
कर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि स्यात्। तत उच्यते यथा गंगेत्येवं सूत्रेऽनेनैव स्यात्। यदि पुनरि
ति। भावकर्मणोः कर्मकारित्वे वक्ष्यते। साम र्थ्यात्त्वाकर्मकग्रहणं भावाय भविष्यति। अकर्मकाणां कर्मा
सम्भवात्। सूत्रारम्भवाद्याहतत्त्वेति। सत्र प्रत्याख्यानवाद्याहननुवेति। त्वयापीति शेषः आरम्भवाद्याहपरार्थमि
ति।
यं लकार एवं लः कर्मणि चेति सूत्रे सत्वे यथाविहितस्तथा विहित इत्यर्थः अतोऽपि ल इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षोऽप्युक्तः तथा एम॰ २२
सति ते चमे इति वंदे तन्माप्येड इत्यपि स्यादिति लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिति भावः॥

इत्येतदत्र प्रदेशोऽदीति तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः पदेनेति परस्तु मुद्रापालके सूत्रे भगवान्माचाला घंवन्नादिप्यतइति भा
वः यस्तु तस्तु अत्र ला ग्रहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृरूपार्थो वाधाय च हृपं कार्ये उत्तरसूत्रे च त योरिति वाच्यं म

प्रत्याख्यानवाद्याहयाविरिहेति। कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतत्र प्रदेशे हाभ्यामविकल्प्यं तमातुल इत्ये
तत्परमत्र कर्तृत्वं यथा भावकर्मणोरित्यत्राकर्मकग्रहणमिति परेण परस्य साम्यं। माचाला घंवं तत्र न विव
क्षितं। आरम्भवाद्याह अयमस्तीति। आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्मभिधायित्वमेवस्या
त न नु कर्तृवाचित्वमिति शपानर्ष्यादीकर्तृयोगेऽवस्यात्तस्य च आरम्भेतु कर्तृर्यप्यानः शिष्यतीत्यर्थः॥ प्रत्याख्या
नवाद्याहतु चापीति। अनुदात्तङित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तृयात्मनेपदविधानाद्येरानः कर्तृरि शपानर्ष्यादीभवि
ष्यतीत्यर्थः॥ विप्रतिषेधाद्दीति। भावकर्मणोरित्यस्य तङिवकाशः यत्र कर्तृसंज्ञात्वा अभावात्कर्तृरि स्तोरिति
न प्रवर्त्तते आस्यते पच्यत इति।
मतु कर्मणि कृत्यकृत्स्वलर्थाभावे कर्मवत्कर्त्रिस्येवेति माचाला घवमप्यत्र स्येवेति वोध्यं भाष्ये सूत्रानुसारेण च यदि
तोऽन्यासः सैव यदे चत येवन्यासो दर्शितः॥

कै·वि·३·४· त्जारयइति·तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाभावादितिभावः परत्वात्कर्त्रर्थइतिइदंकार्यशरूबारेएवंहिभावकर्मणो

कर्त्तरिकर्मव्यतिहारइत्यस्यत्जारयोवकाशः॥ आनस्यत्लप्रसंगेकर्त्तरिकर्मव्यतिहारेइतिपरत्वात्कर्त्रर्थेभविष्यती त्यर्थः आरंभवाद्याहसर्वप्रसंगइति। परस्मैपदिभ्योधातुभ्यआनःकर्त्तरिप्राप्नोतीत्यर्थः॥ प्रत्याख्या नवाद्याहतेषदोषइति। अनुदात्तङितआत्मनेपदंतान्यस्मादितिनियमादातःकर्त्तरिपरस्मैपदि भ्योनभविष्यतीत्यर्थः आरंभवाद्याहपरीति। भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तङोनुदात्तङितो नप्राप्नुवंतिअनुदात्तङितइत्यनेनानएवधातुविशेषेनियतइत्यर्थेकत्वादेकस्यवाक्यस्यविधिनियमावेकेनसू त्रेणनप्रकल्पेतेइत्यर्थः॥ प्रत्याख्यानवाद्याहअस्तुतर्हीति। भावकर्मणोरित्यत्रेति। अनुदात्तङितआत्मनेपद मित्यनेनैकेनवाक्येनास्यनियमःक्रियतेभावकर्मणोरित्यत्रत्वनुदात्त आह्रितीयेनवाक्येनतङांविधिःक्रिय

तइत्यर्थः॥

नेस्यादितित्वग्रेभाष्येएवस्पष्टंसर्वप्रसंगइति·विप्रतिषेधवादेदूषणं·तङोनुदात्तेतिकर्त्तरीतिशेषःएवंनैर्विशइत्यादी नांनियमत्वेकर्त्तरितङःस्यात्विधित्वेकेवलादप्यानःस्यादित्यादिबोध्यंतङांविधिरितिकर्त्तरीतिशेषः श्रीकृष्ण॥॥॥ राम० २३

भावकर्मणोरिति·तथाचआसादिभ्यःकर्त्तरिनस्यादन्येभ्योभावकर्मणोर्नस्यादित्यर्थः भाष्येभावकर्मणोस्ततःकर्त्तरीति·मो गविभागसामर्थ्यात्भावकर्मणोरित्यत्रासंबद्धमेवानुदात्तङिद्ग्रहणंकर्त्तरीत्यत्रसंबध्यतइतिभावः तदास्पतिं·लः

एवमपीति। भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङितइत्यनेनैकवाक्यतासत्त्वमनुदात्तेतोस्यात्ततश्चास्यतेगुरुणाअति शय्यतेगुरुरित्यादौआत्मनेपदंस्यात्॥ भूभूयतेगम्यतेशेतेआस्तेइत्यादौतुनैवस्यादित्यर्थः॥ यपेवात्रेति। अनुदात्त ङितइत्यनेनानस्यनियमादप्राप्तिःतङोपिभावकर्मणोर्विधीयमानानिविशतइत्यादौकर्त्तरिनप्राप्नुवंतितत्रावि शेषान्नर्विशइत्यादिभिःसूत्रैस्तङानांकर्त्तरिविधास्यतइत्यर्थःसर्वत्राप्रसंगस्त्विति। असत्यस्मिन्सूत्रेमवदुक्तेनवि प्रतिषेधेनातःकर्त्तरिकर्मव्यतिकर्त्तर्येवस्यात्नतुभावकर्मणोःततश्चभूयमानगम्यमानमित्यादिप्रयोगानस्यादित्यर्थः॥ इहपुनरिति। परिलइतिषष्ठीतरास्पतिङोवकाशःकर्त्तरिकर्मव्यतिहारइत्यस्यत्जादयः आनस्यपूर्वत्वान्नेनाभिनिर्दशः॥ अप लइतिप्रथमान्तरास्यतिङ्भावीलकारोवकाशःआनभाविनस्तुलकारस्यपरत्वान्नेनापीत्यवस्था॥ श्री श्री॥

कर्मणिचेत्यस्येत्यर्थः यक्षंतत्वंनमाप्यसंमतमित्युक्तंवक्ष्यतेच॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

वै·वि·इ·४ शेषादेव परस्मैपदमिति नियमे तदनुस्यूतो दोष इत्यत आह कर्त्तर्य्येवेति लस्यानुस्यूतादिति भावः लकोऽप्ययमिति· नन्वनु
प्रयोगस्य लादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तेः किमस्यार्थादेशनेनेति चन्न एवं ह्यभिव्यमस्य कर्त्रादिरिक्तैरिति कर्त्र्यर्थकत्वमेव
स्यादेवं हि विरोधः स्यात् वाचि प्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो न स्यादिति भावः लोपस्याप्यजेति परत्वात्स्यादेः। प्रतिज्ञेति अनेन प्र

शेषादिति। कर्त्तर्य्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृक्वसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः॥ लदत्वादेशा
पेक्षया षष्ठीनिर्देशापेक्षा आम इति विधीयमानस्य लुकोऽप्ययमर्थो निर्देशः अभावस्याप्यादेशत्वात् तथा चाचः
परस्मिन्पूर्वविधावित्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः॥ लुकोऽभावरूपत्वात्कथमर्थाभिधा
नमिति चेत् प्रतिज्ञाज्ञापितं क्विबादीनामिव प्रयोगेऽश्रवणेऽपि लकोऽपि नवत्वं अनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानाभि
व्यक्तिरित्यदोषः॥

यमान्तत्वमेव युक्तमिति सूचयति· लग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थमिति भाष्याच्च· अष्टमं तत्त्वे लइति ग्रहणमिति स्यात्समा राम०
सेऽपि विभक्तिलोपेऽकारश्रवणं नापत्तिः अलोपे विसर्गश्रवणापत्तिः अन्यदधिप्रथमान्तत्वसाधकं प्रागुक्तं। श्रीश्री २४

॥॥लस्य॥ ॥भावाद्यर्थाभिधायिन इति· शास्त्रप्रतिज्ञातार्थवंत इति भावः अकारउच्चारणार्थ इति· अन्यथा लिडा
दीनां तिङो न स्युः ततश्च परस्मैपदानां णलित्याद्यसंगतं स्यादिति भावः· विहितविशेषणमिति· न चैवं शालादिषु

॥॥लस्य॥ ॥अर्थवद्ग्रहणादिति। लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः॥ नवर्ण
ग्रहणं स्यादिति। लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः ततश्च वर्णमात्रस्यायं निर्देशः वर्णनिर्देशेषु च विद्यमा
नाप्यर्थवत्ताशब्देनाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात् तथा च पस्येति लोपोऽनर्थकस्यापि भवति देवदत्ति रि
ति· तस्मादिति· भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरिति वक्तेत इति· विहितविशेषणं च धातुग्रह
णमाश्रीयत इत्यग्निचिन्नभत इत्यत्रापि न भवति· शालेति। शामा मालिम्प्रो णादिको लप्रत्ययः इत्संज्ञात्रेति।
तस्यां च सत्यां लोपे कृते स्थान्यभावाद्स्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः॥ श्रीश्रीश्री॥

प्राप्नोतीति भाष्यासंगतिः समुदायस्य ततो विधानेऽपि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततो विधानादिति वाच्यं समुदायविधानेऽ
वयवविधानं स्यादिपित्वमित्यभिमानेन एवमपीत्यादिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वे नाक्षतेः एतेन स्युट् धातोर्विहितो न तु लकार इति
परास्तं।

वै॰वि॰३॰४॰ अव्यापिकमंचिदिति अस्य लित्स्वराभावे मिलंस्यादिति शेषः तदेवाह लण् वेदिति॰ तत्र त्संज्ञा सामर्थ्यात्लोपात्पूर्वं लोपि पिस्यानि च त्वात्वाद्यात्स्वर इति भावः तस्युरुषत्वे एवुलादेशे कर्मस्वर इति चिंत्यं इत्संज्ञकलस्य परत्वाभावात् तदव्यवहितपूर्वस्यतरनिष्टेश्च॰ तस्माद्वहुव्रीहिरेव॰ अव्यापिकमंचिदिति भाष्यप्रत्ययपदेशिनद्भावेनेत्याशयपठचितः वचनाद्देत्य

इहापीतितस्यात्राप्यादेशानस्युरित्यर्थः। लितीत्युच्युत इति। लइदस्येति बहुव्रीहिणाश्रितः अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकारेत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः। अव्यापीति। लण्वेत्लिदित्येवं तत्फरुषोपद्याश्रीयेत तथापि लस्येति स्थानि त्विनाश्रयणात्तस्यामपीत्संज्ञायां लोपो न क्रियते। अनुवर्त्तनादेति। भावादीनामनुहृत्याभावः कर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशाः न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते ज्ञापकात्तु लित्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री॥ रामः २५

स्येत्येपद्युष्यादेशानस्युरव्यापीत्यादिस्तदाहुत प्यापिलस्येति॰ एवं चेत्संज्ञायामप्यादेशसिद्धिर्भावादिविहितलस्य। ल्युटित्तु दोषः भाष्य एव मवीति॰ एवं चात्र प्रयोजनाभावादित्वाभावेनलादेशस्वराभावो सिद्धो ल्युटि तु इत्संज्ञया लोपेन च वाभान्न दोष इति भावः।

लाः२

लः अस्येति अत्र पद्येल्लइति लुप्तषष्ठीकं अस्येति समानाधिकरणं तस्य विशेषणं वस्तुतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणमकारस्योच्चारणार्थत्वात् शौ रेतु न व्यंजनमात्रं धातोर्विहितं किंत्वकारविशिष्ट इति

क्रियत इति। अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः अप्रमत्तो। अस्य। लस्येत्येव निर्देशः कृतः अस्येति सर्वनाम्नाभावाद्यर्थाभिधायी लपरामृश्यते। पदद्वत्रेति। वाक्यविभज्याव्याख्यानं क्रियत इत्येवमुपन्यासः। लादेशो वर्णविधेरंतरंग इति। विप्रतिषेधसूत्रे बहिरंगपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः॥ ॥टित॥ ॥ पद्येवमिति। यदिदितइत्येकवचनं बहुवचनप्रसंगे व्यत्ययेन क्रियेतेत्यर्थः अथवा केचिद्दितामित्येवं पठंति तदाश्रयेण तदुक्तं। अकुर्वीति। लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट्।

भाष्यार्थः भाष्ये लादेशो वर्णविधेरिति लादेश इत्यर्थः ननु वर्णविधिलादेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधासंगतिरत आह वाक्यस्येति॰ टित आ॰ भाष्ये ज्ञापकं चेति गाडुटीतिसूत्रे इरमुक्तं नेतरिति॰ एतदुक्तमुच्चनास्तीत्यर्थः तदुक्तं एवं किलात्रस्यादित्यत्व मः ननु भिन्नवचनानां कुथं सामानाधिकरण्येनैसंबंधोत आह॰ यदिदितरतिदिदान्मनेपरानामिति भाष्यस्य तदर्थं यदिदिज्ञायत इत्यर्थः भाष्यप्रामाण्यात्लादेशएवाद्यव्यापी पाठ इत्यन्ये॥

वै॰ सि॰ ३॰ ४॰ भाष्ये आदिर्मा भूदिति श्नमीवात्रापि परत्वात्स्यात् प्रवृत्तिरिति भावः तत्र साधकः आगम इति योगरूढिरिति भावः नन्वस्येट् आ

यमवपा यस्येति। यथैव पादो रूपान्तरापत्तिः तत्र साधुरागमः यथैव पादः तत्र साधुरिति यत्। आदीति। दांत्रो लङ उत्तमैकवचनमिदं। शपः श्लुः द्विर्वचनप्रसंगे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। पदिविदिदस्या ततः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात् अत्र चछंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वमिदमेव्यं आर्धधातुक इत्याल्लोपविधानात्। सप्तदशेति। लस्येत्येका षष्ठी सा यद्यवयवावयविसंबंधे स्यात्तदा इट एवानुग्रहः स्यात् तिबादीनां तस्मात् रूपसां स्थान्यादेशसंबंधस्य प्रयोजकत्वात् लस्येति स्थाने योगा षष्ठी स्यादेश एवेड्भवतित्वा गमः॥

अर्धधातुकत्वाभावादालोपो न स्यादत आह अत्र चेति स्थान्यादेशसंबंधस्येति स्थान्यादेशसंबंधं प्रति रूपसां प्रयोजकत्वात्स्थानषष्ठी स्वत्वयः स्कारस्करदोदित्यत्र विशेषणार्थः॥

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

टी॰सि॰ २६

ब्लाद्यार्धधातुकेति अनिप्रत्ययो भयापेक्षत्वमागमस्य दर्शयति भाष्ये इदं तद्ध्येकाच्त्रमिति इदमपि गाङ्कुटादिरित्यत्रैवोक्तं तैरात्मनेइति तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः। न च तन्मध्ये शानजादीति विष्ट इति भावः अस्तुत्तेर्विनापीष्टसि

असिद्धमिति वलाद्यार्धधातुकापेक्षत्वाद्बहिरंग इडागमः इटोदित्यत्राव स्कलिङ्संबंधीडपेक्षणादंतरंगः तत्र कृते ऽप्यागमस्यासिद्धत्वादङ्भावाभावः। प्रकृतानामिति। तिबादयः इहानुवर्तंते तैरात्मनेपदानि विशेष्यंते अप्रभवात्प्रकरणस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदशब्देनोच्यंते। ज्ञापकमप्याह आनेमुगिति। यद्येत्वमानस्यस्यात्। आनेयमुगिति वृक्त्यं स्यादित्यर्थः। टित इति। टितः स्थाने ये तङस्तेषामेत्वनत्वात्स्यापि॥

द्विमाह अपवेति। भाष्ये एकदेशानन्वाचानशादिसंबंधानेपिमुक्सिद्धये तद्यानिर्देश आवश्यकः पचमानो यजमान इति भावकर्मणोरप्रवृत्तत्वेन तेलादेश इतिज्ञापकासंगत्यरुचेर्वक्ष्यति प्रकृतेतदिति॥

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

कै.वि.३.४. ज्ञापनाय तु सपादस्य इति ननु परत्वादेत्वे पुनःप्रसंगविज्ञानेन डादिवुलस्थेलक्षणस्येति न्यायेनैत्वाप्रवृत्तौ किमर्थमिदं स्पष्टं च डाविधायके भाष्ये एतदिदं चेत्तत्र एकदेशयुक्तित्वेनाहुः ज्ञापकस्य फलाभावाच्चास्य सवर्णग्रहणं तदादेशो पृथक् त्वाण्णदात्तमिति वा पूर्वमंतादेशे पूर्वरूपे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनांतस्यादेशादेशत्वेन ज्ञापकेन नैत्वापत्तिरित्य

अथ भाष्ये तस्यादेशा डारौरसामेवं कस्मान्न भवतीत्याह डित्वसामर्थ्यादिति। लिटस्तझयोरेशिरेच्। भास्से इत्येता स्यां स्त्राम्यां लाघवाय इशि सिइरिचू इत्येते आदेशा विधेयाः एवं स्थानेनाभिसंबंधात्। ज्ञापनाय तु सपाद योविहितालादेशानामेत्वाभावस्याटिदटित इति अकुर्वीत्यत्र च परिहारः अप्रिति लङः स्थाने टिदिदकृत इत्येवं न भवति। प्रकृते तत् टिति। तदेवं प्रकृते तच्चात्मनेपदं भवति नत्वाने। गुणकर्पमिति श्लोकपूरणाये तदत्राकृते तत् इत्यत्र सूत्रे पचावेदोमत्याद्गुणेकृते कथमेत्वं न भवतीति बोध्यं परिहारस्तु वक्ष्यते वहिरंग राम० २७
आद्गुण इति॥
भेरलोकेति श्लोकपूरणाय न्यसूत्रविषय पूर्वपक्षोत्र दर्शित इति भावः तत्त्वं न यस्ता हएतएत्यत्रेति अनेनास्य श्लोकस्यैकदेशयुक्तित्वं स्फुटीकृतं।

॥ ॥परस्मैपदानां॥ ॥मध्येशस्येति। अनादिष्टादादितिशेषः प्रथमपुरुषे यथा चेत्यादौ न्नङ्सिद्ध्ये आह योगविभागश्चेति धात्वधिकारेत्विति परविशेषः प्रथमपुरुषेणपसेइदं। विहितविशेषणे तु तदप्रवृत्त्या अल्पस्यैव प्राप्नोतीति यथाश्रुतमेव भाष्यं रमणीयमिति दिक्। भाष्ये अनिष्टादिति वाक्यार्थबोधे सति प्रत्ययत्वज्ञाने इत्त्वं ज्ञासमकालमेव सर्वादेशा ते तितदानेकाल्त्वस्याज्ञातिरित्यर्थः तस्यानिष्टादिति वाक्यार्थबोधात् प्रागनिष्टादस्यान्वाख्यातुरभिलज्ञानादित्यर्थः। एवं

॥ ॥परस्मै॥ ॥णल इति। कथं पुनरस्य प्रकारः क्रियते पच्याद्यौ णकारस्यानादिष्टादित्संज्ञा न प्राप्नोति मध्येशस्य त्संज्ञाया अभावः अंते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसंगः एवं तर्हि लशक्वविधातव्यः लशक्वतद्धिते वेति करिष्यते योगविभागश्चेति मन्यते अप्रवाणत्स्त्रिशिरित्याति देशाः कर्तव्याः अक्रियमाणेहीति। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य स्यसारित्यर्थः एतच्च प्रागलादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते धात्वधिकारे तु सप्तादेः परस्मैपदादेः प्राप्नोति।
चानुबंधत्वज्ञानाभावात्तत्समये नानुबंधकृतमित्यस्य प्राप्तिरिभावः यदि तु भाष्यमनुबंधत्वं ग्रहीत्वा तत्प्रवृत्तिस्तदा उणवन्मणं अलि तिप्रश्लेषेणानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वं निरूपितं चेदं लुटः प्रथमस्येति सूत्रे समाभिः कृ एष परिहारोन्याय्य इति अन्याय्य एवः परिहारः कुतश्चेतदित्यर्थः एवं तर्हि लकार इत्किल इति लणितिवा देशः कार्य इति भावः।

कै·वि·३·४ धातुस्वरः प्रवर्त्तत इति· प्रवृत्तः सति शिष्टस्वरेणाननिवर्त्यत इत्यर्थः भाष्ये तोदात्त आदेश इति। स्थानेद्विर्वचनमिति भावः सर्वानुदात्तः। अनुदात्ताभ्यासममीत्यर्थः। निरूप्यत इति विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः भाष्ये कर्म पुनरयमिति· द्विर्वचनप्रकृतिरित्यर्थः। यदेकाजिति· यदेकाजि णादिः प्रकृतिरित्यर्थः धातोरंतोदात्तत्त्वं इत्यर्थ इति भावः व्यपदेशिवदि

धातुस्वर इति। प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः प्रवर्त्तते। यदेकाजिति। योनेकाच् जजागारेति तत्र धातुर्निरूप्यते। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यंतवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। यं पेवति। कार्यातिदेशं मन्यते। न त्विदमिति। शास्त्रातिदेश इति भावः।

ति· तेनातिदेशेनांतत्वातिदेशात्स्वरसिद्धिरित्यर्थः अस्याद्यंतवत्सूत्रपरतयावैयर्थ्यं व्याख्याने बीजं चिंत्यं इत रोंतोदात्तत्वव्यवहारएवानेन व्यपदेशिवद्भावेनोक्त इति मत्वाह यं पेवतिः अंतोदात्तत्वादिधर्मातिदेशएव केचिदेकार्यातिदेशपदेनोक्तः। न त्विदमिति एवं चानेनांतत्वातिदेशशास्त्रेणांतत्वप्रयुक्तोदात्तत्ववतं व्यवहारसिद्धिः एघकु दात्त विधायकशास्त्राभावान्नुनतद्व्यवहार इति भावः शास्त्रातिदेश इत्यस्य शास्त्र प्रवृत्तौ निमित्तस्यांतत्वस्यानेनातिदेश इत्यर्थः॥ ॥ त २ राम० २८

३१

भाष्ये सोत्यावितिः प्रकृतिभूतो धातुरित्यर्थः अंतोदात्तः तथा व्यवहारविषयः तत इयपति· एतदपीति· अंतोदात्त आदेश इति वचनेनास्तीत्यर्थः स्थानिवदिति न धर्मातिदेशक मित्याह स्थानिवदिति कार्यातिदेश इति प्रकृतिरिति· आदेशे प्रकृतिसादृश्यबोधकात्स्थानेंतरतम सूत्रादित्यर्थः सादृश्यं च तद्वत्त्रिधर्मवत्त्वं तच्च यथा व्यपदेशिवद्भावेनातोदात्तत्ववान् तथा छरादात्तत्ववानपीति भावः स्थानेद्विर्वचनपक्षएवासंगत इत्याह द्विः प्रयोगेचापीति तदाहानिर्णयइति

एतदपीति। स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राप्तान्यादिति भावः। प्रकृतित इति। स्थानित इत्यर्थः। द्विः प्रयोग इति। यथापि कं द्विर्वचनं द्विः प्रयोगः नतु स्थानेद्विर्वचनमिति निर्णयः। लकार इति। तत स्वलउ त्तमोवेतिक त्वं योगविभागश्चकार्यः। अकारस्येति। यस्य यस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः। एतदपि प्राग्लादेशाद्वास धिकार इति यज्ञाग्र्येण च्यते धात्वधिकारे ह्यादेः परस्य त्यादेरकारे सति सिद्धरूपम्। अ अ इति· अकार द्वय स्य दोषस्य आदेश त्वमित्यर्थः।

योगविभागश्चेति· णाकारांभावइदं· धात्वधिकार इति· परविशेषणइदं विहितविशेषणपसंत्वंत्यादेशएव प्राप्नोति अतएवनिसंज्ञितरेस्यादौ न दोषइति बोध्यं· अकारद्वयेति एवं णअलित्यत्रापि प्रश्लेषो बोध्यः॥ ॥ ॥

कौमि·३·४·
त२

गु ॥ लोटो ॥ ॥ अस्मादतिदेशाल्लोटि अडाटावपि प्राप्नुत इत्यत आह लोटश्चेति। तिनुप्तिविषयेपरत्वादुत्त्वात्
इत्वं तत्त्वस्य बाधात्तन्नैस्याप्येतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः उत्त इकारापहारेण उभावादितश्चेत्यस्याप्राप्तिः इकारलो

॥ ॥ लोटो लङ्वत् ॥ ॥ लोटश्चेत्युपमेये षष्ठी निर्देशादुपमानं पञ्चमं तं विज्ञायते तेन लङो मत्कार्यं तल्लोटो
तिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यडाटौ लोटि न भवतः। उत्व वचनादिति। नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वमा
रभ्यमाणं तस्य बाधकमित्यर्थः। अत्रापीति। लङ्वद्भावेति श्चेत्यनेनेत्यर्थः।

राम०
२९

पेरश्चेरभावादुत्तो प्राप्तिरिति योग यद्यासंभवात् स्यादिति चवृत्तं त्वादेशप्रवृत्तेस्तरं ततः तस्मकालं एवं सत्व
त्वतरविषयत्वेमानाभावात् विनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यादत आह अवापुरस्तादपवादा इति तत्र लङ
ग्रहणस्येति· तत्र लङः शाकटायनस्येति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥

॥ ॥ सेर्ह्यि ॥ ॥ आभ्येत्यपि पश्चेन्न हाति। मात्राकृत लाघवेभावइत्यर्थः प्रक्रियासाघवं तु कारोच्चारणे एवं वेति भावः उत्वस्य बाधकमे

॥ ॥ सेर्ह्यि ॥ ॥ अलघीयइति। उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति इकारे तु सति लक्षणांतरेणोत्वे प्रक्रिया गौरवं स्यात्। न च
कारोच्चारणे लाघवं भवति तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥ ॥ लिङःसी ॥ ॥ यथैव कृष्णीयत्तु पीयत्तारत्वेव
मादौ सुट्क्रित्वेविरोधाभावाद्वाध्य बाधकभावाभावात्सीयुड्भवति एवं यासुट्यपि क्ङितोः स्यलिङ्कृत्वात् तदादेशे सीयुट्
प्रसंग इति मत्वाह यासुडादेशे इति। नवेति। लिङः सीयुडुत्वस्य बाध्यस्य यासुड्बिधावपेना पकर्षा बाध इत्यर्थः। वि
नापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तत्क्रेणैव इति भावः

८७। १०१

वेति· उत्वग्रहणमिकारलोपस्याप्युपलक्षणं ॥ ॥ लिङःसी ॥ ॥ नन्वभावादत्मापासुट्टचावाभाक्षेपं तावद्विषये सीयुडत आह· यथैवे
ति· विनापीति अत एव पूर्वमपि सीयुट् न अपवादविषये उत्सर्गोप्रवृत्त इतिभावः

कै॰वि॰३॰४

भाष्येसुटोपीतिकर्तरिषष्ठी॰कर्मण्यनुपादानात्उभयप्राप्त्यभावात्सुट्कर्तृकःसीयुटोबाधःस्यादित्यर्थः॰कार्यिभेदादितिभ्रमाद्देव
चनस्याङ्कितीयद्वितीयच्चनेनकार्यिभेदेपिबाधदर्शनाच्चित्यभिदं तस्मादपकर्षो विज्ञायतेलुङ्त्ररेभाष्येतस्मात्यासुडादेःसीयुटःप्र
तिषेधोवक्तव्यइतिशेषस्तदेवचवचनंज्ञापकमत्रप्रकरणेबाधाभावस्येतिसुडादेःसीयुटोनबाधइतिभावस्तुचितं॥ ॥यासु
२

अनादेशेति।तिथोरितिसप्तमीमन्यतेततस्तदादिविधिसूत्रावात्तकारथकारादेरेवलिङादेशस्यसुट्स्यात्तत्पीष्ट
कृषीष्ठाइत्यादाविति भावः। नवेति चोद्यद्वयमपिपरिहृतं। सुटस्तकारथकारागमिनोसीयुटस्तेसुडाद्यइति
कार्यिभेदाद्बाध्यबाधकभावाभावः।तिथोरितिषष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावात्नाद्योरपितिथोःसुड्भवति॥ श्रीश्री

राम॰ ३०

स्य॥ ॥आगमाअनुदात्ताइतिभाष्ये॰अनुदात्तं पदमित्येकवाक्यतापन्नोदात्तादिविधिप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितानामपितेन
निघातप्रवृत्तिर्नोप्यतइत्यर्थः।विस्तरणचैतदाद्युदात्तश्चेत्यत्रनिरूपितं प्रकृतस्त्वेशब्देदुरीश्वरेच॥३४॥पा॰३॥अ॰८॥ ॥

॥ ॥आतः॥ ॥भाष्येइहमाभूत्अकार्षुरिति॰नियमेनव्यवच्छेदोमाभूदित्यर्थः। ननुसिचःपरस्यैवजुसेवेत्आकारपरात्सिचःप
रस्यैवेतिनदोषइति अत आह अत्रनियमःस्यादिति॰नियमेनव्यवच्छेदःस्यादित्यर्थः। अगुरितिमोगविभागात्यथैकंतनुमर
मेवपरिहरिष्यति॰ अतएवद्वयमप्यन्तरमाहविषयविभाग श्चेतिअभूवनिति॰ अत्र प्रत्ययलक्षणेनसिज्स्त्याबोध्या। योगवि
भागःस्यादिति॰ लङःशाकटायनस्येत्यत्रसिज्ग्रहणस्यस्यातइत्यस्यानुवृत्त्यर्थोयोगविभागइत्यर्थः॥नन्वातःसिचइत्युच्यमान

॥ ॥आतः॥ ॥अकार्षुरिति। अत्रनअकारान्तात्सिज्विहितःनापिअकारान्तात्परःरेफेणव्यवधानादितिजुस्नस्यात्।ननु
यद्यकार्षुरित्यादावपिनियमःस्यात्तदापूर्वसूत्रेणसिजंतात्जुस्विधानमनर्थकंस्यात्। नेषदोषः अगुरस्थुरित्यादेरव
काशस्यसंभवात्।विषयविभागश्चनलभ्यतेयतोकार्षुरितिजुस्भवति। अभूवन्नित्यत्रतुनभवति। यद्येवंपूर्वसू
त्रेसिज्ग्रहणमकृत्वाआतःसिचइतिवक्तव्यंस्यात्।नैतदस्ति।उत्तरत्रातइत्यस्यानुवृत्त्यर्थोयोगविभागःस्यात्अपवा
योगविभागोस्यनियमार्थत्वायस्यात्अस्यहिनियमार्थत्वेउत्तरत्रलङ्ग्रहणंनकर्तव्यंभवति॥ ॥ ॥ ॥

पिस्वरितत्विंगासंदातइत्येवानुवर्त्तिष्यतेननुसिचइतिउत्तरत्रलङ्ग्रहणाच्चातआह अपवेति॰नियमार्थत्वायेतितत्फलंतुअ
भूवनित्यस्यव्यावृत्तिःनियमपक्षेयोगविभागप्रयुक्तंगौरवंपिलाघवांतरेदर्शयतिअस्यहीति॥ ॥ ॥ ॥

कै०वि० ३०४ ततश्च लुङीति शाकटायनमते लङ एवान्यस्य तन्मतेनेत्यर्थः लुङि शाकटायनमते निषेधे त्वस्य मते जुसित्यस्य द्विकल्पः फलि
स्या २ तः। लङि तु शाकटायनमतेन्यमते च प्राप्त्या नित्यत्वफलतीति भावः भाष्ये लङ्ग्रहणं चेति अस्रति लङ्ग्रहणे लुङ्यपि
विकल्पः स्यात् न चात इति योगविभागाल्लुङि नित्य इति वाच्यं लुङि विकल्पो लङि नित्य इति वैपरीत्यस्यापि संभवा

एवकारकरणं चेति। यदा सिज्ग्रहणमिहानुवृत्तं तेतदानेनैव लङादेशस्येतउत्तरस्या पुरित्यादौ जुसि सिद्धे
लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थ एवकारः कर्त्तव्यः अन्येषां मतेन प्राप्त्या नित्यादिप्राप्त्यात्। यदा तु सिज्ग्रहणानु
वृत्त्या नियमार्थोयमिदं तदा लङः शाकटायनस्यैवेत्येव पक्षे विध्यर्थं कर्त्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः। भैवं विज्ञायीति।
लङः एव शाकटायनस्येति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात् ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत। लङि तु नित्यः
स्यादित्यर्थः। तुल्यजातीयस्येति। सिज्लुकाविनाऽऽतः सिचश्चानंतरो झेर्न भवतीति सिज्लुगंतस्याकारांतस्य
ग्रहणमिति नियमन सिज्लुगंत मेवनिवर्त्तते॥ रा०म०

त्व इतिभावः एवं चात इति सूत्रे सिचइत्यनुवृत्त्या नियमार्थे उत्तरसूत्रं तु विध्यर्थं शाकटायनस्यैवेत्येवकार उत्तरार्थः लङ्ग्रह ३१
णं लङ्गत्वाभावेन लङोऽग्रहणार्थमिति बोध्यं एवं च धातोरिति सूत्रस्य भाष्यं प्रौढया एवं तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधात् इति
बोध्यं॥

कै०वि०३०४ ॥॥आर्धधा॥ ॥भाष्ये धातोरेकाच्व इति धातोरितिप्रत्यकृत्सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव धातोरित्येवमिति व्याख्यानादिति भावः॥

उत्तरार्थमिति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाल्लिङ्लिडादेशानां सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् ततत
स्तन्निमित्तविकरणप्रसंगः आर्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्थास्यात्॥ ॥आर्द्ध॥ ॥अनुक्रांतापेक्षमिति। अनुक्रांतापेक्ष
या हि तङ्शित्वर्जिता स्तेआर्द्धधातुकसंज्ञा भवंतिनत्वनुक्रांस्यमानाइत्यर्थः॥ धातोरित्येवमिति। धातोरित्येवं धातुशब्दः स
मुच्चायोविहिता इत्यर्थः॥ ॥ःः इति श्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथमाह्निकं॥ ॥ पादश्च समाप्तोध्यायश्च तृतीयः॥ ॥

॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागेशभट्टकृते व्याकरणभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याध्यायस्य च रा०म०
तुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पादश्चाध्यायश्च समाप्तः आह्निकद्वादश १२ ग्रंथसंख्या ४०॥ श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण॥ ३२

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

कै.वि.३.४
३२

इति तृतीयःसमाप्तः ४६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

१०७६